

АКАДЕМИЯ НАУК УЗБЕКСКОЙ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

АБУ АЛИ
ИБН СИНА

«КАНОН»

КАНОН
ВРАЧЕБНОЙ
НАУКИ

КНИГА

I

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК УЗБЕКСКОЙ
ТАШКЕНТ—1954

АБУ АЛИ ИБН СИНО
туғилган кунининг
мингйиллигига бағишланади

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

АВУЛЛИ
ИБН СИНО

ТИБ
ҚОНУНЛАРИ

القانون في الطب

I
КИТОБ

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ — 1954

БОШ РЕДАКТОР

Ўзбекистон ССР Фанлар академияси президенти ~~Т. Э. ЗОҲИДОВ~~

* * *

МАС'УЛ РЕДАКТОРЛАР

Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг корреспондент а'зоси профессор ~~А. А. АСКАРОВ~~, СССР Медицина Фанлари академиясининг ҳақиқий а'зоси профессор В. Н. ТЕРНОВСКИЙ, филология фанлари кандидати У. И. КАРИМОВ

* * *

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯСИ

Тарих фанлари кандидати ~~С. А. АЗИМЖОНОВА~~, ассистент ~~В. Қ. ЖУМАЕВ~~, филология фанлари кандидати С. МИРЗАЕВ, Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг корреспондент а'зоси Р. Н. НАБИЕВ, медицина фанлари доктори профессор Т. Х. НАЖМИДДИНОВ, медицина фанлари доктори, профессор А. С. СОДИҚОВ, медицина фанлари доктори А. Х. ХУЖАЕВ, медицина фанлари кандидати, доцент С. Ш. ШОҲОБИДДИНОВ, Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг ҳақиқий а'зоси ~~А. Ю. ЮНУСОВ~~, медицина фанлари кандидати А. А. ҚОДИРОВ, медицина фанлари кандидати, доцент ~~Х. Ғ. РАҒУРОВ~~.

РАСМЛАР
ЎЗБЕКИСТОН ССР ХАЛҚ РАССОМИ
И. И. ИКРОМОВНИКИ

СУЗБОШИ

Жаҳон маданиятини ўз замонасида янги, юқори босқичга кўтариш ишига катта ҳисса қўшган Абу Али Ибн Синонинг «Тиб қонунлари» асари олимнинг кузатишлари ва тажрибаларига, оригинал теорик мулоҳазаларига асосланган илмий асар сифатида буюк аҳамиятга эгадир.

Абу Али Ибн Сино 980 йилда Бухоронинг Афшана қишлоғида туғилган. Ўз давридаги фаннинг деярлик ҳамма соҳаларида сезиларлик из қолдирган энциклопедист олим Ибн Сино айниқса табобат илмида катта муваффақиятларга эришди. Бу муваффақиятнинг асл моҳияти шундаки, Ибн Сино ўзидан олдин ўтган олимлар томонидан яратилган илмий фактларни ва мулоҳазаларни изчиллик билан бир системага сола олди. Шу билан бирга, Ибн Сино бу илмий меросни ўзининг пухта кузатишлари ва амалий ишда қозонган ютуқлари билан бойитди. Унинг фан ва прогрессив маданият тарихидаги буюк роли ҳам шундан иборатдир.

Ибн Сино ўзи яшаган даврдаги кўп олимлар сингари чалкаш мулоҳазалар ва диний догмаларнинг таъсирига берилмай, фақат тажриба ва амалиётнигина ҳақиқий илмнинг объектив асоси бўлаолишини талқин этди. Ута реакцион ислом дини ҳукмрон бўлган бир шароитда бундай прогрессив идеяни олға суришга жур'ат этган буюк олим инсониятнинг зўр ҳурматиغا сазовордир, албатта.

Ибн Синонинг туғилганига 1000 йил тўлиши муносабати билан 1952 йилда ўтказилган юбилей прогрессив инсоният эришган маданий ғалабаларнинг намоиши сифатида, жаҳон халқларининг бирдамлиги шиори остида ўтди.

Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Шарқшунослик институти Ибн Синонинг 1 000 йиллик юбилейи шарафига унинг гениал асари «Тиб қонунлари»нинг беш китобини ўзбек ва рус тилларида нашр этишга киришди. Бундай катта илмий вазифани бажараолиш имконияти фақат Буюк Октябрь социалистик революциясининг ғалабасидан кейин, Совет

Иттифоқи Коммунистик партияси ва Совет ҳукуматининг, улуғ рус халқининг ўзбек халқи социалистик маданиятининг ривожланишидаги катта ёрдами туфайлигина вужудга келди.

«Тиб қонунлари» тахминан эрамизнинг 1020 йилларида ёзилган. Ибн Сино ўз асарини ёзиб тамомлаганидан кейин 150 йил ўтгач, Герард Кременский уни биринчи марта лотин тилига таржима қилди. Бу таржима асл нусхадаги мазмун ва ифодани ўзида тўла сақлаб қололмаган бўлсада, тахминан олти аср мобайнида ғарб мамлакатларида тиббий билимларнинг бирданбир қўлланмаси сифатида хизмат қилди. Бу давр ичида асарнинг лотинча таржимаси бирнеча марта қайта нашр этилди. XV асрда бу асар ўн олти марта, XVI асрда йигирма мартадан кўпроқ босилиб чиқди. XVII асрда Племпий ҳам Львов шахрида «Қонун»нинг янги нашрини бостириб чиқарди. Бу нусха «Қонун»нинг лотин тилидаги нашрлари орасида энг яхшиси ҳисобланади.

1593 йилда Рим шахрида «Қонун»нинг Флоренциядаги қўлёзмаси асосида биринчи арабча нашри э'лон қилинди.

Сўнгги даврларда ҳам «Қонун»нинг айрим қисмлари турли тилларда бирнеча бор нашр қилинди. 1930 йилда Англияда Камерон Грунер томонидан бу асарнинг беш китобини нашр этиш мўлжалланган бўлса ҳам, унинг биринчи китобини э'лон қилиш блан иш тўхтаб қолди.

«Қонун»нинг биринчи китоби шарқ тилларидан урду тилига Мовлавий Ғулом Ҳусайн томонидан таржима этилгани ма'лумдир.

«Қонун»нинг биринчи китобини қуйидаги ўртоқлар ўзбек тилига таржима қилдилар: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг старший илмий ходимлари, филология фанлари кандидatlари С. Мирзаев, У. И. Қаримов, А. Қаямов, институтнинг илмий ходимлари А. Расулев, А. Муродов, Қ. Муниров ва А. Ўринбоев.

Таржимани медицина нуқтаи назаридан Тошкент Медицина институтининг илмий ходимлари таҳрир қилиб чиқдилар. Таржиманинг адабий таҳририда Р. Абдурахмонов ҳам иштирок этди.

Таржима учун асос қилиб «Қонун»нинг СССР библиотекаларидаги энг эски нусхаси, СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг Ленинградда сақланаётган В 865 сифрли қўлёзмаси олинди. Бу нусха XII асрга оид бўлиб, жуда яхши сақланган. Бундан ташқари, ёрдамчи текст сифатида «Қонун»нинг 1877 йилда Булоқда (Миср) босилган нусхасидан ҳам фойдаланилди.

«Қонун»нинг ба'зибир қийин жойларини тушуниш ва терминларини аниқлашда таржимонлар ма'лум арабча луғатлардан ташқари қуйидаги манба'лардан ҳам кенг суратда фойдаландилар:

1. Қутбиддин Маҳмуд Шерозий томонидан «Қонун»нинг 1 китобига 1283—84 йилларда ёзилган шарх. «Аттуҳфат ус-са'дия» номли бу

асарнинг қўлёзмаси Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтида 2167 номер блан сақланмоқда.

2. Мир Муҳаммад Ҳусайн Хуросонийнинг фармакогнозияга оид «Махзан ул-адвия» («Дорилар хазинаси») номли асари.

3. Сайид Муҳаммад Ҳусайнхоннинг мураккаб дориларга бағишланган «Қарободин-и кабир» («Катта қарободин») исмли асари.

4. Муҳаммад А'замхоннинг «Иксир-и а'зам»и.

5. Проф. А. Асқаров ва проф. Т. Нажмиддиновларнинг «Лотинча, ўзбекча ва русча макроскопик анатомия терминлари тўплами».

6. А. С. Таубернинг «Медицина илмий атамалар сўзлиги» ва бошқа асарлар.

Бундан 1 000 йил илгари ёзилган қийин ифодали илмий асарни ҳозирги замон тилига таржима қилиш жуда мураккаб ва оғир ишдир. Ўтган ўн аср давомида медицина терминлари ва тушунчалари кўпгина ўзгарган бўлиб, уларни ҳозирги замон терминлари блан бериш «Қонун» текстининг ба'зи жойларини сохталаштириш ва ма'но жиҳатидан бузиш бўлар эди. Шуларни э'тиборга олиб таржимон ва редакторлар ба'зи ифодалар ва терминларни эскилигича қолдирдилар; масалан, «кийиксимон пульс», «арросимон пульс», «қийфол» томири, «табиатни юмшатиш» ва шунга ўхшашлар. Ҳатто айрим ҳолларда арабча терминлар (кўпинча дориларнинг исмлари) ўзича қолдирилди. Буларнинг ҳаммаси китоб охиридаги айрим луғатда изоҳланди.

«Қонун»ни таржима қилиш гарчи кўп куч ва вақтни талаб этган бўлса ҳам, у ба'зибир камчиликлардан холи бўлмаслиги мумкин. Ундан фойдаланучи кенг жамоатчиликнинг мулоҳазалари китобнинг кейинги нашрларида ҳисобга олинади.

Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг
корреспондент а'зоси профессор

А. А. АСҚАРОВ

ИБН СИНО — «ҚОНУН»НИНГ ЯРАТУЧИСИ

„ГАЛЕН ВА АВИЦЕННАНИ ёқлаб хато қилиш — бошқаларни ёқлаб тўғри бўлишдан яхшироқдир».

Ана шу сўзлар блан Уйғониш даврининг генийси Микеланжело Урта Осиё халқларининг генийси, Европада Авиценна номи блан шуҳрат топган улуғ табиб, мутафаккир ва олим Ибн Синони шарафлаган эди.

Бутун Жаҳон Тинчлик кенгаши ўзининг 1951 йилда қилган мурожаатида халқларни Ибн Синонинг туғилганига 1000 йил тўлган кунни нишонлаб байрам қилишга чақириб, унинг бутун фаолияти «ҳақиқат ва ақл талабларига асосланган» эканини қайд қилиб ўтди.

«Халқларнинг,— дейилган эди мурожаатда,— умумий бойликлари бордир. Асрлар мобайнида буюк истеъод тамғасини ўзида сақлаб қолган фан, адабиёт ва сан'атга оид бўлган асарлар ана шулар жумласидандир.

Бу маданий мерос инсоният учун битмас-туганмас манба'дир ва у турли даврларнинг энг яхши аҳлларига бир-бирларини таниб билиш, уларни ўзаро боғлаб турган алоқа ипларини топиб тушуниш имкониятини беради. Бу мерос уларнинг олдида умумий бирдамлик ва умумий ҳидрок истиқболини очади. Ибн Сино ўз ижоди ва асарларининг моҳияти блан бутун инсониятга мансубдир».

— Ибн Сино — «олимларнинг устози» деган ма'нодор ва зиммасига кўп нарсани юкловчи унвонга эга эди. Бу унвон — халқларнинг чуқур ҳурмати натижаси ва унинг тақдирга сазовор хизматларини ва фандаги буюк ролини э'тироф этиш самараси бўлиб, Ибн Синонинг жаҳон маданиятидаги аҳамиятини жуда яхши та'рифлайди.

— Кўп асрлар мобайнида Ибн Синонинг номига турли фахрли унвонлар илова қилинган бўлиб, улардан Шарқда — «Шайх ур — раис», Ғарбда эса «файласуфларнинг князи», «врачларнинг князи» унвонлари машҳурдир.

Данте ўзининг «Илоҳий комедия»сида Ибн Синони Птоломей, Евклид, Гиппократ, Гален номлари блан бир қаторда эслатиб ўтади.

Ўрта асрлардаги Европада, турли соҳалардаги билимининг кўлами, истеъдоди, қобилияти ва улкан ижодий якунлари блан унга ёнма-ён қўйишга лойиқ бўлган бирор киши йўқдир.

Ибн Сино ўз асарларини қолдирган билим соҳаларини санаб чиқиш қийиндир,— у қўл урмаган соҳаларни санаш анча осондир. Астрономия ва физика, кимё ва зоология, геология ва география, поэзия ва музика — бу соҳаларнинг ҳарбирида Ибн Сино сезиларли из қолдиргандир.

— Фалсафа ва медицинада Ибн Синонинг аҳамияти айниқса буюқдир. Унинг «Қонуни» врачларнинг бирқанча авлодларини тарбиялаб, улардаги тиббий маслакни шакллантириб барпо этган машҳур тиббий асардир.

Ўз моҳияти ва савиясининг кенглиги блан энциклопедист бўлган Ибн Сино ўз билимининг ҳар томонлама эканлиги блангина эмас, балки ижодий фаоллиги блан ҳам ҳайратда қолдиради. Энциклопедизм ўша даврнинг талабига мос бўлиб, кўп ҳолларда пассив характерга эга бўлар ва ҳечбир фойдасиз ўлик каби ётган турли-туман билимни тўплаш ёки беҳуда цитаталар келтиришдангина иборат бўлар эди.

Ибн Сино бу «донишмандликни сақловчи»лардан эмас эди. У ҳаёт ва амалиёт кишиси, курашучи — олим эди.

XVIII асрнинг отоқли табиатшунос олими Линней тизимгул турига мансуб бўлган абадий яшил ўсимликни Ибн Сино шарафига «Авиценция» деб атади. Бу жуда муваффақиятли ва символик номдир. Дарҳақиқат, Ибн Синонинг ижоди — ўлмас, абадий яшил бўлиб, унинг ғоялари инсониятнинг олға боришида, гуманизм учун реакцияга қарши олиб борган курашида ёрдам бериб келди ва ҳозирда ҳам ёрдам беради.

* * *

Европада Авиценна номи блан машҳур бўлган Абу Али ал-Ҳусайн ибн Абдулло ибн ал-Ҳасан ибн Али ибн Сино 980 йилда Бухоро яқинида, унча катта бўлмаган Афшана қишлоғида, ҳозирги Ўзбекистон ССРнинг Бухоро областида туғилди.

— Исмнинг кейинги бўлаги — Ибн Сино авал «Авенсина» қилиб ўзгартирилиб, кейинчалик «Авиценна»га айлангандир.

Ибн Синонинг ўз шогирди ва дўсти Абу Убайд Жузжонийга айтиб ёздирган таржимайи ҳоли ҳаётининг биринчи ярминигина ўз ичига олади.

Таржимайи ҳолнинг иккинчи ярмини Жузжоний Ибн Сино блан то унинг вафотигача бирга яшаб, кўрганлари асосида ёзгандир.

Унинг отаси Абдулло ибн Ҳасан маданиятли, давлатманд одам эди. У Бухорода солиқ йиғучилик хизматини бажарарди. Хизмат вазифалари юзасидан у Афшана қишлоғига келиб турар эди. У ўша ерда ўзига иморат солдиртириб Стора исмли қизга уйланди. Ибн Сино замонасидаги Афшана қишлоғини унинг асрдоши, X аср тарихчиси Муҳаммад Наршахий ўзининг «Бухоро тарихи» китобида қуйидагича тасвирлайди: «Афшана каттагина шаҳардан ва кучли қал’адан иборатдир. Шаҳарга бирнеча қишлоқлар қарашли бўлиб, у ерда ҳафтанинг муайян бир кунида бозор бўлади»¹.

Ибн Сино ўз таржимайи ҳолида қуйидагиларни айтади: «Менинг отам Нуҳ ибн Мансур Сомоний салтанати кунларида Бухорога кўчиб келиб, у ерда девонда хизмат қила бошлади. Унга Бухоро атрофидаги бўлуқлардан бирининг маркази бўлган Хурмайсанни ма’мурий идора қилишни топширдилар. У яқин қишлоқларнинг бири бўлган Афшанадан Стора исмли қизга — менинг онамга уйланди. Ўша ерда аввал мен, кейин менинг иним туғилдик».

Кичкина Ҳусайннинг ёши бешга тўлганида унинг оиласи Сомонийлар феодал давлатининг пойтахти Бухорога кўчди.

* * *

X-XI АСРЛАРДА БУХОРО Шарқнинг энг катта ва энг бой феодал шаҳарларидан бири эди. Кулолчилик, тўқимачилик, иморат усталари, мисгарлик, заргарлик каби ҳунармандчилик расталарининг кўплиги Бухорони йирик савдо ва ҳунар марказига айлантирган эди.

Самарқанд, Марв, Гурганж (ҳозирги кўна Урганж), Ҳирот, Бинкент (ҳозирги Тошкент) каби шаҳарлар ҳам ҳунармандчиликдан донг чиқарган бўлиб қизғин савдо олиб борар эдилар. Сомонийлар давлати Шарқда хўжалик бобида биринчи ўринлардан бирини ишғол қилар эди. Қишлоқ хўжалигида ерларни сун’ий суғориш кенг миқёсда ишлатилиб буғдой, шоли, ғўза, беда, зиғир ва каноп каби экинлар экилар эди. Ерларнинг катта-катта қисми полиз ва узумзорлар блан банд эди. Кончилик анча тараққий этган бўлиб, темир ва мис маданлари қазиб олинган ва чўян тайёрланар эди.

Қарвон савдоси Бухорони бирқанча давлатлар блан боғлар эди. Бухоро ва Хоразмдан ип маталар, ипак гиламлар, жун, ўқёйлар, қайиқлар, эгар-жабдуқ каби буюмлар чиқариларди. Кўпинча уч минггача, ҳатто беш минггача юк ортилган от ва туялардан иборат қарвонлар олдинги Осиёдан Мўғилистон ва Хитой томонга борардилар. Бошқа бир

¹ Муҳаммад Наршахий, «Бухоро тарихи», Тошкент, 1897 й.

карвон йўли Хоразмни Хазар подишолиги блан боғлаб, Орол ва Волгага томон олиб борарди. Ниҳоят, яна бир йўл Бағдод орқали Ғарби-Жанубга йўналарди.

Йироқ давлатлар — Ҳиндистон, Хитой, Византия, Киев Рус давлати блан ҳартомонлама алоқа кўп ҳар турли янгиликларни келтириб туриш блан бирга, ма'навий бойликларнинг айирбошланишига қулай шароит туғдирди.

Юқори ташкилий тузумга эга бўлган ва марказлашган Сомонийлар давлати учун бойлик ва иқтисодий ҳаёт формаларининг турлилиги характерлидир. Сўнмаган синфий кураш ҳам махфий оппозиция (қарши ҳаракат) дан тортиб Ибн Сино гувоҳ бўлган даҳшатли халқ қўзғолонларигача бўлган турли формаларни олар эди.

Истилочи араблар ва улар бўйсундирмоқчи бўлган халқлар орасидаги муносабат туфайли ва ниҳоят турли динларнинг, улардаги турли мазҳаблар ва оқимларнинг кўплиги сабабли феодализмга жамиятига хос ижтимоий муносабатларнинг мураккаблиги янада чигаллашарди.

Бухоро, Гурганж ва бошқа шаҳарларда маданий ҳаётнинг юксалишига Амударё ва Сирдарё оралиғида жойлашган Мовароуннаҳрнинг узоқ вақтларгача ташқи ҳужумдан омон сақланиши ҳам ёрдам берди.

Буржуа олимлари Ибн Синони «араб маданияти»нинг намоёндаси деб ҳисоблашга уринадилар. Бундай деб ҳисоблаш учун ҳечқандай асос йўқдир. «Араб маданияти» деб одатда VII-VIII асрларда араблар томонидан забт этилган ва араб халифотига тоби' бўлган Яқин ва Ўрта Шарқ халқларининг маданиятини ҳисоблайдилар.

Ибн Синонинг тақдирлашга сазовор хизматларига буюк баҳо берган кўпчилик буржуа тарихчилари уни Шарқ табобати ва фалсафасининг энг юксак чўққиси деб атаганлар. Аммо, бу юксаклик ҳақида гапирганларида улар ўша юксаклиكنинг замини бўлган тоғ тизмаларини — Ибн Синодаги буюк исте'додни тарбиялаб етиштирган Шарқ халқларининг маданиятини тилга олмайдилар.

Ўрта Осиё халқлари арабларнинг зулми остига тушишларидан анча илгари ҳам бой ва ўзига хос маданиятга эга эдилар. Ибн Синонинг ижодий муваффақиятларини, унинг фаолиятини Ўрта Осиё халқлари маданияти блан яқин муносабатда олиб қаралган тақдирдагина тўғри тушуниш мумкин.

СССР Фанлар академияси корреспондент а'зоси С. П. Толстовнинг Хоразмдаги археологик қазишлари бизнинг эрамыздан илгари бу ерда мавжуд бўлган маданиятнинг Ўрта Осиё халқлари — хоразмийлар ва сўғлар томонидан барпо этилганлигини кўрсатди.

Совет олимларининг текширишлари, гўё Ўрта Осиё халқлари ўз маданиятларига эга эмас эдилар ва эга бўлишлари мумкин эмас эди ҳам, чунки улар бошқа халқларнинг маданиятларини пассив равишда ўзлаш-

тиришгагина қобилиятлидирлар, деб да'во қилучи космополитик «назария»ларнинг сохталигини ва фанга хилоф эканлигини исбот этди.

Араб халқининг маданиятни ривожлантириш ўзига яраша хизматлари бордир, аммо бундан тарихни сохталаштириб, бошқа халқларнинг маданиятини «араб маданияти» деб аташ мумкин, деган ма'но чиқмайди. Бу термин илмий танқидга арзирли эмасдир.

«Араб маданияти» деганлари араблар томонидан бўйсундирилган халқлар — ҳозирги ўзбеклар, тожиклар ва бошқа халқларнинг ота-боболари кўрсатган та'сир натижасида ва Шарқ халқларининг бошқа халқлардан қабул қилган мерослари натижасида келиб чиқди.

Араблар томонидан забт этилган ҳамма мамлакатларда расмий тил — араб тили бўлиб, илмий асарлар ҳам шу тилда ёзиларди.

Араб тили Шарқда, латин тили Европада ўйнаган рольни, я'ни ялпи қабул қилинган илмий тил ролини ўйнади.

Маданий ҳодисаларга айна бир даврда давлатларнинг мазкур гуруҳида ҳукмрон бўлган тил нуқтаи назаридан қараб баҳо бериш учун ҳеч қандай асос йўқдир.

Буржуа тарихчилари «араб маданияти»ни кўкларга кўтариб мақтаганларида Ўрта Осиёнинг забт этилишида араблар томонидан улкан маданий бойликларнинг, кутубхоналарнинг йўқ қилинганини, адабий ёдгорликларнинг ёндирилганини эслатиб ўтишни ҳардоим унутадилар. Хоразмли буюк олим Бируний араб босқинчиси Қутайбанинг «қаҳрамонона ишлари» ҳақида қуйидагиларни айтади: «хат таниган кимсаларни ё ёзма ривоятларни сақлаганларни, уларнинг орасида бўлган ҳамда олимларни Қутайба ҳарқандай йўл билан бўлсин тарқатиб ва йўқ қилиб юборди, шундайки, бунинг ҳаммаси зулмат, қоронғилик билан қопланди ва уларнинг тарихидан нималар ма'лум эканлиги тўғрисида ҳақиқий билим қолмади».¹

Ниҳоят, араблар бўйсундирмоқчи бўлган халқларнинг «араб маданияти»ни барпо қилишдаги роли ва иштирокини қарар эканмиз, яна бир хусусиятни қайд қилиб ўтишимиз керак, араблар босиб олган эски маданий традицияларга ва қадимги маданиятга эга бўлган мамлакатларда фан ва сан'ат тараққий этиб, босқинчиларнинг чиқиб келган ери Арабистоннинг ўзида ҳеч қандай тараққиёт кўрилмас эди. Демак, араблар томонидан босиб олинган мамлакатлардаги маданиятнинг юксалиши арабларга боғлиқ бўлмагандир.

Буржуа тарихчилари араб истилочилари ҳақида бирқанча афсоналарни тўқиганлар. Уларнинг бири — забт этилган халқлар истилочиларни қутлаб, уларнинг келишларидан мамнун бўлганликлари ҳақидаги афсонадир. Бу шундай бўлган эмас, албатта. Ўрта Осиё халқлари бос-

¹ «Древний Восток» В. В. Струве редакцияси естида, М.—Л., 1951 й.

қинчиларга катта қаршилиқ кўрсатдилар. Поёнсиз араб ҳалифотининг турли чеккаларида Озарбайжонда, Грузияда, Доғистонда ва Ўрта Осиёнинг ўзида кетма-кет халқ қўзғолонлари авж оларди.

Арманистонда бирнеча ўн йиллар мобайнида, 748 ва 774—775 йилларда арабларга қарши қўзғолонлар кўтарилиб турди. IX асрнинг биринчи ўнйилликларида Озарбайжонда чўпон Бобек бошчилигидаги халқ қўзғолони аланга олди. 850—855 йилларда қўзғолонлар Арманистон ва Грузияга ёйилди.

Ўткирлашган синфий кураш ба'зан диний кураш тусини олар эди.

776 йилда Мовароуннаҳрда «Оқ кийган кишилар ҳаракати» ёки «Муқанна ҳаракати» номи билан тарихга кирган арабларга қарши катта қўзғолон бошланди. Бу қўзғолон ҳақиқий халқ қўзғолони бўлиб, унга аҳолининг кенг табақалари иштирок этди. Уларни ёт динни олиб келган ва Мовароуннаҳрнинг маҳаллий аҳолисини, ҳаммадан кўпроқ хунармандларни ва деҳқонларни асоратга солиб эзган босқинчиларга қарши нафрат туйғуси бирлаштирган эди.

Арабларга қарши кайфиятни Наршахийнинг 943—944 йилларда ёзилган «Бухоро тарихи» китобининг муқаддимасидаги қуйидаги сатрлар характерли равишда ифодалайди. «Бу китоб 332 йилда [қамал йили] араб тилида чиройли иборалар билан ёзилган эди. Эндиги одамларнинг араб китобларини ўқишга кўпинча ра'батлари бўлмаганлигидан дўстларим мендан бу китобни форсчага таржима қилишимни илтимос қилдилар».

Бухоро йирик марказ эди. У ерда мактаблар, кутубхоналар, касалхоналар бор эди. Китоб савдоси кенг тарқалган эди. Шаҳарнинг ўзида кўпгина маданиятли ва ўқимишли кишилар: мансабдорлар, ҳуқуқшунослар, олимлар, файласуфлар, ме'морлар, табиблар яшар эди. Наршахий «Бухоро тарихида», Бухородаги барча олимларнинг ҳаётини ёзиб чиқишни кўзласа бу бирнеча китобни ишғол этишини ва шу сабаб-ли ба'зилари билан чекланганини ёзган эди. Шундан кейин у қуйидагиларни ёзади: «Бухорода Жуйи Мулиён каби жаннатдай гўзал истиқомат жойидан афзал жой йўқдир, чунки бу ерда саройлар, боғлар, гулшанлар, мевазорлар, дарахтзорлар ва улардаги доимо оқиб туручи сувлар ишғол қилгандир. Минг тарафга тортилиб дарахтзорлар ва гулшанлар томон ўтказилган ариқлар бир-бири билан кесишадилар. Бу қадар кўп оқар сувни кўрган ҳар кимса унинг қаердан келиб қаёққа сқишидан ҳайратда қолади. Уларнинг шундай жойлашишини энг моҳир усталари ва ме'морлари ўйлаб чиқарганлар, машҳур бир шоир эса шундай деган эди:

Ҳаёт суви боққа кириб, ундан кетишга тўғри келишидан қайғириб,
афсусланиб богни тарк этди

Наршахий буни албатта Бухоронинг ҳукмдорлари ва уларга яқин одамлар турадиган маҳаллалар ҳақида айтгандир. Бошқа манба'лардан камбағалларнинг, ҳунармандларнинг оғир ҳаёт кечирганликларини, ифлосликдан келиб чиқучи юқумли касалликларнинг тез-тез бўлиб туришини биламиз. Буржуа олимлари Бухоро ва Гурганж шаҳарларини қолоқ периферия сифатида та'рифлашга уриндилар, ваҳолонки, Бухоро ва Гурганж каби жаҳон маданий марказларидаги юқори маданий даража араб халифотининг кўп марказларини бу шаҳарларга нисбатан периферия деб ҳисоблаш имкониятини беради. Маданий ҳаёт X—XI асрларда ниҳоят даражада гуллаб яшнади. Шу даврда исмлари ҳаёт чоғларидаёқ ўз ватанларидан четда машҳур бўлган шоирлар ва олимлар — Рўдакий, Фирдавсий, Дақиқий, Шаҳид Балхий, Бируний ва кўпгина бошқалар шу ерда яшар эдилар. Шу даврда биринчи даражадаги катта юлдузлардан яна бири — Абу Али Ибн Синонинг юзага чиқиши тасодифий бир ҳол бўлмай, балки экономика ва маданиятнинг юқори даражада гуллаб яшнаши блан боғлиқ эканига э'тибор этиш керакдир.

* * *

Ёш ҳусайннинг қобилиятини ва унинг талантини тарихчилар ҳар маҳал та'кидлар эканлар, Бухородаги юксак маданият ҳақида ва шу шаҳарда яшаган ва ижод қилган отоқли файласуфлар ва олимлар гуруҳи ҳақида бирон сўз айтмайдилар.

Бухорода кичкина Ҳусайнни бошланғич мусулмон мактабига жойлаштиришди. У бу ерда ўн ёшгача ўқиди. Боланинг қобилияти унинг ёшлигиданоқ билинди. Ўн ёшга тўлгач, отаси уни мактабдан олди. Кейинги ма'лумотни Ибн Сино уйда ўқитадиган муаллимлардан дарс ўқиб олди.

У математика, ҳуқуқшунослик, мантиқ, астрономия, фалсафа, физика, география ва бошқа фанларни ўрганабошлади. Ибн Синога фалсафа ва математиканинг бошланғичидан дарс берган кишининг исми сақланиб қолган. Бу шундан бирнеча вақт илгари Бухорога кўчиб келган Абу Абдулло Нотилий эди.

Унинг билимларни ўрганиши жуда муваффақиятли борар эди. Таржимаий ҳолида у қуйидагиларни айтади: «Муаллимим қандай бир масалани ўртага қўймасин, мен унинг моҳиятига ўзидан тузукроқ етишар эдим; шу тарз ундан мантиқ фанининг муқаддимасинигина ўргандим; чунки у фаннинг нозик жойларини унинг ўзи ҳам тушунмас эди.

Сўнгра мен мантиққа оид китобларни ўқийбошладим ва бу фаннинг тафсилотини ўзим ўргандим. Мен у блан Евклиднинг беш-олтита теоремаларини ҳам ўтиб, қолганларини ўзим ўқиб тушундим ва қийин

жойларини ўзим ўқиб ҳал қилдим. Ундан кейин биз «Альмагест»¹га ўтдик. Муқаддимани тамом қилиб геометрик формулаларга ўтганимизда, Нотилий менга дарс беришга ожизлик қилиб қолди. У менга: ўзинг ўқиб, масалаларни ҳал қил, натижасини олиб келиб менга кўрсат, мен сенга қайбири тўғри ва қайсиси хато эканини тушунтираман,— деб айтди. Шунда мен китобларни ўзимча мутолаа қилиб ўрганишга киришдим. Мен олдимда турган масалаларни муаллимимга баён қилар эдим, аммо бунинг натижаси фақат шугина бўлдики, шу йўсинда, муаллимимни ҳижолатга солган ба'зи англашилмовчиликлар йўқотилди.

Шундай масалалар ҳам кўп бўлар эдики, уларни у то ўша вақтгача билмас ва мендан ўрганар эди». Шундан кейин ёш олимдаги катта ма'навий ўсишга сабаб бўлган зўр меҳнатнинг қандай бажарилгани ҳақидаги қизиқ тафсиллар баён қилинади.

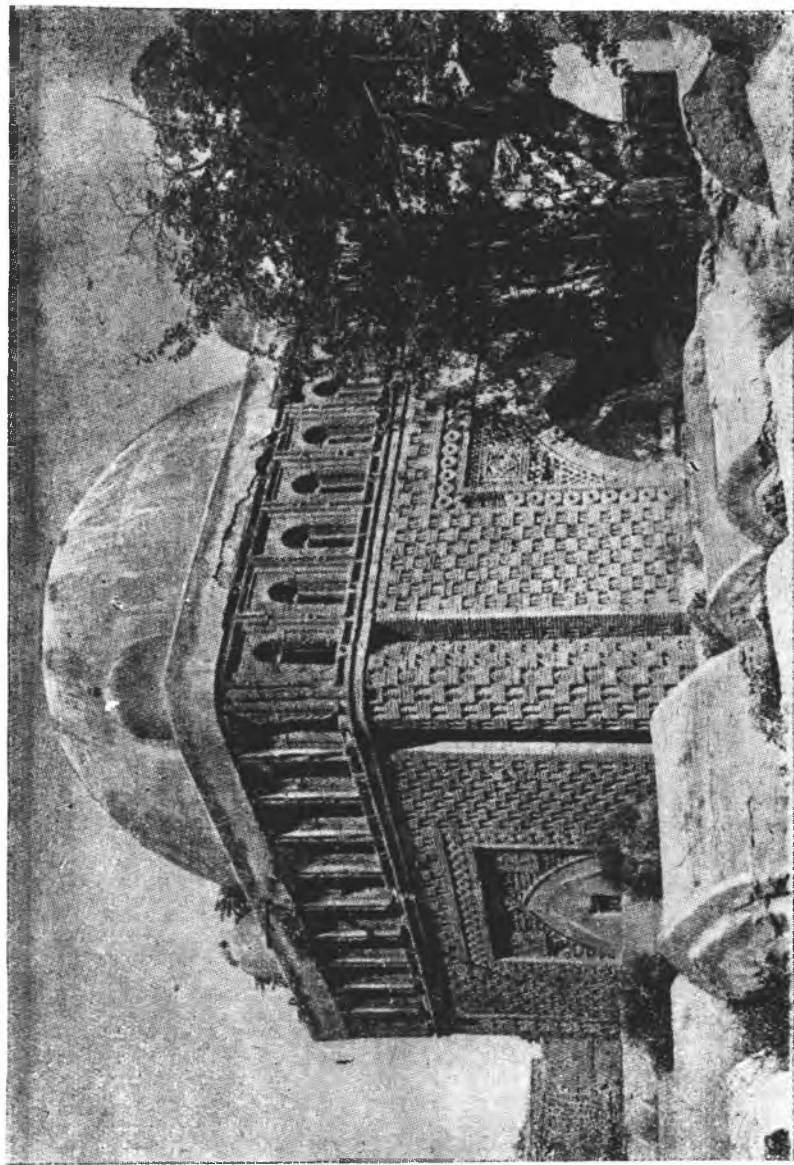
«Шунда мен, бирярим йил мобайнида, ўзимни мутолаага бағишладим... Ўша дамларда мен бирон тун ҳам қониб ухлამас ва кундузлари ҳам фанлардан ташқари бирон нарса блан машғул бўлмас эдим... Кечалари ўз уйимда чироғ ёриғида ўқир эдим ва ёзар эдим. Менга уйқу ғалаба қилиб, кучсизланаётганимни сезсам, қувватимни тиклаш учун Рашам шаробидан² бир қадаҳ ичар эдим ва яна мутолаага юз тутар эдим. Уйқуга толар эканман, тушимда ҳам фикрим ўша масала устида ишлаётганини сезар эдим ва уйғониб ба'зи қоронғи масалаларнинг ойдинлашганини англар эдим. Шу зайл ҳаётни мен то мантиқ, физика ва математикани, бир киши умуман ўзлаштираолиши мумкин бўлган даражада, ўзлаштирганимгача давом эттирдим».

Шундан кейин ёш Ибн Сино Аристотельнинг «Метафизика»сини ўрганишга киришди. «Аммо мен у китобни қирқ марта қайта ва қайта ўқиб чиққан бўлсам-да ва у менга ёд бўлиб қолган бўлса-да,— дейилади таржимайи ҳолда,— мен ундаги ма'ноларни тушунаолмадим ва уни қачон ҳам бўлмасин англай олишимдан умидимни уздим».

«Бир куни асрга яқин мен ўз одатимча Бухоронинг китоб бозоридан ўтиб борардим. Китоб сотучи бор овози блан бир китобни мақтарди ва уни менга кўрсатиб сотиб олишимни таклиф қилди. Мен зарда блан унинг таклифини рад этдим ва ўз-ўзимга: «бу фандан ҳечқандай фойда ва манфаат йўқ, уни англаш ҳам маҳол»— дедим. Китоб сотучи — «Сотиб олгин буни, китобнинг эгаси пулга муҳтождир, у сенга 3 дирҳамдан ортиққа тушмайди» — деб қистайбошлади. Бу Фаробийнинг «Метафизикага шарҳлар» номли асари эди. Китобни сотиб олиб уйимга шошилдим ва уни ўқийбошладим.

¹ «Алмагест» — Александрияли олим Клавдий Птоломейнинг (янги эрагача II аср) Космография ва астронимияга оид трактати.

² Рашам шароби — ёш кўкатлардан махсус тайёрланган бирхил ичимлик (таржимон).

Ибн Сино даврига оид архитектура ёдгорлиги. Бухородаги Исмонл Сомоний
мақбараси (X аср).

Фикрлар дарвозаси мен учун очилди ва бу китобнинг кўмагида ёдлаб олганим у китобдаги маъноларни тушундим. Мен жуда хурсанд эдим ва миннатдорлигимдан камбағалларга ҳиммат қилиб, садақа улашдим».

Ибн Синонинг таржимаий ҳолидан олинган бу воқиаларнинг ҳаммаси ҳам, ёш олимнинг ишлашидаги матонат, чидам ва мусулмон киши учун одатдан ташқари бўлган ҳодиса — тетикланиш учун унинг шароб ичиши ҳам, диққатга сазовор ва ажойибдир. Ниҳоят китоб сотиб олиш воқiasi ҳам жуда характерлядир. Китоб сотучининг ёш бир йигитга Аристотельнинг асарига берилган «шарҳлар»ни сотиб олишни таклиф қилиши ва шунга жур'ат этиши Бухоронинг алоҳида бир хусусиятли шаҳар эканлигини ва ундаги маданиятнинг юксаклигини кўрсатади. Шунинг ҳам айтиш керакки, Бухоронинг китоб дўконлари фақат қўлёзма китобларни сотадиган жойгина эмас, балки файласуфлар ва олимларнинг, шоирлар ва табибларнинг учрашадиган жойлари ҳам эди.

Ибн Синонинг сотиб олгани ва ўқиб хурсанд бўлгани китоб авторини Фаробий табиб ва файласуф эди. У IX аср охирларида Сирдарё бўйидаги Фароб қишлоғида туғилиб, 950 йилда вафот қилди. У «Назарий ва амалий медицина» номли трактатни ёзган эди. Европа олимларини Аристотель таълимоти билан таништириш каби тақдирга сазовар ишни бажарган киши — Фаробийдир. Фаробий Аристотельнинг асосий асарлари ҳақида тушунча берибгина қолмади, балки у Аристотельнинг илғор идеяларини Платоннинг идеалистик концепцияларидан ажратиш бобида ҳам кўп ишлар қилди. Материянинг абадийлиги ҳақидаги фикрлар Фаробий ортодоксал ислом дини таълимотига қарши қўйиб олган сурди. Ибн Сино, ўз сўзига биноан, Фаробийнинг қўлёзма асари билан танишиш орқали Аристотельни тушунишга муяссар бўлган эди.

Оиладаги муҳит ёш йигитнинг маънавий ўсишига ёрдам берарди. Ибн Синонинг отаси исмоилийларга яқин бўлиб, солиқ йиғучилик хизмати юзасидан Бухородаги саррофлар [пул майдаловчилар] ва судхўрлар билан алоқа тутарди. Буларнинг ҳаммаси Мисрдан келган кишилар эдилар.

Ибн Синонинг Николай Масса томонидан ёзилган ва «Қонун»нинг бирқанча босмаларига илова қилинган таржимаий ҳолларидан бирида қуйидагилар айтилади: «Унинг отаси Мемфис куйчиларининг ашулаларини ва олимларнинг суҳбатларини тинглаб завқланишни ёқтирар эди ва уларни чақириб ўз ўғиллари иштирокида Мемфисдаги одамлар ва воқиалар ҳақида суҳбатлар тузарди ва бу Авиценнага катта завқ берарди; у гапирилган нарсаларни эшитибгина қолмай, балки уларни ёдига яхши сақлаб ҳам қоларди. Кўпинча бу суҳбатларда сўз фалсафа, меъморлик ва сан'атга оид масалалар устида бориб, буларнинг барчаси-

ни Авиценна шулардан ўрганган эди». Ана шу, эҳтимол исмоилийлар руҳида ўтган йигинлардан Ибн Сино нималарни ўрганиши мумкин эди? Албатта, Қур'онни изоҳлашдаги моҳирликни бўлмаса керак, балки баҳсдаги диалектикани, мунозара қилучи гуруҳларнинг мавқиларини ва қарама-қаршиликларини англаш маҳоратини ўрганган бўлиши эҳтимолга яқиндир.

Ибн Сино жуда эрта ёзабошлади. Бухорода у иккита асар ёзган эди, шу жумладан, мантиқ, метафизика, физика, математика, астрономия ва музыка масалаларини ўз ичига олган катта фалсафий асар ва кенг қўламли энциклопедия бўлган «Донишнома»ни ёзган эди.

Бу китобда илмларнинг Ибн Сино томонидан ишлаб чиқилган классификацияси берилиб, у ўша даврда умум томонидан қабул қилинган Аристотельнинг классификациясидан анча фарқ қиларди.

Бирқанча муҳим фалсафий масалалар юзасидан ҳам, масалан, шакл ва моҳият ҳақидаги масала юзасидан Ибн Синонинг фикри Аристотельникидан фарқ қилади. Шу вақтда яна у метеоритларнинг тушуши ва уларнинг таркиби устида, Венера ва Меркурийнинг қуёш гардиши орқали ўтиши устида қузатишлар ўтказди.

Ёш Ибн Сино 18 ёшда кенг билим доирасига эга эди. /

* * *

← **МЕДИЦИНАГА** Ибн Сино жуда эрта қизиқди. «Шунда мен тиб илмига мурожаат қилдим, — дейилади таржимаий ҳолда — ва тибга оид китобларни мутолаа қилиш блан машғул бўлдим. Тиб оғир илм бўлмаганлиги сабабидан қисқа муддат ичида менинг бу соҳадаги сан'атим шундай бир даражага бориб етдики, ўша замоннинг кўпгина машҳур табиблари мендан тиббий билимларни ўрганардилар. Шу блан бирга мен амалий табобат блан ҳам шуғуллана бошладим; менинг олдимда шифо ва тажриба йўли шунчалик кенг очилдики, уни та'рифлаш қийин. Ўша вақтнинг ўзида яна мен фикҳ (шариат ҳукмлари)ни ҳам тинмай ўрганардим, у вақтда менинг ёшим энди ўн олтида эди». Ибн Сино медицинани бухоролик Абул Мансур Қамарий раҳбарлигида ўрганди. Уни медицинани ўрганишга рағбатлантирган ва бу илм блан шуғулланишни маслаҳат берган ҳристиан динли врач — «Ал-миа ёки Юз бобли китоб»нинг автори Абу Сахл Масиҳий эди. Бу асар узоқ вақтларгача медицина дарслиги сифатида қўлланилиб келиб «Қонун» авторининг фикрларига ўз та'сирини кўрсатгандир. »

Ўрта Осиё мамлакатларида медицинанинг яшнаб ривожланишига ма'лум миқдорда, Византияда, айниқса император Константин даврида, медицина фанининг қувғин остига олинишининг кучаюви ҳам сабаб бўл-

ди. Бу император ўзини дун'ёвий билимларнинг душмани деб э'лон қилиб кўпгина тиббий мактабларни ва кутубхоналарни ёптирди. Абу Саҳл Масиҳий несторианлардан эди. Улар черков реакцияси та'сиридан ва ўзларининг Византия аслзодаларига қарши олиб борган курашлари тўғрисида, ўз ватанларини ташлаб Ўрта Осиё, Ҳиндистон ва ҳатто Хитойга қочишга мажбур бўлган эдилар. Эроннинг Гундишапур шаҳрида улар тиббий мактаб — ўз олдига бир академия — барпо қилиб, бу мактаб IV — VII асрларда Шарқда медицинанинг ривожига катта роль ўйнади. Бу мактаб Ҳиндистон ва Хитой медалари билан чамбарчас боғланган эди.

Несторианлар қадимги олимларнинг асарларини араб тилига таржима қилдилар ва X аср бошларида араб тилига таржима қилинмаган биронта ҳам йирик асар қолмаган эди. Шу жумладан Гиппократ ва Галеннинг асосий асарлари ҳам таржима қилинган эди. Европали олимлар бу асарлар билан ана шу таржималар орқали танишдилар. Кўпгина қадимий асарлар шу таржималардагина сақланиб қолганлар.

Амалий тажриба мақсади билан Ибн Сино беморларни бепул даволарди. Ўзининг таржимайи ҳолида у анашу амалий тажрибадан касалликларни даволашдаги турли усулларни текшириб кўриш учун фойдаланганини та'кидлаб ўтади.

Бухоро ҳукмдори амир Нух Ибн Мансур хавфли касал бўлганида Ибн Сино уни муваффақият билан даволаб тузатди ва бунинг эвазига амирнинг катта кутубхонасидан фойдаланиш имкониятига эга бўлди.

Кутубхонада катта китоб бойлиги тўпланган эди. Бу бино бирнеча хоналардан иборат бўлиб, илмнинг ҳарбир бўлимига алоҳида хона ажратилган эди. Бу хоналарда китоб тўла сандиқлар турар эди. Кутубхонада каталог ҳам бор эди.

«Мен бинога кирдим — дейилади Ибн Синонинг таржимайи ҳолида, — унинг хоналаридан бирида араб тилидаги китоблар ва ше'рий асарлар, бошқасида — фикҳга оид китоблар ва ҳоказо, — тўпланган эди. Мен қадим авторларнинг асарлари рўйхатини қараб чиқдим ва ўзимга керакларини сўраб олдим ва у ерда шундай китобларни кўрдимки, кўп одамларга уларнинг ҳатто сарлавҳалари ҳам ма'лум эмасдир. Мен ҳеч қачон на бундан олдин, на бундан кейин, бундай китоблар тўпланган ерни кўрмадим. Мен бу китобларни ўқиб чиқдим ва улардан манфаат олдим, ҳамда ҳарбир кишининг ўз илмидаги аҳамиятини англадим».

Шу орада Сомонийлар давлати ўзининг сўнгги кунларини ўтказар эди ва 999 йилда уни олдин Боғрахон, кейин эса Маҳмуд Ғазнавий урушиб босиб олди. Шу йили Ибн Синонинг отаси вафот этди.

Ўзига зарур бўлган шароитни топаолмаслигига кўзи етган ва Султон Маҳмуднинг қувғинига учраган Ибн Сино ватанини тарк этишга мажбур бўлди ва шаҳарма-шаҳар кўчиб, Хоразмга унинг пойтахти Гурганж (кейинчалик кўна Ўрганч)га йўналди.

То вафотига қадар Ибн Сино ўз ватанига қайтиб келолмай ғурбатда, саргардонликда яшади

ХОРАЗМГА (ҳозирги Ўзбекистон ССРнинг Хоразм области) Ибн Сино тахминан 1000 йилда, 21 ёшида келиб, бу яшнаган мамлакатда, у ўзига ҳамхислат, яқин одамларни топди.

Шоҳ Ма'мун ибн Ма'мун Гурганжда Ма'мун номи блан аталучи «Академия»ни барпо қилди; унга хоразмли буюк истеъдод соҳиби Бируний (973—1048) бошчилик қиларди. Ибн Сино Урта Осиёдаги турли халқларнинг намоёндалари бўлган отоқли файласуфлар, олимлар, тарихчилар ва шоирлар даврасига кириб қолди. Ҳарқандай тараққиётга қарши бўлган ортодоксал ислом дини,— унинг маркази Бағдод эди,— у вақтларда ҳали 100—200 йил кейин эришган даражада та'сирга эга эмас эди. Ибн Сино ва Бирунийнинг бир даражада эркин фаолият қилаолиши қисман шу блан тушунтирилади.

Ибн Синони ундан бирнеча ёш катта бўлган Бируний блан ҳарта-рафлама илмий қизиқиш боғлади. Ма'лум даражада бу икки гениал олим бир-бирларини тўлдирдилар.

Ҳар икковларини баробар қизиқтирган астрономия, геология, математикадан ташқари яна медицина, психология ва фалсафа каби илм тормоқлари ҳам бор эдики, бу кейинги фанларда Ибн Сино кучлироқ эди.

Кўпгина сақланиб қолган ҳужжатларнинг кўрсатишича, Ибн Сино ўз даврининг кўпгина олимлари ва файласуфлари блан яқин алоқада эди, масалан, Бухоро оимларидан бир гуруҳининг унга берган саволларига унинг берган жавоблари, унинг Бируний блан хат ёзишиб туриши шуни кўрсатади. Бу хатлар хоразмли гениал олимнинг Ибн Синонинг фикрларига ва унинг қарашига қанчалик буюк баҳо берганлигини кўрсатади.

Дўстлик муносабатлари Ибн Синони мистик файласуф Абу Саид Майҳанай (967—1049) блан боглаган эди. Уларнинг учрашганликлари ҳақида кўрсатмалар бор.

Ибн Синонинг эркин фикрлиги ва диний индеферентизми кўпларга ма'лум эди. Турли манба'лардан ма'лум бўлган Ибн Сино ва Абу Саид ўртасидаги диалог характерлидир. Абу Саид Ибн Синонинг дунёқарashiдаги фарқни та'кидлаш мақсадида унинг ҳақида шундай деган эди: «Мен ниманики бейҳтиёр равишда фаҳмласам, у билади». Бунга олим жавоб бериб «у ниманики кўrsa, мен тушунтираман» деган эди.

Хоразмда Ибн Синонинг шуҳратига сабаб бўлган иккита катта

асар — икки энциклопедия — «Қонун» ва мантиқ, физика, математика, астрономия ва бошқа илмларга бағишланган фалсафий энциклопедия — «Қитоб уш Шифо»га асос яратилган эди.

Самарали иш йиллари Маҳмуд Ғазнавийнинг аралашиши билан узилди. Шоҳ номига ёзилган мактубда у отоқли олимларни, «уларнинг суҳбатидан манфаатланиш шарафига у ҳам муяссар бўлиши» учун Гурганждан унинг саройига юборишни талаб қилди.

Маҳмуднинг ҳақиқий, башараси унинг отоқли Фирдавсий билан тўқнашишида маълум бўлган эди. Маълумки, бу тўқнашиш Фирдавсийнинг қувғин қилиниши ва унинг ўлими билан тамомланди.

Маҳмуддан қўрққан шоҳ Маъмун хатни олимларга ўқиб бериб, ҳаркимнинг нима қилиши кераклигини ҳал қилишни уларнинг ўзларига ҳавола қилди. Олимларнинг кўпчилиги, ўзининг золимлиги ва қасос олувчилиги билан танилган султоннинг сурбетларча қилган талабига бўйсунди. Ибн Сино бу таклифдан бош тортди — бундан унинг мардлиги ва эрксеварлиги яққол намоён бўлди. Унинг қуйидаги шеъри сақланиб қолган: «Мен буюк олим бўлиб етишганимда, биронта шаҳар, ё бирон мамлакат менга бошпана топиб беролмади; менинг қимматим беҳад ошганида, мен учун биронта харидор топилмади». Маҳмуд Ғазнавийнинг Ибн Синони ўз саройига тортишга уринишини, унга ижодий иш учун шароит туғдириб бериш истагидан деб эмас, балки Ибн Синони қўлга киритиб, уни «зарарсизлантириш» учунгина деб қараш керак. Ибн Сино буни тушунганидан, шубҳали таклифдан бош тортишни афзал кўрди. У ўзининг дўсти Масиҳий билан бирга, яширин равишда қаландарлар кийимини кийиб, ярим тунда чиқиб, Қорақум орқали Эронга қочди.

Йўлда улар кучли довулга дуч келдилар. Азоб-уқубатларга чидайолмаган Масиҳий, сувсизликдан ва очликдан ўлди.

Ибн Синонинг ўз тилидан дўсти Абу Убайд Жузжоний ёзиб олган таржимаий ҳоли шу билан тугайди.

Ибн Сино ўзининг бутун кейинги ҳаётини Маҳмуднинг таъқибидан қочиб, шаҳарма-шаҳар, бир феодал амирликдан иккинчисига ўтиб дарбадарликда ўтказди. У Журжонда — Каспий денгизининг жанубий қирғоғида, Рейда, Исфаҳонда, Ҳамадонда — ҳозирги Эрон территориясида — яшади.

* * *

Ибн синонинг ўз шахси ва ўз позицияларига эга бўлган олим сифатида етишиши Бухоро ва Гурганжда бўлди.

Кейинги турли шаҳарларда ўтган саргардонлик йиллари унинг билим доирасини кенгайтирдилар. Аммо, унинг дунёқараши, фаолиятининг йўналиш йўли асосан доимо бирхил бўлиб қолди.

Олимнинг шаклланишига, унинг барча хусусиятларига ва илмий йўналишига, ундаги илғор фалсафий ва илмий қарашларнинг вужудга келишига аввало Ўрта Осиё халқларининг юксак маданияти сабаб бўлди.

Бу юксак маданиятнинг та'сири шундан иборат бўлдики, Бухоро ва Гурганжда муваффақиятли ишлаш учун зарур бўлган бирқанча муҳим шарт-шароитлар бор эди. Қадимги олимлар—Гераклитдан тортиб, то Гален [Жолинуc]гача ўтган Греция ва Рим маданиятининг арбоблари ёзиб қолдирган фалсафий ва илмий асарларни таржима, ё оригиналлари ўзида сақланган бой китобхоналарнинг бўлиши ҳам шу жумладандир.

Шуни та'кидлаб ўтиш керакки, у вақтларда ҳали Европа қадимги олимларнинг асарлари блан таниш бўлмай, кейинчалик бу асарлар блан шарқ халқлари орқали танишди. Хоразмдаги Ма'мун «Академия»си ҳам муҳим роль ўйнади. У Бируний каби отоқли математиклар, Жа'фар ибн Муса ал-Хоразмий ва Аҳмад ал-Фарғоний каби олимларнинг ҳамкорлик уюшмаси эди. Кейинги олимларнинг исмлари улардан бирининг — хоразмли ва иккинчисининг — фарғонали эканини кўрсатади.

Халқ тажрибаси, олимлар ва табибларнинг тажрибалари Ибн Синога ма'лум бўлиб, у буларни ўзида умумлаштирган эди. Ўрта Осиёда шу даврдан бироз илгари пайдо бўлабошлаган касалхоналар ва дори-хоналар касалликларни кузатиш ва бир-бирларига солиштириб кўриш учун кенг қулайлик туғдириб, уларнинг ўтишидаги қонуниятларни осон белгилаш ва янги-янги даволаш тадбирларини синаб кўриш имкониятини берди. Ибн Синонинг ўзи текшириб ўрганган касалликлар ва кейинчалик қўлланилган дори моддалар доирасининг унда тобора кенгайиб бориши, кўп ҳолларда ана шу юқоридагиларнинг натижасидир.

Бир жамият ичидаги икки тенденция — икки маданиятнинг тўқнашиши Ибн Сино ижтимоий аренага кўтарилган ўша даврда айниқса кучайди.

Бир томонда тобора реакцион характерга эга бўлаётган ислом дини назарияси, иккинчи томонда — ҳақиқий билимларнинг тобора кенгайиши асосида ташкил топган илғор файласуф — олимларнинг дун'ёқараши, — шу икки маданиятни ифодалар эди.

Ибн Синонинг фикрларидаги қарама-қаршилик, изчил эмаслик, унинг дун'ёқарашидаги бир-бирига зид тенденциялар жамият тараққиётидаги қарама-қаршиликни ўзларида акс этдирар эдилар.

* * *

ҲАМАДОНДА Ибн Сино вазирлик мансабини қабул қилди ва кўп вақтни давлат ишлари блан шуғулланишга сарфлади, лекин бу иш оз бўлмаса унинг учун фожиа блан тугарди. Ҳамадон ҳокимининг аскарла-

ри тайинланган маошни ололмай, бу ишга Ибн Синони айбдор ҳисоблаб қўзғолон кўтардилар.

Ибн Синонинг уйи яксон қилиниб, унинг ўзини қатл қилишни талаб қилдилар. Лекин Ҳамадон ҳокими Ибн Синони қўзғолончилардан ҳимоя қилиб қолди, шундай бўлсада уни вазирлик мансабидан бўшатишга мажбур бўлди. 40 кун давомида Ибн Сино яшириниб ётди; ҳоким касал бўлиб қолиб, Ибн Синога ўзини даволатиш учун уни чақиртирганидан кейин у яна вазирлик лавозимига тайинланган эди.

1021 йилда Ибн Синонинг ҳомийси ўлди. Унинг валиаҳди, Ибн Синонинг Исфаҳон ҳокими блан хат ёзишиб туришидан гумонсираб, унга душман назари блан қарарди. Хатлардан бири қўлга туширилди. Ибн Синони қал'ага қамадилар, у бу ерда қарийб 4 ойча қолиб, фалсафий энциклопедияси устида ишлашни давом этдирди. Қал'адан озод қилин-гач, Ибн Сино озгина муҳлат Ҳамадонда яшади ва яна бир вақтлар Гурганждан қочгани каби, дарвешона чувриндига ўралиб, ўз укаси ва ўша Жузжоний блан бирга яширинча Исфаҳонга қочди. Исфаҳонда, ишлаш учун бирмунча тузукроқ шаронтда, у 1029 йилгача яшади. Шу йили Ибн Синога нисбатан кек сақлаган Маҳмуд Ғазнавийнинг аскар-лари бу шаҳарни босиб олдилар. Ибн Синонинг уйи яна яксон қилинди. Олим Ҳамадонга кетишга мажбур бўлди.

Дам давлатнинг биринчи мансабдор-вазирнинг саройи, дам — зин-дон;— унинг тақдири шундай ўзгариб турарди.

Аммо, биргина тинимсиз меҳнат ҳарқачонгидай у блан бирга эди. Авторлардан бири, Ибн Сино қайсибир шаҳарда истиқомат қилмасин, унинг уйи олдида эрта азондан бошлаб, унинг маслаҳати ва ёрдамига муҳтож беморларнинг тўпланишини ёзади.

Ибн Синонинг ажойиб иш қобилиятини кўрсатучи кўпгина факт-лар бордир. Кун ёришиши блан олим ўз асарлари устида ишлар, эрта-лаб беморларни қабул қилар эди. Кундузи вазирлик вазифасини бажар-иб, ўз шогирдлари блан машғул бўларди. Кечқурун то ярим тунгача яна ёзиш блан шуғулланарди.

Ҳаётининг кейинги 13 йилини олим Ҳамадонда ўтказди ва шу ерда 1037 йилнинг 18 июлида, 58 ёшда вафот этди. |

Ўзининг бор мулкени,— деб ёзади проф. А. А. Семенов, Ибн Сино-нинг биографиясида,— камбағалларга улашди, ўзида хизмат қилган қулларга озодлик берди. Шунингдек манба'ларнинг кўрсатишича, ўли-ми олдида унинг эси ва ҳуши жойида бўлиб шу байтни ўқиди:

Биз ўламиз ва ўзимиз блан биргина
Нарсани бирга олиб кетамиз, у ҳам бўлса
Биз ҳечнарсан билмадик — деган туйғудир.

Унинг дафн қилинган ери—мақбараси—то ҳозиргача ҳурмат қили-надиган жойдир.

Бутун Жаҳон Тинчлик Конгрессининг чақириғига биноан 1952 йилда барча мамлакатларда Ибн Синонинг туғулганига 1000 йил тўлган кун нишонлаб ўтилди. Бу минг йиллик юбилей Совет Иттифоқида, айниқса Урта Осиё республикаларида кенг нишонланди. Байрам кунларида олимнинг ҳаёти, фаолияти ҳақида бирқанча лекциялар ўқилди. Қимматбаҳо қадимги қўлёзма китоблар виставкаси ташкил қилинди.

1952 йилда Бағдод шаҳарида шарқшуносларнинг Ибн Сино хотирасига бағишланган конгресси чақирилди.

Ибн Синога бағишланган катта Жаҳон конгрессини 1952 йилда Техрон шаҳарида ўтказиш мўлжалланган эди; лекин конгресс ташиклотчилари уни, Ибн Синонинг мақбараси ва ҳайкалининг очилиши кунини билан бирга ўтказмоқчи бўлдилар. Ибн Сино мазорига қўйилган янги мақбаранинг қурилиши чўзилиб, конгресс 1954 йилда ўтказилди.

Бу конгресс иштирокчилари ичида Ғарб ва Шарқнинг отоқли шарқшунослари бор эди.

Совет олимларининг катта делегацияси ҳам унинг ишларида иштирок этди.

* * *

Бу нотинч курашлар, ҳаяжонли меҳнат ва шон-шарафлар тўла ҳаётни бир йўла кўздан кечирар эканмиз, уни ажойиб бир одам бошидан кечирганлиги ҳақидаги хулосага келмай иложимиз йўқ. Бу одам ўз халқининг нималарга қодир эканлигини ва араб босқинчиларга қарши тинмай курашган шу халқ — қанчалик бой ва ҳартомонлама маданиятни яратганлигини кўрсатди.

Ибн Сино деярлик билимнинг барча тормоқларида, маданиятнинг ҳамма соҳаларида ижодий фаоллик кўрсатаолди.

Кўпни қамраган энциклопедист, давлат арбоби, талантили табиб, чуқур файласуф, истеъдодли шоир, кўптамонлама олим — Ибн Синони биз шундай деб таъбирлаймиз.

У ўзи ҳақида шундай деб ёзган эди:

Ер қаҳридан Зухал юлдузининг тепасигача
Оламдаги ҳамма мушкул масалаларни ҳал қилдим.
Ҳарбир макру ҳийла тузоғидан чиқаолдим,
Ажал тугунидан бошқа ҳамма тугун ечилди.¹

Ибн Сино учун эркин фикрли, деган ном айнан мос келади. Ўзининг интилишлари, фикрининг қўрқмаслиги, ҳечкимга бўйсунмаслиги бланэр-

¹ Ибн Сино рубойларининг маъносини тўлароқ бериш учун уларни русчадан эмас, балки тожикча оригиналидан сўзма-сўз таржима қилиб олинди.

кин фикрли бўлиши устига, у ўз ҳаётидаги хулқи блан ҳам эркин фикрли эди.

Қувғин ва дўқ, қўрқитиш ва зиндон — буларнинг ҳечбири Ибн Синони ўзи ишонган ҳақиқатни инкор этишга, ё уларни «ҳукмрон»ларнинг истагича, бу ҳукмрон хоҳ ўз кучи ва золимлиги блан танилган Султон Маҳмуд бўлсин, хоҳ мутаассиб мусулмон руҳонийлари муҳитидан чиққан жоҳиллардан бўлсин, бундан қат'ий назар, ўзгартиришга мажбур этолмади.

Ибн Сино ўз давридаги барча билимларга эга бўлибгина қолмай, ўша даврдаги идеологик курашларнинг, бу курашлар қайбир соҳада авж олмасин, иштирокчиси ҳам эди. У Уйғониш даврининг арбобларини эслатади. Идрок қуввати, эҳтирослилиги, характерининг тўлиқ ва кучли бўлиши, ҳартарафлама олим бўлиши блан улуг сиймо бўлган бу арбоблар ҳақида Ф. Энгельс қойил қолиш блан ёзган эди. Ижтимоий шароитларнинг турли бўлишига қарамай, унинг мана шу сўзлари Ибн Синога ҳам тааллуқлидир.

«... Уларнинг деярлик ҳаммаси ўз даврининг манфаати блан яшайдилар, амалий курашда иштирок этадилар, бирон партиянинг тарафида туриб, қайсиси сўз ва қалам блан, қайсиси қилич блан, қайсибирлари эса — ҳар иккала қурол блан курашадилар»¹.

Унинг ўлимидан кейин, бирнеча асрлар мобайнида Европадаги тафаккурни ҳийлаю найранглар, жимжимадор ва чалкаш қуруқ ифодалар блан ўргимчак ини каби чулғаб олган Ўрта асрнинг схоластика тарафдорлари унинг нафратига сазовордирлар, бу унинг қуйидаги сўзларидан сезилади: «Биз бирқанча илм аҳлларини кўрдикки, улар ҳардоим керак бўлмаган ишлар ва тўғрилиги осонгина аниқланучи масалалар ҳақида баҳс юргизадилар. Ана шу ишларга ўзларининг барча кучларини сарфлаб, турли далиллар келтирадилар ва уларни текширадилар. Қачонки, қийинроқ, далилларни талаб қилучи масала ёки вазифага дуч келсалар, дарҳол ишдан юз ўгирадилар. Биз эса бошқа йўлдан боришни мўлжаллаймиз».

Ибн Синонинг замондоши Умар Хайём шундай деб ёзган эди:

Қотиб қолган ифодаларга қул бўлчилар,
 Ҳаёғни фаҳхламоқчи бўладилар,
 Уларнинг баҳсларидан ўлакка ва моғор
 Иси анқийди.
 Сен шароб ичгин! Уларга ғўрани,
 Мулоҳазаларнинг тиш қамаштиришини,
 Кўчирма фикрларнинг қуришқоқ мағизини қолдир.

Сўфиларнинг схоластик ибораларидан Ибн Сино ўзининг фалсафий трактатида кулади. Мантиқ устида гапирганида: «Далилларнинг барча

¹ Ф. Энгельс — Дialeктика природы, госполитиздат, М, 1948 г. стр. 6.

турларидан фақат иккитасинигина билиш керак. Улар: ҳақиқий далиллар — улардан фойдаланиш учун ва сўфиёна далиллар — улардан қочмоқ учун» дейди.

Ибн Синонинг иш қобилиятининг катта бўлиши, иккита катта энциклопедия устида бошлаган ишини охирига етказиш имконини берди.

«Қонун» ва «Қитоб уш — Шифо» унинг замонидаги тиббий ва фалсафий билим ва тушунчаларнинг тўла тўпламигана эмас, балки шу блан бирга оригинал асарлар ҳам эди. Ибн Сино ҳарбир текширилган проблемада, ҳарбир ўрганилаётган масалада ўзига қадар нома'лум бўлган янгиликларни топаоларди.

Фикрларининг мустақиллиги — Ибн Синодаги ма'навий кайфиятнинг қимматбаҳо хусусиятидир. Атрофдагиларнинг ҳаммаси — илм-и нужум (астрология)га э'тироз қилиб бўлмайди, дейишлари блан унинг иши йўқ, у бу сохта фанни инкор этади, унинг асоссиз эканини исбот қилади. Ма'лумки, Европанинг илғор кишилари Ибн Сино роя қилган қарашларга етиб келишлари учун бирнеча юз йиллар керак бўлди.

«Фалсафий тош»га ва бир металлнинг иккинчисига, хусусан олтинга айланиши мумкинлигига Ибн Сино замондошларининг кўпи ишонар эди. У бу фикрга қўшилмайгина қолмади, балки унга қарши курашди ва шу фикрни айтучилар устидан кулди. Ислом динининг э'тироз қилиб бўлмайдиган ақидаларини у инкор қилди.

Қур'оннинг аксича, у — олам яратилган эмас, балки абадий эканлигини тасдиқлайди.

Ҳечкимга бўйсунмаслик тариқасидаги унинг фе'л-атвори шуни кўрсатадики, Ибн Сино ба'зан жаҳолатпарастларнинг сўзларини менсимас эди. Унинг ислом дини томонидан тақиқланган шаробга муносабати бунинг мисолидир.

Иш, Ибн Синонинг шаробни ба'зи касалликларда дори сифатида буюришидагина эмас.

Ўзининг ше'рий асарларида ҳам Ибн Сино шаробни мақтайди. Дж. Дармстетер ўзининг «Форс поэзиясининг келиб чиқиши» асарида ёзишича: «Унинг рубойлари шаробни ардоқлайдилар, лекин уларнинг айшу ишратбозликка алоқаси йўқ. Уларда зиёфатда айтиладиган қўшиққа ўхшайдиган бирор нарса йўқдир. Европа зиёфатларида айтиладиган қўшиқлар — мастбозларнинг қўшиғидир: бу ерда эса, бу — Қур'онга қарши, ўзини художўй қилиб кўрсатучиларга қарши, дин қонунларининг табиат ва ақлни эзишига қарши бир ис'ендир. Бироз яширилган худони инкор этишлик инквизиторларнинг назаридан четда қололмас ва Ибн Сино устига уни динсизликда айблашлар ёғиларди»¹.

* * *

КУЗАТИШ ВА ТАЖРИБА шундай бир қурол эдики, Европанинг ил-гор фалсафий илмий онги бу сўзларни ҳали ўз лавҳасига ёзмасидан анча бурун, Ибн Сино уларни қўллаб ғалаба қиларди.

Ибн Сино, диндорларнинг ақидаларини ҳам, ўзига замондош олимларнинг схоластик донишмандлигини ҳам рад қилиб, кузатиш ва тажрибанинг ҳал қилучи аҳамиятга эга эканлигини э'тироф қилди.

Ўзининг дарбадар кезишларида, бирқанча ихтиёрий ва ўз ихтиёрисиз қилган саёҳатларида олим жуда кўп ма'лумотларни тўплади.

Шарқ мақолида айтилишича: «Ақл узоқ умрдан эмас, балки тез-тез саёҳатда камолга етади».

Серқатнов шаҳарлар ва улардаги ҳунар расталари, саҳролар ва улардаги карвон йўллари; деҳқон ҳаёти ва серодам бозорлар ва карвон саройлар; вазирнинг саройи ва ер остидаги зиндонлар — канахоналар — буларнинг барчаси унга ниҳоят катта кузатишлар доирасини берди ва олим булардан моҳирона фойдаланди. Ибн Синонинг асарлари адабий манба'ларнинг — Греция ва Рим, Ҳиндистон ва Хитой олимларининг ижодларидан олинган ма'лумотларнинг кўплиги ва турли-туманлиги блангина эмас, балки ҳаётдан олинган ва илмий жиҳатдан ишланган материалларнинг кўплиги блан ҳам ҳайратда қолдиради.

Геологик, ботаник ва зоологик кузатишлар олимнинг ўзи ўтказган физикавий тажрибалардан олинган ма'лумотлар блан солиштирилади.

Беморнинг ётоғи олдида қилинган кузатишлар кўпинча шундай кўрсатмалар блан бирга баён қилинади: «Бунга, сочни махсус идишда ҳайдаб кўриб, ишониш мумкин». Демак, баён қилинаётган нарсa, тажрибадан олинadиган далиллар блан исботланади.

«Қонун»нинг диагностика ва даволашга бағишланган бирқанча фаслларида Ибн Синонинг кимёвий билими намоён бўлади.

Ўрганилган ма'лумотларнинг кенглиги ва турли-туманлиги диққатга сазовордир.

Музыкага оид бирнеча асарлар қолдирган Ибн Синонинг музикашунослиги, пульсининг мусиқий табиати ҳақидаги эслатмада акс этгандир.

Саёҳатчиларнинг соғлиғини сақлаш ҳақидаги бобда кўп саёҳат қилган кишининг шахсий тажрибаси акс этдирилган; бу бобда кўпгина жуда ўринли ва нозик ўйланган маслаҳатлар бордир.

Авторнинг шундай кенг кузатиш доирасига эга бўлиши «Қонун»га шундай ҳаётийликни, турғунликни бердики, у 600 йил мобайнида медицинада тенги йўқ қўлланма бўлиб қолди.

Кузатишлар тажриба блан тўлдирилар эди. Ибн Сино ҳамма нарсадан кўра кўпроқ тажрибага ишонар эди, тажрибани, — дерди у, икки-уч марта ҳам қайтариш мумкин.

Тушунчанинг пайдо бўлишидаги тажрибанинг ролига у ҳал қилучи

аҳамият берарди — бу фикр «Қонун»да бирнечабор қайта такрорланади.

Кўп билимларни ўзлаштириб олган Ибн Сино қуйидаги сатрларда ўзининг қанчалик оз нарсани билишини та'кидлаши блан, ўзлаштирган билимларининг ниҳоят пухта етилган эканини кўрсатади.

Бу дун'ёда дил кўп уринган
Ва қилни ёрган бўлса ҳам, бир қилча нарсани ҳам билолмади.
Менинг дилимда минглаб қуёш порлади,
Охирда заррача ҳам камолга эришаолмади.

Декартнинг, «Мен фикр қилаётирман, демак, мен яшамоқдаман» — деган машҳур формуласи ундан кўп вақтлар илгари Ибн Сино томонидан айтилган эди.

Чуқур ма'нодор фикрларни у ўлчовли формага солади ва у ҳикматли сўз (афоризм) бўлиб қолади.

«Дўстим душманам блан дўстлашгач, у дўст блан ҳамтабақ бўлмаганим афзал. Заҳар аралаштирилган шакардан нафсингни тий, ўлаксамлон устида қўниб ўтирган пашшадан эҳтиёт бўл!»

* * *

Ибн синонинг фалсафий қарашлари — Шарқ халқлари фалсафасининг тараққиёти натижасидир. Бу ўз навбатида Европанинг илғор фалсафий онгига катта та'сир кўрсатди. Ибн Сино, оламнинг абадийлигини, материянинг мангулигини, борлиқнинг об'ективлигини исбот қилиб, фалсафий ҳукмларга табиатни чуқур ва ҳартомонлама ўрганишни асос қилганида у — материалистдир.

Табиатдаги сабабий қонуниятлар ҳақидаги та'лимни илоҳий тақдирга қарама-қарши қўйганида ҳам Ибн Сино — материалистдир.

Идрокни мақтаганида, динга тажриба ға кузатишга асосланган билимларни қарши қўйишга уринганида ҳам материалистик тенденцияларнинг асари борлиги сезилади.

Худонинг борлигига Ибн Сино иқрор бўлсада, унинг қудратини чегараланган деб ҳисоблайди. Худо ҳамма нарсага қодир эмас, у ўз-ўзидан ҳам содир бўлиши мумкин бўлган нарсаларни ҳаракатга келтириш қобилиятигагина эгадир. Материянинг бошланиши худодан эмас ва у худо томонидан яратилган ҳам эмас. Олам худонинг эманацияси тариқасидан пайдо бўлди, аммо олам худонинг ра'йи блан эмас, балки худога тааллуқсиз зарурият сабабли, пайдо бўлгандир.

Ибн Синонинг худога муносабатини Эрнест Ренан жуда ўринли тарифлайди: «Худо, абсолют бирлик бўлганидан, оламга бевосита та'сир қилаолмайди, у ба'зи нарсаларнинг оқимиға аралашмайди: у чархнинг

ўртаси бўлганлигидан унинг четига ўз эҳтиёри блан айланиш эркини беради»¹.

Шу блан бирга олимнинг асарларидаги материалистик тенденциялар мистик иборалар ва идеалистик исботлар блан аралашиб кетгандир.

Ибн Синонинг фалсафий қарашларидаги қарама-қаршилик унинг замонасидаги ижтимоий ҳаётда мавжуд бўлган қарама-қаршиликни ва ундаги чувалашиб кетган синфий курашни, босқинчи араблар ва Ўрта Осиё халқлари орасидаги муносабатни, антик мерос ва унинг кўзга кўринган намоёндаси Аристотель та'сирини ва ниҳоят, ҳукмрон ислом динидаги қарама-қаршиликларни акс эттирди.

Ўз даврининг кишилари ҳақида Умар Хайём қуйидаги сўзларни ўринли айтган эди.

Бир-бирига тўғри келмайдиган истакларга тўламиз;

Бир қўлимизда — қадаҳ, иккинчисида — Қур'он.

Шу зайл кўк гумбази остида яшаймиз:

Чала кофиру, чала мусулмон.

Ҳукмрон синф назарида Ибн Сино хатарли, эркин фикр юритучи киши эди, реакцион ислом руҳонийлари уни ёмон кўрар эдилар. Олимнинг фикрлари Қур'он ақидаларига зид эди. Бу эса уни дин ақидаларига қарши деган ҳурматли шарафга муяссар қилди. Хусусан Ибн Сино ўлганларнинг охиратда тирилишини инкор қилади.

Иш унинг асарларини ёндиришгача бориб етди. Жаҳолатпараст Ғаззолий (1058—1111) ўзининг «Файласуфларни рад қилиш» номли трактатида Ибн Синонинг оламнинг абадийлиги ва биров томонидан яратилмаганлиги ҳақидаги фикрларини асоссиз деб исботлашга уринади.

Ғаззолийнинг фикри та'сирида, 1160 йилда Бағдодда Халифнинг буйруғи блан Ибн Синонинг кўп томли фалсафий трактати — «Қитоб уш — Шифо» ошкора сураатда ёндирилди.

Қадимгилар табибнинг тўғри фикр қилаолишининг зўр аҳамиятини та'кидлаб, файласуф — врач, худога ўхшайди, дер эдилар. Ибн Синонинг тиббий асарларида ҳам файласуф (ҳаким) намоён бўлиб, касалликларнинг умумий сабабларини аниқлашда, уларнинг олдини олишда ва керакли та'сирга эга бўлган даволаш усулларини топиб қўллашда, табибга ёрдам беради.

Ибн Синодаги ниҳоят зўр ма'навий бойлик, кўп нарсага қизиқиш, онг, билим даражасининг хос хусусиятлилиги — буларнинг барчаси — у қандай қилиб шу даражагача ўсаолди ва шаклланаолди, деган саволга жавоб беришни жуда қийинлаштиради.

Ибн Синонинг устои деб айтиш мумкин бўлган биронта ҳам одам йўқдир.

¹ Э. Ренан, Аверроэс и аверроизм, Киев, 1903.

Ибн Синонинг ўсишига ва унинг фикрларига Аристотель, албатта катта таъсир кўрсатди.

Бу икки отоқли олимнинг маънавий қиёфасидаги баъзи ўхшаш хусусиятларни айтмай ўтиш мумкин эмас. Булар — Ибн Синодаги ва Аристотельдаги энциклопедизм ва чуқур фалсафий ишни конкрет фан соҳаларини чуқур текшириш билан боғлайолишдир. Аристотель ҳақида Энгельс: «Қадим грек файласуфлари орасида энг универсал бош» — деган эди.

Ниҳоят, Аристотель врачнинг ўғли эканлигини ва ёшлигида медицина билан шуғулланганлигини ҳам айтиб ўтиш керак. Лекин Ибн Сино — Аристотельнинг давомчиси деб бирнеча бор қайтариб айтилган даъво нотўғридир. Бундай даъво икки мутафаккир орасидаги муносабатни соддалаштиради ва схемалаштиради, аслида бу иш анча мураккабдир.

Аристотельнинг идеализм ва материализм орасида иккиланиши Ўрта аср схоластларига ва черков аҳллариغا Аристотельни сохталаштириб, унинг фалсафасидан ўз мақсадларида фойдаланишлари имконини берди.

«Динчилик Аристотельдаги тирик нарсаларни ўлдириб, ўлик нарсаларни абадийлаштирди» — деган эди В. И. Ленин.¹

Ибн Сино Аристотель таълимотининг прогрессив томонларини ривожлантириб, кўпгина муҳим фалсафий масалаларда отоқли грек мутафаккири билан тортишишдан ҳам қўрқмас эди. Масалан, илмларни классификация қилишда у Аристотель фикрига қўшилмай, бу ишда ўзининг ҳукмини берди.

Дин фалсафага, ахлоқ қоидаларига ва билимнинг барча соҳаларига ўз таъсирини кўрсатар эди. Ф. Энгельс шундай деб кўрсатган эди: «Ўрта асрларгача дунёқараш асосан теологияга хос эди... Юриспруденция, табиатшунослик илми, философия — бу фанлардаги мазмун черков таълимотига мослаб олиб борилади. Ҳатто, динга қарши сўзлар ҳам диний шаклга солиниб айтилар эди, файласуф ўзи ҳақида: «Мен, худога шуккур, динсизман» — дейиши мумкин эди.

Ибн Синонинг асарларида динни фандан чегаралашга интилиш борлигини кўриш мумкин.

Реакцион руҳонийларнинг таъқибига учраб турган Ибн Синонинг фалсафий асарларида ана шу таъқибнинг таъсири қолгандир. Бу асарларда ҳақиқатнинг икки тарафлама эканлиги ҳақида, бошқача қилиб айтганда, бирон ҳодисани фалсафий нуқтаи назарданми, ё диний нуқтаи назарданми эканига қараб, турлича таъбирлаш зарарлиги ҳақида эҳтиёткорлик юзасидан айтилган сўзлар бор.

Шу сабабдан мутафаккирнинг ўз қўли билан бир даврнинг ўзида ёзилган турли асарларга турлича баҳо беришга тўғри келди.

¹ В. И. Ленин, философские тетради, Партиздат, м, 1947, стр. 303.

Ўз асарларидан ба'зиларини у ҳамма учун ёзган, очиқдан-очиқ ёзилган ба'зи асарларини маслакдошларининг катта бўлмаган доираси учунгина ёзгандир. «Нафс ҳақида» ўз шоғирдларига қарата айтган бир мурожатида у шундай деб ёзган эди: «Бу сирларни энг яқин шоғирдларим билиб олишлари учун очаман... аммо, менинг фикримга қўшилучиларга бу фикрларни етилмаган кишиларга ошкор қилишларига ижозат бермаيمان...»

«Қитоб уш-Шифо» асарида Ибн Сино ижтимоий ҳаётининг ба'зи воқиялари ҳақидаги ўз фикрларини баён қилган. Масалан, «... Ҳукмрон қонунлар мажмуасини тузаётганида, халқларнинг ма'навий хусусиятларини ва ҳаққоният сари рағбатлантиручи қадимий традицияларини ҳисобга олиши керак. Чунки ҳаққоният — инсонга хос одатларнинг энг гузалидир.

Унинг ше'рий асарлари махсус бир категорияни ташкил қилади.

Ибн Сино бирқанча ше'рий асарларнинг, шу жумладан, рубойлар, дostonлар, «Ҳайи ибн Яқзон» номли фалсафий қиссанинг авторидир.

Ибн Синонинг ше'рлар тўплами 1953 йилда Сталинободда тожик тилида нашр этилди.

Ше'рий асарларида Ибн Сино ўз фикрларини очиқдан-очиқ ва эркин баён қилади.

Халқ ичида юручи доврўқ Ибн Сино томонидан ёзилмаган, балки машҳур Умар Хайём томонидан ёзилган бўлиши эҳтимол бўлган ба'зи рубойларни ҳам Ибн Синоники деб билади, — бу ҳол тасодифий эмас ҳам.

Машҳур шоир Ибн Синонинг вафотидан биров кейин 1040 йилда туғилди.

Уларнинг ҳаётни англашлари, дунёқарашларидаги кўпгина хусусиятлар, мунофиқ ва риёкор мусулмон э'тиқодчиларига нисбатан салбий муносабатда бўлишлари бир-бирига ўхшаш эди. Бу ўхшашлик ҳатто шунгача олиб келдики, бирвақтлар Умар Хайём ва Ибн Сино — бир кишидир, деган мулоҳазалар ҳам юзага чиқди.

Умар Хайём учун хос бўлган поэзия ва ортодоксал қарашларни инкор этиш, — деб ёзади Е. А. Броун, — ундан олдин ўтган Авиценнанинг фаолиятида ҳам кўрилади». ¹

Ше'рий асарларида Ибн Сино ўзини чекланган ҳис қилмайди ва ўз фикрларини очиқ ва эркин ифодалайди. Кўпинча атеистик руҳдаги ўта-эркин фикрлар блан бир қаторда, биз унинг ше'рларида фалсафий иккиланишни ҳам топамиз.

¹ Browne, E. A. Literary History of Persia. Vol. I, London — Camberidpe, 1902.

Қошки ўзимнинг ким эканлигимни,
Оламда нима учун саргардон бўлиб юрганлигимни билсам!
Агар бахтли бўладиган бўлсам, тинч ва хурсандликда яшардим,
Йўқса минг кўз блан йиғлардим.

Ба'зи рубойларда уни айбашларга қарши кўрсатилган кескин
норозиликни ифодаловчи шиддатли сўзларни учратамиз:

Мен кабиларни кофир қилиш беҳудага ва осонлик блан бўлмайди.
Менинг имонимдан маҳкамроқ имон бўлмайди.
Шу замонда менга ўхшаган одам битта ва у ҳам кофир бўлса
Демак, ҳечқачон битта ҳам мусулмон бўлмас эканда.

Ибн Синонинг «менинг худосизлигимдан кучлироқ э'тиқод бу оламда
бўлган эмас» деган сўзлари атеистларнинг девизи — шиори бўлиб қолди.

* * *

ТАБИАТ ҚОНУНЛАРИНИ УРГАНИШ Ибн Синони жуда муҳим
кашфиётларга олиб келди.

Олимнинг фалсафий қарашлари ўзича диққат ва э'тиборга сазо-
вор бўлиши блан бирга, табиатдан қонуниятлар очилаборган сари илм
соҳаларининг фалсафадан ажралиб чиқиш процессини тушуниш учун ҳам
жуда муҳимдир.

Ибн Синонинг билим даражаси ҳар маҳал унга тўғри фикрга келиш
имкониятини бермасада, унинг гениал деб аташга арзийдиган — идрок
блан топиш қобилияти ва ўзи кашф этган фактлардан чиқарган хулоса-
лари унинг ўткир идрокли бўлганлигини кўрсатади.

Унинг кўпгина кашфиётлари фанга абадий кириб қолди ва бирқанча
асрлардан кейингина, микроскоп, биологик химия, экспериментал физио-
логия давридагина тўла тасдиқланади.

Кўз сирининг очилиши — ана шунга бир мисол бўлаолади.

Асрлар давомида кўпгина врач ва олимлар кўз қандай қилиб кўрар
екан, деган масала устида бош қотирдилар. Ибн Синога қадар кўзнинг
энг муҳим қисми — унинг гавҳари деб ҳисобланар эди. Гиппократ ҳам
шундай деб ўйлаган эди. У вақтларда, кўздан нур чиқади, бу нур бирон
нарсага тушиб, ундан акс этиб унинг шаклий ифодасини беради, деб
ўйлардилар.

Ибн Сино бу фикрни рад қилди ва отоқли олимларга қарши чиқиб,
нарсаларнинг сурати тўр пардада акс этади, деб исбот қилди. Ибн Сино

фикрининг тўғри эканлиги энди бизга маълум — ҳозирги фан бу фикрни мақуллайди.

Шуниси қизиқки, Ибн Синога алоқасиз равишда бошқа икки олим — Бируний ва ал-Хозин ҳам худди шундай хулосага келганлар.

Яна шуниси характерлики, Ибн Синонинг кўриш ҳақидаги назариясини баъзибир олимлар қабул қилмадилар. Масалан, Ибн Рушд (Аверроэс), Ибн Синонинг вафотидан бир юз эллик йил кейин, унинг фикрини билатуриб, «кўзнинг кўриш кучи — унинг гавҳаридадир», деган фикрни олға сурди.

Иккинчи мисол — тоғларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги назария. Ибн Сино ўзининг «Китоб уш-Шифо» номли асарининг бир қисми бўлган тошлар ҳақидаги китобда, тоғлар иккита ҳархил сабаблардан, яъни кучли ер қимирлашидан содир бўладигани каби ер қобиғининг кўтарилишидан, ёки сувнинг таъсиридан пайдо бўлади — янгидан-янги оқим йўллари очаётган сув водиларни ҳосил қилади ва шу блан бирга тоғларни ҳам юзага келтиради, чунки «ернинг юмшоқ ва қаттиқ жойлари бор, баъзибир жойларни сув ювиб, шамол ялаб кетади, баъзи жойлари эса ўз ҳолича қолади» дейди.

Бу мураккаб ва оғир масалани геология фани ечиб беришдан кўп вақт олдин, Ибн Сино қуйқадан ҳосил бўлган тоғ жинсларининг келиб чиқиши ҳақида ўз тахминларини айтган эди. Масалан, у, гил дастлаб лой блан тошнинг ўртасидаги бир моддага, кейин юмшоқ тош сингари моддага, кейинчалик эса тошга айланади, дейди. Ана шу йўл блан тоғлар ҳосил бўлади, қўшимча далил сифатида — баъзибир тоғларнинг қатлам-қатлам бўлишини кўрсатади. Ибн Синонинг баъзибир нарсаларнинг тошга айланиши сабаби ҳақидаги фикри, яъни ернинг баъзибир сатҳлари қачонлардир денгиз таги бўлган, деган фикри ҳам диққатга сазовордир. Ана шунинг учун ҳам, унинг фикрича, «баъзибир тошларни майдаланганда уларнинг ичида денгиз жониборларининг, масалан, чиғаноқнинг қисмлари топилади».

Ибн Сино даврида геологияга оид билимларнинг қанчалик паст эканлигини назарга олсак, унинг бу фикрлари кишини ҳайратда қолдиради. Шуни ҳам айтиш керакки, унинг бу фикрлари Қур'онга батамом хилоф эди.

Маълумки, бирнеча асрлардан кейин бу фикрлар геология фанининг асоси қилиб олинди.

Ибн Синонинг тоғларнинг ҳосил бўлиши ҳақидаги назарияси уни «геология фанининг отаси» деб аташга асос берди.

Худди шу сингари, уни «химия фанининг отаси» деб аташ, жуда бўлмаганда химияга асос солучилардан бири, деб аташ мумкин.

У химияда анча кенг билимга эга эди, химияга оид кўпгина асарлар ёзди, тажрибалар ўтказди. Химия фанининг кўпгина муҳим масалалари

юзасидан у биринчи бўлиб тўғри фикрни айтди. Унинг бу фикрлари кейинчалик фанга қўшилиб қолди.

Ибн Синонинг химияга оид фикрларини махсус текшириб чиққан француз олими Бертело унинг химия соҳасидаги, хусусан, органик химия соҳасидаги катта хизматларини қайд қилиб ўтди.

Шуниси характерлики, Ибн Сино фаннинг бу соҳасида ҳам унинг энг муҳим туб масаласи бўлган — металлларни бир-бирига айлантириш масаласида жуда муҳим роль ўйнади. У, «фалсафий тош» қидиручилардан тоза кулар, буни мутлақо рад қилар эди.

Фаннинг кўпгина соҳаларида илмий терминология тузиш ҳам — Ибн Синонинг хизматидир. Масалан, Мейер деган немис олими ўзининг «Ботаника тарихи» номли асарида Ибн Синонинг илмий асарлари қандай тилда ёзилишини таҳлил қилар экан, унинг ботаника терминологиясини яратишдаги хизматларини жуда асосли тарзда исботлади.

— Ибн Синонинг медицинадаги кўпгина масалаларга материалистик, фалсафий нуқтаи назардан қараши, уни ўзидан олдинги олимларга нисбатан анча тўғри реал фикрда бўлишига ёрдам берди.

Физиологик ва психологик ҳодисаларнинг ўзаро алоқадор эканлигини аниқлашга интилиш Ибн Сино учун характерли хислатдир.

Масала бу урунишларнинг ба'зан ўша алоқаларни жуда содда равишда акс этдиришидагина эмас; масалан, «Қонун» китобида: «Агар бирон одамнинг боши ва пешонаси думалоқ бўлса, юзи узунчоқ бўлиб, бўйни йўғон бўлса ва кўзларида ма'носизлик бўлса, бу одам — яхшиликдан йироқ кишилардан бўлади» дейилган. Муҳими шундаки, Ибн Сино психик ҳодисанинг соматик ҳодисага боғлиқ эканлигини доим эслатиб ўтади.

Шуниси ҳам муҳимки, Ибн Сино кўпчилик табибларнинг руҳий касалликлар пари-жинлардан бўлади, деб асрлар бўйи айтиб келган фикрларини рад қилади. Бу хато фикрларнинг оқибати ҳаммага ма'лум — натижада беҳисоб хотинлар жодугарликда айбланиб жазоландилар; мингларча кишилар оловда куйдирилдилар.

Ибн Сино шундай деб ёзган эди: «Ба'зи одамлар меланхолиянинг ба'зи турларини жин уришидан деб тушинтирадилар. Мен бунга қўшилмайман» (III-нчи китобдан). Ибн Сино психик беморлик жисмоний касалликдан келади, деб материалистик нуқтаи назардан исботлади.

Ибн Синонинг фикрлари, кўрсатишлари ва таклифлари фанда янги илмий методнинг келиб чиқишига негиз бўлар эди.

— Масалан, унинг «Қонун» китобидаги: «Шундай қилиб уриб кўриш ёрдами блан қоринда йиғилган нарса сувми ё—елми эканлигини ажратиб билинади» (I-нчи китоб) деган уқтириши э'тиборга сазовордир.

Ма'лумки, уриб кўриш ёрдами блан касаллик турини аниқлаш ҳозирги диагностикада перкуссия деб аталади. Диагностикага оид ҳам-

ма дарсликларда перкуссия усулини Леопольд Ауенбруггер деган венали врач таклиф қилган, дейилади. Бу врач 1761 йилда ўзининг «Қишининг кўкрак қафасини уриб кўриш йўли блан кўкрак қафаси ичидаги касалини аниқлашнинг янги усули» деган асарини эълон қилган. Бу асарни ўқиган олимлар ундан кулган эдилар. Шундан 50 йил кейингина Қорвизар деган француз врачлари Ауенбруггернинг асарини қайтадан нашр қилганидан ва шу темага бағишлаган ўз ишларини босиб чиқарганидан кейингина перкуссия усули амалда қўлланила бошлади. .

«Қонун» китобидан олиб келтирилган юқоридаги сўзлар Ибн Синонинг перкуссия усулини билганлигини исботлайди.

Ибн Синонинг астрологияга муносабатини медицина нуқтаи назаридан эмас, албатта, балки биринчи навбатда фалсафий нуқтаи назардан қараб чиқиш керак бўлади.

Гиппократ сингари отоқли медик ҳам, Плеядалар, Сириус ва Арктур юлдузлари одамларнинг соғлиғига ёмон таъсир қилади, деб ўйлар эди. Одамларнинг тақдирига энг кўп таъсир қиладиган планеталардир, деб ҳисобланарди. Ўша планеталарнинг бола туғилган пайтда ўзаро ва ўн икки буржга нисбатан қандай жойлашишларига қараб ҳамда уфқнинг қисмларига нисбатан туришларига қараб гороскоп жадваллари тузилар эди. Гиппократ осмон ёритқичларининг чиқиш ва ботишига боғлиқ бўлган хатарли кунларнинг бўлишига ишонар эди. Гален эса, одамларнинг соғлиғига юлдуз ва планеталар эмас, балки Ой айниқса таъсир қилади, дер эди. Виллановали Арнольд эса касалликнинг пайдо бўлиши ва қандай давом қилишига юлдузлар туркуми бевосита таъсир қилади, деб ҳисобларди. У, тутқаноқ касалини Ойдан бўлади деб тушунар эди.

Қанча-қанча асрлар бўйи астрология кўпчилик томонидан танилиб келди, кейинчалик эса, астрология университетларда фан сифатида ўқитилди. Ҳатто, отоқли олимлардан бўлган Кеплер ҳам астрологияга ишонар эди.

Ибн Сино астрологияни танимас, юлдузлар киши соғлиғига таъсир қилади, деган фикрни рад қилар ва хато йўлдаги «фан»ни ошкор қилучилардан бири эди. Шуниси характерлики, Биринчи китобда юлдузлар блан планеталар атиги икки жойда тилга олинади.

У, Умар Хайёмга қўшилишиб, қуйидагиларни айтиши мумкин эди:

«Ярақлаган буржлар тепасидаги тунни ёритучи юлдузлар, чалкаш ҳаракатлари блан олимларни адаштирадилар. Ақл ва фаросат йўлини маҳкам тутгин: угина бизларга йўл бошлаши мумкин. Ўзига «йўлбошчилар»нинг у ерда башлари айланади.

Буржуазия тарихчиларининг Ибн Сино гўё ўз мустақил фикрларига эга эмас эди, у қадимги олимлар, хусусан Гален ва Гиппократнинг фикр-

ларига тамомила эргашди, деган фикрларининг тутруқсиз эканлигини Ибн Синонинг астрологияни рад қилиши фош қилади.

Бу мисол қадимги олимларнинг фикрларидан ўзининг тушунчасига тўғри келмаганларини Ибн Сино қат'ий рад қилганлигини исботлайди.

Тўғри фараз қилишлар, ажойиб хулосалар ва аниқ кузатишлар «Қонун» китобида тез-тез учрайди, масалан, овқат ва озиқланиш ҳақидаги бобнинг бошида, «Овқат чайналгани туфайли ҳазм бўлабошлайди» — дейилган. Бу фикрнинг тўғри эканлигини у жуда қизиқ исботлайди «чунки ме'данинг сатҳи оғиз сатҳининг давомидир» — дейилади. Овқат ҳазм бўлишининг оғизда бошланиши фақат бирқанча асрлардан кейингина ма'лум бўлди, аммо Ибн Синонинг фикридаги логикага аҳамият бермай ўтиш мумкин эмас: ме'да ҳазм қилар экан ва зотан оғиз — ме'данинг бошланиш жойи экан, демак, овқат оғизда ҳам ҳазм бўлиши керак.

Илмга эришиш усул-тариқаларининг бойитилишида ҳам Ибн Синонинг хизмати каттадир.

У, илмга эришишнинг тўрт босқичини кўрсатди:

1) сезги ёрдами блан эришиш; 2) тасаввур блан эришиш — бу фикри Аристотельнинг фикрига тўғри келади; 3) ақл блан баҳолаш қобилияти — бу фикр Ибн Синонинг ўзига тегишлидир; 4) универсалия деб аталучи умумий тушунчаларнинг ҳосил қилиниши.

Универсалия, я'ни жинс, нав' ва умумийлик ҳақидаги тушунчаларни Ибн Сино бошқаларга нисбатан олдинроқ ва тўлароқ қилиб майдонга отди ва текшириб чиқди.

Ма'лумки, универсалияларнинг аҳамияти тўғрисидаги масала ўрта асрлар давомида номиналистлар блан реалистлар ўртасида бахслар, курашлар туғдириб турди. Бахсининг моҳиятидан қат'ий назар, умумий тушунчалар масаласини ўртага қўйишда ва бу масалани ечиш йўллари-ни кўрсатишда Ибн Синонинг хизматларини эслатиб ўтиш кифоя қилади.

Врач ва философ Ибн Сино ҳарқандай хаёлий ва уйдирма назарияларни оралаб, енгиб ўтиб, отоқли олимларнинг шуҳратида ҳайиқмай, Гиппократ ёки Галеннинг назариясига нисбатан зиддиятга учрашдан сра қўрқмасдан олға силжишга мажбур эди.

Унинг жонли тажриба ва кузатишлари, мардона новаторлиги унга ўзидан олдингиларга нисбатан анча илгари сурилиш, бирнеча асрлар кейингина ма'лум бўлган ҳодисаларни олдинроқ билиш имкониятини берди.

Ибн Синонинг ҳатто кўпгина нотугал фикрлари ҳам, ҳар ҳолда олдинга қадам босиш бўлиб, ундан тўғрироқ фараз ва назарияларнинг майдонга чиқиш йўлидаги этапдан иборат эди.

Бу ҳолда Герценнинг табиатни ўрганиш тўғрисида ёзган хатларидан биридаги сўзларини эслатиб ўтиш керак. У «бизга схоластикадан

мерос қолган, занглаган яроқсиз қурол-аслаҳа арсенали» ҳақида ва «тушунарли бўлсин учун ярим ҳақиқатларни ифодаловчи ярим ёлғонларни бир чеккага улоқтириб ташламасдан, фанга қадам қўйиш ва тўлиқ ҳақиқатни топиш мумкин эмас»¹лиги ҳақида айтган эди.

Ибн Синода ҳам адашиш бўлганмиди? Ҳа, албатта, унинг адашишлари ўз даврига хос бир нарсa эди. Аммо Анатолий Францининг бошқа давр кишилари ҳақида: «Мен улар адашган, деган фикрга қўшиламан, лекин бундай адашиш учун ўрта даражали киши бўлиш кифоя қилмайди» — деган сўзларни эслаб ўтмай иложимиз йўқ.

* * *

Мунажжим, жодугар ва фолбинлар врачлар билан рақобат қилар эдилар. Тумор ва гороскоплар, афсун ўқишлар ва ҳархил сафсаталарга ишонишлар, дуо ўқиб даволашлар, қоқ ярим кечада ўлдирилиб қуритилган кўршапалакни ҳомиладорликка қарши дори сифатида буюриш... Тажриба ва кузатишларни ҳаммадан олдинга қўйган, ҳуш'ёр ва реалистик асар бўлган «Қонун»нинг буюк аҳамиятини тушуниш учун ана шундай кўпчиликнинг ишонгани қабиҳ хатоларнинг чигалини бир карра кўз олдимизга келтиришимиз керак.

— Ўша даврнинг медицина фани қай ҳолда эканлигини эсда тутган тақдирдагина Ибн Синонинг новаторлик фикрлари, таклифлари, даволаш методлари қанчалик муҳим аҳамиятга эга эканлигини тўла тушуниб олиш мумкин.

Ибн Синонинг жасорати нечоғлик улуғвор эканлигини аниқлаш учун унинг билимини аниқлашгина эмас, балки, энг қийини — ўша вақтнинг оддий тушунчалари доирасини тасаввур қилиш учун ўзимиз билган ҳамма нарсани унутишимиз керак бўлади. Бунинг учун ернинг думалоқ эканлигини, унинг айланишини, юракнинг қонни ҳамма а'золарга юбориб турганини, қон айланиш доираси борлигини, кислород борлигини ва бошқа беҳисоб кўп нарсаларни унутишимиз керак.

— Ўзимизга одат бўлиб сингиб кетган фикрларни четлаштириб, маълум даражада унутганимиздан кейин, Ибн Синонинг хизматлари, жуда кўп энг мушкул масалаларни ечишдаги мардлиги кўз олдимизда янада қудратлироқ бўлиб гавдаланади.

Одамларнинг тушунчасига сингиб кетган хурофотлар ва йўлдан адашишлар унинг ишига катта халақит берар эди. Ҳамма мандрагора ўсимлигининг илдизи кечалари овоз беради, тутқаноқ касалини тузатади, деган гапга ишонар ва бунинг шундай эканлигига ҳечким шубҳа

¹ Герцен. Избранные произведения, М., Политиздат, т. I, 1948, стр. 122.

қилмас эди. Одамнинг тақдири осмондаги юлдузларнинг жойлашувига боғлиқ эканлиги ва «фалсафий тош» ёрдами билан қўрғошиндан олтин олиш мумкинлиги ҳақидаги фикрни ҳамма билар эди.

Астрологиянинг бема'ни гап эканлиги ҳақида гапириш учун озмунча мардлик, қўрқмай мулоҳаза юритиш ва шуҳрат қозонган шахсларга қарши чиқабилиш талаб қилинмас эди.

Ибн Синонинг замондоши бўлган шоир Хусравоний ўлим тўшагида ётганда ёзган ше'рида қуйидагиларни айтади:

Олдимда ожизликда ўтирган тўрт кишини кўраётирман.

Тўртовидан бири ҳам менга заррача шифо бермади.

Бири табиб, бири зоҳид, бири мунажжим, бири жодугар.

Уларнинг ёнида дори-дармон, дуо, гороскоп ва туморлари ҳам бор...

Мунажжим ҳам, жодугар ҳам, зоҳид ва табиб ҳам беморнинг тепасида бирхилда тенг ҳуқуқларга эга ҳолда тўпланиб ўтирар эдилар.

Ибн Сино ва у билан бирликда янги йўллари очучиларнинг қийинчилиги шундан иборат эдики, улар ўзлари бораётган йўлнинг тўғрилигини исботлашлари зарурлиги билан бирга, мингларча йиллар бўйи ҳукм сураётган традицияларни, урф-одат ва назарияларни енгишлари, синдиришлари ҳам лозим эди. Ма'лумки, мунажжим ва астрологлар Вавилонияда бизнинг эрамиз бошларида ҳам бор эдилар. Медицинадан беҳабар кишилар қадимдан касалларни даволаш билан шуғулланар эдилар.

— Ибн Синонинг касаллик аломатлари ҳақидаги, касалликнинг клиник манзараси, даволаш, даволашнинг янги усуллари ҳақидаги тўғри тасавври осонликча ҳосил қилинган нарсалар эмас.

— Медицина оламининг энг отоқли намоёндалари бу янгиликларни қўллаш тарафдори эмас эдилар; улар бошқача фикрларни, даволашнинг бошқа усуллари қўллар эдилар.

Қадимги авторларнинг — Гиппократ ва Галеннинг, — шон-шуҳратини энгиб устун чиқиш энг оғир қийинчиликлардан бири эди.

Асрлар давомида сингиб кетган фикрларни, назария ва да'воларни синдириш, ҳатто қадимги авторларнинг фикри реал фактларга мутлақо зид бўлган ҳолларда ҳам — жуда қийин бўлар ва бу ҳолларда ҳам қадимги олимларнинг айтганлари кўп асрлар давомида ҳақиқат, деб ҳисобланар эди. Масалан, Галеннинг ёзганларидан кўра, одамнинг баданини кўздан кечириш кўп нарсани аниқлашгини ҳам исботлашга тўғри келар эди. Шахсий кузатишнинг афзаллиги ҳақидаги мунозараларда Ибн Синонинг шогирдлари очарчиликдан ҳалок бўлганларнинг уюлиб ётган жасадларини эслатиб ўтган эдилар. Абдул Латиф деган бир кимса 40 минг жасад ва скелетлардан иборат бу уюмни кўргани жўнади. У, бир жағни ердан олиб, ўз-ўзига ишонмади. Гален, жағ икки

суякдан иборат, деб ёзган бўлса, Абдул Латиф атиги бир суякни кўрди. У, 200 та пастки жағни кўздан кечирди, уларни бошқа врачларга ҳам кўрсатди ва ҳаммалари йиғилишиб, пастки жағ фақат бир суякдан. иборат, деган хулосага келишди. Унинг бу кашфиёти гўё шаккоклик бўлди: у ўз китобида, Гален хато қилган бўлиши мумкин, деган фикрни исботлаб ўтди.

Галилей бир схоласт тўғрисида шундай ҳикоя қилади: бу схоласт анатомнинг кабинетига кириб ва нервларнинг, Аристотель айтганидек юракдан эмас, балки миядан тарқалганини кўриб шундай деган эди: «Менга бунини шундай аён қилиб кўрсатдингизки, агар Аристотельнинг ёзганларида шунинг акси айтилмаганда эди, мен сизнинг фикрингизга қўшилишга мажбур бўлардим».

* * *

ШАРҚДА ПАЙДО БЎЛГАН КАСАЛХОНАЛАР — Абу Али Сино томонидан олиб борилган ишларнинг муваффақиятли чиқишига сабаб бўлган шартлардан биридир. Бу касалхоналар жамият ҳаётидаги янгиликларнинг, чунончи, шаҳарларнинг ўсиб бориши ва аҳолининг бир жойга тўпланиши туфайли юқумли касалликларнинг кўпайиши, иқтисодий алоқаларнинг кенгайиши, савдо-сотиқ ишларининг ривожланиши натижасида кўп кишиларнинг (савдогарлар, хизмат эгалари ва бошқаларнинг) доимо йўл-сафарда бўлишлари натижаси эди. Юқумли беморларни бошқалардан ажратиш учун, сафардагиларга ёрдам кўрсатиш учун, шунингдек, қариялар ва майиблар учун касалхоналар қурила бошлади.

— Қадимги Греция блан Рим медицинаси кузатиш учун анча кам имкониятларга эга эди. Ибодатхоналар медицинаси мистик, хурофий характерда бўлиб, ҳарбий госпитальлар (валетудинариялар)дан эса аҳолининг жуда оз қисми фойдалана оларди.

— Касалхоналар касалликларнинг ҳархил форма, турларини ва уларнинг клиник белгиларини ўрганиш ва уларни даволаш имкониятларини берар эди. Врач биргина касални эмас, балки ўнлаб, юзлаб касалларни кўрарди.

— Ибн Синодан олдин ўтган Али ибн Аббос (997 йилда вафот этган) «Қонун» китоби чиққунга қадар медицинадан энг яхши қўлланма ҳисобланган бир асарида, «ба'зибир медицинага оид асарларда ёзилган ва ҳамавақт ҳам тўғри чиқабермайдиган касалликларнинг белгиларини касалхоналарда текшириб кўринглар», — деб тўғридан-тўғри айтган эди.

Дори-дармонларни ҳайвонларда текшириб кўриш зарурлигини ҳам

шу киши та'кидлаб ўтган эди. У, ўзининг талабини тушунтириб : «Ҳар йили янгидан-янги дори-дармонлар пайдо бўлмоқда, қадимги табиблар булардан мутлақо беҳабар эдилар» — дейди. Шуниси характерлики, Ибн Сино юқумли касалларни касалхонага жойлаштиришни энг муҳим, энг мажбурий шарт, деб ҳисоблар эди.

— XI асрда Ибн Сино яшаб, ишлаб турган Гурганж шаҳрида ёзилган Шарқда кенг тарқалган «Қобуснома» китобида шундай дейилади: «Даволовчи тажрибалар қилиб кўриши, лекин машҳур ва отоқли кишилар устида тажриба қилмаслиги лозим. Даволовчи касалхоналарда ишласин, кўплаб касалларни кўрсин, кўп даволасин, токи кам учрайдиган касалликлар олдида ожиз қолмасин, бадандаги ўзгаришлар унинг кўзидан яширинмасин, китобларда ўқиганларини ўз кўзи блан кўрсин, даволаш ишида ожиз бўлмасин».¹

Врачнинг иш шароити ўзгарганлиги, унинг кузатиш доираси кенгайганлиги сабабли, беморга ва касалликларга муносабати ҳам ўзгарди, касалликларнинг айрим тарқоқ белгиларини яхлит клиник манзарага боғлаш имконияти туғилди.

Касалхоналарнинг вужудга келиши врачларни етиштириш ишини ҳам ўзгартириб юборди. Масала шундаки, врачларни етиштириш, якка-ма-якка ўзича айрим ўрганиш тусини йўқотиб, врачлар хилма-хил клиник материалларни кенг кузатиш имкониятини берадиган шароитда тайёрлаб етиштирилабошлади.

Касалхоналарга оид шу айтилган маълумотларга боғлаб, Ибн Синонинг хизматларини баҳолашимиз керак. Бу хизматлар унинг шахсий қобилиятидан, шахсий уринишларидангина ҳосил бўлмай, балки улар камолга етиш учун қулайроқ бўлган янги шароитда — касалхонада ишлай бошлаган жуда кўп врачларнинг умумий тажрибаси натижасидир.

* * *

Медицина соҳасидаги билимларни бир тўпламга киритишга уринишлар «Қонун» китоби ёзилмасдан бурун ҳам кўп марталаб бўлиб ўтган эди. Ўзича медицина энциклопедияси бўлган бундай тўпламларни яратиш одат бўлиб қолган бир традиция эди. Бундан олдинги даврларда, хусусан Византия империясида ишлаб ўтган медиклардан Орибазий [IV аср], Аэций Амидийский [IV аср], Александр Тралльский [IV аср], Павел Эгинский [VII аср] ва бошқалар кўпинча катта асарларни ёзган энциклопедистлар эдилар. Орибазийнинг

¹ «Қобуснома» Таржима, кириш мақоласи ва изоҳлар Е. Э. Бертельсники, М., 1953. (рус тилида).

«Тўплам»и [Синописис], Аэцийнинг «Медицина ҳақида ўн олти китоб»и, Александр Тралльскийнинг «Медицина ҳақида ўн икки китоб»и ва бошқалар ана шундай тўпламлар эди.

Абу Бакр ар-Розийнинг (865—925) «Тибни тўла қамровчи китоб» номли 30 томли асарини ҳам «Қонун» дан олдин ёзилган китоблар қаторида эслатиб ўтиш керак. Бу асарга Гиппократ, Гален, Павел Эгинский ва Орибазийлардан олинган кўпгина маълумотлар киритилган эди. Розий бу маълумотларни ўз кузатишлари билан тўлдирган эди.

Китобнинг автори уни ўз асарлари орасида энг мукаммали деб ҳисобларди, лекин бу асарнинг катта камчиликлари бор бўлиб, унинг ҳажми ортиқча катта эди.

Ибн Сино ўз олдига бу икки нуқсонни йўқотиш вазифасини қўйди ва уни муваффақият билан ҳал қилди: «Қонун» китоби тўлароқ ҳам шу билан бирга, қисқароқ қилиб ёзилгандир.

Илгариги медицина тўпламларининг авторлари қандай қобилиятли ва билимдон бўлмасинлар, у тўпламларнинг биттаси ҳам «Қонун» китоби таъсирининг ва аҳамиятининг юздан бир ҳиссасига ҳам сазовор бўлолмади. Қисқа муддат ичида «Қонун» китоби бу хилдаги ҳамма асарларни жуда орқада қолдириб кетди.

* * *

«Қонун» китоби қачон ёзилган? Бу масала маълум аҳамиятга эга бўлиб, турли авторларнинг умуман фан ва маданиятнинг тараққий қилишида Ўрта Осиё халқларининг ролига қандай назарда бўлишларига қараб, бу масаланинг қай тариқа ҳал бўлганлигини кузатиб бориш ҳам қизиқтирарли бир ишдир.

Ҳархил авторлар ҳархил фараз қилиб китоб ё 1000, ё 1020 йилда ёзилган деб тахмин қиладилар.

Масалан, машҳур немис тарихчиси Ф. Данеман ўзининг «Табиёт илми тарихи» деган асарида шундай деб ёзади: «Галеннинг Ибн Сино томонидан қайта ишланган асари 1 000-нчи йилларда «Қонун» номи билан пайдо бўлиб, ўрта асрлар мобайнида асосий илм манбаи бўлиб хизмат қилди»¹.

Бундаги гапларнинг ҳаммаси ҳам — Ибн Сино Галеннинг асарини кўчириб ёзуви, деб тарихни қўпол равишда бузиб сохталашга уриниб кўриш ҳам, «1000-нчи йилларда» деган ибора ҳам характерлидир.

Агар «Қонун» 1000-нчи йилларда ёзилган бўлса, унинг автори атиги 20 ёшда бўлади, унинг врачлик тажрибаси ҳам йўқ ҳисоб. Бу ҳолда Ибн

¹ Д а н е м а н. История естествознания, М., 1932, т. I. стр. 311.

Синонинг ҳечқандай мустақил илми бўлмаган, деган гап келиб чиқади.

Ҳақиқатда эса, «Қонун» китоби 1 000-нчи йилларда фақат ёзила бошлади ва 1020-нчи йилларда тамомланди. У вақтда Ибн Сино 40 ёшлар чамасида бўлиб, унинг врачлик тажрибаси ҳам, турмушдаги тажрибаси ҳам ниҳоятда катта эди. Бу ҳолда энди «Қонун» китобидан янгиликлар, оригинал фикрларнинг жуда кўплиги ҳам, асарнинг асрлар давомида юксак баҳога эга бўлиши ҳам тушунарли бўлади.

* * *

„ҚОНУН» — медицина тарихидаги энг машҳур асардир. Унинг тўла номи «Китоб ул-Қонун фи-т-Тибб», яъни «Тибб илми қонуни» демакдир. Бу асар, одамнинг сифати ва касалликларига оид бўлган ҳамма масалаларни, ўша даврдаги илмнинг даражасига яраша имкон борича мукаммал баён этган тугал медицина энциклопедиясидир.

Бир миллиондан ортиқ сўзни ўз ичига олган бу капитал асар XII асрдаёқ арабчадан лотинчага таржима қилиниб, беҳисоб кўп қўлёзмалар ҳолида тарқатилди. Босиш станогини ихтиро қилингандан кейин «Қонун» китоби энг биринчи китоблар қаторида босиб чиқарилди. XV асрнинг кейинги 30 йилининг ўзидагина 16 марта лотин тилида ва бир марта яҳудий тилида қайтадан босилиб чиқди. Ҳаммаси бўлиб у, қарийб 40 марта тўлалигича ва беҳисоб кўп марта қисм-қисмларга бўлиниб босилди.

Юзларча йиллар давомида ҳамма мамлакат врачлари шу китобни ўқиб илм олар, унда айтилганларга амал қилар, ундан битмас-туганмас илм манбаи сифатида фойдаланар эдилар. «Қонун» касалликнинг нима-лигини, соғлиқ ва медицина санъати нимадан иборатлигини ўргатар эди. «Қонун»ни ўқиб, касалликларни ажратабилишга, даволаш ва касалликнинг олдини олишгагина эмас, балки медицинанинг назариясини, касал кишиларга қандай муносабатда бўлиш кераклигини ҳам ўрганар эдилар.

«Қонун» мингларча йиллар бўйи тараққий қилган медицина ва табиийёт илмининг файласуф — энциклопедист ва ажойиб врач томонидан чиқарилган якунигина бўлиб қолмайди. «Қонун» — медицина фанининг янги тараққиёт давридир, бу — келгуси авлодлар учун йўл-йўриқ, топшириқ, иш программасидир. Бу эса, бирқанча асрлар кейингина амалга оширилган ҳодисаларни олдинданоқ ёритиб бериш деган гап эди.

«Қонун» ўзидаги бор нарсалар блангина эмас, балки ўз ичида баъзибир нарсаларнинг йўқлиги блан ҳам ажойибдир.

Ўша даврдаги ҳамма асарларнинг кириш қисмида бўлиши, албатта, шарт бўлган бағишлов «Қонун» китобида йўқдир.

Ўша даврдаги медицинага оид ҳамма асарларда бўлиши шарт

бўлган астрологик тушунчаларни, я'ни юлдузлар блан планеталарнинг соғлиққа ва касалликларга та'сири ҳақидаги муқаддимани ҳам «Қонун» китобида топиб бўлмайди.

Китобда Қур'ондан келтирилган суралар ҳам йўқ. Катта ҳажмли биринчи китобда Қур'ондан келтирилган ибора атиги бир жойда учрайди.

«Қонун»да ҳар замонда бир, «Тангрига шарафлар бўлсин» иборасини учратиш мумкин, лекин бу олимнинг давридаги расм-одаатга итоат қилиши натижасидир. Шундай иборасиз асарнинг рўёбга чиқиши мумкин эмас эди.

«Қонун» китоби тезданоқ катта обрў қозонди. Самарқандли Низомий Арузий XII асрдаёқ «Қонун»га алоҳида баҳо берди. У, «Қонун»нинг биринчи китобини ўзлаштирган киши тиб фанининг негизларидан биронтасини ҳам билмай қолмайди; агар Гиппократ блан Гален тирилган тақдирда, улар ҳам бу асарга қойил қолардилар, деб айтган эди. У, яна, «Қонун»ни ўқигандан кейин бошқа медицина китобларини ўқишнинг ҳожати йўқ, деб та'кидлаган эди.

Низомий Ибн Синони Аристотель блан бир қаторга қўйиб, буларнинг бирига қарши чиққан кишини телба, деб ҳисоблаш керак дейди.

Турли даврда яшаган, ҳархил халқларга мансуб бўлган олимлар ва врачларнинг «Қонун»га юқори баҳо беришларига оид мисолларни кўплаб келтириш мумкин, аммо бунинг ҳожати йўқ, чунки «Қонун»нинг медицина тарихида катта аҳамиятга эга эканлиги ҳаммага ма'лум.

* * *

Медицина фанининг та'рифи ҳақида «Қонун»да берилган баёнот асрлар давомида врачлар ва уларнинг беҳисоб кўп авлодлари учун йўл кўрсаткич бўлиб келди.

«Тиб шундай бир илмки, у блан одам гавдасининг аҳволи соғ ва касаллик жиҳатидан ўрганилиб, унинг мавжуд соғлиги сақланади, йўқотилгани қайтарилади... Тиб назарий ва амалий бўлади, дейилганда бундан мақсад шу мавзу'да бахс қилучиларнинг кўплари ўйлагани сингари, тибнинг бир қисми илмни ўрганишдан, иккинчи қисми амалий иш блан шуғулланишдан иборат, деб тушунмаслик керак, балки сен бундан бошқа бир нарсани тушунишинг лозим. У нарса шуки, тибнинг иккала қисмидан ҳечбири илмдан бошқа нарса эмас. Лекин улардан бири тиб қоидаларининг илми бўлиб, иккинчи илм эса амалий ишларнинг қандай бўлишидир».

Бу муқаддимада айтилганларнинг ҳаммаси ҳам, авторнинг тиб илми ҳақида қат'ият блан асослаган тушунчаси ҳам, медицина фанининг та'рифида айтгани одам гавдасини ўрганиш, биринчидан, соғлиқни сақ-

лайбилишга, иккинчидан, соғлиқ йўқотилган бўлса, уни қайта тиклай-билишга боғлиқ, деган фикри ҳам жуда ажойибдир.

Бу та'риф амалиёт илм қозонишининг бир йўли эканлигига комил ишонганликдан келиб чиқади. Бунда Ибн Синонинг врач-философлиги намоён бўлган.

«Қонун»даги қуйидаги фикрлар ҳам э'тиборга сазовордир:

«Тиб одам гавдасининг соғлиги ва касаллигини ўрганади. Ҳарбир нарсани билиш, у нарсанинг сабаблари бўлса, шу сабабларни билиш орқали ҳосил бўлади ва тугалланади. Шунинг учун тибда соғлиқ ва касалликнинг сабабларини билиш керак бўлади. Соғлиқ, касаллик ва уларнинг сабаблари гоҳо очиқ, гоҳо махфий бўлиб, унга ҳис блан, балки белгиларга асосланиб фикр юритиш блан етишилади. Шунингдек тибда соғлиқ ва касалликда юз берадиган ҳодисаларни ҳам билиш керак бўлади».

Бу сўзлар, амалиёт — қуруқ техника, ё касб эмас, балки назарияни ҳам ўз ичига олади, деган фикрни англатади.

«Қонун» китобининг автори уни уйдирма теориялар ва мистик сафсаталарга асосланиб ёзган эмас. У, ўз олдига касалликларнинг сабабларини уларнинг юз беручи белгиларига асосланиб ўрганиш каби реалистик вазифани кўндаланг қўйган.

«Қонун»ни ўқиган ҳозирги замон китобхони унинг бирбутун системага эга бўлган, мукамал қилиб тузилган ва ҳарбир қисми асосли равишда ёзилган асар эканлигини тушунади.

«Қонун»да кўпгина хулоса ва кўрсатмалар қат'ий йўл-йўриқ, буйруқ тарзида берилган. Унда Гиппократникига ўхшаш афоризмлар кўп, масалан: «Қорин қаттиқ оғриб, иситма чиқабошласа, демак, бу киши оғир касал экан».

Ибн Синонинг ўз фикрига чеқсиз ишончи, фикрларининг қат'ийлик блан баён этилиши жуда характерлидир. «Қонун»нинг «Мен айтаманки» деган сўзлар блан бошланиши ҳам тасодифий эмас. Бундай қат'ий баёнот ма'лум асосга эга. Бунда ўз фикрларини қаттиқ туриб ҳимоя қилишга, қат'ият блан амалга оширишга мажбур бўлган новатор Ибн Синонинг табиати акс этгандир.

«Қонун»нинг бундай ёзилиши унинг кенг тарқалишига ижобий таъсир қилганлиги шубҳасиздир.

«Қонун» китобида одам систематик равишда, ма'лум тартибда, я'ни тўғри ма'носи блан айтганда «бошдан-оёқ» текшириб чиқилади. «Қонун»нинг «Та'лим»лари (боблари) врачга ёрдам берадиган қилиб, соғлиқ ва касалликка оид фактлар врачлар фойдаланадиган тартибда жойлаштирилган.

«Қонун» ўзининг аҳамияти жиҳатидан ҳам, ҳажми жиҳатидан ҳам жуда муҳим асардир. Унинг ҳажми 200га яқин босма листга баробар. 1654 йилги лотинча нашри зич ёзилган 1200 бетдан иборат.

«Қонун» беш китобга бўлинади.

Биринчи китобда медицинанинг теоретик асослари — авторнинг медицина фалсафасига қарашлари, бадандаги «хилт»лар ва ҳархил бадан тузилишларига оид та'лимотлар баён қилинган. Киши анатомияси ҳақидаги қисқама, лекин мазмунли қилиб ёзилган очерк ҳам шу китобга киритилган, касаллик ва соғлиқнинг сабаблари, касаллик аломатлари баён қилиб ўтилган. Шахсан, пульс ва сийдик ҳақидаги масалага китобнинг катта бир қисми бағишланган. Ниҳоят кейинчалик гигиена деб номланган фан — соғлиқни қандай сақлаш кераклиги ҳақидаги та'лимот жуда тафсилий баён этилган.

Иккинчи китобда «оддий» дори-дармонлар баён этилган. 785 та ўсимлик, ҳайвон ва минерал дорилар алфавит тартибда келтирилган, уларнинг қаердан олиниши, қаердан топилиши ва қўллаш усуллари баён қилинган.

Учинчи китобда «хусусий касалликлар», уларни даволаш усуллари та'рифланади. Унда бош, қулоқ, бурун, тил ва бошқа а'золарнинг касалликлари баён қилинган.

Тўртинчи китоб баданнинг умумий касалликларига бағишланган бўлиб, айниқса «иситма»га кўп жой ажратилган.

«Қонун»нинг бешинчи, охирги китобида «мураккаб» дори-дармонлар тўғрисида гапирилади.

Қадимги Русь Ибн Синонинг асарлари блан жуда эрта танишган эди. Қадимги Русь мамлакати Шарқ блан яқин муносабатларда бўлгани туфайли Авиценнанинг Русьда ма'лум бўлиши ажабланарли ҳодиса эмас. Беҳисоб кўп даволаш ва дорибоп ўсимликлар китобларида унинг исми, маслаҳатлари, рецептлари тилга олинади. Масалан, «Прохладный Вертоград» (1616 йил) деган асарда Авиценнанинг ҳукмлари тилга олиниб, у, Ависен деб юритилади.

XV—XVIII асарлардаги қадимги рус энциклопедияларида (азбуковникларда) Гален, Плиний, Буюк Альбертлар блан бир қаторда Ибн Синодан ҳам далиллар келтирилади. Профессор К. М. Флоринский, шарқий медицина «бизда беҳисоб кўп популяр асарлар орқали тарқалди, ҳозирда ҳам оддий рус халқи ичида Гален блан Авиценнанинг фикрларини ифодаловчи сўзларни эшитиш мумкин», деб ёзади.

Киевда, кейинчалик XV асрда Новгород ва Москвада «яхудийлар» деб номланган, ҳукмрон динга қарши кишилар «Аристотель дарвозалари» номли энциклопедияни ва бошқа шу сингари китобларни тарқатдилар. Бу китоблардан руслар Рази (Розий), Ависен (Ибн Сино), Авензоар (Ибн Зухр) ва бошқаларни таниб билдилар.

* * *

«Қонун» қитобининг ҳарбир бетида,— деб ёзган эди медицина тарихчиларидан бири,— кишини танг қолдирадиган ва танқид қилиш мумкин бўлган фикрлар бор».

Анатомия блан физиологиянинг яхши ривожланмаганлиги катта қийинчиликлар туғдирди.

И. П. Павлов Гарвейнинг ишлаш шароитига баҳо берар экан, бу ҳақда жуда ма'ноли қилиб шундай деган эди, «...Зулмат ичра ва ҳайвонлар блан одам организмнинг фаолияти ҳақида ҳозирда тасаввур қилиниши қийин бўлган, лекин илмий классик мероснинг тил тегизиб бўлмас обрўси блан ёритилиб, барчанинг онгига сингиган чалкаш фикрлар ҳукм сурган бир пайтда, врач Вильям Гарвей организмнинг энг муҳим функцияларидан бири бўлган қон айланишни фаҳмлаб кўраолди...»¹.

Ибн Синонинг асарида физиология блан патологиянинг асоси тўртта бадан суюқлиғи — хилтлар ҳақидаги та'лимотдан иборатдир.

У бу та'лимотни греклардан қабул қилган эди. Бу талимотга мувофиқ, одамнинг баданида тўрт хил хилт, чунончи: қон, балғам (шиллик, флегма), сафро ва савдо бордир. Қон артерия ва веналарда, балғам мияда, сафро жигарда ва савдо талокда бўлади.

Бу хилтлар ма'лум миқдорда аралашганида ва уларнинг ўзлари му'тадил (нормал) бўлганларида киши соғ бўлади. Агар хилтлар му'тадил равишда аралашмаган бўлса, аксинча киши касал бўлади.

«Агар хилтларнинг миқдори камайиб ёки жуда кўпайиб қолса, ёхуд хилтлар қуюқлашса, аччиқ-какра бўлиб қолса, ўз табиий жойидан кўчса ёки ўзининг одатидаги ишини бузса,— натижада касаллик пайдо бўлади. Хилтларни ба'зан қуйилтириш, ба'зан суйилтириш, ба'зан қўзғатиш, ба'зан эса тинчлантириш керак».

Соғлиқ,— деб та'лим беради Гален,— тўртта суюқликнинг, бир негиздан бўлган қисмларнинг, органларнинг ва ниҳоят, бутун организмни бошқариб туручи қувватларнинг ўзаро тенг, бир мақомда бўлишларидан иборатдир. Касаллик эса, қаттиқ қисмлар, суюқликлар ва қувватларнинг тенглигига бостириб кирган тартибсизликдир.

Тўртта хилт ҳақидаги та'лимот, оламнинг асоси тўртта энг муҳим унсур (рукн)лардан — ҳаво, сув, ер ва оловдан иборат, деган фикрга асослангандир. Бу тўртта унсурнинг ўзига яраша тўртта бошланғич хусусияти бор: қуруқлик, ҳўллик, совуқлик ва иссиқлик.

Тўрт хилт ҳақидаги та'лимотнинг пайдо бўлишига сабаб, олам блан одам бир-бирига қандайдир тубдан жинсдошдир, оламда бўлаётган ҳодисалар одамнинг баданида бўладиган процессларга ўхшайди, деган фикрдир.

¹ Анатомическое исследование о движении сердца и крови животных, А.Н. СССР, 1948. Предисловие, стр. 161.

Бу та'лимотнинг тузилишидаги кўзга кўриниб турган соддалик (тўртта асосий элемент, тўртта хусусият, тўртта суюқлик) ма'лум рольни ўйнади.

Бу универсал та'лимотни янада аниқлаш ёки тафсилийроқ баёч этишнинг зарурияти йўқ, аммо Ибн Синодан олдин ҳам, ундан кейин ҳам, бу та'лимотнинг тўғрилигига қаттиқ ишонч билдирилишини уқдириб ўтиш муҳимроқдир. Тўртта хилт ҳақидаги та'лимотга сиғмайдиган, унга зид келадиган фактларга дуч келган медиклар бу фактларга ишонмас ва ўша та'лимотдан шубҳаланиш учун ўз-ўзларига йўл қўймас эдилар.

Ҳозирги физиология нуқтаи назаридан қараганда, тўртта суюқлик ҳақидаги та'лимотнинг схематик ва хато эканлигини очиб бериш қийин эмас. Қандай қилиб бу назария, бу дастлабки гипотеза, фактларни тартибга солиш, физиологик ва патологик процессларни тушуниб олишга ёрдам берди экан, деган масалани ечиш муҳимроқдир.

Шуни назарда тутиш керакки, 1 000 йилдан ҳам ортиқроқ давр ичида тўрт хилт ҳақидаги та'лимот умум томонидан танилган эди. Врачнинг тўртта хилт ҳақидаги та'лимотга асосланиб фикр юргизиши устида мулоҳаза қилган тақдирдагина, нима учун Ибн Сино ва унга эргашувчилар айнан шундай фикрга келишган, у дорини эмас, бу дорини беришган, ундай диагноз эмас, бундай диагнозни қўйганликларини тушуниб олиш мумкин. Масалан, қон олдириш кўп қўлланилган ва бу тўртта хилт ҳақидаги та'лимотга асослангандир.

Тарихий нуқтаий назардан қараганда бу масала қандай ҳал бўлганлиги аён бўлади: организмнинг фаолият қонунларини чуқур тушуниш учун ҳали шароит туғилмаган: физика ҳам, химия ҳам, биология ҳам бу мураккаб вазифани ечишга етарли ёрдам берарли даражада тараққий қилмаган эди.

«Қонун» ва айниқса унинг учинчи-тўртинчи китоблари блан ошна бўлган киши, касалликнинг энг нозик аломатларини, унинг ривожланиш қонунларини тўғри кўрсатиб бераётган яхши диагност, ажойиб клиницист, тажрибали ва билимдон врач, ўзи кузатаётган клиник манзарани тўртта суюқлик ҳақидаги та'лимотнинг тор тоқчасига зўрлаб ўрнаштираётганини тамоша қилаолади.

Ибн Сино ўз фикрларини баён қилишда, кўп ҳолларда, муҳит блан одамнинг ўзаро муносабатларини эслатиб ўтади. Масалан, у, қуйидагиларни айтади: «Ҳинд халқининг ўзига хос мизожи бор, у блан соғлом юрадилар. Славянларнинг бошқача мизожлари бор, уларга фақат ўша мизож хос бўлиб, шу блан соғлом юрадилар. Ҳинд ва славянларнинг ҳар бири ўз тоифасига нисбатан му'тадил мизожли бўлиб, бошқага нисбатан му'тадил бўлмайдилар, чунки ҳинднинг бадани славяннинг бадани мизожи блан кайфиятланса, касал бўлади ёки (ҳатто) ҳалок бўлади. Славян баданининг ҳинд бадани мизожи блан кайфиятлангандаги ҳоли ҳам шундай».

Олим бадан тузилишининг типларига, ҳозирги тил блан айтганда, конституцияга катта аҳамият берар эди. У, ҳарбир киши ма'лум бир конституцияга, бадан тузилишига мойил бўлади ва шу блан бирга, унинг ўзига хос бадан тузилиши индивидуал хусусиятга эга, дер эди.

Шуни та'кидлаш керакки, Ибн Синонинг назарий фикрлари жуда мосланучан бўлиб, у Ўрта аср схоластларидан шу блан фарқ қилади. Бу схоластлар кўп ҳолларда Ибн Синодан далиллар келтирадилар, лекин унинг соғ ва касал кишига бўлган муносабатларини бузадилар, «Қонун» китобининг бадан тузилиши ҳақидаги фикрларини қотиб қолган жонсиз схоластик категорияга киритадилар.

Ибн Сино ҳарбир касалга алоҳида муносабатда бўлишни талаб қиларди. «Сен шуни билишинг керакки,— деб ёзади у,— ҳарбир айрим киши фақат унинг ўзига хос бўлган мизожга эга. Иккинчи бир кишининг у блан бир мизожли бўлиши жуда кам учрайди ёки бутунлай учрамайди».

Бу талабнинг муҳимлигини қайд қилиб ўтиш керак. Бу эса, Ибн Синонинг медицинага оид бутун назариясига та'сир қилган принципиал ва асосий талабдир. Бирқанча асрлардан кейинги ҳозирги даврда ҳам, Ибн Синонинг бу талаби медицинада ўзининг бутун аҳамиятини сақлайди.

Ҳарбир касалнинг ўзига яраша дори бериш зарур, деган фикри ҳам диққатга сазовордир: «агар дорини Амр (Эшмат)га берсангиз — иссиқлик қилади, борди-ю уни Зайд (Тошмат)га берсангиз — унчалик иссиқ ҳам бўлмайди»¹.

Бирхил дори ҳархил касалларга ҳархил та'сир қилади, деган фикр тасодифий эмас, балки Ибн Синонинг киши бадани тузилиши ҳақидаги та'лимотидан келиб чиқади.

* * *

„Қўлнинг бир қисми қўл бўлолмайди». Ибн Синонинг «Қонун»нинг бошида айтган бу фикри, гарчи Аристотельнинг шундай фикрни айтганлиги ҳақида бирон сўз айтилмаган бўлса ҳам, Аристотельнинг: «Бадандан ажратиб олинган қўл — фақат номига қўл»,— деган фикрни такрорлашдан иборатдир.

Кишининг баданини бутунлигича текшириш зарурлигини қайд қилучи бу фикр Ибн Сино учун жуда муҳим ва унга йўл кўрсатган фикрлардандир.

У, ҳақиқий олим бўлганидан, ўзидан олдин ўтганларнинг асарларидан фойдаланиб, уларни билатуриб, тажрибаларидан фойдаланиб ўз

¹ «Қонун»нинг лотинча таржимасида Амр блан Зайд ўрнига Пётр блан Павел деган отлар қўйилган. Китобнинг ўзбекча таржимасида бу исмлар халқ ўртасида тарқалган «Эшмат—Тошмат»га ўзгартирилди.

кузатишларини қилар ва хулосаларини чиқарар эди. «Қонун» китобида Гиппократнинг ҳам, Галеннинг ҳам та'сири бор.

Ибн Синони камситмоқчи бўлган тарихчилар олим томонидан фойдаланилган манба'лар, асарлар ва исмларнинг кўплигини та'кидлар ва у гўё мустақил эмас, деган хулосага келар эдилар.

Ибн Синони фақат қадимги олимларга шарҳлар беручи сифатида кўрсатиш — тарихни тўғридан-тўғри бузиб кўрсатишдир. Ибн Сино ўз системасини ўз кузатишлари ва ўз кашфиётлари, ўз клиник тажрибаларига асосланиб тузади, Аристотель ва Гиппократ блан кўп масалалар юзасидан мунозара қилади, Галеннинг фикрларига тузатишлар киритади. Масалан, Галеннинг фикрича, қони кўп кишиларда сакта касаллиги жуда кам учрар экан, Ибн Сино эса, Галеннинг бу фикрини рад қилади ва сакта худди ўша қони кўп одамларда кўпроқ учрайди, деб ёзади. Ибн Синонинг ҳақ эканлиги бизга ҳозир аёндыр.

* * *

— Ибн сино томонидан тайинланган соғлиқни сақлаш қоидалари, диететика, гигиена тадбирлари энг аввало шунинг учун қизиқарлики, кўп асрлар мобайнида улар шу темада кейинчалик ёзилган илмий асарлар учун энг дастлабки манба' бўлиб хизмат қилди.

— Ибн Синонинг кўпгина айтганлари ҳозирги вақтда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Унинг касалликларни қўзғатучи, ҳаво ва сув орқали ўтути қўзга кўринмас жониворларнинг ролига оид фараз қилишлари кишини ҳайратда қолдиради. Шу фаразларга асосланиб, сувни қайнатиб, сузиб исте'мол этилишини талаб қилиш ҳам жуда тўғридир.

Овқатли моддаларга дори-дармон сифатида қараб, ма'лум овқат режими ёрдами блан даволанишни таклиф қилиш ҳам жуда муҳим ва тўғридир.

— Агар юқумли ҳаво блан нафас олинса, чечак ва ўлат касалини юқтириш мумкин деган фикр ҳам ниҳоят даражада э'тиборга сазовордир. Бундай қараш Ибн Синонинг кузатучи эканлигини ва касалликларни юқиш йўллари масаласини тўғри ҳал қилишга яқинлашганлигини ҳам кўрсатади.

— Шунини та'кидлаш ҳам муҳимки, соғлиқни сақлаш ҳақидаги қисм «Қонун»га қўшимча бўлмай, балки «Қонун» авторининг бутун назарий системасига, унинг тавсия қилган барча тадбирлар системасига органик бир қисм бўлиб киради.

Назарий жиҳатдан энг муҳим бўлган биринчи китобда бу қисмга алоҳида, мустақил жой ажратилган.

Ибн Сино қандай хусусий масалани муҳокама қилмасин, соғлиқни

сақлаш мақсадини у доим кўзда тутар эди. «Қонун»нинг қайбир бобида касалликлар ҳақида сўз бормасин, касалликнинг ёки касалликларнинг олдини олиш масаласи доим тенг ҳуқуқли равишда ўртага қўйилади. «Қонун»нинг автори қандай касаллик ҳақида гапирмасин, бу касалликнинг қандай шароитда пайдо бўлиши мумкинлигини, қандай шароит соғлиқни сақлашга халақит бериши мумкинлигини сра эсдан чиқармай, кўрсатиб ўтади.

Ибн Синонинг соғлиқни сақлаш ва яшаш учун жисмоний машқлар қилиш муҳим рольни тутати, деган кўрсатмаси жуда ажойибдир. У соғлиқни сақлашда жисмоний машқлар — «энг зарур шарт», дейди ва ундан кейингина овқатланиш режими ва уйқу режими тўғрисида гапиради.

Агар жисмоний машқлар қилиб турилса, — деб айтилади «Қонун»да, — нормал режимнинг бошқа қоидаларига риоя қилинса, ҳархил касалликлар учун ишлатиладиган дори-дармонларни истеъмол қилишга ҳожат қолмайди.

Яна пастроқда шундай дейилади: «Агар узоқ вақт давомида жисмоний машқлар блан шуғулланилса, албатта, режимнинг бошқа қоидаларига ҳам риоя қилинган тақдирда, баданда ортиқча моддаларнинг тўпланиб қолишига халақит берилади... Бундан ташқари, жисмоний машқлар пай ва нервларни мустаҳкамлайди, бу туфайли одамлар ўз ишларини бемалол қилаоладилар, касал бўлишдан эҳтиёт қилинган бўладилар».

Соғ ва касал кишиларнинг ёшига қараб амал қилиш зарур деган фикр ҳам қатъият блан тарғиб қилинади. «Қонун»даги болалар, ёшлар ва «ёши улғайганлар»га нисбатан берилган гигиеник маслаҳатлар ҳам жуда тўғри ва фойдалидир.

Хуллас, узоқ асрлар мобайнида барча мамлакат ва халқларнинг мингларча медиклари соғлиқни сақлашга бағишланган ўз асарларида «Қонун»да айтилганларга асосланиб амал қилар ва бу айтилганларни янада ривожлантирар эдилар. Албатта, бу — тасодифий ҳол эмас.

«Қонун»нинг соғлиқни сақлаш ва касалликларнинг олдини олиш масалаларига бу хил катта аҳамият беришига сабаб нима?

Бунинг сабаби, касалликларнинг туб сирини номаълумлигича қолгани, кўп ҳолларда даволаш воситалари бўлмаслигидир. Шу туфайли, медицина касалликларнинг олдини олиш чораларини қидириш томонига йўнатилади. Ялпи юқумли касалликлар ўзига алоҳида эътибор берилишини талаб қилиб, бу касалликларга қарши кураш тадбирлари биринчи даражадаги масала қилиб қўйилади.

Бу бобнинг охирги сатрида шундай дейилади: «Энди айтамикки, соғлиқни сақлашда асосий нарса қуйидаги умумий ва зарурий сабабларни мутадил қилишдир. Бунда асосий эътиборнинг кўпроғи мана шу етти нарсани мутадил қилишга берилиши керак, мизожни мутадил қилиш, ейиладиган ва ичиладиган нарсаларни танлаш, гавдани чиқиндилардан

тозалаш, тўғри тузулишни сақлаш, бурунга тортадиган нарсаларни етарли ва яхши қилиш. Қийимли нарсаларни яхшилаш, жисмоний ва руҳий ҳаракатларни му'тадил қилиш. Шу ҳаракатлар жумласига маълум даражада уйқу ва уйғоқлик ҳам киради».

Соғлиқ қонунларини шундай қисқача шаклда баён қилиш, соғлиқни сақлашга та'сир қиладиган ташқи ва ички куч ҳамда сабабларни кўрсатиб бериш ва буларнинг ҳаммасини бир бутун системага солиб боғлашдан ҳайратда қолмаслик мумкин эмас. Одам физиологияси соҳасида ўзининг билими етишмаслигига қарамай, Ибн Сино, кузатиш қобилиятининг нақадар кучли эканлигини кўрсатадиган, ақлга ва мақсадга мувофиқ келадиган гигиеник талаблар кодексини яратишга муяссар бўлди. Шунинг учун «Қонун»нинг гигиенага бағишланган қисмлари ўтган даврларнинг синовига бардош берди.

Ибн Сино «жисмоний ва руҳий ҳаракатнинг му'тадил бўлиши»ни ҳам соғлиқнинг шартлари қаторига киритади. Бунда унинг психик ва соматик ҳодисаларнинг ўзаро муносабатларини материалистик назардан тушунганлиги яққол кўринади.

Бошқа авторлардан кўплари ўз гигиеник маслаҳатларига витализм ва бошқа шу сингари элементларни киритган бўлсалар ҳам, лекин Ибн Сино ўз гигиеник шартларига тўғри, аниқ изоҳлар беради. Масалан, «Бурунга кирадиган нарсаларнинг яхшилиги» соғлиқ шартларидан бири сифатида таклиф қилинар экан, «яхши ҳаво ҳақида» деган бошқа бир бобда яхши ҳавонинг нималиги тафсилий текшириб чиқилади: «Зотида яхши ҳаво ҳечбир буғ ва тутун каби ёт нарсалар аралашмаган ҳаводир. Бу осмон тагидаги очиқ ҳаво бўлиб, девор ва томлар ичида беркилган бўлмайди... Бу яхши ҳаво тоза ва тиниқ бўлиб, унга пастлик, чуқурлик чакалакзор, ботқоқ ерлар ва полизлардан, айниқса карам ва индов ўсимлиги экилган ерлардан кўтарилган сув буғлари аралашмаган бўлади».

Ичимликлар ва ичиш учун истеъмол қилинадиган сув масаласи ҳам тафсилий муҳокама қилинади.

«Энг яхши сув,— дейилади «Қонун»да,— дар'ё сувидир, лекин ҳамма дар'ёларники эмас, балки ёт хосса ва сифатлари аксариятни ташкил қилмаган тоза ердан оқадиган дар'ё суви, ёки ердаги чириндилардан яхшироқ сақланган тошлоқлардан оқадиган сувгина яхши ҳисобланади».

Ибн Сино, тузлар кам аралашган сув яхшироқ бўлади деган фикрни қувватлайди.

Сувнинг қайбири яхши эканлигини қандай билиш мумкин? Бунинг учун қуйидагига амал қилиш керак деб маслаҳат берилади: оғирлиги баббаробар келадиган икки латта парчаси ёки икки бўлак пахта сифатлари ҳархил бўлган сувларда ҳўлланилиб, кейин қуригилади ва торозида тортилади. Енгилроқ келган пахтанинг суви яхшироқ бўлади.

«Сувни буғга айлантириб қатронлаш — ёмон сувни яхши сувга ай-

лантиришнинг бир усулидир», агар бун қилиш иложи бўлмаса, сувни кайнатиш тавсия қилинади. Бу кўрсатма ниҳоят даражада муҳимдир. «Олимларнинг айтишига мувофиқ, қайноқ сув қоринни кам шиширади ва тезроқ тарқалади (ички а'золарга)».

Буға айлантрилиб қатронланган ёки қайнатилган сувнинг яхшилиги ҳақидаги фикр Ибн Синонинг сувда кўзга кўринмайдиган аллақандай жониворлар бор ва бу жониворлар касаллик туғдириши мумкин, деган фаразига боғланган бўлиши эҳтимол эканлигини кўрсатади.

Ибн Синонинг бу маслаҳатлари, худди, соғлиқни сақлашдаги энг муҳим нарсалар — жисмоний машқлар, овқатланиш ва уйқу тадбиридир — деган асосий фикри сингари, ҳозирда ҳам катта та'сирга эгадир.

Му'тадиллик — асосий гигиеник талаблардан бири, соғлиқни сақлашга қаратилган энг муҳим талаблардан биридир. Баданни озода тутиш керак деган талаб ҳам, «Қонун»нинг бирнеча бобларида қайта-қайта такрорланган ва баён қилинган гигиеник талаблардан биридир.

Жисмоний машқлар ва ҳаммом тўғрисидаги маслаҳатлар ёнида уқалашга (массаж) га оид бирқанча маслаҳатлар ҳам бор. «Қонун»да уқалашнинг икки тури келтирилади: тайёргарлик массажи ва жисмоний машқлардан кейин қилинадиган, баданни бўшаштириш, ортиқча зўриқишни йўқотиш учун қилинадиган массаж.

Массаж, даво сифатида ҳам, чарчаганликка қарши восита сифатида ҳам, тафсилий равишда ва диққат блан текшириб чиқилган.

Албатта, Ибн Синонинг гигиеник маслаҳатларига ҳаддан ортиқча аҳамият бериш ҳам ярамайди. Унинг соғлиқни сақлаш ҳақида айтганларининг кўпроқ қисмига юқори баҳо бериш блан бирга, унинг айтганлари блан турмуш ўртасида катта айирма борлигини ҳам та'кидлаш керак.

Жамиятнинг ҳукмрон, эксплуататор табақалари Ибн Синонинг айтганларидан фойдаланаолса ҳам, лекин эзилган, таланган, кўп ҳолларда ўз элининг ҳукмронлари ва ажнабий босқинчилар томонидан иккиёқлама эзилаётган, диний хурофотлар блан қўл-оёқлари боғланган, қашшоқликда яшаётган кенг аҳоли доиралари аксари ҳолларда Ибн Синонинг профилактика қоидаларини турмушга ошириш тўғрисида хаёл қилишлари ҳам мумкин эмас эди.

Шунга қарамай, Ибн Синонинг «диететика»си — гигиена назарияси ва амалиясининг ажойиб эсдалигидир.

* * *

СОҒ ВА ҚАСАЛ БОЛАНИ ТАРБИЯЛАШ масаласига «Қонун»нинг алоҳида фасллари бағишланган. Бу қисмда жуда кўп нозик кузатишлар ва ақлли маслаҳатлар берилган.

Ибн Сино болалар соғлиғи ҳақидаги фан бўлган педиатрияга асос қўручилардан бири деб ҳисобланишга тўла ҳақлидир.

«Қонун» китобининг педиатрияга бағишланган қисми болаларни тарбиялаш, уларнинг соғлиғини сақлаш масалаларини текширишдан бошланади.

Ибн Сино ўз ўтмишдошларининг, хусусан педиатрия соҳасида катта хизматлар кўрсатган, Европада Разес номи блан юритилган Розийнинг тажрибасидан фойдаланади. Энг биринчи бўлиб қизамиқни чечакдан ажратабилган ва алоҳида асарда бу касалликларни та'рифлаб берган киши Розий эди.

Ибн Синонинг замондоши, «Қоринда боланинг пайдо бўлиши, ҳомиладор аёл ва янги туғилган чақалоқни даволаш» номли илмий асар ёзган Ариб ҳам Ибн Синога ма'лум бўлган бўлса керак. Бу асарда боланинг туғилиши ва барча ривожланиш давлари баён қилинган. Ариб Гиппократ блан Галеннинг қарашларига асосан амал қилар эди.

Ибн Синонинг айтганларидан кўплари унинг ўтмишдошлари айтганларини такрорлашдан иборат бўлса ҳам, лекин буларнинг кўплари мустақилдир.

Шуни та'кидлаш мумкинки, Ибн Сино боланинг табиатига чуқур ва яхши тушунади ва болага медик сифатидагина эмас, отоқли педагог сифатида ҳам муносабатда бўлади.

«Қонун»да болаларни тарбиялаш ҳақидаги кўпгина фикрлар ўзининг чуқур ма'нолилиги, инсонпарварлиги ва тарбия сингари мураккаб масаланинг тўғри мулоҳаза қилиниши блан кишини ҳайратда қолдиради. Масалан, болалар режимига бағишланган боблардан бири мана шундай бошланади: «Боланинг хулқларини му'тадилликда сақлашга алоҳида э'тибор бериш керак. Бу эса болани қаттиқ ғазаб, қўрқиш, қайғу ва уйқусизликдан сақлаш блан қўлга киритилади, ҳамма вақт болани истаган нарсасини муҳайё қилишга ва истамаганини узоқлатишга тайёр туриш керак. Бунда икки манфаат бор. Бири — боланинг руҳи учун бўлиб, бу ёшликдан бошлаб яхши хулқли бўлиб ўсади ва кейинчалик бу унга ажралмас малака бўлиб қолади. Иккинчиси — унинг бадани учун бўлиб, ёмон хулқ, турли мизож бузилишларидан бўлади... Ғазаб кучли қиздиради, қайғу кучли қурилади, ҳафсаласизлик нафсоний қувватни бўшаштириб, мизожни балғамликка мойил қилади.

Хулқнинг му'тадиллиги натижасида ҳам нафас, ҳам бадан учун соғлиқ сақланади».

Бу кичик парчада айтилганларнинг ҳаммаси — унинг қат'ий мақсадни олдига қўйиши ва қаттиқ, бардам табиатни етиштириш учун қилган ҳаракати ҳам, боланинг жисмоний ва руҳий ривожланиши бир-бирига боғлиқ эканлигини тушуниши ҳам — э'тиборга сазовордир.

Педагогика фанининг тарихида Ибн Синонинг оти ҳатто тилга ҳам олинмаслигига афсусланишга тўғри келади.

Ибн Сино ўрта асрларда Европада педиатрия фанининг ривожланишига кучли та'сир қилди.

* * *

КЛИНИКА, диететика блан бир қаторда, «Қонун»нинг иккинчи бир кучли томонидир. Касалликларнинг клиник манзаралари жуда аниқ бўлиши, диагностиканинг нозиклиги, ҳархил соҳалардаги, қисман ички касалликлар соҳасидаги беҳисоб кўп кашфиётлар — булар ҳаммаси Ибн Синонинг ғайритабиий кузатучи эканлигини, қобилиятли диагност эканлигини, ўз замондошлари ожиз қолган ёки асоссиз фараз қилган ҳоллардаги касалликларнинг кўзга кўринмаслик даражадаги нозик аломатларини топабилиш қобилиятига эгаллигини кўрсатади.

Ибн Сино томонидан айтилган кўпгина маслаҳатларнинг, кашфиётларнинг ҳаётийлиги, ҳаммадан олдин, унинг тажриба ва кузатишларга асосланган методининг ҳаётийлигидан келиб чиқади.

Ички касалликларни ўрганучи медицина фанининг ҳамма бўлимлари ҳам Ибн Сино томонидан бойитилган. У буларнинг ҳаммасига ҳам ўз ҳиссасини қўшган, касалликларнинг янги аломатларини аниқлаган, ўзига-ча ҳечким ажратолмаган касалликларни бир-биридан ажратган ва ҳоказо.

Бирнеча мисоллар келтирамиз. Тоғун касали блан вабо касалини Ибн Сино фарқ қилган. Розий чечакни мустақил касалликка ажратган бўлса, Ибн Сино чечакнинг юқумли эканлигига э'тибор берган.

Ибн Сино мохов касалининг та'рифини берган. Ўша вақтга қадар филлик (тери берчлиги) касали блан аралаштириб келинган мохов касалининг фарқини очиб берган.

Плеврит блан ўпка яллиғланиши касалликларининг аломатларини бир-биридан ажратиб берган.

Ме'да яраси ҳам тафсилий ва равшан та'риф қилинган.

«Қонун»да айтилган касалликларнинг клиник манзаралари кўп ҳолларда ўзининг аниқлиги ва мукамаллиги блан кишини ҳайратда қолдиради. «Қонун»нинг учинчи китобида берилган плеврит касалининг та'рифини келтирамиз.

«Оддий плеврит касаллигининг аломатлари жуда оддий ва аёндыр. Киши бетўхтов иситмалайди, кейин қобирғалар тагида санчиқ пайдо бўлади, ба'зан нафас олганда-чиқаргандагина оғриқ сезилади; ба'зан оғриқ вақтида сиқилиш сезилади. Бу сиқилиш касалликнинг ҳажмидан, қандай майдонга тарқалганидан, санчиқ эса, касалликнинг жуда чуқур кирганлигидан дарак беради. Учинчи аломат — балғам тиқилиб тургани гуфайли қийинлашган, юзаки ва тез-тез нафас олишдир. Тўртинчи аломат — пульснинг нотеқис, дам секин, дам тез-тез ўришидир. Бемор дар-

монсизлашган сари, касаллик тез-тез тарқалаборган сари, пульснинг нотекислиги ошаборади. Бешинчи аломат — йўталдир. Ба'зан касаллик бошланишида йўтал қуруқ бўлади, охирида балғам чиқабошлайди, бу эса ўпканинг зарарланганидан дарак беради. Агар йўталишнинг бошидаёқ балғам келса, — демак, бу яхши аломат бўлади. Аммо ўпка зарарланмаган бўлса, йўтал бутунлай бўлмаслиги мумкин».

Шуниси ҳайрон қоларликки, «Қонун»ни нинадан ипигача астойдил текшириб чиққан тадқиқотчилар Ибн Синонинг ҳархил янглиш фаразлари ёки хато фикрларини бирма-бир пеш қиладилар-у, лекин унинг касалликлар клиник манзарасига ва умуман клиникага киритган янги ва муҳим таклифларини э'тибордан четда қолдирадилар.

Иккинчи мисол — «Қонун»да та'рифланган шакар (диабет) касаллидир. Беҳисоб кўп дарсликларда ва ҳамма энциклопедияларда, шакар касаллигига мубтало бўлган кишиларнинг сийдигидан шакар тами келади, бунга биринчи бўлиб XVII асрдаёқ э'тибор берган киши — Томас Уиллис деган инглиз врачидир, дейилган. Шунга қўшимча қилиб, 1775 йилда Добсон, сийдикдан ширин там келиши шакардан эканини исботлади, дейилади.

Холбуки, шакар касаллиги «Қонун»да тафсилий баён қилинган: тез-тез ва кўп-кўп сийиш, доимий чанқаш, «ютоқиш», беморнинг дармонсизлиги ва ба'зан беморнинг гангрена касаллигига ҳам мубтало бўлиши айтилган. Бу касалликда сийдик тиниқ, оғир ва мўл бўлади, бунга айландандан кейин қолган қуйқаси асалдай ширин та'мга эга бўлади, дейилган. Хулоса чиқаришни китобхоннинг ўзига ҳавола қиламиз.

Ибн Синонинг диагностика методлари жуда хилма-хил бўлиб, пайпаслаш ва пульсни кузатишга онд объектив ма'лумотларни, терининг намлиги ёки қуруқлигини аниқлаш, сийдик, нажас ва қонга доир ма'лумотлар ҳамда сўраб аниқланадиган ма'лумотларни ҳам ўз ичига олади. У, жигарнинг пастки қиррасини бармоқлар блан пайпаслаб унинг қандай аҳволдалигини билиш мумкин, — дейди. Кўп ҳолларда, диагноз (масалан, ошқозон ярасида) ма'лум миқдорда овқат егизиб кўргандан кейин аниқланиши лозим, дейилади.

«Қонун»нинг биринчи китоби касалликларни аниқлаб билишнинг умумий масалаларини ўз ичига олади. Пульс блан сийдикка алоҳида э'тибор берилган, аммо шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, касалликларга боғлиқ бўлган бошқа ҳодисалар ҳам жуда тафсилий ва синчиклаб текширилган.

«Қонун»да ўн беш хил оғриқ тури борлиги айтилади. XIX асрнинг охirlарида яшовчи авторлар, «Қонун» китоби тўғрисида ёзар эканлар, бу оғриқларнинг рўйхатини келтириш ортиқча, деб Ибн Синони та'на қилардилар. Бу та'на қилишларнинг ўринсизлиги кўриниб турибди. Ибн Сино ва унинг замондошларида ҳозирги врачлардаги сингари бой диагностика

қуроллар — микроскоп, лаборатория ва бошқалар бўлмаган. У вақтдаги касалликларнинг туб сирини билмаган ва билишлари ҳам мумкин бўлмаган врачлар, диагнозни аниқлаш учун ўзларининг беш сезгиларини ишга солишга мажбур эдилар. Ана шунинг учун сийдик ва пульснинг барча хусусиятлари диққат блан тафсилий қилиб текширилар, оғриқ сингари диагностика аломатнинг деталларига катта аҳамият берилар эди.

Ибн Сино нерв ва психик касалликларни тушунишга, уларнинг диагностикаси ва даволашга айниқса кўп янгиликлар киритди. Гарчи унинг даврида медицина фани айрим мутахассисликларга бўлинмаган бўлса ҳам, ҳар ҳолда айрим врачлар ма'лум турдаги касалликларни даволашда машҳур ҳисобланар эдилар. Ибн Сино тирик чоғидаёқ айниқса психик ва нерв касалларини яхши билучи врач сифатида шуҳрат қозонган эди.

Менингитнинг алоҳида касаллик, алоҳида нозологик форма эканлигини та'рифлаш ҳам Ибн Синонинг хизматидир.

Ибн Синога қадар врачлар бир группа алаҳлаш блан ва ҳозирда биз менингиал симптомлар деб юритадиган белгилар блан ўтучи касалликларни билар эдилар. Бир-биридан мутлақо бошқача бўлган ҳодисалар, мутлақо бошқача хусусиятга эга бўлган касалликлар бир уюмга тўпланар эди.

Ибн Сино бу мураккаб ва чигал масалани ойдинлаштириб берди. Унинг фикрича, менингит — мия пардасининг яллиғланиш касалидир. Менингитнинг Ибн Сино томонидан та'рифланишини классик дейиш мумкин.

Ба'зан Ибн Сино касалликларнинг ҳақиқий сабабини ҳатто тахминий ҳам билмасада, касалликларнинг аломатлари қай даражада тўғри баён этилганлиги ва дори-дармонларнинг тайинланишини та'кидлаб ўтишимиз зарур.

* * *

Доришунослик соҳасида Ибн Сино кўзга кўринарли из қолдиргандир.

Дори-дармон воситалари ва уларнинг та'сирини та'рифлашга «Қонун»нинг беш китобидан иккитаси ажратилган.

Ибн Сино доришунослик (фармация)нинг яратилиш процессини охирига етказди. У, асрлар бўйи грек асарларида тўпланиб келган тарқоқ ма'лумотларни ўз кузатиш ва тажрибасининг бойликлари блан мукамаллаштирди. У, ўз фармакопеясига халқ медицинасидан олинган кўпгина воситаларни, шунингдек, Хитой ва Ҳиндистондан келтириладиган дориларни ҳам киритди.

Ниҳоят у, Розий сингари, химиявий йўл блан топилган беҳисоб кўп воситаларни дори-дармонлар қаторига киритди.

Касалхоналарнинг вужудга келтирилиши терапия ва бошқа клиник фанларни жуда олға силжитиб, хусусан Ибн Синонинг клиницист бўлиб етиштишига сабаб бўлган бўлса; шарқда аптекаларнинг вужудга келиши ва етилиши — фармацевтиканинг ривожланишига сабаб бўлди.

Ибн Синонинг фармацевтикаси, ҳархил манба'лардан олинган ма'лумотларни механик равишда бирлаштиришдан иборат эмас, балки бу ма'лумотларни системага солиш, клиник кузатишлар блан, бутун медицина назарияси блан боғлашдан иборатдир.

Аксари ҳолларда дорининг ўзи ҳам, бу дори ҳосил қилинадиган хомаш'ё ҳам, тайёрлаш ва исте'мол қилиш усуллари ҳам та'рифланади. Та'рифлаш қисқача, конкрет ва жуда аниқ қилиб берилган. Кўп ҳолларда дориларнинг хоссалари худди ҳозирги қўлланмалардаги сингари баён қилинган.

Ибн Сино томонидан таклиф қилинган жуда кўп дорилар фармакопеяга мустаҳкам ўрнашиб олди ва ҳозирги кунда ҳам қўлланилмоқда.

Химия фани Ибн Синони ўзига асос солучлардан бири деб ҳисоблашга тўла ҳақлидир. «Руҳ ҳақида» деган илмий асарининг катта бир боби химия фанига бағишланган. Машҳур француз химики Бертело, химия соҳасида Ибн Синонинг хизматлари катта эканлигини ва у кўпгина химиявий ҳодисаларни ёритиб берганлигини, хусусан органик химиядаги бир қанча нуқсонларни йўқотганлигини та'кидлайди.

Бу айтилганларнинг ҳаммаси, нима учун Ибн Синонинг минераллар оламиндан олган дори-дармонлари Гален блан Гиппократникидан анча бой эканлигини ойдинлаштиради. Европа врачларига, шахсан Парацельсга, XV—XVI асрларда кенг тарқалган даволаш усули — захми симоб блан даволашни Ибн Сино кўрсатиб берган бўлиши мумкин.

«Қонун»да, дориларнинг та'сирини қандай билиш керак, деган масалага кўп ўрин берилади ва бу масалани ҳал қилиш йўллари кўрсатилади. Масалан, дорининг та'сирини текшириладиган касалда бирон зарарли та'сир рўй бермаслиги лозим, дейилади; дорини ҳайвонларга бериб синашгина кифоя қилмайди, уни касал кишига бериб синагандан кейингина бу дори ҳақида қат'ий фикрга келиш мумкинлиги та'кидланади.

* * *

Уйғониш даврига алоқадор бўлган кашфиётлар, ишлабчиқариш муносабатларининг олға силжиши туфайли кишиларнинг фикри тубдан ўзгариши — буларнинг ҳаммаси ҳам, схоластлар томонидан «Қонун»га асосланиб тузилган догмаларга мутлақо зид келар эди,

XVI асрнинг бошларида Парацельс «Қонун»ни танқид қилиб чиқди. Зотан у, «Қонун» блан ниқобланган, Ибн Синонинг асл методини четлаштирган, унинг жонли фикрларини унутиб, ўзларининг сохта, уйдирма, турмушга зид келадиган догмаларини ниқоблаш учун «Қонун»ни қалқонга эйлантиручи схоласт ва қироатхонларнинг позициясини танқид қилган эди.

Ҳақиқатни олганда Парацельс блан Ибн Сино орасидаги фарқдан кўра ўхшаш томонлари кўпроқ. Хусусан, улар иккови ҳам умум томонидан танилган шахсларга қарши турабилар эдилар. Парацельс «ўз фикримга эга бўламан, деган киши бировнинг фикрига эргашмаслиги керак»,— деган шиорга амал қилар эди.

Иккала олим ҳам, химияни медицинага сингдиришга ҳаракат қилганлар. Ибн Сино бошлаган ишларни Парацельс муваффақият блан давом этдирган эди.

Парацельс, гўё 1526 йили Базельда Гален блан Ибн Синонинг асарларини умум олдида оловга ёқди деган, қайта-қайта такрорланган афсона — уйдирма гапдир. Шпренгель, Парацельснинг биографиясини ўзининг «Одамларнинг тентаклиги тарихи» деган «асари»га киритиб, бу буюк олим ҳақида жўрттага салбий фикр изҳор қилаётган ўтган аср немис ёзучиси Аделунгнинг бу уйдирма гапларини ҳечбир далилсиз такрорлайди.

Бу хабарни танқид қилаётиб, унга ма'лум бўлмаган ёзучининг шундай дейиши — бу ғайри одатий ҳодисанинг ягона далилидир, деб та'кидловчи француз олими Л. Фигье жуда тўғри айтган. «Биронта ҳам жиддий ёзучи — тадқиқотчи,— деб ёзади—Л. Фигье,— бу хабарга далил келтиргани йўқ, лекин ҳамма ўша уйдирма, узунқулоқ гапни суриштирмай такрорлайберади».

* * *

БАЛАНД МИНОРАЛАР уларнинг сояларига қараб ўлчанади, улуғвор одамлар — ҳасадчиларнинг сонига қараб баҳоланадилар,— дейилади шарқ халқлари мақолида.

Қўп ҳолларда, Ибн Синонинг тарихи узлуксиз ғалабалар қозонишдан иборат деб тасвирланади. Бу хато фикрдир. Бу йирик олимнинг қолдирган асарлари теварагида бахслар, идеологик мунозаралар авж олар эди.

Ибн Синонинг меросларига бепарво қаровчи киши бўлган эмас, уни ё мақуллаб, ё рад қилар эдилар.

Ба'зи бировлар уни ниҳоятда улуғлар, мақтар, кўкларга кўтарар, унинг айтганларига таянар эдилар. Характерли мисол: Падуан универси-

тетининг профессори Феррарининг 1471 йилда нашр этилган дарслигида Ибн Синодан 3 000 та турли иборалар далил қилиб келтирилади, Розий блан Галендан 500 марта ва Гиппократдан атиги 140 марта далил келтирилади.

Ба'зи бировлар унга батамом салбий баҳо берар эдилар. Масалан, Авензоар (1070—1164), Ибн Синонинг асарларини «қоғозни исроф қилиш» деб атади, Виллановали Арнольд эса, «Куруқ ёзув» деб номлади.

Ибн Синонинг аҳамияти тўғрисидаги бахслар тугаган эмас ва ҳозирда ҳам давом қилмоқда.

Буржуа тадқиқотчилари — тарихчилари ва философлари, медик ва табиатшунослари — Ибн Синонинг фаолияти ва қарашларини ўрганиш ишига жуда кўп чалкашликлар киритдилар.

Унинг маданият тарихидаги аҳамиятига ҳолис муносабатда бўлишг уринган тадқиқотчилар блан бир қаторда бу буюк олимнинг роли ва аҳамиятини бузишга, четлатишга уринган тарихчилар ҳам кўп учрайди. Масалан, Британия энциклопедиясининг, «XII асрдан XVII асргача Европа университетларида Розий, Али Аббос ва Авензоар асарлари ўрнига Авиценна асарларидан қўлланма сифатида фойдаланиш албатта тасодифий ҳолдир». (9-нчи наشري, III том, 153 бет), деб айтган ғалати да'восининг нечоғлик қимматга эга эканлиги аёндир. Шухратланган энциклопедия Ибн Сино сингари зотни «тасодифий ҳолга» чиқариб қўйса, бу — энциклопедиянинг қанчалик «буюк» илмий даражадаги тушунчага асосланган эканини яққол кўрсатиб беради.

Бу идеологик курашда кўп учрайдиган усуллардан бири — Ибн Синони тилга олмасликдир. Унинг номи маданият тарихидан, фан тарихидан ўчирилади, унинг фаолиятидаги энг муҳим моментлар, унинг хизматлари ва кашфиётлари тилга олинмайди.

Яна қизиқ бир мисол: П. Бейли блан В. Бишопнинг 1946 йили Лондонда босилиб чиққан «Медицина ва хирургия соҳасидаги отоқли арбоблар» номли китобида медицина тарихига бирор алоқаси бўлган 200 га яқин кишиларнинг номлари келтирилган, Гиппократ ва Галендан тортиб, токи Пирке ва Беллергача бўлган отоқли медикларга атаб 70 га яқин очерклар ёзилган. Аммо, Ибн Сино тўғрисида лом-мим дейилмаган. Бу муҳтарам авторларнинг фикрича, Ибн Сино медицинанинг отоқли арбоби бўлмаса керак.

Буржуазиянинг тарих фани Ибн Синонинг та'лимотини, ҳаёти ва фаолияти тарихини бузиб кўрсатди ва бузиб кўрсатмоқда, уни мистик ва идеалист қилиб кўрсатишга, «араб маданияти»нинг намояндаси қилиб тасвирлашга, ё эса, «ақлий му'жиза» сифатида кўрсатишга уринади. Тарихчилардан бири, уни турли мақтовларга кўмиб, «ақлий му'жиза» деб та'рифлайди, лекин бу машҳур олим ва философнинг қандай заминда етишиб чиққанлиги тўғрисида гапиришни «эсдан чиқаради».

Урта Осиё халқларининг маданиятига етарли баҳо бермайдиган тарихчилар «Қонун»нинг муваффақият қозонишга сабаб нима деган саволга жавоб беришга ожиздирлар.

Уларнинг келтирган важ ва далиллари ўзининг асоссизлиги блан кишини ҳайратда қолдиради.

Бреславль университетининг профессори Г. Гезер «Медицина тарихининг асослари» (Қозон, 1890 йил) деган китобида «Қонун»нинг баён қилиш тартибини мақтаб, «бу жиҳатдан қадимги асарларнинг ҳечқайсиси у блан тенглашаолмайди ва «Қонун»нинг узоқ вақт муваффақият қозонишига ҳам шу нарса сабабдир»,— дейди.

Аксинча, «Медицина тарихи»нинг (М., 1925) автори француз А. Менье эса, Ибн Синонинг худди шу баён қилиш услубидан норози ва «унинг асари ўқиш учун жуда оғир ва унда ҳечқандай янгилик ҳам йўқ»,— дейди.

1947 йили Филадельфияда нашр этилган «Медицина тарихи»нинг автори Ц. Метлернинг ёзганларида ожизлик асорати кўрилади.

«Қонун» китоби араб медицина асарларининг энг узоқ ва энг кенг таъсир қилганидир. Аммо бунинг сабаби, унинг медицина жиҳатидан қимматли бўлишида эмас, балки абстракт метод блан баён қилинишидадир».

Бунчалик зўр мантиққа нима ҳам деб бўларди!

Д. Гутри деган иккинчи бир америкали автор Ц. Метлерга қўшилмайди ва ўзининг «Медицина тарихи» (Лондон—Нью-Йорк, 1945) номли китобида шундай деб ёзади: «Кейинги текширишлар шуни кўрсатдики, арабларнинг медицина тараққиётига қўшган ҳиссалари биз ўйлагандан анча кўпроқдир. Уларнинг ҳиссаси катталигига ҳечқандай шубҳа йўқ, чунки улар греклар томонидан эришилган муваффақиятларни сақлаб қолиш блан бирга, ўзлари ҳам кўп ишларни бажарганлар ва уларга кўп янгиликлар қўшганлар».

Яна бир «Медицина тарихи»нинг (Филадельфия — Лондон, 1922) автори Идрисон ҳатто шу даражагача бориб етдики, «Қонун» китоби Урта аср медицинасига салбий таъсир қилди, чунки у врачларни, касал кишини бевосита кузатишдан кўра мантиқий мулоҳаза қилиш яхшироқ эканлигига ишонтирди», деб ёзади.

Бу авторнинг айтганларида ҳечқандай мантиқий фикр йўқ, чунки нима учун мантиқий мулоҳаза касални бевосита кузатишга қарама-қарши қўйилганлиги номаълум. «Қонун» китоби блан ошна бўлган киши Ибн Сино буларнинг ҳар икковини ҳам ўргатганлигини яққол кўради.

Қастильони ўзининг 1941 йили Нью-Йоркда нашр этилган «Медицина тарихи»да «Ибн Синонинг кузатишлари Шарқ учун ва шунингдек Ғарб учун ҳам шахсий тажриба блан қозонилган чуқур билимларга эмас, балки ҳартарафлама маданий тараққиётга, саботлилик ва ажойиб баён қила-

олишга асосланган схоластик догматизм намунаси бўлиб қолди»,— деб ёзади.

Бундай хилма-хил баҳо беришларнинг сабаби нимада? Нима учун ба'зилар «Қонун»даги «баён қилиш тартиби»ни мақташади-ю, иккинчи бировларга у ёқмайди?

Бунинг сирини машҳур немис тарихчиси А. Мюллер очиб беради. У ўзининг «Ислом тарихи» (СПБ, 1893) деган асарида очиқдан-очиқ: «Янги даврда араб олимларига менсимасдан қараш умумий одат бўлиб қолди» — деб ёзади.

А. Мюллернинг «Араб олимлари» деб танигани — олимлар сафига Ўрта Осиё халқларининг олимлари ва шу жумладан Ибн Сино ҳам киради.

Ба'зибир «олимлар», тарихни сохталаштириб, шарқ ибораси блан айтганда, ҳақиқатга ёлғон тўнни кийгизадилар. Масалан, турк олимлари,— деб ёзади профессор Е. Бертельс, 1954 йил Техронда бўлиб ўтган конгрессга бағишланган мақоласида,— 1937 йилда нашр этилган тўпламда Ибн Сино Туркистонда я'ни «турклар мамлакати»да жойлашган Бухорода туғилганига асосланиб, уни турк деб да'во қилишга уриндилар. Аммо Ибн Сино туғилган X асрда «Туркистон» деган номнинг ўзи йўқ эди, бу ном фақат XIII асрда пайдо бўлди, буни исботлаб ўтиришнинг, албатта ҳожати йўқ.

Техрон университетининг профессори танилган олим С. Нафасий бу ҳақда шундай дейди: «Усмонли турклар Ибн Синони ўз «ватандошлари» қилмоқчилар, катта эҳтиром блан уни «Философ ва туркларнинг буюк медицина асословчиси» деб ардоқлайдилар. Бачканаликнинг,— дейди профессор С. Нафасий,— бундан ҳам бема'нироғи бўладими? Бу айтиб ўтилганлардан кўриниб турибдики, бу ерда арзирлик бирон нарсани учратиш қийиндир. Ибн Синога баҳо беришда буржуа тарихчилари ўзларининг ожизликларини ва келишмовчиликларини, янглиш фикрда эканликларини ва уларда мутлақо илмий об'ективлик йўқлигини, буюк олимнинг ҳақиқий роли ва аҳамиятини ёритишни удда қилолмаганликларини ва истамаганликларини намоён қилдилар.

* * *

„Ўтмишдаги ҳозирда ҳам йўқолган эмас,— деб ёзган эди Герцен,— у ҳозирги блан олмошилган ҳам эмас, балки ҳозиргининг ўзида амалга ошгандир... Фикрнинг ҳозирги аҳволини тушуниш учун тўғри йўл — инсоният бу фикрга қандай қилиб эришганлигини, фикр юргазишнинг бутун морфологиясини эсга олиш керак».

Медицина фанининг XVII асрдан бошлаб тез ривожланиши унинг

ҳамма соҳаларида кўпгина йирик Ўрта аср олимларининг ва уларнинг ичида биринчи ўринни ишғол қилучи Ибн Синонинг қилган ишлари заминдагина мумкин бўлди.

Жаҳон Тинчлик Қенгашининг қарори блан Леонардо да Винчи туғилган куннинг 500 йиллигини нишонлаганда, Ибн Синонинг номи ҳам кўп марта тилга олинди, Леонардо да Винчининг Ибн Сино асарларини ўрганганлиги, билганлиги та'кидлаб ўтилди.

Бир-бирларидан бирнеча асрлар блан йироқ турган бу икки генийнинг бир-бирларини чорлашлари жуда аҳамиятли ва характерлидир, Чунки улар фаннинг мураккаб масалаларини ечишда ва табиатни бўйсундиришда инсониятга кўп ёрдам берганлар.

Буюк энциклопедист Ибн Сино туғилган кунининг минг йиллигини нишонлаш бу улуғ арбобнинг қиёфасини янгича ёритиб берди. Шарқ халқларининг улуғвор руҳий бойлигини очиб берди ва Жаҳон Тинчлик Қенгашининг қарорида айтилганидек, халқларни бирлаштириш ишига хизмат қилди.

* * *

Халқ тилидаги ривоятларда айтилишича, Ибн Сино, ажал яқинлашганини сезиб, у блан тортишиб кўришга қарор қилди. У, қирқта идишда қирқта махсус дори тайёрлади-да, уларни ўзининг севган шогирдига топширди ва ўзи ўлгандан кейин бу дориларни, уларнинг ўзларига хос тартиби блан, қўллашни шогирдига топширди ва шу ҳақда ундан сўз олди.

Ибн Сино вафот бўлгандан кейин унинг шогирди устозининг амрини эдо этишга киришди.

Дорилар му'жизали та'сирини кўрсатди. Ибн Синонинг бадани, ўзининг қарилик тусини йўқотиб, жонланабошлади ва ёшарди. Энди энг охирги қирқинчи дорини ишлатиш қолди.

Аммо ўлик Ибн Синонинг ёш — новқирон йигитга айланиб шу онда ўрнидан сақраб туриш манзараси шогирдни эсанкиратиб қўйди. У, ҳовлиққанидан му'жизавор дори солинган идишни қўлидан тушириб юборди ва идиш синиб, дори ерга тўкилди.

* * *

Халқларнинг Ибн Синонинг мангу яшашини тилаб қилган орзулари юзага чиқди. Жаҳон Тинчлик Қенгаши Ибн Синонинг образини турли мамлакат кишиларининг хотирасида жонлантирди, социалистик эпохада «Қонун»ни нашр қилиб чиқаручи совет халқи эса, унга янги, абадий ва шон ва шарафли ҳаёт берди.

Б. Д. ПЕТРОВ

РЕДКОЛЛЕГИЯДАН

Китобдан фойдаланишда қуйидагиларни назарда тутиш лозим.

Саҳифалар четидаги цифрлар шу таржима учун асос қилиб олинган ва СССР даги «Қонун» нусхаларининг энг эскиси бўлган Ленинград қўл-ёзмасининг бетларини кўрсатади.

Ўзбекча текст ичидаги кичик қовусларга олинган цифрлар эса «Қонун»нинг Булоқ босмасидаги бетларни кўрсатади.

Разрядка блан ёзилган арабча ва эски юнонча сўзлар китобнинг охиридаги луғатда изоҳланди.

Катта қовусга олинган сўзлар тексни тушуниш осон бўлсин учун таржимонлар томонидан қўшилган сўзлардир.

(2) Раҳмли ва меҳрибон тангри номи блан!

ангрига мақтовлар ва шарафлар бўлсинки, у ўз олий ша'нига муносиб ва бизни баҳраманд қилучи эҳсонларига лойиқ бу хил мақтов ва шарафга сазовордир.

Саййидимиз Муҳаммад пайғамбарга ва унинг авлодларига тангрининг раҳмати бўлсин!

Сўнгра, холис биродарларимдан бири, кучим етадиган хизматим блан ҳожатини раво қилиб, арзийдиган бир эҳсон блан истагини қондиришим лозим бўлган бир киши, мендан тиб [илми ҳақида] ва унинг умумий ва хусусий қонунларини ичига олиб, у қонунларга қисқа шарҳ берадиган ва аксарини керагича ва қисқача баён қиладиган бир китоб тузиб беришимни илтимос қилди. Унинг истагини қондирдим. Дастлаб тибнинг иккала қисмидаги, я'ни назарий ва амалий қисмидаги умумий масалалар тўғрисида сўзламоқчиман. Ундан кейин оддий дорилар қувватининг умумий ва хусусий та'сири тўғрисида сўзлайман. Сўнгра, ҳарбир органда пайдо бўладиган касалликлар ҳақида сўзлаб, аввал ўша органнинг ташриҳини [анатомиясини] ва унинг бажарадиган ишини баён қилишга бошлайман.

Оддий органлар ташриҳини, уларнинг ишларини биринчи умумий китобда баён қилиб ўтаман. Кейин мазкур органларнинг ташриҳини баён қилиб бўлгач, [биринчи китобнинг] кўп ўрнида ўша органнинг соғлигини сақлаш ҳақида сўз бошлайман. Сўнгра, умуман, ўша органнинг барча касалликлари, у касалликларнинг сабаблари ва белгилари ҳақида сўзлаб, уларни даволаш йўлларини умумий равишда баён этаман.

Умумий нарсалардан кейин, хусусий [ҳарбир органга хос] касалликларга ўтаман. Аввало, у хусусий касалликлар жўпчилигининг та'рифи, сабаблари ва далиллари тўғрисидаги умумий ҳукмга йўл кўрсатаман. Хусусий ҳукмларни баён қилиб, хусусий касалликларни даволашдаги умумий қонун [ва қоида] ни бераман. Кейин оддий ва мураккаб дорилар

блан қилинадиган хусусий даволашга ўтаман. Мен буни оддий дорилар китобининг жадвал ва бўлимчаларида ифодалайман. Эй ўқучи, ўша ерга етганигда ўзинг тушунасан. Бу ерда оддий дориларни ва уларнинг касалликлардаги манфаатларини такрорлайман. Лекин улардан фақат ба'зи бирларинигина такрорлайман.

Тузишни кўзлаганим Қарободин китобида баён қилиниши муносиб бўлган мураккаб дорилардан ба'зисининг манфаатлари ва таркиб кайфиятининг баёнини ўша мураккаб дорилар китоби — Қарободинга қолдирдим.

Учинчи китобни тамомлагач, хусусий ишлар ҳақида яна бир китоб ёзишни кўзладим. Бу [тўртинчи] китоб бир органнинг фақат ўзигагина хос бўлмаган касалликлар баёнига бағишланади. Шу тўртинчи китобда зийнат [косметика] ҳақидаги сўзларни ҳам келтираман. Бу китобда ҳам бундан илгариги хусусий китобдаги йўлдан боришни кўзлайман. Тангри етказиб (3), шу тўртинчи китобни тамомлаш муяссар бўлса, ундан кейин Қарободин китобини тузаман.

Бу [Алқонун] шундай бир китобки, табобат сан'атини да'во қилучи ва бу сан'ат блан касб этучи кишига унинг улуг қоидаларининг ма'лум ва ёд бўлмаслиги мумкин эмас, чунки бу китоб табибга лозим ва зарур бўлган қоидаларнигина ўз ичига олган. Аммо ундан ортиқ қоидалар беҳисоб даражада кўпдир. Агар тангри ажални кейинга қўйса ва тақдир эрк берса, иккинчи навбатда ўзга қоидалар баёнига ҳам киришаман. Аммо ҳозирча мана шу Алқонунни тузиб, беш китобга тақсим қиламан. Биринчи китоб — тиб илмидаги умумий масалалар тўғрисида, иккинчи китоб — оддий дорилар тўғрисида, учинчи китоб — одам гавдасининг бошдан-оёқ ҳарбир ташқи ва ички органларида пайдо бўладиган касалликлар тўғрисида, тўртинчи китоб — бир органгагина хос бўлмайдиган айрим касалликлар тўғрисида ҳамда зийнат тўғрисида, бешинчи китоб — дориларни таркиб қилиш ҳақида; бу китоб — Қарободиндир.

БИРИНЧИ ТА'ЛИМ

Биринчи та'лимнинг аввалги фасли. Тиб та'рифида

иб шундай бир илмки, у блан одам гавдасининг аҳволи соғлиқ ва касаллик жиҳатидан ўрганилиб, унинг мавжуд соғлиғи сақланади ва йўқотилгани қайтарилади. Бирор киши: «тиб назарий ва амалийга бўлинар эди, сиз эса уни илм деб ҳаммасини назарий қилиб қўйдингиз» дейиши мумкин. Биз у кишига жавоб бериб айтамиз: «сан'атларнинг ва ҳикматларнинг назарий ва амалийси бор бўлгани каби, тибнинг ҳам назарий ва амалийси бор» дейилади. Бу қисмларнинг ҳарбирида «назарий» ва «амалий» деган сўзлардан бошқа-бошқа нарса тушунилади, ҳозир бу ерда у сўзлардан англашиладиган турли, умумий нарсалар баёнига муҳтож эмасмиз. Лекин унинг тибдаги фарқларини кўрсатиб ўтишимиз лозим.

Тиб назарий ва амалий бўлади, дейилганда бундан мақсад, шу мавзуда баҳс қилучиларнинг кўплари ўйлагани сингари, тибнинг бир қисми — илмни ўрганишдан, иккинчи қисми — амалий иш блан шуғулланишдан иборат, деб тушунмаслик керак, балки сен бундан бошқа бир нарсани тушунишинг лозим. У нарса шуки, тибнинг иккала қисмидан ҳечбири илмдан бошқа нарса эмас. Лекин улардан бири тиб қоидаларининг илми бўлиб, иккинчи илм эса амалий ишларнинг қандай бўлишидир. Буларнинг биринчиси илм ёки назария аталиб, иккинчиси амалиёт деб айтилади.

Тиб назарияси деганда биз тибнинг асосий қоидаларини ўрганишни тушунамиз ва бунга бирон амалнинг қандай бўлишлиги кирмайди. Масалан, тибда иситмалар уч хил бўлади ва мизожлар тўққиз хил бўлади, дейилади. Амалий тибдан биз ишлатиладиган амалларни ва гавдани ҳаракатга солишни тушунмаймиз, балки бир фикр ва андишани ифода қиладиган тиб илмининг бир қисмини тушунамиз. Бу фикр амалнинг қандай бўлишини баён қилишга тааллуқли бўлади, масалан, тибда айтилишича, иссиқли шишларга дастлаб қайтаручи, совитучи ва очучи нарсалар ишлатилади. Кейин қайтаручилар юмшатучилар блан

қўшиб ишлатилади. У шишлар қайтгач, юмшатучи ва қайтаручи дорилар блангина кифояланилади. Лекин бошқаручи органлардан чиқаётган моддалардан пайдо бўладиган шишларда бу даволаргина ишлатилиб қолмайди. Мана шу та'лим сенга амалнинг қандай бўлиши ҳақидаги бир фикрни ифода қилади. Илмнинг шу икки қисмини билганингдан сўнг, сенда назарий илм ва амалда ҳечбир ишлатмасанг ҳам, амалий илм ҳосил бўлади.

Бирор кишининг: «одам гавдасининг ҳоли уч хил бўлади: соғлиқ, касаллик, учинчиси соғлиққа ҳам, касалликка ҳам қўшилмайдиган бир ҳолат; ҳолбуки, сен икки хилгина қилиб қўяқолдинг» дейиши тўғри эмас, чунки шундай баҳсни қилучи киши яхши ўйласа, икки нарсадан ташқари, учинчи бир ҳолатнинг бўлмаслигини ва бизнинг учинчи ҳолат баёнига муҳтож эмаслигимизни тушунади. Агар учинчи ҳолат лозим бўлса, албатта, бизнинг «гавданинг носоғлиғи» деган сўзимиз касалликни ҳамда соғлиқ та'рифига сиғмайдиган учинчи бир ҳолатни ўз ичига олган бўлади. Соғлиқ шундай (4) малака ёки ҳолдирки, у сабабли органлардан соғлом ишлар вужудга чиқади. Соғлиқ учун бу та'рифга муқобил келадиган бирон ўзга та'риф йўқ. Лекин баҳс қилучилар соғлиқни ўзларича та'риф қилиб, ўзларига ҳам керак бўлмайдиган шартларни соғлиқ та'рифига киритиб юборадилар. Бу тўғрида табиблар блан баҳслашиб ўтиришга ўрин йўқ. Табиблар ҳам бу каби нарсалар ҳақида мунозара қиладиган кишилардан эмаслар. Табиблар блан ёки уларнинг фикрига қўшилмовчи кишилар блан мунозара қилиш тибда бирор фойда етказмайди ҳам. Аммо бу масалада ҳақиқатни билиш бошқа фан, яъни мантиқ фанининг қоидаларига тегишлидир. Ҳақиқат мантиқ фанидан талаб қилинсин!

Иккинчи фасл. Тибнинг мавзу'лари тўғрисида

Тиб одам гавдасининг соғлиғи ва касаллигини ўрганади. Ҳарбир нарсани билиш, у нарсанинг сабаблари бўлса, шу сабабларни билиш орқали ҳосил бўлади ва тугалланади. Шунинг учун тибда соғлиқ ва касалликнинг сабабларини билиш керак бўлади. Соғлиқ, касаллик ва уларнинг сабаблари гоҳ очик, гоҳ махфий бўлиб, унга ҳис блан эмас, балки белгиларга асосланиб фикр юритиш блан етишилади. Шунингдек, тибда соғлиқ ва касалликда юз берадиган ҳодисаларни ҳам билиш керак бўлади.

Ҳақиқий илм [ҳикмат илми]да аниқ бўлганким, ҳарбир нарсани билиш унинг сабабларини, агар шундай сабаблари бўлса ва туб асосларини ўрганиш блан ҳосил бўлади. || Агар сабаблари бўлмаса, ҳолатига қараб ва ўзига хос нарсаларни ўрганиш блан [илм] тугалланади. Сабаблар эса тўрт хил бўлади, моддий, фа'ол, шаклий ва тугалловчи сабаблар.

Моддий сабаблар шундай негизларки, соғлиқ ва касаллик шу негизларда барпо бўлади. Энг яқин негиз орган ёки руҳдир. Ундан узоқроқ негиз хилтлар ва ундан ҳам узоқроғи унсурлардир. [Кейинги] иккитаси асосан таркиб э'тибори блан негиз бўлиб, ба'зан ўзгариш э'тибори блан ҳам негиз бўладилар. Ҳарбир шундай негиз таркиб ва ўзгаришда бирор бирликка йўналтирилади. Ўқликка уланадиган шундай бирлик бу ерда ё мизож, ё тузилиш бўлади. Аммо, мизож ўзгариш э'тибори блан, тузилиш эса таркиб э'тибори блан [вужудга келади].

Фаол сабаблар одам гавдасининг ҳолатларини ўзгартиручи ёки сақловчи сабаблардир. Улар эса ҳаволар ва уларга алоқадор нарсалар, овқатлар, сувлар, ичимликлар ва уларга алоқадор нарсалар, бўшалиш [ва унинг акси] тўхталиш, шаҳарлар, турар-жойлар ва буларга алоқадор нарсалар, жисмоний ва нафсоний ҳаракат ва осойишталикдир. Уйку ва уйғоқлик ҳам фаол сабаблардандир. Бир ёшдан бошқа бир ёшга ўтиш, ёш ва жинс э'тибори блан фарқланиш, ҳунарлар, одатлар, одам гавдасига тегиб, унинг табиатига ё тескари бўлмай ё тескари бўлиб тушадиган [дорилар каби] нарсалар фаол сабаблардандир.

Шакий сабаблар мизожлар, улардан кейин пайдо бўладиган қувватлар ва таркиблардир.

Тугалловчи сабаблар фаолиятдир. Ишларни ўрганишга қувватлар ва уларни кўтаручи руҳларни ўрганиш ҳам киради. Келгусида буни баён қиламиз. Тиб сан'ати одам баданининг соғлиғи ва касаллигидан баҳс қилиши сабабли, ана шулар бу сан'атнинг мавзуларидир. Аммо шу баҳснинг тамом ва тўлиқ бўлиши жиҳатидан, соғлиқни сақлаш ва касалликни тузатишнинг сабаблари ва воситалари э'тибори блан тиб сан'ати учун яна бошқа мавзуларнинг бўлиши ҳам зарур.

Бу икки ҳолатнинг сабаблари ейиладиган ва ичиладиган нарсаларнинг тадбири, ҳавони танлаш, ҳаракат ва тинчликнинг миқдорини аниқлаш, дори блан даво қилиш, қўл блан муолижа қилиш каби тадбирлардир.

Буларнинг ҳаммаси табиблар томонидан уч туркумга: соғлар, касаллар ва ўртадагиларга бўлиниш э'тибори блан [ишлатилади]. Бу соғлар ва касаллар ўртасида ҳечқандай восита йўқ экан, у кишиларнинг «ўртадагилар» деб аталишининг сабабини [қуйида] айтаман.

Ана шу баёнларни тафсил этгач, бизда [бундай бир хулоса] ҳосил бўлади: тиб унсурлар, мизожлар, хилтлар, оддий ва мураккаб органлар, руҳларнинг табиий, ҳайвоний ва нафсоний қувватлари, ишлар, соғлиқ, касаллик ва иккисининг ўртасидан иборат бўлган ҳолатлар ва у ҳолатларнинг сабаблари бўлган ейиладиган нарсалар, ичимликлар, ҳаволар, сувлар, шаҳарлар, турар-жойлар, бўшалиш, тўхталиш, ҳунарлар, одатлар, жисмоний ва нафсоний ҳаракатлар, осойишталик, (5) ёш ва жинс, гавдага та'сир қиладиган чет нарсалар, овқатлар ва ичимликлар блан

қилинадиган тадбирлар, ҳавони танлаш, ҳаракат ва осойишталикнинг миқдорини белгилаш, даволаш усуллари, дорилар, соғлиқни сақлашдаги қўл ишлари ва ҳарбир касалликни [ўзига хос] даволашдан [бахс қилади].

Табибга, табиблиги туфайли, энди шу нарсаларнинг ба'зисининг моҳиятини илмий тасаввур қилиш ва тиб учун мавзу'лиги табиатшунос олимлар томонидан қабул қилинганига асосланиб, унинг мавжудлигини тасдиқ қилиш лозим бўлади ва ба'зиларининг [мавжудлигига] тиб сан'атида далил келтириши зарур бўлади. [Мана шундай далилга муҳтож] мавзу'лар тиб учун туб негизлар бўлиб, табиб уларнинг мавжудлигини исбот қилишни бўйнига олиши керак бўлади. Албатта айрим илмларнинг туб негизи ишончли ва аниқ бўлиб, ўзидан олдин турган илмларда далил блан баён қилинади. Далил блан баён қилиш давом этиб, ниҳоят, ҳамма илмларнинг негизи «Илму мо ба'даттаби'а» [метафизика] дейиладиган биринчи ҳикматга бориб тақалади.

56 Ба'зи табиблар || унсурлар, мизожлар ва табиий илмга оид мавзу'лардан уларга ёндошиб келучи нарсаларни исбот қилишга тутинса, тиб сан'атига оид бўлмаган нарсани тибга киритганлиги ва бу блан бир нарсани исбот қилмоқчи бўлганлиги жиҳатидан хато қилади ва албатта баён қилаолмайди. Унсурлар мавжудми? Улар нечта? Мизожлар мавжудми, уларнинг моҳияти нима ва улар нечта? Энди табиб фақат моҳиятини тасаввур қилиши лозим бўлган ва ма'лум бўлмаганларининг мавжудлигини тасдиқлаши лозим бўлган нарсалар қуйидагилардан иборат: хилтлар мавжудми, уларнинг моҳиятлари нима ва улар нечта? Қувватлар мавжудми ва улар нечта? Руҳлар мавжудми, улар нечта ва улар қаерда? Ҳолатнинг ҳарбир ўзгаришига ва унинг барқарор қолишига албатта сабаб бор. Сабаблар нечта?

Аммо органлар [нинг тузилиши] ва уларнинг манфаатларига табибнинг ҳис ва ташриҳ [анатомия] блан етишмоғи керак. Табибнинг тасаввур қилиб, далил келтирмоғи зарур бўлган нарсалар: касалликлар, уларнинг ўзига хос сабаблари, аломатлари, касалликнинг кетиши ва соғлиқ сақла-нишининг кайфиятларидир. Албатта, табиб учун, ана шу мавжудлиги махфий нарсаларга тафсил бериб, далиллар келтириш лозим бўлади.

Жолинус [Гален] [тибнинг] биринчи қисмини далиллар блан асосламоқчи бўлганда, табиблик нуқтаи назаридан эмас, балки табиий илмда файласуф сифатида сўзлашни севар эди. Шунга ўхшаш, ҳуқуқшунос, жамоат фикрига эргашиш зарурлигини исбот қилишга уринганда, ҳуқуқшунослиги жиҳатидан эмас, балки дин олими сифатида уринади. Лекин табиб табиблиги жиҳатидан, ҳуқуқшунос ҳуқуқшунослиги жиҳатидан далил келтириши мумкин эмас. Акс ҳолда иш мужмал «давр» га айланади.

ИККИНЧИ ТА'ЛИМ. УНСУРЛАР ТУҒРИСИДА

БИР ФАСЛ

Унсурларнинг қайбири бўлса ҳам оддий жисмлар бўлиб, одам тана-си ва бошқалар учун дастлабки бўлаклардир. Оддий жисмлар шундай нарсаларки, улар сурати турлича бўлган бўлакларга бўлинмайди, [балки] мураккаб жисмлар уларга бўлинади. Оддий жисмларнинг аралашishi-дан оламдаги турли суратдаги нав'лар пайдо бўлади.

Табиб, унсурларнинг тўртта ва тўрттадан ортиқ эмаслиги тўғрисида, табиатшунос олимларга ишонсин! Унсурнинг иккитаси енгил ва иккитаси оғирдир. Енгиллари олов ва ҳаво, оғирлари сув ва ердир.

Ер оддий жисм бўлиб, унинг табиий ўрни ҳамма жисмларнинг ўрта-сидир. У, ўз табиати блан ўша ўринда туради, агар ўз ўридан ажраса, яна ўшанга томон ҳаракат қилади. Бу — ернинг мутлақ оғирлигидир. Ер-нинг табиати совуқ ва қуруқдир, я'ни унинг табиати шундайки, ўз ҳоли-га қўйилса, четдан бирор сабаб уни ўзгартмаса, унинг табиатидан совуқ-лик ва қуруқлик пайдо бўлади. Ернинг оламда мавжудлиги тутишга ва барқарорликка, шакл ва тузилишнинг сақланишига ёрдамлашади.

Сувга келсак, сув — оддий бир жисм бўлиб, табиий ўрни блан, ер ва ҳаво ўз табиий ўринларида бўлганларида, ерни ўрайди ва ҳавога ўралиб туради. Шундай ўринда бўлиши унинг нисбий оғирлигидир. Сув совуқ ва ҳўлдир, я'ни унинг табиати шундайки, ўз ҳолига қўйилса, четдан би-рор сабаб унга та'сир қилмаса, унинг табиатида совуқ ва ҳўлликдан ибор-рат бир ҳолат пайдо бўлади. Бу ҳолат сувнинг табиатида шундай бир хусусият бўлишидан, я'ни энг кичик сабаб та'сиридан зарраланиб тарқа-лиш ва бирикашлиш, турли шаклни қабул қилаолишдан иборат. (6) Сув шу хил сабабга учраса ўз вазиятини сақлайолмайди. Сувнинг оламда бўли-ши мавжуд бўлакларни майин [юмшоқ] қилиб, уларнинг истаган шакл-ларни, суратларни, текисликларни ва тузилишни осон қабул қилишлари учундир, чунки сувнинг тузилиш ва шаклларни бузиши ҳам, қабул қи-лиши ҳам осондир. Шунингдек қуруқ нарсаларнинг шаклий тузилишлар-

ни қабул қилиши ва бузиши қийиндир. Қачон қуруқ ҳўллик бланқўшил са, қуруқ нарса ҳўлликдан фойдаланиб, чўзилишни ва шаклланишни осон қабул қилади. Ҳўллик қуруқликдан фойдаланиб, ўзида пайдо бўлган қаттиқлик ва тиклиқни сақлайолади. Қуруқ ҳўлга қўшилиб, сочилишдан [қутилиб] тўдаланиб туради. Ҳўл қуруққа қўшилиб, оқиб кетишдан сақланади.

6a Ҳаво оддий бир жисмдир. Табиий ўрни || — сувнинг усти, оловнинг тегидадир. Шундай бўлишига сабаб нисбий енгиллигидир. Табиати, юқорида айтганимизча, иссиқ ва ҳўлдир. Ҳавонинг оламда мавжудлиги бор нарсаларнинг сийракланиши, латиф бўлиши, енгил бўлиши ва кўтарилиши учундир.

Олов оддий бир жисмдир. Табиий ўрни унсурларга тегишли ҳамма жисмларнинг юқорисидадир. Оловнинг ўрни осмон гумбазининг шундай бир чуқур сатҳидаки, тузилиш ва бузилиш ўша ерга бориб тақалади. Оловнинг шундай ўринда бўлиши унинг мутлақ енгиллигидир. Унинг табиати иссиқ ва қуруқдир. Оловнинг оламда мавжудлиги унсурларнинг етилиши, латиф бўлиши, аралашishi, улар орқали ҳавога тегишли моддаларни ўтказиши ва икки оғир совуқ унсур [ер ва сув]дан совуқликни кетказиш учундир. Шу икки унсурдан совуқлик кетиб, улар оддий унсурликдан аралашган ҳолатга ўтадилар. Икки оғир унсур [ер ва сув] органларнинг пайдо бўлишига ёрдам берадилар. Икки енгил унсур [ҳаво ва олов] гарчи, дастлабки органни ҳаракат қилдиручи нафснинг ўзи бўлса ҳам, руҳларнинг пайдо бўлишига, ҳаракатланишига ёрдам берадилар. Ана шулар унсурлардир.

УЧИНЧИ ТА'ЛИМ. МИЗОЖЛАР ТЎҒРИСИДА

УЧ ФАСЛДАН ИБОРАТ

Биринчи фасл. Мизож ҳақида

Мен айтаман: унсурларнинг ниҳоят даражада майда бўлақларидаги қарама-қарши кайфиятларнинг бир-бирига та'сиридан пайдо бўлган кайфиятга мизож дейилади. Унсурларнинг энг кичик бўлақларидаги кайфият ҳарбир унсурнинг кўп бўлақлари бошқасининг кўп бўлақлари билан аралашishi учун лозимдир. Бу унсурлар ўз қувватлари билан бир-бирларига та'сир қилишлари натижасида бир кайфият вужудга келади. Ана шу кайфият мизождир. Юқоридаги унсурлардаги дастлабки қувватлар тўртта: иссиқлик, совуқлик, ҳўллик, қуруқлик. Ма'лумки, бузилиб ва мавжуд бўлиб турган жисмлардаги мизожлар дастлабки қувватлардан вужудга келади. Умуман қарашда мизож, ақлан тақсим э'тибори билан, иккига бўлинади. Биринчиси: мизожнинг ҳақиқий му'тадил бўлмоғи шу асосдаки, мизож эгасидаги қарама-қарши кайфиятларнинг миқдорлари тенг бўлади. Ана шу миқдорларнинг ораларидаги ўрта кайфият ҳақиқий му'тадил мизождир. Иккинчиси: қарама-қарши кайфиятлар орасидаги мизож мутлақо баробар бўлмай, икки томоннинг бирига, [я'ни] совуқлик ва иссиқликнинг бирига, ёки ҳар иккисига мойилроқ бўлишидир. Лекин тиб сан'атда э'тиборли бўлган му'тадил мизож ва ному'тадил мизож шу икки турдаги мизож эмасдир. Табиб табиатшунос олимдан шуни қабул қилиши керакки, бу хилда му'тадиллик одам мизожи ёки одам гавдасининг мизожи бўлиши бир ёқда турсин, асло топилиши мумкин бўлмайдиган нарсалардандир. Шунингдек, табибнинг билмоғи керакки, тиб олимларининг ўз баҳсларида ишлатадиган «му'тадил» деган сўзлари оғирликдаги баробарликдан иборат бўлган «таодул» сўзидан олинган эмас, балки тақсимдаги баробарликдан иборат бўлган «адл» сўзидан олинган.

Му'тадиллик — мизож эгасининг бутун гавдасида ёки бир органида унсурлар миқдори ва кайфиятлари билан одамнинг мизожига керагича энг тўғри тақсимланиб, энг тўғри нисбатда тўла-тўқис бўлинганлигидан

иборатдир. Лекин одам гавдасида тўла-тўкис бўладиган шу бўлиниш гоҳо биринчи [ҳолда эслатилган] ҳақиқий му'тадилга жуда яқин бўлади.

Одам гавдасига нисбатан э'тиборли бўлган, шу «адл» сўзидан олинган му'тадиллик ҳам саккиз хил бўлади; (7) бу му'тадилликнинг одам гавдасига нисбатан э'тиборли бўлиши одамдан бошқага қиёс бландирки, бу му'тадиллик ва биринчи ҳолдаги му'тадиллик одамдан бошқада бўлмайди. (1) Му'тадиллик ё турга қарата бўлиб, ўша турдан ташқари зид нарсасига нисбатан бўлади, (2) ё турга қарата бўлиб, у тур ичидаги зидга қиёсан бўлади, (3) ё турнинг синфига қарата бўлиб, синфдан сирт ва турда бор зидга қиёсан бўлади, (4) ё турнинг синфига қарата бўлиб, у синф ичидаги зидга қиёсан бўлади, || (5) ё тур синфининг шахсига қарата бўлиб, шахсдан сирт, ҳам синфда, ҳам турда бор зидга қиёсан бўлади, (6) ё шахсга қарата бўлиб, шахснинг ўзидаги зид ҳолларга қиёсан бўлади, (7) ё орган э'тибори блан бўлиб, органдан сирт ва танада бор зидга қиёсан бўлади, (8) ёки орган э'тибори блан бўлиб, органнинг ўзидаги зид ҳолларга қиёсан бўлади.

Биринчи қисм му'тадиллик, бошқа борлиққа нисбатан одамга хос му'тадилликдир. Унинг хос бир кенглиги бор ва у бирор чегарада тўхтаб қолмайди, лекин бу тасодифий ҳам эмас, унинг ҳаддан ташқари ортиқлигининг ва етишмаслигининг икки чегараси бор, у чегаралардан чиққанда одам мизожи бўлишдан ўтиб кетади.

Иккинчи қисм — шу кенг мизожнинг икки тарафи ўртасидаги воситадир. Шу иккинчи қисм му'тадиллик ўсиш ёшининг ниҳоятига етган жуда му'тадил синфнинг жуда му'тадил шахсида топилади. Бу хил му'тадиллик, фасл бошида эслатилган, вужудга келмаган ҳақиқий му'тадиллик каби бўлмаса ҳам, вужудга келиши қийин ва кам учрайдиган му'тадилликлардандир. Шу хил му'тадилликда одам мазкур ҳақиқий му'тадилликка яқин туради, аммо у яқинлиги ҳамма кайфиятда бўлабермайди. Лекин унинг органлари, масалан, юрак каби иссиқ, мия каби совуқ, жигар каби ҳўл, суяк каби қуруқ бўлиб, мизожлари бир-бирига тенг бўлади. Шу органлар [мизожларда] баробар ва тенг бўлганда ҳақиқий му'тадилликка яқин бўлишади. Аммо одам мизожи ўзидаги ҳарбир орган э'тибори блан му'тадил бўлмайди, лекин биргина орган, я'ни тери э'тибори блан му'тадил бўлади; бунинг сифатини келгусида айтамыз. Аммо [одамнинг] руҳий ва бошқаручи органларга нисбатан ҳақиқий му'тадилликка яқин бўлиши мумкин эмас, балки му'тадилликдан иссиқлик ва ҳўллик томонга чиқиши мумкин, чунки ҳаётнинг бошланиш жойи юрак ва руҳ бўлиб, бу иккиси ҳаддан ташқари даражада иссиқликка мойилдир. Ҳаёт — иссиқлик блан, ўсиш — ҳўллик бландир, аниқроқ қилиб айтганда, иссиқлик ҳўллик блан барпо бўлади ва ҳўллик блан озикланади.

Бошқаручи органлар учта; келгусида бунинг баён қиламыз. У учта-

нинг биттаси совуқ бўлиб — бу миядир. Миянинг совуқлиги юрак ва жигарнинг иссиқлигига тенг бўлолмайди. У учта бошқаруви органларнинг қуруғи ёки қуруқликка яқини битта бўлиб, — бу юракдир. Юракнинг қуруқлиги мия ва жигар ҳўллигига тенг бўлолмайди. Мия ҳам у даражада совуқ эмас, юрак ҳам у даражада қуруқ эмас. Лекин юрак, мия ва жигарга қараганда қуруқ, мия эса юрак ва жигарга қараганда совуқдир.

Учинчи қисм [му'тадиллик]нинг кенглиги биринчи қисмникидан торроқ. Лекин унинг керагича кенглиги ҳам бор. Бу учинчи қисм ҳаво ва иқлим э'тибори блан халқларнинг бирига тўғри келадиган мизождир, чунки ҳинд халқининг ўзига хос мизожи бор, у блан соғлом юрадилар. Славянларнинг бошқача мизожлари бор, уларга фақат ўша мизож хос бўлиб, шу блан соғлом юрадилар. Ҳинд ва славянларнинг ҳар бири ўзига нисбатан му'тадил мизожи бўлиб, бошқага нисбатан му'тадил бўлмайдилар, чунки ҳинднинг бадани славян баданининг мизожи блан кайфиятланса касал бўлади ёки [ҳатто] ҳалок бўлади. Славян баданининг ҳинд бадани мизожи блан кайфиятлангандаги ҳоли ҳам шундай. Бас, энди ернинг халқ яшовчи қисмидаги ҳарбир синф учун иқлимнинг ҳавосига мувофиқ хос мизожи бўлади. У мизожнинг кенглиги бўлиб, у кенгликнинг ортиқлиги ва етишмасликдан иборат икки тарафи бор.

Тўртинчи қисм; бу қисм иқлим мизожи кенглигининг икки томони ўртасида бўлади. Бу қисм иқлим э'тибори блан бўладиган мизожларнинг энг му'тадилдир.

Бешинчи қисм; бу қисм биринчи ва учинчи қисмдан торроқ. Бу мизож муайян бир кишида бўлиши керак. У киши [шу мизож блан] мавжуд, тирик ва соғлом бўлади. Бунинг ҳам ортиқлик ва етишмаслик блан чегараланган кенглиги бор. (8) Билишинг керакки, бирор хос мизожга эга бўлган кишининг мизожига бошқа кишининг || шериклашиши 7a камдан-кам учрайди ё учрамайди.

Олтинчи қисм; бу ҳам шахсий мизож кенглигининг икки тарафи ўртасида воситадир. Бу шундай мизожки, ма'лум бир кишида у ҳосил бўлса, у киши мизожнинг энг яхшисига эга бўлган бўлади.

Еттинчи қисм; бу шундай мизожки, органларнинг ҳар бири учун бўлиши лозим. [Органларнинг ҳарбир] тури шу мизож блан бошқа турдан фарқ қилади. Суякка хос бўлган му'тадилликда қуруқлик кўпроқ бўлади, миянинг му'тадиллигида ҳўллик, юракнинг му'тадиллигида иссиқлик ва пайнинг му'тадиллигида совуқлик кўпроқ бўлади. Бу мизожнинг ҳам ортиқча ва етишмаслик блан чегараланган кенглиги бор. Бунинг кенглиги ўтган мизожларда эслатилган кенгликдан торроқ.

Саккизинчи қисм; бу шундай мизожки, ҳарбир му'тадил органга хос бўлиб, ҳатто бунга эга бўлган орган энг яхши мизожда бўлади. Бу қисмнинг [юқоридагидай] икки чегараси бўлади. Бу шундай ми-

зожки, ма'лум бир органда ҳосил бўлса, у орган керакли мизожнинг энг афзалига эга бўлган бўлади.

Энди турларни э'тиборга олинганда, ҳақиқий му'тадилликка энг яқин тур одамдир. [Одамларнинг] турини қарар эканмиз, шунга ишонамизки, агар одамлар муадилуннаҳор [экватор]га яқин манзилда турсалар ва ернинг ободлигини бирон ерга мансуб сабаб, я'ни тоғлар ва денгизлар бузмаса, у ернинг одамлари му'тадилликка яқин синфга мансуб бўлади. Яна, ўшандай жой қуёшга яқинлиги сабабли му'тадилликдан чиқади, деб гумон қилиш нотўғридир; чунки экваторнинг тўғрисидаги жойда қуёшнинг бош устида бўлишининг зарари ва бу ҳолатнинг ҳавони ўзгартириши ўзга ерлардаги қуёшнинг [ерга] яқинлигининг зараридан ва ҳавони ўзгартиришидан камроқдир, ўзга каттароқ кенгликда қуёш бош устида бўлмаганида ҳам бу та'сир камроқдир. Бундан ташқари, экваторда яшовчиларнинг [турмуш] ҳоллари фазилатли бўлиб, ўзларига муносиб бўлади, ҳаво уларга сезиларли қаршилиқ қилмайди, балки доим мизожларига муносиб бўлади. Биз шу фикрни ифодалаб, рисола тузган эдик. Экваторда яшовчилардан кейин энг му'тадил мизожли синфлар тўртинчи иқлимда яшовчилардир. Чунки булар иккинчи ва учинчи иқлим яшовчиларининг кўпи каби қуёш узоқлиги давридан кейин кетма-кет бошларига қуёш та'сир қилиб куймайдилар ва бешинчи — охириги иқлимда ва ундан узоқроқда яшовчиларнинг кўпчилиги каби доимо қуёшдан узоқлик сабабли хом ва думбул ҳам эмаслар.

Агар [саккизинчи қисм му'тадиллик] шахсда [кишининг бутун гавдасида] бўлса, у киши энг му'тадил турнинг энг му'тадил синфининг энг му'тадил кишиси бўлади.

Органларнинг му'тадиллигига келсак, [юқорида] ма'лум бўлдики, бошқаручи органлар ҳақиқий му'тадилликка унчалик яқин эмас; балки, билмоғинг керакки, ҳақиқий му'тадилликка энг яқин орган гўшт, гўшtdан ҳам яқинроғи теридир, чунки тери совуқ ва қайноқ сувнинг аралашмасидан та'сирланмайди, зарарланмайди ва теридаги томирларнинг ва қоннинг қиздириш [қуввати] пайларнинг совутиш [қуввати]га тенг келади. Шунингдек, тери ярми жуда қуруқ ва ярми жуда юмшоқ моддаларнинг аралашмасидан ҳам та'сирланмайди [зарарланмайди]. Чунки тери бундай жисмни ҳис қилмайди. Бундай жисм терининг ўзига ўхшаб қолганлигидан тери ундан та'сирланмайди. Агар у жисм терига қарама-қарши бўлганда эди, ундан та'сирланган бўлар эди. Чунки, унсурлари бир-бирига мувофиқ, табиатлари эса қарама-қарши нарсаларнинг ба'зиси бир-биридан та'сирланади. Лекин табииати ўхшаш бўлган нарсаларгина бир-биридан та'сирланмайди.

Гавда терисининг энг му'тадили қўл териси бўлиб, қўл терисининг энг му'тадил [жойи] кафт териси, бунинг эса энг му'тадил жойи кафт ўртасининг териси, бундан му'тадилроғи бармоқлар териси, бундан му'та-

дилроғи кўрсаткич бармоғи териси, бунинг энг му'тадил жойи бармоқ учининг терисидир. Шунинг учун кўрсаткич бармоқ ва бошқа бармоқларнинг учлари тегиб билинадиган нарсаларнинг даражалари ҳақида ҳукм чиқариб беручилардир. Ҳукм чиқаруви икки тарафга тенг баробар нисбатда бўлиши керакки, || тарафларнинг ўрта ва му'тадилликдан чиққанини се- 76
заолсин. [Юқорида] билганларнинг қаторида шуни ҳам билмоғинг керакки, биз ма'лум бир дорини му'тадил десак, унинг ҳақиқатда му'тадил эканини ирода қилмаймиз, [бундай ҳолнинг бўлиши] мумкин эмас, ҳамда у дорининг одам мизожига му'тадиллик блан му'тадил эканини ҳам ирода қилмаймиз. Агар шу одамдаги му'тадилликни тушунсак, у дори одам жавҳарининг [субстанциясининг] худди ўзидан вужудга келган бўлар эди. Лекин у сўзимиздан шуни ирода қиламизки, одам гавдасида дори туғма иссиқликдан та'сирланганида бир кайфият блан кайфиятлансаки, у кайфият (9) одам кайфиятидан чиқиб тенгликдан чиққан икки томоннинг бирига ўтиб кетмаса, [агар ўтиб кетса] одам гавдасига му'тадил бўлмаган бир та'сир беради; у дори одам гавдасидаги та'сири блан му'тадилдир.

Шунга ўхшаш ма'лум бир дори иссиқ ё совуқ десак, у дори ўз моддасида иссиқликнинг ё совуқликнинг ниҳоятида деган ма'нони тушунмаймиз, ҳамда ўз моддасида одам гавдасидан иссиқроқ ё совуқроқ деган ма'нони ҳам тушунмаймиз. Бу ҳолда мизож одам мизожига ўхшаш бўлган дори му'тадил бўлар эди. Лекин бу дори иссиқ, ё қуруқ дейишдан муродимиз бу доридан одам гавдасида бўлиб турганидан юқорида иссиқлик ё совуқлик пайдо бўлади деган ма'нодадир. Шунинг учун гоҳо дори одам гавдасига қараганда совуқ, чиён гавдасига қараганда иссиқ бўлади, ё инсон гавдасига қараганда иссиқ, илон гавдасига қараганда совуқ бўлади. Балки бир дори Эшмат гавдасига нисбатан иссиқ бўлганидан кўра, Тошмат гавдасига нисбатан камроқ иссиқ бўлади. Шунинг учун муолижа қилучиларга бир дори мизожни олмоштиришда фойда бермаганида унинг устида турабермаслик буюрилади.

Эсда тутилсинки, му'тадил мизож ҳақидаги сўзларни тамомладик. Энди му'тадил бўлмаган мизож баёнига кўчамиз ва айтамызки, му'тадил бўлмаган мизожларнинг му'тадил эмасликлари турга, ё синфга, ё шахсга ва ё органга қарата бўлсада му'тадил мизожга тескари бўлганларидан, саккизга бўлинадилар. Бу саккиз турли му'тадил бўлмаган мизожлар қуйидагича пайдо бўладилар: му'тадилликдан чиққан мизож ё содда бўлиб, чиқиши биргина зиддиятда бўлади, ё мураккаб бўлиб, [му'тадилликдан] чиқиши икки зиддиятда бирдан бўлади. Биргина зиддиятда му'тадилликдан чиққан мизож ё та'сир қилуви зиддиятда бўлади. Бундай мизож икки хилдир; ё керагидан ортиқ иссиқ бўлиб, керагидан ҳўлроқ ва қуруқроқ бўлмайди, ёки у мизож керагидан ортиқ совуқ бўлиб, қуруқроқ ва ҳўлроқ бўлмайди, ёки му'тадилликдан чиқиши та'сир-

ланучи зиддиятда бўлади. Бу ҳам икки қисмдир: [I қисм] ё керагидан қуруқроқ бўлиб, керагидан иссиқроқ ва совуқроқ бўлмайди, ёнки [II қисм] керагидан ҳўлроқ бўлиб, керагидан иссиқроқ ва совуқроқ бўлмайди. Лекин шу тўрт хил оддий мизожлар ўлчовли бир вақт ичида барқарор бўлиб тўхтаб турмайди. Чунки керагидан ортиқ иссиқ бўлган мизож гавдани ортиқча қуруқ қилади ва керагидан совуқроқ мизож гавдани чет ҳўлликлар блан керагидан ортиқ ҳўл қилади. Керагидан қуруқроқ мизож гавдани тездан совуқ қилмайди. Керагидан ортиқ ҳўл бўлган мизож агар ортиқча даражада бўлса, гавдани совутишда қуруқликдан тезроқ совутади. Агар ортиқ даражада бўлмаса, гавдани кўпроқ муддат соғлом сақлаб, охирида керагидан совуқроқ қилиб қўяди. Энди шундан фаҳмлайсанки, му'тадилликнинг ё соғлиқнинг иссиқликка муносабати, совуқликка муносабатидан кучлироқдир. Ана шулар тўрт турли оддий мизожлардир.

Мураккаб мизожларга келсак, уларда му'тадилликдан чиқиш икки хил зиддиятда бирдан бўлади, бунинг мисоли: мизож керагидан ортиқ иссиқ ва ҳўл бўлади, ё керагидан ортиқ иссиқ ва қуруқ бўлади, ё керагидан ортиқ совуқ ва ҳўл бўлади, ё керагидан ортиқ совуқ ва қуруқ бўлади. Лекин бирданига иссиқ ва қуруқроқ бўлиши ва бирданига ҳўл ва қуруқ бўлиши мумкин эмас.

Шу саккиз турли му'тадил бўлмаган мизожларнинг ҳар бири ё моддасиз бўлади, ёки модда блан бўлади.

(1) Моддасиз бўлиши мана шундай: ўша мизож гавдада танҳо бир кайфият яратади, лекин гавдадаги бу мизож унга бирор хилтнинг та'сири натижасида пайдо бўлмайди. Масалан, янчилаётган нарсанинг иссиқлиги каби; совуқ урган, совуқ теккан ва қор босган нарсанинг совуқлиги каби.

(2) Модда блан бўлиши мана шундай: гавда ўзидаги мизож кайфиятига бузилган хилтнинг та'сири натижасида эришади. Одам танасининг шиша каби тиниқ балғам сабабли совиши ёки гандано [порей пиёзи] рангидаги сафро сабабли қизиши шундайдир. Келгусида, учинчи ва тўртинчи китобда, ўн олти мизожнинг ҳар бирига мисол топаоласан.

Билгинки, модда блан бўладиган мизож икки хил бўлади. Чунки орган гоҳо моддага ботган ва модда блан ҳўлланган бўлади ва гоҳо модда орган ичидаги йўлларда ва унинг ичкари қисмида қамалиб қолган бўлади, бу қамалиш натижасида ба'зан шиш пайдо бўлади ва ба'зан бўлмайди. Мизожлар ҳақидаги сўзлар мана шулардир. Энди табиб ўзига ҳақиқати равшан бўлмаганларини табиат олимининг кўрсатишича қабул қилсин!

✓ Иккинчи фасл. Органларнинг мизожлари ҳақида

Шуни билгинки, яратучи ҳар ҳайвонга ва ҳар органга имконият кўтарганича ўзига лойиқ иш ва аҳволига муносиб мизож берди. Бунинг ҳақиқатини текшириш табибга эмас, файласуфга таалуқлидир. Одамга

шу оламда бўлиши мумкин бўлган ва одамнинг та'сир кўрсатиш ва та'сирланишига восита бўладиган қувватларга муносиб энг му'тадил мизожни берди; ва ҳар органга лойиқ мизож бериб, ба'зи органни иссиқроқ ва ба'зисини совуқроқ, ба'зисини қуруқроқ ва ба'зисини ҳўлроқ қилди.

Гавдадаги энг иссиқ нарса руҳ ва руҳнинг пайдо бўлиш ўрни — юракдир. Ундан кейинги даражада туручи қондир. Чунки қон жигарда пайдо бўлса ҳам юракка етишиб, жигарда йўқ иссиқликни у ерда олади. Ундан кейинги даражадаги иссиқ мизожли орган жигардир. Чунки жигар қотган қон кабидир. Ундан кейин ўпка, ундан кейин гўшт туради. Гўштга совуқ мизожли бўлган нерв толалари келиб тутатиши сабабли унинг иссиқлиги ўпканикидан камроқдир. Гўшздан кейин иссиқ мизожли орган мушаклардир. Мушак нервларнинг ва бойлоқларнинг келиб тутатиши сабабли иссиқликда оддий гўшздан пастроқдир. Ундан кейинги ўринда талоқ туради. Чунки талоқда қуюқ қон дурди бордир. Ундан кейин буйраклар туриб, уларда қон кўп эмас. Ундан кейингиси ҳаракатли томирлар [артериялар] табақасидир. Бу табақанинг иссиқлиги нервга нисбатли моддадан бўлганлиги сабабли эмас, балки ўзларидаги қон ва руҳнинг иссиқлигини қабул қилишлари сабаблидир. Ундан кейин, ҳаракатсиз томирлар табақаси туради, булар иссиқликни фақат қондан олади. Ундан кейин тери ва ниҳоят кафтнинг му'тадил мизожли териси туради.

Гавдадаги энг совуқ мизожли нарса балғам, ундан кейин чарви, ёғ, соч, суяк, тоғай, бойлоқ, пайлар, пардалар, нервлар, орқа мия, бош мия, ниҳоят теридир.

Гавдадаги энг ҳўл нарса балғам, қон, ёғ, чарви, бош мия, орқа мия, эмчак ва мойлар гўшти, кейин ўпка, жигар, талоқ, буйраклар, мушаклар, кейин теридир. Жолинус тузган тартиб шудир. Лекин билмоғинг керакки, ўпка ўз моддасида ва табиатида жуда ҳам ҳўл мизожли эмас, чунки ҳар органнинг табиий мизожи ўзида йиғилиб қолучи нарсанинг мизожига ўхшайди. Ўпка энг иссиқ қондан озиқланади, у қоннинг кўпчилиги сафрога аралашган бўлади. Жолинус бунинг бизга худди шундай ўргатди. Лекин баданда кўтарилучи буғлардан ва ўпкага оқиб келучи назлалардан ўпкада кўп ҳўллик тўпланиб қолади. Иш шундай бўлгач, жигар туғма ҳўллиги туфайли ўпкадан ҳўл мизожлироқ бўлади. Ўпка эса кўпроқ ҳўлланидир. Доимий ҳўлланиш ўпканинг моддасини ҳам ҳўл қилади.|| Шунга 86 ўхшаш балғам ва қон ҳолини қуйидаги жиҳатдан тушунмагинг керакки, балғамнинг ҳўллиги кўпинча ҳўлланиш туфайли, қоннинг ҳўллиги эса моддасида тўпланган ҳўллик туфайлидир. Яна бунинг устига сувга ўхшаш суюқ балғамнинг табиатидаги ҳўллик қонникидан кўпроқ бўлади. Чунки қон етилганида сувга ўхшаш суюқ балғамнинг қонга айланиши натижасида ундаги ҳўлликнинг кўпчилиги тарқалади. Бундан кейин хилтлар ҳақидаги фаслда табиий суюқ балғамнинг бир қадар ўзгарган қон эканлигини биласан.

Гавдадаги нарсаларнинг энг қуруғи сочдир, чунки сочининг ичидаги буғ бўладиган хилти тарқалиб кетиб, холис тутунлиги йиғилиб қолгандир. [Демак, соч] тутунли буғдан пайдо бўлади. Сочдан кейинги қуруқ нарса суякдир, чунки суяк органлар ичида энг қаттиқ органдир, лекин сочдан ҳўлроқдир. Суякнинг таркиби қондан бўлиб, туғма ҳўлликларни шимучи ва уларни ўзлаштиручидир. Шунинг учун кўп ҳайвонларга суяклар овқат бўлади. Соч эса ҳайвонларнинг бирор тури учун ҳам овқат бўлмайди, ёки кам қисми учун овқат бўлади. Масалан, кўршапалакларнинг сочни ҳазм қилишлари ва ютишлари гумон қилинган. Лекин биз суяк ва сочининг тенг миқдорини олиб, махсус идиш [колба ва алаамбиқ]да қатронласак, шу вақтда суякдан сув, ёғ кўпроқ оқади ва тегида озгина кул қолади. Шундай бўлгач суяк сочдан ҳўлроқ бўлади. Суякдан кейин қуруқ нарса тоғай, кейин бойлоқлар, кейин пайлар, пардалар, артериялар, веналар, ҳаракат нервлари, юрак, ва [ниҳоят] сезиш нервларидир. Ҳаракат нервлари албатта му'тадилдан кўра кўпроқ совуқ ва кўпроқ қуруқдир. Сезиш нервлари совуқроқ бўлиб му'тадилдан ортиқ қуруқ эмас, (11) балки му'тадилга яқиндир. Совуқликда ҳам му'тадилликдан кўп узоқ эмас. Сезиш нервларидан кейин гавдадаги қуруқ нарса теридир.

Учинчи фасл. Ёш ва жинс мизожлари ҳақида

Ёшлар умуман тўрт қисмдир. (1) «Ўсиш ёши», бунга «Ўсмирлик» деб ҳам исм берилади. Бу ўттиз йилча давом этади (2) «Ўсишдан тўхташ ёши» ёки «ёшлик даври». Бу ўттиздан ўттиз беш ёки қирқ ёшгача бўлган давр. (3) Қисман қувват бўлатуриб, чўкиш ёши ўртача ёшдаги кишиларга мансуб бўлиб, олтмиш ёшгача давом этади. (4) «Кучсизлик блан бирга чўкиш ёши», бу умр охиригача [чўзилиб], қариларнинг ёшидир.

Лекин, «Ўсмирлик», (1) «чақалоқликка» ҳам бўлинади. Бу ёшда боланинг танаси ҳаракатларга ва ўзича туриш ва қўзғалишга ҳали қобилиятли бўлмайди ва (2) «болалик»ка бўлинади. Бу ўзича туриш ва кейинги гавданинг қотишидан олдинги ёшдир. Бу ёшларда тишларнинг тушиши ва чиқиши ҳали тамом бўлмайди. Ундан кейин (3) «Ўсиш даври»га бўлинади, бу [гавда қотиб] ва тишлар тамом чиқиб балоғатга етишгача бўлган ёш, кейин (4) «Ўсмирлик» ва «балоғат» ёшига бўлинади. Бу соқолмўйлаб чиққунигача бўлган ёш. Кейин (5) «йигитлик» ёшига бўлинади, бу эса ўсиш тўхтагунча бўлган ёшдир.

Болаларнинг чақалоқликдан ўсиш ёшигача бўлган мизожлари иссиқликда му'тадилга яқин бўлиб, ҳўллиги ортиқча бўлади.

Бола блан ўсмирнинг иссиқлиги ҳақида қадимги табиблар ўртасида ихтилоф бор. Ба'зилари боланинг иссиқлиги кучлироқ, шунинг

учун улар кўпроқ ва тезроқ ўсади, иштаҳа ва ҳазм [каби] табиий ишлари ҳам кучли ва давомлироқдир ва болаларнинг [ота] уруғидан ўзига олган туғма иссиқлиги тўпланучан ва пайдо бўлчандир, деб фикр қиладилар. Ба'зиларнинг фикрича ўсмирларда туғма иссиғлик кучли, чунки уларнинг қонлари кўпроқ ва пишиқроқдир. Шунинг учун уларда бурун қонаш кўпроқ ва кучли бўлади. Ҳамда мизожлари сафрога мойилроқдир. Болаларнинг мизожлари эса балғамга мойилроқдир. [Ўсмирлар]нинг ҳамма ҳаракатлари кучлироқдир, ҳаракат эса, иссиқлик блан бўлади. Ўсмирларда овқатни талаб қилиш ва ҳазм кучлироқдир. Бу ҳам иссиқлик блан бўлади. Аммо, || иштаҳа иссиқлик блан эмас, балки совуқлик блан бўлади. Шунинг учун кўпинча «ютоқиш» совуқликдан пайдо бўлади. Уларнинг овқатга талаблари жуда кучли эканига далил шуки, уларда болалардаги ҳазмнинг ёмонлиги сабабли бўладиган ўхчиш, қусиш, сассиқ кекириш бўлмайди. Ўсмирларнинг мизожлари сафрога мойилроқ эканига далил шуки, касалликларнинг ҳаммаси кун ора иситма каби иссиқ ва қусуқлари сафроли бўлади. Лекин болалар касалликларининг кўпи ҳўл ва совуқ мизождан бўлиб, иситмалари балғамдан пайдо бўлади. Болалар қусиғининг кўп қисми балғамдир. Аммо, болалардаги ўсиш, уларда иссиқнинг кучлилигидан эмас, балки ҳўлликнинг кўплигидандир. Ҳамда, болалардаги иштаҳанинг кўплиги иссиқликларининг озлигига далолат қилади. [Юқорида эслатилган] икки тўда қадимги табибларнинг йўллари ва ҳужжатлари ана шу. Аммо Жолинуc иккала тўда фикрини ҳам рад қилиб, қуйидагича ўйлайди: иссиқ аслида [болаларда ва ўсмирларда] баробардир, лекин болаларнинг иссиғи миқдори жиҳатидан кўпроқ, кайфият жиҳатидан камроқдир. Ўсмирларнинг иссиқлари миқдор жиҳатидан камроқ бўлиб, кайфият жиҳатидан, я'ни ўткирликда кўпроқдир.

[Жолинуc] сўзича, бунинг баёни шундай: миқдорда бир хил бўлган иссиқликнинг ўзи, ёки миқдор ва кайфиятда бир хил бўлган енгил иссиқ жисм ба'зан сув каби ҳўл, миқдори кўп моддада тарқалади, ба'зан эса тош каби қуруқ, миқдори оз моддада тарқалади деб гумон қилиш керак. Шундай бўлгач, сув иссиғининг миқдорда кўпроқ, кайфиятда юмшоқроқ, тош иссиғининг эса миқдорда озроқ ва кайфиятда ўткирроқ эканини топамиз. Болалар ва ўсмирлардаги иссиқликни шунга қиёс қил! Чунки болалар кўп иссиқли ота уруғидан туғиладилар, бу иссиқни сўндиручи бирор сабаб [уларда] ҳали пайдо бўлмаган, чунки бола тўхтовсиз униб, аста-секин ўсади. [Унинг] ўсиши ҳануз тўхтамаган. Бас, тўхтамаган ўсиш қандай [орқасига] қайтади? Ўсмирнинг туғма иссиқлигини ортдиручи ва сўндиручи сабаб пайдо бўлмаган, балки у туғма иссиқ ўсмир то чўкишга бошлагунигача миқдор ва кайфиятда кам бўлган ҳўллик блан сақланади. Бу [ҳўлликнинг] камлиги иссиқни сақлашига нисбатан кам саналмайди, балки ўсишга қиёсан кам саналади. Гуё ҳўллик аввало иккала нарсага тамом етарли миқдорда бўлиб, (12) ҳароратни сақлайди ва ўсишга ҳам

ёрдам беради. Кейин охирида иккала нарсага ҳам ярамайдиган миқдорда бўлади, ниҳоят, иккала ишнинг биронтасига ҳам етишмайдиган миқдорга келади. Демак, ҳўлликнинг ўрта ҳолатда икки нарсанинг бирига етадиган, иккинчисига етмайдиган миқдорда бўлиши керак бўлади. Ҳўллик ўсдиришга етса ҳам, туғма иссиқликни сақлашга етмайди, дейиш мумкин эмас. Чунки, бирон нарсанинг аслини сақлайолмайдиган [омил] у нарсани қандай қилиб ўстираолади? Бас, энди [ҳўллик] туғма иссиқликни сақларлик ва ўсиш учун кифоя қилмаслик миқдорида бўлиб қолади; маълумки, бундай ёш — ўсмирлик ёшидир.

Иккинчи тўда [қадимги табибларнинг]: «ўсиш болаларда иссиқлик туфайли эмас, ҳўллик туфайлигинадир», деган сўзлари хатодир. Чунки, ҳўллик ўсишнинг моддасидир, модда эса ўзича таъсирланучи ва кайфиятланучи бўлмай, балки унга фаол қувват таъсир қилган вақтда [таъсирланади] ва [кайфияти қабул қилади]. Фаол қувват бу ерда Тангрининг ижозати блан, нафс ёки табиатдир. У туғма иссиқдан иборат бўлган олат ёрдами блангина таъсир қилади. Яна, ана шу табибларнинг «болалардаги иштаҳа қуввати мизожларининг совуқлигидандир», деган сўзлари ҳам хатодир. Чунки совуқ мизож сабабли пайдо бўладиган бузуқ иштаҳада овқат сингмайди ва озиқлантирмайди. Ҳолбуки, кўпроқ вақт болаларда овқатнинг сингиши энг яхши ҳолда бўлади. Агар шундай бўлмаса, болалар сарф бўлучи нарсалардан кўра кўпроқ бадални, яъни овқатни қабул қилиб ўсаётган бўлмас эдилар. Лекин гоҳи, болаларда баднафсликлари, овқатларига кам эътибор берганликлари, хом, ёмон нарсаларни кўп ейишлари ва буларни ейиш устига бузуқ ҳаракатларда 96 бўлишлари сабабли || уларда ортиқча нарсалар кўпроқ йиғилиб, кўпроқ тозаланишга муҳтож бўладилар. Хусусан [уларнинг] ўпкалари кўпроқ тозаланишга муҳтож бўлади. Шунинг учун [уларнинг] пульси тўлиқ бўлмаса ҳам, кетма-кет, тез-тез ва шиддатлироқ бўлади, чунки қувватлари ҳали тўлиқ бўлмаган бўлади. Жолинус кафил бўлган бола ва ўсмир мизожли ҳақидаги сўз шудир, унинг баёини биз ўз сўзимиз блан бердик.

Сўнгра, билмоғинг керакки, ўсишдан тўхташ ёшидан кейин иссиқлик озайишга бошлайди. Бунинг сабаби ўраб турган ҳавонинг иссиқлик моддасини, яъни ҳўлликни шимиб олиши, бу шимиб олишга ичкаридан туғма иссиқликнинг ёрдам бериши, ҳаётидаги гавдага ва руҳга оид бўлган ва кундалик ҳаётда зарур ҳаракатларнинг бунга ёрдам бериши ва [киши] табиатининг бунга доимо қарши туришга ожизлигидир. Албатта ҳамма жисмоний қувватлар ниҳоятланучилардир. Бу табиат илмида баён қилинган. [Жисмоний қувватларнинг] таъсири [моддани органга киритишда] доимий бўлиб турмайди. Агар қувватлар ниҳоятланмаса, сарф бўлганнинг ўрнига доимо баробар бир миқдорда бадал келтириб турар эди. Лекин сарф бўлиш бир миқдорда эмас, балки бадали сарф бўлганга баробарлашаолмагач, сарфланиш доимо, кун сайин ортаборар ва натижа-

да ниҳоятсиз сарф ҳўлликни йўқ қилиб юборар эди. Бу мумкин эмас! Ҳар икки нарса — бадалнинг озайиб ва сарфнинг ортиб бориши, қувватларнинг озайишига ва ўсишдан қайтишга ёрдам беручилардир. Шундай бўлгач, модданинг йўқ бўлиши, балки иссиқнинг сўниши зарур бўлиб қолади. Хусусан иссиқнинг сўнишига модданинг ёрдами туфайли бошқа бир сабаб ёрдам берса, бу сабаб шундай чет ҳўлликдирки, ҳазм бўлган овқатнинг бадали йўқлигидан, доимо пайдо бўлиб туради. Уша чет ҳўллик иссиқнинг сўнишига икки сабабдан ёрдам беради. Бири — бўғиши ва кўп йиғилиши блан, иккинчиси — кайфият қаршилиги блан. Чунки, бу чет ҳўллик балғамли ва совуқдир. Ана шу иссиқнинг сўниши, ҳарбир киши учун вақти белгиланган табиий ўлимдир. Чунки, у кишининг аввалги мизожига қараб, ҳўлликни сақловчи қувватининг сақлашни устига олиши мана шу вақтгачадир. «Ҳар кишига аталган ажал [муҳлати] — ва ҳар муҳлатга ўлчов бор». Уша ажал кишиларда мизожларнинг турлилиги блан турличадир. Ана шу белгиланган ажаллар табиий ўлимдир. Буерда у ажаллардан бошқа, тўсатдан келучи ажаллар ҳам бор. Булар бошқа ажаллар. Ҳаммаси тақдирдан бўлади.

Энди бу ерда шундай [хулоса ҳосил бўлади]: болаларнинг, ёшларнинг баданлари мутадил даражада иссиқ. Ўрта ёшлилар ва қариларнинг баданлари совуқ. Лекин болаларнинг баданлари ўсишда мутадилдан ҳўлроқ. Бунга тажриба далил бўладики, болаларнинг суяклари ва нервлари юмшоқдир. Яна шу нарса далил бўладики, болаларнинг ота уруғига ва буғдан пайдо бўлган руҳга нисбатан турган замонлари яқиндир.

Аммо, ўрта ёшлилар ва хусусан қарилар жуда совуқ мизожли бўлиш блан бирга жуда қуруқдирлар. Буни суякларининг қаттиқлиги ва териларининг ҳўлликни шимучанлигини тажриба қилиб билинади, ҳамда ота уруғига, қонга ва буғдан пайдо бўлган руҳга турган замонлари узоқ эканлиги блан аниқланади.

Сўнгра, (13) оловга тегишли нарсалар болаларда ва ўсмирларда баробар бўлиб, ҳаво ва сувга тааллуқли нарсалар болаларда кўпроқдир. Ер ўрта ёшлиларда ва қариларда болалар ва ўсмирлардагидан кўпроқ. Қариларда эса [ҳаммасиникидан] кўпроқ.

Ўсмирнинг мизожи боланинг мутадил мизожидан юқори [даражада] мутадилдир. Лекин ўсмир болага нисбатан қуруқ мизожли, қарилар ва ўрта ёшлиларга нисбатан иссиқ мизожлидир. Қарининг асосий органлари ўсмир ва ўрта ёшлиникидан қуруқ мизожлироқдир, [гавдасини] ҳўллаб туручи чет ҳўллик блан у иккисидан ҳўл мизожлироқдир.

Жинслар [эрлар ва хотинлар] эътибори блан мизожларнинг айирмасига келсак, хотинлар мизож юзасидан эрлардан совуқ мизожлироқдирлар. Шунинг учун тузилишда эрларга қараганда кучсиздирлар. Ҳамда мизожлари ҳўлроқ. Мизожлари совуқлиги натижасида чиқиндилари кўп, жисмоний [ҳаракатларининг] озлигидан гўштлирининг моддаси ғовакроқ-

дир. Эр кишининг гўшти ўзига аралашувчи нарсa блан мураккаблиги жиҳатидан ғовакроқ бўлса ҳам, қалинлиги ва зичлиги сабабли ичига ўтган қон томирларидан, нерв томирларидан кўпроқ совуқдир.

Шимолдаги шаҳарларнинг аҳоилари ва сув ичида ишловчиларнинг [мизожлари] ҳўлроқдир, бунга қарши шароитда яшовчи кишилар аксинчадирлар.

10a Мизожларнинг белгиларига қелсак, улар ҳақида умумий ва хусусий аломатларни баён қиладиган жойда гапирамиз. ||.

ТҮРТИНЧИ ТА'ЛИМ. ХИЛТЛАР ТЎҒРИСИДА

ИККИ ФАСЛДИР

Биринчи фасл. Хилтнинг моҳияти ва қисмлари тўғрисида

Хилт ҳўл, оқучан бир жисм бўлиб, энг аввал овқат ўшанга айланади. Хилтнинг ба'зиси мақтовга сазовордир. Булар шундай хилтки, бир ўзи ё бошқа бирон нарса блан бирга, овқатланучининг моддаларидан бир бўлаги бўлиб, унга ўхшаб ва киришиб кетади. Хулоса қилиб айтсак, овқатланучидан тарқаладиган нарсанинг ўрнига бадал бўлади. Хилтнинг ба'зиси ортиқча ва паст сифатли бўлиб, яхши хилтга айланишга молик эмас, ёки камдан-кам яхши хилтга айланади. Бунинг келажаги ана шу айланишдан илгари гавдадан чиқарилиб ташланишидир.

Биз айтамикки: гавда ҳўлликларининг ба'зиси биринчи ва ба'зиси иккинчи бўлади. Биринчиси тўртта, уларни келгусида айтамик. Иккинчиси — икки хил, я'ни ортиқчаси ё ортиқча эмаси. Ортиқчасини келгусида айтамик. Ортиқча эмаслари шундай ҳўлликларки, пайдо бўлишининг ўзидаёқ ўзгариш блан органга ўтади, лекин оддий органлардан бирига тўлиқ бўлак бўлмайди. Ортиқча бўлмаган шу ҳўлликлар тўрт турли бўлади: биринчиси, асосий органларга қўшни бўлган майда томирларнинг учларидаги ковакларга қамалган бўлиб, асосий органларни суғориб туради. Иккинчиси, асосий органларга шабнам каби сочилган бўлади. Шу иккинчи ҳўллик бадан озиқсиз қолганда, озиқ бўлаолади ҳамда қаттиқ ҳаракатдан ва бошқа бир сабабдан органлар қуриса, уни ҳўллаб тураолади. Учинчиси, яқинда қуйилган ҳўллик. Бу ҳўллик аралашиш ва ўхшашлик йўли блан органлар моддасига айланган озиқ бўлса ҳам, ҳали тўлиқ қуйилиш блан орган моддасига айланмаган бўлади. Тўртинчиси, асосий органлар бўлакларининг бирикишига сабаб бўлган ўсишнинг дастлабки замонидаёқ асосий органга киришган ҳўллик. Бу ҳўлликнинг бошланиши [ота уруғи]дан, уруғнинг бошланиши эса хилтлардандир.

Яна айтамикки: яхши ва ортиқча хилтларнинг ҳўлликлари тўрт жинс бўлади: қон жинси — бу ҳўлликларнинг энг яхшисидир, балғам жинси, сафро жинси, савдо жинси. Қон иссиқ ва ҳўл табиатли бўлиб, икки

хил: табиий ва ғайритабиий бўлади. Табиийси қизил рангли бўлиб, ёмон ҳидли эмас, жуда шириндир. Ғайритабиийси икки хил. Ба'зан ўзининг яхши мизожлилик ҳолидан ўзгариши унга аралашган бирон нарса сабабли бўлмайди, мизожнинг ёмонлашиши блан ўзгарган қон, масалан, мизожи совуқ ва ё иссиқ бўлиб қолади. Яна бир хили ўзига ёмон хилт аралашиб ўзгарган қон. Шу иккинчи хил қон [ҳам] иккига бўлинади; ё у қонга ташқаридан хилт тушиб ичкарисига ўтиб бузган бўлади, ёки [ўша бузучи] хилт ўзида пайдо бўлади, масалан, қоннинг ба'зиси сасиб, суюқ қисми сариқ сафрога айланади, қуюқ қисми қора ўт бўлади. Буларнинг иккаласи, ё биттаси қонда қолади. Шу хил қоннинг иккала бўлаги ўзига қўшилган нарса ҳисоби блан ва у нарсанинг балғам, савдо, сафро, (14) сувлик қисм турларидан иборат синфлар ҳисоби блан турлича бўлиб ба'зан қуйқа, ба'зан суюқ, ба'зан жуда қора ва ба'зан рангсиз бўлади. Шунингдек, ҳидида, мазасида ўзгариш бўлиб, аччиқ, шўр ва нордон бўлади.

Балғам [шиллик]га келсак, бу ҳам ё табиий, ё ғайритабиий бўлади. Табиийси шундай балғамки, ба'зи вақтда қонга айланади. Чунки табиий балғам тўла етилмаган қондир. Табиий балғам — ширин балғамнинг бир туридир. Бу табиий балғам қаттиқ совуқ эмас, балки гавдага нисбатан озгина совуқ бўлиб, қонга ва сафрога нисбатан совуқдир. Ширин балғамдан ҳам ба'зан ғайритабиийси пайдо бўлади, лекин ғайритабиий балғамнинг та'ми бўлмайди, буни келгусида айтамиз, ўшандай балғамга табиий қон аралашса, ширин бўлиб қолади. Бу балғам кўпинча назларда ва туфукда кўрилади.

Табиий ширин балғамга [келсак], Жолинус [фикрича], «табиат бунга, сафро ва савдога муайян жой тайин қилгани каби бир органни махсус жой қилиб тайинлаган эмас. Чунки бу балғам ўз кайфияти блан қонга 106 яқин бўлиб, || органларнинг ҳаммаси унга муҳтождир. Шу жиҳатдан уни қон ўрнида юргизилади». Биз айтамизки, орган икки нарса сабабли унга муҳтож бўлади. У икки нарсанинг бири зарурат, иккинчиси манфаатдир. Зарурат икки сабаб учун, бири — у балғамнинг органга яқин туриши; бу шундайки, органлар ўзига тушадиган овқатни йўқотганда, я'ни ме'да ва жигардан келадиган моддалар тўхталиб қолганида, ё тасодифий сабаблар туфайли шундай бўлганида, ўша балғам яхши қонга айланади. [Я'ни] у органларнинг қувватлари туғма иссиқлиги блан балғам тайёр қилиб, уни пиширади, ҳазм қилади ва у блан озиқланади. Туғма иссиқлик балғамни етилтириб, ҳазм қилиб яхши қонга айлантиргани каби чет иссиқлик уни саситиб бузади. Заруратнинг бу хили сафро ва савдога хос бўлмайди. Чунки бу иккаласи туғма иссиқликнинг яхши қонга айлантиришда балғамга шерик бўлолмайди, гарчи, тасодифий иссиқликни саситиб бузишида шерик бўлсалар ҳам. Заруратнинг иккинчи сабаби балғамнинг қонга аралашиси ва қон у балғамни балғам мизож органни, озиқлан-

тириш учун тайёрлашидир. Балғам мизож орган, масалан, мия шундай органки, уларга озиқ бўладиган қонда ма'лум ўртача миқдорда балғам бўлиши керак бўлади. Бу иккинчи хил зарурат саффо ва савдо учун ҳам хосдир.

Табиий балғамнинг манфаати бўғинларни ва кўп ҳаракатли органларни ҳўллаб туришдир. Шундай ҳўлланиб турганда бўғинлар ва органларда ҳаракат ва ишқаланиш сабабли пайдо бўладиган қуруқлик ҳосил бўлмайди. Табиий балғамнинг бу манфаати зарурийдир.

Ғайритабиий балғамга келсак, бунинг ба'зиси ортиқча бўлиб, турли қуюқликда ҳис қилинади, бурун шиллиғи каби. Ба'зиси бирхил қуюқликда ҳис қилиниб ҳақиқатда қуюқ-суюқлиги турлича бўлади, бунини «хом балғам» дейилади. Ғайритабиий балғамнинг ба'зиси жуда суюқ бўлиб, уни «сувга ўхшаш» дейилади. Ба'зиси жуда қуюқ бўлиб, уни «ганчга ўхшаш» дейилади. Бу шундай балғамки, бўғинларда ва ўтар йўлларда кўп тўхталганидан суюқ қисми тарқалиб кетган. Бу ҳамма балғамнинг энг қуюғидир. Балғамнинг бир тури шўр бўлади. Бу шўр балғам, балғам турларининг энг иссиғи, энг қуруғи ва қоқ қуриганидир.

Ҳарбир шўр мазанинг пайдо бўлишига кам та'мли ё та'мсиз сув ҳўллингининг қуйган, қуруқ мизожли, аччиқ та'мли ер бўлақларига му'тадил даражада аралашмоғи сабабдир. Чунки агар му'тадил бўлмай кўп миқдорда аралашса аччиқ қилиб қўяди. Ана шундай му'тадил қўшилишдан тузлар пайдо бўлади ва сувлар шўр бўлади. Гоҳи тузларни кулдан, ишқордан, оҳакдан ва бошқа нарсалардан ишланади; уларни сувда қайнатиб тинитилади ва ўша сувни туз бўлиб қуюлгунича қайнатилади ёки тинитилган сувни ўз ҳолига қўйилса [туз бўлиб] қўйилади. Шунга ўхшаш мазасиз ёки оз мазали суюқ балғамга табияти қуруқ куйган [саффо] ўрта миқдорда аралашганда, у балғамни шўр қилиб, иссиққа айлантиради. Мана шу балғамни саффолик балғам дейилади.

Аммо фозил ҳаким Жолинуc, балғам сасиши сабабли ёки сув моддаси қўшилиши сабабли шўр бўлади, дейди. Биз эса, бадбўйлик балғамда куйиш ва кулга ўхшашлик пайдо қилиб, ўша куйинди нарса балғам ҳўллингига аралашуви сабабли уни шўр қилади, аммо фақат сувнинг ҳўллиги балғамга аралашганда иккинчи сабаб [бўлмаса], уни шўр қилмайди, деймиз.

Жолинуcнинг, «балғам сасиши сабабли ёки сув моддаси қўшилиши сабабли» деган гапидаги «ёки» сўзи ўрнига «ва» сўзи ўринли бўладиганга ўхшайди. Бу вақтда Жолинуc сўзи тугал бўлиб, иккови бир-галикда шўрликни пайдо қилади, деган бўлади.

Балғамнинг ба'зиси нордон бўлади. Ширин балғам ўзида пайдо бўлган бир нарса сабабли ва ўзидан чет бўлиб, унга аралашган бир нарса сабабли ширин бўлиб, иккига бўлинганидек, нордон балғамнинг нордонлиги ҳам икки қисмга бўлинади: бири — чет бир нарсанинг аралашуви са-

бабли нордон бўлиб, бу нарса нордон савдодиржи, буни, яқинда эслатимиз. Иккинчиси — ўзидати бирор нарса сабабли бўлади; яъни табиий ширин бўлган мазкур балғамга ёки ширинликда ўшанга ўхшаган балғамда (15) аввало бошқа ширин шарбатларда бўладиган қайнаш, кейин ачиш каби хусусиятлар пайдо бўлади.

11a Балғамнинг ба'зиси буриштиручи бўлиб, бунинг ҳоли мана шу: ба'зан унинг буриштиручанлиги аччиқ савдонинг аралашуви сабабли бўлади; ба'зан, ўзидати қаттиқ совиш сабабли буриштиручи бўлади; || қаттиқ совишдан кейин сув моддасининг қотишидан ва ўзининг қуруқлиги сабабли озгина ер моддасига ўтишдан мазаси буриштиручига айланади. Уни кучсиз иссиқлик қайнатиб ачитаолмайди — нордон қилолмайди ва кучли ҳарорат етилтириб пишираолмайди.

Балғамнинг ба'зиси шишасимон бўлиб, зич ва қуюқ бўлади; ёпишқоқликда ва оғирликда эриб турган шишага ўхшайди. Шу шишасимон балғам ба'зан нордон ва ба'зан бемаза бўлади; шу бемаза балғам хом — бурундан келадиган балғамга ўхшайди ёки хомга айланади. Балғамнинг шу шишасимон тури аввалдаёқ сувга ўхшаш совуқ бўлиб, сасимаган, балки димиқиб қолиб қуюқлашган ва совуғи кўпайган бўлади. Энди шу вақтда бузилган балғам маза жиҳатдан тўрт турли бўлиб, шўр, нордон, буриштиручи ва бемаза дейилади. Қуюқ-суёқлик жиҳатдан [ҳам] тўрт хил бўлиб, сувсимон, бурун шиллиғисимон ва ганчсимон дейилади. Хом балғам эса, бурун шиллиғисимонга киради.

Сафрога келсак, бунинг ҳам ба'зиси табиий ва ба'зиси ғайритабиий бўлади. Ба'зиси қоннинг кўпиғи бўлиб, тоза, қизил, енгил, ўткир бўлади, жуда қизиб кетса кучли қизил бўлади. Шу табиий сафро жигарда пайдо бўлгач икки қисмга бўлинади. Бир қисми қон блан қўшилиб кетса, иккинчи қисми соф бўлиб, тиниб ўт қопчасига боради. Қонга қўшилиб кетадиган зарурат ва манфаат учун қўшилади, зарурати ўпка каби мизожидан сафродан етарли бир бўлакнинг бўлиши керак бўлган органни озиқлантириш учун бўлиб, керакли миқдорда қонга аралашади. Манфаати эса қонни латиф қилиб тор йўлларга ўтказишидир.

Сафронинг соф бўлиб, ўт қопчасига ўтиши ҳам зарурат ва манфаат учун бўлади. Зарурати ё бутун бадан э'тибори блан бўлиб, баданни ортиқча нарсадан халос қилади ёки биргина орган э'тибори блан бўлиб, ўт қопчасини озиқлантиради. Манфаати икки турлидир, бири, ичакни қуйқа — ғализ ва ёпишқоқ балғамлардан ювади, иккинчиси, ичакни ва орқа йўл мушағини қитиқлаб, ҳожатни ҳис этдиради ва [кишини] ташқарига чиқишга муҳтож қилади. Шунинг учун ўт қопидан ичакка тушадиган йўлда тўсиқ воқеа бўлиши сабабли ба'зан қулунж [касалиги] пайдо бўлади.

Ғайритабиий сафрога келсак, бунинг ба'зисининг табиийликдан чиқиши чет бир нарсанинг аралашуви сабабли бўлади, ба'зиси эса ўзидати

бир сабаб блан, я'ни моддадаги ғайритабиийлиги блан бўлади. [Ғайритабиий сафронинг] биринчи қисми ма'лум ва машҳур бўлиб, бунга аралашу-чи чет нарса балғам бўлади ва бу [сафро] кўпинча жигарда пайдо бўлади. [Шу биринчи қисмдан] ба'зиси оз шуҳратли бўлиб, бунга аралашу-чи чет нарса савдо бўлади.

Ўша яхши таниш ва машҳури ё сариқ ўт, ёки тухум сариғига ўхшаш ўтдир. Чунки у машҳур сафрога аралашу-чи балғам ба'зан суяқ бўлиб, бу аралашмадан сариқ ўт пайдо бўлади. Ба'зан қуюқ бўлиб, ундан тухум сариғига ўхшаш ўт пайдо бўлади.

Оз шуҳратли сафрони куйган сафро деб аталар эди. Унинг пайдо бўлиши икки важҳ блан бўлади; биринчиси, сафро ўзича куйиб, унда кулга ўхшаш нарса пайдо бўлади, суяғини қулсимондан ажратиб бўлмайди, балки кул кабиси қамалиб қолади. Бу сафронинг ёмон хили бўлиб, куйган сафро деб аталади. Иккинчиси шундай сафроки, унга ташқаридан савдо аралашади. Сафронинг бу тури саломатликка яқинроқ бўлиб унинг ранги қизил, лекин тоза ва равшан бўлмайди, ўзи қонга ўхшашроқ, аммо суяқдир. Гоҳо бирнеча сабабларга кўра ранги ўзгаради.

Жавҳарида табиийликдан чиққан сафронинг ба'зиси кўпинча жигарда, ба'зиси кўпинча ме'дада пайдо бўлади. Шу жигарда пайдо бўладигани бир хил бўлиб, қондан суяқдир. Бу куйганда қуюғи «савдо» бўлиб қолади || ме'дада пайдо бўладиган икки қисм: гандано рангли ва зангори ранглидир. Гандано ранглиси тухум сариғи рангли сафронинг куйишидан пайдо бўлса керак, чунки у куйганда шу куйиш сафрода қоралик пайдо қилади, қоралик сариқликка аралашиб, натижада иккаласининг ўртасида (16) кўклик пайдо бўлади. Аммо зангори ранг сафро гандано ранглигидан вужудга келса керак, унинг куйиши зўрайиб, ҳўллиги кетганда қуруқлиги [ошиши] сабабли оқимтил бўлиб [қолади]. Чунки ис-
116
сиқ аввало ҳўл жисмда қоралик пайдо қилиб, кейин ҳўллигини кеткизгач, қоралигини ҳам кетказди. Ҳарорат шу ишда ниҳоят даражага борса гандано ранглигини оқартиради. Шу ҳолатни ўтинга [қиёслаб] ўйлаб кўр. Ўтин аввало кўмир бўлиб кейин кул бўлади. Чунки ҳарорат ҳўл нарсада қоралик, бунинг зиддида [қуруқ нарсада] оқлик пайдо қилади. Совуқлик эса ҳўл нарсада оқлик, қуруқ нарсада қоралик пайдо қилади. Гандано ранглик ва зангори ранг сафроларнинг пайдо бўлишидаги мендан бўлган шу ҳукмлар таҳминлаб гумон ва қиёс блан қилинган ҳукмлардир.

Зангор ранглиги сафронинг энг иссиқ тури бўлиб, энг ёмон ва ҳалокатга келтиручидир. Айтишларича, у заҳар моддалардан пайдо бўлади.

Савдога келсак, бунинг ба'зиси табиий ва ба'зиси ортиқча — ғайритабиий бўлади. Табиийси тоза қоннинг дурди — тагига чўккани ва қуйқасидир. Бунинг мазаси ширинлик блан какралик ўртасида бўлади.

Савдо жигарда вужудга келгач, икки қиемга бўлинади. Бир қисми

қон блан бирга ўтиб кетади, иккинчи қисми эса, талоқ томонга боради. Қон блан ўтуҷиси зарурат ва манфаат сабабли ўтади. Зарурлиги шундан иборатки, мизожиди тоза савдодан анчагина миқдорда бўлиши керак бўлган ҳарбир органни озиқлантириш учун савдонинг етарли миқдорда қонга аралашиси зарур, суяклар, масалан, шундай. Манфаати шуки, савдо қонни пишиқ қилиб кучайтиради ва қуюқ қилиб тарқалишдан сақлайди.

Қонга керак бўлмай, талоққа борадиган савдо ҳам зарурат ва манфаат учун боради. Зарурати ё бутун гавда ҳисоби блан бўлиб, уни ортиқча нарсалардан тозалайди, ёки биргина орган ҳисоби блан бўладики, у талоқни озиқлантиручидир. Манфаати шуки, савдо тарқалиш олдида меъданинг оғзига тушади ва бу манфаати икки важҳ блан бўлади: биринчи важҳ — меъданинг оғзини қаттиқ ва кучли қилади. Иккинчи важҳ — нордонлиги блан меъда оғзини қитиқлаб, уни очликдан огоҳлантиради ва иштаҳани қўзғатади.

Билгинки, ўт қопчасига оқиб тушадиган сафро қон учун керак бўлмайди, ўт қопчасидан оқиб чиқадиганини эса ўт қопчаси керак қилмайди. Шунга ўхшаш талоққа сизиб ўтуҷи савдо қон учун зарур бўлмаганидир. Талоқдан сизиб ўтуҷиси эса талоққа керак бўлмаганидир. Сўнгги сифатли сафро пастдан ҳайдовчи қувватни қўзғатгани каби шу кейинги савдо юқори томондан тортучи қувватни қўзғатади. Яратучиларнинг энг яхшиси бўлган тангрини мақтайман.

Ғайритабиий савдо чўкиш ва қуйқа бўлиш йўли блан вужудга келмайди, балки кулланиш ва куйиш йўли блан вужудга келади. Чунки ер моддасига аралашган ҳўл нарсалардан ер моддаси икки йўл блан ажралади: биринчи, ёерга мансуб нарсаларнинг чўкиши блан ажралади; бундай ҳўл нарсага қон мисол бўлади. Ана шундай савдо табиий савдодир. Иккинчидан, куйиш йўли блан ажралади; бунда у ҳўл нарсанинг суюқ қисми кетиб, қуюқ қисми қолади. Бунга қон ва хилтлар мисол бўлалади. Ана шундай савдо қолдиқ савдодир. Бу қора аччиқ ўт деб аталади.

Чўкиш ва чўкма бериш ёлғиз қонда бўлади. Чунки балғам ёпишқоқ бўлгани учун унда қуйқа каби бир нарса чўкмайди. Сафро эса суюқ, ундаги ер моддаси оз, ўзи доим ҳаракатли ва унинг баданда қондан ажралиб туручи қисми оз миқдорли бўлгани учун саноққа қирғизиларли бир нарса ундан чўкмайди. Сафронинг қондан ажрайдиган миқдори қондан ажраганда, тездан сасийди ва чиқиб кетади. Сасиганда унинг суюғи тарқалиб, қуюғи куйган савдо бўлиб қолади, || [бу] чўкма бермайди. Қолдиқ савдонинг ба'зиси сафро кули ва сафро куйиндиси бўлиб, аччиқдир. Сафро куйиндиси блан биз куйиб кетган деб атаган сафро орасида фарқ шуки, куйиб кетганига сафро куйиндиси [кули] аралашади, аммо сафро куйиндиси шундай куйиндики, у ўзича ажралиб, суюғи тарқалади.

Қолдиқ савдонинг ба'зиси балғам кули ва балғам куйиндисиدير, агар балғам жуда суюқ бўлиб сувли бўлса, кули, албатта, шўр бўлади. Бўлмаса, ё ачиган нордон мазали ёки какра бўлади.

Қолдиқ савдонинг ба'зиси қон кули ва қон куйиндисиدير. Шу қон кули шўр бўлиб, бироз ширинликка мойил бўлади. Қолдиқ савдонинг ба'зиси табиий савдонинг кулидир. Агар табиий савдо суюқ бўлса, кули ва куйиндиси сирка каби шиддатли нордон бўлиб, ер устида қайнайди, ҳиди ҳам нордон бўлиб, ундан пашша ва пашшага ўхшаш нарсалар қочади. Агар қуюқ бўлса, кулининг нордонлиги камроқ бўлиб, бироз какра ва аччиқ бўлади. Ёмон савдонинг турлари учта: (17) куйиб суюғи тарқалган сафро ва сафродан кейин айтилган икки қисмдир.

Аммо балғамли савдога келсак, унинг зарари кучсизроқ ва ёмонлиги камроқдир. Шу тўрт хилт куйган вақтда зарарлилигига [қараб] турар ўрни турлича бўлади; энг кучли ва энг ёмони савдодир ва унинг энг тез бузучи ва зарарлиги сафродан пайдо бўлганидир. Лекин бу дори та'сирига осон берилучидир. Сўнгги икки қисмдан нордонлиги кучли бўлгани ёмонроқ бўлса ҳам бошланишида даволанса, уни қабул қилучанроқдир. Аммо учинчисининг ерда қайнаши ва органга ёпишиши камроқ, ҳалок қилиш [хусусиятига] етишиши сустроқ, лекин тарқалиши, етилиши ва давони қабул қилиши қийинроқдир. Табиий ва қолдиқ хилтларнинг турлари ана шулардир.

Жолинуснинг айтишича, табиий хилт қоннинг ўзгинасидир, бошқа хилтлар ортиқча ва кераксиз нарсалардир деб да'во қилган кишининг да'воси тўғри эмас. Бунинг далили қуйидагича: агар ёлғиз қон органга озиқ бўладиган хилт бўлса, мизожларда ва тузулишда органлар бир-бирига ўхшаш бўлар эди ва суяк гўштдан қаттиқроқ бўлмай, фақатгина унинг қони савдога оид қаттиқ бир модда аралашган қон бўлар эди, мия гўштдан юмшоқроқ бўлмай, фақатгина унинг қони балғамга оид юмшоқ бир модда аралашган қон бўлар эди. Ҳолбуки, қоннинг ўзини бошқа хилтларга аралашган ҳолда топасан, қон чиқарилиб идишга солинганда хилтлардан кўпикка ўхшаш бир бўлакка ажрагани сезилади, бу — сафродир; тухум оқига ўхшаш бир бўлакка ажрагани сезилади, бу — балғамдир; қуйқа ва чўкма каби бўлакка ажрагани сезилади, бу — савдодир ва сувга ўхшаш бир бўлакка ажрагани сезилади бу — сувдир. Сўнггиси шундай нарсаки, ортиқчаси сийдикка боради. Сувли суюқлик хилтларга оид эмас, чунки сувли суюқлик озиқ бўлмайдиган ичимликлардан пайдо бўлади, сувли суюқликнинг кераклиги озиқнинг суйилиши ва ўтиши учундир. Аммо хилт эса ейиладиган ва озиқ бўладиган ичимликлардан пайдо бўлади. «Озиқ бўлучи» деган сўзимизнинг ма'носи, потенциал ҳолатда у баданга ўхшаш дейишдир. Одам гавдасига потенциал ўхшаш нарса оддий бўлмай аралаш бир жисм бўлади, сув эса оддийдир.

Ба'зи кишилар: «Гавда қуввати — қоннинг кўплигига, кучсизлиги —

қоннинг озлигига боғлиқдир»,— деб гумон қилади. Бундай эмас, балки гавданинг қондан оладигани — яхши сифатлилиқдир.

Ба'зи кишилар: «Хилтлар бир-бирига нисбатан одам гавдаси талаб қиладиган миқдорда пайдо бўлса, [улар] хоҳ кўпайсин хоҳ озайсин [ба-рибир], албатта, соғлиқ сақланиб қолади»,— деб гумон қиладилар; бундай эмас. Балки хилтларнинг бир-бирига нисбатан миқдорларининг сақланиши блан бирга хилтларнинг ҳарбири учун, бошқа хилтга қиёсан бўлмаган, ўзининг хос миқдори — ўлчови бўлиши керак. Энди хилтларга [оид] ишларда табибларнинг баҳс қилмоқларига муносиб бўлмаган, балки ҳакимларга лойиқ бўладиган масалалар қолди, у масалаларни тушириб қолдирдик, чунки у масалалар табиблик сан'атига оид эмас.

Иккинчи фасл. Хилтларнинг пайдо бўлиши тўғрисида

Билгинки, озиқларнинг чайналиши блан бирқадар ҳазм бўлиши бор. Бунинг сабаби шуки, оғиз сатҳи ме'да сатҳига туташган, ҳатто иккаласининг сатҳи гўё бир сатҳдир. Оғиз сатҳида ме'да [сатҳидан] келадиган 126 ҳазм қуввати бор. || Оғиз сатҳи чайналучи нарсага йўлиққанда уни бирқадар ўзгартиради. Оғиз сатҳининг ҳазм қилишига ўзидаги етилиш сабабли туғма иссиқликдан фойдаланган сўлак ёрдам беради. Шунинг учун чайналган буғдой чипқонларни, тошмани етилиришда сув блан эзилган ва сувда қайнатилган буғдой қилолмайдиган ишни қилади. Чайналган нарсада бир миқдор етилиш зоҳир бўлишига далил шуки, чайналган нарсада аввалги маза ва аввалги ҳид топилмайди.

Сўнгра, чайналган нарса ме'дага тушганда ёлғиз ме'данинг ҳарорати блан тугал ҳазм бўлмайди, балки ме'дага яқин турган нарсаларнинг ҳам ҳарорати блан тугал ҳазм бўлади. Ме'данинг ўнг томонида жигар, чап томонида талоқ туради. Талоқ албатта ўз моддаси блан қиздирмайди, балки ўзидаги артериялар ва веналар блан қиздиради. Олд томондан эса ҳароратни ме'дага етказучи чарви борлиги сабабли, ҳароратни тез қабул қилучи чарви мойи воситаси блан [овқат] тугал ҳазм бўлади. Юқоридан эса юракнинг кўкрак — қорин тўсиғи [диафрагма]нинг қиздириши воситаси блан тугал ҳазм бўлади.

Овқат дастлаб ҳазм бўлганда кўп ҳайвонларда ўзича ва кўпроқ ҳайвонларда ичилган нарсалар ёрдами блан, кайлус [хилус]га айланади. Кайлус (18) оқучи бир модда бўлиб юмшоқликда пўсти ажратилган арпадан бўлган суюқ ош сувига ёки арпанинг сувига ўхшайди. Сўнгра, кайлуснинг суюқ қисми ме'дадан ва ичаклардан сурилиб «мосориқо» деб исмлланган томирлар йўли блан юради. Мосориқо ингичка қаттиқ томирлар бўлиб, ичакларнинг ҳаммаси блан боғлангандир. Кайлуснинг суюқ қисми мосориқога тушиб жигар дарвозаси исмли томирга боради, шунда жигарга, жигар дарвозасининг жигарга кирган жуда кичик

қил каби ингичка бўлакларига ўтади. Ўша қилтомирларнинг оғизлари жигар дўнгидан чиққан томир илдизлари бўлакларининг оғизлари [блан] учрашган бўлади. Шу суюқ кайлусни одамдаги тор йўллардан ҳечнарсга ўтказолмайди. Лекин гавдага кирадиган ортиқ ичилган сув аралашишигина ўтказад.

Энди кайлуснинг суюғи у томирларнинг толаларида тарқалганда гўё жигарнинг ҳамма борлиги шу кайлуснинг ҳамма борлиги блан учрашган бўлади. Шунинг учун жигарнинг кайлусга та'сири шиддатлироқ ва тезроқдир. Шу вақтда кайлус пишади ва ҳарбир шундай пишишда кўпикка ва қуйқага ўхшаш нарсалар пайдо бўлади. Агар етилиш ниҳоят даражага борса, ба'зан ўша кўпик ва қуйқа блан бирга куйиндига яқин бир нарса ҳам пайдо бўлади, агар етилиш етарли бўлмаса, хом бир нарса пайдо бўлади. Ўша кўпик — сафро — савдо бўлиб, булар табиийдир. Куйиндининг суюқ қисми ёмон сафро, қуюғи ёмон савдо бўлиб, булар ғайритабиийдир; хом қолгани эса балғамдир. Аммо шу жумладан, тиниқ етилган бир нарса ҳам пайдо бўлади, бу қондир. Қон жигарда бўлганидан кейин, мазкур [тор йўлларга ўтиш учун] зарур бўлган, ортиқ миқдордаги сув моддаси сабабли керагидан кўра суюқроқ бўлади. Лекин шу қон деб аталган нарса жигардан ажраганда, ажраш бланоқ ортиқча сув моддасидан ҳам қутилади, [чунки] ортиқча сув моддасига бир сабаб блан муҳтожлик бор эди, энди у сабаб йўқолган бўлади, сув моддаси жигардан буйрақларга тушадиган томирга тортилади ва ўзи блан бирга буйрақларнинг озиғига керак бўладиган миқдор ва кайфиятдаги қонни олиб боради. Буйрақларга ўша сув моддасининг ёғлик ва қонлик [қисми] озиқ бўлади. Сув моддасининг қолгани қовуқ — сийдик йўлига боради.

Яхши таркибли қон жигар дўнгидан чиққан катта томирга тушиб, ўша томирдан шохобча бўлган вена томирларига, веналарнинг каналларига, каналларнинг ариқчаларига, ариқчаларнинг сўрғичларига, кейин тола, қилтомирларига йўл тутати. Кейин ўша томирларнинг оғизларидан иззатли ва билимдон [тангри] тақдири блан органларга сизади.

Қоннинг фаол сабаби — му'тадил иссиқлик, моддий сабаби — му'тадил миқдордаги овқатлар ва яхши ичимликлар, шаклий сабаби — етилиб пишган фазилатли [яхши] нарсалар, тугалловчи сабаби — гавдани овқатлантиришдир.

Табиий сафронинг, я'ни қон кўпигининг фаол сабаби эса му'тадил иссиқликдир. Куйган сафронинг фаол сабаби хусусан, сафро жигарда бўлса, олов каби ниҳоят даражали иссиқликдир. Унинг || моддий сабаби — суюқ, иссиқ, ширин, ёғлик ва ўткир овқат; шаклий сабаби — етилишнинг ниҳоятга етиши; тугалловчи сабаби юқорида айтилган зарурий ва манфаатдир. 13a

Балғамнинг фаол сабаби — етарли бўлмаган ҳарорат; моддий сабаби — ғализ, ҳўл, ёпишқоқ, совуқ овқатлар; шаклий сабаби — етилишнинг тўлиқ бўлмаслиги; тугалловчи сабаби — юқоридаги зарурият ва манфаатдир.

Савдонинг фаол сабаби, агар у қуйқали бўлса, иссиқлик, куйган савдо бўлса — мутадилдан ўтган иссиқлик; моддий сабаби — қуюқ ва кам ҳўлли овқатлар; агар овқатлар иссиқ бўлса, та'сири кучли бўлади. Шаклий сабаблари оқмаслиги ё эримаслиги сабабидан чўккан қуйқа; тугалловчи сабаби зарурият ва манфаатдир.

Жигарнинг иссиқлиги, талоқнинг кучсизлиги, қотиручи совуқнинг кучлилиги ва узоқ давом этиб хилтларни ҳалок қилучи касалликлар сабабли савдо кўпаяди. Савдо кўпайиб ме'да блан жигар орасида тўхтаб қолса, қоннинг ва яхши хилтларнинг пайдо бўлиши озаяди.

Билмагинг керакки, иссиқлик ва совуқлик бошқа сабаблар блан бирга хилтларнинг пайдо бўлишига сабабдирлар. Лекин мутадил иссиқлик қонни пайдо қилади, ортиқ даражалиси эса сафрони ва жуда ҳам ортиғи ниҳоят даражали куйиш сабабли — савдони пайдо қилади.

Совуқлик балғамни пайдо қилади; (19) жуда ортиқ даражалиси ниҳоят даражали яхлатиши сабабли савдони пайдо қилади. Лекин та'сирланучи [пассив] қувватлар, фаол [актив] қувватлар баробарида риюя қилинмоғи лозим. Ҳарбир мизож ўзининг ўхшадини пайдо қилиб, зотан зид бўлмай восита орқали зид бўлган нарсани пайдо қилмайди, деб этиқод қилиш керак эмас. Чунки кўпинча мизожга ўзининг зиддини пайдо қилиш тўғри келади; совуқ, қуруқ мизож чет ҳўлликни пайдо қилади. Бу пайдо қилиш ўша чет ҳўлликка шахсан ўхшашлигидан эмас, лекин ҳазм кучсизлигидандир. Бу ҳолда одам ориқ, бўғинлари суст, сочи сийрак, қўрқоқ, бадани совуқ ва нозик томирлари тор бўлади. Қариликнинг мизожи ҳақиқатда совуқ ва қуруқ бўлатуриб балғамни пайдо қилиши ҳам шунга ўхшайди.

Яна билмагинг керакки, қоннинг ва қон блан бирга томирларда юрадиган бошқа хилтларнинг учинчи ҳазми ҳам бор. Қон органларга тарқалганда ҳар органнинг ўзида тўртинчи ҳазм бўлиши керак. Ме'дадаги биринчи ҳазмнинг қолдиғи ичаклар йўлига ўтади. Жигардаги иккинчи ҳазм қолдиғининг кўпроғи сийдикка, қолгани талоқ ва ўт қопи томонига ўтади. Қолган икки ҳазмнинг ортиқчалари сезилмайдиган тарқалиш орқали тер блан, ба'зиси бурун ва қулоқ тешиги каби сезиладиган йўллардан чиқадиган, ёки бадан тешиклари каби сезилмайдиган йўллардан чиқадиган кирлар воситаси блан, ёки оқучи шишлар каби табиий бўлмаган нарсалар воситаси блан, ёки соч ва тирноқлар каби гавдадан ўсиб чиқучи ортиқча нарсалар воситаси блан чиқиб кетади.

Билгинки, хилтлари суюқ бўлган кишини бўшалиш кучсизлантиради. Агар тана тешиклари кенг бўлса, шу кенглик сабабли руҳнинг тарқали-

шидан у кишининг кучига футур етади, чунки тарқалиш кучсизликка олиб келади, ҳамда суюқ хилтларнинг бўшатилиш ва тарқалиши осон бўлади. Бўшатилиши ва тарқалиши осон хилтларнинг руҳнинг тарқалишига иштироки осон бўлиб, улар блан бирга руҳ ҳам тарқалади.

Билгинки, хилтларнинг пайдо бўлишига сабаблар бўлгани каби ҳаракатларига ҳам сабаблар бор. Ҳаракат ва иссиқ нарсалар қонни ва сафрони ҳаракатлантиради ва ба'зан савдони қўзғатиб кучайтиради. Лекин осойишталик балғамни ва савдонинг ба'зи турларини кучайтиради. Ваҳмларнинг ўзлари ҳам хилтларни қўзғатади. Масалан, қизил нарсаларга қараш қонни қўзғатади, шунинг учун бурун қонаш касалига учраган кишини ялтироқ қизил нарсани кўришдан тийилади.

Хилтлар тўғрисида ва хилтларнинг пайдо бўлишлари тўғрисида айтадиганимиз ана шулардир. Бу айтганларимизнинг дурустлигига қарши чиқучи кишиларнинг э'тирозлари табибларга эмас, балки ҳакимларга тааллуқлидир. ||

136

БЕШИНЧИ БЎЛИМ

БЕШ БОБ

ОРГАННИНГ МОҲИЯТИ ВА ҚИСМЛАРИ ТЎҒРИСИДА

Энди айтамыз: хилтлар унсурларнинг дастлабки қўшилишларидан вужудга келучи жисмлар бўлгани каби органлар ҳам мақталган хилтларнинг дастлабки қўшилишларидан пайдо бўлучи жисмлардир. Органларнинг ба'зиси оддий, ба'зиси мураккаб бўлади.

Оддийлари шундай органларки, улардан қайси бўлакни олсанг, исм ва та'рифда бутун [орган] блан бирхил бўлади. Масалан, гўшт ва гўшт бўлаклари, суяк ва суяк бўлаклари, нерв ва нерв бўлаклари ва шунга ўхшаганлар — бўлаклари бир-бирига ўхшаш органлар деб аталади.

Мураккаблари шундай органларки, улардан қайси бўлакни олсанг на исмда, на та'рифда бутун орган блан бирхил бўлмайди. Масалан, қўл ва юз; албатта юзнинг бўлаги юз бўлмайди, қўлнинг бўлаги қўл бўлмайди. Мураккаб органларни иш ва восита органлари деб аталади, чунки у органлар кишининг ҳаракатларини ва ишларини тугал қилишидаги қурол ва воситалардир.

Бўлаклари бир-бирига ўхшаш органларнинг аввалгиси суяқдир. Суяк қаттиқ қилиб тузилган, чунки суяк гавданинг таянчи, ҳаракатларнинг асосидир. Кейин тоғай туради. Тоғай суякдан юмшоқроқ, букиладиган ва бошқа органлардан қаттиқроқдир. Тоғайнинг тузилишидаги манфаати суякларнинг юмшоқ органларга туташининг яхшиланишидадир, шунда қаттиқ блан юмшоқ бевосита бирикиб юмшоқ қаттиқликдан зарарланмайди, айниқса урилиш ва қисилишда зарарланмайди. Балки, қаттиқнинг юмшоқ блан бириктирилиши аста-секин бўлади. Масалан, курак суягидаги тоғай, қобирғаларнинг қорин устига келган юмшоқ учлари ва кўкрак суяги тегидаги ханжар шаклли тоғай шундайдир.

Тоғайнинг яна бир манфаати, бир-бирига ишқаланадиган бўғинларнинг бир-бирига тегиб туриши яхши бўлиши учундир. Шунда бўғинлар ўз қаттиқлиги сабабли парчаланмайди. Яна, мушакларнинг ба'зиси (20)

суяксиз органга томон чўзилганда тоғайга суялади ва тоғай блан кучли бўлади. Масалан, қовоқ мушаклари. У мушакларда пайлар учун тоғайдан суянчиқ ва тиргак бор. Яна манфаати: кўп ўринларда жуда ҳам қаттиқ бўлмаган бир нарсага тиралиб суяниш керак бўлади, масалан, ҳалқумнинг ҳиқилдоққа тиралиши каби.

Нерв ҳам бўлаклари бир-бирига ўхшаш органлардандир. Нервлар мия ё орқа миядан ўсиб чиқадиган оқ майин жисмлар бўлиб, улар осонлик блан эгилади, қийинлик блан ажралади ва узилади. Нервлар органларнинг сезиши ва ҳаракати тугал бўлиши учун тузилган.

Пайлар эса мушак охирларида ўсадиган жисмлар бўлиб, нервга ўхшайди. Пайлар ҳаракатли органларга ёпишган бўлади ва улар гоҳо ўзи тортилиб ҳаракатли органларни тортади, бунда мушак чангак бўлиб, йиғилиб кетига қайтади, гоҳо ўзи бўшашиб, ҳаракатли органларни ҳам бўшаштиради, бу ҳолда мушак ўзининг ҳолатига қайтиб ёйилади, ёки табиий ҳолатидагига қараганда узунлиги ортиб ёйилади. Ба'зи мушакларда кўпинча пайлар нервларга ўхшаб мушак ичига кириб, уларнинг бошқа томонидан чиқади. Уларнинг таърифи пайлардан, яъни бойлоқ деб аталучи жисмлардан кейин берилади. Бу жисмлар ҳам кўриниш ва ушлаб кўришда нерв каби бўлиб, мушакдан суякка қараб йўналади. Пайлар нервлардек толаларга ажралади, буларнинг мушакка ёпишиб тургани гўштнинг ичига киради, мушакдан ажраб, бўғин ва ҳаракатли орган томонга боргани — аслига қайтиб, мушак пайларига айланади.

Пайлардан кейин биз айтиб ўтган бойлоқлар туради. Бойлоқлар: нервга ўхшаш жисмлар бўлиб, ба'зисини умуман бойлоқ деб аталади. Ба'зиси чандир дейилади. Мушаккача чўзилиб борганини фақатгина бойлоқ дейилади. Мушакка бормай бўғин икки суягининг икки томони оралиғини ёки бошқа органлар оралиғини улаб турган, бир нарсани бир нарсага пишиқ боғлайдиганини бойлоқ деб аташ блан бирга чандир исми блан ҳам аталади. Бойлоқларнинг ҳечбирида сезиш йўқ. Сезгининг йўқлиги доимо бўлиб турадиган кўп ҳаракат ва ишқаланиш сабабли қийналмаслик учундир. Бойлоқларнинг манфаати ўтган сўздан маълумдир.

Бойлоқлардан кейин қизил қон томирлари — артериялар келади. Булар юракдан ўсиб чиққан ковак томирлар бўлиб, узунасига чўзилади ва кўринишда нервга ва бойлоққа ўхшайди. Бу артерияларнинг ёйилиш ва йиғилиш ҳаракатлари бор. Бу ҳаракатлар || тинчлик ҳолати блан бир- 14а биридан ажратилади. Бу томирлар юракни роҳатлантириш, тутунга айланган бўғни юракдан чиқариш ва руҳни гавда органларига тарқатиш учун тузилган.

[Артериялар]дан кейин веналар [кўк қон томирлари] келади. Булар артерияларга ўхшашдир. Лекин бу томирлар жигардан ўсиб чиқади ва

ҳаракатсиз бўлади. [Улар] қонни гавда органларига тарқатиш учун тўзилган.

Ундан кейин парда — қобиклар туради. Булар кўзга кўринмайдиган нервсимон толалардан тўқилган бўлиб юпқа ва ёйиқ ётадилар. Улар турли фойдали мақсадлар учун бошқа органларнинг устини ёпади ва ўраб олади. Масалан, юпқа пардалар органнинг ўзига хос шаклда ва ўзига хос чегараланишда, шунингдек, бирор органни иккинчисига осилишда [масалан, буйракнинг умуртқа устунига осилишида] ва бириктиришда хизмат қилади. Унинг яна бир хизмати моддаси сезучанликка эга бўлмаган органларда бевосита сезучанлик ҳосил қилишда, қобик блан ўраб олинган органда пайдо бўлган нарсаларни билвосита сезишга ёрдам беради. Юпқа пардаларнинг манфаатларидан [бири шулдирки], улар сезгисиз органларнинг худди ўзида учраган нарсани — бевосита, пардага ўралган жисмда пайдо бўладиган нарсани — воситали сезадиган сатҳ бўлади. Мана шундай органлар ўпка, жигар, талоқ, иккала буйрак бўлиб, буларнинг ўзлари сезмайдилар, лекин ўзларига теккан нарсаларни устларидаги юпқа пардалар воситаси блан сезадилар. Шу органларда ел ё шиш пайдо бўлса кучлироқ сезилади: юпқа парда ўзида пайдо бўладиган чўзилиш сабабли [бевосита] сезади, шишни эса юпқа парда бошланган ва осилган орган, шиш оғирлик қилиб, эгилиши сабабли билвосита сезади.

Веналардан кейин гўшт келади. Гўшт гавдага қўйилган органларнинг ораларини тўлдиручи ва у органларнинг суянчи ва қувватидир.

Ҳар органнинг ўзида туғма қувват бор. Шу қувват воситаси блан у органнинг озиқланиши тугалланади, яъни бу қувват озиқни тортади, тутади, [камайган нарсанинг] ўрнини тўлдиради, қўшади ва ортиқчасини чиқариб юборади. Ундан кейин органлар [қувват жиҳатидан] турлича бўлади. Ба'зисининг табиий қувватидан бошқа яна бошқа органдан ўтган қуввати бўлади, ба'зи органда ундай қувват бўлмайди. Энди [гавданинг барча органлари] бирикканда шундай органлар вужудга келадики, уларнинг ба'зилари қабул қилучи ҳам беручи, беручи ва қабул қилмовчи, қабул қилучи ва бермовчи, қабул қилмовчи ҳам бермовчи органлар бўлади.

Қабул қилучи ҳам беручи органга келсак, бунинг борлигига ҳечким шубҳа қилмайди. Чунки мия (21) ва жигар тўғрисида табиблар келишганларки, булардан ҳарбири ҳаёт қувватини, туғма иссиқликни ва руҳни юракдан қабул қилади, ҳамда уларнинг ҳарбири қувват бошланадиган ўринлар бўлиб, у қувватни ўзидан бошқага беради. Мия сезишнинг қабул қилиш ўрнидир. Бир гуруҳнинг фикрича (бу) — мутлақ, ўзга гуруҳнинг фикрича — мутлақ эмас. Жигар эса, ба'зилар фикрича, мутлақ овқатлантириш манба'идир, бошқалар фикрича, мутлақо эмас.

Қувватни қабул қилучи ва бермовчи органга келсак, бунинг борлигига шубҳа озроқдир. Масалан, гўшт сезиш ва ҳаёт қувватини олади, ле-

кин ўзи бирор йўл блан бошқа орган берадиган қувватнинг бошланиш ўрни бўлмайди.

Бошқа икки қисмга келсак, буларнинг биттаси тўғрисида табиблар файласуфлар блан келишаолмайдилар. Қадимги файласуфлар кўпчилигининг фикрича, шундай орган юракдир. Юрак ҳарқандай қувватнинг бош сабаби бўлиб, овқатлантиручи, ҳаёт беручи, идрок беручи ва ҳаракат беручи қувватларни бошқа органларга беради, дейдилар. Аммо табиблар ва илгариги файласуфларнинг бир гуруҳи аксинча бу қувватларни турли органларга тақсим қилдилар, қувватни беручи ва қабул қилмовчи орган бор демадилар. Диққат блан текширилганда, кўпчилик файласуфлар сўзи тўғрироқ ва дастлабки қарашда табиблар сўзи равшанроқдир.

Иккинчи бўлимга келсак, бу тўғрида табиблар ҳам файласуфлар ҳам, ўзаро турли фикрда бўлдилар. Ба'зилар, суяк ва сезгисиз гўштлар ва шукаби бошқа органлар ўзига хос қувватлар блан мавжуд, бу қувватлар уларга бошқа манба'лардан ўтмайди ва бундай органлар ўзларига овқат келганда ўз қувватларини бирор органга бермайдилар, шунингдек, бирор орган уларга бирор қувватни ҳам бермайди, деган фикрга келдилар. Бир гуруҳ эса ўша қувватлар уларга хос эмас, балки дастлабки пайдо бўлишда жигардан, ё юракдан ўтган || ва ўша ерда қолган, дейдилар. Табиб бу келишмовчиликнинг тўғрисини топиши учун ҳужжат ва далил қидириши керак эмас. Табибга табиблиги жиҳатидан бунга йўл йўқ, бу табибнинг текширишлари ва ишларига зарар етказмайди. Аммо биринчи жанжалли масала бўйича табиб билиши ва ишониши керакки, юрак миянинг сезиш ва ҳаракат қуввати учун, жигарнинг овқатлантиручи қуввати учун келиб чиқиш ўрними, ёки ўрни эмасми, унга барибир. Чунки мия ё ўзича, ёки юракдан кейин бошқа органларга нисбатан нафсоний ишлар учун келиб чиқиш ўрнидир; жигар ҳам бошқа органларга нисбатан табиий овқатлантиручи қувватнинг келиб чиқиш ўрнидир. Иккинчи жанжалли масалага келганда, табиб туғма қувватнинг қандай пайдо бўлишининг унча аҳамиятсиз эканини билиши ва бунга қаттиқ ишониши керак. Масалан, суякда [у қувват] бошида жигардан [келган]ми, ё суяк мизожининг ўзидан ҳосил бўлганми, ёки ўша икки йўл блан ҳам эмасми, табибга бунинг аҳамияти йўқ. Бу табиий қувватнинг суякка жигардан келмаслигини табиб аниқ тушуниши керак. Агар суяк ва жигар ўртасидаги йўл тўсилганда ва суякнинг овқати олдида тайёр бўлганида миядан келучи нерв тўсилганда сезиш ва ҳаракат бузилгани каби, суякнинг ишлари ҳам [барибир] бузилган бўлар эди. Аксинча, суякдаги қувват, суяк ўз мизожида турар экан, унинг туғма қуввати бўлиб тураберади.

Мана энди табибга органларнинг бўлинишининг [сабаби] очилади; унинг учун бошқаручи органлар, бошқаручи органларга хизмат қилучи органлар; бўйсундирилган, лекин хизмат қилмовчи органлар бошқаручи ҳам, бўйсундирилган ҳам эмас органларнинг борлигини билиш керак бўлади.

Бошқаручи органлар шахс ёки турнинг сақланишига зарур бўлган гавдадаги дастлабки қувватларнинг манба'ларидир. Шахсни сақловчи бошқаручи органлар учта: хаёт қувватининг келиб чиқиш ўрни бўлган юрак; сезги ва ҳаракатнинг келиб чиқиш ўрни [бўлган] мия ва овқатлантириш қувватининг келиб чиқиш ўрни [бўлган] жигар. Турни сақловчи бошқаручи органлар ҳам ўша учта, яна одам турига хос тўртинчиси [ҳам бор. У] икки моякдирки, бир иш учун уларга муҳтож бўлинади, яна бир иш учун улардан фойдаланилади. [Иккала моякнинг] зарурлиги шунинг учунки, улар насли сақловчи эрлик уруғини пайдо қилади; уларнинг фойдаси шундаки, улар эрлик ва хотинлиكنинг тўғаллигини ва мизожини ифода қилади. [Эрлик ва хотинлик] ҳайвон турларида ҳамиша пайдо бўладиган сифатлар бўлиб, аммо ҳайвонлиكنинг ўз зотига оид эмас.

Хизмат қилучи органларга келсак, бу органларнинг ба'зиси тайёрлаш хизматини бажаради, ба'зиси ўтказиш хизматини бажаради. Тайёрловчи хизматни манфаат деб аталади, ўтказучи хизматни мутлақ хизмат деб аталади. Тайёрловчи хизмат бошқаручи органнинг ишидан олдин бўлади, ўтказучи хизмат бошқаручи органнинг ишидан кейин бўлади. (22) Юракка келсак, юракнинг тайёрловчи ходими, ўпка каби органлардир, ўтказучи ходими эса артериялардир.

Миянинг тайёрловчи ходими жигар ва бошқа овқатлантириш ва руҳни сақлаш органлари бўлиб ўтказучи ходими эса нервлардир.

Жигарнинг тайёрловчи ходими ме'да; ўтказучи ходими эса веналардир. Икки моякнинг тайёрловчи ходими, ундан илгари эрлик уруғини пайдо қилучи органлар; ўтказучи ходими эрлардаги сийдик йўли ва мойаклар блан сийдик йўли ўртасидаги томирлардир. Шунингдек, хотинлардаги ўтказучи ходим, ҳомилаланиш жойига эрлик уруғи борадиган йўлдир. Ундан ташқари, хотинларда яна бачадон борки унда уруғнинг фойдали иши тугал бўлади.

Жолинус: «органлардан ба'зисининг фақат иши, ба'зисининг фақат манфаати, ба'зисининг ҳам иши, ҳам манфаати бор. Биринчининг мисоли юрак, иккинчининг мисоли ўпка, учинчининг мисоли жигар», дейди.

Мен айтаманки — иш деб, шахс ҳаётига, ё турнинг доимо сақланишига оид бўлган ва биргина орган блан бажариладиган ишни тушунмоғимиз керак, масалан, руҳни ҳосил қилишдаги юракка хос иш каби. Манфаат [деб] бошқа бир органнинг ишини қабул қилишига хизмат қилучи ишни тушунмоғимиз керак, шунда шахс ҳаётини ифода қилишдаги, ё турнинг сақланишидаги иш || тугал бўлади. Масалан, ўпканинг ҳавони тайёрлаш иши каби.

Жигар дастлаб, иккинчи ҳазми бажаради ва, [озиқни] учинчи ва тўртинчи ҳазмга тайёрлайди; жигар қонни жигарнинг ўзини овқатлантиришга ярарли қилгани сабабли ишлаган бўлади ва у бирор кутилган ишга ёрдам берадиган иш қилгани учун манфаатли бўлади.

Яна қайтариб айтамизки, органлар ичида одам уруғидан пайдо бўладиганлари ҳам бор. Бундай органлар бўлаклари бир-бирига ўхшаш бўлиб, уларга гўшт ва чарви кирмайди. Улар қондан бўлади. Чарви ва гўшtdан бошқа органлар албатта икки уруғдан, я'ни эрлик ва хотинлик уруғларидан пайдо бўлади. Лекин, дуруст текширган олимларнинг сўзича, чарви ва гўшtdан бошқа органлар, ширдондан пишлоқ пайдо бўлганидек, эр уруғидан пайдо бўлади ва хотин тухумидан эса, пишлоқ сүтдан пайдо бўлганидек, пайдо бўладилар. Масалан, ивишнинг бошланиш ўрни албатта ширдонда бўлгани каби бола сурати тугилишининг бошланиш ўрни эрлик уруғидадир. Ивишнинг бошланиш ўрни сүтда бўлгани каби шакл тугилишининг, я'ни та'сирланучи қувватнинг, пайдо бўлиш ўрни, хотин тухумидадир. Ширдон ва сүт ўзларидан пайдо бўлчи пишлоқ моддасининг бўлаги бўлгани каби, уруғ ва тухум ўзларидан пайдо бўлчи бачадондаги бола моддасининг бир бўлагидир. Бундай тушунча Жолинус сўзига бирмунча қарши бўлади. Жолинус уруғ ва тухумнинг ҳарбири тугучи қувват ва тугишни қабул қилучи қуввати бор деб биларди. У, эр уруғида тугучи қувват кучлироқ, хотин тухумида эса тугишни қабул қилучи қувват кучлироқ деб ҳисоблайди. Бу ҳақдаги фикрларнинг таҳлили асосий илмлар ҳақидаги китобларимиздадир.

Хотинларнинг қон кўришларида ажраладиган қон овқат моддасига айланади: унинг бир қисми тухум моддасига ва тухумдан пайдо бўладиган органлар моддасига ўхшаб, уларни ўстиручи овқат вазифасини ўтайди. Бошқа бир қисми бошқа органлар учун овқат бўлмайди, лекин улар оралиғига қуйилишга ва асосий органлардаги ўринларни тўлғизишга яроқлик бўлиб, гўшт ва чарвиге айланади.

Бу қонда ҳар иккала мақсад учун ҳам яроқли бўлмайдиган ортиқча қисм бор. У бола туғилгандаги қон кетиш вақтигача қолади, ўша вақтда табиат [у қонни] ортиқча қилиб чиқариб ташлайди.

Бола туғилгандан кейин унинг жигарида тайёрланадиган қон ўша қоннинг ўрнини олади ва ундан бола қонидан пайдо бўладиган нарсалар пайдо бўлади, гўшт шу қоннинг пишиқ қисмидан пайдо қилади ва уни иссиқлик блан қуруқлик қотиради. Чарви эса ўша қоннинг суюқ ва ёғли бўлагидан пайдо бўлади ва уни совуқ қотиради. Шунинг учун иссиқлик чарвини эритади.

Тухум ва уруғдан иборат бўлган органлар бир-биридан ажрашсалар, улар ҳақиқий бирикиш блан қўшилаолмайдилар. Бу ҳолат буларнинг ёлғиз ба'зиларида ва камдан-кам ҳолларда ёшлик даврида бўлиши мумкин. Масалан, суяклар ва веналарнинг майда талаларининг катта веналар ва артериялардан фарқи ана шундайдир. Улардан бирор бўлак камайса, унинг бадалига бирор нарса ўсмайди, масалан, суяклар ва нервларда шундай бўлади.

Қондан пайдо бўладиган органлар зарарлангандан кейин ўсади ва аввалдагидек бирикиб кетади. Бунинг мисоли гўшт.

Ҳали ичида уруғ қуввати бор бўлган қондан вужудга келадиган орган уруққа яқин даврда бўлар экан, ундай орган йўқолганда қайтадан ўсмоғи мумкин, масалан, ёшлиқдаги тиш. Қонга бошқа мизож ғалаба қилса, албатта у қайтадан ўсмайди.

Яна айтамиз: гоҳо сезучи, ҳаракат қилучи органларда сезиш ҳам ҳаракатнинг бошланиш ўрни (23) биргина нервда бўлади, ба'зан эса бу ажралади ва ҳарбир қувватнинг бошланиш ўрни айрим нерв бўлади.

Яна айтамиз: парда блан ўралган ҳамма ички [органларнинг] пардалари кўкрак ва қоринни беркитиб туручи икки пардадан ўсиб чиқади.

Кўкрак-қорин тўсиғи, веналар, артериялар ва ўпка каби кўкракдаги органларнинг пардалари қобирғаларнинг ички томонини беркитган пардадан ўсиб чиқади.

Қориндаги органлар ва томирларнинг пардаси қорин мушагини ички томондан беркитиб туручи юпка пардадан ўсиб чиқади.

Яна [айтамизки]: ҳамма гўштлик органлар ё толали бўлади, масалан, мушак гўштлири; ёки, у органларда тола бўлмайди, масалан, жигар. ||

Ҳаракатларнинг биронтаси ҳам толаларсиз бўлмайди, ихтиёрий ҳаракат мушак толаси блан вужудга келади. Бачадон ва томирлар ҳаракати каби табиий ҳаракатлар ва ичга ютиш каби мураккаб ҳаракатлар узунасига, энига, ёки қийшиқ жойлашган толалар воситаси блан бўлади, тортишга узунасига [ётган] толалар, суришга сиқучи толалар, тутиб туришга қийшиқ толалар хизмат қилади.

Веналар каби бир қаватли органларда, бу уч турли толалар бир-бирига тўқилгандир.

Икки қабатли органларда кўндаланг толачалар сиртқи қабатда бўлади, бошқа иккитаси эса ички қабатда бўлади.

Узунасига кетган тола органнинг ички томонига мойилроқдир. Бу тортиш ва чиқариш толалари биргалашиб қолмаслиги учундир. Тортучи ва чиқаручи толалар ичаклардан бошқа ҳамма жойда бирга бўлганлари яхши. Чунки ичаклар тутишга муҳтож эмас, балки тортиш ва чиқаришга муҳтождир.

Яна айтамиз: ўз моддаларидан чет бўлган жисмларни ўраб туручи нервли органларнинг ба'зиси бир қабатли ва ба'зиси икки қабатлидир. Икки қабатлилари албатта бирқанча манфаатлар учун икки қабатли қилиб тузилганлар.

Манфаатларнинг биринчиси ўша органлар жисмининг мустаҳкамлигини сақлаш, я'ни ичидаги нарсаларнинг кучли ҳаракати сабабли йиртилмаслигини та'минлашдан иборат, масалан, артериялар.

Иккинчи манфаат: ўша органларда сақланучи жисмларнинг тарқалмаслиги, ё чиқиб кетмаслиги учун эҳтиёт қилишнинг зарурлигидир. Бир

қабатли органларда уларнинг зич эмаслиги сабабли тарқалиш хавфи бўлади. Чиқиб кетиш эса, яна ўша органларнинг кучсизлигидан ёрилиши сабабли бўлади. Масалан, артерияларда сақланучи руҳ ва қон шундайдир. Артерия маҳкам бўлиши керак. Руҳ тарқалиш блан, қон эса [томирнинг] ёрилиши блан бекорга йўқотилади. Бу жуда хавфлидир.

Учинчи манфаат орган кучли ҳаракат орқали чиқариш ва тортишни амалга ошируви зарур бўлади, бунинг учун алоҳида асбоб керак, [у асбоб] бир-бирига аралашмайди. Масалан, ме'да ва ичаклар.

Тўртинчи манфаат орган қабатларидан ҳарбири алоҳида иш учун мосланган. Ишларнинг ҳарбири бошқасига тескари мизождан пайдо бўлади. Шунинг учун иккала ишни фарқ қилиш тўғрироқ бўлади. Масалан, ме'да шундайдир. Ме'дада сезучанлик бўлиши керак, сезучанлик эса нерв органлари орқали бўлади. Яна ме'дада ҳазм иши бўлиши керак. Ҳазм гўштлик орган блан бўлади. Ҳар иккала иш учун [алоҳида] қабат керак бўлади; сезиш учун нервли қабат, ҳазм учун гўшти қабат белгиланган. Чунки ҳазм қилучи органнинг ҳазм қилинучига кучининг етиши кифоя, учрашиши шарт эмас; сезучининг сезилучига учрамаслигига йўл қўймаслик керак. Бу сезишдан тегиб сезишни ифода қилмоқчимиз.

Яна айтаман: органларнинг ба'зиси ўз мизожи блан қонга яқин. Шунинг учун қон уларни овқатлантириб кўп ўзгаришларга учрамайди. Масалан, гўшт; шу сабабли гўшт озиқланмай турган вақтда унга керак бўладиган озиқ [модда]лар жойлашадиган каваклар ва бўшлиқлар йўқ. Овқат гўштга учрашуви блан гўштга айланади. Органларнинг ба'зиси мизожи блан қондан узоқ бўлиб, қон у орган ҳолига ўтишда, аввало ҳоллардан-ҳолларга кўп ўтишга муҳтож бўлади. Бундай органнинг мисоли суяклардир. Суякларда биргина каваклик қўйилди. Шу каваклик суяк овқатини бир муддат сақлайди, овқат шундай муддатда суяк жинсига ўтади. Масалан, болдир ва биллак суяги. Ёки суякда бир-биридан ажралган каваклар қўйилди. Масалан, қуйи жағ суяги. (24) Мана шундай органлардан бўлган орган албатта керагидан ортиқ овқат ажратади ва [овқатни бирин-кетин] оз-оз ўзига ҳазм қилади.

Кучли органлар ўзидан ортган овқатларни кучсиз қўшниларга юборади. Масалан, юрак икки қўлтиққа, мия икки қўлоқ орқасидаги органга, жигар эса иккала човга юборади. ||

БИРИНЧИ ЖУМЛА. СУЯКЛАР ТЎҒРИСИДА

УТТИЗ ФАСЛДАН ИБОРАТ

Биринчи фасл. Суяклар ва бўғинлар тўғрисида умумий сўз

Биз айтамиз: суяклар ичида шундайлари борки, улар гавдага асос бўладилар ва гавда уларга қурилади. Масалан, умуртқа устунининг умуртқалари ана шундай. Умуртқа устуни гавдага асос бўлиб, гавда унда кема дастлаб ёғоч устига қурилгани каби қурилади. Ба'зи суяклар эса гавдага нисбатан қалқон ва ҳимоя хизматини ўтайдилар, масалан, бош тепа суяги; ба'зи суяклар зарба ва зарар беручи [нарсаларни] қайтарадиган қуролга ўхшайди. Масалан, умуртқаларнинг ўткир ўсиғи. Улар умуртқа орқаларида тиканакларга ўхшаб [жойлашганлар]. Ба'зи суяклар бўғинлар ўртасидаги оралиқни тўлдириб турадилар. Масалан, кунжутсимон суяклар. Ба'зи суяклар гавданинг осилиб туриши лозим бўлган [қисмларини] [ўзларида] осиб турадилар; масалан, «лом» ҳарфи шаклидаги тилости суягига ҳиқилдоқ тил мушаклари ва бошқа мушаклар осилиб туради.

Суяклар мажмуи гавдага таянч бўлиб хизмат қилади. Бу суяклардан суянч ва ҳимоя учун керак бўладиган, аммо ҳаракат учун хизмат қилмайдиганлари, гарчи бўлиши зарур бўлган ёриқ ва тешикларга эга бўлса ҳам яхлит қилиб тузилган. Ҳаракат учун ҳам керак бўладиган суякларда эса, қаваклар ҳажми кенгайтирилган ва [суяк] ўртасидаги қавак бир бутун қилинган. Суяк танаси бир-биридан ажралган озиқ ўринларига муҳтож бўлмасин учун шундай қилинган. [Агар бир-биридан ажралган озиқ ўринлари суякда бўлганда], суяк бўш бўлиб қолган бўлар эди. Ҳолбуки, суяк танаси мустаҳкамдир. Суякнинг озиғи, я'ни илик унинг ичида йиғилган. Қавак миқдорининг кенгайишидан фойда — суякнинг енгилланишида, қавакнинг бир бутунлигидан фойда суяк танасининг пишиқланишидадир. Суяк танасининг пишиқлигидан фойда унинг қўпол ҳаракатлар вақтида сиймаслигида; суякдаги иликлардан фойда шундаки, у, олдин тўла айтиб ўтганимиздек, суякни озиқлантира-

ди ва доимо намлаб туради, натижада суяк ҳаракатнинг қуритиши орқасида уваланиб кетмайди; шундай қилиб суяк, гарчи унинг ичида қавак бор бўлса ҳам, яхлитга ўхшайди. Қавак маҳкамлик керак бўлган жойда кам бўлади, енгиллик керак бўлган жойда кўп бўлади.

Найсимон суяклар юқорида айтиб ўтилган озиқланиш иши учун ана шундай қилиб тузилгандирлар. Яна, улар орқали ҳаво блан искаладиган ҳид ғалвирсимон суяк орқали ўтгани каби, бирор нарса ўтиши керак; миядан ҳайдаладиган ортиқча нарсалар ҳам улар орқали чиқариб ташланади.

Барча суяклар [ўзаро] шундай ёпишган ва учрашгандирларки, бирор суяк блан, унга ёндошиб турадиган [суяк] ўртасида катта оралиқ бўлмайди. Аммо, улардан ба'зилари ўртасида тоғай ёки тоғайсимон «қўшимча»лар тўлдириб турган оз миқдордаги оралиқ бўлади. Улар тоғайларга хос фойдали вазифани бажариш учун яратилганлар; бу фойдали вазифа кўзланмаган ерда, суяклар ўртасидаги бўғинлар «қўшимча»сиз яратилган. [Масалан] остки жағ.

Суяклар ўртасида қўшниликлар турлича бўлади. Улардан ба'зилари букиладиган бўғинлар орқали, ба'зилари ҳаракатсиз бўлса ҳам қаттиқ бўғинлар орқали қўшиладилар, ба'зилари суқиб киритилган, тикилган ёки ёпиштирилган бўғинлар орқали қўшиладилар.

Букиладиган бўғин шундай [бўғиндирки], ундаги икки суякдан бири енгил ҳаракат қилади, бошқаси эса, ҳаракатланмайди. Масалан, билак блан билакузук суяклари ўртасидаги бўғин. Таранг, аммо ҳаракатсиз бўлмаган бўғин шундай қаттиқки, [унда] суяклардан бирининг ҳаракати қийинлашган ва оз бўлади. Билакузук ва кафт суяклари ўртасидаги бўғин ёки кафт суягининг иккала суяги ўртасидаги бўғин ана шундайдир.

Ҳаракатсиз бўғинларга келсак, у шундай бўғиндирки, унда иккала суяклардан биронтаси ҳам айрим ҳаракат қилаолмайди; масалан, тўш суягининг бўғинлари.

Икки суякнинг бирида дўнглик, бошқасида чуқурлик бўлиб, ўша дўнж жой ўша чуқурчага қимирлаёлмайдиган бўлиб ўрнашган бўлса, [у] суқилиб кирган бўғин бўлади. Масалан, тиш суяклари ўзларининг ўсиб чиққан ерларида ана шундай жойлашганлар. Иккала суякнинг ҳарбирида аррадагига ўхшаш тишлар ва чуқурчалар бўлиб, суяклардан бирининг қирра ва тишлари мискарлар мис тахталарни бирлаштиргандек, иккинчи бир суякнинг чуқурчаларида жойлашган. (25) Бундай бирикишни || «чок» ёки «тикма» деб аталади. Бош суяклари ана шундай [қўшилган]. 166

Ёпиштирилган бўғинлар узунасига ёпиштирилади. Масалан, билакнинг икки суяги ўртасидаги бўғин. Ба'зан кўндалангига ҳам ёпишган бўлади. Масалан, умуртқа устунининг думғаза суягидаги бўғинлари; устки умуртқалар ҳаракатсиз бўғинлар блан қўшилади.

Иккинчи фасл. Қалла суягининг анатомияси ва унинг фойдалари ҳақида.

Қалла суяги бирлашмаларининг фойдали аҳамияти шундаки, [улар] мия учун қалқон бўлиб хизмат қиладилар, [уни] беркитиб турадилар ва [ҳар турли] офатлардан сақлайдилар. Қалла суягининг битта эмас, бир-неча суяклардан тузилганидан келадиган фойдалар икки туркумга бўлинади. Биринчи туркум суякнинг ўзига боғлиқ шароитлар блан боғланган, иккинчи туркуми, суякни ўраб олган нарсага боғлиқдир. Биринчи туркум икки фойдага бўлинади. Улардан бири шуки, агар қалла суягининг бир қисми зарарланиб, синиш ёки чириш касали [юз берса], улар бутун қалла суягига тарқамайди; агарда у битта суякдан иборат бўлганда, тарқаган бўлар эди. Иккинчиси, бир суякда қаттиқлик ва юмшоқлик, сийраклик ва зичлик, юпқалик ва қалинлик жиҳатидан ба'зи шароитлар талаб қиладиган фарқлар бўлмайди. Бу шароитлар тўғрисида биз қуйида сўзлаб ўтамиз. Бошқа туркум — чоклар томонидан амалга ошириладиган фойдалардир. Улардан ба'зилари миянинг ўзига боғлиқдир, чунки, чоклар миядан ажрайдиган, аммо суякларнинг қалинлиги натижасида чиқиб кетиш учун йўл тополмайдиган буғларга йўл берадилар, шундай қилиб мия, бу буғларни ажратиб, тозаланади.

Чокларнинг бошқа фойдаси бошнинг турли қисмларида ўсадиган ва миядан чиқадиган нерв толаларига боғлиқдир: чоклар уларга йўл беради. Ҳар иккала фойда мия ва бошқа икки нарса учун умумийдир.

Бу фойдалардан бири бошнинг ичига кириб борадиган томирлар ва артерияларга боғлиқ — [чоклар] уларга йўл беради. Бошқа фойда миянинг қалин ва оғир пардасига [қобиғига] боғлиқдир: у парданинг қисмлари чокка ёпишиб турадилар ва у, миядан юқори кўтарилади ва уни эзмайди.

Бу суякнинг табиий шакли юмалоқдир, [юмалоқлик] икки шароит ва икки фойда блан аниқланади. Улардан бири [қалла суягининг] ички қисмига боғлиқдир. Юмалоқ шакл, агар ҳажми баробар бўлганда, тўғри чизиқлар блан ўралган шакллар эгаллайдиган майдонга қараганда кўпроқ майдонни эгаллайди.

Бошқа фойда қалла суягининг ташқи томонига боғлиқдир. Юмалоқ шакл зарбалардан бурчакли шакл та'сирланган даражадан кўра озроқ та'сирланади. Қалла суяги юмалоқ бўлиш блан бирга чўзинчоқ шаклда ҳам тузилган, чунки мия нервлари ўсиб чиқадиган жой узунасига жойлашган, бу уларнинг сиқилиб қолмаслиги учун зарурдир. Қалла суягида [олдинга ва орқага чиқиб турган] иккита дўнглик бор, [улар] ҳар иккала томондан пастга тушадиган нервларни сақлаб туришлари керак. Бундай шаклдаги [қалла суяги] учта ҳақиқий ва икки ёлғон чокларга эгадир. Биринчи чокларга, пешона блан қўшилиб кетадиган ёй шаклидаги ва тож чоки деб аталадиган чок ва қалланинг қоқ ўртасидан узу-

насига иккига бўлиниб тўғри ўтадиган тўғри чок киради. Бу чокни алоҳида олганда ўқсимон деб атайдилар, тож чоки блан солиштириб қараганда, сихсимон чок дейдилар. Шакл бўйича у, ўртасидан тик чизиққа ўхшаган тўғри чизиқ ўтадиган ёйга ўхшайди. У бундайдир: —)

Учинчи чок бошнинг орқа томон ва туби ўртасидаги умумий чокдир. У, учи ўқсимон чокнинг охирига бориб тақаладиган бурчак шаклига эгадир ва ломга ўхшаш деб аталади, чунки юнонлар алифбесидagi «Л» ҳарфига ўхшайди. Олдинги икки чок блан қўшилганда унинг шакли мана бундай бўлади: —)

Иккита ёлгон чокларга келсак, улар бошнинг ҳар иккала томонида ўқсимон чокка параллел равишда узунасига борадилар. Улар суякка бутунлай ботиб кетмайдилар ва шунинг учун тангасимон деб аталадилар. Бу чоклар олдинги уч ҳақиқий чоклар блан қўшилганда, (26) уларнинг умумий шакли бундай бўлади: $\gg\Rightarrow$

Қалланинг табиий шакли ана шундайдир. Қалланинг ғайритабиий шаклига келсак, улар уч [хилдир]. Биринчи шакл-калла суягининг олдинги дўнглиги етишмаганлигидир. Бундай вақтда чоклардан тож чоки бўлмайди. || Иккинчи [шакл] — ортқи дўнглик етишмаганлигидир. 17a Бундай вақтда калладаги чоклардан «лом» шаклли чок етишмайди. Учинчи шакл каллада ҳар иккала дўнглик ҳам бўлмайди ва калла соққага ўхшаган бўлиб — узунасига ҳам, энига ҳам бир хил бўлади. Табибларнинг фозили Жолинуc бундай дейди: «[Қалланинг] бу шаклида ма-софалар баробар бўлгани учун ҳақиқат юзасидан, чокларнинг тақсимланиши ҳам баробар бўлиши керак. Аммо [қалланинг] биринчи [шаклида] чоклар бундай тақсимланадилар: узунасига — бир чок, кўндалангига — икки чок, бу ерда эса узунасига ҳам, кўндалангига ҳам [бир чок] [жойлашган]. Шунингдек, кўндаланг чок калла энининг ўртасида энига — қулоқдан қулоқчака «х» шаклида, узунасига чўзиладиган чок ўртада узунасига ётгани каби ётади». Бу фозил табиб яна бундай дейди: — «Мия қоринчалари ёки мия жисмининг ўзи шаклан бирор даражада кичикланмай туриб, калла узунлиги энидан кам бўладиган тўртинчи ғайритабиий шаклга эга бўлиши мумкин эмас [миянинг ёки мия қоринчаларининг ана ўшандай камайиши эса] ҳаётга ва [жисм] тузилишининг тўғрилигига хилофдир». [Шундай қилиб Жолинуc] калла суягининг фақатгина тўрт шаклда бўлишини аниқлаган Буқрот сўзларини тўғри топади, холос; шуни билиб қўйинг.

Учинчи фасл. Қалла туб суяқларининг анатомияси тўғрисида

Қаллада бундан сўнг бешта суяк бўлиб, тўрттаси деворга ўхшаган, биттаси асослик [вазифасини бажаради].

Бу деворлар тепа суягига қараганда қаттиқроқ қилиб тузилганлар, чунки уларнинг йиқилишдан ва урилишлардан зарарланишлари кўпроқ

юз бериб туради, [бундан ташқари] калла суяги ва тепа суяги икки сабабга биноан илма-тешик бўлиши зарурроқ. Бу [сабаблардан] бири шундаки, улар орқали миядан ажрайдиган буғлар ўтиши, иккинчиси эса уларнинг миани оғирлаштирмаслиги учун.

Деворчаларнинг ҳаммасидан кўра қаттиқроқ қисми уларнинг орқа томонидир, чунки у [ташқи] сезгилар блан ҳимоя қилинмаган. Биринчи девор — пешона суяги. Уни юқоридан тож чоки, пастдан эса тож чокининг учидан бошлаб кўзлар устидан ва қош олдидан ўтадиган бошқа чок чеклаб туради. Унинг охири тож чокининг иккинчи учига келиб туташади.

Ўнгда ва чапда жойлашган деворлар, қулоқлар турган суяклардир. Ўзининг қаттиқлиги натижасида уларни «икки тошча» деб аталади. Улардан ҳарбирини юқоридан тангасимон чок, пастдан эса «лом»симон чокнинг учидан бошланадиган ва [нарироққа] бориб, тож чокининг ёнида тамом бўладиган чок чеклаб туради. Уларни олдиндан тож чокининг бир қисми, ордан эса «лом»симон чокнинг бир қисми чеклаб туради. Тўртинчи деворни юқоридан «лом»симон чок, пастдан эса ломсимон чокнинг четларини бирлаштириб турадиган ва калла блан понасимон суяк ўртасида умумий бўлган чок чеклаб туради.

Миyanинг остидаги асоси эса, бошқа суякларнинг ҳаммасини кўтариб турадиган суякдир. Уни понасимон [суяк дейилади] ва у икки фойда учун қаттиқ қилиб тузилган. Бу фойдалардан бири шундаки, қаттиқлик кўтариб туришга ёрдамлашади, иккинчиси эса, қаттиқ суяк [миядан] ажралучи моддалардан камроқ чирийди. Бу суяк [унинг устига] доимо қуйилиб туручи моддалар остида жойлашган, шунинг учун у эҳтиёт юзасидан қаттиқ бўлган. Чаккаларда ҳар-иккала томондан иккитадан қаттиқ суяклар бор, [улар] чеккадан ўтадиган нервларни беркитиб турдилар. Улар чакканинг узунасига қия турадиган ва жуфт деб аталучи суяклардир.

Тўртинчи фасл. Жағлар ва бурун суяклари анатомияси тўғрисида

Жағ чокларини баён қилганда юқори жағлар ва чаккалардаги суякларнинг сони маълум бўлади. Шундай қилиб биз айтамиз: юқори жағни юқоридан у блан манглай ўртасида умумий бўлган, чаккадан-чаккага қош остидан ўтган чок чеклайди. Пастдан юқори жағни тиш катаклари, икки томондан эса қулоқлар тарафидан келучи чок чеклаб туради. У [чок] юқори жағлар ва понасимон суяклар ўртасида умумийдир. Понасимон суяк озиқ тишларининг орқасида жойлашган. Бошқа томондан унинг учи эгилади — мен айтмоқчиманки, у ички томонга эгилиб, озгина — енгилгина четга чиқади.

Бу чокни ажратучи яна бир чок бор. [Булардан бошқа] яна бир чок бор, унинг тўғрисида [кейинроқ] сўзлаймиз. [Бу чок] танглайнинг тепа-

сини узунасига кесади. Юқори жағнинг чегаралари ана шулардир. (27). Бу юқори жағ чегараларидаги ички чокларга келсак, [улардан бири] танглайнинг юқори қисмини узунасига кесучи чок ва яна бири икки қош ўртасидан бошланиб, икки курак тиш || ўртасидаги оралиқнинг қаршиси-
176
гача чўзиладиган чок, яна бири бу чокнинг бошидан бошланади ва ундан айрилиб, курак тиш ва ўнг қозиқ тиш ўртасидаги оралиқнинг қаршиси-
гача пастлашиб тушади.

Ана шундай чок [қозиқ тишининг] сўл томонида ҳам бор. Шундай қилиб, бу уч чок блан, я'ни ўрта ва икки ёнбош чоклар — ва эслатиб ўтилган тиш каваклари қаршисидаги жой ўртасида икки учбурчак суяклар чегараланади. Бу учбурчак суякларнинг асоси тиш катаклари ёнида эмас, балки улар олдида бурун тешиклари асосига яқин жойда жойлашган кўндаланг чок бор. [Чунки] уччала чок кўндаланг чокдан нарига, олдин эслатиб ўтилган жойларгача, борадиган бўлгани учун, учбурчак суяклар остида, учбурчак суякларнинг асоси, тиш чуқурчалари ва ташқи чокларнинг бўлаклари ўртасида бутунлай ётадиган иккита суяк ташкил топади. Бир суякни бошқасидан ўрта чокнинг давоми ажратиб туради, чунки ҳар иккала суякда уларни ажратиб туручи чок ёнида иккита тўғри бурчак пайдо бўлади, қозиқ тиш ёнида ўткир бурчак ва бурун тешиклари ёнида ўтмас бурчак бўлади. Умумий юқори чокдан кўзларга қараб тушиб келучи чок ҳам юқори жағ чокларидандир. Кўз чуқурлигига етгач, у уч тормоқ пайдо қилди; [улардан] биттаси пешона блан туташган чокнинг тагидан ва кўз чуқурлигининг юқорисидан ўтади ва қошга келиб тегади, ундан пастроқдаги бошқа чок ҳам [қошгача] боради, аммо кўз чуқурлигига кирмайди, учинчи чок ҳам кўз чуқурлигига кириб, сўнгра қошгача боради. Бу чоклар қош остидаги чокларга нисбатан қанчалик паст бўлсалар, юқори чок тегиб турган жойдан шунчалик узоқ бўладилар. Лекин уч чокнинг биринчиси ажратиб турган суяк энг катта, ундан кейин иккинчи чок ажратиб турган [суяк] туради.

Бурунга келсак, унинг фойдалари аниқ. Улар уч [хил]дир. Улардан бири шундаки, бурун ўзидаги кавакка кўра, ҳавонинг тортилишига ёрдам беради, [шунинг натижасида] унда ҳаво кўп миқдорда сақланади ва унинг [иссиқлиги] мияга ўтганча анча баробарлашади. Чунки олинучи ҳаво умуман ўпкага борса ҳам, унинг ма'лум миқдордаги бир қисми мияга ҳам ўтади.

Ҳидлаш учун [ҳавони] тортишда [бурун], [ҳид] кучлироқ ва тўғрироқ сезилсин учун бирмунча ҳавони ҳидлаш органлари олдида бир жойга йиғади. Бир манфаатдаги уч фойда ана шудир.

Иккинчисига келсак, бурун товушларни ажратишга ёрдамлашади, чунки уларни ажратиб чиқариш енгилроқдир, ма'лум миқдор ҳаво чиқарилганида, товушларни ажратмоқчи бўлган жойларда ҳамма ҳаво

тўпланмайди. Бурун ҳавони товушлар учун ўлчаб тақсимлайди. Бир манфаатдаги икки фойда ана шудир. Бошдан охиригача, ҳатто энг тубигача тешилган найчадаги бўшлиқ [ҳаво уни] беркитиб қўймаслиги учун нима қилса, бурун ҳам ўшани қилади.

Учинчи фойда шундаки, бурун бошдан чиқариладиган чиқиндиларни кўрсатмайди ва беркитиб туради, яна шунингдек [ҳаво] чиқариш йўли билан уларни чиқариб ташлашга ёрдамлашгучи орган бўлиб хизмат қилади.

Бурун суякларининг таркиби учбурчакка ўхшаш икки суякдан иборат бўлади. [Бу учбурчакнинг] бурчаклари юқорида туташади, асослари эса бурчак олдида бир-бирига тегиб туради ва икки бурчаклари билан бир-биридан ажраб турадилар. Бу икки суяклардан ҳарбири юз суякларини чокининг остида, юқорида айтиб ўтилган ташқи чокларнинг бирига бориб тегади. Суякларнинг пастки учиде иккита юмшоқ тоғай туради. Улар ўртасида ўрта чок бўйлаб юқори қисми пастки қисмидан қаттиқроқ бўлган бир тоғай бор. Бу тоғайнинг ўзи қолган икки тоғайдан бироз қаттиқроқдир. Ўрта тоғайнинг фойдаси шундаки, у бурунни икки бурун катагига бўлади, [бунинг натижасида] миядан келучи чиқинди тушиб келаётганда, кўпинча бурун катакларидан бирига бурилади ва миядаги руҳга роҳат берадиган ҳавони еткизучи нафас йўлининг ҳаммасини беркитиб қўймайди. Иккала чеккадаги тоғайларнинг фойдаларига келсак, улар уч [хил] дир. Бу [биринчидан] умуман барча суякларнинг охирларидаги тоғайларга хос бўлган фойда,— биз буни айтиб ўтдик; иккинчи фойда шундаки, [бурун катаклари] кучлироқ нафас олиш ёки нафас чиқариш керак бўлганида кенгайишлари ва ажралишлари мумкин. Учинчи фойда шундаки, тоғайлар титраб, силкиниб ва тебраниб нафас чиқариш вақтида буғларни чиқариб ташлашда ёрдамлашадилар. Ҳар иккала бурун суяклари юпқа ва енгил қилиб тузилганлар, чунки енгиллик бу ерда маҳкамликка қараганда кўпроқ зарурдир,— айниқса шунинг 18a учунки, (28) бу икки суяк || зарарланиши мумкин бўлган органларга бориб тақалмайдилар ва шундай ўрнашганларки, сезги уларни сақлаб туради.

Қуйи жағга келсак, унинг суякларининг сурати, фойдалари маълум. Ўзгича остида ҳаракатсиз бўгин орқали қўшиладиган икки суякдан иборат. Икковининг бошқа икки учиде эгилган баландлик бор. [Ў баландлик] [чакка] суягидан чиқиб, ўша ерда тамом бўлучи [ўша баландликка] мосланган ўсиқ билан қўшилади. [Пастки жағ] суяклари ўз туташган жойларида бойлоқ билан бириккандирлар.

Бешинчи фасл. Тишлар анатомияси

Тишлар ўттиз иккитадир. Гоҳе баъзи кишиларда ақл тиши, яъни тўртта чеккадаги тишлар бўлмайди, унда тишлар йигирма сажжизта бўлади.

Тишлардан [овқатни] тишловчи иккига ташқи кесув ва иккита ички кесув тиши юқорида ва худди шундай тишлар пастда [бўлади]. Овқатни майдалаш учун юқорида ва қуйида иккитадан қозиқ тиши ва яна ҳар иккала томонда, юқорида ва қуйида [овқатни] чайнаш учун тўртта ёки бештадан озиқ тиши бордир, ҳаммаси бўлиб ўттиз иккита, ёки йигирма саккизта тиш [бўлади]. Энг охириги тишлар кўпинча ўсиш даврининг ўрталарида, яъни балоғатга етгунгача ва [бўй ўсуви] тўхтагунгача ўсиб чиқадилар. [Бўй ўсуви] ўттиз ёшлар яқинида тўхтайди, шунинг учун [бу] тишлар ақл тиши деб аталади.

Тишларда томирлар ва ингичка бошчалар бор. [Улар] ҳар иккала жағда уларни кўтариб туручи суякларнинг чуқурчаларига ботиб турадилар. Ҳарбир чуқурчанинг чеккасида тишни ўраб ва ушлаб туручи юмалоқ суякдан [иборат] ўсиқ ўсади, ўша ернинг ўзида мустаҳкам бойлоқлар [ҳам бор]. Озиқ тишларидан бошқа ҳарбир тишда биттадан бошча бор. Остки жағга ботган озиқ тишига келсак, уларнинг бошчалари энг камида иккита, гоҳо эса, масалан, иккала ақл тишида, учтадан ҳам бўлади. Юқори жағга ботган озиқ тишларига келсак, уларнинг ҳарбирида камида учтадан бошча, гоҳо, масалан, ақл тишларида тўрттадан ҳам бўлади, чунки улар каттадирлар ва кўп ишлайдилар. Юқори [тишлар]да илдизлар кўп бўлади, чунки улар осилиб турадилар ва уларнинг оғирлиги уларни илдизларга қарама-қарши томонга қараб эгилишга мажбур қиллади. Остки тишларга келсак, уларнинг оғирлиги суякларга киришиб туришига тўсқинлик қилмайди. Тишлардан бошқа биронта суяк сезучанликка мутлақо эга эмас. Жолинус айтади: «Тажриба кўрсатадики, тишлар сезучандирлар. Уларга миядан келучи иссиқ ва совуқни ажрата олиш учун хизмат қилучи қувват ёрдамлашади».

Олтинчи фасл. Умуртқа устунининг фойдаси тўғрисида

Умуртқа устунининг тўрт фойдаси бор. Улардан бири шундаки, умуртқа устуни ҳайвоннинг [ҳаётини] сақлаш учун лозим бўладиган орқа мияга йўл бўлади. Бу орқа мия фойдаларини ўз жойида сўзлаб берамиз, аммо бу ерда бу тўғрида умуман қисқача эслатиб қўямиз. Гап шундаки, агар барча нервлар бош миядан ўсиб чиққанда, бош ҳозиргидан кўра кўп мартаба катта бўлган бўлар ва шубҳасиз танага уни кўтариб юриш оғир бўлар эди. Ундан ташқари, [нервга гавданинг] энг узоқ чеккаларига етмоқ учун узоқ масофа ўтишга тўғри келар ва у зарарланиш ва узилиш [хавфига] дуч келар эди. Нерв узун бўлганда унинг оғир органларни ўз бошланиш жойларига тортиш қобилияти сусайган бўлар эди. Шунинг учун яратучи ин'ом қилди ва миянинг бир қисмини, яъни орқа мияни худди булоқдан ариқчани чиқаргандек, гавданинг пастки [томонига] туширди ва баъзи нервларни ундан гавданинг икки ёнига ва

‘охирига органлар учун мувози’ равишда ёйилсинлар деб шундай [қилди]. Сўнгра умуртқа устуни орқа мияга ишончли йўл сифатида яратилди.

Иккинчи фойда шундаки, умуртқа устуни унинг олдида жойлашган муҳим органлар учун қалқон ва ҳимоя бўлади. Шу сабабли игна ва тиканларга эга.

Учинчи фойда: умуртқа устуни бутун гавда суякларига асос бўлсин деб тузилган. У кема қуришда олдин ўрнатиладиган ёғочга ўхшайди. У ёғочга қолган [ҳамма] ёғоч қисмларни киргизилади ва боғланади. Шунинг
185 учун || умуртқа устуни мустаҳкам тузилган.

Тўртинчи фойда: одам мустақил, тўғри, тикка тураолсин ва ҳар томонга ҳаракат қилиш имкониятига эга бўлсин учундир. Шунинг учун умуртқа устуни бир бутун суяк, ёки бирнеча катта суяклардан эмас, балки унга тизилган умуртқалардан тузилган, умуртқалар ўртасидаги бўғинлар умуртқа устунининг мустаҳкамлиги бўшашмасин учун юмшоқ қилинмаган, эгилишига ҳалақит бермасин учун жуда қаттиқ ҳам қилинмаган.

(29) Еттинчи фасл. Умуртқалар анатомияси

Биз айтамиз: умуртқа ўртаси кавак суяк бўлиб, у кавакдан орқа мия ўтади. Умуртқада тўрт ўсиқ бор, ўнгда, сўлда, яъни кавакнинг ҳар икки томонида. Уларнинг усткилари «юқорига қараган», осткилари «пастга қараган» ва [қисман] «айланган» деб аталади. Гоҳо ўсиқлар олтига бўлади: тўрттаси бир томонда, иккитаси бир томонда, гоҳо улар саккизга бўлади. Бу ўсиқларнинг фойдаси шундаки, улар ўртасидаги бирикиш бўғин ўртасидаги бирикиш кабидир. Баъзи умуртқаларда чуқурчалар, бошқаларида чиқиб турган бошчалар бор. Ўша чуқурчаларга бошчалар кириб туради. Умуртқаларнинг ўсиқлари ўша фойда учун эмас, балки ҳимоя ва қалқон бўлиш учун, яъна, шунингдек, зарбаларга қаршилиқ кўрсатиш учун хизмат қилади, яъна уларга бойлоқлар тўқилиб кетади. Ўша ўсиқлар, умуртқа бўйлаб қўйилган кенг, маҳкам суяклардир. Улардан орт томонда турганлари «игналар» ёки «тиканлар» деб, ўнг ва сўл томонга ётганлари эса «қанотлар» — кўндаланг ўсиқлар деб аталади. Улар гавда бўйлаб чуқур ётган нервлар, томирлар ва мушакларни ҳимоя қиладилар. Баъзи кўндаланг ўсиқлар, яъни қобирғаларга ёпишган кўндаланг ўсиқлар айрим фойдага эгадир: уларда чуқурчалар бор, у чуқурчаларда қобирғаларнинг букри учлари лойиқ бўлиб жойлашган. Бу қанотларнинг ҳарбирида иккитадан чуқурча бор, ҳарбир қобирғада эса иккитадан букри ўсиқ бор. Кўндаланг ўсиқлардан шундай икки бошлилари ҳам борки, улар икки қаватли қанотларга ўхшайдилар. Бу бўйин умуртқаларида бўлади, унинг фойдаси тўғрисида биз тезда гапирамиз.

Умurtқаларнинг ўртасидаги каваклардан ташқари бошқа каваклар ҳам бор. Улардан нервлар чиқиб келади ва томирлар кириб боради. Бу каваклардан ба'зилари бутунича бир умurtқанинг танасида бўлади, ба'зиси эса бутунлай икки умurtқада жойлашган бўлади.

Кавакларнинг турадиган жойи бу умurtқаларнинг умумий чегарасида бўлади. Каваклар ба'зан ҳар икки томонда — юқорида ва қуйида, ба'зан бир томонда бўлади. Гоҳо ҳарбир умurtқада кавак ярим доира ташкил қилади, гоҳо эса бир умurtқада [кавак] ярим доирадан каттарoқ, бошқасида кичикроқ бўлади. Бу чуқурчалар ортида эмас, умurtқанинг икки ёнида жойлашган, чунки умurtқанинг орт томонида кирадиган ва чиқадиган [нарсалар] учун ҳимоя йўқ ва умurtқа зарбаларга дуч келиш [хавфи бор]; ўсиқлар олдинда жойлашган эмаслар. Акс ҳолда улар, гавда ўз табиий оғирлиги бўйича ва шунингдек, ихтиёрий ҳаракатлар натижаида букиладиган томонга ўтиб қолган бўлар эдилар; ҳам умurtқа заифланар ва умurtқа [умurtқа устуни] блан қаттиқ боғланиши ва кетма-кет келиши мумкин бўлмас эди. Ўсиқлар нервлар чиқадиган жойда эгилиб туриб, уни эзиб ва заифлатиб қўяр эдилар.

Ҳимоя учун мосланган шу ўсиқларни пайлар ва нервлар ўраб олганлар; уларга гўшт тегиб азобланмасин учун улар майин ва юмшоқ [бўладилар]. [Умurtқаларнинг] бўғин ўсиқлари ҳам ана шундай бўлиб тузилганлар. Улар ҳар томондан пайлар ва бойлоқлар орқали қўшилганлар, аммо қўшилиш олдиндан тарангроқ, ортдан қайишучанроқдир, чунки олдинга эгилиш ва букилиш зарурияти букчаймоқ ва орқага ташланмоқ заруриятидан кучлироқдир. Ортки пайлар заиф бўлгани учун у ерда зарурият юзасидан ташкил топадиган кичик бўшлик ёпишқoқ суюқликлар блан тўлган. Бир томондан, умurtқа устунининг умurtқалари || 19a ўзаро жуда қаттиқ боғлангани сабабли, гўё маҳкамлик ва ҳаракатсизлик учун тузилган бир суякни ташкил этадилар; иккинчи томондан эгилучи бўлгани учун, улар гўё ҳаракат учун тузилган кўп суякларга [ўхшаб] кетадилар.

Саккизинчи фасл. Бўйиннинг фойдаси ва [бўйин] суякларининг анатомияси ҳақида

Бўйин ўпка найчаси [кекирдак] учун яратилган, ўпка найчаси эса шундай фойдалар учун яратилганки, улар тўғрисида ўз жойида эслатиб ўтамиз. Бўйин умurtқалари ва умуман юқори умurtқалар ўз остидаги умurtқа устига юклатилгани учун уларнинг кичик бўлишлари керак. Агар ҳаракат тартибли бўлсин дейилганда, кўтарилучи кўтаручидан енгил бўлиши керак. Орқа миянинг бошланиши ариқнинг бошланиши каби кенгроқ ва каттарoқ бўлиши лозим, чунки унинг юқори қисмига пастки қисмларга кўра нервларнинг кўпроқ қисми тўғри келади. Шу сабабли бўйин умurtқасининг тешиги кенгроқ бўлади. (30) Аммо бўйин

умуртқасининг ҳажми кичик ва бўшлиғи энининг катта бўлиши умуртқаларни нозик қилади; шу сабабли улар эслатиб ўтилган икки сабабдан [желадиган], заифланишнинг ўрнини тўлдириш учун маълум миқдор маҳкамликка эга бўлиши керак. Мана шунинг учун улар барча умуртқалардан маҳкамроқ қилиб тузилган. Бу умуртқалардан ҳарбирининг танаси нозик бўлгани учун улардаги умуртқаларнинг ўткир ўсиғи кичик қилиб тузилган; агар улар катта қилиб яратилганларида, умуртқа синишга ва ўткир ўсиқларига қаттиқ нарсалар урилганда зарарланишга мойил бўлар эди. Аммо ундаги ўсиқлар кичкина бўлгани учун, уларнинг қанотлари [кўндаланг ўсиқлари] катта ва икки бошли қилинди. Бўйин умуртқаларида турғунликка қараганда ҳаракатчанликка эҳтиёж ортиқдир, чунки улар ўзларидан пастдаги умуртқага нисбатан камроқ суякларни кўтариб турадилар. Шунинг учун бўйин умуртқа бўғинлари бошқа пастдаги умуртқа бўғинларига қараганда букилучанроқдир. Букилучанлик натижасида етишмайдиган маҳкамлик, уларни ўраб турган ва улар орқали ўтадиган нервлар, мушаклар, қон томирлари воситаси билан тўлдирилади. Бу, бўғинларнинг маҳкамлигини кучайтириш заруриятидан қўтқаради. [Бу умуртқаларнинг] бўғинларини қаттиқ маҳкамлаш зарурияти кам бўлгани ва у маҳкамлик даражаси уларнинг ишига етарли бўлгани учун юқорига ва пастга йўналган бўғин ўсиқлари бўйин остидаги умуртқалар каби жуда кенг қилиб тузилган эмаслар. Айниқса уларнинг қуйи қисми узунроқ қилиб, бойлоқлари эса майинроқ қилиб тузилган. Нервларнинг чиқадиган жойи, юқорида айтганимиздек, умумий қилиб яратилган, чунки ҳарбир бўйин умуртқаси ўзининг юпқалиғи, кичиклиғи ва орқа мия йўлининг кенглиғи натижасида махсус тешикка эга бўлаолмайди; баъзи умуртқалар бундан мустаснодирларки, улар ва уларнинг тузилиши тўғрисида алоҳида гапирамиз.

Энди айтаминки, бўйин умуртқаларининг сони еттитадир; бу миқдор умуртқаларнинг сони ва узунлигига мувофиқ бўлади. Бу умуртқалардан биринчисидан бошқа ҳарбирида, айтиб ўтилган ўн битта ўсиқнинг ҳарбири: битта умуртқанинг ўткир ўсиғи, иккита қанот [кўндаланг ўсиқ], тўртта юқорига ва тўртта пастга йўналган [бўғин ўсиқлари] бор. Ҳарбир кўндаланг ўсиқда иккитадан шахобча бор; нерв чиқадиган доира ҳарбир икки умуртқа ўртасида тўғри иккига бўлинади.

Аммо биринчи ва иккинчи умуртқаларда, бошқаларда бўлмаган хусусиятлар бор. Ҳаммадан олдин шуни билишнинг керакки, бошнинг ўнг ва сўл томонга ҳаракати бош ва биринчи умуртқа бўғинлари орқали амалга оширилади, [бошнинг] олдинга ва орқага ҳаракат қилиши [эса], бош ва иккинчи умуртқа ўртасидаги бўғин орқали амалга оширилади. Олдин биринчи бўғин ҳақида сўзлашимиз керак. Юқорига қараган ва умуртқанинг ҳар икки томонида жойлашган биринчи умуртқанинг икки дўнглигида икки чуқурча бор, уларга бошдаги суякнинг икки ўсиғи жира-

ди. Улардан бири кўтарилганда, бошқаси пастга тушади, бош тушаётган ўсиқ томонига букилади. Иккинчи бўгин бу умуртқада бўлаолмайди, унинг учун алоҳида биринчи умуртқага ёндош бошқа ||—иккинчи умурт- 196 қа тузилган. Унинг олдинги томонида, ичкарига қаратилган узун, қаттиқ ўсиқ бор. У ўсиқ [иккинчи умуртқанинг] орқасига орқа мия олдидаги биринчи умуртқанинг тешиги орқали ўтади. Бу тешик ҳар иккала умуртқа учун умумийдир. Бу қавак ўнгдан-чапга кўра, олдиндан орқага узунроқ [чўзилади], бу шунинг учунки, олдиндан ва орқадан у орқали иккита нарса ўтади, [улар] биттадан кўра кўпроқ ўрин эгаллайдилар. Энининг ҳажмига келсак, у ўтаётган модланнинг, я'ни орқа миянинг катталигига тўғри келади. Бу ўсиқ «тиш» деб аталади. Орқа мия, «тиш» соҳасини орқа миядан ажратиб туручи қаттиқ бойлоқлар блан беркилган. Бу, «тиш» ҳаракат вақтида орқа мияни зарарлантормасин ва уни эзиб қўямасин деб қилинган. Бу ўсиқ биринчи умуртқадан чиқади ва калла суягининг чуқурига киради, калла суягининг чуқурчаси уни ўраб туради. Шу ўсиқ воситасида бошининг олдинга ва орқага ҳаракат қилиши юз беради. Бу «тиш» икки фойда учун олдинги томонга ўстирилган. Улардан бири шундаки, хавфсизроқ бўлсин учун, иккинчиси шундаки, умуртқанинг юпқа томони ташқарида қолмай ичкарида бўлсин.

Биринчи умуртқанинг хусусияти шундаки, унда ўткир ўсиқ йўқ. Бу умуртқани оғирлаштирмаслик ва зарарлантормаслик [учундир]. Ўзидан қаттиқроқ нарсани итараётган ўсиқ худди ўзидан заифроқ бўлган нарсани синдиради ва бузади. Ўткир ўсиқнинг йўқлиги яна унинг атрофидаги кўп сонли мушак ва нервларни зарарлантормаслиги учундир. Шунинг блан бирга ҳимоя қилучи ўткир ўсиққа эҳтиёж кам, чунки биринчи умуртқа турли зарарлардан сақловчи ҳархил [нарсалар] ўртасида беркитилган ва кўмилиб кетган. (31) Бу шароитлар натижасида у кўндаланг ўсиқсиз қолган, айниқса шунинг учунки, нервлар ҳам мушакларнинг кўпчилиги [бу умуртқанинг] ҳар томонида зич жойлашган, у уларнинг бошланиш ерига яқинки, кўндаланг ўсиқлар учун жой йўқдир.

[Биринчи] умуртқанинг хусусиятларидан бири шундаки, нервлар унинг икки ёнидан ва умумий тешиклардан чиқмайди, биринчи умуртқанинг юқори томонидаги орқага йўналган икки тешигидан чиқиб келади. Агар нервнинг чиқадиган жойи бошдаги [суякнинг] ўсиқлари учрашадиган ва улар қаттиқ ҳаракатлар қиладиган жойда турганда эди, бу нервга қаттиқ зарар келтирган бўлар эди. Шунингдек, агар нервнинг чиқадиган жойи иккинчи [умуртқа] бўгинларининг учрашадиган ерида бўлганда ҳам, ўшандай бўлар эди: унда иккита ўсиқ бор, улар орқага ва олдинга ҳаракат қилучи юмшоқ бўгин воситаси блан иккинчи умуртқанинг тешигига кирадилар. Бошқа умуртқаларнинг тузилиши тўғрисида гапирилганида айтиб ўтилган сабабларга кўра, [нерв чиқадиган жойнинг] олдинда, орқада ёки ёнбошда бўлишлари ярамайди, чунки «тиш» борли-

ги учун у ердаги] суяк юпқадир. Шунинг учун [нервнинг чиқиш жойи], албатта, бош бўғинининг қуйироғида иккала четнинг ортида, я'ни ўртада, ортки қисм ва четлар ўртасида бўлиши керак. Демак, зарурият бўйича ҳар иккала тешикнинг кичик бўлиши, нервнинг ингичка бўлиши керак.

Иккинчи умуртқага келсак, нервнинг чиқиш жойи унда, биринчи умуртқа учун мумкин бўлган даражада, юқорида бўлиши мумкин эмас, чунки агар нервнинг чиқадиган жойи биринчи умуртқада бўлган жойда бўлса, бошнинг олдинга эгилиши, ёки орқага ташланишида нервни зарарлар, ёки оғритар эди. Худди шу сабабли [нерв чиқадиган жойининг] олдинда, орқада ва ён [томонлар]да бўлиши ҳам мумкин эмас. Бундай ҳолда у биринчи умуртқа билан умумийлашиб қолар ва ундан ўсиб чиқу-чи нерв ингичкалашар ва биринчи нервнинг камчилигини тўлғазмаган бўлар эди. Натижада бир-бирига қўшилган заиф [нервларнинг] бирнеча жуфтлари пайдо бўлар эди. Биринчи умуртқанинг танаси умумий [тешикнинг] ташкил топишида қатнашаолсин учун, яна иккинчи умуртқанинг тешиги ўткир ўсиқнинг ҳар иккала томонида, иккинчи умуртқа ковагининг қаршисида жойлашиши керак бўлар эди. Иккинчи умуртқадан ўсиб чиқадиган ўткир ўсиқ биринчи умуртқа билан қаттиқ бойлоқ орқали боғланган.

Бошнинг биринчи умуртқа билан ҳосил қилган бўғини, ҳамда бош ва
20a биринчи умуртқанинг иккинчи умуртқа билан ҳосил қилган бўғини || бошқа умуртқаларнинг бўғинларидан эгилучапроқдир, чунки бу бўғинлар орқали бўладиган ҳаракатга кўпроқ эҳтиёж бор, айти замонда уларнинг ҳаракати етарли, ҳамда аниқ бўлиши керак. Бош икки умуртқалардан бирининг бўғини билан ҳаракат қилганда, иккинчи умуртқа [у билан] бир бутун нарсага ўхшаш ўзининг иккинчи бўғинида ҳаракатсиз қолади; шундай қилиб агар бош олдинга ва орқага ҳаракат қилса, у биринчи умуртқа билан гўё бир суякни ташкил қилади, эгилмай ёнбошга ҳаракат қилганда эса биринчи ва иккинчи умуртқалар гўё бир суякни ташкил қиладилар. Бўйин умуртқалари ва уларнинг хусусиятлари тўғрисида айтмоқчи бўлганларимиз шулардир.

Тўққизинчи фасл. Қўкрак умуртқаларининг анатомияси ва унинг фойдалари ҳақида

Қўкрак умуртқалари нафас олиш органларини ўраб туручи қобирғалар бирикадиган умуртқалардир. Улар ўн битта ўткир ўсиқли ва кўндаланг ўсиқли умуртқалар ва битта кўндаланг ўсиқсиз умуртқадан иборат бўлиб, жам'и ўн иккитадир. Улардаги ўткир ўсиқлар бирхил эмас: улардан муҳимроқ органларга бориб тақаладиганлари каттароқ ва маҳкамроқдир. Қўкрак умуртқаларининг кўндаланг ўсиқлари бошқаларникидан кўра қаттиқроқдир, чунки уларга қобирғалар бориб бирикади-

лар. Етгита устки умуртқалардаги ўткир ўсиқлар катта, кўндаланг ўсиқлар эса йўғон бўлиб, булар юракни ҳимоя қилиш учун тузилган. Умуртқаларнинг таналари банд бўлиб қолгани учун, уларда бўғин ўсиқлари қисқа ва кенг қилиб яратилган, ўнинчидан бошқа юқори умуртқаларда, юқорига қаратилган бўғин ўсиқлари бор. Улар остки ўсиқлардаги дўнгликларига лойиқ ва уларнинг кириши учун [тузилган] чуқурчаларга эгадирлар. Пастга қаратилган ўсиқларда эса, чуқурчаларда жойлашган дўнгликлар бор. [Бу умуртқаларнинг] ўткир ўсиқлари пастга эгилган. Ўнинчи умуртқага келсак, унинг ўсиқлари тўғри турадилар; бўғин ўсиқларида эса ҳар икки томонда чуқурчалар бор, аммо дўнгликлар йўқ, чунки уларга ҳам юқоридан, ҳам қуйидан [бўғин ўсиқлари] кирадилар. Сўнг-ра, ўнинчидан пастдаги [умуртқалар] туради. Дўнгликлар уларда [юқорига], чуқурчалар қуйига қараган, тишлар эса юқорига тортиб туради. Уларнинг фойдалари тўғрисида сўнгроқ гапираимиз.

Ўн иккинчи умуртқада кўндаланг ўсиқлар йўқ, чунки қобирғалар бўлгани учун уларга эҳтиёж кам. Унинг ҳимояси бошқача фойда блан қўшилган. Мана бунинг изоҳи: (32) бел умуртқаси каттароқ ва бўғинларининг маҳкамроқ бўлиши талаб қилинади, чунки улар юқоридаги нарсаларни ўзларида кўтариб турадилар. Уларда чуқурчалар ва дўнгликларнинг кўпроқ бўлиши зарур, уларда бўғин ўсиқлари икки қават қилинган. Ўн иккинчи умуртқанинг унга ёндош томони ўшанга ўхшатиб икки қават қилинган. Кўндаланг ўсиқларга ишлатилиши лозим модда шу ўсиқларга ишлатилиб кетган. [Ўн иккинчи умуртқа] шундай кенгайтирилганки, унинг кенгайган қисми кўндаланг ўсиққа ўхшайди ва ҳар икки фойда шу шаклда ифодаланади. Кўкрак-қорин тўсиғининг бир учи ўн иккинчи [умуртқа]га келиб ёпишади.

Бу умуртқадан юқорида ётадиган умуртқага келсак, ҳажмлари кичик бўлгани туфайли, уларнинг бўғин ўсиқларини кўпайтиришга ҳожат йўқ; аммо у ердаги ўткир ўсиқлар ва кўндаланг ўсиқлар катта, шу сабабли улар банд бўладилар.

Кўкрак умуртқалари бўйин умуртқаларидан катта бўлгани учун уларнинг умумий тешиклари ҳар икки умуртқа ўртасида баробар тақсимланган эмас, балки турличадир. Юқори умуртқада тешик кўпроқ, пастда ётганида эса озроқдир. Ниҳоят охирида тешиклар бутунлай битта умуртқада жойлашган. Уларнинг охири ўнинчи умуртқага боради.

Бошқа орқа умуртқалари ва бел умуртқаларига келсак, уларнинг таналари бутун тешикнинг жойлашишига имкон беради. Бел умуртқаларида нервнинг чиқиши учун ўнг томонда ва сўл томонда тешиклар бор.

Ўнинчи фасл. Бел умуртқаларининг анатомияси ҳақида

Бел умуртқаларида ўткир ўсиқлар ва кўндаланг ўсиқлар бор. Уларнинг пастки ўсиқлари кенгаяди ва ҳимоя қилучи кўндаланг ўсиқларга

ўхшайди. Бу умуртқалар бешта. Бел думғаза блан бирликда, гўё бутун умуртқа устунининг асоси бўлиб хизмат қилади. У [бел] думғаза устида ўтиради ва думғаза эса тоз суягини ўз устида туради, [думғазадан] оёқ 206 нервлари чиқади. ||

Ўн биринчи фасл. Думғаза анатомиси ҳақида

Думғаза суяклари учта. Улар бошқа умуртқаларга қараганда маҳкамроқ қўшилганлар ва бўғинлари маҳкамдир. Қанотлари кенг, нервлар чиқадиған тешиклар эса бу умуртқаларнинг энг четида жойлашган эмаслар, балки сон бўғинлари уларни зарарламасин учун четдан ичкарига, орқа ёки олдинги томонга ўтганлар. Думғаза суяклари бел суяқларига ўхшайди.

Ўн иккинчи фасл. Дум [кўмирчак] суяги анатомияси

Кўмирчак суяги ўсиқларга эга бўлмаган учта тоғайсимон умуртқадан иборат. Улар ўртасидаги умумий тешикдан нервлар ўсиб чиқади, чунки у [умуртқалар] кичикдир. Учинчисининг четида биттагина нерв чиқади.

Ўн учинчи фасл. Умуртқа устунининг умумий фойдалари тўғрисида хулоса тарзида бир сўз

Биз умуртқа устунисидаги суяқлар тўғрисида етарли сўзладик, энди эса бутун умуртқа устунисида умумий бир сўз сўзлайлик. Энди айтмизки, бутун умуртқа устунисида бир бутун нарсасифатида энг яхши шакл, яъни юмалоқ шаклда тузилган, чунки бундай шакл бошқа шаклларга қараганда зарарланишдан узоқроқдир, шунинг учун юқори умуртқаларнинг учлари қуйига, пастки [умуртқаларнинг] учлари эса юқорига эгилган. Улар ўрта умуртқа, яъни ўнинчи [умуртқа] ёнида қўшиладилар, ҳар иккала букилган жой унда туташаолмасин учун бу умуртқа ҳечбир томонга эгилмаган; ўнинчи умуртқа сон ҳисобидан эмас, узунлиги жиҳатидан ўрта ҳисобланади.

Умуртқа устуниси ҳаракатланиши, [яъни] ҳар икки томонга эгилиши ва букилиши керак, бу [ҳаракат] ўрта [умуртқанинг] қарши томонга қайрилиши орқали амалга оширилади, юқоридаги ва куйидаги умуртқалар эса, гўё умуртқа устунининг четлари тўқнашиши учун эгилгандек, керакли томонга эгилади. Ўнинчи умуртқа ёнида дўнглик эмас, балки чуқурликлар бор. Юқорида ва қуйида ётучи [умуртқаларнинг] дўнгликлари ўнинчи [умуртқага] қаратилган, юқорида ётучилар пастга, пастда ётучилар юқорига йўналтирилган. Бу, [умуртқа устунининг] гавда энгашган томоннинг қарши томонига ҳаракат қилишини енгиллаштиради ва юқо-

рида ётучи [умуртқаларга] пастга энгашишга, пастда ётучи умуртқаларга эса юқорига кўтарилишга имкон беради.

Ун тўртинчи фасл. Қобирғалар анатомияси ва уларнинг фойдалари ҳақида

(33) Қобирғалар ўзлари ўраб турган нафас олиш, овқатланиш органларининг юқори қисми учун ҳимоячидирлар. Қобирғалар бир [бутун] суяк қилиб тузилган эмаслар. Улар оғир бўлмаслиги ва зарарланганда, бу зарар умумий бўлмаслиги учун шундай тузилган. Бу, яна жерагидаги ортиқ даражада кенгайиш зарур бўлганда, ёки ичлари овқат ва ҳаво блан тўлганда ва тортилган ҳаво учун анча кенгроқ ўрин лозим бўлганида, улар осонгина кенгаяолсин учун шундай тузилган. [Қобирғалар] яна уларнинг ўртасида нафас олиш ишларида ёрдамлашучи кўкрак мушаклари ва уларга ёпишучи органлар жойлашаолсин учун ҳам [бир бутун] суяк сифатида тузилмаган.

Кўкрак ўпка, юрак ва улар блан бирга ётучи органларни ўраб тургани учун, уларнинг ҳимояси жуда пухта бўлиши керак, чунки уларга етадиган зарар зўрроқдир. Шу блан бирга ҳамма томондан ўраш уларни сиқиб қўймайди ва уларга зиён келтирмайди. Етгита юқори қобирға шундай тузилганларки, улар ўз ичидаги тўш суягига бирикиб, бош органини ҳар тарафдан ўраб туради.

Ҳазм органларига ёндош қобирғаларга келсак, улар орқада, ҳимоя қилучи кўз сезгиси етмайдиган томонда ҳимоячи қилиб яратилганлар. Олдиндан улар туташмайдилар, балки оз-оз ажралиб борадилар, шунинг учун устки қобирғаларда чиқиб турадиган қирғоқлар орасидаги масофа яқинроқ, осткиларида эса узоқроқдир. Улар жигар, талоқ ва бошқа овқатланиш органларини ҳимоя қилиш, меъда учун жойни кенгайтириш ва уни овқат ва ҳаво блан тўлиб турганда сиқилмаслиги учун ана шундай қилиб [тузилгандар].

Етгита устки қобирғалар кўкрак қобирғалари деб аталади. Улар ҳар томондан етгитадир, иккита ўртадагиси катта ва узунроқ, четкилари эса қисқароқ, бундай шаклда ўраладиган нарсани ҳартомонлама ўрашда эҳтиётлироқ бўлади.

Бу қобирғалар дастлаб эпилади ва қуйига йўналади, сўнгра гўё юқорига қайтади ва тўш олдида қўшилади, || — бунинг кейинроқ та'рифлаймиз, — ниҳоят кўпроқ ўринни ўраб олади. Бу қобирғалардан ҳар бирида иккитадан ўсиқ бор. Улар умуртқаларнинг кўндаланг ўсиқларидаги чуқурчаларда жойлашган. Натижада қўшалок бўгин пайдо бўлади. Етгита устки қобирғалар тўш суяк блан ана шундай қўшилади. Қолган бешта калта қобирғаларга келсак, бу орқа суяклари ва ёлгон қобирғалардир. Уларнинг бошлари тоғайлар блан боғланган. Булар зарба вақтларида синиб кетишдан сақлаш учун, юмшоқ органларга ва кўкрак — қорин тў-

сифига қаттиқ тегмасин, балки қаттиқлиги ва юмшоқлиги жиҳатидан [суяк] ва юмшоқ органлар ўртасида бўлган жисмга тегиб турсин учун шундай тузилган.

Ўн бешинчи фасл. Тўш суягининг анатомияси

Тўш суяги етти суякдан иборат. У [суяклар] бошқа жойларда айтиб ўтилган фойдалар учун бир бутун суяк қилиб яратилмаган. Нафас олиш органлари қоплаб турган кенгликка мос бўлсин учун бир бутун қилиб тузилмаган. Шу сабабли [тўш суяклари] кенг бўлиб тузилганлар. Улар бўғинлари ҳаракатсиз бўлса ҳам, сезилмас ҳаракатларни амалга оширишда ёрдамлашучи тоғайлар блан қўшиладилар. Улар ўзларига келиб ёпишадиган қобирғалар сонига яраша еттига қилиб яратилганлар. Кўкрак суягининг қуйи қисмига кенг тоғайсимон суяк ёпишиб туради. У тоғайнинг охириги қисми юмалоқдир. У ханжарсимон деб аталади, чунки ханжарга ўхшайди ва ме'данинг оғзини ҳимоя қилиш учун хизмат қилади. У тоғай тўш суягини юмшоқ органлар блан боғлайди, бунинг натижасида, юқорида бирнеча бор айтиб ўтганимиз каби, қаттиқ блан юмшоқнинг қўшилиши яхши амалга ошади.

Ўн олтинчи фасл. Ўмров суягининг анатомияси ҳақида

Ўмров суяги тўш суягининг юқори қисмида [унинг] ҳар иккала томонида жойлашган. Ўмров суягининг эзилганлиги натижасида бўйин ёнида бир оралик қолади, [бу ораликдан] мияга кўтарилучи томирлар ва миядан энг остгача тушиб боручи нервлар ўтади. Сўнгра суяк ташқи томонга бурилади ва куракнинг бошига уланади. Ўмров блан курак боғланади. Уларнинг иккаласи блан елка боғланган бўлади.

Ўн еттинчи фасл. Курак анатомияси ҳақида

Курак иккита фойда учун тузилган. Улардан бири елка ва қўлнинг осилиб туриши ва елканинг кўкракка зич бориб тақалмаслигидир: елка кўкракка бирикканда, ҳар икки қўлнинг мос ҳаракати йўқолган ва сиқилган бўлар эди. Аксинча, елка қобирғалар блан боғланмаган равишда яратилган. (34) ва унинг учун ҳаракатнинг томонлари кенгайтирилган.

Иккинчи [фойда]: курак кўкракка ўрнашган органлар учун ишончли ҳимоя бўлиши лозим. У зарбаларга қарши туручи умуртқалар бўлмаган ва уларни сезадиган сезги йўқ бўлган жойда умуртқа ўткир ўсиқлар ва кўндаланг ўсиқларининг ўрнида туради. Курак ташқарига қараб ингичкалашиб, ичкарига қараб йўғонлашиб боради. Унинг ташқи томонида юзагина чуқур пайдо бўлади. Бу чуқурга елка суягининг юмалоқ боши кириб туради.

Куракда иккита ўсиқ бор. Улардан бири юқорига ва орқага [йўналган], у «санчилган» ёки «қарға тумшуғи» деб аталади; бу ўсиқ куракни ўмров суяги блан боғлайди ва елка суягининг юқорига чиқиб кетишига йўл бермайди. Ичкарига ва қуйига йўналган бошқа ўсиқ ҳам бор. У елка суяги бошининг [ўрнидан] чиқиб кетишига йўл бермайди. Яна [курак] ичкарига йўналган ҳолда сақловчилик имконияти ортаборсин учун ҳардоим ичкарига етгунча кенгайиб боради. Куракнинг ортқи томонида учбурчакка ўхшаш ўсиқ бор. Унинг асоси ташқи томонга, бурчаги эса ички томонга йўналган. Бу, кифт сатҳининг зарарланмаслиги учундир, чунки унинг асоси ичкарига йўналган бўлганда, терини бироз кўтарар ва зарба юз берганда оғриқ пайдо қилган бўлар эди. Бу ўсиқ умуртқа ёнида жойлашган ва умуртқанинг ўткир ўсиғи ўрнини босади ва ҳимоя учун қилинган; у «куракнинг кўзи» деб аталади. Куракнинг кенгайиши унга ёнишиб турган тоғайгача боради. Ана шу [тоғай] бошқа тоғайларни та'рифлаган вақтда айтилган сабаблар юзасидан курак блан бириккан бўлади.

Ўн саккизинчи фасл. Елка суягининг анатомияси тўғрисида

Елка суяги зарарланишга камроқ дучкелсин учун юмалоқ шаклда яратилган. Унинг юқори қисми бўртган ва курак чуқурлигига кириб заиф, унча маҳкам бўлмаган бўғин [ташқил этади]. Ўз заифлиги натижасида бу бўғин кўпинча ўз ўрнидан чиқиб кетади; || бундай заифликнинг фойдаси: зарурият ва хавфсизлик учундир. Заруриятга келсак, у ҳар томонга эркин ҳаракат қилиш; хавфсизликка келсак — елка суяги турли томонларга турли ҳаракатлар қилишга эҳтиёж сезса-да, бу ҳаракатлар кўп бўлмайди ва доим бўлиб турмайди; шу сабабли пайларнинг узилишидан қўрқиш керак эмас. Аксинча, елка суяги кўпинча тинч туради, қўлнинг бошқа қисмлари ҳаракатланади. Шунинг учун қўлнинг бошқа бўғинлари елка бўғинларига қараганда маҳкамроқдир.

216

Елка бўғинини тўртта бойлоқ бириктиради. Улардан бири кенг ва пардасимон бўлиб, бошқа бўғинлардаги каби елка бўғинини ўраб туради. Иккита бошқа бойлоқ тумшуқсимон ўсиқдан пастга тушади. Булардан бирининг учи кенг бўлиб, елканинг учини ўраб туради. Иккинчиси эса каттароқ ва қаттиқроқ. У тўртинчи пай блан бирга тумшуқсимон ўсиқдан чиқиб, уларга жой тайёрлаб қўйилган чуқурчага тушади. Шакл жиҳатидан бу бойлоқ етарли кенг, айниқса елка суяги блан туташадиган жойда улар елканинг ички томонидан ўтади ва елка суягининг орқасида ёйилиб турадиган мушакларга бориб тақалади. Елка суяги ичкарига букилиб кирган ва ташқарига бўртиб чиққан бўлади, [бу], унда жойлашган мушаклар, нервлар ва томирларни беркитиб туриш учун, одам қўлтиқ остида турган нарсани яхшироқ туталоқсин учун ва унинг бир қўли бошқасига яхши йўналаолсин учун керакдир.

Елка суягининг қуйи учига келсак, унга иккита бир-бирига ёпишадиган ўсиқ тақалган. Улардан ички томонга ёпишадигани узунроқ, юпқароқ ва ҳечнарсa блан бўғинланган эмас; у фақат нервлар ва томирлар учун ҳимоя бўлиб хизмат қилади. [Елка суягининг] ташқи томонига ёпишган [ўсиққа] келсак, у орқали ва ундаги чуқурча орқали тирсак бўғини пайдо бўлади. Бу ҳақда қуйида айтамыз. Бу ўсиқлар ўртасида тарновча бор. У тарновчанинг ҳар икки четида икки чуқурча бор. Устки чуқурча олдинга қараган, остки [чуқурча] орқага қараган. Олдинга қараган юқоридаги чуқурча тўғри, силлиқ ва тўсиқсиздир. Ташқи чуқурчанинг ички чуқурчага бориб ёпишадиган жойдаги қисми икковидан каттароқ. [У] силлиқ эмас ва чуқурлиги гирдак эмас, балки тикка деворга ўхшаган, билак ўсиғи чуқурчада ташқарига юқорига қараб ҳаракат қилганида бу деворга етиб тўхтайдн. Биз тезда бунинг нима учун кераклигини тушунтирамыз. Буқрот бу икки чуқурчани икки кўз деб атайдн.

Ун тўққизинчи фасл. Билак суякларининг анатомияси ҳақида

(35) Билак узунасига ва бир-бирига ёнма-ён ётучи икки суякдан иборат. Улар «икки чақмоқ пўлат» деб аталади. Бошмалдоққа ёпишучи шу икки суякнинг юқоридагиси ингичка ва у «устки чақмоқ пўлат» деб аталади. Жимжилоқ тарафга йўналучи остки [суяк] йўғонроқ, у «остки чақмоқ пўлат» деб аталади. У [оғирликларни] кўтариб туради. «Устки чақмоқ пўлат»нинг фойдаси шундаки, у орқали билакнинг туширучи ва айлантиручи ҳаракати амалга оширилади, «остки чақмоқ пўлат»нинг фойдаси шундаки, у орқали билакнинг йиғилиш ва ёзилиши амалга оширилади. Бу суякларнинг ўртаси ингичка қилиб тузилган, чунки уларни йўғон мушаклар ўраб туради ва унинг оғир бўлиш даражасида йўғон бўлишига ҳожати йўқ. Унинг икки учи кўп бойлоқлар чиққанлиги натижасида йўғонлашиб кетган; чунки бўғинлар ҳаракати вақтида қаттиқ туртки ва зарбаларга учрайдилар, гўшт ва мушаклар блан бирикмаган бўладилар.

Устки «чақмоқ пўлат» [билак суяғи] қийшайтирилган ва гўё ички томондан боради ва эгилиб бориб, ичкаридан ташқарига буралади. Бунинг фойдаси бурувчи ҳаракатларга яхши тайёрлигидир. Остки «чақмоқ пўлат» [тирсак суяғи] тўғридир, чунки бундай шакл букилиш ва ёзилиш учун мувофиқдир.

Йигирманчи фасл. Тирсак бўғинининг анатомияси ҳақида

Тирсак бўғинига келсак, у устки «чақмоқ пўлат» бўғини ва остки «чақмоқ пўлат» блан елка орасидаги бўғинлардан ташкил топади. Устки «чақмоқ пўлат» нинг учига чуқурча бор. Бу чуқурча елка суягининг сиртки чекасидаги дўнгликка лойиқ қилиб тузилган. У дўнглик чуқурчага

бойлоқ блан боғланган. Бу дўнгнинг чуқурда қиладиган айланма ҳаракати, қўл панжасини юқорига ва пастга айлантиради. «Остки чақмоқ пўлат»га келсак, унда иккита ўсиқ бор. Уларнинг ўртасида || юнон алифбе- 22а
сидаги «син» ҳарфига ўхшаган тарновча бор. У бундайдир: «С». Бу тарновча чуқурининг сатҳи елка суяги охиридаги тарновчага кираолиш учун дўнг қилинган. Чуқурлик шакли дўнглик шаклига ўхшаш думалоқдир. Бу тарновчага остки «чақмоқ пўлат»нинг икки ўсиғи ўртасидаги тарновчанинг кириши натижасида тирсак бўғини ташкил топади; тарновча [иккинчи] тарнов устида орқага ва қуйига ҳаракат қилганда қўл ёзилади; агарда деворсимон тарновчага дўнгликни ўзида тутучи чуқурча тик девор бўйлаб турган чуқуридан қаршилиқ бўлса, қўлни тарновча ушлаб қолади, яна ёзилишга йўл қўймайди. Шунинг учун қўл тўғрилигича тўхтаб қолади. Тарновчалардан бири бошқасида юқорига ва олдинга ҳаракат қилганда қўл ййгилади. Билакнинг ички томони қўлнинг елкадан тирсаккача бўлган қисмининг олд томонига тегади: ҳар иккала чақмоқ пўлатнинг учлари қуйидан бирлашиб гўё бир бутун нарса ташкил қиладилар ва уларда кенг умумий чуқурлик пайдо бўлади. Унинг катта қисми остки «чақмоқ пўлат»да жойлашган чуқурланиш лозим бўлмаган жой дўнг ва силлиқ ҳолида қолади. Бу зарарланишдан узоқроқ бўлиши учундир.

Пастки «чақмоқ пўлат» чуқурлигининг озгина узунчоқ ўсиғи бор. Биз тезда унинг фойдалари тўғрисида сўзлаймиз.

Иигирма биринчи фасл. Билакузук суякларининг анатомияси ҳақида

Билакузук, зарарланиш юз берса, бутун бўғинга ёйилиб кетмаслиги учун кўп суяклардан тузилган. Билакузук суяклари еттита асосий ва битта қўшимча суякдан иборат. Асосий суякларга келсак, улар икки қаторда [жойлашганлар], бир қатор билакнинг пастки қисмига бориб ёпишадилар ва унда учта суяк бўлиб, у билакка ёпишгани учун торроқ бўлади. Иккинчи қаторнинг суяклари тўртта. Бу қатор бармоқлар тарафидаги кафт суягига бориб ёпишади, бирикадиган қисми кенгроқ бўлади. Биринчи қатордаги учта суяк аста-секин ингичкалашиб боради; уларнинг билакнинг пастки қисмига боручи бошчалари торроқ; улар зичроқ ва маҳкамроқ боғланган бўлиб, бошқа қаторга ёпишучи бошчалари кенгроқдир; улар [унча зич эмас] ва унга маҳкам бириккан эмаслар.

Саккизинчи суякка келсак, у билакузукнинг икки қаторини маҳкамламайди ва кафтга ёпишиб ётадиган нервни сақлаш учун яратилган. Учинчи қаторнинг чеккаси суякларнинг бошчалари бирлашишидан ташкил бўлади. Ўша чекка, айтиб ўтганимиз, ҳар икки «чақмоқ пўлат»нинг учидаги чуқурчага киради. Натижада букилиш ва ёзилишини амалга оширучи бўғин пайдо бўлади. Эслатиб ўтилган пастки «чақмоқ пўлат» даги ўсиқ унга ёпишиб ётучи билакузук суякларидаги чуқурчага киради; бу-

нинг натижасида панжани юқорига ва пастга буручи бўгин ташкил топади.

(36) Йигирма иккинчи фасл. Кафт суяклари анатомияси ҳақида

Кафт ҳам зарарланиш юз берганида [ҳамма суякларга] ёйилиб кетмасин учун ва қўл панжаси юмалоқ нарсаларни ушлаганда кафтда чуқурлик ташкил қилаолсин учун яна шунингдек, қўл панжасида суюқликни тутиш мумкин бўлсин учун бирнеча суяклардан ташкил топган. Бу суякларнинг бўгинлари ҳаракатсиздир, [у] суяклар тарқалиб кетмасин ва қўл панжаси ушлашда кучсиз бўлиб қолмасин учун ўзаро маҳкамланган.

Агар қўл панжасининг терисини шилиб олинса, бу суякларнинг бириккан эканини ва бўгинларининг сезилмас эканини кўриш мумкин. Шублан бирга бойлоқ уларни бир-бирига қаттиқ равишда боғлайди, лекин улар енгилгина яқинлашаоладилар ва қўл панжасининг ички қисмида чуқурлик ҳосил қилишга лаёқатлидирлар.

Кафт орқаси суякари тўрттадир, чунки улар тўртта бармоққа ёпишадилар. Билак томонидан улар ўзаро жипс ёпишган ва қўшилган суяклар блан яхши қўшилиш учун яқинлашадилар, бармоқлар томонида эса, бир-биридан ажраладиган ва узоқлашадиган суяклар блан яхши қўшилиш учун бироз ажраладилар. Ички томондан улар, ўзинг биладиган сабаб бўйича, чуқур қилинганлар. Кафт орқаси бўғини [ва] билаклар орасидаги бўгин билак суяклари учига чуқурчалар воситаси блан бирлашади. [Уларга] тоғайлар блан бириккан кафт орқаси суякларининг дўнгликлари кириб туради.

Йигирма учинчи фасл. Бармоқлар анатомияси

[Бармоқлар] нарсаларни тутишга ёрдамлашучи қуролдирлар. Улар суякдан ҳоли равишда гўшдан тузилган эмас, чунки агар улар суяксиз 226 тузилганда, || кўп қўрт-қўмурсқа ва балиқлар каби ҳархил ҳаракат қилган бўлар эди.

Бармоқлар ўзларининг ҳаракатлари қўли [доим] титраб турадиган кишиларнинг ҳаракатидан ҳам заифроқ бўлмасин учун суякка эга бўлганлар, лекин улар томири тортиб қоладиган [кишиларда] бўладиган каби ўзларининг ҳаракатлари қийинлашмасликлари учун бир суякдан иборат қилиб яратилган. Суяклар сони учтагинадир, чунки агар уларнинг сони кўпроқ бўлганда эди, бу ҳол [бармоқлар] ҳаракатининг кўпайишига сабаб бўлар [бу эса], албатта қаттиқроқ ушланиши лозим бўлган нарсани ушлашда бўшлик ва заифликни келтириб чиқарар эди. Шундай қилиб, бармоқлар учта [суякдан] озроқ қилиб яратилганда, масалан, икки суякдан иборат бўлганда, уларнинг қаттиқлиги етарли, ҳаракатчанлиги эса оз бўлар эди. Бармоқларга эса ҳаддан ташқари қаттиқлик [эмас], турли ҳаракатларга ёрдамлашучи эркинлик зарур.

Бармоқлар, асослари кенг, бошчалари эса торроқ бўлган суяклардан тузилганлар. Қуйида ётучи суяклар аста-секин катталашиб борадилар, шу сабабли бармоқларнинг охири энг ингичка суяк бўлади, бу кўтаручи ва кўтарилушнинг нисбати тўғри бўлсин учундир. Уларнинг суяклари зарарланишдан сақланиш учун юмалоқ қилиб тузилганлар; улар маҳкамдирлар ва ҳаракат, ушлаш ва кўтариш мақсадида кавак ва иликка эга бўлмайдилар. Бармоқларнинг суяклари ички томонга эгилган ва ташқарига бўртиб чиққан ҳолда яратилганлар, шунинг учун ушлаган нарсани яхши тутадилар, уқалайдиган ва сиқадиган нарсани яхши уқалайдилар ва сиқадиладар. Ба'зиларининг олдида чуқурлик ёки дўнглик йўқ. Бир бутун суяк вазифасини бажаришга тўғри келганда, улар бир-бирлари билан яхши бирикадилар ва гўё бир бутун суяк ташкил қиладилар. Лекин ташқиси, четки бармоқлар, масалан, бошмалдоқ ва жимжилоқ бир томонга эгилганлар. Улар бир-бирига тегмайдиган томонга эгилгандирлар. Сиқиш пайтида юмалоқ шакл пайдо қилади ва буларни зарарланишдан сақлайди. Бармоқларнинг ички томони таянч бериш учун ва улар бирор нарсани ушлаганда чўзилаолсинлар учун гўштли қилиб яратилганлар. Ташқаридан эса бундай эмас. Булар оғир бўлмасин учун ҳамда бирлашганда зарба беручи орган бўлсин учундир.

Бармоқлар туташганда яхши жойлашсинлар [ва] ёпишиб кетсинлар учун сергўшт қилиб тузилган.

Ўрта қўл бўғинлари энг узун, сўнгра номсиз бармоқ, сўнгра кўрсаткич, сўнгра жимжилоқ туради, [бу] сиқилган вақтда уларнинг учлари баравар турсин ва улар ўртасида бирор оралиқ ва кафт тутиб олинган юмалоқ нарса устидан эгилаолсин учундир. Бошмалдоқ [бошқа] тўрт бармоқни баробар тутати ва агар у бошқа жойда бўлганда, бефойда бўлар эди.

Агар бошмалдоқ кафтнинг ўртасида бўлганда, кафт орқали қиладиган кўп ишларни қилаолмас эдик, агарда бошмалдоқ жимжилоқ билан ёнма-ён турганда, иккала қўл бирор нарсани бирга олишда бир-бирига қараган бўлмас эдилар. Агар бошмалдоқ орт томонда жойлашган бўлганда, яна ҳам узоқроқ бўлар эди.

Бошмалдоқ кафт суяги билан боғланган эмас (37). Бу, улар ўртасидаги масофа тораймасин учундир. Тўрт бармоқ бир нарса устидан бирор томондан қўшилса ва бошмалдоқ бошқа томондан унга қарши турса, унда кафт катта нарсани ушлайолади. Бошмалдоқ яна тиқин бўлиб хизмат қилади ва кафт ушлаб турган нарсани беркитиб туради. Жимжилоқ ва номсиз бармоқ остдан қопқоқ каби бўладилар. Бармоқ суякларининг ҳаммаси чуқурчалар ва дўнглик билан қўшилганлар. Улар ўртасида ёпишқоқ суюқлик бор. Бармоқ бўғинлари маҳкам пайлар ва тоғайсимон пардалар билан ўралганлар. Бўғинларнинг оралари яхшироқ маҳкамланиш учун кунжутсимон суяк деб аталадиган кичик суяклар билан тўлдирилган.

Йигирма тўртинчи фасл. Тирноқларнинг фойдаси ҳақида

Тирноқлар тўрт хил фойда учун тузилганлар. [Биринчидан] уларнинг бармоқлар учун ҳимоя бўлиши ва бармоқлар бирор нарсани қаттиқ сиқиб турганда кучсиз бўлиб қолмаслиги учун; иккинчидан, бармоқлар ердан майда нарсаларни тераолсин учун; учинчидан, тирноқлар орқали тозалаш ва қашиш мумкин бўлсин учун; тўртинчидан, [тирноқлар] айрим ҳолларда қурол бўлиб хизмат қилсин учун. Биринчи уч [фойда] || инсон турига лойиқ, тўртинчиси эса бошқа ҳайвонларга муносиб. Тирноқлар маълум сабабларга кўра юмалоқ четли қилиб тузилганлар ва юмшоқ суякдан иборатдирлар, [бу] бирор нарса уларни босганда синиб кетмасликлари учундир. Тирноқлар доимо ўсиб турадилар, чунки улар кўп тирналиш ва юлинишга учрайдилар.

Йигирма бешинчи фасл. Тос [чаноқ] суяги анатомияси тўғрисида

Думғазанинг ёнида, ўнг ва сўл томонларда, иккита суяк бор. Улар бир-бири блан ҳаракатсиз бўғинлар орқали қўшилганлар. Улар юқоридаги суякларга асос бўладилар, остки суякларни эса кўтариб турадилар ва ҳаракатга келтираоладилар. Бу суяклардан ҳарбири тўрт қисмга бўлинади. Ташқи томонга ёндош суяк — ёнбош ёки чов суяги деб аталади, олдинги суяк қов суяги дейилади; орқадаги суяк қўймич суяги дейилади, остга ва ичкарига ёндош суяк «сон чуқурчаси» дейилади, чунки ундаги чуқурчага сон суягининг бўртиб чиққан боши кириб туради, чаноқда сийдик пуфаги, бачадон, эркакларда — уруғ йўллари, орқа тешиги, тўғри ичак каби муҳим органлар жойлашган.

Йигирма олтинчи фасл. Оёқнинг фойдалари тўғрисида умумий сўз.

Оёқнинг фойдалари икки нарсада. Биринчиси, қўзғалмай ва тикка туриш, бу оёқ панжаси орқали бўлади; иккинчиси, тикланиб, юқори ва қуйига кўчиш; бу сон ва болдир орқали бўлади. Оёқ панжаси зарарланган вақтда маҳкам тикка туриш қийин, аммо қўзғалиш мумкин. Лекин бир оёқнинг устида узоқ туриб қўзғалиш қийин бўлади. Сон ёки болдир мушаги зарарланса, бир жойда туриш осон, аммо қўзғалиш қийин бўлади.

Йигирма еттинчи фасл. Сон суягининг анатомияси ҳақида

Оёқ суякларидан аввалгиси сондир ва бу гавдадаги суякларнинг энг каттасидир, чунки у ўз устида бўлган нарсаларни кўтариб туради ва остидаги нарсаларни ҳаракатга келтиради. Унинг устки учигаги гумбазчалари «тос суягининг чуқурчасига» лойиқдир. Сон ташқарига ва олдинга дўнг бўлиб чиққан ва ичкарига ва ортга букилган бўлади. Агар у тўғри-

лигича «чуқурча»га ёндош қилиб тузилган бўлганда, ба'зи кишилардагидек, қадам ташлашда оёқ керилиб юрар эди. Бундай кишида катта мушаклар, нервлар, [сон] томирлари ёмон сақланган, натижада буларнинг ҳечбиридан бирор тўғри иш келиб чиқмайди ва [унда] ўлтириши ҳам яхши бўлмайди. Агар сон ичкарига кирган бўлмаганда оёқ керилишининг бошқача хили бўлар эди. Тикка турмоқ учун одам суянадиган ва четланадиган ўрта чизиқ бўлмас ва одам мувозанатни сақлайолмас эди.

Соннинг қуйи учиди иккита дўнглик бор. Бу дўнгликлар тизза бўғинини ташкил этади. Олдин оёқ тўғрисида гапирайлик, сўнгра [тизза] бўғини тўғрисида сўзлаймиз.

Йигирма саккизинчи фасл. Болдирнинг анатомияси ҳақида

(38) Болдир, биллак сингари, икки суякдан иборатдир. Улардан бири каттароқ ва узунроқ ва ички томонда; у «катта най» дейилади. Бошқа [суяк] кичикроқ ва қисқароқдир. У сонгача етмайди, ундан қисқароқ, қуйидан эса у катта суяк етадиган жойгача этади. Уни «кичик най» деб аталади. Болдирнинг ҳам сиртга томон дўнги бор. Қуйи учиди ичга томон дўнги бор. Уларнинг фойдаси яхши тик тураолиш ва мувозанатни сақлашдир. Катта най, я'ни болдирнинг катта суяги сондан кичик қилиб тузилган, унинг сабаби бундайдир: бу суякда иккита хусусият йиғилган; улардан бири катталикини талаб қилади, бу [хусусият] маҳкамлик ва ўз остида турадиган нарсани кўтараолиш [қобилияти] дир. [Бошқа хусусият] қисқаликни талаб қилади, бу, ҳаракат енгиллигидир. Иккинчи хусусият болдирдан талаб қилинадиган мақсадга яқин бўлгани учун, бу [суяк] қисқа қилиб тузилган; биринчи хусусият сондан талаб қилинадиган мақсадга яқин бўлгани учун, сон катта қилиб тузилган. Болдирга ўртача катталик берилган, чунки агар унинг ҳажмлари катта қилинганда филлик касали ва веналарининг женгайиши блан оғручи кишиларда бўлгани каби ҳаракат қийинлиги пайдо бўлар эди. Агар у қисқа бўлганда, болдири [умуман] нозик бўлган кишиларда юз берадиган устидаги нарсаларни кўтараолмаслик ва ҳаракат қийинчилиги юз берган бўлар эди. || Шунинг натижасида болдирнинг катта суяги тирговичга 236 эга бўлади, я'ни кичик най уни маҳкамлаб туради. Кичик найда бошқа фойдалар ҳам бор. Масалан, у [катта ва кичик найлар] ўртасидаги нервлар ва томирларни беркитиб туради, катта най блан бирга тўпиқ бўғинларининг ташкил топишида иштирок этади. [Бу] ёзилиш ва бекилишни амалга оширучи бўғинни қаттиқроқ ва кучлироқ қилиш учундир.

Йигирма тўққизинчи фасл. Тизза бўғинининг анатомияси тўғрисида

Тизза бўғини болдир суягининг учидидаги чуқурчага соннинг охиридаги икки дўнгликнинг кириши натижасида ташкил топади. У икки дўнглик ўраб оллучи бойлоқлар блан, ичкарида қаттиқ боғловчи ва ҳар икки томондан [жойлашган] икки маҳкам бойлоқлар блан боғланган. Иккала

дўнгликнинг олдинги қисмида тиззанинг кўзи жойлашган. Бу, юмалоқ суяк бўлиб, унинг фойдаси шундаки, у чўкка тушганда, чордона қуриб ўтирганда бойлоқларни узилишдан ва чиқишдан сақлайди. Гавдани бир жойдан иккинчи жойга қўзғатиш учун бўғинни суяб туради. Тиззанинг кўзи учун жой олдидан берилган, чунки кўпинча у олд томонга қараб букчаяди, орқага эса унчалик букчаймайди. Ёнбошга ҳам жуда кам букчаяди, балки букчайиш ҳаминша олдинга бўлади, турганда, чўкка тушганда ва шундай ҳолларда қаттиқ ҳаракат олдиндан бўлади.

Ўттизинчи фасл. Оёқ панжаси анатомияси тўғрисида

Оёқ панжасига келсак, у маҳкам туриш қуроли қилиб тузилган. Шакл бўйича оёқ панжаси олд томонга узунчоқдир. [Бу узунчоқлик оёқ панжасига] таяниб тикка туришга ёрдамлашади. Оёқ панжасининг ички ёнбошида дўнглик бор. Бу бир жойда турганда ва айниқса юрган вақтда оёқ панжаси оёқ кўтарилган томоннинг қаршисига йўналсин ва эгилсин учундир. Шунингдек, бу силжиш учун кўтарилган оёқнинг кўтарилган томонига зарур таянчни кучайтириш учун керак. [Бунинг ҳаммаси] тик туриш пайтида мувозанат пайдо қилади. [Оёқ панжасидаги дўнглик] яна чиқиб турган нарсаларни [одам] босиб олганда, унинг қаттиқ оғриқни сезмаслиги учун ва оёқ зинапоярларга, нарвон поғоналарига яхши ўрнашсин учун керакдир.

Оёқ панжаси турли фойдалар учун бирнеча суяклардан тузилган. Керак вақтда ерда босилган жойни яхши эгаллаш ва ўраб олиш шу фойдадан. Оёқ панжаси албатта босган жойга тирмашади. Бу, кафт олган нарсасини ушлагандайдир. Ушловчи ўз қисмлари блан ҳаракатланиб, уларга ушлаш учун қулай шакл бераолса, бу унинг бутун парчадан иборат бўлиб ва бир шаклдан иккинчи шаклга ўтаолмайдиган бўлганидан кўра яхшироқдир. Кўп суяклардан иборат [гавда қисмларининг] ҳаммаси учун умумий бўлган фойда ҳам шу фойдалардандир.

Оёқ панжасида йигирма олти суяк бор: ошиқ, унинг ёрдами орқали [оёқ панжасининг] болдир блан бўғинланиши тамомланади; товон суяги, у маҳкамлик асосидир; қайиқсимон суяк [у] дўнглик ташкил қилади ва оёқ кафтининг тўрт суяги, уларга оёқ панжасининг товон қисми суяклари бирикади. Бу суяклардан бири олти томонли бўлиб, ташқи томонда жойлашган. Шу блан бу товон ерда маҳкам туради. Бешта суяк товон қисмига боғлиқдир. Ошиққа келсак, у ҳайвонлар ошиғига қараганда одамда кўпроқ туртиб чиққан. (39) Товон суяги тикка туриш учун муҳим [аҳамиятга эга] оёқ суякларидандир. Ошиқ ҳам ҳаракатда фойдали бўлган энг муҳим оёқ панжаси суякларидандир.

Ошиқ ҳар иккала «найча»нинг чиқиб турган икки учи ўртасида жойлашган, [улар] ошиқни ҳар томондан — юқоридан, орқадан, ташқаридан ва ичкаридан ўраб турадилар. Ошиқнинг икки учи товондаги икки

чуқурчага ботиб киради. Ошиқ болдир ва товоннинг ўртасида жойлашган. Ошиқ уларни яхши бириктиради, ўрталаридаги бўғинни маҳкамлайди ва тебранишдан сақлайди. Гарчи оёқ панжасининг чуқурлиги натижа-
сида ташқарига чиққан деб ўйлаш мумкин бўлса-да, ҳақиқатда ошиқ ўртада жойлашгандир. Ошиқ блан олдиндан қайиқсимон суяк || бўғинла-
ниб боғланади. Бу қайиқсимон суяк товон блан орқадан ва олдиндан оёқ
панжасининг товон қисмидаги уч суяк орқали бирикади. Ташқи томондан
эса кубсимон суяк блан қўшилади. [Кубсимон суякни] хоҳласанг алоҳида
суяк деб, хоҳласанг оёқ панжаси товон қисмининг тўртинчи суяги деб ҳи-
соблашинг мумкин.

24a

Товон суягига келсак, у ошиқ остида жойлашгандир. У мустаҳкам суяк бўлиб, орқа томондан юмалоқдирки, [бу] зарбалар ва зарарланишларга қарши туриш учундир. Оёқ панжасини тўғри босиш, товоннинг ерга жипс ёпишиб туриши учун у қуйидан текисдир. Унинг катталиги анча бор, [бу] танани эркин жўтариб юраолиши учундир. Бу суяк учбурчак шаклида. Учбурчак охиригача узайиб, оз-оз ингичкаланиб боради ва [у дўнглик] орқага ва ўртага қараб чуқурроқ бўлсин учун оёқ панжасидаги чуқурликнинг ташқарисига йўналиб кетади.

Оёқ товон қисми суякларига келсак, у қўл билакузугидан шу блан ажраладики, у бир қатор бўлиб, билакузук суяклари эса икки қатор суяклардан иборат, янада унда суяклар анча камдир, чунки ҳаракатланиш ва ушлашга эҳтиёж оёқ панжасига қараганда қўл панжасида кўпроқдир, чунки оёқ панжасининг энг кўп фойдаси [унинг] маҳкам туришидадир. Яна қисмларнинг ва бўғинларнинг кўп бўлиши оёқ панжаси қўйган жойга маҳкам ёпишишга ва маҳкам ўраб олишга халақит беради. Чунки бу қисмларга чўзилиш ва ҳаддан ташқари узоқлашишга тўғри келади. Ҳаракатнинг бутунлай бўлмаслиги ҳам зарар етказади, чунки лозим бўлган мутадил кенгайиш имконияти йўқолади. Ма'лумки, сони кўп, ҳажми кичик нарса блан ушлаш ўнғай бўлади, сони оз ва ҳажми катта нарса блан эса тик туриш ўнғайроқ бўлади.

Оёқ кафти эса бешта суякдан тузилган. Улардан ҳарбири бармоқлардан бири блан боғланади. Бармоқлар эса бешта ва улар бир қаторга тизилган, чунки уларга қўл бармоқларидан талаб қилинадиган ушлаш ва чангаллаш [қобилятига эга бўлишдан] кўра маҳкамлик зарурроқдир. Оёқнинг ҳарбир бармоғи, бошмалдоқдан ташқари, уч суякдан иборат, каттаси эса иккитадан.

Шундай қилиб, биз суяклар тўғрисида етарли бўлган нарсаларни айтиб ўтдик. Бу суякларнинг кунжутсимон ва юнон алифбесидаги «лом»-га ўхшаган [суяк] дан бошқа ҳаммаси, агар уларни ҳисоблаб чиқилса, икки юз қирқ саккизта бўлади.

ИККИНЧИ ЖУМЛА. МУШАКЛАР ҲАҚИДА

УТТИЗ ФАСЛДАН ИБОРАТ

Биринчи фасл. Нервлар, мушаклар, пайлар ва бойлоқлар ҳақида умумий сўз

Буларга келганда [қуйидагиларни] айтамиз: органларнинг эркин ҳаракатлари миядан нервлар орқали келган қувватлар блан тугалланади. Суяклар қаттиқ ва нервлар юмшоқ бўлганларидан, нервларнинг суякларга туташishi яхши бўлмайди. Суяклар ҳақиқатда ихтиёрий ҳаракат қилучи органларга таянчдирлар. Шунинг учун улуғ яратучи лутф қилиб, суякдан нервга ўхшаш бир бутун нарса ўстирди. Уни бойлоқ дедилар. Сўнгра, уни нерв блан бир бутун нарсадек қилиб эшди. Нерв ва бойлоқларга туташиб ётишдан ҳосил бўлган жисмлар ҳарҳолда ингичка бўлганлар. Нервлар органларнинг ҳаммасига етганлари ҳолда, ўсган ерларидаги ҳажмлари унча йўғон бўлмаганлар. [Балки] бу жисмлар йўғонликда бош мия, орқа мия моддалари, бошнинг ҳажми ва нервларнинг чиқадиган жойининг кенглигига муносиб бўлганлар.

Агар нервларнинг бу кичик ҳажмларига қарамасдан туриб, бутун органларни ҳаракатга келтириш иши юкланса, очиқ зарар бўларди. Бу ҳол, айниқса, нервларнинг бўлиниш, таралиш, тормоқланиш ўринларида ва айрим суяк бўлагининг (40) тагига қараганда анча ингичкалашган ерида, [нервларнинг] бошланиш ва ўсиб чиқиш ерларидан узоқлашган жойларида равшан кўринади. Шунинг учун улуғ яратучи, ўз ҳикмати блан тадбир кўрсатди, я'ни унга бойлоқ туташган жисмни тола-тола қилиб титиш, оралиқларни гўштга тўлдириш устига парда уртиш ва [ниҳоят] нерв моддасидан ўртасига ўққа ўхшаш бир таянч ўрнатиш блан йўғонлик берди. Буларнинг ҳаммаси бирга қўшилган ҳолда орган деб аталадики, у нерв, бойлоқ, икковининг толалари, оралиқни тўлдиручи гўштлар, ўровчи пардалардан иборатдир. Мана шунинг ўзи — мушакдир. Қачон мушак йиғилса [сиқилса], бойлоққа туташган пайни ва ўзидан орган томон
246 ўтган нервни тортади. || Натижада тиришиш ҳосил бўлади, сўнгра органи тортади. Қачон мушак ёзилса, пай бўшашади ва орган узоқлашади.

Иккинчи фасл. Юз мушаклари анатомияси ҳақида

Ма'лумдирки, юз мушакларининг сони юздаги ҳаракат органлари сонига баробардир. Юздаги ҳаракат қилучи органлар қуйидагилардир: манглай, икки кўз ғўлаги [олмаси], икки юқори қовоқ, қисман икки лабнинг иштироки билан икки юз ёнғоғи, айрим ҳолда икки лаб, бурун учининг икки тарафи [қаноти] ва пастки жағ.

Учинчи фасл. Манглай мушакларининг анатомияси ҳақида

Манглайга желсак, у — тери остида кенг ётган пардали нозик мушак воситаси билан ҳаракат қилади. У мушак тери билан шундай аралашиб кетганки, терининг бир бўлагидек бўлиб, терини ундан ажратиш мумкин эмас. Бу мушак ҳаракат қилучи органга пай воситасисиз йўлиқади, чунки унинг ҳаракат қилучи бўлаги енгил ва кенг теридан иборатдир. Шундай органни пайлар воситаси билан ҳаракатга келтириш қулай бўлмайди. Бу мушак ҳаракати билан қошлар юқорига кўтарилади ва у, ўзининг бўшашиши билан кўзларни юмишга ёрдам қилади.

Тўртинчи фасл. Кўз ғўлаги [олмаси] мушакларининг анатомияси ҳақида

Кўзни ҳаракатлантиручи мушакларга келганимизда, уларнинг сони олтита бўлиб, тўрттаси кўзнинг тўрт томонида: усти, ости ва икки бурчагида жойлашган. Улардан ҳарбири кўзни ўз томонига тортади. Яна икки мушак бироз қийшиқ ўрнашиб, кўзга айланиш ҳаракатини беради. Кўз ғўлаги орқасида бир мушак борки, бунга ёпишганлиги жиҳатидан бундан кейин баён қилинадиган ковак нерв ва у билан бирга бўлган нервларни мустаҳкамлаб туради. Нерв мушакни ушлаб туради ва унинг бўшашишига қўймайди. Акс ҳолда кўз чақчайган бўларди. Бу мушак кўзни тикилиб қараганда ушлаб туради.

Бу мушакнинг боғлоқ шаклдаги пардаларида тормоқланиш пайдо бўлганки, бу анатомларнинг шубҳага тушишларига сабаб бўлган. Бу мушакни ба'зи анатомлар битта, ба'зилари иккита ва ба'зилари учта ҳисоблаганлар. Ҳарқандай бўлмасин, унинг охири биттадир.

Бешинчи фасл. Қовоқ мушакларининг анатомияси ҳақида

Қовоқларга келсак, пастки қовоқ ҳаракатга муҳтож бўлмайди. Чунки мақсад, фақат юқори қовоқнинг ҳаракати билан тугал ҳосил бўлади. Юқори қовоқнинг ёрдами билан кўзни юмиш ва ҳар тарафга қаратиш тўлиқ амалга оширилади. Улуғ тангрининг ғамхўрлиги мақсадга халал бермаслик шarti билан мумкин қадар органлар сонини камайтиришга қара-

тилган. Чунки органлар сонини кўпайтирилганда ба'зи офатлар бўладики, уларни сен биласан. Юқори қовоқ ҳаракатсиз қолдирилиб, пастки қовоқ ҳаракат қилиши мумкин эди. Лекин яратучининг ғамхўрлиги унинг ҳаракатларини бошланиш ерига яқинлаштиришга ва сабабларини ғояларга энг тўғри ва одилонга йўл блан йўналтиришга қаратилган.

Юқори қовоқ нервларнинг бошланиш ерига яқинроқдир. Нерв қовоққа томон йўналганда эгилишга ва бурилишга муҳтож бўлмайди. Юқори қовоқ икки ҳаракатга: кўзни очганда юқорига кўтариш ва кўзни юмганда пастга тушириш ҳаракатига муҳтождир. Кўзни юмишда уни пастга тортадиган бир мушакка муҳтож бўлинади. Унга келган нерв пастга букилиб ва юқорига кўтарилиб келиши керак. Агар мушак битта бўлса, у икки ҳолдан ташқари бўлмайди: ёки қовоқнинг четига ёпишган бўлади, ёки ўртасига ёпишган бўлади. Агар ўртасига ёпишса, юқорига кўтарилиб, кўз ғўлагини бекитар эди. Агар четига ёпишганда эди, фақат бир томонига ёпишган бўлиб, қовоқ му'тадил равишда яхши ёпилмас эди. (41) Балки, қийшиқ ёпилиб, мушак пайга биринчи йўлиққан томонда кўзни юмиш қаттиқ бўлиб, иккинчи томонда кучсиз бўларди. Натижада қовоқнинг ёпилиши текис бўлмай, юз нерви фалаж бўлган кишининг қовоғининг ёпилишига ўхшаган бўларди. Шунинг учун битта мушак ўрнига икки мушак тузилди. Улар кўзнинг ҳар икки бурчагидан чўзилиб, қовоқни бирхилда тортадилар. Қовоқни очишга келганимизда, қовоқнинг ўртасига келадиган бир мушакнинг ўзи етарлидир. Мушак пайларининг учи қовоқ четига келиб ёйилади. Қачонки у тортишса, кўз очилади. Шунинг учун бу мушак битта тузилди. Бу икки парда орасидан тўғри тушиб, киприк ўсадиган жой остига ўрнашган тоғайга ўхшаш жисмга ёйилиб туташади. ||

25a : Олтинчи фасл. Лунж мушаклари анатомияси ҳақида

Лунжнинг икки турли ҳаракати бор. Бири пастки жағнинг ҳаракатига тоби' ҳаракати, иккинчиси лабнинг иштироки блан бўладиган ҳаракат. Бошқа орган иштироки блан бўлган лунж ҳаракатининг сабаби, у органнинг мушаги блан бўлади. Лунжнинг бошқа юрган блан бирга бўлган ҳаракатига, лунж блан бошқа органга умумий бўлган мушаклар ёрдам беради. Бундай мушаклар ҳарқайси юз лунжида битта бўлиб, кенгдир ва у мушак лунж исми блан машҳурдир. Бу иккала лунжнинг ҳарбир мушаги тўрт қисмдан тузилади. Чунки буларга келадиган толалар тўрт ердан келадилар. Бирининг чиқадаган жойи ўмров бўлиб, унинг охирлари икки лаб тарафларининг пастигача туташади. Бу оғизни қийшайтириб, пастга тортади. Иккинчи толанинг чиқадаган жойи тўш ва ўмров суяклари бўлиб, толалар икки тарафдан қийшиқ бўлиб келадилар. Ундан ўсиб чиққанлари сўлдан ўсиб чиққанлари блан кесишиб

ўтиб кетадилар. Ўнгдан ўсиб чиққан мушак толалари лабнинг сўл томонининг паст қисмига туташади. Сўлдан ўсиб чиққан мушак толалари — олдингининг аксича бўлади. Бу мушак толалари қисқарган вақтда бурма халтанинг оғзидек оғизни торайтиради ва уни чўччайтиради. Учинчи толанинг чиқадиған ери курак суягининг тумшуксимон ўсиғидир. Бу юқорида айтилган мушакларга туташади. У лабни бирхилда ҳар икки томонга мойил қилади.

Тўртинчи қисмининг толалари умуртқа устунининг бўйин қисмидаги умуртқаларнинг ўткир ўсиқларидан бошланади. Бу толалар қулоқларнинг тўғрисида ўтиб, лунжга туташади ва уни ҳаракатга келтиради. Бу ҳаракатга лаб тоби' бўлади. Кўпинча ба'зи одамларда бу толалар қулоқ тагига жуда яқин бўлиб, қулоқларга туташади ва уларни ҳаракатга келтиради.

Еттинчи фасл. Лаб [дудоқ] мушаклари анатомияси ҳақида

Лаб мушакларига келсак, улар жумласидан юқорида айтганимиздек, лаб ҳам лунжга умумий бўлган мушаклар ва лабнинг ўзига хос бўлган мушаклар бор.

Лабнинг ўзига хос мушаклари тўрттадир. Бундан бир жуфти лабга юқоридан ёнғоқ суягидан келиб, лаб чегараси яқинига туташади, икkitаси эса остдан келади. Ёлғиз бир лабни ҳаракатга келтиришда шу тўрт мушакнинг ўзи етарлидир. Чунки булардан ҳарбири ҳаракатга келганда, лабни оғизнинг ўша қисмига томон ҳаракатлантиради. Агар икки мушак икки томондан ҳаракатга келса, лаб улар томон ёзилиб, ҳаракатлари тўрт томонга тугал бўлади. Лабнинг булардан бошқа ҳаракати бўлмасдан, тўрт мушакнинг берган ҳаракати етарлидир.

Бу тўрт мушак ва лунж блан умумий бўлган мушак охирлари лаб танаси блан шуқадар аралашиб кетганларки, сезги уни лабнинг хусусий моддаларидан ажратаолмайди. Чунки лаб юмшоқ ва гўштли орган бўлиб, унда суяк йўқдир.

Саккизинчи фасл. Бурун мушаклари анатомияси ҳақида

Бурун чети қанотлари мушакларига келсак, уларга иккита кичкина ва кучли мушаклар ёпишадилар. Бошқа кўпроқ керак бўладиган мушаклар сиқилиб қолмаслиги учун, бу мушаклар кичкина бўлганлар. Чунки лаб ва лунжнинг ҳаракатлари кўп бўлиб, тез-тез қайтарилиб туради ва давомли бўлади. Шунинг учун уларга эҳтиёж, бурун қанотлари ҳаракатларига бўлган эҳтиёжга қараганда кўпроқ бўлади.

Бу икки мушакнинг суяксиз бўлгани жиҳатидан келган камчиликларнинг ўринларини тўлдириш учун кучли тузилганлар. Бу мушаклар ёнғоқдан келиб, аввал ёнғоқ мушаги тарафидан келучи толалар блан

аралашадилар. Уларнинг ёнгоқ томонидан келишларининг сабаби, бурун қанотлари мушагини ўша томонга ҳаракат қилдириш учундир.

(42) Тўққизинчи фасл. Остки жағ мушакларининг анатомияси ҳақида

Ҳаракатни юқори жағга берилмасдан, остки жағга берилиши бир-неча фойдалар учундир. [Биринчидан] енгил бўлган нарсани ҳаракатга келтириш яхшироқдир. Ҳаракат зарар берадиган, аёвли органларни ўз ичига олган органни ҳаракатга келтиришдан кўра, улардан ҳоли бўлган органни ҳаракатга келтириш яхшироқ ва хавфсизроқдир. Агар юқори жағни осонлик блан ҳаракатга келтириш мумкин бўлса эди, унинг бошга бириктирилиши буқадар пишиқ бўлмаган бўлар эди.

Пастки жағнинг ҳаракатини учдан ортишига эҳтиёж бўлмади: [булар] оғизни очиш-эснаш ҳаракати, оғизни юмиш ҳаракати ва чайнаш-эзиш ҳаракатларидир. Очучи ҳаракат жағни пастга туширади, юмучи ҳаракат жағни юқорига кўтаради ва эзучи ҳаракат эса, 256 жағни айлантириб, икки томонга мойил қилади. Юмучи ҳаракат, || юқоридан тушучи ва юқорига қараб тортилучи мушаклар воситаси блан бўлиши аниқдир. Очучи ҳаракат аксинча бўлади. Эзучи ҳаракат эса — мушакларни қийшиқ ҳаракатга солиш блан бўлади. Оғизни юмиш учун икки мушак хизмат қилади. Улар ч'акка мушаклари исми блан машҳурдирлар ва «ўрилган» мушаклар деб аталадилар. Бу икки мушак ҳажмининг миқдори одамда кичик бўлади. Чунки бу иккови блан ҳаракат қилучи орган кичик ҳажмли, сийрак тузилишли ва енгил вазнлидир ва [шунингдек] бу икки мушак воситаси блан пайдо бўладиган ҳаракат ҳам енгилроқ бўлади.

Бошқа ҳайвонларга келганимизда, остки жағ одамнинг остки жағига қараганда каттароқ ва оғирроқ бўлади. [Ҳайвонларда] бу икки мушак ёрдами блан бўладиган жемириш, кесиш [узиш], тишлаш ҳаракатлари қаттиқроқ бўлади.

Ғоятда юмшоқ жисм бўлган мияга, я'ни нервнинг чиқиш ерига яқин турганлари учун, бу икки мушак ҳам юмшоқдир. Улар блан мия ўртасида биргина суяк бордир. Шунинг учун ва мияга уларда пайдо бўладиган офатлар ҳамда мия яллиғланишига ва шунга ўхшаш касалликларга олиб борадиган оғриқлар ўтиш хавфи борлиги учун яратучи, у — покдир, уларни миядан чиқадиган ерида икки ёйсимон суяклар ичига кўмиб [бекитиб] ёйсимон суяклар ва тешиклар ёриқларидан иборат гумбаз шаклидаги пардалар тагидан ўтказди. Бундай қилиниши шунинг учунки, унинг моддалари ўзининг чиққан еридан узоқлашган сари секин-аста қаттиқлашаборсин. Бу мушакларнинг ҳарбирида, остки жағнинг қирраларига ёпишучи пайлар ҳосил бўлган. Улар мушак қисқарган вақтда остки жағни юқори кўтарадилар. Бу икки мушакка ёрдам учун [яна]

икки мушак берилган. Булар оғизнинг ичидан ўтиб, остки жағгача тушадилар, чунки оғир нарсани кўтариш ёрдамчи кучни талаб қилади.

Бу икки мушакдан ўсучи пайлар мустаҳкам бўлиши учун, уларнинг четида ўсмай, ўртасида ўсади. Оғизни ючучи ва остки жағни пастга туширучи мушакларга келганимизда, унинг толалари қулоқ орқасида жойлашган бигизсимон ўсиқдан бошланади. Улар бир мушак бўлиб бирлашадилар. Сўнгра, яна ҳам қаттиқроқ бўлсин учун толаларга ажралиб, кейин бўлакларга бўлинади. Улар ўзининг анча узунлигидан бирорта зарарга учраб қолмаслиги учун уни гўшт блан тўлдирилади ва у, янгидан битта мушакка айланади. Уни «қўшалоқ» мушак деб аталади. Бунинг қўшалоқ бўлишининг сабаби, чўзилганда зарар етмаслик учундир. Бу мушак остки жағнинг иякка томон букилган жойига боради. У қисқарса, остки жағни орқага тортади ва пастга туширади. Бу остки жағнинг табиий оғирлиги, унинг пастга тушишига ёрдам берганлигидан, бу икки мушак етарли бўлиб, бошқа ёрдамчи мушакларга эҳтиёж қолмайди.

Чайнаш мушакларига келсак, улар ҳар томонда биттадан учбурчак шаклидаги икки мушакдан иборатдир. Уларнинг учлари учун ёнғоқ суягига туташган бурчаги қабул қилинса, ундан икки тенг томонлар чўзилади: бири остки жағга томон, иккинчиси ёй шаклидаги суяк чегараси томон боради. Буларнинг орасини туб хизматини бажаручи тўғри чизик туташтиради. Туб ёнлардаги ҳарбир бурчак ўзига яқин томонга ёпишади.

[Бу мушакнинг шу шаклда бўлиши] қисқарганида турли томонлар ҳосил бўлиб, ҳаракат бир текисда бўлмаслиги, ҳатто ҳархил тарафга қараб, ҳархил ҳаракатнинг келиб чиқишига қулайлик туғилиши учундир. Шу блан овқатларни эзиш ва чайнаш амалга оширилади.

Унинчи фасл. Бош мушакларининг анатомияси ҳақида

Бошда ўзига хос ҳаракати ва беш бўйин умуртқалари блан бирга бўлган ҳаракати бордир. Бу ҳаракатлар воситаси блан бош ва бўйиннинг баробар эгилиш ҳаракатлари амалга оширилади. Бу ҳаракатлардан ҳарбири, я'ни бошнинг ўзига хос ҳаракатлари ва бўйин блан биргалашиб бўладиган ҳаракатлари (43) бошни ё олдинга эгади, ё орқага қайиради. Ё ўнгга эгади, ё чапга эгади. Гоҳи буларнинг орасида бўлган ҳаракатлардан бурилиш ва айланма ҳаракатлар ҳам келиб чиқади. Бошнинг ўзини олдинга эгучи мушакларга келсак, улар иккита бўлиб, улардан биттаси икки томондан келади, чунки булар ўз толалари блан устан қулоқларнинг орқаларига ва остдан тўш суягига ёпишиб, бир-бирига туташгандек бўлиб юқорига кўтарилади. Булар ба'зан бир мушак, ба'зан икки мушак ва ба'зан уч мушак деб гумон қилинади. || Чунки улар-

дан бирининг боши бўлиниб, икки бошдек бўлиб қолади. У мушаклардан бири ҳаракат қилса, бошни ўз томонига букади. Агар икковлари ҳаракат қилсалар, бошни олдинга баравар букадилар.

Бош ҳам бўйинни бирликда олдинга букучи мушакларга келсак, улар бир жуфт бўлиб, қизилўнгач остига жойлашгандир ва биринчи ҳам иккинчи умуртқалар томон бориб, улар блан бирлашади. Агар қизилўнгачга яқин турган бўлаги блан қисқарса, фақат бошни қийшайтиради. Агар икки умуртқага туташган бўлаги ишлатилса, бўйинни букади.

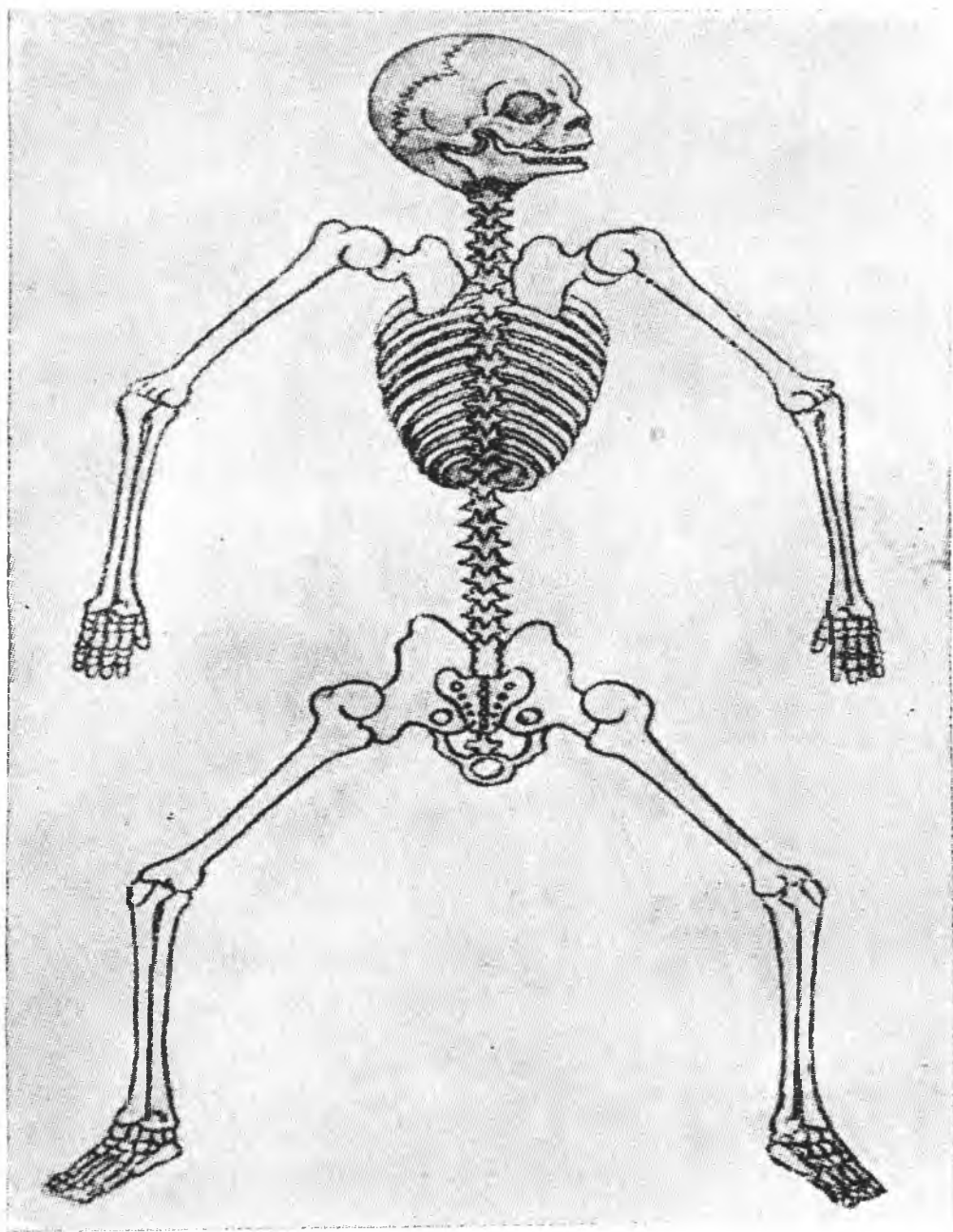
Фақат бошни орқага букучи мушакларга келсак, улар тўрт жуфт бўлиб, юқорида айтилган жуфт мушаклар остига ўрнаштирилган. Бу жуфт мушакларнинг бошланиш ерлари бошнинг танага уланган еридан юқоридадир. Булардан ба'зилари бўйин умуртқаларининг ўткир ўсиқларигача келади. Буларнинг чиқиш ерлари орқа ўртасидан узоқроқдадир. Бошқалари эса, умуртқа кўндаланг ўсиқларининг тагига ёпишади. Буларнинг чиқиш ерлари орқа ўртасигачадир. Бундан бир жуфти устда биринчи умуртқанинг кўндаланг ўсиқларигача келади. Яна бир жуфти иккинчи бўйин умуртқасининг ўткир ўсиғига келади. Яна бир жуфтининг толалари биринчи бўйин умуртқасининг кўндаланг ўсиқларидан бошланиб, иккинчи бўйин умуртқасининг ўткир ўсиғига келади. Бунинг хизмати бошни орқага қийшайганда табиий ҳолида ушлаб туришдир. Бошни орқага букучи мушаклардан тўртинчи жуфти ҳам бўлиб, бу мушак юқоридан бошланади ва учинчи жуфт остидан қийшайиб ташқи томонга йўналади, биринчи бўйин умуртқасининг кўндаланг ўсиғига бориб ёпишади.

Олдинги икки жуфт мушаклар бошни орқага мойил қилдирмасдан ёки жуда ҳам оз мойил қилдириб айлантиради.

Учинчи жуфт мушаклар бошнинг оғиш миқдорини тўғрилайди. Тўртинчи жуфт мушаклар бошни аниқ қийшайтириш блан орқага айлантиради. Учинчи ва тўртинчи жуфтлардан қайсибири танҳо ҳолда оғса, бошни ўз томонига оғдиради. Булар икковлари бирдан қисқарса, бош оғмасдан орқага букилади.

Бошни бўйин блан бирликда букучи мушакларга келсак, улардан уч жуфти чуқур ўрнатилиб, бир жуфти уртучи сифатида [бошқаларни] қоплаб туради. Сўнгги жуфт мушакдан [қопловчи мушакдан] ҳарбир тоқаси учбурчак шаклида бўлиб, уларнинг асосини миянинг орқасидаги суяк ташкил этади. Бунинг яна бир тоқаси бўйингача тушади.

Бу мушакларнинг остига ёзилган уч жуфт мушакларга келсак, бир жуфти умуртқаларнинг икки томони бўйлаб тушган, бир жуфти кўндаланг ўсиқлар томон қаттиқ мойил бўлиб, [ниҳоят] бир жуфти умуртқа ёнлари ҳам умуртқа кўндаланг ўсиқлари оралигидан кетади.

м гавдаси анатомиясига бағишланган китобдан (1101—1683), ЎзССР ФА нинг
қўл'ёзмаси, № 2105.

Бошни икки томонга [оғдиручи] мушаклар икки жуфт бўлиб, бошнинг танага туташган ерига ёпишган. Булардан бир жуфтининг ўрни олдинда бўлиб, бу бошни иккинчи умуртқа блан туташтиради. Бундан бир тоқаси ўнгда ва бир тоқаси сўлда туради. Иккинчи жуфтнинг ўрни орқа бўлиб, биринчи умуртқа блан бошни туташтиради. Унинг бир тоқаси ўнгда ва бир тоқаси сўлда туради.

Бу тўрт жуфт мушаклардан қайсибири қисқарса, бош унинг томонига қийшайиб оғади. Бир томондан қайсибир жуфти қисқарса, бош улар томон қийшаймасдан оғади. Агар олдиндаги икки мушак қисқарса, бошни пастга туширишда ёрдам беради. Агар икки орқа томондаги мушаклар қисқарса, бошни орқага букади. Агар тўрттала мушак бирдан қисқарса, бош тўғри туради. Бу тўрт мушак мушаклар ичида энг кичик мушаклар бўлсалар ҳам, лекин уларнинг яхши жойлашганликлари, яъни бошқа мушаклар остида сақланиб туришлари бошқаларнинг ўз катталиклари блан қўлга киритган ютуқларининг ўрнини босади.

Бошнинг бўғини учун бир-бирига зид икки нарса керак. Булардан бири — бўғинланишнинг ҳаракатга кам берилганлигидаги қаттиқликдир. Иккинчиси — ҳаракат сонларининг кўплиги бўлиб, бу бўғинни ҳаракатга берилучан қилади.

Мустаҳкам қилиш учун бошнинг танага уланиш ерини кўп мушаклар блан ўраш ҳаракатни жуда қулайлаштиради. Натижада иккала мақсад ҳосил бўлади; яратувчиларнинг энг яхшиси, тангри, қутлуғ бўлсин.

Ўн биринчи фасл. Ҳиқилдоқ мушаклари анатомияси ҳақида

(44) Ҳиқилдоқ тоғайдан иборат бир орган бўлиб, товуш қуроли [сифатида] тузилган. Бу учта тоғайдан бириккан: биринчи тоғай ушлаб кўрганда сезиларли бўлиб, томоқ олдида, ияк остида жойлашган. Бу қалқонсимон тоғай деб аталади. Чунки бунинг ичи ботиқ ва сирти дўмбоқ бўлиб, || чарм қалқонга ўхшайди. Иккинчи тоғай биринчи тоғай орқасида ўрнашиб, бўйинга яқин туриб, биринчи блан боғланган. Бу исмсиз тоғай деб машҳур бўлган. Учинчи тоғай иккита олдингиларни қоплаб, исмсиз тоғайга туташади ва қалқонсимон тоғайга яқинлашади. Аммо у блан ёпишмайди. Қалқонсимон тоғай блан исмсиз тоғайлар ўртасида икки чуқурчали бўғин [уланиш ўрни] борки, уларга исмсиз тоғайдан чиққан иккита ўсимта, иккита чуқурча блан бойлоқлар орқали улагандир. Бу [учинчи тоғай] томсимон ёки косасимон тоғай деб аталади. Қалқонсимон тоғай номсиз тоғайга яқинлашиши ва бир-бирларида узоқлашишлари натижасида ҳиқилдоқ очилиб, ёпилади. Ҳиқилдоқ ва унинг олди яқинида учбурчак шаклида бир суяк бўлиб, юнонча алфавитдаги лом ҳарфи ёзилишига ўхшатиб ломсимон суяк деб атаганлар. Чунки юнонча лом мана шундай [ёзилган]:

Бу суякнинг тузилишдаги фойдаси ҳиқилдоқ мушагининг толалари бошланадиган жой ва унинг суянчиғи бўлишидадир. Ҳиқилдоқ қалқонсимон тоғайни исмсиз тоғайга чиқадиған мушакларга ва коса шаклли тоғайни қалқонсимон тоғайга сиқиб, уни қоплайдиган мушакларга ва косасимон тоғайни у икки тоғайдан узоқлаштириб, ҳиқилдоқни очадиған мушакларга муҳтождир. Ҳиқилдоқни очадиған мушаклардан бири, лом шаклидаги суякдан бошланадиган бир жуфт мушакдир. Бу лом шаклли суякдан бошланиб, қалқонсимон тоғайнинг олдиға келади ва унинг устиға ёзилиб, у блан туташиб кетади. Бу ўзининг қисқариши блан косасимон тоғайни олдинға ва юқорига суради, шу блан ҳиқилдоқ кенгайди. Яна [бир] жуфт мушак ҳалқум мушаги деб ҳисобланади, у пастға қараб тортади, лекин бизнингча уни ҳиқилдоқ ва ҳалқум учун умумий мушак деб ҳисоблаш тўғридир. Улар тўш ичкарисидан бошланиб, қалқонсимон тоғайға томон боради. Қўпчилик ҳайвонларда унга яна бир жуфт мушак ҳамроҳ бўлади. Ҳиқилдоқни очучи мушаклардан яна икки жуфт мушак борки, улардан бир жуфт мушак косасимон тоғайға орқадан келиб, у блан бирикади. Булар қисқарсалар, косасимон тоғайни кўтарадилар ва орқаға тортадилар. Бунда ҳиқилдоқ қалқонсимон тоғайға сиқилиб туришдан қутилиб кенгайди. Яна бир жуфт мушаклар косасимон тоғайларнинг четигача келади. Булар қисқарсалар, косасимон тоғайни қалқонсимон тоғайдан ажратадилар ва ён тарафға тортиб, унинг [ҳиқилдоқнинг] кенгайишиға имкон беради.

Ҳиқилдоқни торайтадиган мушакларга келсак, улардан бир жуфти лом суяги томондан келиб, қалқонсимон тоғайға туташади. Сўнг у кенгайди ва исмсиз тоғайни шундай ўрайдики, ҳатто бу иккала мушакнинг учлари исмсиз тоғай орқа томонида бирлашиб кетадилар. Бу жуфт мушаклар қисқарса, ҳиқилдоқнинг пастки қисми тораяди. Яна тўртта мушаклар борки, булар иккита қўшалоқ мушаклар деб гумон қилинадилар. Булар қалқонсимон ва номсиз тоғайларнинг охириларини бирлаштирадилар. Булар қисқарсалар, ҳиқилдоқнинг остини торайтирадилар. Ба'зан улардан бир жуфти ичда ва бир жуфти ташқарида ётган деб ўйлаганлар.

Ҳиқилдоқни бекитучи [қопловчи] мушакларга келсак, уларнинг энг яхши жойланишлари ҳиқилдоқнинг ички тарафида ўрнашганликларидир. Чунки улар сиқилсалар, косасимон тоғайни пастға тортиб, ҳиқилдоқни қоплайди. Шундай қилиб булар бир жуфт мушак тарзида тузилган ва қалқонсимон тоғайнинг тагидан бошланиб, ҳиқилдоқнинг ичидан ҳар икки томондан [ўнг ва чапдан] кўтарилиб, косасимон тоғайнинг четлари ва номсиз тоғайнинг остига бориб тугайди. Бу қисқарса бирикиш ерини мустаҳкамлаб, кўпроқ нафасни ушлаб туришда ва кўкрак ва кўкрак — қорин тўсиғи мушакларига қарши турадиган даражада ҳиқилдоқни қоплайди. Бу мушаклар ҳиқилдоқ ичини торайтмасинлар деб,

кичик қилиб, ҳиқилдоқни қоплаш ҳам нафасни ушлаб туриш хизматларида кичикликларидан келган камчиликни йўқотсинлар деб, кичик ҳам кучли қилиб тузилганлар. Булар жуда оз қийшайиш блан тўғри юқори-га йўналадилар. Бу блан қалқонсимон тоғай ва номсиз тоғай ораларида бирикиш ҳосил бўлади. Ба'зан косасимон тоғай остида мазкур жуфт мушакка ёрдам берадиган яна икки мушак жойлашган.

Ўн иккинчи фасл. Томоқ ва ҳалқум мушаклари анатомияси ҳақида

Томоқ мушакларига келсак, у икки жуфт бўлиб, томоқни пастга қараб тортади. Бир жуфтини ҳиқилдоқ бобида айтдик. Иккинчи жуфти ҳам тўшдан бошлаб юқори кўтарилади ва лом шаклидаги суякка етиб, || сўнг томоққа туташади ва уни пастга тортади.

27a

Ҳалқум мушаклари иккита (45) бўлиб, ҳалқум яқинига ўрнатилган. Улар ютишни ўнғайлаштиради.

Ўн учинчи фасл. Лом шаклидаги суяк [тилошти суяги] мушаклари анатомияси ҳақида

Лом шаклидаги суякка келганимизда, унинг ўзига хос ва бошқа органлар ҳам шерик бўладиган мушаклари бор.

Лом шаклидаги суякка хос мушакларга келганимизда, улар уч жуфтдир. Бир жуфти энгакдан келиб, шу суяк устидаги тўғри чизиққа ёпишади. Бу ломсимон суякни энгакка тортиб туради. Яна бир жуфти ияк остидан бошланиб, тилнинг остидан шу суякнинг юқори томонига ўтади. Бу ҳам лом шаклидаги суякни энгакнинг икки томонига тортади. Яна бир жуфти қулоқлар олдидаги ўқ шаклли ўсимталардан чиқиб, шу суяк устидаги тўғри чизиқнинг пастки томонига туташади. Лом шаклидаги суякка ва бошқасига ҳам тегишли бўлган мушакларга келсак, улар ҳақида айтдик ва яна айтамыз.

Ўн тўртинчи фасл. Тил мушаклари анатомияси ҳақида

Тилни ҳаракатга келтирадиган мушаклар тўққизтадир. Булардан иккитаси ўқ шаклидаги ўсимталардан бошланиб, кўндаланг ҳолда, тилнинг икки томонига туташган. Яна иккитаси узунасига қўйилган бўлиб, уларнинг чиқадиган ерлари лом шаклидаги суякнинг юқори қисмидир. Булар тилнинг тубига туташганлар. [Сўнгги] иккитаси қийшиқ ҳаракат қилади. Уларнинг чиқадиган ерлари лом шаклидаги суякнинг пастки қиррасида бўлиб, булар кўндаланг мушак блан узунасига ётган мушаклар ораларидан тилнинг ичига кириб борадилар.

[Ниҳоят] яна иккитаси тилни олдинга тортуви ва айлантиручи мушаклардир. Буларнинг ўринлари мазкур мушаклар ўрни остидадир.

Буларнинг толалари тилнинг тагига кўндаланг ёзилиб, остки жағ суягининг ички сатҳига туташадилар. Тил мушаклари ичида, тил блан лом шаклидаги суяк оралиғини бирлштиручи ва бирини иккинчиси томон тортучи бир мушак тўғрисида гапирамиз. [Ақддан] узоқ эмаски, тилни узунасига ҳаракат қилдиручи мушак, уни ташқарига ҳам ҳаракат қилдириши мумкин, чунки бу мушак ўз-ўзидан сиқилиб, тортишиб ҳаракат қилаолганидек, ўз-ўзидан чўзилиб ҳам ҳаракат қилаолади.

Ун бешинчи фасл. Бўйин мушаклари анатомияси ҳақида

Елғиз бўйинни ҳаракатга келтиручи мушаклар икки жуфтдир; бир жуфти ўнгда бўлиб, бир жуфти сўлдадир. Булардан қайсибири танҳо ҳолда қисқарса, бўйин унинг томонига қийшайиб тортилади. Бир томондан қайсибир жуфт мушак бирликда қисқарса, бўйин ўша томонга қийшиқ букилмай, балки тўғри эгилади. Агар тўрттала мушак бирдан қисқарса, бўйин ҳечёққа оғмасдан, тикка бўлиб қолади.

Ун олтинчи фасл. Кўкрак мушаклари анатомияси ҳақида

Кўкракни ҳаракатга келтиручи мушаклардан шундайлари борки, улар кўкракни фақат кенгайтиради, сиқмайди. Булар жумласига нафас органлари блан кейинда та'рифланмоқчи бўлган ҳазм органларини айириб туручи тўсиқ ҳам киради. Яна шулар жумласидан бир жуфт мушак ўмров суяги остига жойлашган. Улар ўмров суягининг кураккача чўзилган еридан бошланади. Уни кейин баён қиламиз. Бу ҳар икки томондан биринчи қобирғага ёпишган.

Яна бир жуфт мушак бордир. Унинг ҳарбир тоқаси қўшалоқ бўлиб, икки бўлакдан иборат. Юқори бўлаги бўйинга туташиб, уни ҳаракатга келтиради. Остки бўлаги эса кўкракни ҳаракатга келтиради. Унга яна битта мушак аралашади. Унинг ҳақида яқинда айтамиз. Бу бешинчи ҳам олтинчи қобирғага ёпишиб турган мушакдир.

Яна бир жуфт мушак куракнинг ботиқ ерига ўрнатилган. Бунга умуртқалардан куракка тушиб келучи бир жуфт мушак туташади. Бу блан иккови бир мушакдек бўлиб, орқа қобирғаларга ёпишади.

Учинчи жуфт мушак еттинчи бўйин умуртқасидан ва шунингдек биринчи ва иккинчи кўкрак умуртқаларидан бошланади ва тўш суяги ва қобирғаларга туташади. Булар кенгайтиручи мушаклардир. ||

276 Кўкракни сиқучи мушакларга келсак, булардан ба'зиси восита блан сиқади. Бу ҳаракатсиз вақтдаги тўсиқ мушагидир. Ба'зиси бевосита сиқади. Булар жумласидан юқори қобирғаларнинг ости бўйлаб йўналган жуфт мушаклар ҳам бор. Уларнинг иши кўкракни сиқиш ва мустаҳкамлашдан иборатдир. Юқори қобирғалар атрофида ханжар шакллик ўсиқ блан ўмров суяги оралиғида кўкракка ва қорин тўғри мушакларига

ёпишган жуфт мушаклар ҳам шулар жумласидан. Яна икки жуфт мушак [бўлиб], олдинги жуфтга ёрдам қилади. (46).

Ҳам сиқиб, ҳам кенгайтирадиган мушакларга келсак, улар қобирғалар оралиғи мушакларидир. Лекин, чуқур ўйлаш — сиқучи мушаклар кенгайтиручи мушаклардан бошқа эканлигини кўрсатади. Тўғри, чунки ҳар икки қобирғалар ораларида биттадан мушак бор деб гумон қилинса ҳам, ҳақиқатда тўрттадан мушак бордир. Битта деб гумон қилинадиган бу мушаклар, қийшиқ толалардан тўқилган. Бу толаларнинг ба'зилари мушакнинг ичига ва ба'зилари қопловчи уртукдек қилиниб, сиртга жойлаштирилган. Уртучи толалардан ба'зилари қобирғанинг тоғайли қисмига келган толалардир. Яна улардан [толалардан] иккинчи қобирғанинг кучли томонига [суяк қисмига] яқин бўлганлари ҳам бордир. Ички толаларнинг ҳаммаси қўйилишда уртучи толаларга тескари бўлган. Қобирғанинг тоғайли томони устига келган толаларнинг ҳаммаси, иккинчи томондан келган толаларга тескари жойлашган. Толаларнинг сони тўртта бўлганда, мушаклар сони ҳам тўртта бўлиши муносиб бўлади. Булардан ташқи тарафда жойлашганлари [кўкракни] кенгайтиручилар ва остига жойлашганлари сиқучилардир. Шунинг учун кўкракнинг ҳамма мушаклари саксон саккизга етади. Кўкрак мушакларига, ўмов суягидан курак бурчагигача келган икки мушак ёрдам қилади. Булар куракдан биринчи қобирғага тутшиб, уни юқори кўтарадилар. Шу блан кўкрак қафасининг кенгайишига ёрдам қиладилар.

Ун еттинчи фасл. Елкани ҳаракатлантиручи мушаклар анатомияси ҳақида

Елка мушакларидан, я'ни елка бўғинини ҳаракатга келтиручи мушаклардан учтаси кўкракдан келиб, қўлни пастга тортади. Улардан бирининг бошланиш жойи эмчак остида бўлиб, у ўмовнинг пастга тушадиган ерида, елканинг олд қисмига ёпишади. Бу мушак елкани кўкракка яқинлаштиради ва шу блан қўлни пастга тушириб, унинг орқасидан куракни эргаштиради.

[Бошқа] мушак эса, тўш суягининг юқори қисмидан ўсади ва елка суяги бошининг икки ич тарафининг атрофидан айланиб ўтади. У, елкани кўкракка озгина кўтариш блан яқинлаштиради. [Яна] катта қўшалоқ мушак бор, у тўш суягининг бутун давомида бошланиб, елка суяги бошининг тубига олд тарафдан туташади. Ўзининг юқори қисмидаги толалари блан ҳаракат этиб, елкани кўкракка яқинлаштиради ва уни [юқорига] кўтаради. Қачонки, бошқа қисмининг толалари ҳаракат қилса, елкани пастга тушириб, кўкракка яқинлаштиради. Агар иккала қисм бирга ҳаракат қилса, елкани кўкракка тўғри қаратади.

Яна иккита мушак бел тарафидан келиб, кўкрак суягидан кўтарилучи катта мушакларга нисбатан ичкарироқ ёпишади. Бу мушаклардан бири — каттадир. У белдан ва орқа қобирғалардан келиб, тўғри ҳолада қўлни орқа қобирғаларга тортади.

Иккинчи мушак — ингичка бўлиб, бел суягидан бормай, бел терилари остидан боради. У олдингига қараганда ўртага мойил бўлиб, чуқурлашган ҳолда эмчак томондан кўтариладиган пайлар блан туташади. [Иккинчи] мушак биринчи мушакнинг ишини ёрдамчи сифатида қилади. Лекин у озгина орқага мойил бўлиб келади.

Яна бешта мушак курак суягидан бошланади. Улардан бири курак қирраси блан куракнинг юқори қирғоғи ўртасида жойлашади.

Бу мушак елка суяги бошининг юқори қисми тарафига ўтиб, бирмунча ичкари тарафига йўналади. У қисқарганда қўлни кўкракдан узоқлаштиради.

Бу бештадан иккитасининг чиқадиган ери куракнинг юқори қирғоғидир. Улардан биттаси катта бўлиб, ўзининг толаларини қирранинг пастки қисмига юборади ва қирра блан куракнинг пастки 28а қирғоғи оралигини ишғол қилади. У, елка суяги бошига [учига] || сирт тарафдан туташади ва елкани сиртга буриб, [кўкракдан] узоқлаштиради.

Иккинчи мушак биринчи мушакка шунчалик ёпишиб кетганки, худди унинг бир бўлаги бўлиб қолган ва у блан бирга ўтади ҳамда бирхил вазифани бажаради. Лекин иккинчи мушак куракнинг юқори қисми блан яхши алоқадор эмас. У елка суягининг ташқи қисмига қийшиқ бориб туташади ва елкани сиртга буради.

[Тўртинчи] мушак курак суягининг ботиқ жойини ишғол қилади. Унинг пайи елка суяги бошининг ички қисмларига ёпишади. Бу мушакнинг иши елкани орқага томон айлантиришдан иборатдир. Яна бир мушак куракнинг пастки қирғоғи охиридан бошланади. Унинг пайи, елкага белдан кўтарилучи катта мушакдан юқорида туташади. Вазифаси — елка суяги бошини юқорига кўтаришдир. Елкада битта иккибошли мушак бор, у икки ишни ва [бошқа мушакка] умумий бўлган ишни бажаради. Бу мушак ўмров ва бўйин тарафдан келиб, (47) елка суягининг бошини ўраб ўтади ва кўкракдан кўтариладиган катта мушак пайларининг елка суягига туташадиган ерига яқинлашади. У мушак икки бошининг бири ичкаридан бўлиб, бироз қийшайиш блан, уни ичкарига мойил қиладилар, иккинчи бош эса — сиртдан бўлиб, куракнинг орқа тарафининг пастки қисмида жойлашган ва у озгинагина қийшайтиб, ташқи ва пастки томонга буради, деб ҳам айтадилар.

Қачонки, бу икки мушакнинг пайи иккала [қисмлари] блан ўз ишини бажарса, елкани тўғри ҳолда юқорига кўтарадилар. Ба'зи одамлар елка мушакларига яна икки мушак қўшганлар: биринчиси эмчакдан келучи

кичкина мушак ва иккинчиси елка бўғинига бекинган мушакдир. Ба'зи вақтларда уни тирсак мушаклари блан бирга умумий ҳаракат қилади деб ҳисоблайдилар.

Ун саккизинчи фасл. Билакни ҳаракатлантиручи мушаклар анатомияси ҳақида

Билакни ҳаракатга келтиручи мушакларнинг ба'зилари букучи ва ба'зилари ёзучи бўлади. Булар билакда жойлашган. Яна улардан ба'зилари кафтни юқорига [супинацио] ва пастга [пронацио] қаратадилар. [Бу мушаклар] билакда ётмайдилар. [Ёзучи] мушаклар бир жуфт бўлиб, бир тоқаси ичкарига қарата оғдириб ёзади. Чунки у, билакнинг олдинги қисмидан куракнинг пастки қирғоғидан бошланиб, тирсакнинг ўртасида туташади. Иккинчи тоқаси эса [билакни] ташқарига мойил қилиб ёзади. Чунки у билакнинг орқасидан келиб елка суяги тирсакнинг ташқи томонига туташади. Бу икки мушак ўз ишларида бирлашса, албатта, билакни тўғрига ёзади.

Букучи [мушаклар ҳам] бир жуфт бўлиб, булардан бир тоқаси — каттаси — ичкарига оғдириб букади. Чунки у, куракнинг пастки қирғоғидан ва тумшугидан бошланади. Ҳарбир мушакнинг бошланиш жойига алоҳида [мушак] бошлари жойлаштирилган. [Бу мушак] билакни ички томонига [мойил қилади] ва унинг нервсимон пайи билак суягининг олдинги қисмига ёпишади.

Иккинчи тоқа мушак билакни сиртга қараб эгиш блан букади, чунки у, орқада елка суягининг сиртқи тарафидан бошланади. Бу мушакда икки гўштдор бош бўлиб, ундан бири елка суягининг орқасидан, иккинчиси эса — унинг олдидан бошланади. Бу мушак ўз давомида [бошқа] мушакларнинг орасидан йўналиб, тирсак суягининг олдинги қисмигача боради. Қаттиқ тортиш учун қўлни юқорига қараб букучи мушаклар тирсак суяги блан бирлашадилар ва уни ичкарига қараб букучи [мушаклар] эса, билак суяги блан бирлашади. Қачонки, бу мушаклар бирга ҳаракат қилса, албатта, сўзсиз, улар [билакни] тўғри йўналишда букади.

Бир жуфт [ёзучи] мушаклар елка суягини ёпиб туручи мушак блан қопланади. Бу мушак кўринишича букучи мушакнинг бир қисмига ўхшайди.

Билакни чалқанчасига буручи [мушакларга] келсак, улар бир жуфтдир. Бир тоқаси сиртда — тирсак ва билак суяги ўртасида жойлашган бўлиб, билак суяги блан пайсиз равишда учрашади. Иккинчиси эса сиртқи, нозик-узунчоқ бўлиб, сиртқи тарафга [яқин туручи] елка суяги бошининг [юқори] қисмидан бошланади. Унинг ҳаммаси билакка ўтиб, билак

бўғинига яқинлашгунча ичкари қараб ботиб боради. У билак суяги учидан ички қисмга келади ва унга пардасимон пай блан ёпишади.

Билакни пастга қараб муккасига айлантиручи мушак бир жуфт бўлиб, ташқи томонда жойлашган. Унинг бир тоқаси || елка суяги бошининг ички томонининг юқорисидан бошланиб, билакузук бўғинига етмасдан билак суяги блан туташади. Иккинчиси эса — калтароқ бўлиб, унинг нервсимон толалари кўндаланг йўналиб, тирсак суягидан бошланади ва билак суягига бирикади.

Ун тўққизинчи фасл. Билакузукни ҳаракатга келтиручи мушакларнинг анатомияси ҳақида

Билакузук бўғинларини ҳаракатга келтиручи мушакларга келсак, улардан [ба'зилари] букучи, [ба'зилари] ёзучи, [ба'зилари] муккасига қараб буручи, ба'зилари эса — чалқасига буручидир.

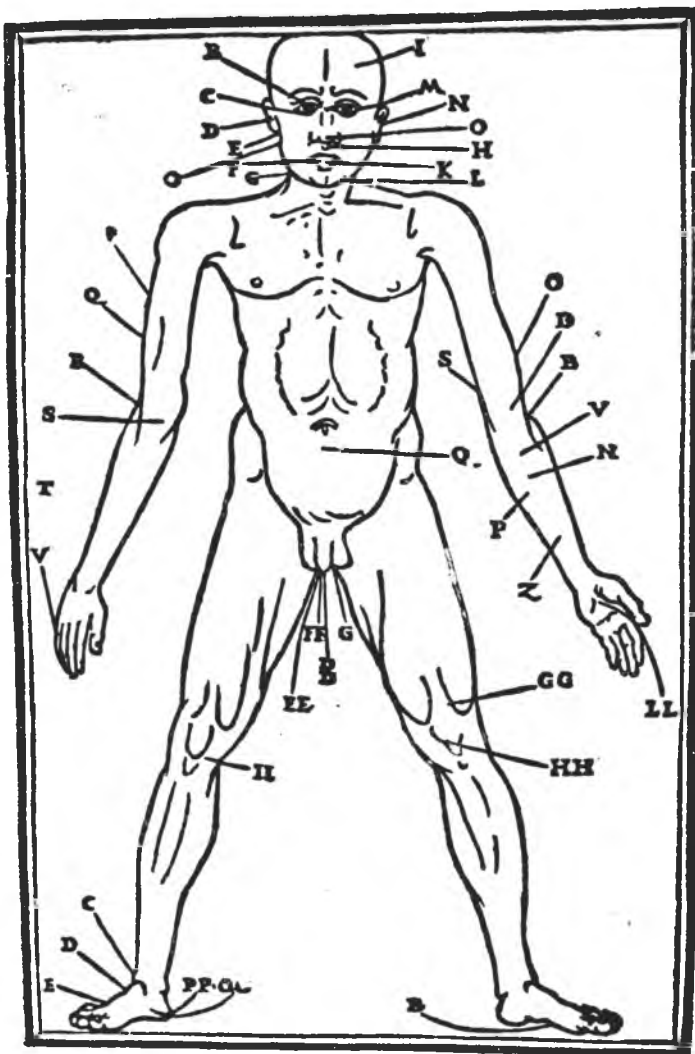
Ёзучи мушакларга, бошқа мушакка туташиб худди бир мушакдек бўлиб кетган мушак ҳам киради. Лекин бу мушак тирсак суягининг ўртасида бошланади ва унинг пайи бошмалдоққа туташади. У мушак ёрдами блан бошмалдоқ кўрсаткич бармоқдан узоқлашади, иккинчи мушак эса — билак суягидан бошланади.

Унинг пайлари, билакузук суягидан биринчисига, я'ни бошмалдоқнинг қаршисида қўйилган суякка туташади. Қачонки, бу икки [мушак] баробар ҳаракат қилса, билакузукни озгина муккалатиб ёзади. Агар ёлғиз иккинчиси ҳаракат қилса, билакузукни чалқасига буради. Битта биринчи мушак ҳаракат қилса, бошмалдоқни кўрсаткич бармоқдан узоқлаштиради.

Яна бир мушак ташқари томондан билак суяги устига ташланган. У елка суяги бошининг пастки қисмларидан бошланади. У кўрсаткич ва ўрта бармоқлар олдидаги панжа ўзагига туташуви икки бошли пайларни юборади. (48) Бу пайларнинг боши билакузук олдида билак суягига таянади ва билакузукни муккалатиб ёзади.

Билакузукни букучи мушакларга келганимизда, улар бир жуфт бўлиб, билакнинг ташқи томонига жойлашган. Улардан пасткиси елка суягининг ички бошидан бошланиб, жимжилоқ бармоғи олдидаги кафт суягига етиб боради. Юқоридагиси эса — унга қараганда юқорироқдан бошланиб, ўша ергача боради.

Улар блан бирга юқорида айтилган мушакларнинг орасида, елка суягининг пастки қисмидан яна бир мушак бошланади. Уларнинг иккита учи бўлиб, улар бир-бирлари блан олмошиниб, кесишади. Сўнгра, кўрсаткич ва ўрта бармоқларнинг ўртасига келиб бирлашади. Бу икки мушак бирга ҳаракат қилса, панжани букади.

«Қонун»нинг 1523 йилда босилган лотинча таржимасидан.

Бу эгучи ва ёзучи мушаклар муккасига буриш ва чалқанчасига буриш ишларини ҳам қилади. Қачонки, жимжилоқ олдидаги кафт суягига ёпишучи мушак битта ўзи ҳаракат қилса, панжани айлантиради. Агар унга бошмалдоқ мушаги ёрдам берса, у ҳақда биз кейин гапирамыз, панжа бутунлай чалқанчасига айланади. Агар бошмалдоқ олдида билакузукка туташучи мушак битта ўзи ҳаракат қилса, панжани бирозгина муккасига буради. Агар бу жимжилоқ мушаги блан ҳаракат қилса, панжани бутунлай айлантиради, у тўғрида яна гапирамыз.

Иигирманчи фасл. Қўл бармоқларини ҳаракатлантиручи мушаклар ҳақида

Қўл бармоқларини ҳаракатлантирадиган мушакларнинг ба'зилари кафтда ва ба'зилари билакда жойлашган. Агар уларнинг ҳаммаси кафтга йиғилганларида эди, гўштнинг кўплигидан кафт оғирлашарди.

Билакузук бўғини мушаклари бармоқдан узоқда жойлашгани учун, уларнинг пайлари заруран узун бўлади. [Шунинг натижасида] улар ҳамма томондан келган пардалар блан ўраб олинганлар. [Шу мушакларнинг] пайлари думалоқ ва кучли бўлиб тузилган. Улар то ҳаракатлануحي органга бориб етмагунча кенгаймайдилар. Унга етганда ҳаракатлануحي органни яхши ушлаш учун кенгайдилар. Бармоқларни ёзучи ҳамма мушаклар ва бармоқни пастга ҳаракатлантиручи мушаклар билак устида жойлашган. Тўғриловчи мушаклардан бири билакнинг ташқи томонининг ўртасига жойлашган мушакдир. У елка суягининг чиққан қисмидан бошланиб, бармоқларга тўртта пай юборади ва уларни ёзади.

Бармоқларни пастга оғдирадиган мушакларга келганимизда, улардан учтаси бир-бирига ёпишгандир. Биттаси елка суягининг ташқи бошини ўрта қисмидан ўсиқлар орасида бошланади ва жимжилоқ бармоғи блан тўртинчи бармоққа иккита пай юборади. Яна биттаси тепада айтилган уч мушакнинг иккита қўшалоқ мушак тўдасидандир. Улар елка суяги ўсиқларнинг пастки қисмининг ички томонидан ва тирсак суягининг устидан бошланиб, || ўрта кўрсаткич бармоққа иккита пай юборади. Яна бир мушак, я'ни учинчиси билак суяк дўмбоғининг тепа қисмидан бошланади ва бошмалдоққа пай юборади. Шу мушакнинг олдида яна бир мушак жойлашган. Бу билакузукни ҳаракатлантиручи мушаклари ичида айтилган мушакнинг биридир. Бу тирсак суягининг ўрта қисмидан бошланади ва унинг пайи бошмалдоқни кўрсаткич бармоқдан узоқлаштиради.

Букучи мушакларга келганимизда, уларнинг ба'зилари билакда ва ба'зилари панжанинг ички томонига жойлашган. Билакдаги мушакларнинг сони учта, улар ўртада бир-бирларининг устида ётади. Уларнинг ичида энг кераклиги осткиси бўлиб, [қолганлари] блан ўралган ва

тирсак суягига остдан ёпишади. Унинг иши энг керакли бўлгани учун, уни жойлашган жойи кўпроқ қўриқланган бўлиши керак. Бу елка суягининг ташқи бошининг ўртасидан бошланиб, ичкари томон боради. Сўнг-ра, унинг пайи кенгайиб бешта пайга бўлинади. Шуларнинг ҳарбири биттадан бармоқнинг ички томонига боради. Тўртта бармоққа борадиган пайларнинг ҳарбири бармоқнинг биринчи ва учинчи бўғинини эгади.

Биринчи бўғин ҳамма томонидан пай блан боғлангани, учинчи бўғинга пайларнинг охири етишгани учун букиладилар. Бошмалдоққа борадиган мушаклар, иккинчи ва учинчи бўғинларни букадилар, чунки бу мушак шу икковига ёпишади. Буларнинг устига жойлашган иккинчи мушак улардан кичикдир. У елка суягининг ички иккита дўмбоғидан бошланиб, тирсак суягига озгина ёпишади ва ташқи, ички томонлар умумий чегарасидан яна билак суягининг устки сатҳидан ўтади (49). Бошмалдоқ чегарасига борганда ичкарироқ ўтиб тўртта бармоқнинг ўрта бўғинини эгиш учун уларга пай юборади. Бошмалдоққа келучи пай шу мушак пайларидан ажралмасдан бошқа жойда бошланади. Юқорида айтилган бошланишдан ташқари, биринчи мушак тирсак ва билак суягининг бошидан бошланади, иккинчи мушак тирсак суягининг охиридан бошланади. Бошмалдоқнинг эгилишига келганимизда, у битта мушак блан кифояланади. Ҳолбуки, бошқа тўртта бармоқ иккита мушак ёрдами блан букилади. Чунки тўртта бармоқнинг энг керакли иши букилишдир. Лекин бошмалдоқнинг энг керакли иши ёзилиш ва кўрсаткич бармоқдан узоқлашишдир.

Учинчи мушак букиш учун хизмат қилмайди. Бу мушак кафтни сезиш хусусиятига эга қилиш учун, тукларнинг ўсишига тўсқинлик қилиш, кафтга куч ва қаттиқлик бериш ҳам бошқа бажарадиган ишлари учун кафтни ички томонга ўзининг пайлари блан ўтиб, у ерда кенгайиб ётади. Билакда жойлашган мушаклар мана шулардан иборат.

Кафтга жойлашган мушаклар ўн саккизта бўлиб, икки қаторда бир-бирларининг устларига тушгандир, пастки қатор ичкарида, устки қатор ташқарида теригача бориб жойлашган. Пастки қатордаги мушаклар сони еттита бўлиб, улардан бештаси бармоқларни тепага оғдиради. Бошмалдоққа тегишли мушак биринчи билакузук суягидан бошланади. Олтинчиси эса, қисқа ва кенг мушак бўлиб, толалари қийшиқ йўналган. Бу мушак охири ўрта бармоқ тўғрисидаги кафт суягига ёпишади. Бу мушакнинг пайи бошмалдоққа ёпишиб, уни пастга оғдиради. Еттинчи мушак кафтнинг жимжилоқ тарафида жойлашган бўлиб, жимжилоқ тарафидаги кафт суягидан бошланиб, жимжилоқ бармоғини пастга оғдиради.

Бу мушакларнинг биттаси ҳам букиш учун хизмат қилмайди. Бештаси бармоқларни кўтариш учун ва иккитаси уларни тушириш учун хизмат қилади. Юқори қатор мушаклари кафтнинг ички томонида ёйилган мушак тагида кафт тарафдан жойлашиб, улар ўнбиттадир. Улар-

ни фақат Жолинус билган. Уларнинг саккизтаси шундай жойлашганки, ҳарқайси иккитаси бир-бирининг устига жойлашиб, тўртта бармоқнинг биринчи бўғинига келади ва уларни букади. Пастки қатор мушаклари бўғинни бир вақтда оғдириб ва тушириб букади, || юқоридагиси бироз кўтариб эгади. Қачонки, бу мушаклар баробар қисқарса, бармоқларни тўғрилайди. 296

Учта мушак бошмалдоққа хос бўлиб, биттаси биринчи бўғинни букиш учун, иккитаси иккинчи бўғинни букиш учун хизмат қилади. Буни ўзинг билдинг. Шундай қилиб, бешта бармоқни ёзучи мушак бештадир. Пастга туширучилар эса бошмалдоқ блан жимжилоққа иккитадан бўлиб, қолганлари учун алоҳида биттадандир. Ҳарбир бармоқни букучи мушаклар тўрттадан, ҳарбир бармоқни тепага оғдирадиган мушаклар эса биттадан.

Йигирма биринчи фасл. Умуртқа устунини ҳаракатга келтиручи мушакларнинг анатомияси ҳақида

Умуртқа устун мушакларининг ба'зилари уни орқага қараб эгади, ба'зилари эса уни олдинга қараб эгади. Ана шулардан бошқа ҳаракатлар тормоқланади.

Орқа томонга эгучи мушаклар умуртқа устун мушаги деган алоҳида ном блан ажралган. Бу икки мушакнинг ҳарқайсисини йигирма учта мушакдан таркиб топган, деб ҳисоблайдилар. Чунки бу икковидан ҳарбирига ҳарбир умуртқадан биттадан мушак келади ва [шунинг блан баробар] биринчи умуртқадан ташқари ҳарбир умуртқадан биттадан қийшиқ тола келади. Агар бу мушаклар му'тадил равишда тортилса, умуртқа устун тикланади; агар улар ортиқча тортилса, умуртқа устунини орқага қараб эгади. Ён томонда турган мушак ҳаракатга келса, у умуртқа устунини [ўз] томонига эгади.

Олдинга қараб букучи мушакларга келсак, улар икки жуфтдир; бир жуфти юқорида жойлашиб, булар бош блан бўйинни ҳаракатга келтиручи мушак ҳисобига киради ва улар қизилўнгачнинг икки томонидан ўтади. Уларнинг пастки учи ба'зи одамларда юқори кўкрак умуртқаларидан бештасига туташган бўлади, аммо одамларнинг кўпчилигида тўрттасига, юқори учи эса бош блан бўйинга боради.

Бу мушаклар остига яна бир жуфт мушак жойлашган ва буларнинг орқа суяк мушаги деб атайдилар. Бу мушаклар ўнинчи ва ўнбиринчи кўкрак [умуртқаларидан] бошланиб, пастга қараб тушади ва [умуртқа устунини] пастга тортиб туриб олдинга букади. Умуртқа устунининг ўртасини ҳаракатга келтириш учун шу мушакларнинг бўлиши кифоя қилади, чунки [умуртқа устунининг] ўртаси олдинга, орқага ва ён томонга эгилишда икки тарафининг ҳаракатига тоби' бўлади.

(50) Йигирма иккинчи фасл. Қорин мушакларининг анатомияси ҳақида

Қориннинг саккизта мушаги бўлиб, улар ҳархил фойдали [ҳаракатларда] қатнашадилар. Ичдаги нажас ва сийдикни сиқиб чиқариш ва шунингдек, бачадондан боланинг чиқишига ёрдам беришлар шу [фойдали ҳаракатлар] ҳисобига киради; яна фойдалилиги шундадирки, бу мушаклар кўжрак-қорин тўсиғини ушлаб турадилар ва қорин дам бўлганида ва сиқилганида унга ёрдам берадилар; яна фойдали ҳаракатларидан бири — қорин ва ичакларни ўраб олиб, уларни иситиб туришдир.

Шу саккизта мушакдан бир жуфти тўғри бўлиб, булар ханжар шаклидаги тоғайдан бошланиб, тўппа-тўғри пастга қараб тушади ва уларнинг толаси қовгача чўзилиб боради. Учлари эса қовга яқин жойларга ёйилган бўлади. Бу бир жуфт мушакнинг моддаси бошдан охиригача гўштлик бўлади.

Бошқа иккита мушак бу икковини кўндаланг кесиб ўтади; улар иккита узунчоқ мушаклар тагидан бутун қорин бўйлаб чўзилиб кетган парда устига жойлашгандирлар. Бу икки мушак толалари олдинги икки мушак толалари блан тўғри бурчак ясаб кесишадилар.

Яна икки жуфт қийшиқ мушаклар борки, буларнинг ҳарқайсиси ўнг ва сўл томондан ўтадилар. Улардан ҳарбир жуфти ёлғон қобирғадан қовгача ва ёнбош суягидан ханжар шаклидаги тоғайгача чўзилган ва бир-бирларини «Х» шаклида кесишган иккита мушакдан иборатдир. [Бу икки мушакнинг] учлари ўнг ва сўл томондан келиб, қовга ва икки бошқа учлари ханжарсимон тоғайда қўшилади. Бу мушак жуфтлари кўндаланг мушакларнинг ҳар икки томонидаги гўштлик қисмларида ётади. Бу жуфтлар пардага ўхшаган кенг пайлар [воситаси] блан тўғри мушакка тегиб ўтгунча гўштли бўлиб туради. Бу жуфтлар кўндаланг мушаклар устига ётган узунчоқ [мушаклардан] юқорига жойлашгандир.

Йигирма учинчи фасл. Мояк мушаклари анатомияси ҳақида

Эркакларда мояк мушаги тўрттадир. Улар мояклар осилиб кетмаслиги учун ва уларни сақлаб, кўтариб туриш учун ясалгандир. Ҳарбир моякка бир жуфт мушак керак бўлади. Хотинларга келсак, уларда ҳар тухумдон учун биттадан тоқ мушак керак бўлиб, ҳар хотинда [бунга тегишли] бир жуфт мушак бўлади; чунки уларнинг тухумдонлари эркакларда бўлганидек ташқарида ҳам бўлмайдилар ва осилиб ҳам турмайдилар.||

30a Йигирма тўртинчи фасл. Қовуқ мушаклари анатомияси ҳақида

Билгилки, қовуқ оғзида битта мушак борки, у ўзининг кўндаланг толалари блан қовуқ оғзини қоплаб туради. Унинг фойдаси сийдикни чи-

қаришни талаб қилинганигача [сийдик йўлини] сиқиб туришдир. Қачонки, сийдикни чиқариш исталса, бу мушак ўзининг қисиб туришини бўшаштиради, сўнгра қорин мушаги қовуқни босабошлайди ва ҳайдовчи кучнинг ёрдами блан сийдик оқиб чиқади.

Йигирма бешинчи фасл. Эрлик олати мушаклари анатомияси ҳақида

Эрлик олатини ҳаракатга келтиручи мушаклар икки жуфтдир. Бир жуфт мушак олатнинг икки томонидан чўзилади. Қачонки, улар чўзилсалар канални кенгайтириб ёзадилар. Сўнгра, ўтиш йўли тўғри бўлиб, уруғ енгиллик блан оқади. Иккинчи жуфти қов суягидан ўсиб, қийшайган ҳолда олатнинг тагига [илдизига] туташади. Қачонки, у мушаклар ўртача тортилсалар, олат тўғри туради, агар улар қаттиқ тортилсалар, олатни орқага бурадилар. Агар икковидан биттаси тортилса, олат унинг томонига бурилади.

Йигирма олтинчи фасл. Орқа тешик мушакларининг анатомияси ҳақида

Орқа тешиги мушаклари тўртта бўлиб, биттаси оғзига ёпишган ва унинг гўшти мушаги блан, лаб мушаклари лаб гўштлири блан қаттиқ аралашганидек қўшилиб кетгандир. У йўлни сиқади ва мустаҳкамлайди. Ўзининг сиқуви блан қолган нажасни ташқарига чиқариб ташлайди.

Яна бошқа мушак ичкарироққа жойлашган бўлиб, одамнинг бош тарафига нисбатан мазкур мушакдан устдадир. Ба'зилар уни икки учли деб гумон қиладилар, лекин ҳақиқатда унинг учи эрлик олатининг тагига келиб туташади. Яна қийшиқ келучи иккита мушак бўлиб, юқорида айтилган мушакларнинг устидадир. Бу жуфт мушакнинг фойдаси— орқа тешикни юқори кўтаришдадир. Бу мушакнинг бўшаши натижасида кўтан чиқиши воқе' бўлади.

Йигирма еттинчи фасл. Сон мушакларининг анатомияси ҳақида

(51) Сон мушакларининг энг каттаси уни ёзучи [тўғриловчи] мушакдир, сўнгра уни букиш мушакларидир. Чунки бу икки ҳаракат [сон мушакларининг] энг муҳим вазифаларидандир. Ёзиш букишга қараганда ҳам муҳимроқдир, чунки тиккайиш мушакларни ёзиш блан бўлади.

Кейин узоқлаштиручи мушаклар, яна кейин яқинлаштиручи ва ниҳоят айлантиручилар келади.

Сон бўғинларини ёзучи мушаклар ичида шундай бир мушак борки, бу гавдадаги мушаклардан энг каттасидир. Бу мушак қов суягини ва ёнбош [суягини] қоплайди ва бутун соннинг атрофини ичдан ва орқа томондан ўраб олиб, тиззагача боради. [Бу мушакнинг] толалари турли

ерлардан бошланади, шу сабабдан унинг вазифалари турлича бўлади. Яна бир томони борки, унинг ба'зи толалари қов суягининг энг остидан бошланадилар ва [сонни] ичкарига оғдириб ёзадилар; ба'зи толаларнинг чиқиш жойи бундан бироз юқорироқ бўлгани учун, улар сонни фақат юқорига кўтарадилар. Яна ба'зи толаларнинг чиқиш жойлари бундан ҳам анча юқорироқдан бўлгани учун, улар сонни ичкарига оғдириб юқори кўтарадилар.

Ба'зи толалар ёнбош суягидан ўсиб чиққанлари учун, улар сонни тўғрига қараб керак бўлган қадар ёзадилар. Сон мушакларидан яна бир мушак бутун ёнбош сон бўғинларини орқа томондан қоплайди. Унинг учта боши ва иккита учи бор. Бошлари ёнбош суяги, думғаза суяги ва дум суягидан бошланади, уларнинг иккитаси гўштлик, биттаси пардаликдир. Учларига келсак, улар сон бошининг орқа қисмига туташади.

Агар [мушак] бир учи блан тортса, сонни ўзига оғдириб ёзади, агар у икки учи блан тортса, [сонни] тўғрига ёзади.

Сон мушакларидан яна бир мушак ёнбош суягининг бутун ташқи [юзидан] бошланиб, сон суягининг катта ўсиғига ёпишади ва олдинга чўзилиб, [сонни] ичкарига оғдириб ёзади. [Олдингига] ўхшаган яна бир мушак [бор]. У аввал кичик ўсиғининг пастки қисмига туташади, кейин пасаяди ва ўз ишини қилади. Лекин унинг ёзиши оз бўлиб, оғдириши кўпдир. Бу мушак ёнбош суягининг ташқи томонининг пастки қисмидан бошланади.

Сон мушакларидан яна бир мушак ёнбош суягининг пастки қисмидан ўсиб чиқиб, [сонни] орқа томонга бироз ички томонга етарлик миқдорда оғдириб ёзади.

Сон бўғинларини букучи мушакларга келсак, улар жумласига [сонни] ичкари томонга енгилгина оғдириб букучи мушак киради; бу тўғри мушак бўлиб, икки жойдан пастга қараб тушади; уларнинг биттаси ||
306 бел умуртқаларининг охирига туташади; иккинчиси ёнбош суягидан бошланиб, ички кичик ўсиққача бориб етади.

Бошқа мушак қов суягидан бошланиб, кичик ўсиқнинг пастки қисмига туташади. Яна бир мушак унинг томонига қийшиқ чўзилиб, гўё катта мушакнинг бир қисмидек бўлиб туради.

Тўртинчи мушак ёнбош суягининг [устга] кўтарилиб чиқиб турган қисмидан ўсади. Сонни эгиш блан бирга у болдирни ҳам тортади.

[Сонни] ичкарига оғдиручи мушакларга келсак, уларнинг ба'зилари тўғрисида очиш ва букиш бобида гапирилди. Бу хил ҳаракат учун қов суягидан ўсиб чиқиб, тиззагача етган жуда узун мушак хизмат қилади.

Ташқарига оғдиручи мушаклар иккита, уларнинг биттаси кенг суякдан бошланиб желади.

Айлантиручи мушакларга келсак, улар иккита бўлиб, бири қов

суягининг ташқарисидан, иккинчиси эса ичкарисидан чиқади. Булар бир-бирларига йўлиқиб қийшайдилар ва катта ўсиқнинг охири ёнидаги чуқур жойда туташдилар. Улардан қайсибири ёлғиз ҳолда тортса, у сонни бироз ёзиб ўз томонига буради.

Иигирма саккизинчи фасл. Тизза бўғинини ҳаракатлантиручи мушаклар анатомияси ҳақида

Тизза бўғинини ҳаракатлантиручи мушакларга келсак, улардан учтаси соннинг олдинги қисмида жойлашгандир; булар соннинг ўзига жойлашган мушакларнинг энг каттаси бўлиб, уларнинг вазифаси [сонни] ёзишдир. Бу уч мушакдан биттаси худди қўшалоқдайдир. Унинг икки боши бўлиб, улардан бири катта ўсиқ ёнидан бошланади, иккинчиси эса соннинг олдинги қисмидан [бошланади] ва унинг иккита учи бор; улардан бири тўштлик бўлиб, пайга айланишдан илгари тизза қопқоғига туташади. Иккинчи [учи] пардасимон бўлиб, соннинг икки томонидан ичкарисига бориб туташади.

Қолган икки мушакка келсак, улардан биттасини сонни букучилар ичидида айтган эдик, яъни ёнбош суягининг пардасидан ўсиб чиққан мушаклардир; иккинчиси эса сондаги ташқи ўсиқдан бошланади. Бу икки мушак бир-бирига туташиб, битта бўлиб кетади. Улардан биттасида кенг пай пайдо бўлиб, (52) тизза қопқоғини ўраб олади ва пастки қисмлари блан уни маҳкамлаб қўяди. Кейин у болдирнинг бошланган жойи блан туташиб болдирни тортиш блан тиззани ёзади.

Қов суяқларининг туташган жойидан бошланган мушак ҳам ёзиш учун [хизмат қилади]. У соннинг ички томонидан қийшайиб ўтиб, пастга тушади, кейин болдир суягининг юқорисидagi пай қисми блан бирлашиб, болдирни ичкарига оғдириб эгади. Бошқа мушак баъзи анатомия китобларида [айтилганидек], олдингисига ташқи томондан қаршилик кўрсатади. У сон суягидан бошланиб, ташқи томондан қиялаб, то тўшт блан қопланмаган жойга етгунча чўзилади. Бошқа бундай қийғос мушак ўзи йўқ. У болдирни ташқари томонга буриб ёзади. Иккала мушак ёзилганда эса, тўғри ёзилиш бўлади.

Болдирни эғучиларга келсак, улар жумласига ёнбош ва қов суяқларидан, ҳам ёнбош суягининг ўртасидаги пардадан бошланиб кетган, ҳамда ички ёзучи [мушакнинг] бошланган жойига яқин бўлган тор ва узун мушаклар киради. Сўнгра юзага чиқади ва тиззанинг дўнгига туташиб тугайди. Бу мушак орқали товонни чап томонига оғдирилиб, болдирни юқорига тортиш ҳаракатини амалга оширади.

[Яна] учта [букучи] мушак [бор], ички, ташқи ва ўрта; ташқи ва ўртадаги мушаклар ташқарига оғдириб [болдирни] букадилар, ичкиси эса ичкарига оғдириб букади.

Ички мушак қўймуч суягининг тубидан бошланади ва кейин соннинг орқасидан қийшайиб ўтиб, болдирнинг ички томонидаги гўштсиз пайга бориб, унга туташади. Бу мушакнинг ранги кўкимтил бўлади. Қолган икки мушак ҳам қўймуч суягининг тубидан бошланади, аммо улар мўйил бўлиб, болдирнинг ички томонидаги гўштсиз жой блан қўшилади.

Тизза бўғинида шундай мушак борки, бу тиззанинг эгилган жойида бекиниб тургандай кўринади. У ўрталикдаги мушак бажарадиган вази-фани бажаради.||

31a Ба'зи [одамлар гумонича] қўшалоқ ёзучи мушакдан чиққан бўлак пардадан ўтиб, кўпинча тиззани бошқа восита блан букади. Ҳамда [бу мушакнинг тизза блан] қўшилган жойидан пай чиқиб, у тизза қопқоғига ёпишиб, тизза қопқоғи атрофи блан туташтиради.

Йигирма тўққизинчи фасл. Оёқ панжаси бўғинлари мушакларининг анатомияси ҳақида

Оёқ панжаси бўғинларини ҳаракатга келтиручи мушакларга келсак, бу [мушаклар] жумласига уни кўтаручи ва пастга туширучи [мушаклар] киради. Кўтаручилар қаторига болдирнинг олдинги томонига жойлашган катта мушак киради. Бу мушак болдир катта суяги бошининг ташқи юзасидан бошланади, олдинга кетатуриб, болдир томон оғиб ўтади ва бошмалдоққа қараб кетади. У бошмалдоқ тагига яқин бошқа биронта мушак жойга туташиб, оёқ панжасини юқорига кўтаради.

Бошқа мушак болдир кичик суягининг бошидан ўсади. Ундан жим-жилоқнинг томирига яқин жойга туташган пай ўсиб чиқади ва у оёқ панжасини юқори кўтаради, айниқса биринчи мушак унинг блан бирликда [ҳаракат қилганида], [уларнинг ҳаракати] текис ва тўғри бўлиб чиқади.

Пастга туширучи мушакларга келсак, уларнинг бир жуфти сон бошидан ўсади. Кейин улар пастга тушадилар ва болдирнинг орқа қисмининг ички томонини гўшт блан тўлғазадилар. [Бу мушаклар]дан пай ўсади; бу пайларнинг энг каттаси товон пайидир. У товон суягига туташиб, уни ташқарига қийшайтириб орқага тортади. Бу оёқ панжасининг ерда маҳкам туришига сабаб бўлади ва унга болдир кичик суяги бошидан ўсиб чиққан бақлажон рангли [бошқа] мушак ёрдам беради. [Бу мушак] пастга тушиб, пай чиқармасдан тўппа-тўғри гўштли ҳолда суякка ўзи туташади. У товоннинг орқа қисмига, олдинги [мушакнинг] бириккан [жойидан] юқорироққа ёпишади. Бу мушаклар ёки пай шикастланса, товон ҳаракат қилаолмай қолади.

[Яна бир] мушак бўлиб, бундан иккита пай ажралиб чиқади. Улар-

дан бири оёқ панжасини, иккинчиси эса катта бармоқни ёзади. Иш шундаки, бу пайлар катта болдир суягининг бошидан, я'ни унинг кичик болдир суяги блан учрашган жойидан бошланиб, улар оралиғида пастга йўналади ва икки пайга шохланади. Бу пайлардан бири оёқ панжасига бошмалдоқ олдида туташади; шу пай ёрдами блан оёқ панжаси букилади.

Иккинчи пай [юқорида айтилган] мушакнинг бўлагидан, я'ни биринчи пайнинг бошланган еридан узоқда пайдо бўлади. Бу қисм бошмалдоқнинг биринчи бўғинига пай юбориб, уни ичкарига қийшайтиб ёзади.

Соннинг ташқи бошидан [яна бир] (53) мушак ўсади; у товон мушакларининг икковидан бирига бориб туғашади, кейин у, болдирнинг ички қисмидан ўтганда, мушакдан ажралади. Бу мушакдан шундай пай ўсадики, у кафтнинг ички томони бўйлаб тўшалган мушакка ўхшаб, оёқ панжаси ости бўйлаб ўтади ва бутун панжага тўшалади, ҳамда шу [кафт] мушаги берган фойдани беради.

Ўттинчи фасл. Оёқ бармоқлари мушакларининг анатомияси ҳақида

Оёқ бармоқларини ҳаракатга келтиручи мушакларга келсак, улардан кўпчилиги букучи мушаклардир. Кичик болдир суяги бошидан ўсиб чиқиб, пастга тушучи ва унинг устида чўзилиб, ўрта ва тўртинчи бармоқни ёзиш учун иккига бўлинадиган пай чиқаручи мушак ҳам шу мушаклар жумласига қиради. Иккинчи мушак бунга қараганда кичикроқдир. Унинг бошланган жойи болдир орқасидадир. У пай чиқарганидан кейин, унинг пайи иккига бўлиниб, жимжилоқни ва иккинчи бармоқни эгади. Кейин бу икки пайнинг ҳарбиридан пай чиқиб, олдинги пайнинг шохига туташади, шундай қилиб, улар бир пайга айланадилар; [бу кейингиси] бош бармоққа қараб чўзилиб кетади ва уни эгади. Юқорида айтилган учинчи мушак катта болдир суягининг ичкариги бошидан ўсиб, икки болдир суяги орасидан пастга тушади. У ўзидан бир бўлакни, оёқ панжасини эгиш учун юборади, иккинчи бўлакни эса бош бармоқнинг биринчи бўғинига юборади. Булар оёқ бармоқларини ҳаракатга келтиручи мушаклар бўлиб, болдир ва унинг орқасида жойлашгандирлар.

Оёқнинг кафти томонида жойлашган мушакларга келсак, уларнинг ўнтаси анатомларнинг [э'тиборидан] четда қолиб кетган; буларни биринчи бўлиб Жолинус аниқлаган. Бу мушаклар бармоқларнинг бештасига ҳам туташган; ҳар бармоқда, ўнг ва чап томонларда, иккитадан мушак бор. Улар бармоқларни тортиб ҳаракатга келтирадилар; агар икки мушак бир вақтда ҳаракатга келса, [бармоқлар] тўғрига тортилади, || [фақат] биргина мушак ҳаракатга келса, мойил бўлиб тортилади.

. Бу мушакларнинг тўрттаси ҳар бармоқда биттадан бўлиб, оёқ кафтада ётадилар. Иккита алоҳида мушак эса, бошмалдоқ ва жимжилоқни эгиш учун тайинлангандир. Бу мушаклар [бир-бирлари блан] жуда мустаҳкам туташганларки, агар буларнинг бири шикастланса, уларнинг алоҳида вазифаларига нисбатан ва шунингдек, бошқа бармоқларнинг вазифаларини ўташларига нисбатан, уларнинг ҳаракати ҳам заифланади. Шу сабабдан оёқ бармоқларининг бошқаларини [эгмасдан туриб] биттасининг ўзинигина букиб бўлмайди.

Бармоқларнинг мушакларидан бештаси оёқ кафтининг устида ўрнашган ва уларнинг хизмати бармоқларни ташқарига қараб бегдиришидир. Яна бештаси оёқ ланжасининг остига жойлашган; уларнинг ҳар қайсиси бармоқни ички оралиқ томонидаги бўлақлар блан қўшиб, ҳаракат вақтида уни ички томонга яқинлаштиради. Бу бешта мушак бошмалдоқ ва жимжилоққа тегишли бўлган икки (мушак) блан биргаликда қўл кафтадаги еттита [мушакка] ўхшайди; шунингдек, олдинги ўн мушак ҳам бу нав'дандир.

Киши гавдасидаги мушакларнинг ҳаммаси бешюз йигирма тўққизтадир.

УЧИНЧИ ЖУМЛА. НЕРВЛАР ҲАҚИДА

Биринчи фасл. Нервлар ҳақида умумий сўз

Нервларнинг фойдаси икки турли бўлади: бевосита ўзига хос фойда ва воситали ўзига хос фойда. Бевосита ўзига хос фойдаси — миянинг нервлар воситачилиги орқасида бошқа органга ҳис ва ҳаракат беришидир. Нервнинг воситали фойдасига келсак — гўштларни қаттиқ қилиб баданни мустаҳкамлашдир. Жигар, талоқ ва ўпкалар каби сезгисиз органларда пайдо бўлган офатларни билдириб туриш ҳам шу фойдалардандир. Чунки бу органларнинг сезгилари бўлмаса ҳам, уларнинг устларига нерв уртулари қўйилиб, нервли пардалар блан ўралгандирлар. Агар улар шишиб, елдан тортишсалар, шиш оғирлиги ва елдан пайдо бўлган тортишиш қобиғига қадар боради. Натижада уларга оғирликдан тортилиш ва елдан чўзилиш ҳолати сезилади.

Ма'лумки, нервларнинг бошланиш ўринлари мия бўлиб, таралиб тамом бўлиш жойлари теридир. Чунки тери остида нозик толалар ва унга яқин ётучи органлардан чиққан нервлар тарқалади. Мия икки жиҳатдан нервнинг бошланиш ўрнидир. Чунки у ба'зи нервларга тўғридан-тўғри бошланиш ўрни бўлиб ва ба'зиларига ўзидан оққан орқа мия воситаси блан бошланиш ўрни бўлади.

Миянинг ўзидан чиқиб таралган нервлардан фақат бош органлари, юз, ички органлар сезги ва ҳаракат оладилар. Бошқа органларга келганимизда, улар сезги ва ҳаракатни орқа миядан оладилар. (54) Жоли-нус миядан ички органларга тушган нервларга катта аҳамият берган эди. Чунки улуғ яратучи уларни сақлашда бошқа нервларда қилмаган эҳтиётни қилди. Бу тўғри, чунки булар [ўзларининг] бошланиш еридан узоқ бўлганидан, уларга ортиқроқ ишонч блан ёрдам бериш лозим бўлди. Шунинг учун уларни буралганларида моддалари қуюқликда ҳамиша умумий нервлар блан тоғай орасида бўлган бир жисм блан қоплади. Бу ҳодиса уч ўринда юз беради: бири кекирдак олдида, иккинчиси

қобирғалар тағларига етганларида, учинчиси мия нервлари кўкракдан ўтганда.

Бош миядан бошланадиган бошқа нервларга келсак, вазифаси сезишни ўтказиш бўлганлари бошланиш ўринларидан тегишли ўринга тўғридан-тўғри йўналадилар, чунки тўғри йўл блан мақсадга етиш энг яқин йўлдир. Мана шу ерда манба'дан келучи та'сир кучлироқ бўлади. Чунки ҳаракат нервларига қараганда сезучан нервлар учун қаттиқланиш зарур эмас. Қаттиқланиш уларни мия моддасидан илонизи йўли блан узоқлаштирар эди. Бунинг натижасида, улар мия блан юмшоқлик муносаба-
32a тидаги ўхшашликни секин-секин йўқотар эдилар. || Аксинча, нервлар қанча мулойим бўлса, сезиш қувватини шунча тез етказадиганроқ бўлади.

Ҳаракат беручи нервларга келсак, булар бошланишдан узоқлашиш ва секинлик блан қаттиқлашиш учун мақсадга томон бирқанча эгриликлар блан йўналтирилганлар.

Бу икки хил нервлардан ҳарбирининг қаттиқланишига ва мулойимланишига ўсиб чиққан еридаги модда ёрдам берган. Чунки сезишни ўтказучи нервларнинг кўпчилиги миянинг олди қисмидан таралиб, шу қисмнинг ўзи энг мулойим бўлган. Ҳаракатлантиручи нервларнинг ҳаммаси миянинг орқа қисмидан таралиб, шу қисмнинг ўзи энг қаттиқ бўлган.

Иккинчи фасл. Бош мия нервлари ва улар йўлларининг анатомияси ҳақида

Бош миядан етти жуфт нервлар ўсиб чиқади. Биринчи жуфт нервлар миянинг иккита олдинги қоринчалари чуқуридан, я'ни ҳидлаш вазифасини бажарадиган эмчак учларига ўхшаш икки ўсиқ ўтган ердан ўсиб чиқади. Бу нервлар йўғон ва ковак бўлиб, сўл томондан ўсиб чиққанлари ўнг томонга, ўнг томондан ўсиб чиққанлари сўл томонга йўналадилар ва йўлиқишиб, бир-бирларини крест шаклида кесиб ўтадилар.

Буларнинг сўл томондан чиққани ўнг қорачиққа ва ўнг томондан чиққани сўл қорачиққа ўтиб, уларнинг учлари шу қадар кенгаядики, шишасимон суюқликни ўрайди. Жолинусдан бошқа табиблар уларнинг кесишув нуқталари букилмасдан ўтишларини ва бу кесишувнинг учта фойдаси борлигини айтганлар.

Биринчи фойда — икки қорачиқдан бирига келаётган руҳ, улардан бирига офат етганда, тўсиқсиз бошқа бирига оқиб келаолишлигидир. Шунинг учун, бир кўз юмилса, икки кўздан бири кучлироқ кўрадиган бўлади. Агар биринчи кўз блан қаралиб, иккинчи кўз блан қаралмаса, тиниқроқ кўрадиган бўлади. Шу жиҳатдан кўзнинг бири юмилганда, яна бирининг рангли парда тешиги кенгайиб кетмайди. Бу руҳнинг унга қаттиқ қуюлишидан бўлади.

Иккинчи фойда — иккала кўзга кўринадиган нарсанинг шарпаси [сурати] тушадиган биргина ўрин бўлиб, унда иккови блан кўринган нарсалар умумий чегарада битта бўлиб кўринади. Шунинг учун ғилай кишиларнинг икки қорачиқларидан биттаси юқорига ёки пастга қўзгатилганда, бир нарсани иккита кўришга тўғри келади. Бу блан оқимнинг кесишув ерига тўғри бориши бузилиб, умумий чегарага етмасдан нервнинг букилиши ҳосил бўлади. Шунинг натижасида бошқа чегара вужудга келади.

Учинчи фойда — бир нерв иккинчисини суяб ва ушлаб туради. Натижада ҳар иккаласи кўзга яқин ўридан ўсгандек бўлиб кўринади.

Миядан чиққан нервлардан иккинчи жуфтнинг ўрни биринчи жуфт нервнинг чиқадиган ерининг орқасида бўлиб, ундан кейин сиртга қараб мойил бўлади, кўз ғўлагини ўз ичига олган чуқурчадаги тешикдан чиқади ва кўзнинг мушакларида бўлиниб кетади. Бу жуфт нерв бошланиш ўрнига яқин турганлигидан келиб чиққан юмшоқликка қарши йўғон ва кўз ғўлагини ҳаракат қилдиришга мувофиқ кучли бўлган. Бундай бўшлиғига сабаб айниқса унга ёрдам беручи йўқлигидир. Чунки учинчи жуфт нерв остки жағдан иборат катта органни ҳаракат қилдиришга қаратилгандир. Ундан куч ортмайди, балки у [ўзи] бошқа нервнинг ёрдамига муҳтож бўлади. Буни [кейинда] айтамыз.

(55) Учинчи жуфт нервга келсак, унинг бошланиш ўрни мия асосига қаратилган мия олдинги бўлаги блан мия орқа бўлаги орасидаги умумий чегарададир. У, аввал, тўртинчи жуфт блан бироз аралашиб, сўнгра, ундан ажралиб, тўрт тармоққа бўлинади. Бир тармоқ уйқу артерияси кирадиган йўлдан чиқади, бу ҳақда биз кейинда айтамыз, ва у, бўйиндан тушабошлаб, кўкрак-қорин тўсиғини босиб ўтиб, сўнгининг остида жойлашган ички органларга таралади. Иккинчи бўлак чакка суяклари тешикларидан чиқади, бу тешикдан ажралиш блан, бешинчи жуфт нервдан ажраладиган нервга туташади.

Сўнгисининг ҳолати ҳақида биз яна гапирамыз. Иккинчи тармоқ юзнинг олд қисмига жойлашган органларга боручи иккинчи жуфт нерв чиқадиган тешикдан чиқади. Агар биринчи жуфт ковак нерв ўтган ердан ўтиб, муҳим нервларни сиқиб, бўшликни ёпиб қўйса, яхши бўлмас эди. || 326 Бу бўлак тешикдан ўтиш блан уч тармоққа бўлинади. Биринчи тармоқ кўз бурчаги томонга мойил бўлиб, икки чаккага, икки чайновчи мушакка, қошларга, манглайга ва қовоқларга қараб йўналади. Иккинчи тармоқ кўзнинг ички бурчаги олдидаги тешиклардан ўтиб, буруннинг ичигача боради ва унинг ичини қопловчи ички қатламда таралади. Учинчи тармоқ — кичик бўлмай, ёнғоқ суяги ичида тайёрланган канал шаклли бўшликка тушиб, икки тармоққа бўлинади. Бир тармоқ оғиз бўшлиғи ичигача боради ва тишларга бўлинади. Озиқ тишларига келиши равшан кўришиб, бошқаларга келишини кўз блан кўриб бўлмайди. [Шунингдек], улар

юқори милкка ҳам тараладилар. Яна бир тармоғи органларнинг ташқи томонларига, масалан, юз териси, бурун учи ва юқори лабда таралади. Мана булар учинчи жуфтнинг учинчи бўлаги тармоқларидир.

Учинчи жуфтнинг тўртинчи тармоғига келсак, бу юқори жағда бир тешикка кириб, тилгача боради ва унинг ташқи қаватида таралади ҳамда унга татиш дейиладиган айрим сезгини беради. Булардан қолганлари пастки тишларнинг милкларига ва милкнинг паст қисмига ва шунингдек остки лабга таралади. Тилга келган нерв бўлаги кўз нервидан ингичкароқ бўлади. Чунки бунинг [биринчининг] қаттиқлиги ва унинг [иккинчининг] мулоғимлиги, унинг йўғонлигига ва бунинг ингичкалигига баробар келади.

Тўртинчи жуфт нервга келсак, унинг чиқадиган ери учинчи жуфтнинг орқаси бўлиб, миянинг тубига мойилроқдир. Юқорида айтганимиздек, учинчига араллашиб, ундан ажралади ва танглай томонга етиб, унга сезги беради. Бу жуфт кичик бўлиб, учинчидан қаттиқроқдир. Чунки танглай ва унинг пардаси тилнинг пардасидан қаттиқроқдир. Бешинчи жуфт нервга келсак, ҳарбири қўшалоқ нарсаси иккига ажралади. Кўпчилик анатомларнинг айтишларича, унинг ҳарбир тоқаси бир жуфт бўлган ва миянинг икки томонидан ўсиб чиққандир.

Ҳарбир жуфтидан биринчи қисм ички қулоқ бўшлигини қоплаган парда томон боради ва унда толаларга ажралади. Бу қисм ҳақиқатда миянинг орқа бўлагидан ўсиб чиқиб, эшитиш сезгиси шу қисмда бўлади.

Иккинчи қисмга келсак, бу биринчи қисмдан кичикроқ бўлиб, тошсимон суякдаги тешикдан чиқади. Қийишқ ёки кўр деб аталган [бу нерв] йўли эгри-бугри бўлганлигидан, ўзи ҳам эгри-бугридир. Бундай тузилиш масофани узунлаштириш ва нерв охирини бошланишидан узоқлаштириш учун бўлгандир, токи нерв тешикдан чиқмасдан бурун чиққан ўрнидан узоқлашсин ва натижада бирмунча қаттиқлик ҳосил бўлсин. Қачонки, бу жуфт юзага чиқса, учинчи жуфт нервга аралашади. Ҳар икки жуфтнинг кўпчилиги ёнғоқ ва кенг мушакка йўналиб, булардан қолганлари чакка мушакларига борадилар. Татиб сезишнинг тўртинчи жуфт нервда, эшитиш сезгисининг бешинчи жуфт нервларга қўйилиш сабаблари: эшитиш қуроли бекитилмаган, ҳавога йўли очиқ бўлишига муҳтож бўлиб, татиш қуралининг беркитилган бўлиши лозим бўлади. Шунинг учун эшитиш нерви қаттиқроқ бўлиб, чиқадиган ери миянинг кет қисмига яқинроқ бўлади.

Кўз мушаклари битта нерв блан кифояланиб, икки чакка суякларини нервлари кўп бўлади, чунки кўзнинг чуқурчаси ортиқча кенгликка муҳтож бўлади, кўриш қувватини олиб боручи нерв бўшлиққа муҳтож бўлганидан ортиқча йўғонликка эҳтиёжи бор эди. Кўз ғўлагини ушлаб турган суякка бунча кўп тешиклар бўлиши тўғри келмас эди.

Икки чакканинг нервларига келсак, (56) улар ортиқча қаттиқликка муҳтождир. Ортиқча йўғонлик уларга зарур эмас. Чунки йўғонлик унинг

ҳаракатини оғирлаштирар эди. Шу блан баробар тошсимон суякдаги йўл қаттиқдир ва бирқанча тешикларга эгадир.

Олтинчи жуфт нервга келсак, у, миянинг юрқа томонидан бошланади ва бешинчи жуфтга ёндашиб, улар блан бир нервдек парда ва бойлоқлар блан маҳкамланган бўлади, сўнгра, ундан [бешинчи жуфтидан] ажралиб, лом шаклли чок охиридаги тешиклардан чиқади ||, чиқа- 33a
шидан бурун уч бўлакка бўлинган бўлади ва буларнинг учови ҳам бирликда шу тешиклардан чиқади. Бир қисми ҳалқум ва тил ўзаги мушакларига йўналади ва еттинчи жуфт нервларга уларнинг [бу мушакларнинг] ҳаракат этишида ёрдам беради. Иккинчи қисм курак ва унга яқин ерда жойлашган мушакларга тушиб, бу жуфтининг жўпчилиги куракдаги кенг мушакда таралади. Бу қисм етарли миқдорда бўлиб, мўлжалланган ерга еткунча осилган ҳолда ўтиб боради.

Уччала қисмнинг энг каттаси бўлган учинчи қисмга келсак, уйҳу артерияси кўтариладиган йўл блан ички органларга тушади ва уларга биркитилади ҳамда боғланади. Ҳиқилдоқ тўғрисида борганда, ундан тармоқлар чиқиб, юқори учлари блан ҳиқилдоқ ва унинг тоғайларини кўтарадиган мушакларга келади. Ҳиқилдоқдан ўтганда, булардан [бошқа] тармоқлар чиқиб, боши тубанга тўнкарилган мушакларга боради. Бу мушаклар косасимон тоғайларни ёпиш ва очишда уларни пастга тортишда керак бўлади. Шунинг учун ҳам бу нерв қайтучи нерв деб аталади ва бош миядан туширилган бўлади, чунки орқа мия нервлари юқори кўтарилса эди, бошланишда нотўғри, қийшиқ кўтарилган бўлиб, бу блан пастга маҳкам ўрнатиш учун пастга тортишга тайёр бўлмас эди. Бу нервнинг олтинчи жуфтида бўлишининг сабаби шундаки, юмшоқ ва юмшоққа мойил нервлар олтинчи жуфтидан олдин келиб, юз ва бош мушакларига ва улардаги органларга таралиб кетганлар.

Еттинчи жуфт олтинчи жуфтидек тўғри тушмай, балки унинг албағта қийшайиб бориши лозим бўлади. Қайтиб кўтарилучи нерв ўзи ўралиб қувватланиши, тўғри йўналиши, кучли ва силлиқ бўлиши учун маҳкам сўянчиққа муҳтождир. Бундай таянч сифатида катта артериядан бошқа ҳечнарсга хизмат қилаолмайди. Бу тармоқнинг чапда жойлашган юқорига кўтарилучи қисми, тўғри ва йўғон бу артерияни учратади ва уни ўрайди. Шунинг учун қаттиқ мустаҳкамланишга муҳтож бўлмайди. Унг томондан чиқадиган бўлагига келсак, унинг ёнидан бошланғич кўринишда катта артерия ўтмайди, аксинча, у, тармоқланиш натижасида унга [артерияга] ингичка бўлиб келади. Шунинг блан баробар у ўзининг тўғрилигини йўқотиб, қўлтиқ ости томон қийшайиб йўналади. Шунинг учун ҳам унга [нервга] йўқотилган йўғонлиги ва тўғрилигини тўлдириш мақсадида [нервнинг] тармоқларини [артерияга] биркитучи бойлоқлар ёрдами блан бирор ёрдамчи бериб, [нервни] мустаҳкамлаш зарур топилгандир.

Бу қайтучи тармоқни узоқлаштиришнинг ҳикмати, уларни шундай осилиб туриш ўрнига яқинлаштириш ва бошланиш жойидан узоқлашиш блан қувватга ва қаттиқликка эга бўлишдир. Қайтучи нервнинг энг қаттиқ бўлаги ёрдамчи нервлар тармоқлари блан бирга ҳиқилдоқ мушакларининг икки қаватида таралади. Сўнгра, бу нервларнинг қолган қисми пастга тушиб, ундан шохча чиқиб кўкрак-қорин тўсиғи, кўкрак ва унинг мушакларида, юрак ва ўпкада ва шунда бўлган вена ва артерияларида тарқаладилар. Қолганлари эса, тўсиққа ўтиб, учинчи бўлакдан пастга тушучи қисмга [нервга] қўшилади. Булар ички орган пардаларида тарқалиб, кенг суякка бориб тўхтайти.

[Нервларнинг] еттинчи жуфтига келсак, у бош ва орқа миянинг умумий чегарасидан бошланади ва унинг кўп қисми тилни ҳаракатга келтиручи мушакларга ва қалқонсимон тоғай блан лом шаклидаги суякнинг умумий мушагига таралади. Унинг бошқа қисми ўзи блан қўшни бўлган бошқа мушакларга тарқалади, лекин ҳарвақт эмас. Бошқа нервлар бошқа вазифаларда фойдаланганлиги учун олдидан ва тагидан кўп тешикларнинг бўлиши яхши бўлмас эди. Энг яхшиси, тилининг ҳаракатланишини бу ердан чиқучи нервнинг вужудга чиқаришидир, чунки [маза] сезгиси тилга бошқа ердан келади. ||

336

Учинчи фасл. Бўйин умуртқалари орасидан чиқучи орқа мия нервлари анатомияси ва уларнинг йўллари ҳақида

Орқа миядан ўсиб, бўйин умуртқаларидан чиққан нервлар саккиз жуфтдир. Бир жуфти биринчи умуртқанинг икки тешигидан (57) чиқиб, фақат бош мушакларининг ўзларида тарқаладилар. Бу жуфт кичик ва ингичкадир, чунки ўзининг чиқиш ўрни ингичка бўлиши хавфсиздир, бу тўғрида биз суяклар бўлимида сўзлаган эдик.

Иккинчи жуфтнинг чиқиш жойи биринчи ва иккинчи тешикларнинг оралигидадир,— мен суяклар тўғрисидаги фаслда айтилган тешикларни айтмоқчиман. Бу жуфтнинг кўп қисми ушлаб сезишни бошга қуйидагича етказди: у қийшиқ кўтарилиб, энгсанинг юқори қисмига чиқади ва олдга бурилиб, қулоқлар қобиғининг ташқи томонида ёйилади. Биринчи жуфтнинг кичиклиги ва ўзи жойлашган ўринларда тарқалиши ҳамда ёйилиш қобилиятига эга бўлмаслигидан [келиб чиққан] камчиликларининг ўрнини бу жуфт тўла равишда қоплайди. Бу жуфтнинг қолган қисми бўйин орқасидаги мушаклар ва кенг мушакка боради ҳамда уларда ҳаракат [қобилияти] туғдиради.

Учинчи жуфтнинг бошланиш ва чиқиш жойи иккинчи ва учинчи [умуртқалар] орасидаги тешикдир. [Бу жуфтнинг] ҳарбир тоқаси иккита тармоққа ажралади. Бир тармоғи шуерда тармоқланган мушакнинг ичкарисиди тарқалади, хусусан бошни бўйин блан бирликда орқа-

га қайиручи [мушакда таралади], кейин умуртқаларнинг ўткир ўсиқларини бўйлаб кўтарилади ва уларнинг тўғрисида келиш билан тағларига ёпишади Сўнгра, бу нерв ўткир ўсиқларнинг учига чиқади ва уларга ўткир ўсиқдан бошлануви пардасимон бойлоқлар аралашади. Сўнгра, [бу жуфт] нервлар икки қулоқ томонига бурилганлари ҳолда ўтадилар. Одамдан бошқа [ҳайвонларда] қулоқ ёнида тамом бўлиб, қулоқ мушакларини ҳаракатга келтирадилар.

Иккинчи тармоқ кенг мушакка етгунча олдинга боради. Кўтарила бошлаган жойида [тармоқнинг] атрофини томирлар ва мушаклар ўраб олиб, ўз-ўзидан кучлироқ бўлсин учун уни бекитиб турадилар. Ҳайвонларда [бу нервлар] чакка ва қулоқ мушаклари билан ҳам аралашади, аммо кўпинча улар фақат лунж мушакларида таралади.

Тўртинчи жуфтга келсак, улар учинчи ва тўртинчи [умуртқа] орасидаги тешиклардан чиқади ва олдинги жуфтлардек, олди ва ортқи қисмларга бўлинадилар, унинг олдинги қисми кичик бўлади ва шунинг учун у бешинчи жуфтга аралашади. Айтадиларки, уйқу томири бўйлаб чўзилган ўргимчак ипига ўхшаган ингичка бир тармоқ ўтиб, кўкракни иккига айириб туручи тўсиққа боради ва таралади. Аммо [бу жуфтни] катта бир қисми юрқага бурилиб, мушакларга чуқур ётиб, бўйин умуртқалари ўткир ўсиқдан чиқади ва у, бош билан бўйин ўртасида умумий бўлган мушакларга тармоқлар юбориб, олдинга қараб йўналади. Ҳайвонларда [бу жуфт] лунж ва қулоқ мушакларига туташади. Айтишларича, ундан умуртқа устунига тармоқлар тушар эмиш.

Бешинчи жуфт тўртинчи ва бешинчи [умуртқалар] орасидаги тешикдан чиқиб, бу ҳам икки тармоққа ажралади. Тармоқлардан бири, яъни олдингиси энг кичигидир. У лунж мушакларига, бошни олдинга эгучи мушакларга ва бош билан бўйин ўртасида умумий бўлган бошқа мушакларга бориб етади. Иккинчи тармоқ иккита тармоқчага бўлинади. Булардан биттаси, биринчи тармоқ билан иккинчи тармоқча оралиғида бўлгани журак устигача боради, шунинг билан баробар у билан олтинчи ва еттинчи [жуфт нервларнинг] бир қисми аралашади. Иккинчи тармоқча бешинчи, олтинчи ва еттинчи жуфтларнинг тармоқчалари билан аралашади ва тўсиқнинг ўртасигача ўтади.

Олтинчи, еттинчи ва саккизинчи жуфтларга келсак, улар кетма-кет бошқа тешиклардан чиқади, шу билан бирга, саккизинчи жуфтни чиқадиган жойи бўйиннинг охириги умуртқаси билан умуртқа устунининг [кўкрак бўлими] биринчи умуртқаси ўртасида умумий бўлган тешикдир; уларнинг тармоқлари бир-бирларига қаттиқ аралашадилар; аммо олтинчи жуфтни кўп қисми журак суягининг сиртига келади; бошқа қисми, яъни тўртинчи жуфтни бўлагидан каттароқ, бешинчи жуфтни бўлагидан кичикроқ қисми кўкрак-қорин тўсиғигача келади.

Еттинчи жуфтни кўпчилик қисми, гарчи унинг баъзи тармоқчала-

ри, бешинчи жуфт тормоқчалари блан биргалашиб, бош, бўйин ва умуртқа устун мушакларига кетсалар ҳам, елка суяги ва тўсиққа келади.

Саккизинчи жуфт, [бошқа жуфтлар блан] аралашиб, шулар блан биргалашгандан кейин, елка ва билак териси остига келади, шу блан бирга, унинг ҳечқайси қисми тўсиққа кетмайди. Броқ, олтинчи жуфтининг қўлга томон боручи қисми курак суягидан нарига ўтмайди; еттинчи жуфтидан келучи қисми эса елка суягидан нарига ўтмайди.

Куракдан билакка келучи нервларга келсак, улар кўкрак умуртқасидан бошланган [нервлар] блан аралашган ҳолда, саккизинчи жуфтга тааллуқлидирлар. Тўсиққа ёлғиз шу нервлардан ажратилди, аммо уларнинг остида ётган орқа мия нервларидан ажратилган эмас, токи тўсиққа келучи нервлар юқори ўриндан тушиб, яхши тарқалишлари зарур. Айниқса уларнинг биринчи борадиган марраси кўкракни бўлуи пардадир. Орқа мия нервлари бурчак ҳосил қилиб қайрилмасдан (58), тўғри у ерга етолмас эдилар. Агар тўсиққа тушучи ҳамма нервлар бош миядан тушсалар эди, албатта, уларнинг йўли узаяр эди. Бу нервларнинг тўсиққа туташган ери уларнинг ўртаси бўлади; чунки улар тўсиқнинг ўртасига туташмасдан, четига ёки бутун атрофига туташсалар эди, тўсиқ бўйлаб текис ва тенг равишда тарқалаолмас ва ёйилаолмас эди. Бу ҳолат [нервларга] зарур бўлган йўлни тескарисига айлантлар эди; чунки мушаклар нервларнинг учлари блан органларни ҳаракатга келтирадилар. Сўнгра, тўсиқнинг ҳаракатланучи қисми унинг ёлғиз четларидир ва шу ўринда нервларнинг бошланиш қисми эмас, охирлари жойланиши зарурдир. [Нервларнинг] ўртага келишлари лозим бўлганлигидан, уларни зарур бўлганда сақланиш учун қоплаш ва ҳимоя қилиш керак.

Шунинг учун нервлар ҳимоя қилиш мақсади блан кўкракни иккига бўлуи парда блан қопланади. [Бу парда] уларга ҳамроҳ бўлганлигидан нервлар унга суянадилар. Чунки бу органнинг вазифаси муҳим бўлгани учун, унинг нервларининг бошланиш ерида бирор-бир зарарланиш юз берса, у ҳаракатсиз қолмасин учун бирқанча бошланиш ўрнига эгадир.

Тўртинчи фасл. Кўкрак умуртқалари орасидан чиқадиган орқа мия нервлари анатомияси ҳақида

Бу нервларнинг биринчи жуфти биринчи ва иккинчи кўкрак умуртқалари орасидан чиқиб, икки қисмга бўлинади. Бу қисмларнинг каттаси қобирғалар мушакларида ва умуртқа устун мушакларида таралади, иккинчи қисми эса биринчи қобирғалар устида чўзилади. Бу қисми бўйиннинг саккизинчи нерви блан бирликда, билак ва панжага бориб еткунча, қўлларга чўзилиб боради.

Иккинчи жуфти юқорида айтилган тешикка яқин туручи [бошқа] тешикдан чиқади. Унинг бир қисми елка суягининг ташқи томониغا йўналиб, унга сезиш қобилиятини беради; бошқа қолган қисми эса, [нервларнинг] бошқа жуфтлари билан қўшилиб, курак суягида ётган ва унинг бўғинларини ҳаракатга келтиручи мушакларга ва шунингдек умуртқа устун мушакларига қараб келади. Бу нервларнинг кўрак умуртқаларидан бошланганларига [келсак], уларнинг курак суягига бормайдиган тормоқлари умуртқа устун мушакларига ва чин қобирғалар орасида ётган мушакларга ҳамда кўракнинг ташқи томонида ётган мушакларга боради. Ёлгон қобирғалар умуртқасидан бошланган нервлар қобирға орасида ётган мушакларга ва қорин мушакларига борадилар. Бу нервларнинг тормоқчалари билан бирликда ҳаракатли ва ҳаракатсиз қон томирлари кетиб, улар нервлар ўтган ўринлар бўйлаб, орқа миягача борадилар.

Бешинчи фасл. Бел [умуртқалари орасидан чиқадиган] орқа мия нервлари анатомияси ҳақида

Бел нервлари шундай умумий [хусусиятларга] эгадирларки, уларнинг бир қисми умуртқа устун мушакларига кетади, бир қисми эса, қорин мушакларига ва умуртқа устунига ёйилган мушакларга кетади. Лекин юқори уч нерв бош миядан тушган нервлар билан аралашиб, шу билан қолганларидан фарқ қилади. Пастки икки жуфти эса, оёқ томонга катта тормоқлар юборади: шу билан бирга, уларга учинчи жуфтдан чиққан тормоқлар ва думғаза суяги нервнинг бошидан чиққан тормоқлар аралашадилар. Брок, бу икки тормоқ сон-ёнбош бўғинидан ўтиб кетмасдан, унинг мушакларида тармоқланади; бошқа нервлар эса, уни ўтиб, болдирларгача боради.

Икки сон ва оёқлардаги нервларнинг қўл нервларидан фарқи шуердаки, улар ҳаммаси бир жойда тўпланмайдилар, балки ичкарига чуқур кирган ҳолда ғадилар; чунки елка суягининг курак суягига туташishi, сон суягининг ёнбош суягига туташishiга ўхшамайди || ва ҳамда 346 елка суягининг ўз нервлари чиққан ерларига туташishi сон суягининг ўз нервлари чиққан ерга туташishiга ўхшамайди. Бу нервлар болдир томонига ҳархил йўллар билан кетадилар: ба'зилари ичдан кетади, ба'зилари юзадан кетади, ба'зилари эса мушаклар остига биқиниб, чуқур жирадилар. Қов суягидан чиқадиган нервлар учун тананинг орқа томонидан оёқларга йўл бўлмаганлигидан ва шунингдек, сонларнинг ички томонидан улардаги мушак ва томирлар жўплигидан, оёқларга тегишли нервларнинг бир қисми моякларга тушучи уруғ йўлига қаратиб йўналтилган. Улар қов мушакларига қараб юрадилар, кейин тизза мушакларига тушадилар.

Олтинчи фасл. Думғаза ва дум нервлари анатомияси ҳақида

Думғаза нервларининг биринчи жуфти, айтишларича, бел [нервлари] блан қўшилади. Бошқа жуфтлар ва дум суяги учидан бошланган (59) ёлғиз [нерв] орқа тешиги мушакларида ва ташқи жинсий органининг ўзида, ҳамда қовуқ мушакларида ҳам бачадон мушакларида, қорин пардасида, қов суягининг икки ички бўлакларида ва думғаза суягидан чиққан мушакларда бўлиниб кетадилар.

ТҮРТИНЧИ ЖУМЛА. АРТЕРИЯЛАР ҲАҚИДА

БЕШ ФАСЛДАН ИБОРАТ

Биринчи фасл. Артерияларни та'рифлаш тўғрисида умумий сўз

Уручи қон томирлар, я'ни артерияларнинг ҳаммаси [биттасидан ташқари] икки пардали қилиб тузилгандир. Улардан энг қаттиғи ичкисидир. Чунки у [қон томирларининг] уришига ва руҳ жавҳарининг кучли ҳаракатига ва у, руҳ жавҳарини сақлаш, [руҳ] оқадиган томирларни қувватлаш учун тузилгандир. Артериянинг бошланиш ўрни юракдаги икки бўшлиқнинг сўл томонидагисидир, чунки унинг ўнг томон бўшлиғи жигарга яқин туради ва шунинг учун уни овқатлик моддаларни тортиш ва ундан фойдаланиш иши блан банд қилиш лозим бўлган.

Иккинчи фасл. Вена сифатли артериялар анатомияси ҳақида

Юракнинг чап томон бўшлиғидан бошланадиган томирларнинг энг биринчиси икки артериядир. Улардан бири ўпкага боради ва ҳавони тортиш, ўпкани овқатлантиручи қонни юракдан ўпкага олиб келиш учун шуерда ёйилади. Чунки ўпка овқатларининг ўтиш йўли юрак бўлиб, овқат юракдан ўпкага боради. Артериянинг бу қисми веналарнинг юракка ўтадиган жойида, юракнинг энг нозик қисмидан бошланади. Бу артерия бошқа артериялардан бир қаватлилигидан ажралиб вена сифатли артерия деб аталади. Унинг бир қаватлик бўлиб тузилишининг сабаби, кенгайиш ва сиқилишда юмшоқ, мулойим ва бўйинсинучан бўлиши учун ҳамда ундан оқаётган суюқ буғсимон қонни ўпканинг тегишли моддасига ўтказиш учун, ҳам ковак венага оқучи ва юракда тўлиқ етишган сўнгра янада етилишга эҳтиёжи бўлмаган қоннинг оқиши учундир. Сўнггиси тўғрисида кейинда айтамыз. Бу қон томири юракка яқин бўлгани учун, юрак унга ўзининг иссиқ ва егишган қувватини беради. Яна бунинг устига бу артерия уриб турган орган қаттиқ бўлмаганлиги учун, бу органнинг қаттиқ бўлмаган моддасига тўқнашиб, ундан артерия уришига бир зарар етади, деб қўрқиш керак эмас. Шу жиҳатдан унинг та-

насини йўғонлаштиришга эҳтиёж қолмади. Лекин бу артерия бошқа қаттиқ органлар ёнидан ўтганида, унинг жисмини шу ҳолда қолдириш мумкин бўлмас эди.

Биз айтмоқчи бўлган артерия сифатлик венага келсак, у ўпкага қўшни бўлса ҳам, ўпканинг умуртқага ёндош бўлган пастки қисмига яқинроқ туради. Бу кўк қон артерияси, ўпканинг олд қисмида тормоқланиб чуқурлашади.

Агар бу артерияда кенгайиш ва торайишни енгиллаштиручи мустаҳкамлик ҳам бўшашишлик [даражасини] солиштиришга эҳтиёж бўлса ва шунингдек, ундан сизилиб ўтучининг сизилишини солиштириш керак бўлса, бўшашишликнинг зарурлиги, мустаҳкамланиш ҳам зичланиш зарурлигига қараганда ортиқроқдир.

Арасту [Аристотел] аорта деб атаган иккинчи катта артерияга келсак, у юракдан бошланган биринчи томир бўлиб, ўзидан икки тормоқча юборади. Унинг каттаси юрак атрофини ўраб олиб, унинг бўлакларида тормоқланади; иккинчиси эса, ўнг томондаги бўшлиқ атрофида айланиб, 35a шуерда тормоқланади. Икки тормоқдан қолган қисми || ажралиб кетиб, иккита қисмга бўлинади. Тормоқчалардан биттаси катта бўлиб, пастга тушишга мослашгандир; бошқаси кичкина бўлиб, юқорига кўтарилишга мослашгандир. Пастга тушишга мослашган қисмининг бошқа қисмга қараганда катта бўлиб тузилишига сабаб, унинг миқдор жиҳатидан кўп ва ҳажм жиҳатидан каттароқ бўлган органларга, яъни юракдан тубан жойлашган органларга йўналганлигидадир.

Аортанинг чиқиш жойида ичдан ташқарига қараган учта қаттиқ парда бордир. Булар битта ёки иккита бўлганларида эди, шу биттанинг ёки икковининг миқдорини ортдирмасдан туриб, талаб қилинган фойдани бераолмас эдилар ва уларнинг иккови блан ҳаракат қилиш қийин бўлар эди.

Агар [бу пардалар] тўртта бўлсалар эди, улар, албатта, кичик бўлиб, фойдалари йўқолар эди. Агар уларнинг ҳажмлари катта бўлса эди, йўлларни торайтирган бўлар эдилар.

Вена сифатлик артерияга келсак, унда ичга қараган икки парда бордир. [Буларнинг сони] иккитагинадир; чунки буерда юқоридагидек қаттиқ тўсиққа муҳтожлик йўқдир, лекин ўпкага кетаётган тутунли буг ва қон осон қуйилсин учун буерда кўпроқ бўйсунучанлик зарурдир.

(60) Учинчи фасл. Юқорига кўтарилуи артерия анатомияси ҳақида

Аортанинг икки бўлагидан кўтарилуи қисмига келсак, у иккига бўлинади. Буларнинг каттаси ўмов ости чуқурчасига томон йўналади. Сўнгра, ўнг томонга қийшайиб, тутсимон ғовак гўштга бориб етади-да,

уч қисмга бўлинади. Бу қисмлардан иккитаси «уйқу» артерияси деб аталади; улар чуқур жойлашган иккита бўйин веналари блан бирликда ва уларнинг сўнгиларига тормоқланишда ҳамроҳ бўлиб, ўнгдан ва сўлдан юқорига кўтарилади. Чуқур ётучи бўйин веналари ва уларнинг тормоқланиши ҳақида биз кейин гапирамиз.

Учинчи қисмга келсак, улар тўшда, биринчи чинқобирғаларда, бўйиннинг олти юқори умуртқаларида ва ўмров суяги соҳасида тарқалиб, курак суягининг учигача бориб етади. Кейин у курак ёнидан ўтиб, икки қўлга ўтади.

Аортанинг юқорига кўтарилучи икки қисмдан кичик қисмга келсак, у қўлтиқ томонига боради ва у ҳам катта қисмнинг учинчисидек бўлиниб кетади.

Тўртинчи фасл. Икки уйқу артериясининг анатомияси ҳақида

Иккита уйқу артериясининг ҳарқайсиси бўйинга бориб етганларида, икки қисмга, я'ни олдинги ва ортқи қисмларга ажралади. Олдингиси икки қисмга бўлинади. Биттаси ичкаридан ўтиб тилга ва остки жағ мушакларидан ички мушакларга боради. Бошқаси юзадан кетади у қулоқнинг олдинги қисмигача ва чакка мушакларига кўтарилади; улар ёнида кўп тормоқлар қолдириб, бош тепасига чиқади. Ўнг томондан [келучи артериянинг] учлари сўл томондан [келучи артериянинг] учлари блан йўлиқади.

Ортқи қисми икки тормоққа ажралади. Кичик тормоқнинг кўп қисми орқа томонга юқорига кўтарилади ва бош бўғинини ўраб олган мушакларга тарқалади. [Кичик тормоқнинг] бир қисми миянинг орқа қисми тагига бориб, лом шаклли чок ёнидаги катта тешикдан киради. Катта қисми эса, бу тешик олдида тош суягидаги тешиклар орқалч тўрга киради. Ёки тўғриси, тўр шу артериялардан тўқилади, чунончи, томир-томир блан, қабат-қабат блан, тахлам-тахлам блан аралашиб, буларнинг ҳарбирини бошқалардан ажратиб бўлмайди ва бири олинганда, бошқалари тўрдаги каби тортилади. [Артериянинг бу қисми] тўр ичида олдинга ва орқага, ўнг ва сўлга таралади. Кейин [унинг тормоқларидан], аввалгидек бир жуфт ҳосил бўлади. [Бу жуфт] учун [мия] пардасида тешиклар тузилади ва у жуфт мияга кўтарилиб, юпқа пардада бўлинади; сўнгра, миянинг танасида бўлиниб, қоринчаларга ва қоринча пардаларига боради. [Бу жуфтнинг] кўтарилучи тормоқларининг тешиклари пастга тушучи вена тормоқларининг тешиклари блан ана шуерда учрашадилар. [Артериялар] юқори кўтариладилар, [веналар эса] тубан тушадилар, чунки [веналар] суғоручи каналлар бўлиб, улар орқали қон оқади. Қон блан суғоручи томирларнинг энг яхши вазияти уларнинг учлари тубан қараб туришидадир.

{Артерияларга} келсак, улар руҳни ўткаручилардир; руҳ эса, нозик ва ҳаракатчан бўлиб, юқори кўтарилучидир, шунинг учун у ўзи оқиб борадиган томирларнинг тубан қараб тўнкарилишига муҳтож бўлмайди. Ак-
 356 синча, агар у шундай қилинган бўлса, у вақтда || руҳга ҳамроҳ бўлган қонни кўп чиқаришга ва руҳнинг ҳаракатини оғирлаштиришга сабаб бўлар эди; чунки руҳнинг юқорига қараб ҳаракат қилиши осонроқдир. Руҳнинг енгиллиги ва ҳаракатчанлиги миёда зарур бўлган миқдорда тарқалиши ва уни қиздириши учун етарлиқдир. Шунинг учун у, тўр, миёнинг тагида ёйилгандир ва унда артерия қони блан руҳ айланиб туради ҳамда етилганидан кейин ўзининг мизожи блан миёга ўхшаб қолади; шундан кейин аста-секин миёга ўтади. Тўр суяк блан қаттиқ парда орасида жойлашгандир.

Бешинчи фасл. Тушучи артерия анатомияси ҳақида

Тушучи артерияга келсак, энг аввал у, тўғри кетиб, бешинчи умуртқага бориб, унда таянч топади. Чунки бу {бешинчи} умуртқа юрак бошланган жой қаршисида ўрнашгандир. Буерда артерия учун таянч бўладиган тутсимон гўшт умуртқа суяги ва қизилўнғач ораларидаги тўсиқда жойлашади. Тушучи артерия шуерга етганида, у ўнг томонга қайрилади ва уерга ўтмайди; кейин кўкрак-қорин тўсиғига етганида, тўсиқ уни сиқмасин учун пардаларга осилган ҳолда, мустақил равишда боради. Бу тушучи артерия бешинчи умуртқага етганда, бурилиб тубан тушади (61) ва думгаза суягига етгунча, умуртқа поғонаси бўйлаб чўзилади. Кўкрак тўғрисида келиб, ундан ўтганда бирқанча тормоқлар қолдиради. Шу жумладан, битта кичик ва ингичка тормоқчаси кўкракнинг ўпка жойлашган бўшлиғида тарқалади ва унинг учлари кекирдакгача бориб етади. Бу артерия то қобирғалар блан орқа миё оралиғига етгунча, ҳарбир умуртқа ёнидан ўтганда биттадан тормоқ қолдириб бораберади. [Бу артерия] кўкракдан ўтганда, ундан икки артерия ажралади ва улар тўсиққа келиб, ўнг ва сўл томонга ажраладилар. Шундан кейин, ўз ортида бир артерия қолдириб, бу артериянинг тормоқлари ме'да, жигар ва талоқда ёйилади. Шунинг блан бирга, жигардан бир тормоқ чиқиб, қовуқгача боради. Сўнгра, яна бир артерия ўсиб, йўғон ва ингичка ичаклар атрофидаги ичак тутқучига борадилар. Кейин [бу артериядан] учта артерия ажралиб, улардан кичикроғи сўл буйракка хосдир; буйрак қопчиғида ва уни ўраган нарсаларда тарқалиб, уларга ҳаёт беради.

Қолган иккитаси буйракларга келади ва буларнинг ёрдами блан [буйраклар] қоннинг сувлик қисмини ўзларига тартадилар, чунки буйраклар кўпинча ме'да ва ичаклардан бузуқ қонни тартадилар.

Сўнгра [бу артериялардан] моякка боручи иккита артерия ажралади. Чап моякка келучи артерия доимо сўл буйракка келучи [артериянинг] бир бўлагига ҳамроҳ бўлади; ҳатто кўпинча чап моякка келучи

артерия фақат сўл буйракдан бошланади. Ўнг моякка келучи артерия доимо катта артериядан бошланади, ба'зан камдан-кам ўнг томондаги буйракдан кетган артериянинг бир бўлаги ҳам бўлади. Кейин бу катта артериядан тўғри ичак атрофида жойлашган томирлар йўлида тормоқланучи артериялар, умуртқалардаги тешиклар орқали кириб, орқа мияда тарқалучи тормоқлар ҳамда човга келучи томирлар ва моякларга келучи бошқа [томирлар] ажраладилар. [Бу артериялар] жумласида олд ёриққа бориб етадиган кичик бир жуфт бор — аммо, бу биз кейинроқ гапирмоқчи бўлган эркак ва аёлларда бўладиган нерв эмасдир. Кейингиси веналар блан қўшилиб кетади.

Сўнгра, бу катта артерия умуртқага етганида, ўзига йўлдош бўлган вена блан бирликда, — бу тўғрида кейин гапирамиз, — юнонлар «ломи» шаклида икки қисмга бўлинади; [я'ни] мана шундай «λ». Бир қисми ўнг томонга, бир қисми сўл томонга кетади; булардан ҳарбири, сонларга йўналган ҳолда, думғаза суяги бўйлаб чўзилади. Сонларга етгунча [бу қисмлардан] ҳарқайсиси ўз орқасида қовуққа ва киндакка боручи томирлар қолдиради ва [бу томирлар] киндак ёнида учрашадилар. Бу ҳол қориндаги болада жуда аниқ кўринади, лекин етилган [одам] ларда уларнинг учлари қуриб, [фақат] илдизлари қолади. Бу томирлардан тормоқлар ажралиб, улар думғаза суягида ётган мушакларда тараладилар. Қовуққа келучи [тормоқлар] шуерда бўлинадилар, шу блан бирга, уларнинг учлари эрлик олатигача бориб етади; [бу тормоқлардан] қолгани кичик жуфт бўлиб, улар аёлларда бачадонга келади.

Оёқларга тушучи артерияларга келсак, улар сонларда катта иккита тормоққа, || я'ни ташқи ва ички тормоқларга ажраладилар. Ташқи [тор- 36а моқ] ҳам [бироз] ичкарига оғади. У, ўша ерда ётган мушакларда ўзидан тормоқ қолдиради, кейин тубан тушади. [Шу блан бирга] ундан бошмалдоқ блан иккинчи бармоқ орасидан кетучи катта тормоқ олдинга томон оғади; [бу артериянинг] қолгани ичкарига кетади. Оёқнинг кўп қисмида [бу артериялар] вена томирлари тормоқлари тегидан чўзилиб ўтадилар; бу томирлар тўғрисида кейин гапирармиз.

Артерияларнинг ба'зилари веналарга ҳамроҳ эмасдир. Масалан: туғилмаган бола танасидаги жигардан киндакка боручи икки [артерия], вена сифатли артериянинг тормоқлари, бешинчи умуртқага ўтучи [артерия], бўғиз чуқурига кўтарилучи [артерия], қўлтиқ томонга оғучи [артерия], тўрда ва боланинг йўлдошида ажралган уйқу артериялари, тўсиққа боручи [артериялар], курак суягига ўтучи [артерия], ме'да, жигар, талоқ ва ичакларга келучи тормоқлари блан бирга ме'да деворидан тушучи [артерия], ёлғиз думғаза суягига киручи артерия ва томирлар.

Юқорига чиқучи артерия вена блан ҳамроҳ бўлиб, юқорига чиққанида, худди шарафсиз орган шарафли органни устида кўтарганидек, сўнги-сининг устида ётади. Ташқи органларга келсак, улар устида артерия

яхши ёпилиб бекиниб туриш учун вена томирининг тагига киради ва вена томири унга қалқон вазифасини ўтайди. Артериялар икки нарса учун вена томирини ўзларига ҳамроҳ қилиб оладилар: биринчидан — артерияларни қоплаган пардалар блан веналар боғланиб, артерия блан вена орасидаги органларни суғориш учун; иккинчидан — бу томирларнинг ҳарбири бир-биридан қон талаб қилиш учундир.

(62) БЕШИНЧИ ЖУМЛА. ВЕНАЛАР ҲАҚИДА

БЕШ ФАСЛДАН ИБОРАТ

Биринчи фасл. Вена томирларининг та'рифи

Ҳаракатсиз томирларга келсак, улар ҳаммаси жигардан чиқадилар. Жигардан биринчи бўлиб икки томир ўсади. Уларнинг бири [жигарнинг] ботиқ томонидан бошланади. Унинг энг кўп фойдаси жигарга озиқли моддаларни тортишдир; у «қопқа» деб аталади. Иккинчи [томир] эса [жигарнинг] дўнг томонидан бошланади. Унинг фойдаси озиқ моддаларини жигардан органларга етказишдир; у «ковак вена» деб аталади.

Иккинчи фасл. «Қопқа» деб аталучи вена томирларининг анатомияси ҳақида

«Қопқа» деб аталган томирнинг анатомиясидан бошлаб айтамикки, «қопқа»нинг жигар бўшлиғига ботиб туручи учи аввал беш бўлакка бўлинади ва жигарнинг дўнг тарафининг охирига етгунча тормоқланади. Улардан биттаси ўт қопчасига боради. Бу тормоқлар ўсиб турган дарахтнинг илдизларига ўхшаб, ўсган ўрни чуқурлигига борадилар.

«Қопқа»нинг жигарнинг ботиғига яқин бўлган учига келсак, у жигардан ажралиш бланоқ саккиз бўлакка бўлинади. Улардан иккитаси кичкина бўлиб, олтитаси каттароқдир. Кичкиналаридан биттаси ўникки бармоқ деб аталган ичаккага бориб етади ва ундан озиқли моддаларни олади. Бу венадан ажралган тормоқлар «панкреас» деб аталган ме'даости безига тарқаладилар. Иккинчи қисми ме'данинг тубан қисмида, я'ни дарвозабон деб аталучи чиқиш жойида тарқалади ва ундан озиқли моддаларни олади. Қолган олти бўлақдан биттаси ме'данинг ташқи юзасини озиқлантириш учун, унинг ташқи юзасига йўналади. Чунки ички сатҳи ме'дага келадиган озиқли моддалар блан учрашади ва улардан озиқланади.

Иккинчи бўлак талоққа бориб, уни озиқлантиради. Бу бўлак талоққа етмасдан, ўзидан тормоқлар чиқаради. [Бу тормоқлар] «панкреас» деб

аталучи органни [ме'да ости безини] венадан талоққа ўтучи энг соф озиқ моддаси блан озиқлантиради. Ундан сўнг [бу бўлак] талоққа келади ва талоққа етишгандан кейин, ундан каттагина бир тормоқ ажралиб орқага қайтади, бу тормоқ ме'данинг сўл томонида уни озиқлантириш учун бўлинади. Талоққа ўтучи бўлак, унинг ўртасига етганида, ундан бир қисми юқорига кўтарилади ва бир қисми пастга тушади. Юқорига кўтарилаётган қисмидан, талоқнинг юқори ярмини озиқлантириш учун бир тормоқ кетади. Бошқа қисми эса, ме'данинг дўмбоқ ерига етгунча олдинга чиқади; ундан сўнг икки қисмга бўлинади. Бир қисми озиқлантириш учун ме'данинг чап тарафи ярмининг сиртқи тарафига тарқалади. Бир қисми эса, нордон ва тахир бўлган савдо ортиқчасини ҳайдаш учун ва иштаҳани қўзғатадиган таталовчи ҳаракат бериш учун ме'да кириш жойи чуқурлашиб борадики, бу ҳақда биз юқорида айтган эдик ||.

366 Пастга тушучи бўлакка келсак, у иккига бўлинади. Унинг бир қисми талоқни озиқлантириш учун унинг пастки ярмида тормоқланади. Бошқа қисми эса, чарвига йўналади ва уни озиқлантириш учун уерда таралади.

Олдинги олти бўлакдан учинчиси сўлга бурилади ва нажасдаги озиқли моддаларни шимиб олиш учун тўғри ичак атрофидаги томирларда таралади.

Олти бўлакдан тўртинчиси тукларга ўхшаб ажралиб кетади. Улардан бир бўлаги ме'да ўнг дўмбоғининг ташқи тарафи бўйлаб таралади. Бу талоқ тарафидан ме'данинг чап бўлагига келучи қисмга қарши туради ва ме'да думалоғининг ўнг тарафи ташқи томонида таралади. Бошқа қисми эса, чарвининг ўнг тарафига йўналади, шуерда тарқалади ва чапдан талоқ томирлари тормоқларидан чарвига келучи қисмга қарши туради.

Олти бўлакдан бешинчиси юзиқли моддаларни олиш учун йўғон ичакни ўровчи томирларда таралади. Олтинчи қисм ҳам шундай; унинг каттароқ бўлаги оч ичак атрофига таралади; қолган қисми эса, кўр ичакка ёпишган юпқа ўровлар атрофида таралади. Булар озиқ моддаларини тартадилар.

Учинчи фасл. Қовак вена ва унинг юқорига кўтарилучи қисмининг анатомияси ҳақида

Қовак венага келсак, унинг таги аввал «қопқа» венаси тормоқчаларидан озиқ олиш учун, тукларга ўхшаб, жигарнинг ўзида бўлакларга бўлиниб кетади. Бу бўлаклар ҳам ўз навбатларида яна қил томирларга бўлиниб кетадилар.

Қовак венанинг тормоқларига келсак, улар жигарнинг дўмбоқ қисмидан ичкарига, «қопқа» веналарнинг тормоқлари жигарнинг ботиқ қисмидан ичкарига қараб кетади. Сўнгра, венанинг танаси дўмбоқ қисми

ёнидан чиқади ва икки қисмга ажралади: (63) юқорига кўтарилуи қисм ва тубан тушучи қисм.

Юқорига кўтарилуи қисмга келсак, кўкрак-қорин тўсигини ёриб ўтиб, шу ерда тарқалиб кетучи ва унга озиқли моддалар беручи икки томир қолдиради.

Сўнгра, [юқорига кўтарилуи қисми] юрак халтачаси тўғрисида келиб, унга кўп тормоқлар юборади. Улар халтачада туклар каби майда тормоқларга ажраладилар ва уни озиқлантирадилар. Сўнгра, [кўтарилуи қисм] икки қисмга бўлинади. Унинг бир қисми — каттаси — юракка келади ва юракнинг ўнг қулоғи олдида ичкарига ўтади. Бу томир юрак томирларининг энг каттасидир.

Бошқа томирларга қараганда унинг катталигининг сабаби шундаки, бошқа томирлар ҳавони тортишга хизмат қиладилар. Бу эса озиқли моддаларни тортишга хизмат қилади. Озиқли моддалар ҳавога қараганда қуюқ бўлиб, улар учун ўтиш йўлининг кенгроқ бўлиши ва томирнинг катта бўлиши зарурдир.

Бу [вена] юракка кириш блан юрак учун уч пардали қопқоқ ҳосил қилади. Юрак тортганда [бу венадан] озиқ моддаларини олсин ва юрак [яна] кенгайганда у [модда] орқага қайтмасин учун бу қопқоқ пардалари ташқаридан ичкарига қаратилгандир. Юракнинг бу пардалари энг қаттиқ пардалардир. Бу вена, юракка кирганда уч томир қолдиради. Битта томир ўпкага боради. У, артериянинг ўсган еридан тушган ҳолда сўл [артериянинг] яқинидан бошланади ва ўнг бўшлиқда ўпкага бурилади. [Бу вена], худди артериядек, икки пардали тузилгандир. Ана шунинг учун у «артерия сифатли вена» деб аталади. Бунинг биринчи фойдаси шундаки, [артериал венадан] сизилаётган бу қон ўтакетган даражада суюқ ва ўпка моддасига ўхшашдир, чунки бу қон яқиндагина юракда бўлиб вена сифатли артерияга қўйилиш учун юракда керак миқдорда етилмагандир.

Иккинчи фойдаси шундаки, қон [бу томирда] жуда яхши етилади.

Бу уч томирдан иккинчисига келсак, у юрак атрофида айланиб, уни озиқлантириш учун, унинг ичига таралади. Бу ковак вена юрак ичига ўнг қулоғидан ботиб кирганида воқе' бўлади.

Учинчи томир, айниқса одамларда, сўл тарафга бурилади; сўнгра, кўкракнинг бешинчи [умуртқаси] томонига йўналади ва унга суянади ҳамда саккизта пастки қобирғаларга, уларга яқин туручи мушакларга ва бошқа органларга тарқалади.

Уч бўлакдан кейин ковак венадан ўтуи [қисмга] келсак, у юқорига кўтарилиб, юрак томонига ўтганда, ундан кўкрак қафасини иккига бўлуи пардалар юқорисида, қобиқ юқорисида ва тут деб аталган юмшоқ гўштларда баҳмалсимон тормоқларга ажраладилар. Сўнгра, ўмров суягининг яқинида, ундан шу суякка қараб қийшайиб боручи икки тормоқ

37a йўналади. Улар қанчалик чуқурлашганлари сари || бир-бирларидан шунчалик узоқлашадилар. Бу тормоқлардан ҳарбири икки тормоқчага айланади. Улар ўнг ва сўл томондан тўш суяги устига тушадилар ва ханжарсимон [ўсимталаргача] бориб етадилар.

Бу вена ўз йўлида тормоқлар қолдиради. [У тормоқлар] қобирғалар орасидаги мушакларга борадилар. Буларнинг [тормоқларининг] тешиклари шу мушаклардан таралган томирларнинг тешикларига йўлиқади-лар. Бу тормоқлардан бир тўдаси кўкракдан бошланадиган мушакларга йўналади.

[Бу веналар] ханжарсимон [ўсиққа] етганларида, уларнинг бир тўдаси курак суягини ҳаракатга келтиручи тўда мушакларга йўналиб, шуерда тарқаладилар ва [бошқа] тўдаси эса тўғри мушаклар остига тушадилар ва бу мушакларда тараладилар. Уларнинг охирлари думғаза веналарининг юқори кўтарилучи бўлакларига туташадилар. Бу тўғрида биз [яқинда] гапирармиз.

Улардан ҳарбир қолган жуфтига келсак, ҳарбир тоқаси бештадан тормоқ қолдиради. Бир тормоқ кўкракка таралиб, тўртта юқори қобирғани озиқлантиради. [Иккинчи] тормоқ курак суяги атрофини озиқлантиради. [Учинчи] тормоқ елка чуқурида ётучи мушакларни озиқлантириш учун, улар томонига келади. [Тўртинчи] тормоқ бўйиннинг олтига юқорл умуртқаси тешиклари орқали ўтиб, бошга қараб йўналади. [Бешинчи] тормоқ юқоридагиларнинг энг каттаси бўлиб, ҳар тарафдан қўлтиқ остигача келади ва ундан тўрт тормоқча чиқади. Улардан биринчиси тўш устидаги мушакларга тарқалади. Бу мушаклар курак суяги бўғинини ҳаракатга келтиручи мушаклардандир, иккинчиси эса, ғовак гўштларга ва қўлтиқ остидаги пардаларга тарқалади. Учинчиси кўкрак ёнидан ўтиб, пастга қорин деворларига тушади. Тўртинчи [тормоқ] энг каттаси бўлиб, у уч бўлакка бўлинади. Бир бўлаги курак суягининг ботиқ қисмида жойлашган мушакларда, иккинчи бўлак эса қўлтиқ остида ётучи катта мушакда таралади. Энг каттаси бўлган учинчи бўлак елка суяги орқали қўлга ўтади. Бу қўлтиқ венаси деб аталучи томирдир. Икки тормоқлардан бири, шунча кўп қисмларга бўлинган биринчи тормоқланишдан қолган қисм бўйин томон кўтарилади; (64) кўп чуқурлашиб кетмасдан олдин у икки қисмга бўлинади. Улардан бири сиртқи бўйин венаси ва иккинчиси эса чуқур бўйин венасидир.

Сиртқи бўйин венаси ўмровдан кўтарилиши бланоқ, икки қисмга бўлинади. Улардан бири, ажралиш бланоқ, олдинга ва четга йўналади; иккинчиси эса, аввал олдинга йўналиб, пастга бурилади, сўнгра юқорига кўтарилади. Яна ўмров аортига келиб, кейин уни айланиб ўтади. Сўнгра, у юқорига кўтарилиб бўйин сиртидан боради, ниҳоят, биринчи қисмга қўшилиб аралашади. У икковидан сиртқи бўйин венаси деб машҳур бўлган томир пайдо бўлади. Шу сиртқи вена биринчи қисмга аралашмас-

дан бурун, ундан икки жуфт ажралади. Улардан бири кўндаланг кетади. Сўнгра, бу жуфтнинг [тоқалари] икки ўмров суяклари учрашган чуқур ерда бир-бирларига йўлиқишадилар. [Иккинчи] жуфти бўйиннинг сиртида қийшайиб кетди, унинг тормоқлари қайтиб учрашмайди.

Бу икки жуфтдан ўргимчак ипига ўхшаш кўз илғамайдиган тормоқчалар кетади, бу иккинчи жуфтдан алоҳида тормоқлар тарқалади. Уларнинг ичида учта кўзга кўринадиган вена ҳам тарқалади. Қолганлари эса, кўзга кўринмайди.

Бу уч венадан бири куракда чўзилади. Бу вена курак венаси деб аталиб, ундан «қифол» чиқади. Қолган икки тормоғи курак венасининг икки ёнидан чиқиб, курак суягига ёпишгани ҳолда, унинг бошигача бир-галашиб боради. Улардан бири уерда тутилиб қолади ва курак учидан нарига ўтмасдан, шуерда ёйилади.

Олдинга ўтиб кетучи иккинчи венага келсак, у курак учини босиб ўтиб, елка суяги бошигача боради ва шуерда таралади.

Курак венаси эса, у икки венанинг ёнидан ўтиб, қўл охиригача боради. Шун бил.

Сиртқи бўйин венасига келсак, унинг икки тоқаси бир-бирлари блан қўшилгандан кейин, улар иккига бўлинади. Унинг бир бўлаги ичдан бориб, ўзидан юқори жағда тарқалучи майда тормоқларга ва пастки жағда тарқалучи анча кўп катта тормоқларга бўлинади. Ҳар икки тормоқнинг қисмлари тил атрофига ва бу ўринда жойлашган мушак қисмларининг ташқи томонига ёйилади. Бошқа қисми эса, сиртдан келиб, бошга ва икки қулоққа яқин турадиган жойларда таралади.

Чуқур венага келсак, у қизилўнғачга ҳамроҳ бўлиб, у блан бирга тўғри юқорига кўтарилади. || У ўз йўлида сиртқи бўйин венасидан келучи **376** тормоқчалар блан аралашадиган тормоқчалар қолдиради. Бу тормоқчаларнинг ҳаммаси қизилўнғачда, ҳиқилдоқда ва чуқур ётучи мушакларнинг ҳамма қисмларида тараладилар. Уларнинг охирлари «лом» шаклли чокнинг тамом бўлган жойигача етиб боради. У ерда ундан саккиз тормоқ чиқиб, улар биринчи ва иккинчи умуртқалар ўртасида жойлашган органларга тарқаладилар. Шунингдек, [улардан] бош блан бўйин уланган ерга қил томири келади. [Бу чуқур венадан] бош суягини ўровчи пардаларга яна икки тормоқча келади. Улар икки бош суягининг уланган еригача келади ва бош суяги ичига ботадилар.

[Булардан] қолган қисми юқорида айтилган тормоқчаларни юборгандан кейин «лом» шаклли чокнинг охирида бош суягининг ичига ўтади. Ундан миянинг икки қобиғини озиқлантириш учун ва қаттиқ пардани унинг атрофидаги ва устидаги нарсалар блан боғлаш учун тормоқлар ажралади. Сўнгра, [бу вена] олдинга чиқади ва мия суягининг қопловчи пардасини озиқлантиради. Сўнгра, юпқа пардадан мияга тушиб, худди артерия таралгандек, у ерда таралади.

Бу веналарнинг ҳаммасини зич [қалин] парда қатлами ўраб олиб, уларни кенг ўринга етказди. У ўрин қон қуйиладиган ва қон тўпланиб, уерда икки қатлам орасига тарқаладиган ўриндир. Бу жой «сиқиб чиқаручи жой» деб аталади. Бу тормоқлар миянинг ўрта қоринчасига яқинлашганда, уларга «сиқиб чиқаручи жой»дан қонни сўришга қобилиятли катта томирларга айланиш зарур бўлади. Сўнгра, [бу веналар] ўрта қоринчадан икки олдинги қоринчаларга чўзиладилар. Уерда улар юқорига кўтарилучи артериялар блан учрашадилар ва «бахмалсимон тўр» деб аталган парда ҳосил қиладилар.

Тўртинчи фасл. Икки қўл веналарининг анатомияси ҳақида

Қифол дейилган курах венасига келсак, ундан бошлаб тормоқланадиганлари елка суягининг қаршисига етганда тери ва елка суягининг ташқи бўлакларида таралучи тормоқлардир. Кейин тирсак бўғини яқинида бу томир уч қисмга бўлинади. Улардан бири билак «арқони»дир. У билак суягининг ташқи томони бўйлаб чўзилади. Сўнгра, тирсак суягининг дўнг тарафига бурилиб, ташқарига қараб кетади ва билак-узуқ ташқи бўлақларининг ост қисмида таралади. Иккинчи бўлак билакнинг ташқи тарафида тирсакнинг букилган ерига қараб йўналади ва қўлтиқ венасининг бир тормоғи блан аралашади. (65) Бу икки [венадан] тирсак ўртасидаги вена ташкил топади. Учинчи бўлаги эса чуқурлашиб кетади ва шу чуқурда қўлтиқ остидан келучи вена тормоғи блан аралашади.

Қўлтиқ ости [венасига] келсак, у [вена] биринчи тормоқланишда қўлларга чуқурлашиб киручи ва шуерда ётучи мушакларда таралучи тормоқларга ажралади ва биринчи тормоқдан бошқа [ҳаммаси] билакка етганларида йўқолиб кетадилар. Қўлтиқ ости венаси тирсак бўғинининг яқинига етганда иккига бўлинади. Улардан бири қифолнинг чуқурлашган бир тормоғига туташади ва уердан бироз бирга ўтиб ажралишади; [ажралган қисмдан] бири жимжилоққа, тўртинчи бармоққа ва ўрта бармоқнинг ярмига етгунча тубан тушиб, ичкари томонга йўналади. [Бу венанинг] бир қисми юқорига кўтарилади ва қўлнинг суяқларига тегиб туручи ташқи қисмида бўлинади.

Қўлтиқ ости [венасининг] бўлақларидан иккинчи қисми билакка етганда тўрт тормоқчага бўлинади. Улардан бири билакнинг ости қисмида билакузуқка етгунча бўлинади. Иккинчиси, биринчи қисмининг бўлиниш ўрнидан юқорида худди ўшандай бўлинади. Учинчиси ҳам, юқоридагилардек, билакнинг ўртасида бўлинади.

Тўртинчиси — ҳаммасидан катта қисмидир. Бу сиртга чиқиб, юқорига кўтарилиб тормоқлар юборади. Бу тормоқлар биргалашиб қифол тормоқларидан бирини ҳосил қилади. Улардан [тирсак ўртасидаги] акҳал ве-

на ташкил топади. Бундан қолгани, я'ни қўлтиқ ости веналарининг бир қисми «бослиқ» деб аталади. Бу чуқурлашиб боради.

Акҳал венаси ички тарафдан бошланиб, билак суяги устидан кўтарилади. Сўнгра, ташқарига қарайди ва юнонча лом ҳарфи шаклидаги икки тормоққа ажралади. Унинг юқори қисми билак суягининг охирига боради. Сўнгра, кафт томон йўналади ва бошмалдоқ орқасида, бошмалдоқ блан кўрсаткич бармоқ ўртасида ва кўрсаткич бармоқда таралади. Унинг остки қисми эса, тирсак суягининг охирига келади ва уч тормоққа бўлинади. Улардан бири ўрта ва кўрсаткич бармоқларнинг орасига йўналади || ва юқори қисмдан кўрсаткич бармоққа келучи томирнинг бир 38а тормоғига туташади ва у блан битта томирдай бўлиб кетади. [Бу қисмдан] иккинчи тормоқча, я'ни «кичик қутқаручи вена» чиқиб, у ўрта ва тўртинчи бармоқлар оралигида таралади. Учинчи тормоқча тўртинчи бармоққа ва жимжилоққача чўзилади. Буларнинг ҳаммаси бармоқларда бўлинади.

Бешинчи фасл. Пастга тушучи ковак вена анатомияси ҳақида

Биз юқорига чиқучи ковак вена ҳақида сўзни тамом қилдик. Бу унинг кичик қисмидир. [Энди эса] пастга тушучи ковак вена ҳақида гапни бошлаймиз ва айтамиз: [венанинг] пастга тушучи қисмидан, аввало, у, жигардан чиқиши блан ва умуртқага бориб тақалмасдан илгари тормоқлар кетади. Бу қилсимон тормоқлар ўнг буйракнинг халтачасига бориб, уни ва унга яқин турган органларни озиқлантириш учун, у ерларда таралади. Сўнгра, ундан чап буйракка боручи катта томир ажралади. У, чап буйрак халтачасида ва унга яқин туручи органларда тарқалучи ва уларни озиқлантиручи қилсимон томирларга бўлинади.

Яна [пастга тушучи венадан] икки буйракка «кўтарилуи» деб аталадиган икки катта томир қоннинг сув қисмини тозалаш учун йўналади. Чунки буйраклар ўз озиқларини фақат бу томирлардан олади. Қоннинг сув қисми эса, уларга озиқ сифатида хизмат қилади. Артериялар ҳақида гапирганимизга ўхшаш, юқори чиқучи чап томирдан эркакларнинг чап моягига ва хотинларнинг чап тухумдонига боручи томирлар ажралади. Бу ҳақда веналар артериялардан фарқ қилмаганидек, моякларга йўналучи икки томир ҳам, тормоқ чиқарганларидан сўнг бир-бирларидан фарқланмайдилар. Чап моякка боручи [томир], ҳаммавақт, чапдан кўтарилуи венадан шохчалар олади, ба'зи вақтда, ба'зи одамларда ундан бутунлай ўсиб чиқади. Камдан-кам ҳолларда у, ўнгдан кўтарилуи венадан тормоқ олади. Лекин кўпинча улар бир-бирлари блан қўшилмайдилар. Буйракдан моякка келучи венада оқим бўлиб, уерда қизил бўлган уруғ етилади ва оқаради. Бунинг сабаби шундаки, бу венанинг ичида жуда кўп букилган ерлар бўлиб, [уруғни кўп] айлантиради ва шунингдек, умуртқа устунидан бу томирга тушадиган нарсалар туфайли [ети-

лади]. Бу томирнинг кўп қисми эркаклик олатида ва бачадон бўйнида тарқалади. Бу тарқалиш артериялар ҳақида айтганимизга мувофиқ бўлади. Ундан кейин кўтарилуи веналар ва унинг тормоқлари ўсиб чиққач, ковак вена тезликда умуртқа устунига таянади ва пастга қараб тушабошлайди. Ундан ҳарбир умуртқа олдида шохчалар ажралиб, улар умуртқа устунини ёнида ётуи мушакларга таралади. [Яна ундан] човларга келуи томирлар ажралиб, улар қорин мушакларида тамомланадилар. Шунингдек, умуртқа тешиклари орқали орқа мияга ўтуи томирлар ҳам ажралади.

(66) [Ковак вена] охириги умуртқага етганда, икки қисмга бўлинади. Улар бир-бирларидан узоқлашиб, чапга ва ўнгга бурилади. Улардан ҳарбири сонлардан бирига келади. Булар сонга етмасдан бурун, уларнинг ҳарбиридан ўн қават [тормоқ] тарқалади. Улардан бири белга йўналади, қилсимон, нозик иккинчи тормоқлар қориннинг ба'зи пастки қисмларига йўналади. Учинчиси думгаза суягида ётуи мушакларга таралади, тўртинчиси орқа тешиги мушакларига ва думгазанинг сирт қисмига тарқалади. Бешинчиси эса, хотинларда бачадон бўйнига йўналади ва у ерда, унга тегишли қисмларда ва шунингдек, қовуққа таралади. Қовуққа келуи [тормоқча] икки қисмга бўлинади. Бир қисми қовуқда ва бир қисми эса, қовуқ бўйнига таралади. Бу қисм эркакларда олати туфайли жуда кўп ва хотинларда эса — камдир. Бачадонга биқинлардан келадиган тормоқлардан эмчакларга қараб кўтарилуи томирлар ажралади. [Булар] бачадон блан эмчаклар ўртасида умумийлик бўлсин учун [келадилар].

Олтинчи [тормоқ] қов суягига жойлашган мушакларга йўналади, еттинчи гавданинг тўғри чизигида ётуи қорин мушакларига кўтарилади. Бу тормоқлар кўкрак [орқали] қорин деворига тушадилар, деб айтганимиз томирларнинг четларига туташади. Хотинларда бу томирларнинг илдизидан бачадонга кетуи томирлар чиқади. Бачадон биқинларидан келуи томирлардан эмчакларга кўтарилуи томирлар ажралади. [Булар] бачадон блан эмчаклар ўртасида умумият бўлсин учун [келадилар].

Саккизинчи тармоқ эркак ва хотинларнинг олдги уятли органлари-
386 га боради, тўққизинчи || қобирғанинг ички қисмидаги мушакларга келади ва уерда таралади. Унинчи юқоридан сийдик чиқариш канали тарафидан човларга келади ва тушиб келуи томирларнинг охирилари, айниқса, эмчак тарафидан тушучи томирларга туташади. Бу веналарнинг энг катта бўлаги думбага келади.

[Бу веналарнинг] қолган қисми сонга боради ва уерда тормоқларга бўлинади. Бу тормоқлардан бири, соннинг олд қисмида ётуи мушакларда бўлинади. Иккинчиси — соннинг пастки қисми мушакларида ва унинг ички юзасида ичга чуқурлашиб бўлинади. Бошқа жуда кўп тормоқлар соннинг ичида тарқалади.

Буларнинг ҳаммасидан қолган [веналар] тизза бўғинидан озгина юқорироққа бориб, уч бўлакка бўлинади. Ташқи тормоқ кичик болдир суяги бўйлаб, тўпиқ бўғинигача чўзилади. Ўртанча шохча тиззанинг эгилган жойи бўйлаб чўзилиб, настга тушади ва болдирнинг ички қисми мушакларида тормоқлар қолдиради ва икки тормоққа бўлинади. Биттаси болдир қисмига киради ва уерда йўқ бўлиб кетади. Иккинчиси — катта болдир суяги блан кичик болдир суяги ўртасидаги оралиққа келиб, оёқнинг олд қисмига чўзилади ва юқорида айтилган сиртқи тормоқ блан бирлашади. Учинчи тормоқ — ички тормоқ бўлиб, оёқнинг гўштсиз жойига келади, сўнгра, товонга ва катта болдир суягидаги дўмбоққа чўзилади ва оёқнинг ички қисмига тушади. Бу — софин венасидир [оёқ тери ости венасидир].

[Шундай қилиб] бу уч тормоқ тўрттага айланади: икkitаси ташқи [тормоқ бўлиб, улар] кичкина болдир суяги тарафидан оёқ кафтига қараб келади ва икkitаси ичкидир. Ташқисидан бири оёқ панжасига кўтарилади ва кичкина бармоқнинг юқори қисми соҳасида бўлинади. Иккинчиси эса — юқорида айтилган ички тормоқларнинг ташқи тормоқлари блан аралашади. Уларнинг икковлари оёқнинг пастки қисмида ажралади.

Мана, [ҳамма] веналарни айтиб чиқдик. Биз ўз бўлаклари бир-бирига ўхшаш органларнинг анатомиясини тугатдик.

Қуруллик вазифасини бажарадиган органларга келсак, уларнинг анатомияси ҳақида [бу органнинг] касаллик ҳолатларини та'рифлаш ва уни даволаш бобида айтамыз.

Биз энди қувватлар ҳақида гапирамыз.

ОЛТИНЧИ ТА'ЛИМ

БИР ЖУМЛА ВА БИР ФАСЛДАН ИБОРАТ

ЖУМЛА ҚУВВАТЛАР ТУҒРИСИДА

ОЛТИ ФАСЛДАН ИБОРАТ

Биринчи фасл. Қувватларнинг жинслари ҳақида умумий сўз

Қувватлар блан та'сирлар бир-бирлари орқали билинадилар, чунки ҳарбир қувват бирор та'сирнинг бошланадиган ери бўлиб, ҳарбир та'сир ҳам бирор қувватдан пайдо бўлади. Шунинг учун бу икковларини бир та'лимга тўпладик.

Қувватлар ва улардан пайдо бўладиган та'сирларнинг жинслари табибларча учтадир: нафсоний қувват, табиий қувват ва ҳайвоний қувват.

(67). Файласуфлардан кўплари ва табибларнинг ҳаммаси, хусусан Жолинус, қувватлардан ҳарбири бирор бошқаручи органда бўлиб, та'сири ҳам шунда пайдо бўлади, деб тушунадилар. [Масалан], нафсоний қувватнинг ўрнини ва фе'ли [та'сири] пайдо бўладиган ерини мия деб биладилар.

Табиий қувватлар икки турли бўлади.

Улардан бирининг мақсади шахсни сақлаш ва унинг турмушини тартибга солишдир.

Бу хил табиий қувватлар гавда мавжуд бўлган муддатда, уни тўйдиради ва ўсиш даври тамом бўлгунча, унинг ўсишига ёрдам беради. Бу турнинг турадиган ўрни ва та'сирнинг пайдо бўладиган ери жигардир.

Иккинчи турнинг мақсади нав'ни сақлашдир. Бу тур кўпайиш ишини бажариб, гавда аралашмасидан уруғ моддасини ажратиб, унга яратучи изни блан, шакл беради. Бу турнинг турадиган ўрни ва та'сир манбаи мойяклардир. Ҳайвоний қувват ҳислар [сезги] ва ҳаракатларнинг эгаси бўлган руҳ ишини тартибга солади; у, руҳ мияда ҳосил бўлганида, уни ҳис ва ҳаракатларни қабул қилишга тайёрлаб, ҳаёт юз берадиган ҳолатга етказди. Бу қувватнинг ўрни ва иши юракда пайдо бўлади. Лекин буюк файласуф Аристотель бу қувватларнинг ҳаммасини бошлаиш ўрни юрак деб билади; лекин уларнинг биринчи хил фе'лларини

[та'сирларини] юзага чиқариш учун, юқорида айтилган манба'лар хизмат қилади.

Табибларнинг айтишича, ҳисларнинг бошланиш ўрни мия бўлиб, ҳарқайси [беш] ҳис учун та'сири пайдо бўладиган айрим орган бўлади ||. 39a

Сўнгра, булар яхшилаб ҳақиқатланса, иш Аристотель тушунганидек бўлиб чиқади; аммо улар [ба'зи] файласуфлар ва табибларнинг тушунганларидек бўлмайди. Уларнинг сўзлари зарурий эмас, зўрма-зўраки бўлиб, масалага юзаки қарашларидан келиб чиққан.

Табибнинг бу икки оқимдан қайси бири тўғри эканини аниқлаб олиши зарур эмас; бу унинг устига тушмайди. Бу иш файласуф ва табиатшуносларнинг ишидир. Табиб шу қувватларнинг бошланиш ўринлари мазкур органлар эканликларини билса, шунинг ўзи унинг табобат ишлатига кифоя қилади. Бу [қувватлар] ҳам ўзларидан олдинда бўлган бирор манба'дан чиқарилганларми-йўқми эканлигини билишнинг улар учун кераги йўқ, лекин билмаслик файласуфлар учун кечирилмас ҳолдир.

Иккинчи фасл. Хизмат қилинучи табиий қувватлар ҳақида

Табиий қувватларнинг ба'зилари хизмат қилучи, ба'зилари хизмат қилинучи бўлади.

Хизмат қилинучилари икки жинсга бўлинади.

Биринчи жинс [қувват] шахснинг ҳаётини сақлаш учун овқатлантиришни бошқаради. Булар озиқлантиручи ва ўстиручи деб аталган икки турга бўлинади.

Иккинчи жинс [қувват] овқатланишда турни сақлаш мақсадида хизмат қилади ва бу ҳам икки нав'га, я'ни туғдиручи ва шакл беручига бўлинади.

Озиқлантиручи қувват озиқ моддаларини гавда моддаларига ўхшаши бир ҳолатга келтириб, организмда сарф бўлган моддаларнинг ўрнини қоплашда хизмат қилади.

Ўстиручи қувват гавда ўлчовларини табиий нисбатда улғайтириб, уларнинг исте'мол қилган овқатларига қараб тўла камолатга етишга хизмат қилади.

Озиқлантиручи [қувват] ўстиручи [қувватга] хизмат қилади.

Озиқлантиручи қувват гавдага овқатни, унда қилинган сарфга қараб, гоҳ баробар, гоҳ оз ва ба'зан кўп миқдорда киритади. Келган нарса таралган нарсадан ортиқ бўлгандагина ўсиш бўлади, лекин ҳарвақт ўсиш шундай бўлавермайди. Ўсиш тўхтаган даврларда озишдан кейинги семириш ўсиш эмасдир, чунки ўсиш гавданинг бутун ўлчовларини табиий нисбатда сақлаш ва унинг орқасида тўла такомилга етишувида бўлади. Гавда тўла такомиллашгандан кейин, гарчи у се-

мирса ҳам, ўсиш бўлмайди. Шунингдек, ўсиш тўхтагунча гарчи ориқласа ҳам, сўлиш ҳам бўлмайди, бунинг тескариси керак бўлган ҳолдан йироқ бўлиб, ғайри табиийдир.

Озиқлантиручи қувватнинг вазифаси уч хусусий иш блан вужудга келтирилади.

1. [Сарф қилинган нарсанинг ўрнини босучи] моддани ҳосил қилиш, я'ни қон ва хилтни. Бу қон ва хилт та'сирга ўтиш олдидаги ички ҳолати блан [озиқланучи] органга ўхшашдир. [Тўйдиручи қувватнинг] шу ишига ба'зан ҳалал етиб қолади. Масалан, озиқланмай қолиш сабабли пайдо бўладиган атрофия касали каби.

2. Ёпиштириш. Я'ни ҳосил қилинган моддани тугал ишлаш блан озиққа айлантириш ва уни органнинг бўлагига айланадиган ҳолга келтиришдир. Озиқлантиручи қувватнинг бу ишига ба'зан ҳалал етиб қолади; масалан, гўштда сув йиғилиш касалида.

3. Ўхшатиш. Бу ҳолда ҳосил [қилинган модда], органнинг қисмига айлангандан сўнг, унга ҳамма нисбатда, ҳатто таркиб ва ранг жиҳатидан ҳам ўхшаш бўлади.

Ба'зан бу вазифа, пес ва мохов касалликларидаги каби бузилади. Бу икки касалликда ўринни босиш ва ёпиштиришлик бўлса ҳам, ўхшашлик йўқдир. Бу ишни озиқлантиручи қувватлардан бўлган ўзгартиручи қувват бажаради. Бу [ўзгартиручи қувват] одамда, жинс ёки биринчи бошланиш жойи э'тибори блан бирдир: лекин бўлаклари ўхшаш органларда тур жиҳатидан ўзгариши мумкин. Чунки бу органларнинг ҳар бирида уларнинг мизожларига қараб, озиқли моддаларни ўхшатиш томонига қараб ўзгартадиган куч бордир. Бу куч ўхшатишни вужудга келтирадиган бошқа кучлардан ажралади. Лекин жигардаги ўзгартиручи куч бутун гавда учун умумий та'сир кўрсатади.

Тўғдиручи қувватлар икки нав'дир. Бир нав'и эркакларда уруғ ва хотинларда тухум тўғдиради, иккинчиси эса, уруғдаги қувватни айириб ҳарбир органга хос қилиб турлича аралаштиради. Масалан, нервнинг ўзига хос, суякнинг ўзига хос ва артерияларнинг ўзига хос аралашмаларини тайёрлайди. Булар бўлаклари ўхшаш ёки аралашмалари ўхшаш уруғлардан тайёрланади. Мана бу қувватни табиблар ўзгартиручи қувват деб атайдилар.

Шакл беручи қувватга келсак, яратучининг изни блан бу қувват органларнинг суратини, шаклини, уларда бўлган ковак ва тешикларни, уларнинг силлиқлик ва ғадур-будурлигини, ва шунингдек, уларнинг вазиятини, || шериклигини ва умуман уларнинг чегаралари ва миқдорларига боғлиқ бўлган ишларини вужудга келтиради.

Бу, турни сақлаш мақсадида овқатларнинг сарфини бошқаручи қувватга озиқлантиручи ва ўстиручи қувватлар хизмат қилади.

Учинчи фасл. Хизмат қилучи табиий қувват ҳақида

Табиий қувватлардан фақат хизмат қилучиларига келсак, улар тўрт қувватдан иборат бўлиб, озиқлантиручи қувватга хизмат қилади: торту-чи қувват, ушлаб туручи қувват, ҳазм қилучи қувват ва ҳайдовчи қувват.

Тортучи қувват фойдали нарсани тортиш учун яратилгандир. Тор-тиш ишини у ўзи турган орган бўйича чўзилган нозик толалар ёрдами блан бажаради.

Ушлаб туручи қувват фойдали моддаларни ўзгартиручи ва улардан озиқ олучи қувватнинг ҳукмида бўлган нарсаларни ушлаб туриш учун яратилгандир. Бу иш қийшиқ ётган толалар ёрдами блан бажарилади. Ба'зан буларга кўндаланг ётган толалар ҳам ёрдам беради.

Ҳазм қилучи қувватга келсак, бу шундай қувватки, у, тортучи қув-ват тортиб, ушлаб туручи қувват ушлаб турган нарсани ўзгартучи қув-ватнинг ишига тайёр ҳолга ва ҳақиқатан озиқликка ярадли бўлган ми-зожга келтиради. Бу унинг фойдали нарсадаги та'сири бўлиб, бу та'сир ҳазм деб аталади. Бунинг ортиқча хилтлардаги та'сирига келсак, уларни ҳам мумкин қадар шундай ҳолатга айлантирадики, бу ҳам ҳазм деб ата-лади.

Бу ортиқча хилтларнинг жойлашган органларидан ҳайдовчи қувват-нинг ёрдами блан чиқишларини осонлаштиради. Бу иш қуйидагича бў-лади. Чиқишга тўсқинлик қиладиган нарса қуюқлик бўлса, суйилтириш йўли блан, агар тўсқинлик қиладиган нарса суюқлик бўлса, қуйилтириш йўли блан, агар ёпишқоқлик бўлса, ажратиш йўли блан бўлади. Бу иш етилтириш деб аталади. Ҳазм блан етилтириш ба'зан ма'нодош тарзда ишлатилади.

Ҳайдовчи қувват деб тегишли соҳада фойдаланиб тамомланган ёки овқатланиш учун яроқли бўлмаган, ёки овқатланиш учун зарур миқдор-дан ортиқ бўлган, ёки уларсиз ҳам ҳаёт кечириш мумкин бўлган ортиқча нарсаларни ҳайдовчи қувватга айтилади. Бунга сийдик мисол бўлаола-ди. Бу қувват шундай ортиқча нарсаларни маҳсус тайёрланган йўллар-дан ҳайдайди. Агар бундай ўтиш йўллари бўлмай қолса, муҳим орган-дан аҳамиятсиз органга ва қаттиқ органдан юмшоқ органга ўтказадир. Ҳайдаладиган томон ортиқча нарсанинг ўзи оқадиган томони бўлиб қол-са, ҳайдовчи шу йўлдан оқиш мумкин бўлмай қолгунгача уни буриб олиб кетмайди.

Бу тўрт табиий қувватларга биринчи тўрт кайфият, я'ни иссиқлик, совуқлик, ҳўллик ва қуруқлик хизмат қилади.

Иссиқликнинг хизмати ҳақиқатан ҳам тўрт қувватга умумийдир.

Совуқлик эса, гоҳо уларнинг ба'зиларига восита блан хизмат қила-ди. Чунки совуқликнинг воситасиз иши ҳам қувватларга қарши бўлиши-дир. Чунки ҳамма қувватларнинг ишлари ҳаракатлар блан бўлади. Бу

ҳолат тортиш ва ҳайдаш ишларида равшандир. Ҳазмнинг ҳаракат блан бўлиши қуйидагича: ҳазм қуюқ ва қаттиқ бўлган нарсаларнинг бўлакларини айириб, суюқ ва юмшоқ бўлган нарсаларга қўшиш блан тугал бўлади. Бу ишлар ажратиш ва аралаштириш ҳаракатлари блан бўлади. Ушлаб туручи қувват қия жойлашган толани ҳаракатга киргазиб ва уни тегишли суратда жойлаштириб, қаттиқ ушлаб олишга ёрдам беради.

Совуқликка келсак, у ўлдиручи ва карахт қилучидир, гарчи у тола-ларни яхши ушлашликка ёрдам беручи ҳолатда сақлаб, уларга ушлаб беришга ёрдам берса ҳам, айтилган барча ҳаракатларга қаршилиқ кўрсатади. Демак, совуқлик ушлаб туручи қувватнинг ишларига асосан та'сир қилучи куч сифатида иштирок этмайди, лекин ушловчи қуролга «мавқӣ» ҳозирлаб, унинг та'сирини сақлайди.

Ҳайдовчи қувватга келсак, у совуқликдан фойдаланади; чунки совуқлик ҳайдашга ёрдам берадиган елнинг тарқалишига (69) тўсқин бўлиб, кўндаланг сиқучи толани тўдалайди ва зичлаштиради. Бу қуролни мослаш [ишга солиш] бўлиб, ишнинг ўзига ёрдам бериш эмасдир.

Шунинг учун совуқлик бу қувватларнинг ишларига восита блан аралашади. Агар у қувватларнинг ишларига воситасиз аралашганда эди, уларга зарар келтириб, ҳаракатларини сўндирган бўлар эди.

Уч қувват я'ни иккита кўчиручи ва битта ушлаб туручи қувват ўз ишларида қуруқликка муҳтождир.

Ҳар иккала ўриндан кўчиручи қувват, я'ни тортучи ва ҳайдовчи қув-
40a ват || қуруқлик ёрдами блан ҳаракат учун лозим бўлган чидамликнинг зўрайишини вужудга келтиради.

Мен бунда ҳаракатдан бу қувватларни уларнинг ишига олиб боручи руҳ ҳаракати деб тушунаман. Бу ҳаракатга ҳўлликдан келган бўшашишлик, агар бу бўшашишлик руҳ моддасида ёки қурол моддасида бўлса, қаршилиқ кўрсатади.

Ушлаб туручи қувватнинг қуруқликка эҳтиёжи тутиш учундир.

Ҳўллик кайфиятига келганимизда, ҳазм қилучи қувватнинг бу кайфиятга бўлган эҳтиёжи бошқаларга қараганда кўпроқдир; кейин бу қувватларнинг та'сир қилучи кайфият блан та'сирланучи кайфиятларга эҳтиёжларини солиштириб кўрсанг, ушлаб туручи қувватнинг қуруқликка эҳтиёжининг иссиқликка бўлган эҳтиёжидан кўпроқ эканлигини кўрасан; чунки ушлаб туручининг тўхтатиш муддати, кўндаланг ўрнатилган толани ушлаб туриш учун бўлган ҳаракатлантириш муддатидан кўпроқдир. Негаки, иссиқликка эҳтиёж жиҳатидан ҳаракатлантириш муддати қисқа бўлиб, ишнинг қолган вақти тутиб туриш ва тўхтатиш учун сарф бўлгандир. Ёш болаларнинг мизожлари кўпроқ ҳўлликка мойил бўлганидан уларда шу қувват заиф бўлади.

Тортиш қувватининг иссиқликка бўлган эҳтиёжи қуруқликка бўлган эҳтиёжидан кўпроқдир; чунки иссиқлик [озиқ моддаларини] тортишга ёр-

شديد الغلظ في عدة ^{أجزاء} من جوفه ^{وهو} أيضا من بعد الرأس من تحت ^{الفصل الثاني} في
العلامات التالية على الامتلاء الامتلاء على وجهين امتلاء حسب الاوعية وامتلاء حسب القوة والامتلاء
 حسب الاوعية هو ان تكون الاجلاد والادواح وان كانت صالحة في كلفتها فقد زادت في كلفتها حتى
 زادت الاوعية وتمددها وصاحبه يكون على حيلة من الحركه فانه بما صدع الامتلاء العروق وسالت الى
 الحياض فحدث خناق وصنع وسكنه وعلاجه هو المبادره الى الفصد واما الامتلاء حسب القوة فعلا
 يكون الاذي من الاجلاد كلفتها بل ردها كلفتها يعني تنفص القوة ردها كلفتها ولا يطاوع العضم والنج
 وتكون صاحبها على خطر من امراض العنونه وعلامات الامتلاء هو تمدد الاعضاء والكسل عن
 الشريكات واحمرار الوجه وانتفاخ العروق وتمدد الجلد وامتلاء البيض واضطراب البول وشبهه وقلة الشهوه
 وتكلال البول والاحلام التي تدل على التسل مثل من يري انه ليس به حرأه او ليس به استقلال للهوض او تحمل
 حملا ثقيلأ او ليس يقدر على السلام شيئا ان زوال الطبران وسريعه الحركات تدل على ان الاجلاد رقت
 وتمدت وتعطلت في علامات الامتلاء حسب القوة فاما الكسل والتكلال وقلة الشهوه فهو يشاهد في
 الامتلاء الاول هو لكن اذا كان الامتلاء حسب القوة فاما اذا لم تكن العروق شديده الانتفاخ ولا الجلد شديد
 التمدد ولا البول شديد الامتلاء ولا العظم ولا الماشي الحث ولا اللون شديدا الحمره ويكون الانكسار
 والاحياء انما تكون فيه بعد الحركه والصرف ويكون احكامه ثوبه حركه ولذغا واحترقا فانه لو لم يتغير
 ودل ايضا على الخلط الغالب بدلايه التي سذكرها اكثر الامراض ان الامتلاء حسب القوة تولد المرض قبل
 استحكامه دلايه **الفصل الثاني في علامات غلبه خلط** اما الدم اذا غلبت علاماته فانه
 لعلامات الامتلاء حسب الاوعية وتلك علامات من غلبت سفيان الدم في ارض العينين خاصه والرأس والعينين
 وقطوب ومأوب وعينان فحاص مدمر ويحدث في الحواس والبلاء في العنونه واحياء لا تقب سابق رحاوه في الغم غيبه
 معهوده وحمره في اللسان وروبا ظهور في البدن وما ميل وفي الغم شوق ويعرض سيلان دم من الموضع السقطه
 الاضداد كالمخبر والمفقد والله وقد يدل عليه المزاج والتدبير السالف والبلد والسن والحاجه وبعد العهد
 بالعضد والاحلام الداله عليه مثل الامتلاء الحمره باها في النوم ومثل سيلان الدم الكثير عنه ومثل الخثانه في الدم
 وما تشبهها واما علامات غلبه البلغم فباض رايدي اللوب وترهل ولين ملس وده وكثرة الريق وقل وجهه وفلسه
 العطش الا ان يكون ملحا وحصره في الشجوه وضعف العضم والحناء الحامض وباض البول وكثرة النوم
 والكسل واسترخا الاعصاب والبلاءه ويمن اين الى البطو وتفاوتت ثم السن والعاذه والتدبير السالف والاضداد
 والبلد والاحلام التي يري فيها المياه والانهلر والبلوج والامطار والبرد والرحه واما علامات غلبه الصفراء

дам беради. Бу ҳол фақат иссиқлик тортишга ёрдам қилгандагина эмас, балки та'сирнинг кўпроқ муддати ҳаракатлантиришга сарф бўлганидандир. Ҳаракатга келтиришга бўлган эҳтиёж, қуруқлик блан қуролга хос бўлакларни тўхтатиш ва сиқишга бўлган эҳтиёждан кўпроқдир. [Бу ҳол] қувватнинг фақат кўп ҳаракатга муҳтож бўлганлигидангина эмас, балки гоҳо кучли ҳаракатга муҳтож бўлганидандир.

Тортилиш, магнитда темир тортилгани каби, тортучи қувватнинг иши блан бўлади, ёки сўрғичларда сув тортилиши каби, бўшлиқ ҳосил бўлиши мажбурияти блан бўлади, ёки чироқнинг алангаси мойни сўргани каби, иссиқлик жиҳатидан бўлади. Лекин бу учинчи қисм, ҳақиқатни изловчиларнинг фикрларича, сўрғичдан [бўшлиқдан] келган мажбуриятга ёндашади, аниқроқ айтганда худди ўзидай бўлади. Тортучи қувват блан иссиқлик бир-бирларига ёрдам беришса, [у вақтда] тортиш кучлироқ бўлади.

Ҳайдовчи қувватга келсак, бунинг қуруқликка эҳтиёжи тортучи ва ушлаб туручи қувватларникига қараганда камроқдир. Чунки ҳайдовчи қувват ушлаб туручи қувватнинг тутиб туришига ва тортучи қувватнинг тортадиган нарсасидан бир бўлагини тортганида, бошқа бўлаги қўшилиб тортилсин учун уни ушлашга ва ўраб олишга эҳтиёжи йўқ. Хулоса, ҳайдовчи қувватнинг тўхтатиш ишига ҳеч ҳожати йўқ, балки сиқиш ва ҳайдаш ишларига ёрдам берадиган озгина миқдорда қитиқлаш ишига муҳтожлиги бор. Бу ҳам [ҳайдовчи] қуролга хос органнинг шакл ҳай'атини сақлайдиган миқдорда эмасдир. Бунга у, ушлаб туручи қувват узун муддатда ва тортучи қувват [манфаатли нарсаларнинг] бўлакларини тортганда оз муддатда муҳтож бўлади. Шунинг учун [ҳайдовчи қувватнинг] қуруқликка эҳтиёжи оздир.

Қувватлардан иссиқликка энг муҳтожроғи ҳазм қилучи қувватдир. Бунинг қуруқликка эҳтиёжи йўқдир; балки озиқни оқизиш ва уни оқадиган ерлардан ўтиб шакл олишга тайёрлаш учун ҳўлликка муҳтождир. Ҳўллик ҳазм қилишга ёрдам берадиган бўлса, болаларнинг ҳазм қилиш қувватлари қаттиқ нарсаларни ҳазм қилишдан ожиздир, деб айтишга ҳечкимнинг ҳақи йўқ. Чунки болаларнинг қаттиқ нарсаларни ҳазм қилаолмасликлари, йигитларнинг эса бунга қодир бўлишлари, бу [ҳўллик] сабабдан эмас, балки жинсдош бўлиш ва жинсдошликдан узоқ бўлиш сабабидандир. Қаттиқ нарсалар болаларнинг мизожларига жинсдош бўлмагани учун, уларнинг ҳазм қилиш қувватлари буларни қабул қилмайди; ушлаб туручи қувватлари ҳам қабул қилмайди, ҳайдовчи қувватлари [уларни] тезликда даф' қилади. Йигитларга келганимизда, қаттиқ нарсалар уларнинг мизожларига мувофиқ бўлиб, уларни озиқлантиришга ярадли бўлади.

Мана шуларнинг ҳаммасидан шундай хулоса чиқади: ушлаб туручи қувватнинг тутишида ва шаклни [ҳай'атни] узоқ муддат ушлаб

туришида ҳамда ҳаракатда озгина ёрдамга муҳтож бўлади; тортучи қувват ушлашда ва унинг жуда озгина муддат ичида бўлиб туришида ҳамда ҳаракат қилишда кўп ёрдамга муҳтож бўлади; ҳайдовчи қувват фақат кўп муддат бўлиб турмайдиган ушлашгагина ва ҳаракатланиш учун ёрдамга муҳтож бўлади; ҳазм қилиш қуввати эритиш ва аралаштиришга муҳтож бўлади. Шунинг учун бу қувватлар тўрт кайфиятни истеъмол қилишда (70) ва уларга муҳтож бўлишларида бир-бирларидан фарқ қилади.

Тўртинчи фасл. Ҳайвоний қувватлар ҳақида

406 Ҳайвоний қувватдан органларда вужудга келиб, || уларни ҳис ва ҳаракат ҳамда ҳаёт фаолиятини қабул қилишга тайёрлайдиган қувватни тушунадилар. Қўрқиш ва ғазаб ҳаракатларини ҳам бунга қўшадилар, чунки бунда шу қувватга мансуб бўлган руҳда пайдо бўладиган ёзилиш ва сиқилиш ҳолатлари бордир.

Бу қисқа гапни тўлароқ қилиб айтамиз: бирор мизож та'сири блан дағал хилтларнинг зичлик-қуюқлигидан орган ёки органнинг бўлагидан иборат бўлган зич жавҳар туғилганидек, хилтларнинг бирор мизож туфайли буғланиши ва таралучанликларидан руҳдан иборат бўлган таралучи жавҳар туғилади. Табибларча, жигар биринчи туғилишнинг манбаи бўлганидек, юрак иккинчи туғилишнинг манбаидир. Руҳ агар унга эга бўлиши керак бўлган мизож орқали вужудга келса, бирор қувватни қабул қилишликка лойиқдир. Бу қувват ҳамма органларнинг бошқа қувватларини қабул қилишликка қобилиятли қилади, масалан, нафсоний ва бошқа қувватлар.

Нафсоний қувватнинг руҳ ва органларда пайдо бўлиши фақат шу [ҳайвоний] қувватнинг пайдо бўлишидан кейингина бўлади. Бирор орган ўзининг нафсоний қувватини йўқотиб, ҳали бу — [ҳайвоний] қувватини йўқотмаган бўлса, у орган тирик бўлади. Қўрмайсанмики, қарахт ёки фалаж бўлган орган дарҳол ҳис ва ҳаракатларини йўқотади. Буларни [ҳис ва ҳаракатларни] қабул қилишликка бузуқ мизож ёки мия блан шу орган орасида, унга келучи нервда тиқилиш ҳосил бўлиши тўсқинлик қилади. Лекин бу ҳолда ҳам [орган] тириклигини йўқотмайди.

Улган орган ҳис ва ҳаракатни йўқотади; у ириб, бузилабошлайди. Бундай вақтда фалажланган органда ҳаётни сақлаб турадиган бир қувват бўлади. Шундайки, мони'лик йўқолса, унга ҳис ва ҳаракат қуввати қайтади ва у қайтадан уларни қабул қилиш хусусиятига эга бўлади. Чунки унда ҳайвоний қувват соғдир. Мони'лик қилган нарса шу қувватнинг ҳақиқатан қабул қилишига ҳалал берган нарсадир. Улган органда бундай эмасдир.

Бу хусусиятни беручи ёлғиз озиқлантиручи қувватгина эмас. Бу қувват сақланганда орган тирик бўлиб ва бу қувват йўқолганда орган

ўлди деб бўлмайди. Худди шунга ўхшаш муҳокама озиқлантиручи қувватга ҳам алоқадордир. Ба'зан унинг та'сири бирор органда тугаса ҳам, бу орган тирик қолади ва ба'зан озиқлантиручи қувват сақланса ҳам орган ўлади. Агар озиқлантиручи қувват, озиқлантиручи бўлгани ҳолда, [органларни] ҳис ва ҳаракатга лаёқатлик қилса эди, ўсимликлар ҳам шубҳасиз ҳис ва ҳаракатни қабул қилишга қобилиятли бўлган бўлар эдилар. Демак, бу хусусиятни беручи бирор бошқа [бошланғич] қувват бор эканлигини билдиради. Бу [бошланғич] қувват айрим мизожга бўйсунган ҳайвоний қувват деб аталади. Руҳдаги бу биринчи қувват руҳхилтларининг учучи қисмидан пайдо бўлганда вужудга келади. Сўнгра руҳ, буюк файласуф Аристотельнинг фикрича, шу қувват блан биринчи бошланғичга ҳам биринчи нафсга боради. Сўнгиларидан бошқа қувватлар тарқалади. Лекин уларнинг та'сири энг аввал сезгиларга ўхшаш руҳдан бошланмайди ва табибларнинг фикрича, руҳ тери, тил ва бошқа органларга ўтмагунча, миёда жойлашган нафсоний руҳдан ҳам чиқмайди.

Мия бўшлигида руҳдан бир қисм ҳосил бўлса, бу блан мия аввалда ўзида мавжуд бўлган қувват та'сирлари содир бўлишига етарли мизожни қабул қилади. Жигар ва мойкларда ҳам ҳол шундайдир. Табибларча, руҳ миёда бошқа мизожга айланмагунча, ҳаракат ва сезиш манбаи бўлган нафсни қабул қилишга қобилият пайдо қилмайди. Шундай хусусият, гарчи биринчи аралашини биринчи ҳайвоний қувват қабулини ифода қилган бўлса-да, жигарда ҳам бордир. Шунингдек, табиблар фикрича, ҳар бир орган учун турли та'сирларни кўрсатишда айрим нафс бўлиши керак ва ундан ҳосил бўладиган ҳамма фе'лнинг бошланғич бирлиги ёки нафс кўпдан-кўп руҳларнинг тўплами дейиш хатодир. Гап шундаки, агар биринчи аралашини такомиллашиб, руҳ ва куч пайдо бўлган ўринда ҳамма ерда биринчи ҳайвоний қувватни қабул қилиш хусусиятини туғдирган бўлса, бу қувватнинг ёлғиз ўзи, табиблар фикрича, унда айрим мизож ҳосил бўлмагунча улар воситаси блан бошқа кучларни руҳ томонидан қабул қилишликка етарли бўлмайди. || Айтишларича, бу қувват 41a ҳаётга тайёрловчи (71) бўлиш блан бирга, розик руҳ жавҳарини органга етказиш, ҳаво олиш ва тозаланиш учун қисиш ва ёзиш манбаи ҳам бўлган. Гўё бу қувват, ҳаётга нисбатан та'сирланиб, нафаснинг ишларига ва пульсга нисбатан [ўз] та'сирини ифода қилади. Бу қувват ўзидан содир бўлган нарсаларда иродасиз бўлмаганлигидан, табиий қувватларга ўхшайди ва та'сирлари аниқ бўлганидан, нафсоний қувватларга ўхшайди. Чунки бу қувват қисиш ва ёзишни бирдан қилиб, бир-бирига зид бўлган иккита ҳаракатни бажаради. Лекин қадимги [файласуфлар] ер нафсини «нафс» деб атаганларида қурол бўлган табиий жисм камолини тушунганлар ва айни ҳолда ҳарбир қувватнинг бошланмасида пайдо бўлган ҳаракат ва турли та'сирларнинг бир-бирига қарама-қаршилигини назар-

да тутганлар. Демак, қадимгилар ишонишича, бу қувват нафсоний қувват бўлади. Бу шунга ўхшайдики, биз айтган табиий қувватлар уларча нафсоний қувват деб аталар эди. Аммо нафсдан бу ма'но тушунилмасдан, балки бирор идрокдан бирор ирода блан содир бўладиган идрок ва ҳаракатлантиришнинг манбаи тушунилиб, табиатдан жисмида шу суратига тескари фе'л содир бўладиган бир қувват фаҳмланса, у вақтда бу қувват нафсоний бўлмасдан, балки табиий ва табибларнинг табиий деб аталган қувватларининг а'ло даражалиси бўлади. Агар озиқ ва унинг ҳолатини бошқарадиган бир қувват табиий қувват деб аталса, унинг бошқариши хоҳ шахснинг мангу бўлиб туриши учун бўлсин, хоҳ турнинг мангу бўлиб туриши учун бўлсин, бу қувват табиий бўлмайди, балки учинчи жинс [қувват] бўлади. [Яна бир далил]: ғазаб, қўрқиш ва буларга ўхшашлар шу қувватдан та'сирланиш натижаси бўлганидан, уларнинг манбаи сезиш, хаёл ва идрок қилучи қувватлар бўлсалар ҳам, булар шу қувватларга мансуб бўладилар. Бу қувватларни ҳақиқатлаб баён қилиш, унинг биттами ёки биттадан кўпми эканлигини аниқлаш ҳикматнинг бир қисми бўлган табиат илмига топширилади.

Бешинчи фасл. Идрок қилучи нафсоний қувватлар ҳақида

Нафсоний қувват ўз ичига икки қувватни олиб, уларга жинс хизматини қилади. [Булардан] бири идрок қилучи қувват бўлиб, иккинчиси ҳаракатлантиручи қувватдир. Идрок қилучи қувват яна икки қувватга: ташқи ва ички идрок қилучи қувватларга жинс ўрнида хизмат қилади. Ташқи идрок қилучи қувват ҳис қувватларидан иборатдир. Бу, бир гуруҳнинг фикрича, беш қувватга, яна бир гуруҳнинг айтишича, саккиз қувватга жинс ўрнида хизмат қилади. [Ҳис] қувватларини бешта десак, улар қуйидагилардир: кўриш қуввати, эшитиш қуввати, ҳид сезиш қуввати, татиш қуввати ва тегиб сезиш қуввати. Буларни саккизга қилиб ҳисоблашга сабаб, кўпчилик текширучилар тегиб сезиш қувватини кўп қувват, ҳатто тўрт қувват, деб биладилар. Тўртта тегиб сезиладиганлардан ҳарбир жинсни алоҳида бир қувватга хос қиладилар. Лекин улар сезучи органда умумий бўладилар. Масалан, татиш сезгиси блан тегиш сезгиси тилда умумлашади ва кўриш сезгиси блан тегиш сезгиси кўзда бирлашади. Бунини ҳақиқатлаш файласуфларнинг ишидир.

Ички идрок қилучи қувват, я'ни ҳайвоний қувват беш қувватга жинс ўрнида хизмат қилади. Булардан бири умумий сезиш ёки хаёл деб аталган қувватдир. Булар, табибларнинг айтишларича, битта қувватдир. Файласуфлардан айрим текширучи ҳакимларнинг айтишларича, икки қувватдир.

Умумий сезиш шундай бир қувватки, сезилганларнинг ҳаммаси шунга келиб тўхтайди. Умумий сезги унга келган ва унда тўпланган шакллар та'сирини сезади.

Хаёл шундай қувватки, [шакллар] тўпланганларидан кейин уларни сақлаб, ҳисдан ғойиб бўлганида ушлаб туради. Бу икковидан қабул қилладиган қувват [умумий сезиш], сақловчи [қувватдан] бошқади. Бу ўринда ҳам ҳақиқатни текшириш файласуфларга юкланади. Қандай бўлмасин бу қувватларнинг турадиган ўрни ва та'сир қилиш манбаи миянинг олдинги қоринчасидир. Иккинчи қувват деб, табибларнинг фикрловчи қувват деб атаганларини айтамыз. Ҳақиқатни изловчилар эса бу қувватни ба'зан хаёл қилучи ва ба'зан фикр қилучи қувват дейдилар. Ундан табиий ҳайвоний қувват фойдаланса,—бу тўғрида биз кейин сўзлармиз,—ёки у ўз-ўзига та'сир кўрсатса, уни ҳаёл қилучи деб атайдилар. Агар унга сўзлаш қуввати қўшилиб, уни фойда берадиган бир нарсага сарф этса, || **416** бу ҳолда фикр қилучи қувват деб атайдилар.

Қандай бўлмасин бу қувват блан биринчи қувват орасидаги фарқ шундаки, биринчи қувват унга келган сезилучи суратларни қабул қилади, ёки сақлайди. Иккинчи қувват хаёлда сақланган суратларни бирлаштириб, ёки бўлиб иш юритади ва шунинг блан баробар сезги блан келтирилган, ёки улардан ажратилган нарсаларга ўхшаш турли суратларни вужудга келтиради, масалан, учучи киши сурати, (72) зумратдан ясалган тоғ ва шунга ўхшашлар.

Хаёлга келсак, [бу қувват] уни сезгидан та'сирланишга чақиради. Бу қувватнинг ўрни миянинг ўрта қоринчасидир. [Юқорида айтилган] қувват ҳақиқатда ҳайвонда ички туйғу бўлиб, қувватнинг қуролидир. Бунга инстинкт деб айтилади. Инстинкт шундай қувватки, у ҳайвон тушунчасини мантиқий йўл блан та'мин этмайди. Масалан, бўрининг душманлиги, боланинг севимли эканлиги, овқат беручининг дўстлиги ва ундан қочмаслик каби. Душманлик ва муҳаббат сезиладиган нарсалар эмас, уларни ҳайвон ҳис блан идрок қилмайди. Улар тўғрисида сўзлаш блан бўлмаса ҳам бошқа қувват орқали идрок қилади.

Лекин бу гарчи мантиқий бўлмаса ҳам, албатта, идрокдир. Одам идрок қувватидан ўзининг кўп ҳукмларида фойдаланиб, бу тўғрида мантиқий фикрлаш қобилияти бўлмаган ҳайвон йўли блан боради.

Бу қувват хаёлдан ажралади. Чунки хаёл сезгиларни ўзида тўхта-тиб қолади, инстинкт қуввати эса сезиладиганлар тўғрисида сезилмаган ма'нолар блан ҳукм қилади.

Инстинкт қуввати шунингдек, фикрловчи ва хаёл қилучи қувватлардан ҳам ажралади. Чунки инстинкт қуввати блан вужудга келучи та'сир бирор муҳокама орқасида бўлмайди. Фикрловчи қувватнинг амали эса бирор ҳукм орқасида вужудга келади. Тўғриси айтганда, у бир қатор ҳукмлардан иборатдир. Бундан ташқари, фикрловчи қувватнинг иши сезилганларни бириктириш бўлиб, инстинкт қувватининг иши эса сезилган нарсада, ундан ташқарида бўлган ма'но блан ҳукм чиқаришдир. Ҳайвонларда сезилган суратларда сезги ҳукм бергандек, инстинкт ҳам

шу суратларда, я'ни сезилиш блан бўлмасдан, инстинкт орқали вужудга келган суратлар устида ҳукм юритади.

Шундай кишилар борки, бу тўғрида мажозан бу кучни ҳаёл деб атайдилар. Уларнинг тушунганлари ўзларичадир. Чунки исмлар устида жанжаллашиш ўринсиздир, ма'нолар ва фарқлар тушунилиши лозим. Бу қувватни тушунишга табиб уриниб ўтирмасин, чунки унинг та'сиридан келган зарар илгарироқ вазифасини бажарган бошқа кучларнинг та'сиридан келган зарар натижасидир ва бу зарарлик кучлар илгарироқ юз берган. Масалан, ҳаёл, тасаввур, хотирлаш каби, булар тўғрисида биз кейин сўзлармиз.

Табиб, зарарлик та'сири касал туғдирадиган кучларнигина текширади. Агар бирор қувватнинг ишига етган зарар ўздан олдинги қувватга етган зарар сабабидан бўлса, у зарар мизожнинг ёмон бўлишига ёки бирор органда таркибнинг бузилишига тоби' бўлса, унга [табибга] у зарарнинг етиши ўша органнинг мизожи ёмон бўлишидан бўлдим, ёки у органнинг таркиби бузилишидан бўлдим эканлигини билиш кифоядир. Токи табиб уни даво блан тузатсин, ёки уни сақласин. Табиб, зарар воситасиз равишда етадиган қувватнинг ҳолини билганида, зарар воситали равишда етадиган қувватнинг ҳолини билиши шарт эмас.

Табибларнинг айтганлари учинчи қувват, ҳақиқатини аниқлаганда, бешинчи ёки тўртинчи қувват бўлиб қолади. У ёдга олочи ва эслаточи қувват бўлади. Бу сезиладиганларда сезилган суратлардан бошқа фикрга етишадиган ма'ноларни сақлаш жойи миянинг орқа қоринчасидир. Бу ерда масалани файласуфларча қараб, сақловчи қувват блан эсдан чиққан таассуротларни қайтарочи хотира қувватини бир қувват деб, ёки икки қувват деб ҳисоблаш табибларга мажбурий эмасдир. Чунки шу қувватларнинг биронтасига етадиган зарарланиш ўзаро жинсдошдир.

Бу миянинг орқа қоринчасида пайдо бўлган зарарланишлар, ё мизож жинсига, ё қисмларнинг бирлашиш жинсига киради.

Нафснинг идрок қилочи қувватларидан — қолган одамларга маҳсус — мантиқий қувватдир. Лекин биз юқорида баён қилган инстинкт қувватини, биз та'риф этган сабабларга биноан, табибларнинг қараб чиқишлари керак бўлмаганга ўхшаш, мантиқ қувватини ҳам қараб чи-
42a қишларига эҳтиёж йўқдир. || Балки уларнинг қарашлари уч қувватдан нарига ўтмайди.

Олтинчи фасл. Ҳаракатлантиручи нафсоний қувватлар ҳақида

Ҳаракатлантиручи қувватга келсак, у пайларни тортучи ва бўшаштиручи қувватдир. Бу қувват пайлар воситаси блан органдаги бўғинларни ҳаракатга келтиради. У, пайлар ёрдами блан органи ва бўғинларни ёзади, букади. Бу кучнинг ўтиш ўрни нервлар бўлиб, улар орқали му-

шакларга ўтади. Бу қувват ўзи бир жинс бўлиб, ҳаракатларнинг манба'лари ўзгаришига қараб турланади.

Демак, ҳарбир мушакда бошқа бир табиатга хос [ҳаракат беручи қувват] бўлиб, у умумий та'сирнинг шартловчи фикр ҳукмига бўйсинади.

Сўнгги фасл. [Қувватларнинг] ишлари ҳақида

(73) Айтамиз, содда ишлардан ҳазм каби бир қувват блан тамом бўладигани ва овқатни тилаш каби икки қувват блан тамом бўладиганлари бор. Бу эса табиий тортучи қувват ва ме'данинг бошланғич қисмида бўладиган сезучи қувват орқали вужудга келади.

Тортучи қувватнинг иши узунасига жойлашган толани лозим бўлган ҳаракатга келтиради ва улар суюқликдан ҳосил бўлган нарсаларни шимади.

Сезучи қувват ўтнинг та'сиротини ўтказиб ҳамда ме'дага кириш ерини қитиқлаб, биз илгари айтганимиздек, иштаҳани очишга хизмат қилади.

Бу иш икки қувват блан тамом бўладиганлардандир. Чунки сезучан қувватга бирор зарар келса, очликни сезиш ва иштаҳа йўқолади. Гавданинг овқатга иштаҳаси бўлса ҳам, у овқатни тиламайди.

Шунинг каби ютиш ҳам икки қувват ёрдами блан бажарилади: биринчиси, табиий жалб қилучи қувват, иккинчиси, ихтиёрий жалб қилучи қувват. Биринчисининг иши қориннинг бошланғич қисми ва қизилўнгачда узунасига чўзилган толалар блан тамом бўлиб, иккинчисининг иши эса, ютиш мушакларининг толалари блан тамом бўлади. Шу икки қувватдан бири йўқолса, ютиш қийинлашади. Шундай ҳам бўладики, қувватнинг иши тўхталмаган бўлса ҳам, лекин у органга берилмаса бу вақтда ҳам ютиш қийинлашиб қолади. Кўрмайсанмики, ҳақиқий иштаҳанг бўлмаса, кўнглинг тортмаган нарсани ютиш қийин бўлади. Шуниси ҳам борки, овқат биз учун ёқимсиз бўлса, лекин биз уни ютишни истасак, иштаҳани жалб қилучи қувват [ундан] нафратланса, бу ҳолда ихтиёрий [жалб этучи] қувват блан ютиш қийинлашади. Овқат моддасининг ўтиши ҳам моддалар ажраладиган органлардан ҳайдовчи ва шунингдек, моддалар йўналган органга тортучи қувватлар воситаси блан бўлади ва ҳар икки йўлдан чиқариладиган нажосатлар ҳам худди шунингдек бўлади.

Ба'зан та'сир манбаи икки қувватдан иборат бўлиб, бунинг бири нафсоний ва иккинчиси табиий қувватдир ва ба'зан эса унинг сабаби бир қувват ва бир кайфият бўлади; бунга моддаларни тутиб қолучи совитиш мисол бўлаолади. Совитиш органга қўйиладиган хилтларга қарши уларни тўхтатиб туриш ва керакли томонларга йўналтиручи кучга ёрдам беради.

Совитиш кайфияти асосан икки йўл блан тутиб туради: я'ни қуйиладиган [моддаларни] зичлаш ва тери тешикларини торайтириш йўли блан; шунингдек, учинчи йўли, ёрдамчи сифатида бўлиб, тортучи иссиқликни сўндиручидир. Иссиқлик кайфияти мазкур йўлларга қарама-қарши йўл блан тортади. Бўшлиқнинг тортиш қуввати аввал суюқ, сўнгра қуюқ нарсаларни тортади.

Табиий жалб қилучи қувватга келсак, бу ўзига энг мувофиғини ёки ўз табиатига мувофиқ жалб этилиши керак бўлган нарсаларни тортади. Ба'зан зичроғи тортиш учун мувофиқроқ ва қулайроқ бўлади.

ИККИНЧИ
ФАН

КАСАЛЛИКЛАР, УЛАРНИНГ
УМУМИЙ САБАБЛАРИ

БИРИНЧИ ТА'ЛИМ. КАСАЛЛИКЛАР ҲАҚИДА

САККИЗ ФАСЛДАН ИБОРАТ

Биринчи фасл. Сабаб, касаллик ва [касалликнинг] юз бериши та'рифи ҳақида

йтамир: сабаб деб тио ҳақидаги китобларда айтилган, одам гавдасида аввалда бўлиб ва унинг танасида мавжуд бўлган қандайдир бир ҳолатни келтириб чиқаручи нарсага, ёки бу ҳолатнинг турғунлигига айтадилар. Касаллик эса киши гавдасида табиий бир ҳолат бўлмай, касал киши органининг ишига бевосита зарар етказади. У табиий бўлмаган — нарсадан, мизождан, ё таркибдан пайдо бўлади. Юз бериш бирор нарса бўлиб касаллик ҳолати натижасидир. Хоҳ, бу, табиатта қарама-қарши бўлсин, масалан, қулунждаги оғриқ каби, ёки қарама-қарши бўлмасин, масалан, ўпка яллиғланишдаги юзнинг ўта даражада қизариши каби, барибир [юз бериш] ғайритабиийдир.

Сабабнинг мисоли — сасишлик [я'ни ириш], касалликнинг мисоли безгак, юз беришликнинг мисоли || чанқаш ва бош оғриғи, яна сабабнинг мисоли — кўзга тушучи томирларнинг тўлиши, касалликнинг мисоли — кўз томир пардасининг томирларида тикилиш пайдо бўлиши, бу таркибга алоқадор бўлган олат касаллигидир; бунда юз беришнинг мисоли кўришни йўқотишлик. Яна сабаб мисоли — ўткир назла, касал мисоли — ўпкадаги яра; юз бериш мисоли — юз ёнғоғининг қизариши ва тирноқларнинг ўзгариши. Юз бериш, зотига нисбатан ёки пайдо бўлган касалга нисбатан юз бериш деб аталади. Табибнинг уни ўрганиб, ундан касалликнинг моҳиятини билишга йўл ахтариш э'тибори блан, у белги деб аталади.

Ба'зан бир касаллик иккинчи касалликка сабаб бўлади. Масалан, қулунж касали ҳушдан кетишга, фалаж ва тутқаноқлик касалликларига сабаб бўлади. Ҳатто касалнинг юз бериши касалликнинг сабаби ҳам бўлаолади. Масалан, кучли оғриқ ҳуш кетишликка сабаб бўлаолади, ёки қаттиқ оғриқ, оғриган ўринга моддалар қуйилганидан шишни келтириб чиқаради. Ба'зан юз бериш ўз-ўзидан касалликка айланади; иситмадан пайдо бўлган бош оғриғи каби. Бу кўпинча ўрнашиб мустаҳкам

бўлади, ҳатто касалликка айланиб кетади. Ба'зан (74) бир нарса ўзига кўра, ўзидан олдиндаги нарсага кўра ва ўзидан кейинги нарсага кўра касаллик, юзберишлик ва сабаб бўлади. Масалан, сил иситмаси каби. Чунки бу ўпка ярасига кўра [юзбериш], ўз-ўзига нисбатан касаллик ва сабабдир, масалан, қорин заифлиги каби. Мисол учун, иситма орқасида пайдо бўладиган бош оғриғини олсак, бош оғриқ иситманинг юз бериши, ўз-ўзига нисбатан эса касаллик ва ба'зан мияда шиш ва яллиғланиш пайдо қилиб шу икки касалликнинг сабаби ҳам бўлиб қолади.

Иккинчи фасл. Киши гавдаси ҳолатининг турлари ва касаллик жинслари ҳақида

Жолинуслининг фикрича, одам гавдасининг аҳволи учтадир: 1. Соғлиқ; соғлиқ деб, одам гавдаси мизожи ва унинг таркиби, унда бўладиган феълларнинг — тўғри ва соғлом ҳолда бўлишига айтилади. 2. Касаллик, бу одам гавдасининг юқоридаги ҳолатга тескари бўлган бир ҳолатидир. 3-нчиси Жолинуслининг фикрича, соғлиқ ҳам касаллик ҳам бўлмаган бир ҳолатдир. Соғлиқнинг бўлмаслиги ва касалликнинг бўлмаслиги натижа-сида тўла соғломлик ё тўла касаллик ҳам бўлмайди; масалан, қари одамлар, касалликдан соғайиб келаётганлар ва болаларнинг ҳолатлари каби; ёки юқоридаги икки нарсанинг [соғлиқ ва касалликнинг] иккови бир вақтда икки органда, ёки бир органда бўлса ҳам икки узоқ жинсларда тўплангани жиҳатидан бўлади; масалан, мизож жиҳатидан [орган] соғ бўлиб, таркиб [тузилиш жиҳатидан] касал бўлганидан; ёки бир органда бўлса ҳам иккинчи яқин жинсларда тўпланган жиҳатдан, масалан, орган шаклан соғ бўлиб, катталиқда ва ўринланишда соғ бўлмайди; ёки икки та'сирланучи кайфиятларда соғ бўлиб, икки та'сир қилучи кайфиятларда соғ бўлмайди.

Ба'зан учинчи аҳвол икки нарсанинг [соғлиқ ва касалликнинг] иккови икки вақтда бирин-кетин келишидан пайдо бўлади. Масалан, [шундай] кишилар борки, улар қишда соғ бўлиб, ёзда касал бўладилар.

Касалликларнинг ба'зилари содда, ба'зилари мураккаб бўлади.

Содда касалликлар — мизож касаллиги нав'ларидан бир хили бўлган, ёки кейинда айтадиганимиз, таркиб [тузилиш] касалликлари турларидан бир хил касалликлардир.

Мураккаб касалликлар шундай касалликларки, улардан икки ва ундан ортиғи тўпланиб, битта касаллик ҳосил қилади.

Олдин содда касалликлардан бошлаб айтаемиз:

Содда касалликларнинг турлари учтадир:

1) Бўлаклари ўхшаш бўлган органларга мансуб касалликлар жинси. Булар мизож бузилиш касалликларидир.

Булар нима учун бўлаклари ўхшаш бўлган органларга мансуб бў-

ладилар? Чунки булар аввалдан аслида бўлаклари ўхшаш бўлган органларда пайдо бўладилар ва улар орқали мураккаб органларга ўтадилар. Ҳатто бу касалликлар бўлаклари ўхшаш ҳарбир органда бўлади, аммо мураккаб касалликларда бундай бўлиши мумкин эмас.

2) Қурол органлари касалликлари жинси. Булар таъсир қуроли бўлиб, бўлаклари ўхшаш органлардан бириккан органларда пайдо бўлучи таркибий касалликлардир.

3) Ҳамкор органлар касалликлари жинси. Булар бўлаклари ўхшаш органларда ҳам, қурол органларида ҳам пайдо бўладиган касалликлардир. Қурол органларида пайдо бўлишлари, бўлаклари ўхшаш органларда пайдо бўлишларига тоби' бўлмайди. Булар «узлуксизликнинг» бузилиши ва «бирликнинг таралиши» деб аталган касалликлардир. Чунки «узлуксизликнинг бузилиши» бўлаклари ўхшаш бўлган ва бўғинларини ташкил қилган органларда пайдо бўлмасдан, бўғиннинг ўзида пайдо бўлади. || Баъзан нерв, суяк ва томирларнинг ёлғиз ўзларида пайдо бўлади.

Умуман, касалликлар уч хил бўлади: мизож бузилишга тегишли бўлган касалликлар, таркиб ҳай'ати бузилишига тегишли касалликлар ва «узлуксизликнинг бузилишига» тегишли бўлган касалликлар. Ҳарбир касаллик шулардан биттасига тегишли бўлиб, ўшандан бўлади ва ўшанга нисбатан берилади. Мизож ёмон бўлишига тегишли бўлган касалликлар машҳурдир. Улар ўн олтита бўлиб, уларни айтдик.

Учинчи фасл. Таркиб касалликлари ҳақида

Таркиб касалликлари ҳам тўрт хилдан ташқари бўлмайди: улар тузулиш касалликлари, миқдор касалликлари, сон [адад] касалликлари ва вазият касалликлари.

Тузулиш касалликлари тўрт жинсдан ташқари бўлмайди.

1. Шакл касалликлари. У шундан иборатки, шаклнинг бузилиши табиий кўринишни ўзгартиради. Бундай ўзгариш фаолиятга ҳам офат етказди. Масалан, тўғрининг эгри бўлиши, эгрининг тўғри бўлиши, доиранинг тўртбурчак бўлиши, тўрт бурчакнинг доира бўлиши. Бошнинг зарарли даражада ялпоқлиги, (75) меъданинг ошиқча юмалоқлиги ва кўз қорачиғининг кенг бўлмаслиги ҳам шу бобдандир.

2. Оқим йўллариининг касалликлари. Булар уч синфдир. Чунки булар ё кенгайишдан бўлади, кўзнинг кенгайиши, кўзга оқ тушиши ва веналарнинг кенгайиши касали каби; ё торайишдан бўлади, кўзнинг, нафас ўтадиган жойларнинг ва қизилўнғачнинг торайиши каби; ё тикилиш бўлади, масалан, кўзнинг ичидаги томир пардаси тешикларнинг, жигар томирларининг ва бошқаларнинг тикилишлари каби.

3. Қопчиқ ва бўшлиқлар касаллиги. Булар тўрт синф бўлади; чунки булар [қопчиқ ва бўшлиқлар] ёки катталашиб, кенгаядилар, мояқлар халтасининг кенгайиши каби; ёки кичиклашиб тораядилар, ме'данинг торайиши ва тутқаноқлик касаллигида мия қоринчаларининг торайиши каби; ёки тиқилиб [қон блан] тўлиб кетадилар, сакта касаллигида мия қоринчаларининг тиқилиши каби, ёки бўшатилиб, бўш бўлиб қоладилар, ҳалокатта олиб борадиган қаттиқ хурсандлик ва қаттиқ лаззатланишда юрак бўшлиқларини қондан бўшаб қолишлари каби.

4. Органлар юзаларининг касалликлари, чунончи ғадир-будир бўлиши керак бўлган ўринда силлиқ ва тойғоқ бўлиши каби, масалан, ме'да ва ичакларнинг ғадир-будир бўлишлари ўрнида силлиқ ва тойғоқ бўлишлари каби, ёки силлиқ бўлиш ўрнида ғадир-будир бўлишлари, кекирдикнинг ғадир-будир бўлиши каби.

Миқдор касаллиқларига келсак, булар икки синфдир; улар миқдори ўсишдан бўлади, масалан, филлик касаллиги ва олатнинг ўта катталиги каби. Бу фирисмус [приапизм] деб аталади; ёки улар Некомакс деб аталган одамда пайдо бўлган касалга ўхшайди; унинг ҳамма органлари шу қадар катта бўлиб кетиб, ҳаракатланишдан ожиз бўлган эди; у ёки кичикланиш жинсидан бўлади, тилнинг буришуви, кўз қорачиғининг кичикланиши ё [бутун гавда]нинг сўлиши каби.

Сон [адад] касаллиқларига келсак, улар ё ортиқлик жинсидан бўлиб, бу табиий бўлади, ўсиб кетган ортиқча бармоқ ва тиш каби; ёки у ғайритабиий бўлади, [органда] ўсган ортиқча нарса ёки тош каби; [сон касаллиги] ёки камчилик жинсидан келган бўлади; у ё туғма бўлади, бармоқсиз туғилган одам каби; ё бу камлик табиий бўлмайди, бармоғи кесилган одам каби.

Қўйилиш [вазият] касаллиқларига келсак, бу қўйилиш Жолинуc фикрича: «ўрин» ҳам «мушоракат» деган ма'нога тўғри келади. Қўйилиш касалликлари тўрттадир:

1. Органнинг бўғинидан қўзғалиши ёки қўзғалмасдан ўзининг [табиий] ўрини ўзгартириши, ичакка мансуб дабба касаллигидаги каби; ёки [органнинг] ҳаракати ғайритабиий ва ногўғри бўлиши, қалтираш ёки ўрнига ёпишиб, ундан кўчмаслиги бу, подагра касаллигидаги бўғинларнинг тошдай қаттиқланиши каби.

Мушоракат [ҳамкорлик] касалликлари ҳарбир органнинг қўшнисига нисбатан бўладиган ҳарбир ҳолатини ўз ичларига оладилар, масалан, органларнинг ғайритабиий равишда бир-бирдан узоқда ёки яқинда бўлиш ҳолатлари. Бу икки синф бўлади. Бири органнинг қўшни [орган] томонига ҳаракатланиши илгари мумкин бўлган бўлса ҳам, кейин мумкин бўлмай қолади, ёки қийинлашади; масалан, бармоқларнинг қўшни бармоқларга томон ҳаракат қилиб ёпишиши мумкин бўлмай қолади,

ёки аввалда мумкин бўлгани ҳолда кейин бир-биридан ажралиб узоқлашиш имконияти бўлмай қолади.

Иккинчиси — органнинг ўз қўшнисидан узоқлашиши мумкин бўлса ҳам у узоқлашаолмайди, ёки узоқлашиш қийинлашади, масалан, фалаж касаллигида кўз қовоғининг ва бўғинларнинг бўшашиши ёки кафт-ни ёзишнинг ва қовоқни очишнинг қийинлашиши каби ||.

436

Тўртинчи фасл. Узлуксизликнинг бузилиш касалликлари ҳақида

Узлуксизликнинг бузилиш касалликлари ба'зан терида бўлиб, тирналиш ва юлиниш деб аталади. Бу ба'зан гўштда бўлади. Йирингламаган янги хили жароҳат деб аталади. Йиринглаган хили яра дейилади. Бунда йирингнинг пайдо бўлиши — заифлиги ва озиқ исте'молидан ва ҳазмдан ожизлиги жиҳатидан чиқиндиларнинг бунга ҳайдалишидан келади. Шу блан бирга ҳазм бўлмаган моддаларнинг ўзлари ҳам чиқиндига айланиб кетадилар. Кўпинча жароҳат ва яраларнинг воқе' бўлиши узлуксизликнинг бузилиш касаллигининг гўштан бошқа жойда бўлганидан келади. Узлуксизликнинг бузилиш касаллиги ба'зан суякда бўлади. Суяк синиб икки, ё кўп бўлакларга ажралган бўлади, ёки титилиб майда бўлакларга, ё бўйича ажралган бўлади. Узлуксизликнинг бузилиши яна юқоридаги уч турли тоғайларда бўлади, ёки нервларда бўлади. Агар бу бузилиш энига тушган бўлса, кесилиш дейилади; энига тушган бўлиб, чуқур бўлмаса, ёриқ дейилади; энига тушиб, таги чуқур бўлса, тешик дейилади.

Узлуксизликнинг бузилиши ба'зан мушак бўлакларида пайдо бўлади. Агар у мушакнинг устида бўлса, у хоҳ нервда бўлсин, хоҳ пайда бўлсин йиртилиш деб аталади. Агар у мушакнинг энида жойлашган бўлса, кесиш дейилади. Агар у узунасида бўлиб, бузилиш сони оз бўлса ва таги анча чуқур бўлса, эзилиш дейилади. Агар бўлаклари кўп бўлиб, энига ва чуқурлигига тарқалган бўлсалар, мажағланиш ва йиртилиш дейилади. Ба'зан эзилиш, йиртилиш ва мажағланиш деб, (76) мушакнинг ўртасида пайдо бўлган ажралишни айтадилар.

Агар узлуксизликнинг бузилиши артерия ва вена томирларида пайдо бўлса, у ёрилиш дейилади. Агар улар [томирларни] кўндалангига тўғри келса, узилиш ёки ажралиш дейилади; узунасига келган бўлса, дарз дейилади; уларнинг оғизлари очилган бўлса, ёрилиш деб аталади.

Агар узлуксизликнинг бузилиши артерияда бўлиб, эт олмасдан, қон уни ўраб олган бўшликка оқиб турадиган бўлса, ҳатто уни тўлдирса, [бўшлик] сиқилса, қон томирга қайтадиган бўлса, буни қон қуйилиш дейилади. Ба'зилар артериядан қон оқишнинг ҳарбир турига «қон қуйилиш» дейдилар.

Билгинки, ҳарбир орган бирликнинг таралашини кўтаравермайди, [масалан,] юрак бунӣ кўтармайди, у вақтда ўлим бўлади. Узлуксизликнинг бузилиши яна тўсиқ ва пардаларда бўлса, буларга йиртилиш дейилади, бу ҳол мураккаб бир органдан икки бўлак ўртасида бўлса, унинг, бўлаклари ўхшаш органига етмасдан, бу бўлакларни бир-бирларидан айириб қўяди. Буларни ажралиш ёки ўриндан тойиш деб атайдилар. Агар булар ўрнидан қўзғалган нервда бўлсалар, ажраш дейилади. Узлуксизликнинг бузилиш касаллиги ба'зан оқим йўлларида бўлиб, уларни кенгайтиради. Ба'зан оқиш ўрнидан бошқа жойларда бўлиб, уларда илгари бўлмаган оқиш ўринлари пайдо қилади.

Узлуксизликнинг бузилиши, яраланиш ва бошқалар яхши мизожли органда пайдо бўлсалар, улар тездан тузаладилар. Агар бу ёмон мизожли кишиларда бўлса, у кўпга чўзилади. Айниқса истисқо ва унинг бошланиши ҳам мохов касаллиги бўлган кишиларда тузалиши яна қийин бўлади.

Билгинки, ёзда бўладиган яралар чўзилиб кетса, эт чириш пайдо бўлади. Сен узлуксизликнинг бузилишига кенг ўрин берилган китобларда яқинда чуқур ма'лумот оласан.

Бешинчи фасл. Мураккаб касалликлар ҳақида

Мураккаб касалликлар ҳақида ҳам умумий сўз юритиб, айтамиз.

Биз, мураккаб касалликлардан ҳарқандай жам' бўлиб қолган касалликларни тушунмаймиз; балки, тўпланганларида уларнинг йиғиндидан бир касаллик пайдо бўладиганини тушунамиз. Бу [мураккаб касаллик]нинг мисоли шишдир. Баданга тошган нарсалар шиш жинсидандир; чунки бу тошмалар кичкина-кичкина шишлардан иборатдирлар; шишлар эса тошган нарсаларнинг каттасидирлар.

Шишда ҳамма касалликларнинг жинслари топилади; шунинг учун шишда мизож бузилишидан пайдо бўладиган касалликлар ҳам топилади; чунки [шишларда] бирор бир зарарланиш натижасида мизож касалланади ва модда ҳосил қилиш блан ёмон мизож вужудга келтирмаган шиш йўқдир. Шишда шакл ва таркиб касаллиги ҳам топилади; чунки шакл ва миқдори бузилмаган шиш йўқдир. Ба'зан шишда қўйилиш [вазият] касалликлари ҳам бўлади. Бунда [шишда] ҳамкор органларнинг касалликлари ҳам топилади. У узлуксизликнинг бузилишидир, чунки узлуксизликнинг бузилиши бўлмаган ҳеч шиш йўқдир. Ортиқча моддалар 44a шиш пайдо бўладиган органга тушиб, || унинг бўлакларини бир-бирларидан ажратгани ҳолда, ўзига ўрин олса, албатта узлуксизликнинг бузилиши бўлади. Шиш юмшоқ органларда пайдо бўлади. Ба'зан суякларда шишга ўхшаш нарса пайдо бўлиб, унинг [суякнинг] ҳажми катталашади ва ҳўллиги ортиб кетади. Озиқ олиб ортиқликни қабул қилучи орган

[суяк] ўзига кирган ёки ўзида пайдо бўлган чиқиндини қабул қилиб, [шишуви] ажабланарлик эмас.

Ҳарқандай шишда кўринарлик сабаб йўқ, унинг жисмоний сабаби модданинг бирор органдан пастки органга ўтишидадир; буни назла деб атайдилар.

Ба'зан шиш ва баданга тошган нарсаларни туғдирадиган моддий сабаб, кайфиятларида зарар бермайдиган бошқа хилтлар тагида қолиб кетади.

Яхши хилтлар бирор йўл блан бўшатишсалар, бу ёмон хилтлар ёлғиз холис бўлиб қоладилар. Бу хил бўшатилиш, янги туққан хотинлардаги каби табиий бўлиши ҳам мумкин ва тоза қонни оқизадиган жароҳатдаги каби ғайритабиий бўлиши ҳам мумкин. Мана булардан [ёмон хилтлардан] [одам] табиати азият чекиб, уларни ҳайдаб чиқаради. Кўпинча бу хилтларни ҳайдаш тери томонига бўлади, мана булардан шиш ва яра-лар пайдо бўлади. Шишлар ҳам ярачалар турли белгилар блан аж-раладилар. Лекин булардан энг э'тиборлилари сабабга қараб бўладигани, я'ни шиш пайдо бўладиган моддадан ҳосил бўладиган ажралишдир.

Шишга сабаб бўладиган моддалар олтитадир: тўрт хил хилт, сувли-лик ва шамол. Шиш иссиқ бўлади, ёки иссиқ бўлмайди. Иссиқ шиш ёлғиз қондан ёки сафродан пайдо бўлади деб ўйлаб бўлмайди. Шиш ўз жавҳари иссиқ бўлган (77) ёки чириш натижасида иссиқлик пайдо бўл-ган ҳарбир моддадан ҳосил бўлади. Шишларнинг нав'лари яна модда нав'ларининг бўлинишига қараб ҳам бўлинади. Лекин бу тўғрида шиш турларини қараб чиқишда гапириш яхшироқдир. Табибларнинг одатлари шишларнинг ёлғиз қондан бўлганларини флегмона деб, ёлғиз сафродан бўлганини оташак деб аташ, [қон ва сафродан] бўлганини икковининг исмларидан мураккаб бир исм блан аташдир; яна қайсибири голиб бўл-са, ўшанинг исмини олдинга қўйиб айтиш одатлари бўлган. Масалан, бир марта флегмонали оташак ва бир марта оташакли флегмона дейдиган бўлганлар. Иккови жам' бўлганда ёрилма деганлар. Юмшоқ гўштларда, безларда, қўлтиқ тагида, қулоқ орқаларида ва човда бўлган ёмон сифат-ли чиқққа,— бу ҳақда ўз жойида гапирамиз,— тоғун деб аталади.

Иссиқ шишларга келсак, уларнинг бошланиш даврлари бор; бунда хилт кетиб, ҳажм юзага чиқади; сўнгра хилт ортади ва шунинг блан яна ҳажм ҳам ортади, бўлаклари чўзилади, ҳажм охирига етиб тўхтайди; сўнг пасаябошлайди; кейин пишиб тарқалади, ёки йирингланади. Шиш тарқалиш, йиринг йиғиш ёки қаттиқланиш блан тугайди.

Иссиқ бўлмаган шишларга келсак, улар ё савдо моддасидан, ё балғам моддасидан, ё сувлик моддадан, ё худ ел моддасидан пайдо бў-лади.

Савдо моддасидан бўлган [шиш] уч жинсдан иборат бўлади:

1. Қаттиқлик [ширроз] жинси;

2. Рак [саратон] жинси; булар кўпинча куз фаслида пайдо бўлади.

3. Безлар жинси; тепки ва бўқоқ каби шишлар шу жинсга жиради.

Без жинслари блан у икки жинс орасида фарқ шуки, без жинслари соф безлар каби ўзларини ўраган органдан айрим ўсадилар, ёки тепки каби, у [органларга] ташқаридан ёпишган бўладилар. Бошқа жинс [шишлар] эса ўзлари ўсган органнинг моддасига араллашиб, бир-бирларига киришиб кетган бўладилар.

Рак блан қаттиқлик жинслари ўртасида фарқ шуки, қаттиқлик ҳаракатсиз ва сезгини йўқотучи шиш бўлиб, унда алам беручи оғриқ бўлмайди. Рак эса ҳаракат қилучи, ортучи ва зарар етказучи шишдир. Ракнинг органларда томири бўлади, лекин узоқ вақт ўтмаган бўлса, сезиш йўқолиши шарт эмас. Аммо узоқ вақт ўтгандан кейин орган ўлиб, сезги қуввати йўқолади. Қаттиқлик блан рак ўртасида фарқ юз беручи лозим аломатлар блан бўлиб, моҳият айирғичлари бўлмайди деган фикр ҳақиқатдан узоқ эмасдир.

Савдовий қаттиқ шишлар ба'зан пайдо бўлишларидан бошлаб қаттиқ бўлиб, кейин бориб қаттиқ жинсга айланадилар; айниқса бу қонли шишларда шундай бўлади. Бу ҳолат ба'зан шиллиқли шишларда ҳам кўрилади. Безли шишлар ва ўсмалар, буларга ўхшаган нерв коптокчаларидан шу блан ажраладиларки, нерв коптокчалари ўз ўринларига қаттиқ жойлашадилар ва ушлаб кўрилганда нервдан таркиб топганлиги англанилади. 446 Агар уларни ажратмоқ мақсадида босилса, яна тўпланадилар. || Агар уларни кучли дори блан уқаламасдан ажратилса, қайтадан тикланмайдилар. Кўпинча бундай коптокчалар чарчашликдан ҳосил бўлади ва улар қўрғошин ва унинг жинсидан бўлган дорилар блан йўқотилади.

Балғам моддасидан бўлган шишлар жинсига келсак, булар икки нав'га бўлинади; ғовак шиш ва юмшоқ шиш; булар бир-бирларидан қуйидагича айриладилар: юмшоқ шишлар ҳалтачаларида ажралиб турадилар; ғовак шишлар эса ажралмасдан, [органга] араллашиб ўсадилар. Қишдаги шишларнинг кўлчилиги шиллиқли бўлади, ҳатто иссиқ мизожлилари ҳам оқ тусда бўладилар.

Билгинки, шиллиқли шишлар шиллиқнинг қуюқлиги, юмшоқлиги ва суюқлиги блан айриладилар; ҳатто улар ба'зан савдовий шишга, ба'зан ел моддасидан бўлган шишга ўхшайдилар. Кўпинча назлалардаги суюқ балғам, нерв толалари оралиқларига оқиб тушади. Улар ҳатто бундан пастга ҳиқилдоқ мушакларигача ва бундан тубанроқ ҳам тушадилар.

Сувли моддадан бўлган шишларга келсак булар истисқо ва сувлик даббага ўхшайди. Бош суягида пайдо бўладиган сувли шишлар ҳам шунга ўхшайди.

Ел моддасидан бўлган шишлар ҳам икки нав'га бўлинади: биринчиси — бод қўзғалиши, иккинчиси — елланиш. Бод қўзғалиши блан елланиш

орасидаги фарқ икки жиҳатдан бўлади: биринчи томондан таркиби [консистенцияси] блан, иккинчи томондан ичга кириб аралашиш блан. Бунинг баёни шуки, бод қўзғалишида ел органнинг моддасига аралашган бўлади, елланишда эса, органга аралашмаган ҳолда, бир [ўринда] тўпланади ва органга аралашмасдан уни ҳар томонга итаради. Кўпикланган ҳаволи шиш ушлаганда юмшоқланади, пуфланган шиш ушлаганда озми-кўпми қаршилиқ кўрсатади.

Шишларнинг [тури] қанча бўлса, баданга тошадиган яраларнинг ҳам [тури] шунчадир. Тошмаларнинг ба'зилари чечак касаллиги каби қонли бўладилар; ба'зилари сафроли қизилча ва тариққа ўхшаб тошганлар каби, фақат сафродан бўладилар; ба'зилари, қизамиқ, чипқон, чиқиқ, қўтир, сўғал ва бошқа шундай [тошган] нарсалар каби, сафро блан қондан бўладилар. Ба'зилари қабарчиққа ўхшаган сувлик бўладилар ва ба'зилари пуфакка ўхшаб, ҳаводан иборат бўладилар.

Сен шишлар ва баданга тошган яраларнинг жинслари ҳақида тўла баённи тўртинчи китобдан топарсан.

(78) Олтинчи фасл. Касалликларга қўшилиб саналадиган ҳолатлар ҳақида

Бу ерда касалликлардан ташқари бўлса ҳам, касалликлар қаторида саналадиган нарсалар баён қилинади. Булар зийнатга [косметикага] кирадиган нарсалардир: биринчиси — мўй тўғрисида, иккинчиси — башара туси [ранги] тўғрисида, учинчиси — ҳидлар тўғрисида, тўртинчиси — тусдан ташқари баданнинг ташқи кўриниши тўғрисида.

Мўй касалликларининг турлари қуйидагилардир: мўйнинг тўкилиши, юлиниши, қисқариши, озаёиши, мўйнинг ёрилиши, ингичкаланиши, йўғонланиши, ҳаддан ташқари жингалакланиши, ҳаддан ташқари ёзиқ бўлиши, оқариши ва мўйнинг бирор бошқасига ўтиши.

Башара тусининг ўзгариши тўрт жинсга бўлинади: 1. Мизож моддасининг ўзгаришидан ва бузилишидан бўладигани. Масалан, [юзнинг] сариқ касалидаги ўзгариши каби. Ёки моддасиз, қизамиқдаги каби ёлғиз совуқ мизождан ва сариқликда ёлғиз иссиқ мизождан бўладигани.

2. Ташқи сабабдан бўладиган тус ўзгариши. Масалан, қуёш, совуқ ва шамолларнинг тусни ўзгартиши каби.

3. Бегона тусда бўлган жисмларнинг тери устида ёйилишидан бўладигани. Масалан, қора пес, ёки нуқталарга айланишидан бўлган ўзгариш, холлар ва доғлар каби.

4. Аввалда туташ бўлган орган қисмининг ажралиб сўнг битишидан пайдо бўлган ямоқлар натижасида бўлган ўзгаришлар. Чечак касаллигидан қолган чўтирлик ва яраларнинг ўринлари каби.

Ҳид офатларига қўлтиқ таги ҳиди ва бадандан чиқадиган бошқа ёмон ҳидлар киради.

Баданнинг ташқи кўриниш офатлари ўтакетган ориқлик ва ўтакетган семизликдир.

Еттинчи фасл. Касалликнинг даврлари ҳақида

Билгинки, касалликларнинг кўпчилигида тўрт давр бўлади. Бошланиш даври, зўрайиш даври, ниҳоятга етиш даври ва пасайиш даври. Бу даврлардан ташқариги вақт соғлиқ давридир.

Бошланиш ва ниҳоятга етиш даврларидан касалнинг ҳали зоҳир бўлмайдиган [кўринмайдиган] икки тарафини тушунмаймиз, балки икковидан ҳарбирига сезиларлик ва махсус ҳукм ва замон бор деб тушунамиз. Бошланиш даври — касаллик пайдо бўлиб ортиб турганлиги зоҳир бўлмаган [билилмаган] даври, ўсиш даври — касалнинг вақти-вақти блан зўрайиши. Ниҳоятга етиш даври ҳамма вақт бир ҳолатда бўлиб, касаллик тўхтамаган давридир.

Пасайиш даври касалликнинг камайгани билинган давридир. Шу билиниш қанча аниқлашса, || касалнинг камайганлиги шунча равшанроқ бўлади.

Бу даврлар касалликка кўра аввалидан охиригача ўз навбатларида бўлади ва бу умумий даврлар дейилади. Вақтлар гоҳо навбатларига мувофиқ бўлади. Буни хусусий даврлар деб атайдилар.

Саккизинчи фасл. Касалликлар ҳақида сўзни тугаллаш

Касалликларга ном бериш турли томондан бўлади. У, ё ўзи бўлган органдан олинади, ўпка пардасининг яллиғланиши [зотилжам] ва ўпканинг яллиғланиши [зотилриа] каби. Ёки касалликнинг исми унинг ташқи кўринишларидан олинган бўлади, масалан, тутқаноқ каби; ёки касалнинг исми сабабларидан олинган, масалан, савдовий касал каби. Ёки исм ўхшатиш блан олинади, масалан, арслон касали ва филлик касали каби. Ёки биринчи марта «шу касал менда пайдо бўлди» деган кишига нисбат берилиб, унинг исми блан юритилади, масалан, Тилон деган киши исмига нисбатан, Тилон яраси дейдилар. Ёки касалликнинг ўзи кўп бўлган шаҳарга нисбат берадилар, масалан, Балх яраси каби; ёки касалликнинг исмини даволашда муваффақият блан машҳур бўлган киши исмига нисбат берадилар, [масалан] Хирун яраси каби; ёки касаллик исми унинг моҳиятидан — зотидан олинади, [масалан] иситма ва шишлар каби. Жолинус айтди: касалликлар, ё ташқи бўлиб, сезги органлар ёрдами блан билинади; ё ички бўлиб, уларнинг ба'зилари-билиниши енгил хили, ме'да ва ўпка оғриқлари каби, бўлади ва ба'зилари эса, билиниши қийин хили, жигар ва ўт йўллари касалликлари каби, бўлади; ё улар фақат тахмин блан билинади — сийдик йўлларида пайдо бўлган зарар-

ланиш каби. Касалликлар гоҳо [бир органга] хос бўлади ва гоҳо бошқа органнинг иштироки блан бўлади. Бир органнинг бошқасининг касаллигига иштироки уларнинг табиатлари блан уланганликлари жиҳатидан бўлади, [я'ни] улар орасини қурол органлари туташтиради, масалан, мия блан ме'дани нерв туташтиради, бачадон блан эмчак вена воситаси блан боғланади; ёки бирининг иккинчисига иштироки бири иккинчисига йўл хизматини қилганлигидан бўлади. Масалан, болдир шишига икки чов йўл хизматини қилгани каби.

(79) Бир органнинг яна бир органга касалда иштироки, бир-бирига қўшни бўлганликларидан келади. Бунга мисол бўйин блан мия; чунки булардан ҳарбири бир-бирига шериклик кўрсатади. Хусусан икковидан бири кучсиз қўшни бўлса, ўз қўшнисига бўлган чиқиндиларни қабул қилади; қўлтиқ блан юрак бунга мисол бўлади. [Икки органнинг касалликда иштироки] ё икковидан бири иккинчисининг шишувига етарли манба' бўлганидан келади, кўкрак — қорни тўсиғининг нафас олишда ўпка блан иштироки каби, ё бири яна бирига хизмат қилгани жиҳатидан бўлади, масалан, нерв мияга хизмат қилганидек унинг касалига ҳам шерик бўлади, ёки уларнинг ҳарбири учинчи органга шерик бўлгандан келади. Масалан, мия блан буйрақларнинг ҳарбири ўз ишларида жигарга шерик бўлганларидек булар ҳам бир-бирларига шерик бўладилар. Ба'зан иштирок этишлик зарарлик туғдиради. Масалан, мия касаллигида ме'да у блан бирга касалликда иштирок этади ва натижада ҳазм қилиш кучсизланади. Ме'данинг ҳазми заиф бўлиб, у, мияга ёмон буғлар ва ҳазм бўлмаган озиқлар етказди ва натижада миянинг алами зўраяди.

[Касалликдаги] шерикчилик узоқликда ва даврийликда асосий орган касаллигига бўйсунди.

Гавданинг соғлик ва касаллик даражалари биз қуйида кўрсатганимиздек олтига бўлади. Ниҳоят даражага етган соғлом гавда; соғликининг ниҳоятига бориб етмаган гавда, юқорида айтганимизча, на касал ва на соғлом бўлмаган гавда, сўнгра тезлик блан соғланишни қабул қилучи яхши ҳолатли гавда, сўнгра енгил касаллик гавда, касаллиги ниҳоятига бориб етган гавдалар бўладилар.

[Яна] касаллик икки турли бўлади: тузаладиган касаллик ва тузалмайдиган касаллик.

Тузаладиган касаллик шундай касалликдирким, уни тегишича даволашга мо'нилик йўқдир.

Тузалмайдиган касал—бунда уни тўғри тadbирда даволашга рухсат этмайдиган бир мони'лик қўшилган бўлади. Назлали бош оғриғи каби.

Билгинким, касаллик мизож, ёки ёш, ёки йил фасли блан алоқадор бўлса, булар блан алоқадор бўлмаган ва касалликни туғдиручи сабабларнинг зўрлиги орқасида вужудга келган касалликларга қараганда кам

хавфлидир. Билгинким, ҳарбир фаслнинг касалликлари ўзига зид фаслда тузалиши умид қилинади.

Касалликларда шундайлари борки, улар бошқа касалликларга айланади ва олдингиси бутунлай йўқолиб сўнггиси хайриятли бўлади.

Шундай қилиб, бир касаллик бошқа бирқанча касалликларга шифо бўлади. Масалан, тўрт кунлик иситма кўпинча тутқаноқ, подагра, вена томирининг кенгайиши, бўғинларнинг оғриши, қўтир, қичима, баданга тошадиган майда яраларга ва томир тортишганига шифо бўлади. Шунингдек, ме'дада ҳазм бузилишидан келган ич кетиш кўз оғриғидан, ичак [ичидаги нарсаларнинг] тойишидан, плеврит [зотилжам]дан шифо беради. Шунингдек, орқа тешик қон томирининг ёрилиши ҳарбир савдо-
456 вий касалликка, ёнбош оғриқларига, буйрак || ва бачадон оғриқларига фойда беради.

Ба'зи касалликлар гоҳо бошқасига ўтиб, бунинг натижасида касалнинг ҳоли жуда ёмонлашади. Масалан, плевритнинг ўпка яллиғланишига, кранитис касаллигининг летаргияга ўтгани каби.

Касалликлардан ба'зилари юқумли бўладилар. Булар мохов, қўтир, чечак, вабо иситмаси, йирингланган яралар каби касалликлардир. Хусусан булар одамларнинг турар ерлари тор бўлганда ва касал кишининг қўшнилари шамолнинг тагида бўлганларида юз беради. Кўз оғриғи ҳам шулар жумласидандир. Айниқса бу, кўз оғришини ўйлаб, қўрқиб ваҳима қилучи кишида бўлади. Тишнинг қамashiши ҳам нордон нарсаларни хаёл қилинганда вужудга келади.

Сил ва мохов ҳам юқумли касаллардандир. Касалликлардан ба'зилари наслдан-наслга кўчади. Масалан, табиий каллик, пес, сўгал, кўзга оқ тушиши, сил ва мохов каби.

Касалликлардан ба'зилари борки, бир қабила [уруғ] ва бир ўлкада туручиларга хос ёки уларда кўпроқ бўладиган бўлади. Билгинки, органларнинг заифлиги мизож бузилишидан ёки тузилишининг сийракланишидан келиб чиқади.

ИККИНЧИ ТА'ЛИМ. САБАБЛАР ҲАҚИДА

ИККИ ЖУМЛАДАН ИБОРАТ

БИРИНЧИ ЖУМЛА. УМУМИЙ САБАБЛАРДАН БИРИ ОРҚАЛИ ПАЙДО БЎЛАДИГАН НАРСАЛАР ҲАҚИДА.

УН ТУҚҚИЗ ФАСЛДАН ИБОРАТ

Биринчи фасл. Сабаблар ҳақида умумий сўз

Юқорида биз баён қилган гавда ҳолларининг, я'ни соғлиқ, касаллик ва ўртача ҳолларнинг сабаблари учтадир: олдин келучи сабаб, ташқи сабаб ва боғловчи сабаб. Олдин келучи ва боғловчи сабаблар гавда нарсалари, я'ни хилт, мизож, ё таркибга тегишли бўлишда умумийликка эгадир.

Ташқи сабаб гавда моддаларидан ташқари нарсалардан бўлган сабабдир. Бу ташқари жисмлар туфайли бўлади, масалан, зарбадан, ҳавонинг иссиғидан, қабул қилинган иссиқ ёки совуқ овқатдан пайдо бўлган сабаб каби. Бу ёки нафс жиҳатидан бўлади,—чунки нафс гавдадан бўлак нарсадир, ғазаб, хавф (80) ва шунга ўхшаш нарсалардан бўлган сабаб каби. Олдин келучи сабаб блан ташқи сабаблар ба'зан ўзлари блан [юқоридаги уч ҳол] орасида бирор восита бўлишида шерик бўладилар. Ташқи сабаблар блан боғловчи сабаблар ўзлари блан мазкур ҳолатлар орасида восита бўлмаслик жиҳатидан шерик бўладилар. Лекин олдин келучи сабаблар, ўзларига бирорта ҳолат яқин бўлмасдан, балки улар блан ҳолат орасида уларга кўра ҳолатга яқинроқ бошқа сабаблар бўлиши блан боғловчи сабаблардан фарқ қиладилар. Олдин келучи сабаблар гавдага хос бўлишлари блан ташқи сабаблардан фарқ қиладилар. Яна шу ҳам борки, олдин келучи сабаблар блан ҳолат орасида шаксиз бирон восита бўлади; ташқи сабабларда [эса] у зарур эмас. Боғловчи сабаблар блан ҳолат орасида, албатта, восита бўлмайди. Ташқи сабабларда у зарурий эмас; балки уларда иккала ҳолнинг бўлиши мумкиндир. Демак, олдин келучи сабаблар, я'ни хилт, мизож каби таркибга тегишли сабаблар биринчи бўлмасдан, балки бирор восита орқали ҳолатни келтириб чиқаручи сабаблардир.

Боғловчи сабаблар гавдага тегишли сабаб бўлиб, воситасиз равишда гавда ҳолатларини биринчи келтириб чиқарадиган сабаблардир. Ташқи сабаблар биринчи бўлиб ҳам, биринчи бўлмасдан ҳам, гавда ҳолатларини келтириб чиқарадиган, гавдага хос бўлмаган сабаблардир.

Олдин келучи сабабларнинг мисоли — иситмадаги [хилтга] тўлалик, кўзга сув тушиш касаллигидаги кўз томирларига қон тўлиши кабидир.

Боғловчи сабабларнинг мисоли — иситма касаллигидаги сасишлик, тиқилиш касаллигида бўладиган кўзнинг рангли қаватига оқучи суюқлик, кўрликни келтириб чиқаручи тиқилиш каби.

Ташқи сабабларнинг мисоли — қуёшнинг иситиши, кучли ҳаракат, зўр ғам, кўп уйқусизлик ёки саримсоққа ўхшаган ўткир қиздиручи нарсаларни ейиш кабидир. Буларнинг ҳаммаси иситмага сабабдир; кўзнинг қорачиғи тешигининг кенгайишига ва кўзга сув тушишга уриш сабаб бўлгани каби.

Ҳарбир сабаб ё воситасиз бўлади; мурчнинг қиздиришга, опиумнинг совитишга сабаб бўлгани каби; ё восита блан бўлади, масалан, совуқ сувнинг [баданни] зичлаштириш йўли блан иситгани каби, ёки иссиқ сувнинг [бадан тешикларини] очиш йўли блан совитгани каби, || с а қ м у н и ё н и н г қиздиручи хилтларни ҳайдаб совитгани каби.

Гавдага етган ҳарбир сабаб та'сир кўрсатабермайди, балки яна уч нарасага муҳтож бўлади:

1. Та'сир қилучи қувватдан бир қувватга.
2. Гавданинг исте'дод қувватидан бир қувватга.
3. Бу та'сирнинг пайдо бўлиши мумкин бўлган бир замонда шу қувватларнинг бир-бирига йўлиқиш имкониятига.

Сабаблар, келтириб чиқарган нарсаларига нисбатан, турли ҳолларда бўладилар. Қўпинча сабаб битта бўлса ҳам, турли гавдаларда турлича касалликларни, ёки турли вақтларда турли касалликларни келтириб чиқарган бўлади. Бирор бир сабабнинг та'сири кучсиз ва кучли одамда, сезучан ва кам сезучан одамда бир хил бўлавермайди.

Сабабларнинг ба'зилари ўзларидан кейин из қолдиради ва ба'зилари из қолдирмайди. Из қолдиручи сабаблар шундай сабабларки, у ажралгандан кейин та'сири қолади. Из қолдирмайдиган сабаб шундай сабабки, унинг ажралиши блан касаллик тузалиб қолади.

Айтамизки, гавда ҳолларини ўзгартиручи ва сақловчи сабаблар ё зарурий бўлиб, одам ҳаётида ундан қутилиш мумкин бўлмайди, ё зарурий бўлмайди. Зарурий бўлганлари олти жинс бўлади: атрофимизни ўраган ҳаво, ейиладиган ва ичиладиган нарсалар, гавданинг ҳаракати ва тинчлиги, нафсоний ҳаракатлар, уйқу ва уйғоқлик, бўшалиш ва тўхталиб қолишлар.

Аввало ҳаводан бошлаймиз.

Иккинчи фасл. Атрофии ўраган ҳавонинг гавдага та'сири ҳақида

Ҳаво гавдамизнинг ва руҳимизнинг [таркибига кирган] бир унсурдир. Ҳаво гавдамизнинг ва руҳимизнинг унсури бўлиши блан бирга, у руҳимизга етиб, уни тузатишга сабаб бўладиган бир моддадир. Бу нарса унинг бир унсури бўлишидан эмас, балки та'сир этучи бўлиши, я'ни му'тадилга келтиручи омил бўлиши сабабидир.

Руҳдан нимани тушунишимизни юқорида баён қилдик. Руҳдан файласуфларнинг «нафс» деб атаган нарсаларини тушунмаймиз.

Ҳаводан руҳимизда пайдо бўладиган му'тадиллик икки нарсага боғлиқдир. Булар роҳатлантириш ва тозалаш ишларидир.

Роҳатлантириш агар руҳнинг иссиқ мизожи ўзгариб, тутилиб қолиш натижасида ўта даражага борган бўлса, уни му'тадил қилишлиқдир. Бу му'тадил ҳолга келтиришдан, юқорида билганингча, қўшимча му'тадил ҳолга келтиришни тушунамиз. Бундай му'тадилликка ҳавонинг ўпка орқали ва шунингдек, артерияларга туташ тешиқлар орқали руҳга тортилиши сабаб бўлади.

Гавдамизни ўраган ҳаво, руҳнинг тиқилиши блан пайдо бўлган мизож у ёқда турсин, [ҳатто] туғма мизожга солиштирганда ҳам, жуда совуқдир. Ҳаво руҳга етиб, унга урилади ва у блан аралашиб мизожнинг бузишга олиб борадиган оловлик ҳолатига ўтишига ва қамалиб қолишига йўл қўймайди ва у ҳаёт сабабчиси бўлган нафсоний қувват та'сирини қабул қилиш қобилятини йўқотади, шунингдек, у ҳўл ва буғсимон руҳ моддасининг тарқалишига монй'лик кўрсатади.

Тозаланиш шундан иборатки, ҳаво нафасни ташқарига чиқаришда, ўзи блан бирга тутунлик бўғни олиб чиқади; буни ҳавога ажратучи қувват олиб беради.

Тутунли буғнинг руҳга нисбати, ортиқча хилтнинг гавдага нисбати кабидир.

Му'тадил ҳолга келтириш, ҳавонинг нафас олишда руҳ устига келиши блан бўлади. Тозалаш, нафас чиқарилганда ҳавонинг руҳдан ажралиши блан бўлади. Бу шунинг учунки, руҳни му'тадил ҳолга келтириш учун ҳавонинг амалда совуқ бўлишлигига муҳтож бўлинади. Ҳаво руҳ кайфиятига айланганда, кўп туриб қолиш блан қизиб, фойдаси йўқолади ва натижада у жерак бўлмай, унинг ўрнини оладиган янги ҳавога эҳтиёж туғулади. Ўрнини кейиндан келучига бўшатиш учун, уни заруратан чиқаришга муҳтож бўлинади. Унинг блан бирга руҳ моддаларининг ортиқча нарсалари ҳайдаб чиқарилади, ҳаво му'тадил ва соф бўлиб, руҳнинг мизожига тескари ёт бир жавҳар аралашмаганда, у соғлиқ учун ишловчи ва уни сақловчи бўлади. Ҳаво ўзгарса, у ишнинг тескарисини қилади. Ҳавода табиий ўзгаришлар ва ғайритабиий ўзгаришлар пайдо бўлади. Ғайритабиий ўзгаришлар, биринчи [табиий]га зид бўладилар.

Табиий ўзгаришлар—фаслга боғлиқ ўзгаришлардир; чунки ҳаво ҳар
466 фаслда бошқа бир мизожга айланади. ||

Учинчи фасл. Йил фаслларининг табиатлари ҳақида

Билгил, табибларча, йил фасллари астрономлар тушунган йил фаслларидан бошқадир. Чунки астрономларча, тўрт фасл қуёшнинг буржлар фалагининг баҳор нуқтасидан бошлаб, ҳарбир чорагидан бошқа чорагига ўтиш замонларидир. Аммо табибларча, баҳор шундай бир замонки, му'тадил мамлакатларда совуқ ёки иссиқдан сақланишга аҳамият бериб кийинишга, ёки иссиқдан сақланиб елпинишга ҳожат тушмайди. Бунда дарахтларнинг амал қилиши бошланиб, баҳорнинг кеча-кундуз баробарланиш вақти, ёки қуёш Савр [апрель] ярмида бўлишидан бироз ўтган ёки бироз етмаган вақти бўлади. Куз бизнинг мамлакатларда унга қарши бир вақт бўлади. Бошқа мамлакатларда баҳор биздагидан олдин ва куз кейин бўлиши мумкин. Иссиқ даврнинг ҳаммаси ёз ва совуқ даврнинг ҳаммаси қиш деб аталади. Табиблар қошида баҳор ва куз даврларининг ҳарбири ёз ва қиш даврларининг ҳарбиридан қисқароқ бўлади. Қиш даври ёз даврига қарши бўлади, ёки мамлакатига қараб камроқ, ё кўпроқ бўлади. Баҳор даври мевали дарахтларнинг гуллаши ва мевасини кўрсатиш вақти бўлишга ва куз даври эса дарахт баргларининг ранги ўзгариши, тушабошлаши вақти бўладиганга ўхшайди. Булардан бошқаси қиш ва ёздир.

Биз айтамиз, баҳор мизожи му'тадил мизождир. Гумон қилинганча иссиқ ва ҳўл эмасдир. Буни ҳақиқати блан текшириш ҳикматнинг табиёт қисмига оиддир. Ҳатто баҳорнинг му'тадил эканлигига таслим бўлиш керак. Ёз қуёш зенитга яқин бўлганидан иссиқдир. Қуёшдан келган нурларнинг кучли бўлиши, [уларнинг] келиш чизиқлари блан акс этилиш чизиқлари ораларидаги бурчакларнинг жуда тор бўлишларига, ёки бурчак ясамасдан, орқага қайтишларига қараб бўлади. Жуда тор бурчак ясаб, ёки келган чизиғи бўйлаб қайтган ёруғлиқ қуюқ бўлади. Бунинг сабаби ҳақиқатда қиёш нури келган йўл ба'зан цилиндр ва конусларнинг ўқлари бўлишида. Гўё ёруғ қуёшнинг марказидан ўтиб, қаршисига боради. Ба'зан [ёруғлик] тушган ўрин текислик доира, ё доирага яқин бир ўрин бўлади. Ёруғликнинг қуввати [доиранинг] ўқи олдида кучлироқ бўлади; чунки та'сир бунга бутун атрофдан келади. Атрофга яқин жойдаги та'сир кучсизроқдир. Биз ёзда ўқда, ё унинг яқинида турамыз ва бу [давр], биздек шимолий кенгликда туручилар учун, узоқ вақт давом этади. Қишда биз [ўқдан] четроқда бўламыз. [82] Бизнинг турган еримиздан қуёшнинг авжига яқин ергача бўлган масофа энг узоқ бўлиб, ёзда ёруғликнинг кучлироқ бўлиши мана шу жиҳатдан бўлади.

Бу яқинлик ва узоқликнинг нисбати фалсафанинг математика қис-

мидан бўлган астрономия бўлимида айтилади. Қуёш ёруғлигининг зўрайиши натижасида иссиқликнинг кучайиши фалсафанинг табиат бўлимида изоҳланади.

Ёз, иссиқ бўлиши блан бир қаторда, кучли иссиқлик сабабли ҳўлликнинг буғланишидан ҳавонинг моддаси сийракланиб олов табиатига ўхшашидан ва шудринг кам тушиб, ёмғир кам ёғишидан қуруқ ҳам бўлади. Қиш эса юқорида айтилган сабабларнинг зидди бўлгани жиҳатидан, совуқ ва ҳўлли бўлади.

Кузда эса иссиқлик камаяди, аммо совуқлик ҳали кучаймаган бўлади. [Йилнинг бу пайтида] биз, узоқлик жиҳатидан юқорида айтилган ўқ блан муҳит оралиғининг ўрталигида туриб қолгандай бўламиз. Шунинг учун [куз] иссиқлик ва совуқликда му'тадилликка яқин бўлиб, ҳўллик ва қуруқликда му'тадил бўлмайди. Нимага шундай бўлмасинки, агар қуёш ҳавони қурутиб, қурутучи омиллар [факторлар]нинг қурутиш та'сирига қарши турадиган ҳўлловчи омилларни туғдирмаган бўлса. Совитиш ҳолати ҳўллаш ҳолатидай эмас, чунки совуқликка айлантириш енгиллик блан бўлиб, ҳўлликка айлантириш бундай енгиллик блан бўлмайди.

Яна шу ҳам борки, совуқлик блан ҳўлликка айлантириш иссиқлик блан қуруқликка айлантиришдек эмас, чунки иссиқ блан қуруқликка айлантириш осонлик блан бўлади, негаки, озгина иссиқлик қурилади, || 47a озгина совуқлик эса ҳўл қилмайди. Аксинча, ба'зан бундай ҳам бўлмайди. Озгина иссиқлик ҳам, агар унда озгина модда бўлса, унинг ҳўллаши кучлироқ бўлади; чунки озгина иссиқлик суюқликни буғга айлантиради ва тарқатиб юбормайди; озгина совуқ эса суюқликни қуюлтирмайди, ушлаб қолмайди ва тўпламайди. Шу жиҳатдан кўкламнинг қиш ҳўллигини сақлаб туриши, кузнинг ёз қуруқлигини сақлаб туришига етишаолмайди. Чунки кузнинг қуруқлиги совуқ блан му'тадил бўлаолмаган бир муҳлатда, баҳорнинг ҳўллиги иссиқ блан му'тадил бўлиб му'тадилликка келаолади. Бу, ҳўллаш ҳам қурутиш бирор қобилият та'сирнинг борлигига ва йўқлигига ўхшайди. Лекин бир-бирига қарши бўлган икки нарсанинг та'сирига ўхшамайди. Чунки қуриш бу ерда бирор нарсанинг ҳўл моддадан ажралиши эмас, ҳўллаш эса бирор нарсанинг қуруқлик моддасидан ажралиши эмас, балки унга ҳўл моддани беришдир.

Негаки, биз бу ўринда «ҳўл ҳаво» ва «қуруқ ҳаво» демаймиз ва бунда унинг суратига ёки табиий кайфиятига бормаймиз, бу ҳақда сўзлашнинг эҳтиёжи у қадарли катта эмас. «Хўл ҳаво» деган сўзимиздан қуюқ буғга аралашган ҳавони, ёки қуюқлашиш блан сув буғига ўхшаш ҳавони тушунамиз. «Қуруқ ҳаво» деб, аралашган сув буғлари ундан таралган, ёки сийракланиш блан олов моддасига ўхшаган, ёки намни шимишда ерга ўхшаган ер тутунлари аралашган ҳавони тушунамиз. Кўкламда қишнинг ортиқча ҳўллиги қуёш зенитга яқин бўлганлигидан пайдо бўлган озгина иссиқлик блан йўқотилади. Кузнинг ҳавоси озгина

совуқлик блан ҳўл бўлмайди. Буни билиб олишни истасанг, ўйлаб кўр: агар совуқ ҳавонинг совуқлик [даражаси], тахминан иссиқ ҳавонинг иссиқлик даражасидек бўлса, иссиқ ҳавода ҳўл нарсаларнинг қуриганидек, қуруқ нарсалар совуқ ҳавода намланадими? Буни ўйлаб [текшириб кўрсанг], ишнинг иккови бошқа-бошқа эканлигини кўрасан. Чунки бу ерда яна бошқа муҳимроқ сабаб бор. У шуки, ҳўлликлар совуқ ҳавода ҳам, иссиқ ҳавода ҳам, фақат кетма-кет ёрдам келиб турганидагина [янги ҳўллик келгандагина], сақланиб турадилар.

Қуриш эса ёрдамга ҳеч муҳтож бўлмайди. Нима учун ҳўллик ҳаво учун очиқ бўлган жисмларга ёҳуд ҳавонинг ўзида [келадиган намликнинг] ёрдамисиз сақланиб турмайдиган бўлди? Бунинг сабаби шундай: ҳавони ўз гавдамизга нисбатан қаттиқ совуқ деб аталади. Ҳолбуки, ҳавонинг совуқлиги одам яшайдиган мамлакатларда, бизнинг фикримизча, ҳечқачон буғланиш юз бермайдиган даражага бормади, балки ҳарбир ҳолатда буғланиш бўлади; чунки унга қуёш ва юлдузларнинг қуввати [та'сир қилади]. Қачон ёрдам узилиб, [ҳўллик келиши тўхталиб], буғланиш давом қилиб турса, қуриш тезлашади. Баҳорда қуюқлашиб буғга айланишига қараганда, тарқалиш кўпроқдир. Бунинг сабаби қуйидагича: буғга айланишлик икки сабабдан вужудга келади, я'ни ташқи ҳаводаги озгина енгил иссиқликдан ҳам ер ичида беркитилган кучли иссиқликдан. Сўнггисининг озгина қисми ер юзасига яқин бўлган жойгача етиб келади. [83] Қишда эса ернинг ичи ҳатто жуда иссиқдир. Бу ҳолат асосий табиат илмларида баён қилингандир. Ҳавонинг иссиқлигига келсак, у озгинадир. Бундай бўлганида ҳўллайдиган икки сабаб, я'ни буғларнинг кўтарилиши ва уларнинг қуюқлашиши бирлашади; кўпинча совуқнинг ўзи ҳам ҳавонинг моддасида қуюқланиш ва буғга айланишни келтириб чиқаради. Баҳорда эса ҳавонинг сийраклашиши буғланишидан кучлироқ бўлади. [Ернинг] ички яширин иссиқлиги жуда камаяди; бу иссиқликнинг ер устига йўналган қисми, [ҳаво] моддасини ўзига маҳкам олган нарса уни ҳайдаганида, у [устга] чиқади; шунинг учун буғга айланучи модданинг бошланғич [қуввати] кучлироқдир, ёки ҳавони озгина қуюлтиради. Бу нарса моддани суюқлантиради, чунки унинг озгина қуюқлиги ҳаводаги кучайган иссиқликка йўлиқади ва шунинг натижасида сийраклашиш тугал бажарилади. Бу, кўп ҳолларда юқоридаги сабабларнинг айрим та'сирларини кўзда тутиб олинди; бошқа сабаблар биз айтганимиздан бўлак ҳолларни келтириб чиқаради. Яна баҳорда юқорига кўтарилиб учиб кетадиган нарсалар моддаси кўп бўлмайди. Шунинг учун баҳорнинг табиати иссиқлик ва совуқликда му'тадил бўлганида, ҳўллик ва қуруқликда ҳам му'тадил бўлиши зарур бўлади. Шунинг блан бирга баҳорнинг аввалги пайти ҳўллироқ бўлади, деган [фикрни] рад қилмаймиз. Броқ бу [ҳўллик], куз мизожи қуруқликдан узоқ бўлгани каби му'тадиллик-
476 дан унчалик узоқ эмасдир. ||

Кейин айтаман: ҳарким кузни иссиқ ва совуқликда жуда му'тадил деб ҳисобламаса, бу киши ҳақиқатдан узоқ эмасдир. Негаки, куз ўз ташқи белгилари блан ёзга ўхшайди, чунки кузги ҳаво жуда қуруқ бўлиб, исишни ўзига олишга ва оловли [моддага] айланишга яхши қобилиятлидир; ёз уни шунга тайёрлагандир. Қуёш кузда зенитдан узоқ бўлганидан ва суюқ, сийрак ҳаво совитучи нарсаларни қаттиқ қабул қилганидан, кузнинг кечалари ва эрталари совуқ бўлади.

Баҳорга келсак, у иккала кайфиятда ҳам, [иссиқлик ва совуқликда] му'тадилликка яқиндир. Чунки баҳорнинг ҳавоси, куздаги сабабга шаклдош бўлган сабаб та'сири блан куз ҳавоси қабул қилган қиздириш ва совитишларни қабул қилмайди. Демак кечаси кундуздан кўп фарқ қилмайди.

Агар [бирор] киши, нима учун кузнинг кечалари баҳорнинг кечаларидан совуқроқ бўлади, кузнинг ҳавоси сийракроқ бўлганидан иссиқроқ бўлиши керак эди, деса, бунга жавоб бериб айтамизки, кўп сийракланган ҳаво иссиқ ва совуқни тезроқ қабул қилади; кўп сийракланган сув ҳам шундай. Шу жиҳатдан сувни қиздириб яхлатишга қўйсанг, совуқ сувга қараганда тезроқ яхлайди. Чунки сийракланиш жиҳатидан совутиш тезроқ та'сир қилади. Яна одам гавдаси баҳор совуғини, кузнинг совуғини ҳис қилгандек сезмайди. Чунки гавда баҳорда совуқдан иссиққа ўтиб турган бўлади ҳам совуққа ўрганган бўлади. Кузда эса бунинг акси бўлади. Куз қишга қараб кетаётган бўлса, баҳор қишдан узоқлашаётган бўлади.

Билгинки, йил фаслларининг ўзгаришлари ҳарбир иқлимда бирор-бир касалликни қўзғатади. Табибга буни ҳарқайси иқлимга нисбатан яхши билиш зарур; чунки эҳтиётлик чоралари ва тадбирларни белгилаш [том ма'носи] блан билишликка асослангандир. Айрим кунлар бошқа кунларга нисбатан айрим фаслларга ўхшайди. Қиш кунлари, ёз кунлари ва куз кунларида ҳам бир куннинг ўзида, ҳам совуқ ҳам иссиқ бўлиши мумкин.

Тўртинчи фасл. Йил фаслларининг ҳукмлари ва ўзгаришлари ҳақида

Йил фаслларининг ҳарбири ўзига мувофиқ, соғлом мизожда бўлган кишига мувофиқ келади ва ўзига муносиб бўлмаган ёмон мизожли кишига тўғри келмайди. Лекин фаслнинг му'тадилликдан чиқиши жуда кўп бўлганда, қувватни туширганидан, муносиб бўлганига ҳам муносиб бўлмаганига ҳам, мувофиқ келмайди. Ҳарбир фасл ўзига зид бўлган касаллик мизожига мувофиқ келади. Қачонки икки фасл ўз табиатларидан чиқсалар ва шунинг блан бирга бир-бирларига зид бўлиб чиқсалар, сўнгра бу жуда узоқ муддатга чўзилмаса, масалан қиш иссиқ бўлиб, унинг орқасидан совуқ баҳор тушса, иккинчисининг биринчисига уланиши гавдаларга мувофиқ бўлиб, уларни му'тадил ҳолга келтиради. Чунки

баҳор қишнинг хатосини тузатади. Агар қиш жуда қуруқ ва баҳор жуда ҳўл бўлса, баҳор қишнинг қуруқлигини му'тадиллайди. Ҳўллик ўта даражада бўлмасдан ва фасл чўзилмаганда, баҳорнинг та'сири му'тадилликдан зарарли ҳўллашга бурилмайди. Бир фаслда об-ҳавонинг ўзгариши, (84) кўп, фаслларда ўзгаришга қараганда вабони камроқ жалб қилади. Бу ўзгариш вабони жалб этучи ўзгариш бўлиб, биз юқорида айтган биринчи ўзгаришни тузатучи ўзгариш эмасдир.

Ҳаво мизожларининг бузилучанликка яқинроғи иссиқ ва ҳўл мизождир. Ҳавонинг ўзгариши кўпинча сатҳи текис бўлмаган жойларда ва чуқурликларда содир бўлади. Текис ерларда, айниқса баландликларда бундай бўлиш кам учрайди. Йил фасллари ўзларига лозим бўлган хусусиятлари блан келишлари керак. [Я'ни] ёзнинг иссиқ бўлиши, қишнинг совуқ бўлиши ва шунингдек, бошқа фаслларнинг ҳам ўзига хос бўлиши каби. Агар бу бузилса ёмон касалларга сабаб бўлади. Фасллари доимо бир турли кайфиятда бўлган йил, ёмон йилдир, масалан, йилнинг ҳамма [фасллари] ҳўл ё қуруқ, иссиқ ёҳуд совуқ бўлса, бундай йилларда ўз-кайфиятларига муносиб касалликлар кўп бўлади, ва бу касалликларнинг муддатлари ҳам узун бўлади. [Ҳатто] бир фасл ўзига муносиб касалликлар қўзғатса, нимага || бир [бутун] йил касалликларни қўзғатмасин? Масалан, совуқ фасл балғам мизожли гавдага та'сир қилиб, тутқаноқ, фалаж, сакта, юз нервининг фалажи, тортишиш ва шунга ўхшаш касалликларга олиб боради; иссиқ фасл сафро мизож гавдага та'сир қилиб, жиннилик, ўткур иситма ва иссиқ шишларни келтириб чиқаради. Агар бутун йил бир фасл табиатига ўхшаса, бу тўғрида нима ҳам дейиш мумкин?

Агар қиш ўз вақтидан илгари келса, қишқи касалликлар ҳам аввалроқ бошланади, агар ёз вақтлироқ келса, ёзги касалликлар ҳам вақтлироқ бошланади ва аввалда бўлган касалликлар шу фасл ҳукми блан ўзгарадилар. Агар бирор фасл узайиб кетса, тегишли касалликлар кўпаядилар, айниқса ёз ва куз фаслларида.

Билгинки, бир фаслдан иккинчи бир фаслга ўтишда бир та'сир юз беради. Лекин бу, даврдан келмайди, чунки давр бир вақтдир, балки у блан бирга бўлган кайфиятдан келади. Ҳолларнинг ўзгаришларида бунинг буюк та'сири бордир ва шунинг каби, агар ҳаво бир кунда иссиқдан совуққа айланса, бу гавданинг соғлиғи ўзгаришига, албатта, сабаб бўлади. Энг соғлом вақт, кузнинг ёмғирлик ва қишнинг шу мамлакатга хос ўта совуқли бўлмасдан му'тадил даражада совуқ бўлишидир. Агар баҳор ёмғирли бўлиб, ёз ҳам ёмғирдан ҳоли бўлмаса бу энг соғломдир.

Бешинчи фасл. Яхши ҳаво ҳақида

Зотида яхши ҳаво ҳечбир буғ ва тутун каби ёт нарсалар аралашмаган ҳаводир. Бу осмон тагидаги очиқ ҳаво бўлиб, девор ва томлар ичида

беркилган бўлмайди. Лекин умумий бузилиш етганда, бу ҳам яхши бўлмайди. Чунки бундай вақтда очиқ ҳаво, беркилган ҳавога қараганда бузилишни тезроқ ўзига қабул қилади.

Бошқа ҳолатларда очиқ ҳаво яхшироқдир. Бу яхши ҳаво тоза ва тиниқ бўлиб, унга пастлик, чуқурлик, чакалакзор, ботқоқ ерлар ва поллизлардан айниқса карам ва индов ўсимлиги экилган ерлардан кўтарилган сув буғлари аралашмаган, айниқса қалин дарахтзорлар, ёнғоқ, ш а в ҳ а т, анжир каби моддалари ёмон бўлган дарахтлар [ўсган жойдан] кўтарилган сув буғлари ва сассиқ ҳидли еллар аралашмаган бўлади, шу блан у яхши шамоллардан бекилган бўлмайди; чунки яхши шамоллар баланд ва текис ерлардан эсадилар. Бундай ҳаво қуёш чиқиши блан тез қизиб, ботиши блан тез совийдиган чуқурларда қамалиб қолган ҳаво ҳам эмас ва шунингдек, яқин муддатда сувалган ва қуриб битмаган деворлар орасида қамалган ва кишини бўғиб, нафас олишга қўймайдиган ҳаво ҳам эмас.

Ҳаво ўзгаришларининг ба'зилари табиий, ба'зилари ғайритабиий ва ба'зилари табиий ҳам эмас, табиийликдан ташқари ҳам эмаслигини билдинг. Энди билгинки, табиатдан бўлмаган ҳаво ўзгаришлари, табиатга зид бўлса ҳам, зид бўлмаса ҳам, ба'зан даврий бўладилар, ба'зан даврийликни сақламайдилар. Йил фаслларининг энг соғлом бўлишлари ўз табиатларига мувофиқ бўлишидадир, у табиатнинг ўзгариши эса, касаллик туғдиради.

Олтинчи фасл. Ҳаво турларининг та'сири ва фаслларнинг талаблари ҳақида

Иссиқ ҳаво тарқатади ва ғовоклаштиради. Агар ҳавонинг иссиқлиги му'тадил бўлса, қонни ташқарига тортиш блан, юзни қизартиради. Агар унинг иссиқлиги ҳаддан ташқари бўлса, тортган нарсасини тарқатиш блан рангни сарғайтиради; терни кўпайтириб, сийдикни озайтиради; ҳазмни заифлаштиради ва чанқатади.

Совуқ ҳаво ҳазми мустаҳкамлаб [85] кучайтиради. Суюқликлар тўхтаб қолиб, тер ва бошқаси блан чиқмаганлигидан сийдикни кўпайтиради. Орқа тешикнинг мушаклари сиқилиши натижасида, нажосат миқдори озаяди ва бунга, я'ни мушаклар қисқилишининг сақланишига тўғри ичак ёрдам беради. Тешик йўллари ёрдами бўлмаганидан, нажосат пастга тушмасдан тўпланиб қолади, ёлғиз унинг суюқ қисми сийдик блан чиқарилади.

Ҳўл ҳаво терини юмшатиб, гавдани ҳўллайди; қуруқ ҳаво гавдани ҳам, терини ҳам қуритади. Тўзонли ҳаво нафсга ғам беради ва хилларни қўзғатади. Тўзонли ҳаво зич ҳаводан бошқадир, чунки зич ҳаво ўз моддасининг зичлиги блан бирхилдир, тўзонли ҳаво эса қаттиқ жисмлар

аралашган ҳаводир. Қичик юлдузларнинг кам кўринишлари ва осмон ёритғичларининг кучсиз равишда милтиллаб кўринишлари [ҳавонинг] бу
 486 икки сифатига далолат қилади. || Бу икковининг сабаби, буларда буғ ва тутунларнинг кўплиги ва яхши елларнинг озлигидир. Бу тўғрида яқинда яна сўз қайтарилади ва табиий йўлдан ташқари бўлган ҳаво ўзгаришларини тушунтиришга бошлаганимизда, бу тўғрида тўла тушунча бепармиз.

Ҳарбир йил фаслининг, ўз шароитига кўра, хос ҳукмлари бор. Ҳарбир фаслнинг охири ва ундан кейин келадиған фаслнинг боши умумий ҳукмларга ва [бирхил] касалликларга эгадир.

Баҳор ўз мизожига бўлса, йил фаслининг энг яхшиси ҳисобланади. У руҳ ва қон мизожига муносиб келади ва, биз юқорида айтганимизча, у [баҳор], ўзининг мутадиллиги блан тездан осмоннинг енгил иссиғлигига ва табиий намликка айланади. Бу [баҳор] юз рангини қизартиради, чунки у қонни, жуда иссиқ ёзнинг суюлтириши даражасига етказмасдан, мутадиллик блан тортади. Баҳорда узоққа чўзиладиган касалликлар қўзғалади, чунки [баҳор] туриб қолган хилтларни юргизиб оқизади. Шу сабабдан меланхолия касаллиги бор одамларда бу касал қўзғалади. Қишда таомни кўп еб, кам ҳаракат қилганларидан хилтлари кўпайган кишилар баҳорнинг тарқатиши сабабли шу моддалардан қўзғаладиган касалликларга йўлиқучан бўладилар. Агар баҳор, мутадил бўлиб тургани ҳолда, чўзилиб кетса, ёз касалликлари камаяди.

Баҳор касалликлари қуйидагилар: қон суриш, бурун қонаш, сафро табиатида бўлган меланхолиянинг қўзғалиши, шишлар, тошмалар, бўғмалар — булари ўлдиручидир — ва бошқа чиқиқлар. [Баҳорда] кўпинча томирларнинг ёрилиши, қон тупириш ва йўтал бўлади. Бу нарса айниқса қиш характерида бўлган баҳорда бўлади. Шу касалликларга, хусусан сил касаллигига дучор бўлган одамларнинг аҳволлари [баҳорда] ёмонлашади.

[Баҳор] балғам [мизожли] кишиларда балғам моддасини қўзғатгани сабабли, сакта, фалаж ва бўғин оғриқлари касалликларини келтириб чиқаради.

Бу касалликларга дучор қилучи нарсалар шулардир; ортиқ даражада бўлган жисмоний ва нафсоний ҳаракат ва қиздиручи нарсаларни истеъмол этиш ва бошқалар; улар ҳар иккиси ҳавонинг табиатига ёрдам беради.

Ҳечбир нарса қон олдириш, гавдани бўшатиш, кам ейиш, ичимликни кўп ичиш, маст қиладиган шаробларга сув қўшиб, кучини синдириб, ичиш чоралари каби баҳор касалликларидан қутқазолмайди. Баҳор болаларга ва [ёш жиҳатдан] болаларга яқин бўлган кишиларга мувофиқ келади.

Қишга келсак, у ҳазм учун энг яхши [вақт]дир, чунки совуқ туғма

иссиқликнинг жавҳарини сиқади ва бунинг натижасида иссиқлик зўраяди ва тарқалмайди ва қишда мевалар кам бўлганликдан, одамлар ҳақиқий овқатларни истеъмол этадилар, тўлган меъда блан кам ҳаракат қиладилар ва иссиқ ўринларда турадилар.

Қиш ўзининг совуқлиги ва кечаси узун бўлиб, кундузи қисқа бўлиши блан, бошқа фаслларга қараганда савдони синдириш учун энг яхши фасл-дир. У, бошқа фаслларга қараганда ёмон хилтларни кўпроқ беркитади ва юмшатути, парчаловчи дориларни истеъмол этишга муҳтож қилади. Қиш-ки касалликларнинг кўпчилиги балғамдан бўлади. Қишда балғам шундай кўп бўладикки, ҳатто қусуқларнинг кўпчилиги шиллиқлик бўлади. Қишда шишларнинг туслари кўпинча оқимтир бўлади. Тумов касалликлари кўп бўлади. Тумов кузги ҳаво ўзгариши блан бошланади, кейин бориб зотил жанаб [плеврит], ўпка яллиғланиши, хириллаш ва томоғ оғриқларига айланади. Сўнгра биқиннинг ўзида ва орқада оғриқ пайдо бўлади, нервлар зарарланади, узоқ чўзиладиган бош оғриғи ҳатто сакта ва тутқаноқ касалликлари пайдо бўлади. Мана шуларнинг ҳаммаси балғам моддаларининг кўпайишидан, тиқилиб қолишидан пайдо бўлади. Қари одамлар қишда азоб чекадилар. [Ёш жиҳатидан] қариларга яқин бўлган одамлар ҳам шундай; [аммо] ўрта ёшдаги одамлар қишдан баҳра оладилар. Ёзга қараганда қишда сийдикнинг чўкмаси кўп бўлади, миқдорин ҳам кўп бўлади.

Ёзга келсак, у хилтларни ҳаддан ташқари кўп тарқатиб қувват ва табиий таъсирни заифлаштиради. [86] Ёзда қон ва балғам камаяди. [Ёз бошида] сафро кўпайиб, сўнгра [ёз] охирида ўтнинг суюқ моддаси тарқалиб, қуюғи қамалиб тўпланганлиги сабабли савдо кўпаяди. Қариларни ва уларга яқин бўлганларни ёзда кучли топасан. Юзга тортилган қон суюқланганидан ёзда юз ранги сарғаяди. || Ёзда касалликларнинг 49a муддати қисқа бўлади, чунки [касалнинг] қуввати ортиқ бўлса суюқлантиришда ҳаводан ёрдам топади, сўнг касалликнинг моддасини етилтириб, ҳайдаб чиқаради. Агар [касалнинг] қуввати кучсиз бўлса, ҳавонинг иссиқлиги бу кучсизликни зўрайтиради, гавдани бўшаштиради, бунинг натижасида куч камаяди ва касал ўлади.

Иссиқ [ва] қуруқ ёз касалликни тезда ажратади. Иссиқ [ва] ҳўл ёз унинг муддатини чўзади. Шунинг учун яраларнинг кўпчилиги [бундай] ёзда эт чиришга айланади. Бундай ёзда истисқо касали, ичак тайғоқлиги ва ичнинг юмшаши пайдо бўлади. Шуларнинг ҳаммасига суюқликларнинг юқоридан пастга тушиши, айниқса бошдан пастга тушиши ёрдам қилади.

Иссиқ вақт касалликларига келсак, буларга, масалан, кун оралаб тутадиган иситма, доимий иситма, куйдиручи иситма ва гавданинг ориқлаши киради. [Бу даврда] оғриқлардан қулоқ оғриғи ва кўз оғриғи бўлади. Хусусан қаттиқ иссиқ ёз шамолсиз бўлса, булар кўп бўлади. [Яна]

оғриқлардан қизилча ва унга муносабати бўлган тошма яралар кўп бўлади.

Ёз баҳорсимон бўлса, иситмага дучор бўлганларнинг ҳоли яхши бўлиб, кучлик иссиқ ва қуруқлиги ўткир бўлмайди. Баҳорсимон ёзда терлаш кўп бўлади. Иссиқ ва ҳўлликнинг терга муносабати жиҳатидан тер кўпроқ кризис вақтларида кутилади. Чунки иссиқ суйилтиради, ҳўллик эса бўшаштириб, тери тешикларини кенгайтиради.

Агар ёз иссиқ бўлса, вабо, чечак, қизамиқлар кўп бўлади.

Совуқ ёзга келсак, бу гавдаларни тузатучидир. Лекин бунда сиқилиш касалликлари кўп бўлади. Сиқилиш касалликлари ташқи совуқ уриб сиққанида, ички ёки ташқи иссиқлик сабабли, ёмон хилтларнинг оқишидан пайдо бўладиган касалликдир. Буларнинг ҳаммаси назлалар ва улар блан бўладиган нарсалар кабидир. Совуқ ёз қуруқ бўлса, балғам мизожларга ва хотинларга фойдали бўлади. Сафроли мизожларда қуруқ кўз оғриғи ва чўзиладиган куйдиручи иситмалар пайдо бўлади, ҳамда тиқилиш сабабли сафро куйишидан савдонинг кўпайиши ҳам юз беради.

Куз [фаслига] келсак, бунда одамлар, иссиқ офтобда юриб, кечаси совуққа чиққанларидан, мевалар кўплигидан ва улар блан хилтлар бузилишидан ҳамда ёзда қувват камайишидан касалликлар кўп бўлади. Кузда ёмон озиқлар еганликдан, юмшоқ нарсалар таралиб, қаттиқ нарсалар қолиши ва гавдада куйишидан хилтлар бузиладилар. Ҳарқачон бирор нарсани ҳайдаш ва тарқатиш учун, табиат та'сири блан хилт қўзғалса, совуқ уни тиқилишга мажбур қилади. Кузда қон жуда кам бўлади, балки куз ўз мизожида қонга зид бўлиб, унинг туғилишига ёрдам қилмайди. Юқорида ёз қонни суюқлатиши ва камайитириши тўғрисида айтилди. Кузда хилтларда ёздан қолган сафро кўпаяди ва ёзда хилтлар куйганидан, савдо кўп бўлади. Ёз куйдиради ва куз совутади, шунинг учун кузда савдо кўпаяди.

Куз [фасли]нинг аввали қари одамлар учун бир қадар мувофиқ бўлса ҳам, охири уларга қаттиқ зарар қилади.

Куз фасли касалликлари қуйидагилар: пўст ташлайдиган қўтир, гуш касаллиги, саратон ўсмалари, бўғин оғриқлари, аралаш иситмалар ва тўрт кунлик иситмалар. Буларнинг ҳаммасига сабаб савдо [қораўт]нинг кўплигидир. Бу тўғрида юқорида изоҳ бердик. Шунингдек, кузда талоқ катта бўлади, ва иссиқ ва совуқдан мизож ўзгариши натижасида қовиқда сийдик сақлайолмаслик ҳолати туғилади. Кузда сийдик тўхталиши ҳам, сийдик тўхтамасликка қараганда тез учрайди ва ба'зан ичак тойғоқлиги ҳам бўлади; чунки совуқ хилтнинг суюқ қисмини гавда ичига ҳайдайди. Шунингдек кузда қуймич нервнинг яллиғлаши ҳам учрайди. Кузда юрак томирининг сиқилиш касали чақучи бўлиб сафродан, баҳорда эса балғамдан бўлади. Бу икки хил касалликдан ҳар бирининг бошланмиси, ўзидан илгариги фаслнинг қўзғатган хилтидан бўлади

[Кузда] қуруқ ичак буралиш ҳодисалари [иловус-илеус] ва шунингдек, сакта касаллиги ва ўпка касалликлари, бел ва сон оғриғи кўпаяди; бунинг сабаби ёзда чиқиндилар ҳаракат қилиб, кузда қисилишидир; || [куз- 496 да] кўпинча ичакда гижжалар пайдо бўлади. Чунки овқатни ҳазм қиладиган ва чиқиндиларни ҳайдайдиган жисмоний қувват жуда оздир. Кўпинча, агар куз қуруқ келса, касалликлар кўпаяди. Айниқса куз олдидида иссиқ ёз келган бўлса, чечак кўпаяди. Кузда жиннилик ҳодисалари ҳам кўпаяди. Бунинг сабаби ўтнинг ёмон сифатлик [87] бўлиши ва унга савдонинг аралашishiдир. Ўпкалари яра бўлган сил касаллари учун энг зарарли фасл куздир. Сил куздан илгари бошланиб, аломатлари ошкор бўлмаган бўлса, куз бу аломатларни ошкор қилади. Куз фасли қотмалик блан оғриган кишилар учун энг зарарли фаслдир, унинг сабаби ҳам [ёзнинг] қуриштиши натижасида келиб чиқади. Чунки куз ёздан қолган касалликларга нисбатан, ёз вакилидир. Энг яхши куз ёмғирли ва намли куздир. Қуруқ куз энг ёмон куздир.

Еттинчи фасл. Йил таркибидан келиб чиқадиган ҳукмлар ҳақида

Агар иссиқ қишдан кейин совуқ баҳор ва ундан кейин иссиқ ва сернам ёз келса, ҳамда баҳор бузуқ хилтларни ёзгача сақлаб қолса, кузга келиб ўспиринлар ўртасида ўлат кўпаяди, ич буруғи, ичак яраланиши ва узоқ чўзиладиган ёмон сифатли қайталанучи иситма ҳам кўпаяди. Агар қиш жуда намли бўлса, баҳорда туғиши керак бўлган хотинлар болаларини кичик бир сабаб блан ҳам ташлайдилар, туғсалар ҳам заиф, касал ёки ўлик туғадилар. Кишилар ўртасида кўз оғриғи ва қон суриш ҳоллари ҳам тез-тез учраб туради. Шу вақтда айниқса қари кишиларда назла кўпаяди; [суюқликлар] уларнинг органларига қуйилиб, натижада улар ба'зан тўсатдан ўлиб ҳам қоладилар, чунки [суюқликлар] бирдан кўплашиб туриб руҳнинг юрадиган йўлларига ҳужум қиладилар. Агар баҳор сер ёмғирли ва иссиқ бўлиб, совуқ қишдан кейин келса, ёзда ўткир иситмалар, кўз оғриғи, ичнинг юмшаши ва қон суриш кўпаяди. Бу хил [касалликларнинг] ҳаммаси назлалар ва қиш бўйи йиғилиб ётган балғамнинг иссиқлик та'сирида [гавданинг] ички бўшлиқларига қараб ҳаракат қилиши натижасида пайдо бўлади. Бу ҳол ҳўл мизожли кишиларда, масалан, хотинларда бўлади. Шу вақтда чиришлик, сасиш ва [сасишлик келтириб чиқарадиган] иситмалар ҳам кўпаяди. Агар шу хил ёзда Сириус юлдузи кўринадиган вақтда ёмғир ёгса ва шамол эсса, бундан яхшилик кутилади ва касалликлар тузалади.

Бу хил фасл хотинлар блан болалар учун айниқса зарарли; уларнинг ўлмай қолганлари хилтларнинг куйиши ва кул бўлиши натижасида тўрткунлик иситмага ва ундан кейин тўрткунлик иситмадан келиб чиқадиган истисқо касалига дучор бўладилар; талоқ оғриқлари ва жигар заифлиги

ҳам шундан келиб чиқади. Бу фаслнинг зарари қари кишилар ва гавдаларини совитиш хавфли бўлган кишилар учун камроқдир.

Қуруқ совуқ ёздан кейин ёмғирли иссиқ куз келса, кишиларни қишда бош оғриғига, йўталга, томоқ хириллаши ва силга дучор бўлишига мойиллаштиради, чунки бу вақтда улар кўп тумов бўладилар. Шунинг учун қуруқ иссиқ ёздан кейин ёмғирли совуқ куз келса ҳам қишда бош эгриғи, назла, йўтал ва хириллаб қолиш ҳоллари кўпаяди. Иссиқ ёздан кейин совуқ куз келса, [тешикларнинг] сиқилиши ва [моддаларнинг] тўхтаб қолишидан келадиган касалликлар кўпаядиким, бу сенга маълум бўлган эди.

Агар ёз блан куз ўхшаш бўлиб, иккаласи ҳам иссиқ ва намли бўлсалар, намлик кўпайиб кетиб қиш келиши блан юқорида айтилган [йўлларнинг] сиқилишидан пайдо бўладиган касалликлар ҳам келади. Эҳтимолдан узоқ эмаски, моддаларнинг кўп бўлгани учун тўхтаб қолиши ва нафас йўлларининг торайиши сасишдан келадиган касалликларга дучор қилади. Қиш [одам гавдасидаги] кўп миқдорда қамалиб қолган ёмон моддаларга дуч келгани сабабли, турли касалликларни пайдо қилишдан холи бўлмайди. Агар уларнинг иккаласи [я'ни ёз блан куз] қуруқ ва совуқ бўлсалар, бу ҳолда улардан намликдан шикоят қилучилар ва хотинлар манфаат топадилар. Бошқаларда эса кўпроқ кўз оғриғи, узоқ давом этадиган назла ва ўткур иситмалар ва меланхолия пайдо бўлади.

Билгинки, совуқ ва ёмғирли қиш сийдик куйишини келтириб чиқаради. Агар ёзда ҳарорат ва қуруқлик кучайиб кетса, ўлдиручи ва ўлдирмовчи, ёрилучи ва ёрилмовчи бўғмалар келиб чиқади. Ёриладиганлари ички ҳам ташқи бўладилар. [Бу вақтда] сийдик тутилиши, қизамиқ, сув
50a чечак, кўз оғриғи, || қон бузилиши, юрак сиқилиши, ой кўриш ва сўлакнинг тўхтаб қолиш ҳоллари пайдо бўлади. Агар қиш қуруқ бўлиб, баҳор ҳам қуруқ бўлса бу ёмондир. Вабо дарахтлар ва ўсимликларни хароб қилади, бу эса уларни еючи ҳайвонларни хароб қилади, бу эса улар блан овқатланучи одамларни хароб қилади.

Саккизинчи фасл. Ҳавонинг табиий ҳолатдан унчалик кўп чиқмаган ўзгаришларининг та'сири ҳақида

Энди биз ҳавонинг бошқа хил ғайритабиий ўзгаришлари ҳақидаги сўзни тўлдиришимиз керак. [Бу ўзгаришлар ҳавонинг] табиатига зид бўлмай, осмон ва ердаги факторлар та'сири натижасида вужудга келадилар. Буларнинг кўпини биз йил фасллари ҳақида гапирганимизда эсла-тиб ўтган эдик.

[88] Осмондаги факторлардан келадиган [ўзгаришларга] келсак, улар, масалан, юлдузлар сабабли бўладиганларидир. Ба'зан [осмоннинг] бир ерида кўп миқдорда ёруқ юлдузлар тўпланадилар ва улар қуёш

كتاب القانون في الطب

لابو علي الشيخ التميمي

ابن سينا

مع بعض تاليفه وهو علم المنطق وعلم الطبيي
وعلم الكلام

R O M A E,
In Typographia Medicea .
M.D.XCIII.

Cons. licentia Superiorum.

блан учрашадилар, натижада уларнинг тагида ёки яқинида жойлашган ерларда кучли қизиш пайдо бўлади. Ба'зан эса улар зенитдан жуда узоқлашиб кетадилар ва шунинг учун қизиш етарли даражада бўлмай қолади. [Қуёшнинг қисқа муддатда] зенитда турган вақтидаги қиздиришга бўлган та'сири унинг давомли равишда зенитда тургани ёки унга яқин бўлганидаги та'сирича бўлмайди.

Ерга тегишли факторларга келсак, уларнинг ба'зилари шаҳарларнинг [жуғрофий] кенглиги, жойларнинг баланд ва пастлигига, тоғларга, денгизларга, шамолларга ва ба'зилари тупроққа боғлиқдирлар. [Жойларнинг] кенгликлари сабабли вужудга келадиган факторлар ҳақида шуни айтиш керакки, ёз вақтида [ҳаво] шимолда Саратон доирасига ёки жанубул Жад доирасига яқин жойлашган ҳарбир ерда улардан экватор ва шимолга қараб узоқлашаборган ерлардагига қараганда иссиқроқ бўлади. Экватордан пастга жойлашган ерларни му'тадилликка яқин деючиларнинг сўзларини тасдиқлаш керак. Шуни айтиш керакки, осмонга тегишли қиздиручи сабаб бу ерда битта, у ҳам бўлса қуёшнинг зенитда туришидир. Лекин [қуёшнинг] зенитда туришининг ўзи унчалик кўп та'сир кўрсатмайди, балки унинг узоқ муддат давомида зенитда туришигина та'сир кўрсатади. Шунинг учун [куннинг] аср номозидан кейин бўладиган иссиқлиги туш вақтидагига қараганда кучлироқ бўлади ва шунингдек, Саратон [июнь]нинг охири ва Асад [июль]нинг аввалларида бўладиган иссиқлик қуёш оғиш чегарасига етган вақтидаги иссиқликдан кучлироқ бўлади. Мана шу сабабдан қуёшнинг Саратон буржидан чиқиб оғиш чегарасидан пастроққа жойлашган ма'лум бир масофага етгандаги қиздириши унинг Саратон буржига етишга ўшанча оғиш қолгандаги қиздиришидан кучлироқ бўлади. Экваторга яқин ерларда қуёш зенитда бирнеча кун давомидагина туради, сўнгра тезлик блан узоқлашаборади, чунки икки и'тидол нуқтаси олдида [қуёш] оғиш [даражасининг] ортиши шу [даражаларнинг] икки мунқалиб нуқталари олдидаги ортишидан кўпроқ бўлади. Ҳатто ба'зан қуёш ҳаракати мунқалиб нуқталари олдида уч, тўрт ёки ундан кўпроқ кун давомида ҳам сезиларли та'сир кўрсатаолмайди. Сўнгра, қуёш [осмоннинг кишиларга яқин] бир ерида узоқ вақт давомида туриб қолиб кучли равишда қиздираберади. Мана шуларнинг ҳаммасига асосланиб туриб айтиш керакки, [жуғрофий] кенгликлари тўла [қуёш] оғишига яқин бўлган мамлакатлар энг иссиқ мамлакатлардир. Ундан кейин [экватордан] икки томонга, ҳариккала қутбга қараб то ўн беш даражагача узоққа жойлашган ерлар турадилар.

Экваторда иссиқлик [қуёшнинг] киши яшайдиган ерларда Саратон буржи доираси яқинида зенитда турган вақтидагидек ҳаддан ташқари кучли бўлмайди. Аммо шимолга қараб шу доирадан узоқда жойлашган ерларда совуқ қаттиқроқ бўлади. Жойларнинг [жуғрофий] кенгликлари-ни назарга олганда э'тибор қилиниши зарур бўлган нарсалар мана шу-

лар бўлиб, бошқа ҳолларда [бу жойлар] бир-бирлари блан ўхшаш бўладилар.

Шаҳарларнинг баландлик ёки пастликда жойлашганликларидан келадиган факторларга келсак, пастликда жойлашганлари доимо иссиқроқ ва баландликда жойлашганлари доимо совуқроқ бўладилар. Ҳақиқатан ҳам бизни ўраб олган ҳавонинг ерга яқин турган қисми қуёш нурларининг ерга яқин жойда кучайиши сабабли кўпроқ иссиқ бўлади, ердан маълум даражада узоқликда жойлашган қисми эса совуқроқ бўлади.

506 Бунинг сабаби ҳикматнинг табиёт қисмида [баён қилинади]. Агар || пастлик ер чуқурга ўхшаш бўлса, нурлар кўпроқ сиқилиб [ер] кўпроқ исийди.

Тоғлар сабабли вужудга келадиган факторларга келсак, агар тоғ кишилар турадиган жой ўрнида бўлса, у ҳақдаги гапни [китобнинг] юқорида баён қилганимиз қисмида айтдик. Ҳозир эса биз [кишилар яшайдиган ернинг] яқинига жойлашган тоғ ҳақида гапирмоқчимиз. Биз айтамизки, тоғ ҳавога икки жиҳатдан таъсир кўрсатади: биринчидан, у, ерларга қуёш нурларини акс эттириб ўтказади ёки уларни тўсиб қолади, иккинчидан, шамолни ўтказмайди ёки унинг эсишига ёрдам беради. Биринчи жиҳатига келсак, масалан, бирон ўлкада, ҳатто шимолӣида, ўша ўлканинг шимол томонида тоғ жойлашган бўлса, қуёш ўз айланишида у тоққа ўз нурларини сочади ва тоғнинг қизиши аксланиб ўлкани иситади, ҳатто [у ўлка] шимолга жойлашган бўлса ҳам. Тоғлар ғарбга жойлашган бўлсалар ҳам ҳудди шундай бўлади, чунки шарқӣи томон очиқ қолади. Агар [тоғ] шарқ томонда бўлса, аҳвол юқоридагидек бўлмайди. Чунки қуёш оғиб ўша тоғларга ўз нурини сочганда ҳар соат сайин ундан узоқлашаборади ва натижада [89] унга тушучи қуёш нурларининг [қиздириш] кайфияти камаяборади. Лекин тоғ ғарб томонда бўлганда бундай бўлмайди, чунки [қуёш] соат сайин унга яқинлашаборади.

[Тоғнинг] шамоли тўсиши масаласига келганда шуни айтиш керакки, тоғ кишилар турадиган жойга совуқ шамолни ўтказмайди, ёки у ерга жанубӣи иссиқ шамолнинг эсишини кучайтиради, ёки агар у ер икки тоғ орасига жойлашган бўлиб шамол учун йўл очиқ бўлса, у ерда шамол очиқ ердагига қараганда кучлироқ эсади. Чунки ҳавонинг ҳусусиятларидан бири шуки, агар уни тор бир йўлга тортилса, у тинмай тортилаберилади; сув ва бошқа [суёқликлар] ҳам шунга ўхшаш. Бунинг сабаби табиат илмида маълумдир. Жойларнинг тоғ блан беркитилган ёки очиқ бўлишлари жиҳатидан энг яхши вазиятлари уларнинг шарқ ва шимол тоғанда бундай бўлмайди, чунки [қуёш] соат сайин унга яқинлашаборади.

Денгизлар эса ҳамма қўшни мамлакатларда, умуман, намликни ортдириб юборадилар. Агар денгизлар шимол томонда бўлсалар, улар [жойларнинг] совитшига ёрдам берадилар, чунки шимол томондан келаётган

шамол ўз табиати блан совуқ бўлган сув сатҳидан ўтиб келади. Агар денгиз жануб томонда бўлса, унга ёндошган [ҳавонинг] зичлиги ошади, айниқса ҳаво олдида тоғ турганлиги учун ўтишга йўл тапаолмаса шундай бўлади. [Денгиз] шарқ томонда бўлганда ғарб томонда бўлганига қараганда ҳавони кўпроқ намлайди, чунки қуёш доимо [шарқий денгиз] устида туриб, уни буғлатиб туради ва [буғланиш] қуёш яқинлашган сари ошаборади, ғарбий [денгиз] устида эса кўп турмайди. Умуман, денгизнинг яқинда бўлиши ҳавони намлаштиради. Агар шамол кўп бўлса, ҳар томонга юришиб турса ва тоғ блан тўсилмаса ҳаво сасишдан холи бўлади; ҳаво доимо эсиб турмаса, у сасучан бўлади ва хилтларни ҳам саситади. Бу жиҳатдан шамолларнинг энг фойдалиси шимолийси, сўнгра шарқийси ва ғарбийси. Энг зарарлиси эса жанубийсидир.

Шамол сабабли [ҳаво ўзгариши] ҳақида бўладиган мулоҳаза икки жиҳатдан бўлади; умумий мутлақ мулоҳаза ва ҳарбир жойга ва унинг хусусиятига қараб бўладиган мулоҳаза. Умумий мулоҳаза юритганда шуни айтиш керакки, жанубий шамоллар аксар жойларда иссиқ ва нам бўладилар; уларнинг иссиқ бўлишларига сабаб қуёшга яқинлиги сабабли исиган жойлар орқали бизга етиб келишликларидир, намлиги шунданки, кўпчилик денгизлар биздан жанубга жойлашганлар. [Денгизлар] жанубий бўлгани учун қуёш уларга кучли таъсир қилиб буғлантиради ва [буғлар] шамолга аралашадилар. Шу сабабли жанубий шамоллар бўшаштиручи бўладилар.

Шимолий [шамоллар] эса совуқ бўладилар, чунки улар тоғлар ва кўл қорли совуқ ерлардан ўтиб келадилар, шунинг блан улар қуруқ ҳам бўладилар, чунки шимол томонда буғланиш кам бўладиганидан шамолга кўп буғлар аралашмайди. [Бундан ташқари], улар оқучи дарё сувлари устидан ўтмайдилар, балки кўпинча қотиб қолган сувлар ёки чўллар орқали ўтиб келадилар.

Шарқий шамоллар иссиқ ва совуқликда мутадилдирлар, || лекин 51a ғарбийларига қараганда қуруқроқ бўладилар, чунки шимолий шарқда шимолий ғарбга қараганда буғланиш кам, биз бўлсак ҳар ҳолда шимолийлармиз.

Ғарбий шамоллар бироз намроқдирлар, чунки улар денгизлар устидан ўтиб келадилар ва қуёш ўз ҳаракатида уларга қарама-қарши юради. Қуёш блан [шамоллар] гўё бир-бирларига қарама-қарши ҳаракат қиладилар ва қуёш [шамолларни] шарқий шамолларни буғлантиргандек буғлантираолмайди. Бунинг устига шарқий шамоллар кўпинча куннинг аввалида, ғарбийлари эса куннинг охирида эсадилар. Шунинг учун ғарбий шамоллар шарқийларига қараганда кам ҳароратли ва совуққа мойилроқдирлар, шарқий [шамоллар] эса кўпроқ иссиқ бўладилар, гарчи уларнинг ҳар иккаласи ҳам жанубий ва шимолий шамолларга нисбатан мутадил бўлсалар ҳам шундай бўлади.

Турли ерлардаги шамоллар ҳақидаги ҳукмлар бошқа сабабларга биноан ҳам ўзгарадилар.

Шундай ҳоллар учрайдики, ба'зи ерларда жанубий шамоллар совуқроқ бўладилар, чунки уларнинг яқинида қорли тоғлар бўлиб жанубий шамоллар улар устидан ўтишда совиб кетадилар. Ба'зан шимолий шамоллар ўз йўлларида қизиқ саҳролар орқали ўтишлари натижасида жанубий шамолларга қараганда исиб кетадилар.

Гармселларга келсак, улар ё жуда қизиб кетган саҳролар орқали ўтган шамоллардир, ёки улар тутунлар жинсидан бўлиб ҳавода оловга ўхшаш даҳшатли аломатларни келтириб чиқарадилар. Агар улар оғир бўлсалар, ёниб ёки алангаланиб кетадилар, шунда енгил қисми ажралади ва оғири ўзида алангаланиш ва оловликни сақлаган ҳолда, пастга тушади.

[90] Қадимги ҳакимларнинг фикрича, кучлик шамолларнинг ҳаммаси юқоридан бошланади. Уларнинг моддаларининг манба'и пастда бўлса ҳам, лекин ҳаракатининг ва эсишининг бошланиши юқорида бўлади. Бу ҳукм умумий бўлади ёки кўпчилик ҳолларга тўғри келади. Бу масалани таҳқиқлаш иши фалсафанинг табиийёт қисмига оиддир. Турар жойлар ҳақида гапирганимизда бу масалага бир фасл ажратамиз.

Жойларнинг тупроқ жиҳатидан турлича бўлишига келсак, уларнинг ба'зилари тоза тупроқли, ба'зилари тошлоқ, ба'зилари қумлоқ, ба'зилари ботқоқлик ёки шўралик бўладилар, ба'зи жойнинг тупроқларида эса ма'даний қувват кучли бўлади. Буларнинг ҳаммаси жойнинг ҳавоси ва сувига та'сир кўрсатади.

Тўққизинчи фасл. Ҳавонинг табиий ҳолатига зид бўлган ёмон ўзгаришларнинг та'сири ҳақида

[Ҳавони] табиий ҳолатидан чиқариб юборучи ўзгаришлар унинг жавҳарида бўлган ўзгаришдан ёки унинг сифатида бўлган ўзгаришдан келади. Жавҳарида бўладигани шуки, [ҳаво] жавҳари ўзгариб ёмонлашади, чунки унинг сифатларидан бири кучли равишда ортиб ёки камайиб кетган бўлади. Бу вабо деб аталиб, унда ҳаво бузилган кўлмак сувнинг сасишига ўхшаб биров сасийди.

Биз ҳаво деганда оддий, ҳечнарсa блан аралашмаган ҳавони тушунмаймиз, чунки бизни ўраб турган ҳаво ундай эмас, агар у тоза ҳолда мавжуд экан, ундан бошқасининг ҳам бўлиши керак. Оддий, ҳечнарсa блан аралашмаган [элементнинг] биронтаси ҳам сасимайди, унинг сифати ўзгаради ёки жавҳари ўзгариб бошқа бир оддий [элементга] айланади, масалан, сувнинг ҳавога айлангани каби. «Ҳаво» деганда биз фазога тарқалган шундай бир жисмни тушунамизки, у жисм ҳақиқий ҳаво, сув буғлари бўлакчалари, чанг ва дуд блан кўтарилган ер бўлакчалари ва олов бўлакчалари аралашмасидан ташкил топгандир.

Бизнинг ҳаво дейишимиз денгиз сувини ҳам, тўқай сувини ҳам сув деганимизга ўхшайди, ваҳоланки, улар тоза ва нуқул сувнинг ўзи эмас, балки уларга ҳаво, ер ва олов [моддалари] аралашган, лекин сув кўпчиликни ташкил этади. Тўқай суви сасиб моддаси ёмонлашганидек, ҳаво ҳам ба'зан сасийди ва моддаси ёмонлашади. Ҳавонинг сасиши ва вабо пайдо бўлиши кўпинча ёзнинг охирида ва кузда бўлади. Вабо вақтида пайдо бўладиган аломатлар ҳақида бошқа жойда гапирамиз.

[Ҳавонинг] сифатларида бўладиган ўзгаришларга келсак, у шундан иборатки, ҳаво иссиқлик ёки совуқликда чидаб бўлмайдиган сифатга эга бўлади ва натижада экинлар || ва [ҳайвон] насллари ҳароб бўлади. Бу 516 ҳол ёки ҳамжинс ўзгариш натижасида рўй беради, масалан, кун зарар келтирадиган даражада ҳаддан ташқари исиб кетганда,— ёки тескари ўзгариш натижасида, масалан, бирон сабаб блан ёзда кун жуда совиб кетса.

Ҳаво ўзгариши натижасида [одам] баданида ҳам турли ўзгаришлар пайдо бўлади. [Ҳаво] сасиса, хилтларни ҳам саситади; сасиш олдин юрак ичида қамалиб қолган хилтдан бошланади, чунки у ерга етиб бориш бошқаларига етиб боришдан кўра яқинроқ. Агар [ҳаво] кучли равишда исиб кетса, бўғинларни бўшаштиради, бадандаги намларни тарқатиб ташналикни оширади, руҳни тарқатиб қувватларни туширади, [одам] табиатининг қуроли бўлган ички туғма ҳароратни тарқатиш блан ҳазмга мони'лик қилади, рангни қизартиручи қонли хилтларни тарқатиб ва бошқа хилтлар устидан сафрони ғалаба қилдириб рангни сарғайтиради; ғайритабиий қиздириш блан юракни қиздиради ва ниҳоят хилтларни оқизади ва уларни саситиб [гавдадаги] бўшликларга ва заиф а'золарга йўналтиради. [Бу хил ҳаво] соғлом гавдалар учун тўғри келмайди, лекин ба'зан истисқо, фалаж, совуқ тиришиш, совуқ назла, ҳўл тортишиш ва ҳўл юз фалажига дучор бўлганларга фойда ҳам келтиради.

Совуқ ҳаво эса туғма ҳароратни бўғиб қўяди, агар [совуқлиги] жуда ошиб кетиб [гавданинг] ичига кириб кетадиган бўлса — ўлдиради. Ҳаддан ташқари совуқ бўлмаган ҳаво ёмон хилтларнинг [гавданинг турли жойларига] оқишига мони'лик қилади ва уларни қамаб қўяди, лекин назла пайдо қилади, нервларни заифлаштиради, кекирдак ва ўпкага кучли зарар еткази. [Совуқлиги] жуда ошиб кетмаса, ҳазмни ва бутун ички функцияларни кучайтиради ҳамда иштаҳани оширади. Умуман, [бундай ҳаво] соғлом кишилар учун ҳаддан ташқари иссиқ ҳавога қараганда фойдали. Унинг зарари нервларга тааллуқли функциялар учун бўлади ва шунингдек у, бадан тешикларини беркитиб қўйиш ва суяк ичидаги нарсаларни сиқиш блан ҳам зарар келтиради.

Намли ҳаво фойдали бўлиб, кўпчилик мизожлар учун мувофиқ келди; юз рангини ва терини яхшилайти ва [терини] юмшатади (91) бадан

тешикларини тозалаб очади, лекин [хилтларни] сасишта тайёрлайди. Қуруқ [ҳаво] эса бунинг тескариси.

Ўнинчи фасл. Шамоллар келтириб чиқарадиган ҳодисалар ҳақида

Биз ҳаво ўзгаришлари ҳақида гапирганимизда шамоллар ҳақида ҳам бироз гапирган эдик. Энди бошқа бир тартибда у ҳақда якунловчи сўзни айтмоқчимиз. Гапни шамолдан бошлаймиз.

Шимолий шамоллар ҳақида. Бу хил шамол [гавдани] кучли ва пишиқ қилади; [хилтларнинг гавда] ташқарисига қараб оқишларига мони'лик қилади, бадан тешикларини беркитади, ҳазмни кучайтиради, ични қотиради, сийдикни ҳайдайди, ваболи сасиган ҳавони тозалайди. Агар шимолий шамолдан илгари жанубий шамол эсса ва ундан кейин шимолий шамол эсса, жанубийси [хилтларни] оқизади, шимолийси эса ичкарига қараб сиқади; ба'зан [хилтлар] ташқарига ёриб ҳам чиқадилар. Шу сабабдан бундай вақтларда бошдан моддаларнинг оқиб тушиши, кўкрак касалликлари ва турли шимолий касалликлар, нерв оғриқлари,— шу жумладан қовуқ ва бачадон оғриқлари,— сийдик тутилиши, йўтал, қобирға, биқин ва кўкрак оғриқлари ва ниҳоят, бадан ҳурпайиши ҳоллари юз беради.

Жанубий шамоллар ҳақида. Жанубий [шамол] юз фалажини бўшаштиради, бадан тешикларини очади, хилтларни қўзғатиб ташқари томонга қараб ҳаракатлантиради ва ҳисларни сусайтиради. У яраларни оғирлаштиради, касалликларни қайталатади, [кишини] заифлаштиради, яралар ва подагра касаллиги устига қичиқ пайдо қилади, бош оғриғини қўзғатади, уйқуни келтиради, сасишдан пайдо бўладиган иситмаларни қўзғайди, лекин томоқни қирмайди.

Шарқий шамоллар ҳақида. Агар бу хил шамоллар кечанинг охири ва куннинг бошида келсалар, қуёш та'сирида му'тадиллашган юмшоқ ва кам намли ҳаводан келадилар ва улар қуруқроқ ва юмшоқроқ бўладилар. Агар улар куннинг охири ва кечанинг бошида келсалар, бунинг тескариси бўлади. Умуман, шарқий шамоллар ғарбийларидан яхшидирлар.

Ғарбий шамоллар ҳақида. Агар бу шамоллар кечанинг охири ва куннинг бошида келсалар, улар қуёш та'сир қилмаган ҳаводан келадилар ва зичроқ ва қуюқроқ бўладилар. Агар куннинг охири ва кечанинг аввалида келсалар, бунинг тескариси бўлади.

Ун биринчи фасл. Турар-жойларга қараб бўладиган ҳодисалар ҳақида умумий сўз

Ҳаво ўзгаришлари ҳақидаги бобда турар-жойлар аҳволидан гапирган эдик. || Энди биз бу ҳақда қисқача бир гапни, юқорида зикр қилинганларнинг ба'зилари такрорланса ҳам, бошқача тартибда айтмоқчимиз.

Турар-жойлар ҳукми ҳақида. Биз айтамизки, турар-жойлар одам гавдасига қуйидаги сабабларга қараб турлича та'сир кўрсатишлигини сен билдинг: у жойларнинг баландлик ёки пастлиги, ёки уларга яқин жойда [баландлик, пастлик] ва тоғларнинг бўлиши; тупроқларининг қандай бўлишлиги, я'ни улар тоза тупроқликми, ботқоқликми, лойликми ёки [тупроқда] ма'дан қуввати борми. [Бундай сабабларга] яна сувнинг кўп ё озлиги, у жойнинг яқинида дарахтлар, конлар, қабристон, ўлган ҳайвонлар ва шунга ўхшаш нарсаларнинг борлиги ҳам киради. Сен ҳаво мизожларини [жуғрофий] кенглик, тупроқ, тоғ ва денгизларнинг бўлишлиги ва шунингдек, шамолларга қараб аниқлашни билдинг.

Биз айтамизки, қуёш ботганда тез совучи ва чиққанда тез исучи ҳарбир ҳаво енгил ва яхшидир, бунинг тескариси бўлган [ҳаво] аксинча [ҳавонинг] ёмони юракни сиқучи ва нафасни қисадиганидир. Энди ҳарбир хил турар-жойнинг аҳволини тафсилий равишда бирма-бир баён қиламиз.

Иссиқ турар-жойлар ҳақида. Иссиқ жойлар қорайтиради, сочни мурч ранг қилади ва ҳазмни сусайтиради. Агар намликлар кўп буғланиш натижасида камайиб кетсалар, ҳабашистонлиларга ўхшаб у ернинг аҳолиси ҳам тез қарийди. [Ҳабашистонда яшовчилар] ўз юртларида 30 ёшда қарийдилар ва руҳнинг кўп тарқалиши натижасида уларнинг юраклари қўрқувчан бўлади. Иссиқ ерларда яшовчиларнинг баданлари юмшоқроқ бўлади.

Совуқ турар-жойлар ҳақида. Совуқ ерларда яшовчилар кучлироқ ва ботирроқ бўладилар ва овқатни яхши ҳазм қиладилар. Сенга ма'лумки, агар ундай ерлар намли бўлса, аҳолиси сергўшт ва серёғ бўлади, томирлари чуқур жойлашган бўлиб, бўғинлари қуруқ ва [ўзлари] жуда кўркам ва яшнаган бўладилар.

Намлик турар-жойлар ҳақида. Намлик ерларда яшовчиларнинг ташқи кўринишлари яхши ва терилари юмшоқ бўлади. Улар жисмоний ҳаракатдан тез бўшашадилар. У ерда ёз қаттиқ иссиқ ва қиш қаттиқ совуқ бўлмайди. Уларда узоқ чўзиладиган иситмалар, ич кетиш, ой кўриш вақтида ва бавосирдан кучли қон кетиш ҳодисалари кўпаяди. Бавосир касали, яралар [92], сасишлик, оғизда бўладиган майда яралар ва тутқаноқ касалликлари ҳам кўпаяди.

Қуруқ турар-жойлар ҳақида. Қуруқ ерда яшовчиларнинг мизожлари қуриб кетади, уларнинг териси қуриб ёрилиб кетади, мияларига ҳам қуруқлик тез боради. Уларда ёз иссиқ ва қиш совуқ бўлади, бунинг сабаби биз юқорида айтганларимизнинг тескарисидир.

Баландликка жойлашган турар-жойлар ҳақида. Баландлик ерда яшовчилар соғлом, кучли ва чидамли бўладилар ва узоқ умр кўрадилар.

Пастликка жойлашган турар-жойлар ҳақида. Пастлик жойларда ту-

ручилар доимо иссиқлик ва димликда яшайдилар. У ерларда сув совуқ бўлмайди, айниқса у кўлмак сув бўлса, ёки ботқоқлик ва шўралик ерлардаги сув бўлса. Ҳаволари туфайли сувлари ҳам ёмон бўлади.

Очиқ тошлоқ ерлардаги турар-жойлар ҳақида. Бу хил ерларда ҳаво ёзда жуда иссиқ ва қишда совуқ бўлади. У ерда яшовчиларнинг баданлари қаттиқ ва пишиқ бўлиб, мўйлари кўп бўлади; бўғинлари кучли ва [мизожларида] қуруқлик устун бўлади. Улар кам ухлайдилар, хулқлари ёмон бўлади, ўзлари мутакаббир ва ўжар, урушларда жасур, турли хунарларда моҳир ва сержаҳл бўладилар.

Қорли тоғларга жойлашган турар-жойлар ҳақида. Қорли тоғларда яшовчилар ҳақида бошқа совуқ ерларда яшовчилар ҳақидаги гапни айтиш мумкин. [Тоғли] ерлар шамолли ерлардандир. Уларда қор бўлиб турган вақтда яхши шамоллар пайдо бўлиб туради; қорлар эриб кетгандан кейин, агар тоғлар шамолларни тўсадиган бўлсалар,— у ерлар яна дим бўлиб кетади.

Денгиз бўйидаги турар-жойлар ҳақида. Бу хил ерларда иссиқлик ва совуқлик мутадиллашган бўлади, чунки у ернинг нами [иссиқликнинг] таъсирига қаршилиқ кўрсатади ва уни ўз ичига киришга қўймайди. Намлик ва қуруқликка келсак, [денгиз бўйидаги жойларда] сўзсиз намлик кўпроқ бўлади. Агар у жойлар шимолда бўлсалар, денгиз ва чуқурликларнинг яқинлиги турар-жойлар [об-ҳавосини] анча мутадиллаштиради, агар улар жанубда бўлиб, иссиқ бўлсалар бунинг тескарисича бўлади.

Шимолдаги турар-жойлар ҳақида. Бу хил жойлар ҳақида умуман совуқ мамлакатлар ва совуқ фаслларга ўхшатиб ҳукм юритиладики, у ерларда [хилтларнинг] тутилиб қолиши ва сиқилишидан желадиган касалликлар кўпаяди ва хилтлар [гавда] ичларига кўплаб тўпланиб қоладилар. У хил жойларнинг хусусияти шундан иборатки, уерда [овқат] || 526 яхши ҳазм бўлади ва [кишилар] узоқ умр кўрадилар. Гавданинг тўлиб кетиши кучайиб тарқалиш кам бўлганлигидан томирлар ёрилиб, бурун кўп қонайди. Тутқаноқ касали у ерларда учрамайди, чунки [у ерда яшовчиларнинг] ичи соғлом бўлади ва туғма ҳароратлари кўп бўлади. Агар [тутқаноқ касали] бўлса ҳам кучли бўлади, чунки [у ерларда бу касал] кучли сабабсиз пайдо бўлмайди. У ерда яралар тез тузалиб кетади, чунки у ердагиларнинг гавдалари кучли ва қонлари яхши бўлади. Шунинг билан бирга [яраларни] бўшаштириб юмшатути ташқи сабаб йўқ. [Совуқ ерларда яшовчиларнинг] қалбларида ҳарорат кучли бўлганлиги сабабли хулқлари ҳайвоний [хулқ] бўлади. Баъзан у ерлардаги хотинлар ой кўриш вақтида тўла тозаланмайдилар, чунки хайз қони етарли миқдорда оқмайди, бунга сабаб йўлларнинг сиққилиги ва оқизучи, бўшаштиручи нарсаларнинг йўқлигидир. Мана шу сабабдан у ердаги хотинлар, айтганларидек, туғмайдиган бўладилар, чунки уларнинг бачадонлари [кўпинча] тоза бўлмайди.

Бу турк мамлакатларидаги аҳволнинг тескарисидир. Аксинча, мен айтаманки, улардаги туғма ҳароратнинг кучлилиги [йўлларни] бўшаши-ручи ва [суюқликларни] оқизучи ташқи сабабларнинг ишидаги етишмовчиликни қоплайди. [Шимолда яшовчи] хотинларда бола ташлаш ҳоллари кам учрайди деб айтадилар, бу нарса у ерда яшовчиларнинг кучлари зўр эканлигини кўрсатучи тўғри далилдир; уларнинг туғиш а'золари сиққ ва беркилган бўлганлигидан туғишлари ҳам қийин бўлади. Кўпинча улар совуқда болаларини ташлайдилар.

Сутлари кам ва қуюқ бўлади, бунинг [сабаби ҳам] совуқнинг [сутни] ўтишга ва оқишга қўймаслигидир.

Бу хил жойларда, хусусан заиф кишиларда, масалан, хотинларда, айниқса туғучиларида, тортишиш ва сил касалликлари пайдо бўлади. Уларда сил ва тортишиш касалликлари қийналиб туғиш вақтида қаттиқ инграшларидан келиб чиқади. Шу вақтда кўкрак атрофидаги томирлар ёки нерв ва толачаларнинг ба'зи бўлаклари ёрилади, биринчининг натижасида сил ва иккинчидан эса тортишиш келиб чиқади. Қориннинг энг нозик ерлари қаттиқ қийналиб туққанда ёрилиб кетади. Болалар [ёшликда] сувли дабба бўлиб, кейин катта бўлганларида у йўқолиб кетади. Қизларнинг эса қорин ва бачадонларига сув йиғилади, лекин [бу ҳам] катта бўлганларида йўқолиб кетади. Кўз оғриги кам бўлади, аммо бўлса ҳам кучли бўлади.

Жанубий [мамлакатлардаги] турар-жойлар ҳақида. Жанубий [мамлакатлардаги] турар-жойлар ҳақидаги ҳукм иссиқ мамлакатлар ва фасллар ҳақидаги ҳукмнинг ўзидир. Сувларнинг кўпчилиги тузли ва тугуртли бўлади. У ерларда яшовчиларнинг бошлари ҳўл моддалар блан тўлган бўлади, чунки жануб шундай та'сир кўрсатади. Ичлари доимо бузилиб туради, [93] бунга сабаб бошларидан [турли суяқликларнинг] ме'даларига оқиб туришидир. Уларнинг органлари бўш ва заиф, ҳислари кучсиз ва шунингдек, овқат ва ичимликларга иштаҳалари оз бўлади. Мия ва ме'далари кучсиз бўлганлиги сабабли улар ичкиликдан қаттиқ маст бўладилар. Яраларининг тузалиши қийин бўлиб, билқиллаб кетади. Хотинларида ой кўриш вақтида қон кўп кетади, уларнинг бўйлариди бўлиши қийин; кўп касал бўлганларидан кўпинча болалари ҳам тушади, бунинг сабаби бошқа эмас. Эркакларда ичдан қон ўтиш, бавосир ва тез тузаладиган ҳўл кўз оғриги тез-тез учраб туради.

Ўрта ёшлик кишиларга келсак, эликдан ошганлари назлалар туфайли фалажга учрайдилар, мияларига [турли суяқликлар] тўлиб кетишидан уларнинг ҳаммасида нафас қисиш, қотиш ва тутқаноқ касалликлари бўлади; ҳам иссиқ, ҳам совуқ сезиладиган иситмалар, узоқ чўзиладиган қишқи иситмалар ва шунингдек тунги иситмаларга чалинадилар. Уларда суяқ хилтларининг тарқаб кетиши ва ичларининг кўп кетиши сабабли иссиқ иситмалар кам бўлади.

Шарқий [мамлакатлардаги] турар-жойлар ҳақида. Шарқ томонга очиқ шаҳар яхши ҳаволи соғлом жойдир. Қуёш у ерда яшовчиларнинг бошига куннинг аввалиданоқ қўтарилади ва у ердаги ҳавони тозалайди; сўнгра ҳаво тозаланиб бўлгандан кейин [қуёш] у ердан кетади. Қуёш уларга латиф шамолларни юбориб эстиради ва унинг ўзи ҳам [шамоллар] кетидан юради ва уларнинг ҳаракатлари бир-бирларига мувофиқ келади.

Ғарбий [мамлакатлардаги] турар-жойлар ҳақида. Ғарб томондан очиқ ва шарқ томондан ёпиқ бўлган шаҳарга қуёш анча вақтгача келмай туради, келгандан кейин ҳам яқинлашмайди, балки узоқлашаборади. Шунинг учун у ернинг ҳавосини енгиллаштириб қуритмайди, балки нам ва оғирлигича қолдириб кетади. Агар [қуёш] бундай шаҳарга шамол
53a юборса, ғарбийсини кечаси юборади. У [шаҳарлар] устида || ҳўл мизожли, иссиқлик ва [ҳавонинг] оғирлиги муътадил бўлган мамлакатлар каби ҳукм юритилади. [Ғарбдаги шаҳарларда] ҳаво зичлиги бўлмаганда эди, уларнинг табиатлари баҳор табиатига ўхшаш бўлур эди, лекин соғломтоза ҳаволи шарқий шаҳарлардан анча орқада турадилар. Шунинг учун бу хил шаҳарларнинг қуввати мутлақо баҳорнинг қувватига ўхшайди деючиларнинг сўзига илтифот қилиш керак эмас. Йўқ, улар бошқа шаҳарларга нисбатангина жуда яхшидирлар. [Бу хил шаҳарларнинг] ёмон хусусиятларидан бири шуки, уларнинг устида қуёш шу иқлимни қиздиришнинг ниҳоятига етган вақтда пайдо бўлади. Шунинг учун у шаҳарларда қуёш тунги совуқдан кейин тўсатдан чиқади. У [ерлар] ҳавосининг мизожи ҳўл бўлгани ва айниқса кузда назлалар кўп бўлгани учун кишиларнинг овозлари бўғиқ бўлади.

Турар-жойларни танлаш ва тайёрлаш. Турар-жой танловчи киши қуйидагиларни билиши керак: ернинг тупроғи, баландлик ва пастлиги, очиқ ва ёпиқлиги, суви, сувнинг моддаси, оқиб чиқишлиги ва очиқлиги ёки унинг баландлик ва пастликдан оқишлиги; у ерда шамоллар эсадими, ёки у жой чуқурликдами, шамоллар қанақа — улар совуқ соғлом шамолларми, у ерга яқин жойда қандай денгизлар, ботқоқлар, тоғлар ва конлар бор; [ул киши] яна ўша жой аҳолиснинг соғлиқ ва касаллик ҳолларини, уларга қайси касалликлар одат бўлиб қолганини билиши керак; уларнинг қувватлари, иштаҳалари, [овқатни] ҳазм қилишлари қандайлигини ва овқатлари қанақа эканлигини ҳам билиши керак; шунингдек, биноларнинг аҳволларини билиш керак: улар кенг ва очиқми? Қириладиган ерлари торми ва ҳаво кирадиган жойлари бўғадиган даражада тор сиқикми? Сўнгра, дераза ва эшикларни шарқ ва шимолга қаратиб қуриш керак. Яна қуйидагиларга эътибор бериш лозим: шарқий шамоллар бинонинг ичига кирадиган бўлсин, қуёш у жойнинг ҳамма жойига тушиб турадиган бўлиши керак, чунки қуёшгина ҳавони тозалаб соғломлаштиради; шунингдек, яқин ерда ширин, яхши, оқадиган, чуқур

ва тоза сув бўлиши лозим; бу хил сув ёпиқ сувнинг тескариси бўлиб, қишда совуқ ва ёзда иссиқ бўлиб, бу яхши ва фойдали нарса.

Биз ҳаво ва турар-жойлар ҳақидаги гапни тўла-тўқис айтиб бўлдик. Энди буларга боғланиб келадиган бошқа нарсалар ҳақида сўзлашимиз керак.

Ун иккинчи фасл. Ҳаракат, тинчликдан келиб чиқадиган [ҳодисалар] ҳақида

Ҳаракат инсон баданига ўзининг кучли ва кучсизлиги, оз ва кўплиги ва ҳаракатсизлик блан олмошиниб туришига қараб турлича та'сир кўрсатади,— ҳакимларнинг фикрича, бу ўзига бир қисмни ташкил қилади,— бундан ташқари [ҳаракатнинг та'сири] қандай модда блан боғлиқлигига қараб ҳам ўзгаради. Кучли, кўп ва ҳаракатсизлик блан олмошиниб турадиган кам ҳаракатлар ўртасида ҳароратни қўзғатиш жиҳатидан умумийлик бор. Аммо кучли ва кўп давом этмайдиган [94] ва кучли бўлмаган ҳамда кўп давом этиб ҳаракатсизлик блан олмошиниб турадиган ҳаракатдан ўзининг гавдани кўп қиздириб юбориши ва [гавдадаги нарсаларнинг] кам тарқатиши,— агар умуман тарқатса,— блан фарқ қилади. Кўп давом этадиган [ҳаракат] секинлик блан тарқатади. Лекин қиздиришга қараганда кўпроқ. Агар [ҳаракатнинг] шу иккала хили ҳам ҳаддан ташқари кўпайиб кетса, туғма ҳароратни кўп тарқатиб юбориш натижасида совитадилар ва шунингдек қуритадилар ҳам. [Ҳаракатнинг] биронга моддага боғлиқлигига келсак, ба'зан у модда ҳаракатнинг ишига ёрдам берадиган та'сир кўрсатса, ба'зан унинг ишини камайтирадиган та'сир кўрсатади. Масалан, ҳаракат чиггарлик ҳунаридаги ҳаракат бўлса, совуқ ва намликни келтириб чиқаради, агарда у, темирчилик ҳунаридаги ҳаракат бўлса, ортиқча иссиқлик ва қуруқликни пайдо қилади.

Тинчлик, доимо совитучидир, чунки у туғма ҳароратнинг кўтарилишини йўқотади ва уни бўғиб қамаб қўяди; шунинг блан бирга у, чиқиндиларнинг тарқалиб кетишини йўқотганлигидан ҳўлловчи ҳамдир.

Ун учинчи фасл. Уйқу ва уйғоқликдан келиб чиқадиган [ҳодисалар] ҳақида

Уйқу тинчликка жуда ўхшайди, бедорлик эса ҳаракатга жуда ўхшаб кетади. Лекин уларнинг ҳар иккаласида яна бошқа хусусиятлар ҳам борки, уларга э'tибор беришимиз керак. Биз айтамыз, уйқу туғма ҳароратни бўғиш орқали ҳамма табиий қувватларни кучайтиради, нафсоний руҳнинг юрадиган йўлларини ҳўллаш ва бўшаштириш блан нафсоний қувватларни ҳам бўшаштиради; бу [жойларда] руҳнинг жавҳари лойқалашиб, унинг тарқалучи қисми тўсилиб қолади. Аммо уйқу чарчашнинг ҳамма хилларини тарқатади ва ҳаддан ташқари кучли бўшалиш

тўхтатади. Чунки || фақат терига яқин туручи моддалардан бошқа ҳамма оқучан нарсаларнинг оқучанлигини оширади. Ба'зан уйқу у нарсаларни чиқаришга ҳам ёрдам берадики, бунинг сабаби [уйқу вақтида] ички ҳароратнинг қамалиб қолиши ва овқатли модданинг терига яқинларини ўша томонга итарилиб, ичкаридагисининг қамалиш йўли блан баданда тақсимланишидир. Лекин уйқу уйғоқликка қараганда кўпроқ терлатса ҳам, уйғоқлик юқоридаги масалада уйқудан устун туради. Чунки [уйқунинг] терлатиши моддани енгиш йўли блан бўлиб, уни секин-аста муттасил равишда тарқатиш орқали бўлмайди. Агар кимки уйқусида биронта бошқа сабаб бўлмаганда кўп терласа, бу унинг овқат блан ўзи кўтараолмайдиган даражада бўлиб кетганлигини кўрсатади. Уйқу ҳазм бўлишга ёки етилишга тайёр турган моддага дучкелса, уни қон табиати-га айлантиради ва қиздиради. Сўнгра, ҳарорат бутун гавдага тарқалади ва натижада гавда туғма [ҳароратдан] қизигандек қизийди. Агар [уйқу] иссиқ ўтли хилтларга тўғри келса ва узоқ давом этса, гавдани четки [ҳарорат] қиздириши блан қиздиради. [Уйқу] агар гавдани овқатдан холи топса, [моддаларни] тарқатиш блан уни совитади, агар ҳазм қилиш қувватига бўйсунмаган хилтга тўғри келса, уни тарқатиб юбориш блан [гавдани] совитади.

Уйғоқлик эса буларнинг тескарисини қилади. Лекин у ҳаддан ташқари узоқ давом этса, мия мизожини бирқадар қуришиб бузади ва уни кучсиз қилиб ақлни айнатади, хилтларни куйдириб, иссиқ касалликларни келтириб чиқаради. Ҳаддан ташқари кўп уйқу бунинг тескарисини қилади, я'ни у нафсоний қувватларни заифлаштиради, мияни ўтмаслаштиради ва совуқ касалликларни келтириб чиқаради. Буларнинг ҳаммаси [моддаларнинг] тарқалишига [уйқу] қаршилиқ қилганлигидан бўлади.

Уйқусизлик моддаларни тарқатиб юбориш блан иштаҳани оширади ва қоринни очиради, [ҳазм қилдириш] қувватини тарқатиши блан [овқатнинг] ҳазмини ҳам камайтиради. Уйқу блан уйғоқлик ўртасида ижирғаниб ётиш энг ёмон ҳолатлардандир.

Уйқу ҳолидаги асосий [ҳодиса] иссиқнинг ичга тушиши ва совуқнинг сиртга тепишидир. Шунинг учун кишилар [уйқу вақтида] бутун органларни беркитишга муҳтож бўладилар, бунга бедор кишиларнинг эҳтиёжлари бўлмайди. Сен келгуси китобларда уйқу ва у орқали билинадиган нарсалар ҳақида кўп сўзни топасан.

Ун тўртинчи фасл. Нафсоний ҳаракатлар келтириб чиқарадиган [ҳодисалар] ҳақида

Бутун нафсоний кўринишлардан кейин ёки улар блан биргаликда руҳ ташқарига ёки ичкарига қараб ҳаракат қилади, бу [ҳаракат] бирданига ёки оз-оздан бўлади. [Руҳнинг] ташқари томонга бўлган ҳаракати

[гавданинг] ички томонини совутади. Ба'зан бу [ҳаракат] ҳаддан ошиб кетиб [руҳ] бирдан тарқалади ва [гавданинг] ичи ҳам, ташқариси ҳам совиб натижада ҳуш кетиш ёки ўлиш юз беради. [Руҳнинг] ички томонга бўладиган ҳаракати [гавданинг] ташқарисини савутади ва ичини иситади. Ба'зан [руҳ] қаттиқ қамалиб бўғилади ва [гавданинг] ташқариси ҳамда ичкарисини совутади, бундан кейин қаттиқ ҳушдан кетиш ёки ўлим юз беради.

[Руҳнинг] ташқари томон бўладиган ҳаракати ба'зан бирийўла бўлади, масалан, ғазаб вақтида ва ба'зан оз-оздан бўлади, масалан, лаззат ва ўртача хурсандлик вақтида [95]. Ичкари томон бўладиган ҳаракати ҳам ё бирданига бўлади, масалан, қўрққан вақтда, ёки секин-секин бўлади, масалан, хафаликда.

Юқорида айтилган бўғилиш ва тарқалиш [ҳодисаларига] келсак, улар доимо бирданига юз берадиган нарсалардан кейин келиб чиқади-лар, туғма [ҳароратнинг] камайиши ва тугаб кетиши эса доимо аста-секин бўладиган нарсалардан кейин юз беради.

«Камайиш» деганда мен [ҳароратнинг] гавданинг айрим-айрим қисмларида, бирданига эмас, аста-секин қамалиб қолишини ва туғма [ҳароратнинг] «тугаб кетиши» деганда эса, унинг бирданига эмас, оз-оздан тарқалишини тушунаман.

Ба'зан шундай бўладики, [руҳ] бир вақтнинг ўзида икки томонга қараб ҳаракат қилади; бу ҳол уни ҳаракатлантиручи сабаб иккита бўлганда бўлади, масалан, ташвиш, чунки бу вақтда ғазаб ва ҳазинлик бирга келади-ларки, уларда [руҳнинг] ҳаракати турлича бўлади. Бунга уялиш ҳам мисол бўлади, унда [руҳ] олдин ичга қараб сиқилади, сўнгра ақл ва фикр қайтиб, сиқилган нарса қўйиб юборилади ва у ташқарига қараб қўзғалиб юзни қизартади.

Одам гавдаси юқорида айтилганлардан ташқари яна бошқа хил нафсоний ҳолатлардан ҳам та'сирланади; одам табиатида турли ҳолатларни келтириб чиқарадиган нафсоний тасаввуротлар шулар жумласидандир. Масалан, ба'зан туғилган бола ота-оналари қўшилаётган вақтларида суратини хаёлларига келтирган одамга ўхшаш ва унинг ранги [уруғларини] тушираётганларида тикилиб турган нарсаларининг рангига ўхшаш бўлади.

Борлиқнинг аҳволидан чуқур хабардор бўлмаган кишилар бу фикрни қабул қилмайдилар, аммо чуқур ма'лумоти бор кишилар эса буларни бўлиши мумкин бўлмаган нарсалар деб инкор қилмайдилар. || 54a Қизил нарсаларга узоқ тикилиб туриш натижасида [юқорида айтилган ҳодисага] алоқадор бўлган [органлардан] қоннинг ҳаракатга келиши ҳам шу турдандир. Бошқа бир киши нордон нарса еяётганда [уни кўриб турган киши] тишининг қамashiши ва бошқа кишида оғриб турган органнинг унга қараб қўрқиб турган кишида ҳам оғриши шундай ҳодисалар жумла-

сидандир. Биронта хавфли ёки севинчли нарсани тасаввур қилганда мижознинг ўзгариб кетиши ҳам шундай.

Ун бешинчи фасл. Ейиладиган ва ичиладиган нарсалар келтириб чиқарадиган [ҳодисалар] ҳақида

Ейиладиган ва ичиладиган нарсалар инсон гавдасига уч йўл блан та'сир қилади: улар фақат ўз кайфиятлари блан та'сир қиладилар, ўз унсурлари блан та'сир қиладилар ва [ниҳоят] ўзларининг бутун жавҳарлари блан та'сир қиладилар. Ба'зан бу сўзларнинг ма'нолари уларнинг луғавий ма'ноларига яқинлашиб келади, аммо биз уларни исте'мом қилганимизда қуйида кўрсатадиганимиз ма'ниларни ҳам ўз ичига олишларини назарда тутамиз.

Ўз кайфияти блан та'сир қиладиган одам гавдасига кирса, уни қиздиради ёки совутади; қиздирганда ўз иссиғи блан қиздиради ва совутганда ўз совуқлиги блан совутади, лекин [гавда таркибига] ўхшаб мослашмайди. Ўз унсури блан та'сир қиладиган [овқат]га келсак, унинг табиати ўзгариб одам органларидан биронтасининг бир қисмининг шаклини ўзига қабул қилади, лекин шундай бўладик, шаклни қабул қилган унсурда аввал ўзида бўлган кайфиятлар қотиш ва ўхшаш [процесси] тугаллангунча сақланиб қолади, чунки бу кайфиятлар одам гавдасидаги кайфиятдан кучлироқ бўлади, масалан, сутчўпдан пайдо бўладиган қон шундай; чунки бу қон одам органининг бўлакчаларига мос келадиган бўлиб кетган бўлса ҳам одам мизожига қараганда совуқлиги кўпроқ бўлади. Саримсоқдан тугиладиган қон бунинг тескариса бўлади.

Ўз моддаси блан та'сир этадиган нарсаларга келсак, улар ўз кайфиятлари блан эмас, балки ўзларини ма'лум бир нав'га мансуб қилиб турган шакллари орқали та'сир қиладилар ва шунда инсон гавдасига ўхшашлари ҳам мумкин ва ўхшамасликлари ҳам. Кайфият деганда мен нарсаларнинг тўрг асосий кайфиятларидан бирини тушунаман.

Кайфият блан та'сир қилучининг та'сирига унинг моддаси аралашмайди. Ўз унсури блан та'сир қиладиган нарсалар гавдадаги бирон қувват туфайли унсурларининг моддаси ўзгарган вақтда, биринчидан, [гавдада] тарқалиб нарсанинг ўрнини қоплайди ва иккинчидан, қонни кўпайтириб туғма ҳароратни алангалатади; ба'зан, я'ни учинчидан, ўзларининг сақланиб қолган кайфиятлари блан ҳам та'сир қиладилар.

Ўз моддаси блан та'сир қилучи [ейиладиган нарсалар] [унсурлар] аралашшишдан кейин ҳосил бўлган ва уларни ма'лум бир нав'га мансуб қиладиган шакллари орқали та'сир кўрсатадилар. Уларнинг оддий жисملари аралашшиши натижасида бир бутун нарса ҳосил бўлгандан кейин, улар нав' шаклига киришга ва оддий жисмлардаги шаклга қараганда тўлиқроқ бўлган шаклни қабул қилишга қобилиятли бўладилар. Бу шакл

унсурлардаги дастлабки кайфиятлар ҳам эмас ва у [кайфиятлардан] ҳосил бўлган мизож ҳам эмас, балки у унсурларда аралашидан пайдо бўлган қобилият туфайли ҳосил бўлган ва камолатга етган шаклдир. Бунда магнитнинг тортиш қуввати ва ҳайвон ҳамда ўсимликларнинг ҳар бир нав'ида [кайфиятларнинг] аралашидан кейин ҳосил бўлган мизож туфайли юзага келган табиатлари мисол бўлади. Бу шакл мизож унсурларидан ҳам вужудга келмайди ва у, мизожнинг ўзи ҳам эмас, чунки у на ҳарорат, на совуқлик, на ҳўллик ва на қуруқликдир. У оддий жисм ҳам эмас ва аралашма ҳам эмас, балки у ранг, ҳид, жон ёки биронта бошқа шакл бўлиб [96] сезиладиган нарсалар жумласига кирмайди. Аралашидан кейин пайдо бўладиган бу шакл ба'зан биронта бошқа нарсанинг та'сирига берилиш билан камолотга етади, унда бу шаклнинг ўзи та'сирлануви куч бўлади; ба'зан эса бирон бошқа нарсага та'сир кўрсатиш билан камолга етади, бундай ҳолда шаклнинг ўзи бошқа нарсага та'сир кўрсатадиган қувват бўлади. У бирон бошқа нарсага та'сир қилуви бўлганда, унинг та'сири ба'зан одам гавдасида бўлади ва ба'зан бўлмайди. У, одам гавдасига та'сир қилуви куч бўлганида, унинг та'сири ба'зан мос келади ва ба'зан келмайди. Бу та'сирларнинг ҳаммасининг келиб чиқадиган жойи [ўша нарсанинг] мизожи эмас, балки [кайфиятларининг] аралашидан кейин пайдо бўладиган ва у нарсани бирон нав'га мансуб қиладиган шаклдир. Шунинг учун ҳам уни «бутун модданинг та'сири», я'ни нав' шаклининг та'сири деб аталиб, кайфиятнинг, я'ни тўрт [асосий] кайфиятнинг ва уларнинг аралашидан келиб чиққан бирон [ҳолатнинг] та'сири дейилмайди. Мос келадиган та'сирга салла ўтнинг тутқаноқни йўқотиши ва манфий та'сирга эса аконитнинг одам баданини бузувчи қуввати мисол бўлаолади.

Энди [мавзу'га] қайтиб || айтамикки, биз биронта ичга қабул қилинадиган ёки сиртдан суриладиган нарса ҳақида гапириб, уни иссиқ ёки совуқ деганимизда, ўша нарсани амалда ва ҳақиқатда эмас, балки қувватда шундай эканлигини назарда тутамиз, я'ни унинг қувватда бизнинг баданимизга нисбатан иссиқроқ ёки совуқроқ эканини назарда тутамиз. Бу қувватдан биз баданимиздаги ҳарорат та'сир қилиб турган шундай бир қувватни тушунамизки, у қувватнинг ташувчиси биздаги туғма ҳароратнинг та'сирга учрагандан кейин у қувват амалдаги нарсага айланади. Ба'зан биз қувватдан бошқа нарсани ҳам тушунамиз, я'ни қувватни яхши қобилият, исте'дод ма'носида ишлатамиз, масалан, биз олтингургуртни худди шу ма'нода қувватда иссиқ деб айтамикки. Ба'зан биз бирон нарсани иссиқ ёки совуқ деганимизда кўпинча унинг дастлабки унсурлари аралашидан [пайдо бўлган хусусиятни ифода қилиш билан] кифояланамиз ва унга бизнинг баданимиз қилган та'сирни ҳисобга олмаймикки. Мана шу ма'нода биз даво қувватда [фалон хусусиятга эга] деймикки. Қувватни малака ма'носида ишлатиш ҳам шундай, масалан, [ҳозирча] ёзмай

турган котибнинг ёзишга бўлган қобилияти каби. Яна масалан, биз «аконит қувватда зарарли» деб айтамыз. Бу ҳол блан биринчи ҳолнинг ўртасидаги фарқ шундаки, биринчи ҳолда [овқат] инсон баданида аниқ бир ўзгаришга учрамагунча [қувват] амалга ўтмайди; бу [кейинги] ҳолда эса, [ичга ютилган нарса] фақат учрашиш бланоқ та'сир кўрсатади, масалан, илон заҳари шундай,— ёки ўз кайфиятида бироз ўзгариш юз бергандан кейин, та'сир қилади, масалан, аконит.

Биринчи қувват блан [ҳозиргина] айтиб ўтганимиз қувват ўртасида турадиган яна бир қувват ҳам борки, унга заҳарли дориларнинг қуввати мисол бўлаолади.

Сўнгра, биз айтамызки, дорилар учун тўрт даража белгиланган: биринчиси шуки, ичга қабул қилинган дорининг [одам] гавдасига та'сири кайфият жиҳатдан сезилмайдиган бўлади, масалан, агар уни қайта-қайта ёки кўп миқдорда қабул қилинмаса, унинг қиздириши ёки совитиши билинмайдиган ва сезилмайдиган даражада бўлади. Иккинчи даражалиси шуки, унинг та'сири олдингисидан кучлироқ бўлади, лекин [органларнинг] ишларига аниқ зарар етказадиган даражагача бориб етмайди ва шунингдек, уларни табиий йўлдан чиқариб ҳам юбормайди. Учинчи даражадаги [дориларнинг] та'сири ўзича аниқ бир зарар етказди, лекин [зарари органни] бузиш ва ҳалок қилишгача етиб бормайди. Тўртинчи даражадагиларининг [та'сири] ҳалок қилиш ва бузишгача бориб етади. Заҳарли дориларнинг хусусиятлари мана шундай ва улар ўз кайфиятлари блан та'сир қиладилар; бутун моддалари блан ҳалок қилучилар эса заҳарлардир.

Бошқатдан айтамызки, гавдага кирадиган ва у блан ўзаро та'сирда бўладиган ҳарбир нарса гавда та'сири блан ўзгаради ва [ўзи] уни ўзгартирмайди, ёки гавда томонидан ўзгартирилиши блан бирга ўзи ҳам уни ўзгартиради; ёки гавда та'сири блан ўзи ўзгармасдан, уни ўзгартиради. Гавда та'сири блан ўзлари ўзгариб [гавдада] биронта сезиларли ўзгариш ясамайдиган [нарсаларга] келсак, улар ё гавдага ўхшаб мослашадилар ёки ўхшаб кетмайдилар. Гавдага ўхшаб кетадигани умуман, овқат бўлиб, ўхшаб кетмайдигани эса му'тадил [қувватга эга] бўлган доридир.

Гавда та'сири блан ўзгариб гавдани ҳам ўзгартадиганлар [олдин] гавда та'сири блан ўзгаришлари блан бирга, гавдани ҳам, сўзсиз, ўзгартаборадилар, кейинчалик гавда та'сиридан ўзгаравериб, охирида [гавдани] ўзгартишлари йўқолади, ёки бу ҳол рўй бермайди, балки [у нарса] гавдани ўзгартирабериб, охирида уни бузади.

Биринчи ҳолда гавдага кирган нарса [ёки унга ўхшаб] мослашиб кетади, ёки ўхшамай қолади. Агар ўхшаб кетса, у дорили овқат ҳисобланади, агар ўхшамаса, мутлақо дорининг ўзи бўлади. Иккинчи ҳолдаги [нарсаси] эса заҳарли доридир.

Гавда [та'сиридан] ҳечқанча ҳам ўзгармасдан, уни ўзгартучи [нарсалар] мутлақо заҳар ҳисобланади. Биз [заҳар] гавда та'сири билан ўзгармайди, дейиш билан [97] уни гавдадаги туғма ҳарорат та'сири билан қизимайди, демоқчи эмасмиз, чунки кўпчилик заҳарлар агар гавдадаги туғма ҳароратнинг та'сири билан қизимасалар, унга та'сир ҳам этмайдилар,— йўқ, биз демоқчимизки, [заҳарнинг] табиий шаклида ўзгариш бўлмайди, лекин у қувват ва шакли ўзгармагани ҳолда, гавдани бузгунга қадар та'сир қилишда давом этади. Ба'зан бу [хил моддаларнинг] табиатлари иссиқ бўлади ва шу табиатлари уларнинг || руҳни тарқатиб юборадиган хусусиятларига ёрдам беради, [масалан] илон заҳари ва аконит каби, ба'зан эса, совуқ бўлади, бунда табиатлари руҳни сўндирадиган ва кучсизлантирадиган хусусиятларига ёрдам беради, масалан, чиён ва сассиқ алаф заҳари каби.

Бутун озиқлантиручи нарсалар гавдада табиий ўзгариш ясайдиларки, у қизишдир. Чунки улар қонга айланган вақтларида қизишни албатта кучайтирадилар, ҳатто сутчўп билан қовоқ ҳам шу хилда қиздиради. Лекин ўзгариш деганда биз мана шу хил қизишни тушунмаймиз, балки нарсанинг кайфиятидан содир бўладиган [ҳолни] ифода қиламизки, ундан кейин ҳам у нарсанинг нав'и сақланиб қолади. Овқатли дорилар одам гавдасининг та'сири натижасида ўз моддалари билан ҳам ўзгарадилар ва ўз кайфиятлари билан ҳам, лекин кайфиятдаги ўзгариш олдин бўлади. Улардан ба'зилари олдин ўзгариб иссиқликка айланади ва натижада қиздиради, масалан, саримсоқ; ба'зилари эса олдин совуқликка айланиб совитади, масалан, сутчўп. Нарсалар қонга айланиб бўлганларидан кейин қон кўпайганлиги туфайли уларнинг та'сири асосан қиздиришдан иборат бўлади; у иссиқликка айланиб, ўзидан совуқликни ташлаганидан кейин қандай қилиб ҳам иситмасин? Лекин бу иккала ҳолда ҳам моддадаги ўзгаришдан кейин туғма кайфиятдан бироз сақланиб қолади. Демак, сутчўпдан ҳосил бўлган қонда бироз совитиш [хусусияти] ва саримсоқдан пайдо бўлган қонда эса, бироз иситиш [хусусияти] ма'лум вақтгача сақланиб қолади.

Овқатли дориларнинг ба'зилари дориликка яқин бўлса, ба'зилари овқатликка яқин бўлади. Овқатларнинг ўзлари ҳам шундай: уларнинг ба'зилари табиатлари билан қон моддасига яқин бўладилар, масалан, шароб, тухум сариғи ва гўшт суви; бошқалари бўлса қондан бир қадар узоқ турадилар, масалан, нон ва гўшт, ба'зилари эса жуда узоқ бўладилар, масалан, дорили овқатлар. Биз айтамызки, овқат ўз кайфияти ва миқдори билан гавда ҳолини ўзгартиради. Кайфияти билан [ўзгартириши] ма'лум бўлди. Миқдори билан ўзгартишига келсак, у агар [керагидан] ошиқ бўлса, сассиқ кекириш ва тиқилишларни ва ундан кейин [овқатнинг] чиришини келтириб чиқаради; [керагидан] кам бўлганда эса, [озиқ етишмаслигидан] сўлишлик пайдо бўлади. Миқдор жиҳатдан ортиқча бўлган ов-

қат доимо совутучи бўлади, агар ундан чириш пайдо бўлса, у иситади. Чунки чиришнинг ўзи четки иссиқликдан пайдо бўлгани каби, чиришдан ҳам четки иссиқлик ҳосил бўлади.

Яна айтамикки, овқат енгил, оғир ва му'тадил бўлади. Енгил шуки, ундан суюқ қон туғилади, оғирдан эса қуюқ қон пайдо бўлади. Бу [овқатларнинг] ҳарбири яна кўп ғизоли ва кам ғизоликка бўлинадилар. Енгил ва кўп ғизоли овқатларга мисол шароб, гўшт суви, қиздиручи тухум сариғи ёки илитилган тухум. Бу нарсалар, моддаларининг кўп қисми овқатга айлангани учун кўп ғизоли ҳисобланадилар. Оғир ва кам ғизолига мисол пишлоқ, тилиб қуритилган гўшт, бақлажон ва шунга ўхшашлар. Бу нарсаларда қонга айланадиган нарса жуда кам. Оғир ва кўп ғизолисига мисол пиширилган тухум ва сўқим гўшти, енгил ва кам ғизолисига эса гулоб, кайфияти ва миқдори ўртача бўлган сабзавотлар, мевалардан олма, анор ва шунга ўхшашлар [мисолдир]. [Овқатларнинг] мана шу ҳарбир қисми; яхши каймусли [химусли] ва ёмон каймусли ҳам бўлади. Енгил, кўп ғизоли ва яхши каймуслик [овқатга] мисол тухум сариғи, шароб, гўшт суви; енгил, кам ғизоли ва яхши каймусликка — сутчўп, олма ва анор; енгил, кам ғизоли ва ёмон каймусликка эса турп, горчица ва кўпчилик сабзавотлар, енгил, кўп ғизоли ва ёмон каймусликка — ўпка ва қаноти чиққан жўжа гўшти; оғир, кўп ғизоли ва яхши каймусликка мисол пиширилган тухум ва бир яшар қўйнинг гўшти; оғир кўп ғизоли ва ёмон каймусликка — сўқим гўшти, ўрдак гўшти ва от гўшти; оғир кам ғизоли ва ёмон каймусликка эса тилиб қуритилган гўшт мисол бўлади. Буларнинг орасидан сен || [98] му'тадилларини ҳам то- 556 пасан.

Ўн олтинчи фасл. Сувлар ҳақида

Сув [тўрт] унсурнинг бири бўлиб, ичга қабул қилинадиган бутун нарсаларга қўшилган бўлиши блан бошқа ҳамма унсурлардан ажралади; у озиқлантирмайди, балки овқатли моддаларни ўтказди ва уларнинг қуюқ-суюқлигини [ҳазмга] мослаштириб беради. Биз уни озиқлантирмайди, дедик, чунки озиқлантиручи нарса потенцияда қондир ва ундан узоқроқ потенцияда эса, одам органларидан биронтасига ўтадиган бўлаклардир, оддий жисм эса [бошқа унсурлар блан] қўшилмасдан ўзгариш орқали қонлилиқ шаклини ва одам органларидан биронтасининг шаклини қабул қиладиган бўлаолмайди. Сув озиқли моддаларнинг оқишига ва суюлишига ёрдам берадиган модда бўлиб, уларни томирларга ва чиқиш йўлларига ўтказиб қўяди. Озиқланишга боғлиқ бўлган ҳечбир иш ҳам [сувнинг] бу хил ёрдამисиз бўлмайди. Сўнгра, сувлар бир-бирларидан сувлик моддасига қараб эмас, балки ўзларига аралашган нарсаларга ва кайфиятларидан қайси бири ғолиб эканига қараб фарқ қила-

дилар. Сувларнинг энг яхшиси булоқ сувидир. Лекин ҳамма булоқнинг эмас, балки ери тоза ва тупроғида биронта чет хусусият ва кайфият бўлмаган булоқнинг сувидир; ёки [сув оқадиган жой] тошли бўлиши керак, чунки у балчиққа ўхшаб сасимайди, аммо тоза тупроқли ер тошли ердан яхшироқ.

Ҳамма тоза тупроқли булоқнинг [суви яхши] бўлавермайди; у сув яна оқарсув бўлиши керак, оққанда ҳам қуёш ва шамоллар учун очиқ жойда оқиши керак, чунки булар оқарсувга фазилат берадиган нарсалардандир.

Қўлмак сувга келсак, у очиқ бўлган вақтда ба'зан ёмон сифатларни ўзига олади, агар у чуқурликда бекик ҳолда турса, у сифатларни олмаган бўлар эди.

Билгилки, лойлик жойдан оқадиган сув тошлик ердан оқадиганидан яхшидир, чунки лой сувни тозалайди ва ундаги чет аралашмаларни ушлаб қолиб, уни тиниқлаштиради, тошлар эса бу ишни қилмайдилар, лекин лойи ҳам тоза бўлиши, балчиқ ва бошқа нарсаларнинг аралашган бўлмаслиги керак. Чунки, агар сув кўп бўлиб куч блан оқса, аралашган нарсалар унинг табиатига айланади. Сув ўз оқишида қуёшга қараб юриши керак, қуёш чиқадиган томонга, хусусан ёзда қуёш чиқадиган томонга қараб оқадиган сув энг яхшиси ҳисобланади, айниқса у сув [арик] бошидан анча узоқлашган бўлса. Ундан кейин шимолга қараб оқадигани туради; ғарб ва жанубга қараб оқадигани, айниқса жанубий шамоллар эсиб турса, ёмони ҳисобланади. Юқориликдан оқиб тушадиган сув бошқа фазилатлари бўлиши блан бирга, яна ҳам яхшироқ ҳисобланади.

Шу сифатларга эга бўлган сув чучук бўлиб, худди ширинга ўхшайди ва уни шароб блан аралаштирилса, оз миқдордагина аралашади, холос. Вазни енгил бўлади, сийраклиги туфайли тез совийди ва исийди, қишда совуқ ва ёзда иссиқ бўлади, унда, албатта, на маза ва на ҳид бўлмайди, қориндан пастга тез ўтади, ўзида пишириладиган нарсани тез пиширади ва қайнатиладиганини тез қайнатади.

Билгилки, тортиб кўриш сувнинг сифатини аниқлашда қулай усуллардан биридир. Енгилроқ сув кўпинча яхшироғи бўлади. Сувнинг вазнини ба'зан ма'лум ўлчов ёрдами блан ва ба'зан эса [қуйидаги усул блан] аниқлайдилар: оғирлиги бирхил бўлган икки бўлак латта ёки пахтани икки хил сув блан ҳўллаб, кейин уларни яхшилаб қуритилади ва тортилади; қайси пахта енгил келса, ўша ҳўлланган сув яхшироқ ҳисобланади.

Қатронлаш ёмон сувларни тузатиш йўллариандир, агар у мумкин бўлмаса, қайнатиш шундайдир. Олимларнинг шоҳидлик беришларига кўра, қайнаган сув [қоринни] кўп шиширмайди ва тез ўтиб кетади. Табибларнинг нодонларигина қайнатиш сувдан латиф қисм учиб кетиб, оғири қолади, демак, қайнатиш сув оғирлигини ортиргани учун ундан фойда йўқ, деб ўйлайдилар. Лекин сен билишинг керакки, сувнинг ҳам-

ма бўлакчалари оғирлик ва енгилликда бирхилдирлар, чунки у содда жисм бўлиб, мураккаб эмасдир. Аммо, сувни зичлаштириб қуюқлаштирадиган нарсa совуқликнинг кучли та'сир этиши ёки унга ер моддаси бўлакчаларининг анча аралашишидир. [У бўлакчалар] ниҳоятда майда бўлганликлари сабабли сувдан ажралиб чўкмайдилар, || я'ни уларнинг 56а миқдори сувдаги узлуксизликни ажратиб, унинг тагига чўкишга қодир бўладиган даражада бўлмайди. Бу ҳол зарурий равишда сув моддаси блан у нарсалар ўртасида аралашишни келтириб чиқаради. Қайнатиш олдин совуқликдан пайдо бўлган зичликни кетказади, сўнгра сув бўлакчаларини жуда сийрак қилиб юборади ва натижада сув янада суюқлашиб кетади ва унинг ичида у зич вақтида бўлган оғир ер бўлакчаларининг ундан ажралишлари мумкин бўлади. [99]. Улар [сувни] ёриб ўтиб, пастга чўкиш орқали ундан ажраладилар ва сув тозаланиб, оддий жисмга яқинлашиб қолади.

Буғлатишда ажралиб чиққан [сув] пастда қолгани блан ҳамжинс бўлиб ундан кўп узоқ бўлмайди, чунки сув аралашмалардан холис бўлганидан кейин унинг бўлакчалари латифликда бир-бирларига ўхшаш бўладилар ва кўтарилган қисми пастда қолганидан фазилатда кўп ортиқ бўлмайди. Қайнатиш сувни унда совуқликдан пайдо бўлган қуюқликни кетказиш ва ундаги аралашмаларни чўктириш орқали латифлаштиради. Бунинг далили қуйидагича: агар сен лойқа сувни узоқ муддатгача қўйиб қўйсанг ҳам ундан сезиларли миқдорда чўкма тушмайди, агар уни қайнатсанг ўша ондаёқ ундан кўп чўкма тушади ва сув енгил вазнли ва тиниқ бўлиб қолади. Чўкишга сабаб қайнашдан ҳосил бўлган суюлишдир. Сен билмайсанмики, катта водиларнинг сувлари, масалан, Жайхун дар'ёсининг суви, айниқса охиридан олинса, олинган вақтда жуда лойқа бўлади, сўнгра у қисқа вақт ичидаёқ тинийди ва агар уни иккинчи марта тинитилса ҳам айтарлик даражада чўкма тушмайди.

Ба'зи кишилар Нил [дар'ёсининг] сувини мақташда жуда ҳаддан ошириб юборадилар ва унинг мақталадиган хусусиятларини тўртга бўладилар: бошланадиган ерининг узоқлиги, сувининг кўплиги, ўзанининг яхшилиги, жанубдан шимолга қараб оқиб, ўзида оқучи сувларни латифлаштириши.

Сувининг кўплигига келсак, бу томондан унга бошқа [дар'ёлар] ҳам ўхшаб кетадилар.

Агар ёмон сувни ҳар куни бир идишдан иккинчи идишга қуйиб тозаламоқчи бўлсак, албатта, ҳар куни унда янгидан чўкма пайдо бўлаверади. Шунинг блан бирга, чўкиши керак бўлган нарсалар тез чўкмасдан секинлик блангина чўкадилар. Натижада сув яхши тиниқланмайди. Бунинг сабаби шуки, ер жинсидан бўлган аралашмалар моддасида қуюқлик, ёпишқоқлик ва ёғлилик бўлмаган суюқ нарсалардангина осонлик блан чўкиб, қуюқ нарсалардан бундай осонлик блан чўкмайди. Қайна-

тиш эса моддани суюқлаштиради. Қайнаган [сувдан кейин] тоза тиниқ сув туради.

Ёмғир суви ҳам яхши сувлар жумласига киради, хусусан ёзда мо-моқалдиروқли булутлардан ёққан бўлса.

Кучли шамол блан келучи булутлар уларни пайдо қилучи буғ ту-файли лойқалашган бўлади ва улардан томган томчилар ҳам лойқа бўлади. Шунинг учун [бундай сувнинг] моддаси биржинсли ва тоза бўлмайди. Ёмғир суви энг яхши сув ҳисобланса ҳам, у тез сасийди, чун-ки жуда суюқ бўлиб ер ва ҳавонинг бузилиши тез та'сир қилади. Бундай сувларнинг сасиши хилтларни саситучи сабабга айланади ва кўкрак ҳам овозга зарар етказди. Ба'зи кишилар бунинг сабаби [ёмғир сувининг] турли намликлардан кўтарилган буғлардан пайдо бўлишлигидадир, дей-дилар. Агар сабаби шундай бўлганда эди, ёмғир суви мақталмас, балки ёмонланар эди; лекин бундай эмас, бу ерда гап [ёмғир суви] моддасининг ниҳоятда латиф бўлишлигидадир, бутун латиф нарсалар эса та'сирни қабул қилучан бўлади. Агар ёмғир суви дарров қайнатилса, унинг са-сишни қабул қилишлиги камаяди. Зарурат юзасидан, тез сасийдиган ёмғир сувини ичишга тўғри келганда нордон нарсаларни ейиш унинг зараридан сақлайди.

Қудуқ ва ерости каналларининг сувлари [оқиб чиқадиган] булоқ сувларига нисбатан ёмондир. Чунки улар узоқ муддат давомида ер бўлакчалари блан аралашган ҳолда қамалиб ётиш натижасида ма'лум даражадаги сасишдан холи бўлмайдилар. [У сувларни] чиқариш ва ҳа-ракатга келтириш биронта зўрловчи [ташқи] кучнинг та'сири блан бўлиб, уларни ташқарига чиқишга йўналтиручи ўзларида мавжуд куч блан бўлмайди. Ҳунар ва ҳийла ёрдами блан уларни сизиб чиқиш йўлларига яқинлаштирилади. Қўрғошин [қувурлардан] ўтучи сув энг ёмон ҳисобла-нади, чунки у [қўрғошин] қувватини ўзига олиб кўпинча ичак яраларини келтириб чиқаради.

566 Ер остидан сизиб чиқучи сувлар қудуқ сувига қараганда ёмонроқ-дир. Чунки қудуқ суви олиниб турилгани учун янгиланиб туради ва доимо ҳаракатда бўлиб || қамалган ҳолда узоқ тўхтаб қолмайди. Ер ос-тидан сизиб чиқадиган сувлар эса сасиган ер ковакларида узоқ вақт айланиб юради ва ташқарига чиқишга ҳаракат қилади. [Чиққанлари-дан кейин ҳам] ҳаракатлари секин бўлиб [у ҳаракат] ўзларидан итариш қуввати блан эмас, балки моддаларининг кўплиги сабабли бўлади. [Бун-дай сув] фақат ёмон ва сасиган ерда бўлади.

Муз ва қор сувларига келсак, улар қуюқ бўладилар. Тўқайли ерлар-даги кўлмак сувлар, хусусан улар очиқ бўлсалар ёмон ва оғир бўлади. Қишда улар қор сабабли совийди ва балғам ҳосил қилади, ёзда эса қуёшдан исиб сасийди ва сафрони туғдиради. [Бундай сувлар] қу-юқликлари, ер бўлакчаларининг аралашгани ва латиф қисмларининг

бугланиб кетганлиги туфайли ичучи кишиларда талоқ касали, қорин деворларининг юпқаланиши ва ички органларда тўсилиб қолиш [100] ҳолларини келтириб чиқаради. У кишиларнинг оёқ-қўллари, елкалари ва бўйинлари қуриб ингичкаланиб кетади, овқатга бўлган иштаҳалари ва ташналик ғалаба қилади, ичлари тўхтайди ва қусишлари қийинлашади. Сув моддасининг қамалиб қолиши натижасида ба'зан истисқога йўлиқадилар; ба'зан уларда ўпка яллиғланиши, ичак тайғоноқлиги ва талоқ касалликлари ҳам пайдо бўлади. Оёқлари ингичкаланади, жигарлари кучсизланади ва талоқлари касал бўлгани сабабли овқатланишлари камаяди. Уларда руҳий касалликлар, бавосир, вена кенгайиши, билқиллаган шишлар,— айниқса қишда,— пайдо бўлади. Хотинларнинг ҳомиладор бўлишлари ва туғишлари қийин бўлади, шишган бола туғадилар ва кўпинча ёлғондакам ҳомиладор бўладилар. [У ердаги] болаларда сувли дабба, катта кишиларда вена кенгайиши ва оёқ яралари кўп учрайди; яралари битмайдиган бўлади. Иштаҳалари зўр бўлади. Уларнинг ичларини суриш қийин, бу нарса уларга азоб беради ва ичларида яралар пайдо қилади. Тўрт кунлик безгак ҳам кўп учрайди, қариларда эса ичлари ва қоринларнинг қуруқлиги туфайли куйдиручи иситма кўпроқ бўлади.

Қўлмак сувлар қандай бўлишларидан қат'ий назар, ме'дага мувофиқ келмайди. Булоқдан олинадиган сув ҳақидаги ҳукм қўлмак сув устидаги ҳукмга яқинлашиб келади, лекин у узоқ вақт давомида бир жойда турмаганлигидан қўлмак сувга қараганда яхшироқ бўлади. Оқмайдиган [сувда] бир қадар оғирлик, албатта бўлади. Бундай сувларда кўпинча қабз қилиш [хусусияти] ҳам бўлади. Улар ичда тез қизиганликлари сабабли иситмали ва сафроси ғолиб кишиларга мувофиқ келмайди, лекин [хилтларни] қамаш ва етилтиришга муҳтожлиги бор касалликларга анчагина мувофиқ келади.

Ма'дан моддалар ёки шунга ўхшаш бошқа нарсалар аралашган сувлар ва шунингдек, зулукли сувларнинг ҳаммаси анчагина ёмон ҳисобланади, лекин уларнинг ба'зилари фойдали бўлади; ўзида темир қуввати ғолиб бўлган сув ички органларни кучайтириш, ич кетишни тўхтатиш ва бутун иштаҳа қувватларини қўзғатиш орқали фойда келтиради. Бу хил сувлар ва уларга ўхшаб кетадиган бошқа [сувлар] ҳақида кейинчалик яна гапирамиз.

Муз ва қорлар тоза бўлиб биронта ёмон қувват уларга аралашмаган бўлса, уларни эритиб сув қилинса ҳам, улар блан бошқа сувни ташқи томондан ёки ичига солиш блан совутилса ҳам, барибир, яхши бўлаверади, унинг турлари бир-биридан унчалик фарқ қилмайди. Аммо [муз ва қор суви] бошқа сувларга қараганда зичроқ ва қуюқроқ бўлиб, нервлари оғрийдиган кишилар учун зарар етказди. Агар уни қайнатилса, [бу кишилар] учун ҳам тўғри келадиган бўлиб қолади.

Агар муз ёмон сувлардан пайдо бўлган бўлса, ёки қор ёққан еридан бирон ташқи қувватни ўзига олган бўлса, улар блан сувни совитганда аралаштирмасдан совитиш яхшироқ.

Му'тадил миқдордаги совуқ сув соғлом кишилар учун жуда мувофиқдир, лекин нервлари ва ички органларида шиш бор кишиларга зарар қилади. [Бундай сув] иштаҳани қўзғатиб ме'дани кучайтиручи нарсалардан бири ҳисобланади. Иссиқ сув эса ҳазми бузади, таомга [бўлган иштаҳани] сўндиради, ичган замони чанқовни босмайди, ба'зан истисқо, қотмалик ва тананинг сўлишига ҳам олиб келади. Агар сув илиқ бўлса, кўнгилни айнатади, ундан иссиқроқ бўлса ва уни оч қоринга ичилса, кўпинча ме'дани ювади ва ични бўшатиб юборади, лекин уни кўп ичиш ёмон, чунки ме'да қувватини бўшаштиради.

57a Жуда иссиқ сув ба'зан қулунжни енгиллаштиради ва талоқдаги елни парчалайди. Сун'ий равишда иситилган сув қўйидаги кишиларга: тутқаноқли, меланхолияли, || совуқ бош оғриғи бор, кўзи оғриган, милк ва томоғида майда яралар ва қулоқнинг орқасида шишлари бор кишилар, шунингдек, назлали, кўкрак-қорин тўсиғида яралари бўлган ва кўкрак томонда узлуксизликнинг бузилиши [касалликларига] йўлиққанларга мувофиқ келади. [Иссиқ сув] ҳайз қони ва сийдикни ҳайдайди ва оғриқларни босади.

Шўр сувга келсак, у олдин сўлитади, [суяқлиқларни] шимади ва ўзидаги ҳайдовчи куч туфайли ични суради, кейин охирда ўз табиатидаги қуритиш блан ични боғлайди; ундай [сув] қонни ҳам бузади, қичима ва қўтирни келтириб чиқаради.

Лойқа сув тош ва тикилиб қолишни пайдо қилади; уни [ичгандан] кейин кетидан сийдик ҳайдовчи нарсаларни исте'мол қилиш керак. Шундай бўлса ҳам, у ва бошқа қуюқ оғир сувлар қорнида касаллик бўлганларга кўпинча фойда қилади, чунки улар қоринда туриб қолиб секинлик блан тушади. Ёғ ва ширинликлар [шўр сувнинг] зарарини кетказадиган нарсалардандир.

Нашатирли сув ичилса ёки унда ўтирилса, ёки пастдан юборилса, ични суради. Аччиқтошли сув эса ҳайз қонининг ортиқча кетишини, [милк] қонашини ва бавосирдаги [қон] оқишини тўхтатади, аммо иситмага мойил гавдаларда эса, иситмани кучли равишда қўзғатади.

Темир [моддаси бор сув] талоқ касалини тузатади ва жинсий қобилятни зўрайтиради.

Мисли сув эса мизож бузилганда яхши [фойда қилади] [101]. Яхши ва ёмон сувлардан ҳархили аралашганда энг кучлиси ғолиб келади.

Биз бузилган сувлар тадбирини сафар қилучилар тадбирига бағишланган бобда баён қилдик. Сув ҳақидаги бошқа ҳукмлар, унинг сифатлари ва хилларининг кучлари ҳақида оддий дориларнинг суви бобида гапирамиз.

**Үн еттинчи фасл. Ушланиб қолиш ва бўшалишдан келиб
чиқадиган ҳодисалар ҳақида**

Табиат бўйича чиқариб ташланиши керак бўлган нарсанинг ушланиб қолиши қуйидаги сабабларга биноан бўлади: ҳайдовчи кучнинг заифлиги ёки ушлаб қолучи кучнинг зўрлиги туфайлики, у куч у нарсага ёпишиб олади, ёки ҳазм қилучи кучнинг заифлиги сабабли моддалар тўла ҳазм бўлгунгача табиий қувватлар томонидан [ичак] идишларида узоқ вақтгача ушланиб қолади; [бунга сабаб] яна йўлларнинг торлиги ва тўсилган бўлиши; ёки моддалар қуюқ, ёпишқоқ ва кўп бўлганлиги сабабли ҳайдовчи кучнинг [уни чиқаришга] қуввати етмай қолишлиги бўлади. Ёки [ичдаги нарсани] чиқариб ташлашга бўладиган ҳожатни сезмаслик ҳам сабаб бўлади, чунки бўшалишга ирода қуввати ҳам ёрдам беради, бу ҳол сариқ қулунжда бўлади.

Тўхталиб қолишга табиий кучнинг бир қисми бошқа томонга йўналган бўлиши ҳам сабаб бўлади, масалан, кризислар вақтида бўшалиш бошқа жиҳатдан бўлганлиги сабабли сийдик ва нажас қаттиқ тутилиб қолади.

Чиқариб ташланиши керак бўлган нарсалар тўхталиб қолиши натижасида турли касалликлар пайдо бўлади; булар — ё таркиб касалликлари жумласига кирадилар, масалан, тўсиқ, бўшашиш, ҳўл тортишиш ва шунга ўхшашлар,— ёки мизож касалликларидан бири бўлади, масалан, [эт] чириши; туғма иссиқликнинг бўғилиб қолиш натижасида оловликка айланиши, ёки туғма ҳароратнинг узоқ вақт давомида, ёки қаттиқ қамалиб қолиш натижасида сўниши ва ундан кейин совуқликнинг пайдо бўлиши ва гавдада ҳўлликнинг ғалаба қилиши.

[Тўхталишдан келиб чиқадиган] ҳамкор касалликларига томирларнинг чатнаши ва ёрилиши киради. Сассиқ кекириш касалликларни туғдиручи сабабларнинг энг ёмонларидан биридир, агар у одат бўлиб қолган очликдан кейин, масалан, қаҳатчилик йилидаги зўр очликдан кейин тўқчилик йилида ҳаддан ташқари тўйиб ейишдан келиб чиқса, айниқса [ёмон бўлади].

[Тўхталиш келтириб чиқарадиган] мураккаб касалликлар шишлар ва майда яралардан иборат бўлади.

Ушлаб қолиниши керак бўлган нарсанинг чиқариб ташланиши ҳайдовчи кучнинг зўрлигидан ёки ушлаб қолучи кучнинг заифлигидан, ёки модда кўп бўлгани учун ўз чўкмаси блан, ё ели блан чўзиши орқали, ёки ўткирлиги ва куйдириб ачитиши блан азоб беришлигидан бўлади. Ёки модда суюқ бўлганлиги учун гўё ўзидан ўзи оқади ва уни осонлик блан ҳайдаб чиқариш мумкин бўлади, бу ишга йўлларнинг кенгайиши ҳам ёрдам беради,— масалан, уруғ оқизилган вақтда шундай бўлади, ёки уларнинг узунасига ёрилиши, ёки кўнгдалангига қирқилиши, ёки оғизларининг

очилиши ҳам [ёрдам беради], масалан, бурун қонаганда шундай бўлади. Бу хил кенгайиш ташқи ёки ички сабаблар натижасида бўлади.

576

Тўхталиб қолиши керак бўлган нарса чиқариб ташланганда || туғма иссиқликни озиқлантиручи алангаланадиган модда ҳам чиқариб ташланиб, совуқ мизожлик пайдо бўлади. Ба'зан эса чиқариладиган нарса балғам каби совуқ мизожли бўлса, ёки қонга ўхшаб мизожда му'тадилликка яқин бўлса [уларни чиқариб ташлаш натижасида] иссиқ мизожлик пайдо бўлади. Натижада сафро каби ниҳоятда иссиқ [хилт] устун чиқиб қиздиради.

Ба'зан [қолиши керак нарсани чиқариб ташлаганда] доимий ва асосли қуруқлик келиб чиқади. Ба'зи вақтда эса иссиқликнинг пайдо бўлиши тўғрисида гапирганимиз ҳодисага ўхшаб ҳўллик ҳам пайдо бўлади. Бу нарса қуритучи хилтни му'тадил [миқдорда] чиқариб ташлаганда ёки туғма иссиқлик овқатни тўла ҳазм қилишдан ожиз қолган вақтда юз беради ва кейинги ҳолда балғам кўпаяди. Лекин бу ҳўллик туғма мизож учун фойдали эмас ва юқорида айтилган иссиқлик туғма бўлмаганидек унинг ўзи ҳам туғма [ҳўллик] бўлолмайди. Ҳарбир ҳаддан ташқари бўшатишдан кейин органларнинг моддаси ва табиатида совуқлик ва қуруқлик пайдо бўлади, лекин ба'зан чет иссиқлик ва яхши бўлмаган ҳўллик ҳам пайдо бўлади. Ба'зи вақтларда эса, ҳаддан ташқари бўшатишдан кейин тўсилиб қолиш каби дастлабки касалликлар келиб чиқади, бу ҳам томирларнинг ҳаддан ташқари кўп қуриши ва тўсилиб қолишидан бўлади. Ба'зида тиришиш ва тортишлар ҳам пайдо бўлади.

Керак вақтда бўладиган му'тадил даражали тутилиб қолиш ва бўшалиш фойдали ва соғлиқни сақловчидир.

Биз [касалликларни туғдиручи] сабабларнинг зарур хиллари ҳақидагина гапирдик, уларнинг кўпчилик турлари зарур бўлмайди. Энди мана шу бошқа сабабларга ўтайлик.

[102] Ун саккизинчи фасл. Гавдага зарур бўлмайдиган ва унга зарар етказмайдиган сабаблар ҳақида умумий сўз

Энди гайризарурий ва зарарсиз сабаблар ҳақида, я'ни ўз жинси блан [одам] табиатида бўлмаган ва унга зид ҳам бўлмаганлари ҳақида гапирайлик. Булар киши танаси блан учрашадиган нарсалардир,— ҳаво булар жумласига кирмайди, чунки у зарурийдир,— масалан, ҳаммомга тушиш, турли хил уқалашлар ва бошқалар.

Гапни шу сабаблар ҳақидаги умумий сўздан бошлаб айтамикки, одам танаси блан ташқи томондан учрашиб та'сир қилучи нарсалар икки йўл блан та'сир қилади. 1). У нарсаларнинг латиф қисмлари ўзларидаги сизилиш ва ўтиб кетиш қуввати блан гавдадаги тешикларга кириб кетади, ёки органлар уларни тана тешиклари орқали тортиб олади, ёки шу иккала ҳолат бир-бирига ёрдам беради. 2). Улар гавда блан

ҳечбир аралашмасдан фақат уни ўзгартирадиган кайфиятлари блангина та'сир қиладилар, бу кайфият амалда бўлади, масалан, совитучи суртиладиган нарсалар амалда совутади, ёки қиздириб қўйиладиган нарсалар амалда қиздиради; ёки у кайфият қувватда бўлади, лекин туғма иссиқлик унда та'сир қилучи қувватни қўзғатади ва уни амалдагига айлантиради; ба'зан эса [кайфият] ўз хусусияти блан та'сир кўрсатади.

[Баданга] текканда ўзгартириб, еганда ўзгартирмайдиган нарсаларга мисол пиёз бўлиб, уни ташқаридан боғлаганда яра қилиб, ичдан яра қилмайди. Бунинг тескарисича та'сир қиладиган нарсаларга мисол қўрғошин упа бўлади, чунки уни ичилса, катта ўзгариш ясаб, устдан сурилганда ҳечқандай та'сир кўрсатмайди. Ба'зибир нарсалар иккала томондан ҳам та'сир кўрсатади.

Нарсаларнинг юқоридаги биринчи қисмдагидек та'сир кўрсатишларининг сабаби қуйидаги олтитанинг бири бўлиши мумкин: биринчи [сабаб шуки], пиёз каби нарсалар гавданинг ичига кирсалар ҳазм қилучи қувват, уни парчалашга ва унинг мизожини ўзгартишга шошилади ва уни ўз та'сирини кўрсатиб ични яра қилиш мудлатигача саломат қўймайди. Иккинчиси, уларнинг бошқа нарсалар блан аралаштирилган ҳолда ейишлиларидир. Учинчи сабаб, [гавдадаги] овқат идишларида уларнинг турли суюқликлар блан кўмиб юборилиши ва кучларининг синдирилишидан иборат. Тўртинчиси шуки, ундай нарсалар [гавда] ташқарисида фақат бир жойда туради, ичкарисида эса кўчиб юради. Бешинчиси — ташқари томондан улар қаттиқ ёпишади, аммо ичкаридан эса ёпишмасдан фақат тегиб туради. Олтинчи сабаб — у нарса [гавда] ичкарисида пайдо бўлгандан кейин табиий қувват унинг тадбирини ўз қўлига олади ва у нарсанинг чиқиндилари тўхталиб қолмасдан чиқариб ташланади, яхшилари эса || қонга айланади.

[Пиёзни] упадан фарқ қилдиручи сабаб шуки, [упанинг] бўлакчалари гализ бўлиб ташқи томондан бадан тешикларига кираолмайди ва кирсалар ҳам руҳ юрадиган ерлар ва бошқаручи органларгача етиб боролмайди, агар уни ейилса, иш бунинг тескарисича бўлади. Шунингдек, [упадаги] заҳарли табиат биздаги туғма иссиқликнинг унга ниҳоятда кучли та'сир қилганидан кейингина қўзғалади. Бу хил та'сир эса фақат ташқари томондан учрашиш блангина ҳосил бўлмайди.

Оддий дорилар ҳақидаги китобда сен бу каби сўзларга яна дуч келасан.

Ўн тўққизинчи фасл. Ҳаммомга тушиш, [гавдани] қуёшга тоблаш, қумда ётиш ва унга кўмилиш, ёғларни мўл суртиш ва юзга сув сепишдан келиб чиқадиган ҳодисалар ҳақида

Билимдонликни да'во қилучиларнинг ба'зилари ҳаммомнинг яхшиси қурилганига кўп бўлгани ва ичи кенг бўлиб суви ширин бўлгани-

дир, дейдилар. Бошқалар бунга қўшимча қилиб, гўлох [ҳаммомга] тушучиларнинг мизожига қараб ёқилса [яхшиси бўлади] дейдилар.

Билгилки, ҳаммомнинг табиий иши [одамни] ўз ҳавоси блан қиздириши ва ўз суви блан ҳўллашидир. [Ҳаммомнинг] биринчи хонаси совитучи ва ҳўлловчи бўлади, иккинчиси қиздиручи ва ҳўлловчи ва учинчиси қиздиручи ва қуритучи бўлади. Сув ичилганда ҳам, [сиртдан] учрашганда ҳам асосий органларни ҳўлламайди деючиларнинг сўзига эътибор бериш керак эмас. Чунки ҳаммомнинг биз юқорида тасвирлаганимиз таъсири ва ўзгартишларидан ташқари, бошқа хил ўзгартишлари ҳам борки, уларнинг баъзилари тасодифий ва баъзилари зотий бўладилар. Ҳаммомнинг ҳавоси баъзан туғма ҳароратни кўп тарқатиб юбориб [танани] совутади ва шунингдек туғма ҳўлликни ортиқча тарқатиб юбориб органларнинг моддасини қуритади, баъзида эса, гавдага четки ҳўлликни беради.

Агар [ҳаммомнинг] суви жуда иссиқ бўлса, терини ҳурпайтириб тешиқларини торайтиради ва натижада намликлар баданга ҳечбир ўтмайди ва уларнинг тарқалиши ҳам яхши бўлмайди.

[103] [Ҳаммомнинг] суви баъзан қиздиради ва баъзан совутади. Агар сувнинг иссиқлиги қайноқликка яқин бўлса, ундай сув ўз иссиқлиги блан қиздиради. Агар сув илиқликдан камроқ [исиган] бўлса совутади ва ҳўллайди. Бу нарса совуқ сув блан ҳуқна қилганда ҳам бўлади, чунки ҳуқна гавдага совуқ ҳолда кирса, [ҳаммом] ҳавосидан олинадиган иссиқликни камайтиради ва уни ички органларга тўплайди.

[Сувнинг] совутишига келганда шуни айтиш керакки, унга кўп туширилганда икки йўл блан совутади, биринчидан, сув ўз табиъ блан совуқ бўлгани учун охирда келиб совутади, агар уни тасодифий иссиқлик блан иситилса ҳам [унинг иссиқлиги] турғун бўлмасдан йўқолиб кетади ва сувнинг баданга берадиган табиий таъсири совутиш бўлиб қолаверади. Иккинчидан, [сув] иссиқ бўлса ҳам ва совуқ бўлса ҳам ҳўл [жисмдир]. Агар у ҳаддан ташқари ҳўлласса, намликнинг кўплиги туфайли туғма ҳароратни бўғиб ўчиради ва натижада совутади.

Ҳаммом баъзан тарқатиш блан қиздиради. Агар [ҳаммомга] тушган кишида овқат ҳазм бўлмаган бўлса ва унда биронта совуқ ва етилмаган хилт бўлса [ҳаммом] уни ҳазм қилиб бунини етилтиради.

Баъзан қуруқ ҳаммомни истеъмол қилинади, у қуритади ва истисқоли ва бўш [баданли] кишиларга фойда қилади. Баъзида эса ҳўл [ҳаммом] истеъмол қилинади, у ҳўллайди. Ҳаммомда баъзан узоқ вақт ўлтирилади, шунда у [моддаларни] тарқатиш ва терлатиш блан қуритади, баъзида эса кам ўлтирилади, унда бадан терлашдан олдин [намликни] ўзига шимиб ҳўлланади.

Баъзида ҳаммомни оч ва бўш меъдага истеъмол қилинади, шунда у жуда қуритиб, оздириб ва заифлаштириб юборади. Баъзан эса тўйишдан сал ўтгандан кейин истеъмол қилинади, шунда у моддани гавданинг сир-

тига тортиш блан семиртиради, лекин у органларга ме'да ва жигардан ҳали етилмаган овқатни тортиш блан тўқилишларни пайдо қилади. Ба'зи вақтда биринчи ҳазмнинг охири ва ме'да бўшашдан олдин исте'мол қилинади, бу фойдали бўлиб, му'тадил даражада семиртиради.

Қотма одамларга ўхшаб ҳаммомдан ҳўллаш учун фойланадиган кишилар қувватлари заифлашгунча сувга тушиб ўлтиришлари керак, сўнг-ра ҳўллашни ошириш ва тана тешикларига кирган сувни бўғиб терининг ичида қамаб қўйиш учун [танани] ёғлаш керак. Улар [ҳаммомдан] чиқишга, шошмасликлари лозим, му'тадил бир жойни танлагандан кейин у ерда буғни кўпайтириб ҳавони ҳўллаш учун атрофга кўп сув қуйилади.

586 Ҳаммомдан қайтишда || қийналмаслик ва машаққат чекмаслик керак, балки ўзлари учун тайёрланган замбилда кетишлари лозим. [Ҳаммомдан] чиқиш бланоқ совуқли ҳушбўй нарсаларни исте'мол қилишлари керак. Ундай кишиларни ешинадиган хонада нафас олишлари му'тадил ҳолга қайтгунча қолдирилади, ҳам арпа суви ва эшак сути каби ҳўлловчи нарсалардан ичирилади. Ҳаммомда узоқ вақт қолучиларда юраклари қизиб кетишидан ҳушдан кетиш хавфи туғилади, бу вақтда олдин кўнгил айнаш пайдо бўлади.

Ҳаммомнинг кўп фойдалари блан бирга зарари ҳам бор. У заифлашган органларга чиқиндиларнинг қуюлишини осонлаштиради, баданни бўшаштиради, нервга зарар етказади, туғма иссиқликни тарқатади, овқатга бўлган иштаҳани туширади ва жинсий алоқа қувватини заифлаштиради.

Ҳаммом ўзидаги сувларга қараб турли фазилатларга эга бўлади. Агар сув табиий равишда сода [аралашган] ё гугуртли бўлса, ёки у денгиз суви бўлса, ёки унда кул моддаси бўлса, ёки у шўр бўлса, ёки сувга шу нарсаларни солиб қайнатиб сун'ий равишда ўша ҳолга келтирилса, ёки унга май ва зира, ҳаббулғор, гугурт ва бошқа нарсаларни солиб қайнатилса, ундай сув [моддаларни] тарқатади ва юмшатади, тана ғоваклигини ва семизликни йўқотади, моддаларнинг яраларга қуйилишига йўл қўймайди ва ришта касалига дучор бўлганларга фойда қилади.

Мисли, темирли ва шўр сувлар совуқ ва ҳўл касалликларга, буғин оғриқларига, подаграга, бўшашишга, нафас сиқишга ва буйрак касалликларига фойда қилади, синган жойларнинг битишини кучайтиради. Йиригдиги пуфакчалар ва турли яраларга ҳам фойда қилади. Мисли сувлар оғизга, тилчага, кўз қовоғининг тушишига, қулоқ оқишига фойда қилади. Темирли сув эса, ме'да ва талоққа фойдали. Бурали шўр сувлар ёмон хилтларни қабул қилучан бошларга ва шу аҳволдаги кўкракка фойда қилади, у яна ҳўл ме'дага, истисқоли ва ме'да кўпчиган кишиларга ҳам фойда қилади.

Аччиқтошли ва купоросли сувларга келсак, уларни иситиб чўмилиш қон тупириш, орқадан ва ой кўрганда қон кетиш ва кўтан чиқишга фой-

да қилади. Шунингдек, сабабсиз бола ташлаш, кўз милжининг шишуви ва ҳаддан ташқари кўп терлашга ҳам фойда қилади.

Гугуртли сув эса нервларни тозалайди, тортишиш ва тиришишдаги оғриқларни босади, гавда сиртини ёмон ва узоқ чўзиладиган яралар ва чиқиқчалардан, ёмон доғлардан, сепкилдан, моховдан ва песдан тозалайди. [104] Бўғинлар, талоқ ва жигарга қуйиладиган чиқиндиларни тарқатади, бачадон қаттиқлигига фойда қилади, лекин ме'дани бўшаштириб иштаҳани туширади.

Битумли сувларда чўмилиш бошни [турли моддаларга] тўлдиради, шунинг учун унда чўмилганда бошни чўмдириш керак эмас. Ундай сув узоқ муддатгача қиздиради, айниқса бачадонни, сийдик қовуғини ва йўгон ичакни. Лекин у ёмон ва оғирдир.

Ҳаммомга тушмоқчи бўлган киши шошмасдан, тинчгина ва аста-секин чўмилиши керак. Соғлиқни сақлашга бағишланган бобда сен яна ҳаммом ҳақида айтилганларга қўшилиши керак бўлган сўзларга, шунингдек, совуқ сув исте'мол қилиш ҳақидаги сўзга йўлиқасан.

Иссиқ қуёшда баданни қиздириш, хусусан у тез юриш ва чопиш каби кучли ҳаракатлар вақтида бўлса, чиқиндиларни кучли равишда тарқатади, терлатади, қорин кўпчишини йўқотади, гавда бўшашгандаги ва истисқодаги шишларни тарқатади, нафас қисиш ва «тикка нафас олиш»га фойда қилади, узоқ чўзиладиган совуқ бош оғриғини тузатади, совуқ мизожли мияни кучайтиради.

[Офтобда ўлтиручининг] таги ҳўл бўлмасдан, у қуруқ жойда ўлтирса, сон ва буйрак оғриғи, моховдаги оғриқларга ва қон тўхтаб қолганда фойда қилади, шунингдек бачадонни тозалайди.

Агар тана қуёшдан та'сирланса дағаллашади, қуриб ёрилади ва қораяди. Шунда тана тешикларининг оғзи гўё куяди ва [моддаларнинг] тарқалишига йўл қўймайди.

Қуёшда бир жойда ўлтириш унда кўчиб юришга қараганда терини кучлироқ куйдиради, бунда [моддаларнинг] тарқалишига қаршилиқ кўпроқ бўлади. ||

Тери атрофидаги намликларни кўпроқ қуритадиган қумлар денгиз 59a қумларидир. Ба'зан у иссиқ бўлса унда ўлтирадилар, ба'зан ўзларини унга кўмадилар, ба'зан баданларига оз-оздан сепадилар. Шунда у оғриқларни тарқатади, қуёш бобида айтилган касалликларни тузатади ва умуман гавдани қаттиқ қуритади.

Зайтун ёғи каби нарсаларга тушишга келсак, у чарчаган кишиларга, узоқ чўзиладиган совуқ иситмаларга фойда қилади, шунингдек бўғин нервлари оғриғи блан бўладиган иситмаларга, тиришиш ва тортишиши бор кишиларга, сийдиги тутилганларга ҳам фойда қилади.

Зайтун ёғи ҳаммомдан ташқарида қиздирилган бўлиши керак. Агар унда тулки ёки сиртлон [гўшти] биз айтгандек қилиб пиширилса, бўғин

оғриқларини ва подаграни тузатишда энг яхши иложлардан ҳисобланади.

Юзни ҳўллаш ва сув сепиш юрак сиқилиши ва иситма алангаланиши натижасида бўшашган қувватни аслига қайтаради. Бу ишни ҳушдан кетишда ҳам қилади, айниқса уни гул суви ва сирка блан аралаштириб [сепилса]. Ба'зида иштаҳани яхшилаб оширади. Лекин назла ва бош оғриғиси борларга зарар қилади.

ИККИНЧИ ЖУМЛА. ГАВДАДА ПАЙДО БУЛАДИГАН ҲОЛАТЛАРНИНГ САБАБЛАРИНИ БИРМА-БИР САНАБ ЧИҚИШ

БУ ЯИГИРМА ТУҚҚИЗ ФАСЛДАН ИБОРАТ

Биринчи фасл. Қиздиручилар ҳақида

Қиздиручилар бирнеча турдан ибсратдир. Чунончи, му'тадил миқдордаги овқат ва му'тадил ҳаракатлар; буларга қуйидагилар киради: му'тадил бадантарбия машқлари, му'тадил уқалаш ва ишқалаш, тилмай қортиқ қўйиш, чунки тилиб қўйилган қортиқ ўзининг қонни бўшатиши блан совутади. Шунингдек, қиздиручиларга анчагина кучлик ва тез, лекин узоқ ва ҳаддан ташқари бўлмаган ҳаракатлар, иссиқ овқат ва иссиқ дорилар, ўзининг ҳавоси ва суви блан қиздиручи му'тадил даражада иссиқ бўлган ҳаммом, қиздиручи ишлар, ўта даражада қизиб кетмаган нарсалар блан тўқнашиш, масалан, ҳаво ва буғлаш, му'тадил, уйғоқлик ва юқорида айтилган шартга риоя қилинган ҳолда му'тадил уйқу, ғазаб,— ҳарқандай ҳолда ҳам,— ҳаддан ташқари бўлмаган қайғу,— чунки у ҳаддан ташқари бўлса совутади,— ва му'тадил шодликлар киради.

Чириш ҳам қиздиради, чунки унинг ўзига хос хусусияти ёт бир иссиқлик туғдиришдан бошқа нарса эмасдир ва унинг фаолияти мутлақ қиздиришдир. Броқ қиздириш куйдириш эмас, чунки қиздириш, албатта, куйдиришдан пастроқ бўлади.

[Қиздириш] кўпинча ҳали чириш бўлмай туриб, ёки ба'зан, чиришдан бироз илгарироқ пайдо бўлади. Чунки чириш ташқи қизитучи сабаб йўқолгандан кейин [гавдада] ташқи иссиқликнинг қолиши туфайли келиб чиқади. [Бу иссиқлик] ҳўл моддада алангаланади ва ҳўллигини ўзгартиради, ҳамда ҳўлликни у модданинг мизожи учун яроқсиз ҳолга келтирса-да, ҳали табиий мизож турларидан бўлган биронта бошқа мизожга айлантирмайди. [105] Чириш ба'зан ҳўл иссиқликни ўзгартириб, уни мизож турларидан бунисига эмас, бошқасига яроқли ҳолга келтиради ва бу {ҳол} чириш блан бўлмай, ҳазм қилиш йўли блан амалга оширилади.

[Қиздиручи сабаблардан бири бўлган] куйдириш қуруқ жавҳардан ҳўл жавҳарни ажралишидир. Бунда ҳўл жавҳар юқорига кўтарилиб, қуруқ жавҳар чўқади. Оддий қизитиш эса ҳамма ҳўлликларни ўз табиий тур сифатларида қолиб, фақат қизиганроқ бўлишларидан иборатдир. Гавданинг бетидаги зичланиш ва ичидаги сийракланиш ҳам қиздиручилардандир. Чунки гавданинг бетидаги зичланиш бугни чиқармай ушлаб туриши, гавданинг ичидаги сийракланиш эса, бугни ташқарига чиқариб туриши блан қизитадилар.

Жолинусда мазкур [қиздиручи] сабабларни қисқартириб, беш жинс блан ифодалаш одати бор эди, ҳаддан ташқари бўлмаган ҳаракат, ҳаддан ташқари қизитиб юбормайдиган [наrsa] блан тўқнашиш, ичга қабул қилинадиган иссиқ модда, зичланиш ва чириш.

Иккинчи фасл. Совитучилар ҳақида

Совитучилар ҳам бирнеча турдан иборатдирлар. [Булар қуйидагилардир]: ҳаддан ташқари ҳаракат,— чунки у туғма иссиқликни ортиқ даражада пасайтиради,— ҳаддан ташқари ҳаракатсизлик,— чунки у 596 туғма иссиқликни бўғади,— || ичимлик ва овқатларни ҳаддан ташқари кўп ейиш ва ичиш, ҳаддан ташқари кам овқатланиш, совуқ овқат, совуқ дорилар, ҳаддан ташқари қизиган нарсалар — ҳаво, буғланиш, ҳаммом сувлари блан тўқнашиш, ва шунингдек гавданинг туғма иссиқлик чиқиб кетадиган [даражада] кучли сийракланиши.

Шунингдек, узоқ вақт ҳаммомда бўлиш каби му'тадил қиздиручи нарсалар блан давомли тўқнашиб туриш, туғма иссиқликни чиқармай қўядиган қаттиқ зичлик, амалда совитучи нарсалар блан тўқнашиш ва айни вақтда иссиқ бўлса ҳам совитиш хусусиятига эга бўлган нарсалар ҳам юқоридагиларга кирадилар.

Туғма иссиқликни сақлаб қолучи ўта даражада турилиб қолишлар, ва шунингдек ўта даражада бўшалиш ҳам [совитучилардандир], чунки бўшалиш иссиқлик моддасини хароб этиб, ўз орқасидан руҳни эргаштириб, чиқиндилар блан тикилиш ҳосил қилади.

Органларни маҳкам ва давомли боғлаб юриш ҳам совитади, чунки у иссиқлик йўлини тўсади. Шунингдек, ҳаддан ташқари қайғу, ҳаддан ташқари қўрқиш, ҳаддан ташқари шодлик, ҳаддан ташқари лаззатланиш, совитучи иш ва [хилтлардаги] чиришга қарама-қарши бўлган хомлик ва етилмаганлик ҳам юқоридагиларга кирадилар.

Фазилатли ҳаким Жолинус буларнинг ҳаммасини қисқа қилиб олти жинс блан баён қилган: ҳаддан ташқари ҳаракат, ҳаддан ташқари ҳаракатсизлик, совитучи, ёки [туғма иссиқликни] эритиб юбориш даражада қизитучи нарсалар блан тўқнашиш, совуқлик, ҳаддан ташқари кам овқатланиш ва ҳаддан ташқари кўп овқатланиш.

Учинчи фасл. Ҳўлловчилар ҳақида

Ҳўлловчи сабаблар кўпдир. Буларга ҳаракатсизлик, уйқу, [гавдадан] чиқариб туриладиган нарсаларни турилиб қолиши, қуритучи хилтнинг чиқариб ташланиши; кўп овқатланиш, ҳўлловчи овқат ва ҳўлловчи дорилар, ҳўлловчи [нарсалар] блан тўқнашиш,— айниқса ҳаммомда ва хусусан овқатдан сўнг,— совитучи ва [ўзида] ҳўллик сақловчи нарсалар блан тўқнашиш, енгил қизиш туғдиручи ва ҳўлликни оқизадиган нарсалар блан тўқнашиш ҳамда мутадил шодликлар киради.

Тўртинчи фасл. Қуритучилар ҳақида

Қуритучи сабаблар ҳам кўпдир. Булардан, масалан, ҳаракат, уйғоқлик, [суюқликни] тез-тез чиқариб туриш ва жинсий алоқа, кам овқатланиш,— [айниқса] қуруқ овқат ейиш,— қуритучи дорилар, ҳар турли ҳаддан ташқари руҳий ҳаракатларнинг кетма-кет олмошиниб туриши ва қуритучи нарсалар блан тўқнашишлар.

Шу жумладан буриштиручи сувда чўмилиш ва органи ўзига овқатни тортишига ҳалақит беручи, шунингдек овқатни ўтишига тўсқинлик қилучи ва сиқиб тиқилиш ҳосил қилучи музлатучи, совуқ, ҳаддан ташқари иссиқ ва ҳаддан ташқари эритучан нарсалар блан тўқнашиш ва шунингдек ҳаммомда тез-тез чўмилиш ҳам юқоридагиларга киради.

Бешинчи фасл. Шаклни бузучи сабаблар ҳақида

Шаклни бузучи сабабларга бошланғич яратилишда пайдо бўлган сабаблар киради.

Бу сабаблар натижасида уруғда бўлган янги шакллари тузучи ёки ўзгартиручи куч [106] ўз ишини охирига етказишга қобилиятсиз бўлиб қолади. Бачадондан ажралиб чиқишда юз беручи сабаблар ва болаларни [биринчи] йўргаклаш вақтида ва [қўлга] олганларида учрайдиган сабаблар ҳам шаклни бузучи сабаблардандир. Шунингдек, йиқилиш, урилиш каби ташқаридан воқи' бўладиган сабаблар, ҳали гавда органлари мустаҳкамланмай ва қувватланмай туриб юришга интилиш блан боғлиқ бўлган сабаблар ҳам бор. [Шаклнинг бузилиши] мохов, сил, тиришиш, бўшашиш ва қотма касалликлари каби сабаблардан, ба'зан ҳаддан ташқари тўлаликдан, ба'зан ҳаддан ташқари ориғликдан, у яна шишлардан келиб чиқади ва ба'зан ҳомиладорлик натижасидаги касалликлардан, яраларнинг ёмон битишларидан ва бошқа сабаблардан бўлади.

Олтинчи фасл. Тиқилиш сабаблари ва йўлларнинг торайиши ҳақида

Тиқилиш йўлларга бирор ёт нарса тушиб қолиши натижасида пайдо бўлади. Бу ёт нарса, ўзининг жинси блан,— масалан, тош,— миқдори блан,— масалан, кўп чўкма,— кайфияти блан я'ни қотиб қолган қон ка-

би,— ғализлиги, ёпишқоқлиги, ва қуюқлиги блан ёт бўлиши мумкин. Йўлларга кириб қолиш блан уларни тиқилтириб қўядиган нарсаларнинг турлари мана шу. ||

60a Булар жумласидан йўлчаларнинг бир жойида тўхтаб қоладиганлари, тебраниб турадиганлари, ёки бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юрадиганлари ҳам бор.

Гоҳо йўлда бўлган яраларнинг битиши ва эт олиши блан, ёки унда бирор ортиқча нарсанинг ўсиб чиқиши блан,— масалан, тўсиб қўючи сўгалга ўхшаб ўсиб чиққан гўшт,— ва шунингдек йўлга ёндошиб турган сиқучи шиш туфайли ҳам тиқилиб қолиш воқеи бўлади.

Қаттиқ совуқдан сиқилиш, ёки сиқучи дорилардан келиб чиққан кўпгина қуриш, шунингдек, ушлаб туручи кучнинг қаттиқ таъсири, ёки қаттиқ сиқучи боғичнинг босиши ҳам тиқилиш сабабларидандир.

Қишда чиқиндиларнинг кўплаб тутилиб қолиши ҳамда совуқ таъсирида сиқилиш натижасида тиқилиш кўп бўлади.

Еттинчи фасл. Йўлларнинг кенгайиш сабаблари ҳақида

Ушлаб туручи кучларнинг бўшлиги, ёки ҳайдаб чиқаручи кучларнинг қаттиқ ҳаракати таъсирида йўллар кенгайдилар. Нафас тиқилишининг таъсири ҳам шунга оиддир. Очучи дорилар, ёки сусайтиручи иссиқлик ва ҳўллик дорилар ҳам кенгайтиручи сабаблардандир.

Йўллар, шу юқоридагиларнинг акси бўлган тақдирда ва шунингдек тиқилишдан ҳам тораядилар.

Саккизинчи фасл. Ғадир-будирликнинг сабаблари ҳақида

Бирор қаттиқ шилучи сабабнинг ёриши блан,— масалан, сирка ва аччиқ чиқиндилар,— тарқатиши блан,— масалан, денгиз кўпиги ва ўткир чиқиндилар,— ёки бирор тортиштиручи сабабнинг қуритиши блан,— масалан, буриштиручи нарсалар,— ёки қалинлаштириш натижасида ғадир-будир қилучи совуқлик сабаблар блан, ёки органнинг маълум бир ерида тупроқ бўлақларининг туриб қолиши блан, масалан, чанг ғадир-будирлик ҳосил бўлади.

Тўққизинчи фасл. Силлиқлик сабаблари ҳақида

Силлиқлик сабабларига ўзининг ёпишқоқлиги блан ёпиштиручи, ёки енгил эритиши блан моддани суюлтириб оқизучи ва орган бетидан ғадир-будирликни кетказадиган эритучи сабаблар кирди.

Унинчи фасл. Чиқиш ва ўрнидан қўзғалиш сабаблари ҳақида

Ўрнидан қўзғалиш чўзилиш натижасида,— масалан, бир одамнинг бирор органини токи чиқиб кетгунга қадар чўзиб тортиш,— ёки бирор

органга таянганда у органни ўз ўрнидан қўзғатиб юборарлик даражада қаттиқ ҳаракат қилиш натижасида ҳосил бўлади,— масалан, оёқни буралиб кетиши. [Шунингдек] бўшаштиручи ва ҳўлловчи сабаб та'сирида,— чунончи, даббада бўлганидек,— ёки бойлоқ моддасининг бузилиб кенгайиши натижасида кемириш ва чиритиш блан бузучи сабаблар та'сири остида ҳам [чиқиш ва ўрнидан қўзғалиш] пайдо бўлади. Масалан, мохов касалида, ёки қўймуч нервининг яллиғланишида шундай бўлади.

Ун биринчи фасл. Биров-бировига яқинлаштириш мумкин бўлмаганлиги орқасида органларнинг ёмон жойлашишлари сабаблари ҳақида

Бунинг сабаблари: йўғонлашиш, ярадан қолган ўрин, тиришиш, қувватсизлик, бўғинлардаги хилтларнинг қуриши ва [бўғиннинг] тошдек қоғтиб қолиши ёки [ёмон жойлашишнинг] туғма бўлишидан иборатдир.

Ун иккинчи фасл. Биров-бировидан йироқлаштириш мумкин бўлмаганлиги орқасида органларнинг ёмон жойлашишлари сабаблари ҳақида

Бунинг сабаблари: йўғонлашиш, яра ўрнидан эт униши, тиришиш ёки туғма иллатлардир.

[107] Ун учинчи фасл. Ғайритабiiй ҳаракатларнинг сабаблари ҳақида

Бунинг сабаблари [гоҳо] қуруқ қалтиришда бўлганидек, бўшаштиручи қуруқлик ва ба'зан қуруқ ҳиқичоқ ва қуруқ тиришишдагидек тириштиручи қуруқлик; ёки тиришиш [пайдо қилучи] чиқиндилар, ёки кучнинг йўлини тўсиб беркитиш натижасида уни органга ўтказмай қўядиган чиқиндилар та'сирдан иборат.

Сабаблар, қалтиратадиган бадан увишишидек ўзининг совуқлиги блан ёки тана тукларининг ҳурпайишидаги каби куйдиручанлиги блан зарар келтирадиган чиқиндилар, ёки туғма иссиқликнинг чуқур жойлашиши ва кам бўлган табиий иссиқликдир. Бундай ҳолда мушаклар ташқаридан совуқни қамраб олиб тарқалишга ва қутилишга интилуи, [худди этнинг учишида бўлганидек], шамол пайдо қилади.

Биз айтамиз: бу зарар келтиручи модда ёки буғсимон ва озгина бўлади ва бу ҳолда шамол эсноқ пайдо қилади, ёхуд кучлироқ [бўлади], бунда [шамол], агар у ҳаракатсиз бўлса, ҳолсизлик ва чарчашлик ҳосил қилади; агар у ҳаракатда бўлса — ҳолсизликнинг бошқа ҳархил турларини пайдо қилади, улар ҳақида биз яна гапираимиз.

Агар [шамол] кучлироқ бўлса, тана тукларининг ҳурпайишини ва агар яна ҳам кучлироқ бўлса — қалтиратадиган бадан увишишини пайдо қилади. Агар модданинг шамоли мушак ичида қамалган бўлса, у эт учишини ҳосил қилади.

Ун тўртинчи фасл. Суякларнинг катталаниши ва ғуддаларнинг пайдо бўлиш сабаблари ҳақида

Бунинг сабаби — модданинг кўплиги ва жалб қилучи қувватнинг ўз-ўзича кўпайиши ва шунингдек жалб қилучи қувватнинг ишқалаш ва буғлаш ёрдами блан кучланишидир. Масалан, қатрон ва шунга ўхшаш нарса-
606 салар блан буғлаш. Бу || ғуддаларга эмас, балки суякларга оиддир.

Ун бешинчи фасл. [Суякларнинг] кичрайиш сабаблари ҳақида

Бу ёки яратилишнинг аввалида модданинг етишмовчилиги, ё ҳомиладор қилучи кучнинг хатоси ва кучсизлиги орқасида, ёки ба'зан ажралиш, зарба ва совуқдан бузилиш каби ташқаридан [келучи] офатлар натижасида, ба'зан эса, суяк кемирилиши ва чириш каби ичкаридан бўлади.

Ун олтинчи фасл. Узлуксизликнинг ажралиш сабаблари ҳақида

Бунинг сабаби ичкаридан ёки ташқаридан бўлади. Ичкаридан бўладиган сабаблардан — еючи, куйдиручи, ҳўлловчи, бўшаштиручи, қуриту-чи ва дарзлик ҳосил қилучи хилт, ёки, масалан, кенгайтиручи ел блан тўлиш, ёки [органда] турғун бўлган ел блан тўлиш, ёки хилтнинг ҳаракати та'сирида чўзучи хилт блан тўлишлардир. Бу хилт гавдадан чиқиши, ёки гавдага тарқалиб кириши блан кучли ҳаракатни ривожлантиради. Турғун хилтнинг тўлиб кетиши ҳам шулар жумласидандир.

Булар ҳаммаси, ёки кучли ҳаракатдан, ёки модданинг кўплигидан воқе' бўлади, масалан, ҳайдаб чиқаручи кучнинг ғайритабиий қаттиқ ҳаракати, ёки тўлишликдан кейинги ҳаракат. Яна қаттиқ овоз ва сажраш ва масалан, шишларнинг ёрилиши ҳам шуларга ўхшашлардандир.

Ташқаридан бўладиган сабабларга келсак, булар, масалан [бачадондаги] бола, ёки оғир юклар каби чўзучи жисмлар, ёки кесучи нарса, масалан, қилич, ёки олов каби куйдиручи, ёки тош каби майдаловчи жисмлардир. Буларга ўхшаш [жисмлар] агар бўшлиққа учрасалар, ёриб кирадилар, агар тўлаликка дуч келсалар, томирларни ёрадилар. Шунингдек, тешиб юборучи жисмлар,— масалан, ўқ, ҳамда чақучи ва тишловчилар,— масалан, қутирган ит, илон ва одам,— юқоридаги [сабабларга] кирадилар.

Ун еттинчи фасл. Яраларнинг сабаблари ҳақида

Булар — ёрилган шиш, ёки очилган жароҳат, ёки ўйилучи ҳуснбузарлардир.

Ун саккизинчи фасл. Шишиш сабаблари ҳақида

Бу сабабларнинг ба'зилари моддадан, ба'зилари эса органларнинг тузилишидандир. Моддадан бўладиган [сабаблар] юқорида айтилган олти нарса блан тўлишлиқдир.

Органларнинг тузилишидан бўладиган сабабларга келсак,— бу ҳайдаб чиқаручи органнинг кучи, қабул қилучи органнинг кучсизлиги ва унинг чиқиндиларни қабул қилишга тайёрлигидир. Бу [тайёрлик] модданинг табиати жиҳатидан ва органнинг шу учун тузилган бўлишидан, масалан, тери,— ёки озғинлиги натижасидан,— масалан, бўйиндаги, қулоқ орқа томондаги, қўлтиқ остидаги ва човлардаги без гўштлар каби,— шунингдек, органга келаётган йўлларнинг кенглиги ва ундан чиқадаган йўлларнинг торлигидандир.

Органнинг [бошқа орган] тагида жойлашганлигидан, унинг кичиклиги ва келаётган овқат моддасини қабул қилиш учун торлиги ёки шикастланганлиги туфайли овқатни ҳазм қилиш учун кучсизлигидан; ёки бирор моддани [унинг ичида] тўхтатиб қўючи зарбадан; ёки бадантарбия ҳаракатлари таъсирида тарқалучи нарсаларнинг тарқалмай қолишидан, ёки [чиқиндиларни] жалб этучи ҳаддан ташқари иссиқликдан ҳам шиш пайдо бўлади. Бу иссиқлик гўштдагидек, табиий [108] ёки бирор иситучи модда, қаттиқ бир ҳаракат ёки оғриқ блан вужудга келтирилган иссиқликдир.

Синиш юқорида кўрсатилган сабабларнинг биронтаси таъсирида шиш пайдо қилади, масалан, майдаланиш, ёки, органнинг қисилиши ва ўрнига солиш учун чўзилиши. Суякнинг ўзи, тўғрироғи тишлар ҳам, гоҳо шишадилар. Чунки улар овқатдан ўсадилар, ҳамда ҳўллик ва чирлишни қабул қиладилар. Шунинг учун ҳам [улар] шишишга қобилятлидирлар.

Ҳн тўққизинчи фасл. Оғриқнинг сабаблари ҳақида умумий сўз

Оғриқ ҳайвонлар гавдасида воқе' бўладиган ғайритабиий ҳоллардан бири бўлгани учун, биз унинг сабаблари ҳақида умуман гапириб ўтамиз ва айтамиз: оғриқ биронта ёқимсиз нарсани сезишдир. Оғриқ сабабларининг йиғиндиси икки хилдан иборат. [Бири] мизожни тўсатдап ўзгартирадиган, я'ни мизожни бузадиган ва [иккинчиси] узлуксизлигининг ажралишини келтириб чиқарадиган [сабаблар].

Мос келмайдиган мизож бузилишидан мен [қуйидагини] тушунаман: органларнинг моддаларида қандайдир бир мизож жойлашган бўлиб, лекин кейин уларда бу мизожга ёт ва қарама-қарши бир мизож пайдо бўлиши блан органлар аввалги ҳолига қараганда иссиқроқ ёки совуқроқ бўлиб қоладилар. Шунинг учун ҳис қилучи куч бирор ёқимсиз нарса пайдо бўлганини сезади ва орган оғрийди. Демак, оғриқ ёқимсиз [омилнинг] бирор ёқимсиз нарсасидек ҳис қилинишидан иборат. ||

Мос келадаган мизож бузилиши бутунлай оғриқ пайдо қилмайди ва сезилмайди. Масалан, ёмон мизож органларнинг жавҳарларини эгаллаб, уларда аслий мизожни йўқ қилиб, ўзи худди аслий мизождек бўлиб олади ва бу оғриқ пайдо қилмайди, чунки бундай ҳол сезилмайди. [Гап

шундаки], ҳис қилучи [орган] ҳис қилинадиган [нарсанинг] та'сирини ўзига қабул қилиши керак. Аммо у, ўзига жойлашиб олган ҳолатнинг та'сирини, агар у ҳолат уни бошқа бир ҳолатга ўзгартирмаса, қабул қилмайди, балки [орган], фақат бирор қарама-қарши, ташқаридан кирадиган ва бошқа бир ҳолатга айлантириб ўзгартирадиган ёт нарсадан та'сир қабул қилади. Шунинг учун сил иситмаси блан оғриган касал, унинг ҳарорати ҳар кун, ёки кунора тутадиган иситма блан оғриган касалнинг ҳароратига қараганда анчагина кучлироқ бўлса ҳам, безгак кишидек иссиқлик сезмайди. Чунки ундаги ҳарорат доимо асосий органларнинг жавҳарида мустаҳкамланган бўлади. Кунора тутадиган иситмада эса, ҳарорат касал хилтнинг ёндошлиги туфайли, табиий мизожи сақланиб қолган органни ўраб олади. Шундай қилиб, хилт органдан узоқлашганда, орган ўзининг аввалги мизожида қолади ва ҳарорат унда барқарор бўлмайди, фақат, агар у қаттиқ ёпишиб олмаган ва касаллик силга айланмаган бўлса.

Мувофиқ келадиган мизож бузилиши органни аста-секин эгаллайди ва соғломлик ҳолда учрайди. Мана тушунарлироқ қиладиган мисол: агар антикучи [бир] одамни қишда қўққисдан ҳаммомда чўмилтирсалар, қайноқ, ҳатто илиқ сувда чўмилиш ҳам, у [одам] учун ёқимсиз ва зарарли бўлади, чунки унинг гавдасининг сифати [иссиқ сувдан] йироқ ва унга қарама-қаршидир. Сўнгроқ [у] одам унга та'сир кўргазиб турган совуқ ҳолатдан йироқлашиб [иссиқ сувга] ўрганади ва лаззатланабошлайди, кейин, у бироз вақт ҳаммомнинг ички хонасида ўтиргач, ба'зан, унинг гавдаси сувга қараганда иссиқроқ бўлиб қолади ва агар уни устидан худди ўша биринчи сувдан куйсалар эти сесканади ва сув унга совуқдай бўлиб туйилади.

Сен энди буни билганинг учун, биз айтамизки, гарчи оғриқ сабабларининг икки хилидан бири мувофиқ келмайдиган мизож бузилиши бўлса ҳам, ҳарқандай мизож бузилиши номувофиқ бўлавермайди. Чунончи, иссиқ ўз моҳияти блан, совуқ ҳам ўз моҳияти блан, қуруқлик бирон восита блан оғриқ пайдо қилади, ҳўллик эса, албатта, ҳеч оғриқ туғдирмайди. Чунки совуқлик ва иссиқлик фаол сифатлардир, қуруқлик ва ҳўллик эса ғайри фаол сифатлардир. [Бу икки сифатнинг] моҳияти бир жисм булар воситаси блан бошқа бир жисмга та'сир кўргазишида эмас, балки бир жисм бошқа бир жисмдан та'сирланишидадир. Аммо қуруқликка келсак, у фақат шунинг учун бирон восита орқали оғриқ ҳосил қиладигани, унинг кетидан бошқа жинслардан бўлган бир сабаб эргашади, чунончи узлуксизликнинг ажралиши, чунки қуруқлик, ба'зан кучлик сиқилиш орқасида узлуксизликнинг ажралишига сабаб бўлади.

Жолинуснинг та'лимотини текшириб қаралса, унингча, оғриқнинг асл сабаби узлуксизликнинг ажралишидан бошқа нарсаси эмас. Иссиқлик [Жолинусча] узлуксизликни ажратгани учунгина оғриқ пайдо қи-

лади, совуқлик ҳам фақат унинг кетидан келучи узлуксизликнинг ажралиши туфайли оғритади.

Совуқлик шу қадар қаттиқ зичлаштиради ва тўплайдики, бунда [органнинг] бўлакчалари зичланиш ҳосил бўлаётган жойга қараб тортиладилар, ҳамма совуқ [ўзига] тортаётган жойдан ажраладилар. Жолинус бу ҳақда жуда кўп гапирди ва ҳатто ўз китобларидан бирида маълум қилдики, ҳамма сезилучи нарсалар шу хилда азоб берадилар. Мен эса айтмоқчиманки, бўлакчаларнинг ажралиши блан, ёки кетидан яна ажралиш ҳосил бўладиган тўпланиши блан азоб берадилар. Шу хилда кўринучи нарсалардаги [109] қоралик [бўлакчаларни] кучли тўплагани учун оғритади, оқлик эса кучли ажратгани учун оғритади. Тотиладиган нарсалардаги аччиқлик, шўрлик ва нордонлик ҳаддан ташқари ажратиши, тахирлик эса кетидан ажралиш ҳосил бўлучи ҳаддан ташқари буриштириши блан оғритадилар. Ҳидлаш ҳам худди шундай. Шунингдек қаттиқ овоз ҳам ҳавонинг қулоқ тешиги [пардаси]га тўқнашишдаги кескин ҳаракати таъсирида бўлакчаларни ажратиб оғритади.

Броқ бу ҳақда тўғри фикр шуки, мизожнинг ўзгариши асосан оғриқларни ҳосил қилучи бўлгани учун, гарчанд бунда баъзан узлуксизликнинг ажралиши бўлса ҳам, оғриқ пайдо қилучи хиллардан биридир. Бунинг ишончли баёни табобатда йўқ, балки фалсафанинг табиий қисмидадир, аммо биз уни озгина қисмини кўрсатиб ўтамыз ва айтамыз: оғриқ, баъзан [оғриган] органнинг ҳамма бўлакчаларида бирхил бўлади, узлуксизликнинг ажралиши эса, албатта ҳечқачон ҳамма бўлакчаларда ўхшаш бўлмайди; демак, узлуксизликнинг ажралишидан холи бўлган бўлакчаларда оғриқнинг мавжуд бўлиши узлуксизликнинг ажралишидан бўлмай, балки || мизож бузилишидан бўлади. Ва яна совуқ ўзининг сиқадиған, тўп- 616 лайдиган ва умуман совутадиған жойида оғриқ ҳосил қилади. Узлуксизликнинг совуқдан ажралиши эса [совуқ] совутадиған жойда бўлмай, балки совуган жойнинг атрофида бўлади. Ва яна оғриқ албатта бирор ёқимсиз нарсанинг кутилмаган таъсири, — у ёқимсиз бўлгани учун — тўсатдан сезишдир, демак, оғриқ — кутилмаган ёқимсиз ҳисдир. Бу таърифнинг аксини олинганда: ҳарқандай ёқимсиз сезги, ёқимсиз бўлгани учун — оғриқ ҳосил қилучидир.

Сен ўйладингмики, агар совуқлик сезилса ва бу совуқлик мизожни бузса, — чунки совуқлик мизожни бузади, лекин ундан, масалан, узлуксизликнинг бузилиши, вужудга келмайди, — бу ҳолат ёқимсиз сезги бўлоладими, ёки оғриқ бўлоладими? Шундан билинадики, мизожнинг тўсатдан ўзгариши, худди узлуксизликнинг ажралишидек оғриққа сабабчи бўлади. Оғриқ ҳароратни зўрайтириши блан оғриқ кетидан яна оғриқ пайдо қилади. Оғриқдан сўнг бирор оғриқ ҳисси берадиган, аммо ҳақиқий оғриқ бўлмаган бир нарса қолади. Бу ўз-ўзидан тарқалиб кетадиган ҳислардан биридир. Нодон киши уни даволашга машғул бўлади ва бу блан зарар етказади.

Йигирманчи фасл. Оғриқ [турларининг] сабаблари ҳақида

Оғриқнинг номга эга бўлган турларининг йиғиндиси куйидагилардан иборат: қичитма оғриқ, қаттиқ оғриқ, санчиқ оғриқ, босиб оғриш, чўзиб оғриш, йиртиб оғриш, синиб оғриш, суст оғриш, пармалаб оғриш, симиллаб оғриш, увишиб оғриш, лўққиллаб оғриш, оғирлик сезиб оғриш, толдиручи оғриқ, ачитиб куйдиручи оғриқ.

Мана булар оғриқнинг ўн бешта тури.

Қичитма оғриқнинг сабаби гавдадаги қуюқ ёки шўр хилт, қаттиқ оғриқнинг сабаби — дағал хилтдир.

Санчиқ оғриқнинг сабаби қобиқни унинг узлуксизлигини ажратаётгандек қилиб энига чўзучи омилдир; бу хил оғриқ баъзан доимо бирхил ва баъзан ҳар хил ҳис қилинади.

Ҳис қилинишда баробар бўлмаган санчиб оғриш шундан вужудга келадики, қобиғи чўзилган орган блан ўша қобиқ тегиб турган орган ўз майда бўлакчаларида қаттиқлик ва юмшоқлик блан ўхшаш бўлмайдилар. Масалан, зотилжам касалида шиш блан [юқорига] тортиладиган ўмов—қобирғаларни қоплаб турган пардага ўхшаш бўлмайди; ёки кўкрак-қорин тўсиғи ўша пардаларга [ўхшаш бўлмагани] каби, орган ҳаракат вақтида бўлакчаларга [нисбатан] ўхшаш бўлмайди. Ёки органнинг ҳис қилучанлиги ўзининг табиати блан, ё унинг баъзи қисмлари зарарланиб, баъзилари зарарланмаганлиги туфайли бирхил эмасдир.

Чўзиб оғришнинг сабаби шамол ёки хилтнинг нерв ва мушакларни тортишидир. [Бунда нерв ва мушаклар] гўё икки томонга тортилаётгандек бўлади.

Босиб оғришнинг сабаби орган [ўрнашган] жойни сиқучи моддадир, ёки [органи] ҳар тарафдан ўраб олучи шамолдир. Булар таъсирида [орган] худди сиқилгандек бўлиб босилади.

Йиртиб оғришнинг сабаби мушакдан ва унинг пардасидан тарқаладиган бирор моддадир. Бу модда пардани кенгайтиради ва унинг, ҳатто бутун мушакнинг ҳам бир бутунлигини ажратади.

Синиқ оғриқнинг сабаби суяк ва уни ўраб туручи парда орасидаги модда ёки шамолдир, ёхуд шу пардани куч блан сиқадиган совуқдир.

Суст оғриқнинг сабаби гўштнинг пайини эмас, мушагини кенгайтиручи моддадир. Унинг суст деб аталишининг сабаби, гўштнинг нерв, пай ва пардага қараганда юмшоқроқ, бўштроқ эканлиги учундир.

Пармалаб оғришнинг сабаби, йўғон ичакнинг жисми каби зич, йўғон органнинг қатламлари орқасида қамалган қуюқ модда ёки шамолдир. Булар парма блан бурагандек ҳис туғдириб, худди ичбуруғидек доимо органини ачитади ва оғритади.

Симиллаб оғришнинг сабаби, худди ўша [бураб оғришнинг сабаби бўлган] қуюқ модданинг ўша органда тўхталиб қолишидир, аммо бунда у [модда] йиртаётган вақтида [110] қамалган ҳолда бўлади.

«Қонун»нинг Андрей Альпагус томонидан таҳрир қилинган лотинча таржимасининг титул листи. 1544 й. Венеция босмаси.

Увишиб оғришнинг сабаби, ёки жуда совуқ мизож, ёки нервлар орқали органга оқиб боручи сезучи руҳ ўтадиган йўлларнинг тешиги беркилиб қолиши, ёки томирларнинг тўлиб қолишидир.

Лўқиллаб оғришнинг сабаби, совуқ эмас, балки иссиқ шишдир. Чунки совуқ шиш хоҳ қаттиқ бўлсин, хоҳ юмшоқ бўлсин, агар у иссиққа айланмаса, оғритмайди. Иссиқ шишдан оғриш қуйидаги хилда келиб чиқади: иссиқ шиш пайдо бўлган вақтда унга ёндош бўлган орган сезгир бўлса ва [бу органнинг] яқинида доимий уриб туручи қизил қон томирлари [артерия] бўлса, бу орган ҳали соғломлик вақтида чуқурликда [уриб турган] қизил қон томирлари ҳаракатини сезмайди. Бу орган касалланган ва шишган вақтда || эса қизил қон томирларининг уриши оғритадиган бўлади. 62a

Оғирлик сезиб оғришнинг сабаби, ўпка, буйрак ёки талоқ каби сезгисиз органдаги шишдир. Бу шиш ўзининг оғирлиги натижасида пастга қараб интилади ва органни, сезучан пўстни ва ўзи ўсаётган пардани [ўзичи билан бирга] тортади, ҳамда пўст парда билан биргаликда шишнинг пастга қараб интилишини ҳис қилади. Шунингдек, [оғир оғриқнинг сабаби] сезучан, аммо оғриқ таъсирида сезучанлигини йўқотган органдаги шишдир. Масалан, меъдага кириш жойдаги саратон [рак]да шундай бўлади. Меъдага кириш жойи [рак шишининг] оғирлигини сезади, лекин ҳисни йўқотиб юбориши туфайли оғритмайди.

Толдиручи оғриқнинг сабаби чарчаш,— бундай оғриқ «чарчашдан толдиручи» деб аталади, ёки чўзучи хилт,— бундай [хилтдан] пайдо бўлган нарсаларни «чўзиш орқасида толиш» деб аталади, ёки шамол, бундан бўлган нарсаларни «дам қилучи толиш» дейилади. Ёки бу ачиштирадиган хилт бўлади, бу вақтда бундан бўлган нарсаларни «яралик толиш» дейилади. Дармонсизликнинг бу турларидан ҳар хил таркиблар тузилади. Бунинг биз ўзига хос жойда баён қиламиз. Таркиблардан бири «шишлик» деб аталган толишдир. Бу чўзилиб толишдан ва яралик толишдан таркиб топади.

Ачитиб куйдиручи оғриқ эса, ўткир сифатли хилтдан келиб чиқади.

Йигирма биринчи фасл. Оғриқнинг тинчланиш сабаблари ҳақида

Оғриқнинг тинчланиш сабаби укроп, наша уруғлари каби оғриқни пайдо қилган сабабни кесучи ва ҳайдаб чиқаручи бирор нарса, ёки бирор ҳўлловчи ва ухлатучи нарсалар. Бу нарсанинг таъсири билан ҳис қилучи куч ичкарига кетади ва ишлашдан тўхтайтиди, масалан, маст қилучи нарсалар.

Совитучи нарсалар увиштиришлари билан оғриқни тинчлантирадиганлар — ҳамма оғриқни тарқатучи [воситалар] шундайдир. Айтилганлардан биринчиси ҳақиқатан оғриқни тинчлантиручидир.

Иигирма иккинчи фасл. Оғриқдан пайдо бўладиган ҳодисалар ҳақида

Оғриқ кучни тарқатиб юборади ва органларнинг ўзига хос ишларини бажаришларига йўл қўймай, ҳатто нафас олучининг нафас олишига ҳалақит беради. Ёки маълум [бир] ишни органда безовталлик туғдирадиган қилиб қўяди ёки уни ўқтин-ўқтин ё узлуксиз бўладиган қилиб қўяди, [я'ни] умуман ғайритабиий жорий бўладиган қилади. Оғриқ аввал органни қизитади, кейин эса, [хилтни] тарқатиб, хаёл ва руҳни қочириб совитади.

Иигирма учинчи фасл. Лаззатланишнинг сабаблари ҳақида

Бу [сабаблар] ҳам икки турлидир. Булардан бири — ғайритабиий мизожни тўсатдан ўзгартириши блан ҳис пайдо қиладиганлар тури. Иккинчиси узлуксизликнинг бирданига тикланишидан пайдо бўладиган тур. Тўсатдан воқи' бўлмаган нарса эса ҳис қилинмайди ва лаззатлантормайди.

Лаззатланиш — ёқимли [нарсани] сезишдир. Ҳарқандай ҳис сезиш қувватига қараб пайдо бўлади ва [у шу қувватнинг бирор] та'сирни қабул қилишидан бўлади.

Агар [та'сир] ёқимли ёки ёқимсиз бўлса, та'сир қабул қиладиган сезучи қувватга қараб, лаззат ёки оғриқ бўлади.

Ушлаб кўриб сезиш энг қаттиқ ҳис ва қабул қилинган ёқимли ёки ёқимсиз таассуротни узоқ сақловчи бўлганидан, қўпол табиатли кишилар учун ёқимли ҳислар ушлаб кўриб сезиш орқали катта лаззат бағишлайдилар, ёқимсиз ҳис қилиш эса бошқа қувватларга мансуб бўлган ҳисларга қараганда кўпроқ азоб етказилади.

Иигирма тўртинчи фасл. Ҳаракатларнинг оғритучанлик сабаблари ҳақида

Ҳаракатлар, улардан чўзилиш, майдаланиш ёки чиқиш воқи' бўлганлиги сабабли оғриқ етказиладилар.

Иигирма бешинчи фасл. Ёмон хилтларнинг оғритучанлиги ҳақида

Ёмон хилтлар куйдирган вақтларидагидек ўзларининг кайфиятлари блан, чўзган вақтларидагидек ўзларининг миқдорлари блан ёки ҳар иккала ҳолатни бирлашган та'сири блан оғритадилар.

[111] Иигирма олтинчи фасл. Елларнинг оғритиш кайфиятлари ҳақида

Ел органда чўзилиш ҳосил қилиб оғритади. Чўзучи шамол худди ме'да шишгандагидек бўшлиқларда ва ковакларда, еллик қулунждек органларнинг пардаларида ва толаларида, ёки мушакларнинг қатламларида, ёки суяклар устидаги пардаларнинг тагида, ёки мушак-

ларнинг атрофида, ёки тери блан гўшт орасида бўлади, ёки [ел] кўк-
рак мушаклари тагида ёйилганидек, орган [тагида] ҳам ёйилиб ётаолади.
Унинг тарқалиш тезлиги ва гавдада туриш муддати, [ел] моддаси-
нинг кўплиги ёки камлиги, зичлиги ё сийраклиги || ва органнинг гужли- 626
ги ё ғоваклигига қараб ҳархил бўлади.

Иигирма еттинчи фасл. Сассиқ кекириш ва тўлиб кетишнинг сабаблари ҳақида

Бу сабаблар [ба'зан] сиртқи ва ташқи бўладилар, масалан, кучли
ҳўллантиручи нарсаларни исте'мол қилганда гавда ҳўлловчи ейилади-
ган ва ичиладиган нарсаларга муҳтож бўлмайди. Агар шу икки нарса
биргаликда ва бир вақтда юз берганларида гавдада модда кўпаяди ва
табиатнинг уни устидан ҳукм юргизиш қобиляти бузилади; агар ҳам-
момдан кўп фойдаланилса,— айниқса овқатлангандан сўнг,— шундай
бўлади. Уринмасдан осойишда ҳаёт кечириш, бадантарбияни ва [мунта-
зам равишда] бўшатиб туришни тарк қилиш, овқат ва ичимликларда
инжиқлик, ёмон тадбир каби хилтларнинг сўрилишига тўсқинлик қилучи
омиллар ҳам сассиқ кекиришга сабаб бўладилар.

Ба'зан эса бу сабаблар ичкарида бўладилар. Масалан, ҳазм қилучи
куч ўзининг заифлиги туфайли овқатни ҳазм қилаолмайди, [шунингдек]
ҳайдовчи қувватнинг кучсизлиги ва ушловчи қувватнинг кучлилиги, ёки
йўлларнинг торлиги орқасида хилтлар қамалиб қолади ва бўшати-
майди.

Иигирма саккизинчи фасл. Турилиб қолиш ва бўшалишнинг сабаблари ҳақида

Буларнинг сабабини биз юқорида турилиб қолиш ва бўшалиш ҳақи-
даги айтган гапларни яхшилаб ўйлаб кўриб билиб олиш осон. Ўша
айтилган жойдан қидиринг.

Иигирма тўққизинчи фасл. Органлар кучсизлигининг сабаблари ҳақида

Кучсизликнинг сабаби ё гавдага, ёки орган устидан ҳукм юргизади-
ган ва қувватга эга бўлган руҳга, ёки шу қувватнинг ўзига оид бўлади.
Ба'зан органда мустаҳкамланиб оладиган бузилган, айниқса, совуқ мизож
органнинг ўзига хос [сабабдир]. Лекин иссиқ мизож ҳам, ба'зан худди
узоқ вақт ҳаммомда ўтириб беҳуш бўлиб қолган одамда бўлганидек, ор-
ганни бўшаштириб ва руҳнинг мизожини бузиб увиштириши блан совуқ
мизождек та'сир кўрсатади.

Қуруқ мизож зичлик ҳосил қилиб қувватни [органга] ўтишига тўс-

қинлик қилади, ҳўллик эса органи бўшаштириб унда тиқилиш ҳосил қилиш блан кучсизлантиради.

Ба'зан таркиб касалликларидан биттаси кучсизликнинг сабаби бўлади. Гарчи одам ташқаридан касал ва азобланаётганидек бўлиб кўринмаса ҳам, ма'лум органининг тўқималаридаги толаларининг сийракланиши айниқса бунга хосдир, чунки табиий ва иродали [кучларнинг] ҳамма та'сирлари толалар ва бу толаларнинг [маҳкам] бирлашиши туфайли пайдо бўлади. Ҳазм қилиш ҳам [овқатни] керакли даражада маҳкам ушлашни талаб қилади, бу эса толалар срқали амалга ошади. Руҳни ўзига хос бўлган сабаб, ё мизож бузилиши, ё ўзига хос бўшалиш блан тарқалиш, ёки бошқа [бир] нарсанинг бўшалишига эргашишдир.

Қувватга оид бўлган сабаб, ишларнинг қувватни кучсизлантиручи тезлиги ва унинг такрорланиб туришидир. Аммо бунга [кўпинча] бир сабаб иккинчи сабабга уланганидек, ба'зан руҳнинг тарқалиши ҳам уланади.

Агар биз [кучсизлик] сабабларини бошқача қилиб санаб чиқсак, ва шулар қаторида энг яқин сабабларни туғдиручи узоқ сабабларни келтирсак, улар орасида мизож бузилиш сабабларини топамиз. Бу сабабларга, бузилган ҳаво, сув ва овқат, шунингдек ёмон ҳид, бузилган сув ва ҳавода ёки гавдада заҳарли қувватнинг тарқалиши каби, руҳни аввалдан итариб ташловчи сабаблар киради.

Кучсизлик сабабларига бўшалиш блан боғлиқ бўлган ҳодисалар ҳам киради. Масалан, қон кетиши ва ич кетиш, айниқса суюқ хилтларнинг чиқарилиши ва истисқода сувнинг бирданига кўп миқдорда чиқиб кетиши. Шунингдек, кўп яраларни ёрганда ёки улар ўзлари ёрилганларида бирданига кўп йиринг оқиши.

Шу сабабларга, кўп терлаш ва ҳаддан ташқари бадантарбия ҳаракатлари ва шу жумладан, оғриқлар ҳам оиддирлар, чунки оғриқлар, мизож аллақачон ўзгарган бўлса ҳам, руҳни тарқатиб [112] юборади. Бу оғриқларга кўпроқ та'сир кўрсатадиган оғриқлар ҳам киради, [масалан], ме'да оғзидаги куйдиручи ёки тортучи оғриқ, ёхуд органининг бир бўлагидаги оғриқ, шунингдек юрак атрофига яқин ердаги ҳарқандай оғриқ.

Иситмалар баданда қон ва руҳни тарқатиш ва уларни чиқариш натижасида кучсизлантиради. Мизожнинг ўзгариши ва гавданинг тери тешикчаларининг ортиқча кенглиги ҳам тарқалишдан кучсизлик пайдо бўлишига анча ёрдам беради. Тез-тез оч қолиш ҳам шу жумладандир.

Ба'зан гавданинг кучсизлиги бирор органининг, ёки бошқа органининг 63a бир бўлаги кучсизлигининг натижасидир. | Масалан, ме'да оғзининг зарарланишидан келиб чиққан гавда кучсизлиги шу даражага етадики, ҳатто гавдадаги ҳамма қувват тарқалиб кетади.

Одамнинг юраги ва мияси кичик бир зарарланишдан қаттиқ та'сир-

ланса, бундай одам тезда аччиғланабошлайди ва арзимаган нарсадан хафа бўлаверади.

Кўпинча кучсизликнинг сабаби, кўп касал тортишдан ва ба'зан, бир органининг иккинчи бир органдан кучсиз қилиб яратилишидан ёки ўша органининг бошқа одамнинг худди ўшандай органидан кучсизроқ эканлигидан бўлади, масалан, ўпка ва мия. Кучли қилиб яратилган орган ўзидан қайтарган касалликни кучсиз орган тезроқ қабул қилади. Агар мияга махсус юқори ўрин берилмаганда эди, у шу сабаблардан чидаб бўлмайдиган даражада азобланган ва унда бу азоблар натижасида ҳеч қувват қолмаган бўлар эди.

УЧИНЧИ ТА'ЛИМ. ҚАСАЛЛИҚ БЕЛГИЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ЮЗ БЕРИШЛАРИ ҲАҚИДА

ИККИ БОБ ВА УН БИР ФАСЛДАН ИБОРАТ

Биринчи фасл. Белгилар ва уларнинг юз беришлари ҳақида умумий сўз

Соғлиқнинг юқорида айтилган уч ҳолатидан бирининг мавжудлигини кўрсатадиган белгиларнинг юз бериши уч жинснинг бирига оиддир. [Биринчидан]—бу ҳозирги аҳволга далолат қиладиган белги. Жолинус айтганки: «бундай белгидан фақат касалнинг ўзи фойда кўради, чунки у ўзига нима қилиш кераклигини билади». [Иккинчидан], ўтган аҳволни кўрсатадиган белги, Жолинус айтганки: «бундан фақат табибнинг ўзигина фойдаланади, чунки бу, табибнинг ўз ҳунарида илғор эканлигини кўрсатади ва унинг маслаҳатларига ишонч орттиради». [Учинчидан], келажакда бўладиган аҳволни кўрсатучи аломат. [Жолинус] айтганки: «бундан ҳар иккаласи ҳам фойдаланадилар: табиб бу [белги] унинг илмда олдинги ўринда эканлигини кўрсатишидан, касал эса ўзига қандай тадбирга риоя қилиш лозим эканлигини билиб олишлигидан фойдаланади».

Соғлиқ аломатларидан ба'зилари мизожнинг му'тадил эканлигига далолат қилади,— биз бу ҳақда ўз ўрнида гапирамиз,— ба'зилари эса таркибнинг тўғри ва баробар эканлигини кўрсатади. Бунга жавҳарга алоқадор бўлган аломатлар киради,— масалан, тузилиш, вазият, миқдор ва сон [ма'лум органда] керагича эканлигини кўрсатиш;— бу фикрлар ҳақида мен муфассал гапириб ўтдим,— шунингдек, хушсураг ва чиройилик жиҳатдан ёрдамчи сифатларга мансуб бўлган ва мукамалликни кўрсатадиган, я'ни ҳаракатларнинг тугалланганлигига ва уларнинг ҳамиша мукамал қолишларига далолат қиладиган аломатлар киради. Чунки иш ва ҳаракати тугалланган ҳарқандай орган соғлом бўлади.

[Органларнинг] ишларига қараб бошқаручи органлар ҳақида хулоса чиқариш усулига келсак, мия ҳақида эркин ҳаракатларнинг ҳолатига, ҳиснинг ишларига ва фикр қилишга қараб; юрак ҳақида пульсга ва нафас олишга қараб; жигар ҳақида эса нажас ва сийдикка қараб хулоса чиқарилади. Чунки, жигарнинг кучсизлиги орқасида нажас ва сийдик янги гўшт ювилган сувга ўхшаш бўлиб қолади.

Касаллик ҳақида гувоҳлик беручи юз берадиган белгиларга келганда, улардан ба'зилари худди касалликнинг ўзини кўрсатади, масалан, иситмада пульс тезлигининг ўзгаручанлиги иситманинг ўзини кўрсатади; ба'зилари эса касаллик блан [зарарланган] жойни кўрсатади, масалан, «аррасимон» пульс кўкрак атрофида оғриқ сезилганда шиш парда ва кўкрак-қорин тўсиғида эканлигига далолат қилади, «тўлқинсимон» пульс эса, юқоридагига ўхшаш ҳолларда, шиш ўпканинг жисмида эканлигини кўрсатади. Ба'зи аломатлар касаллик сабабларини кўрсатади. Тўлиб кетишнинг ҳартурли аломатлари шундай бўлиб, уларнинг ҳарбир тури тўлиб кетишнинг қандайдир бир турини кўрсатади.

Юз беришлар. Ба'зи юз беришлар вақтлидир. Улар, ўткир иситма, санчучи оғриқ, нафас қисиш, йўтал ва зотилжамдаги «аррасимон» пульс каби, касаллик блан бирга бошланиб, бирга тамом бўлади. Ба'зилари учун аниқ вақт йўқ. Булар иситмадаги бош оғиригидек гоҳо касалликка эргашади ва гоҳо эргашмайди. Ба'зибир юз беришлар кризис аломатлари каби касалликнинг охирида келиб чиқади. Булар қаторига етилиш белгилари ва шунингдек етилмаганлик ва ҳалок бўлиш аломатлари киради. Бу юз беручи белгиларнинг кўп қисми ўткир касалликларда учрайди.

[113] **Аломатлар [белгилар].** Булардан ба'зилари ташқи органлар орқали [касалликни] кўрсатади ва юзнинг ранги, терининг қаттиқлиги, юмшоқлиги, иссиқлиги, совуқлиги ва бошқаларга мансуб бўлган, ушлаб кўриб сезиладиган ўзига хос сезилучилардан, ёки умумий сезгилардан олинади. [Бу кейингилар] органларнинг тузилишидан, вазиятидан, уларнинг ҳаракатли ва ҳаракатсиз бўлишидан олинади. Буларнинг ҳаммаси кўпинча ички органларнинг аҳволини кўрсатади, масалан, лабнинг учиши || кўнгил айнашни кўрсатади. Шунингдек, уларнинг 636 ҳажмидан,— кераклигидан катта, ё кичик бўлишидан,— ва миқдорларидан олинади. Ба'зан бу [ҳажм] ички органларнинг аҳволини кўрсатади, масалан, бармоқларнинг калталиги жигарнинг кичик ҳажмли эканлигига далолат қилади.

Нажаснинг қоралиги, оқлиги, ё сариқлиги ва булар нимани кўрсатаётганидан чиқарилган хулоса — кўриб билинадиган аломатдир, қуриллашдан дам бўлиш ва ёмон ҳазм ҳақида чиқарилган хулоса — эшитишдан бўлган аломатдир. Ҳидларга, оғиздаги та'мга ва бошқаларга асосланиб чиқарилган хулосалар ҳам шу аломатларга киради.

Тирноқнинг дўнглигига қараб сил ва қотмалик ҳақида чиқарилган хулоса кўриб билинган аломатлардан бўлса ҳам, лекин умумий сезилучи [аломатларга] оиддир. Ба'зан шу аломатлар асосида ташқаридан ҳис қилиш ички аҳволни кўрсатади. Чунончи бетдаги қизиллик ўпка яллиғланишига ва тирноқнинг дўнглиги ўпка яраланишига далолат қилади.

[Органларнинг] ҳаракати ва ҳаракатсизлигидан билинган аломатлар кўпроқ тўхталиб ўтиш зарур бўлган масалалардан биридир. Ҳаракатсиз-

ликдан билинадиган юз беручи ҳолатларнинг аломатлари сакта, тутқаноқ, беҳушлик ва фалажлардир. Ҳаракатдан билинадиган юз беручи ҳолатларнинг аломатлари тана тукларининг ҳурпайиши, бадан увишиши, ҳиқичоқ, аксириш, эснаш, керишиш, йўтал, учиш ҳамда тиришиш блан бошланучи касалликлардаги тиришишлардир. Бу [ҳаракатлардан] ба'зилари, ҳиқичоқ каби, асосий табиат та'сирида, ба'зилари — тиришиш ва қалтираш каби, қўшимча табиат та'сирида келиб чиқади. Ба'зилари, изтироб ва бетоқатлик каби, фақат иродий ҳаракатдир, ба'зилари эса, йўтал ва сийиш каби, иродий ва табиий ҳаракатлардан таркиб топган мураккаб ҳаракатдир. Шу хилдаги ҳаракатлардан ба'зиларида, йўталда бўлганидек, ирода табиатдан ўзиб кетади, ба'зиларида эса, табиий ҳаракат, агар ирода олдини олмаса, худди сийиш, ёзилишда бўлганидек, иродий ҳаракатдан ўзиб кетади.

Ба'зи белгилар ироданинг иштирокисиз табиатнинг ўзидан пайдо бўлади. Буларнинг ба'зилари ҳақида, тана тукининг ҳурпайиши каби сезги огоҳлантиради, ба'зилари ҳақида эса, улар учиш каби ҳис қилинмайдиган бўлганлари учун, ҳис огоҳлантирмайди. Бу [хилдаги] ҳаракатлар бир-бирларидан ёки ўз моҳиятларининг турлича бўлиши блан,— чунончи йўтал ўз-ўзича пирпирашдан кучлироқ,— ёки ҳаракатлантиручи [органларнинг] сони ҳархил бўлиши блан фарқ қилади, чунончи аксиришда ҳаракатлантиручи [органларнинг] сони йўталдагидан кўпроқ, чунки йўтал кўкрак органларининг ҳаракати блан бажарилади, аксириш эса, кўкрак ва бош органларининг бирлашган ҳаракати блан бажарилади. Шунингдек, [ҳаракатлар] хатарлилик даражалари блан,— чунончи қуруқ ҳиқичоқнинг ҳаракати, гарчан йўтал [ҳиқичоққа] қараганда қаттиқроқ ҳаракатлантирса ҳам, йўтал ҳаракатидан хавфлироқдир,— ва табиат қайси органни ёрдамга жалб қилаётганлиги блан фарқ қилади. Ба'зан [ҳаракатлар], худди нажасни чиқариб ташлашда қорин мушаклари ёрдам берганидек бирор асосий қуролнинг ёрдамидан фойдаланади, ба'зан эса,— йўталда ҳавонинг ёрдамидек,— ташқи қуролнинг ёрдамидан фойдаланади.

Бу ҳаракатлар уларнинг манбаи бўлган органларнинг турлилиги блан, масалан, йўтал ва ўқчиш, ёки фаол кучларнинг турлилиги блан ҳам фарқ қиладилар, масалан, учишнинг манбаи жисмоний, йўталники эса нафсонийдир. Ёхуд модданинг турлилигига қараб фарқ қиладилар, чунки йўтал тупиришдан, учиш эса [ички] елдан пайдо бўлади.

Ташқи органларнинг аҳволидан олинган аломатлар мана шулардир. Улар кўпинча ташқи ҳолатларни кўрсатади, ба'зан эса ўпка яллиғлашидан гувоҳлик берадиган бет қизиллиги каби ички органларнинг аҳволини ҳам кўрсатади. [Касаллик] аломатларига ички касалланишларга далолат қиладиган белгилар ҳам киради, аммо кимки бу аломатлардан ички касаллик ҳақида хулоса чиқармоқчи бўлса, аввало анатомияни ўрганиши

лозим. Бу [билим] ҳарбир органнинг моддаси,— гўштлик ёки гўштсизлиги,— ҳақида хабар беради, ҳамда ма'лум шаклдаги шиш шу органдами ёки бошқасида эканлиги, я'ни у шу органнинг шаклига муносибми ёки номуносиб эканлиги ҳақида хабар беради.

Анатомияни ўрганиш яна, органда бирор нарса тўхталиб қолаётганлигига йўл қўйиш мумкинми, ёки мумкин эмасми эканлигини билиш учун ҳам керак. Йўл қўйиш мумкин эмаслиги шунинг учунки, шу [ма'лум] органга тушадиган ҳамма нарсалар уни устидан сирғилиб ўтиб кетади, масалан оч ичакдагидек, агар у органда бирор нарса тўхтаб қолиш-лигига ёки у орқали ўтиб кетишига йўл қўйиш мумкин бўлса, анатомияни билиш, нимани тўхтаб қолучи ва нимани у [орган] орқали ўтиб кетучи [114] деб ҳисоблаш мумкин эканлигини аниқлашга имкон беради. Шунингдек, [касал органнинг] ўрнини аниқлаш, || ҳамда 64a оғриқ ва шишнинг ҳис қилинишига қараб уларнинг органда ёки органдан узоқда эканлиги ҳақида фикр юритишга имконият туғдиради. Ҳамда шу органнинг ўзи оғрияптими [ёки бирор бошқа органга] шерикчилик туфайли оғрияптими, модда [шу органнинг] ўзидан ажралаяптими ёки шерикчилик қилаётган органдан унга кираяптими, шунингдек, шу органдан ажралаётган нарса унинг ўз моддасидан келиб чиқаяптими ёки у [орган] бошқа органдан ажралаётган [моддани] ўтиб кетадиган йўли эканликларини аниқлаш учун шу [ма'лум органнинг] иш юзасидан [қайси бошқа] органга шерик эканлигини билишга анатомияни ўрганиш имкон беради.

Ма'лум органда нима борлигини ва ма'лум бўшалиш худди шу органдан воқӣ бўлаяпти деб ҳисоблаш мумкинлигини билиш, шунингдек, органнинг фаолиятини билиш ва унинг иш ва ҳаракатида бузилиш пайдо бўлиши блан зарарланганлиги ҳақида хулоса чиқариш учун ҳам анатомияни ўрганиш зарурдир.

Булар ҳаммаси анатомия ёрдами блан билинадиган нарсаларга оид-дир. Ички органларнинг касалликларини даволамоқчи бўлган табиб учун анатомияни билиш зарур. У, ўзида анатомия илми ҳосил бўлгач, ички касалликларни аниқлашда [қуйидаги] олтита қоидага асослансин.

Биринчидан, табиб органларнинг бирор ишларининг зарарланганлигига қараб фикр юритиши керак; фаолиятнинг [зарарланганлиги] унинг сифати ва миқдори блан билинади ҳамда иш ва ҳаракатнинг берган далолати доимо биринчи бўлади.

Иккинчидан, [табиб] чиқариладиган нарсаларга қараб [фикр юритиши керак]. Буларнинг далолати доимийдир, аммо биринчи эмас. Доимийлиги шунинг учунки, булар ҳаммавақт [касалликни] тасдиқлайдилар, биринчи эмасликлари эса, уларнинг ўз-ўзидан бевосита далолат бўлмай, чиқарилган нарсанинг етилганлик ёки етилмаганлик аломати воситаси блан далолат беришликлари учундир.

Учинчидан, [табиб] оғриққа, тўртинчидан, шишга, бешинчидан, органнинг вазиятига қараб, [олтинчидан], касалликнинг тегишли ташқи юз беручи аломатларига қараб фикр юритиши керак, аммо бу ташқи ҳолатларнинг далолати биринчи ҳам, доимий ҳам эмасдир.

Биз энди бу қоидаларнинг ҳарбири ҳақида тўлиқ гапирамиз.

Фаолиятнинг далолати шундан иборатки, агар, органнинг иш ва ҳаракати уни ўзига хос табиий йўсинда жорий бўлмаса, бу, [махсус бир] кучнинг бирор офатдан зарарланганлигини кўрсатади, кучнинг зарарланиши кетидан, у [ҳаракат қилиб турган] органнинг касалланиши воқеа бўлади.

Фаолиятнинг бузилиши уч хил бўлади. Фаолиятлар, ёки кўриш қобилияти камайиб, нарсаларни аниқ кўролмайдиган ва яқин масофада янагина кўраоладиган кўздаги ва [овқатни] қийинроқ, секинроқ ва кам миқдорда ҳазм қиладиган меъдадаги каби заифланидилар. Ёки, йўқ нарсани кўрадиган, нарсаларни бошқача қилиб кўрадиган кўз ва овқатни бузиб ёмон ҳазм қиладиган меъдадагига ўхшаб, ўзгарадилар; ёки кўришдан қолган кўз ва бутунлай ҳазм қилмайдиган меъдадагига ўхшаб қоладилар.

Аммо чиқариш ва турилиб қолишга оид аломатларга келсак, буларнинг хиллари кўпдир. Улар ғайритабиий турилиб қолиш йўли блан бўлган [касалликка],— масалан, сийдик ёки нажасларнинг турилиб қолишидан [қийналаётган] одамдаги каби чиқариб ташланишга тегиш бўлган нарсаларнинг турилиб қолишига, ёки ғайритабиий чиқариш йўли блан бўлган [касалликка] далолат қилади. Бу [ғайритабиий чиқариш] ёки органнинг жавҳаридан бўлади, ёки бўлмайди. Органнинг моддасидан бўлгани касалликка уч хил йўл блан далолат қилади. Улардан бири ўз моддасининг ўзи блан далолат қилади, чунончи, томоқдан қон келиши ўпка нафас йўлларида ўючи [яра] борлигини кўрсатади. Иккинчиси [чиқарилган нарсанинг миқдори] блан далолат қилади. Чунончи, қонлик ичкетар [касалида] чиқадиган шиллиқ пардалар агар йўғон бўлса, яра йўғон ичакларда эканлигига ва агар ингичка бўлса, яра ингичка ичакларда эканлигига далолат қилади. Учинчиси, [чиқиндилар] ўзларининг ранглари блан [касалликка] далолат қиладилар, чунончи нажасдаги шиллиқ пардалиқ қизил чўкма. [Қизил] ранг, чиқиндининг гўштлик органлардан,— масалан, буйрак — ёки оқ [ранг] чиқиндининг нервли органлардан,— масалан, қовуқдан келаётганлигига далолат қилади.

Органнинг моддасига оид эмасликлари ўзларидан кўриниб турган [чиқиндилар], уларнинг чиқиши табиий эмаслиги,— масалан, соғлом хилтлар ва қон чиққан вақтда,— ёки уларнинг сифати ғайритабиий эканлиги,— масалан, чиқиши одатий бўлса ҳам, бўлмаса ҳам бузилган қон; ёки тошлар каби жавҳарларининг мулақо ғайритабиий эканлиги, блан касалликка далолат қиладилар. Шунингдек, улар чиқишлари табиий бўлса ҳам, миқдорлари блан ғайритабиий бўлаолдилар; бунда улар, худди [жуда]кам ва кўп ёзилиш ва сийишдагидек кам ёки кўп бў-

лади. Ёки улар чиқишлари одатий бўлса ҳам, қора рангли сийдик ва нажас каби сифатлари блан ғайритабиий бўладилар. Шунингдек, улар чиқишлари одатий бўлса ҳам, чиқиш жойларига қараб ғайритабиий бўлаолади, масалан, ичак буралиши касаллигида нажаснинг юқоридан чиқиши. ||

Оғриқдан бўлган аломатларга келсак, улар икки турлидир. 646
Оғриқ ўз жойи блан [касалликка] далолат қилади. Масалан, агар оғриқ ўнг [тарафда] бўлса — у жигардадир, агар чап [тарафда] бўлса — у талоқдадир. Ба'зан эса ўзининг нав'и блан оғриқ сабабига далолат қилади. Биз уни оғриқларнинг сабаблари ҳақидаги бобда муфассал айтиб ўтдик. Масалан, агар оғриқ оғирлик сездиручи бўлса, у сезгир бўлмаган ёки сезгирликни йўқотган органдаги шишга далолат қилади, чўзучи оғриқ модданинг кўплигига [115], куйдиручи [оғриқ эса] модданинг ўткирлигига далолат қилади.

Шишдан бўлган аломатлар уч хилдир: [касаллик], худди [шишнинг] қизиллиги, сафронинг қаттиқлиги савдонинг тўлиб кетганига далолат қилганидек, шишнинг моҳияти бўйича билинади; ёки унинг ўрни бўйича — ўнг тарафдагиси шишнинг жигар яқинида, чап тарафдагиси эса талоқ атрофида эканлигини кўрсатади; ёки унинг шакли бўйича — агар шиш ўнг тарафда бўлиб ярим ой шаклида бўлса, бу шишнинг жигарнинг ўзида эканлигига, агар у узунчоқроқ бўлса шишнинг [жигардан] юқориқоқда жойлашган мушакда эканлигига далолат қилади.

Вазиятдан бўлган аломатларга келганда улар [касалликка] ёки ўринлари блан далолат қилади, ёки касалликда ҳамкорлик қилаётган органлар блан далолат қилади. Ўринлари блан [далолат қилишлари] ма'лум. Ҳамкорлик қилучи органларга келсак, бунга, бирор олдин бўлиб ўтган сабаб туфайли бармоқлардаги ўзининг манбаи бўйин нервлари олтинчи жуфтининг зарарланганлигидан эканлигига далолат қиладиган оғриқ мисол бўлаолади.

Иккинчи фасл. Айрим [органларнинг] касалликларини [бирнеча орган] ҳамкорлик қилаётган касалликлардан ажратучи аломатлар ҳақида

Касалликлар ба'зан, бошлаб бир органда ва ба'зан, ме'да касалликларида бош ҳамкорлик қилгани каби, бирнеча орган ҳамкорлигида пайдо бўлишлари туфайли биз ма'лум ажратучи аломатлар блан булар орасидаги фарқни та'риф қилишимиз керак. Биз айтамизки, касалликлардан қайси бири илгарироқ пайдо бўлганини аниқлаб олиш ва асосийси қайси ва иккинчи, шерикчилик қилучиси қайси эканлигини белгилаб олиш керак. Шунингдек, иккинчи бўлиб пайдо бўлган касаллик йўқолгандан кейин у касалликларнинг қайси бири қолгани ҳақида ўйланади. Ҳамда, ўша қолганини асосий, бошқасини шерикчилик қилучи касал деб тахмин қиламиз. Ва аксинча, шерикчилик қилиш туфайли касалланиш ҳақида, у

кейин пайдо бўлади ва биринчиси бўлиб ўтгандан сўнг тинчланади, деб гумон қиладилар, аммо бунинг натижасида ба'зан хатолик келиб чиқади. Асосий касаллик кўпинча бошланишда сезилмайди ва оғритмайди ва унинг зарари, ҳақиқатда қўшимча бўлган ва биринчидан кечроқ, унинг кетидан келган йўлдош касаллик пайдо бўлганидан кейин сезилади. Шерикчилик қилучи ва қўшимча касалликлар ҳақида бу асосий касаллик деб ўйлайдилар, лекин кўпинча фақат қўшимча касалликни фаҳмлайдилар, асосий касалликни эса бутунлай пайқамайдилар. Бу хатолликдан сақланиш усули шундан иборатки, табиб касалликларда қандай органлар ҳамкорлик қилишларини билиши керак. Бунга эса анатомияни билиш блан етишилади. Яна табиб, қандай офатлар бирор органи шикастлантирадилар, улардан қайсилари ҳис қилинадилар ва қайсилари ҳис қилинмасликларини билиши керак. [Табиб], касалликни аниқлаётганда ва бу асосий касаллик деб хулоса чиқаришда, то уни кузатиб келиши мумкин бўлган касалликларни билиб олмагунча шошилмаслиги керак. Шунингдек, [табиб] касалдан касалланган орган орқали ҳамкорлик қиладиган органларни зарарлантириши мумкин бўлган касаллик аломатларини ҳис қиладиганлигини сўраб билиб олиши керак. Ба'зан [қўшимча касаллик] ҳис қилинмайди, ошкора азоб бермайди ва ўзига яқин ҳолатлар қўзғатмайди, броқ унга, ундан йироқ бўлган сезилучи воқиялар ҳамроҳ бўладилар. Касал уларнинг асосий касалликнинг йироқ кўринишларини эканлигини билмайди. Бу [хулосага] фақат табибнинг билимигина келтираолади. Кўпинча табиб бу [хулосага] фаолиятнинг бузилишини текшириш блан келади. Агар у, бу бузилишлар касалликдан илгари бўлганини кўрса, ма'лум касалликда бирнеча орган ҳамкорлик қиладиганлигини ҳал қилади. Броқ органлар орасида шундайлари борки, уларда касаллик кўпинча бошқа органлардагига қараганда кечроқ пайдо бўлади. Чунончи бош касалликлари кўп ҳолларда ме'да касалликлари блан бирга учрайдилар, лекин бунинг акси кам бўлади.

Биз сенга асосий ва қўшимча мизожларнинг аломатларини умумий кўринишда баён қиламиз, айрим органларга хос мизожлар ҳақида эса қуйироқда, тегишли фаслда гапирамиз.

Таркиб касалликларининг аломатларига келсак, буларнинг ташқи [аломатларини] ҳис блан билиш мумкин, аммо тўлиб кетиш, тиқилиш шишлар ва узлуксизликнинг ажралишидан бошқа, ичкаридан воқи' 65a бўладиганларини эса умумий муҳокамага бирлаштириш қийин. || Айрим органларга оид тўлиб кетиш, тиқилиш, шишлар ва тарқалишлар ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин, [аммо] яхшиси, бунинг ҳаммасини айрим [касалликлар] ҳақида муҳокама қилингунча кейинга қолдириш керак.

Учинчи фасл. Мизож белгилари ҳақида.

Мизожнинг аҳволига далолат қиладиган белгилар ўн турлидир. Булардан бири — ушлаб кўриб сезиш. Бунда билиш усули шундан иб-

ратки, [табиб] [баданни] ушлаб кўришда об-ҳавоси блан му'тадил мамлакатдаги соғлом одамнинг [бадани] блан баробар келиш-келмаслигини кузатиб бориши керак. Агар улар бир хил бўлсалар, бу, мизожнинг му'тадиллигига далолат қилади, агар му'тадил мизожга эга бўлган ушлаб кўриб ҳис қилучи, текширилучидан та'сирланса ва уни табиийдан юқорироқ совуқ, иссиқ ва юмшоқ, ёки табиийдан кўра [116] қаттиқ ва дағал деб топса, ҳамда бунга ҳаво, совуқ сувда чўмилиш ёки терининг юмшоқлик ё дағаллигини орттирадиган бирор бошқа омиллар блан боғлиқ сабаблар бўлмаса, демак, бу, ушлаб кўрилучининг мизожи му'тадил эмаслигини кўрсатади. Ба'зан қўл бармоқларидаги тирноқларнинг юмшоқлик, қаттиқлик ва қуруқликка оид аҳволига қараб, фақат агар у бирор ёт сабаб блан боғлиқ бўлмаса, гавда мизожининг аҳволини билиш мумкин. Чунки, юмшоқлик ва қаттиқликка қараб мулоҳаза юргизиш, мизожни иссиқ ва совуқликка оид му'тадиллигига далолат қилучи аломатларнинг тўғрилигини тахминан аниқлаб олишга боғлиқ. Агар шундай бўлмаганда, мумкинки, иссиқлик ўзининг эритиши блан қаттиқликни ушлаб кўришга юмшоқ ва дағалликни му'тадиллик у ёқда турсин ҳаттоки керадиган ҳам кўпроқ юмшатиб юборади ва у табияти блан худди юмшоқ ва ўта ҳўлдек туйилади. Совуқ эса, аксинча, керагидан ортиқ қотириб ва зичлаштириб, ушлаб кўриладиган юмшоқ нарсани қаттиқлаштиради ва у нарса қуруққа ўхшаб туйилади. Масалан, қор ва чарви. Қор қотиши ва яхлаб қоладиган бўлгани учун, чарви эса — зичлиги туфайли шундайдир. Совуқ мизожли кўп одамларда, гарчи улар ориқ бўлсалар ҳам, гавда юмшоқдир, чунки [совуқ мизож одамнинг] етилмаганлиги кучлидир.

Иккинчи тур — гўшт ва чарвидан олинадиган белгилардир. Қизил гўшт кўп бўлган ҳолда, у [мизожнинг] ҳўл ва иссиқлигига далолат қилади, бунда у тигиз ҳам бўлади. Агар гўшт кўп бўлмаса ва шу блан бирга кўп чарви ҳам бўлмаса, бу мизожнинг қуруқ ва иссиқлигига далолат қилади, аммо мой ва чарви доимо совуқликка далолат қилади, ҳамда бунда гўшт бўш бўлади. Агар шу блан бирга томирларнинг торлиги ва қоннинг камлиги сезилса, ҳамда органларнинг овқатланиш эҳтиёжлари учун тайёрланган табиий қоннинг қуюқланиши натижасида [одам] очликдан кучсизланса, чарви ва мой бундай мизожнинг туғма ва табиий эканлигига далолат қилади. Агар иккиламчи аломатлар бўлмаса, бундай мизож ҳосил қилинган мизождир.

Чарви ва мойнинг камлиги мизожнинг иссиқлигига далолат қилади, чунки чарви ва мойнинг моддаси қоннинг серёғлигидир ва уларнинг ишловчиси совуқдир. Шунинг учун чарви жигарда кам ва ичакларда кўпдир. Чарвининг жигардан кўра юракда кўп бўлишининг сабаби, мизож ва шакл эмас, моддадир, ва яна табиатнинг бундай модда ҳақида ғамхўрлик қилишидир. Чарви ва мойнинг танада қотиб қолишининг кўплик

ва озлиги иссиқликнинг кўплиги ва камлигидандир. Кўп мойсиз ва чарвисиз тана — иссиқ ва ҳўлдир. Агар унда чарви ва мойнинг камлик ҳолида қизил гўшт кўп бўлса, ҳаддан ташқари ҳўлликка далолат қилади, ва агар [чарви ва мой] ўта кўп бўлса, демак, совуқ ва ҳўллик ҳаддан ташқаридир ва гавда ҳам совуқ ва ҳўлдир.

Энг мўрт гавда — совуқ қуруқ [мизожли] гавдадир, ундан кейин иссиқ қуруқ гавда ва ниҳоят қуруқ, аммо иссиқ ва совуқликда мутадил гавда ва иссиқ, лекин ҳўл ва қуруқликда мутадил гавда туради.

Учинчи тур — мўйлардан бўлган аломатлардир. Улар қуйидаги [белгилар]: мўйнинг ўсишининг тезлиги ва секинлиги, кўплиги ва камлиги, ингичка ва йўғонлиги, ёзиқ ва жингалакликлари бўйича олинади; мўйнинг ранги бунда асосий [белги]лардан биридир. Ўсишнинг тезлиги, секинлиги ёки унинг [бутунлай] йўқлиги бўйича олинган хулосага келсак, бунда секин ўсадиган ёки бутунлай ўсмайдиган мўйлар, агар бунда гавдада қоннинг йўқлигига далолат қилучи аломатлар бутунлай йўқ бўлса, мизожнинг ўта ҳўлликдан гувоҳлик беради. || Агар мўйлар тез ўсаётган бўлсалар, демак, гавда унча ҳўл эмас, балки қуруқликка мойилдир, аммо уни иссиқ ва совуқлиги ҳақида бошқа аломатлар бўйича хулоса чиқарадилар. Улар ҳақида биз айтиб ўтдик. Броқ, агар иссиқлик ва қуруқлик бирлашса, мўйларнинг ўсиши жуда тезлашиб улар қалин ва дағал бўладилар. Шундай бўлиши тўғридир, чунки мўйларнинг қалинлиги иссиқликка далолат қилади, дағаллиги эса дудлик [асос]нинг мўллигига далолат қилади. Масалан, худди ўсмирларда бўлганидек, аммо болаларда эмас, чунки болаларнинг моддасида дуд [асоси] эмас, буғ [асоси] кўплик қилади. Қарама-қарши асослар эса, қарама-қарши оқибатлар туғдиради.

Мўйларнинг шаклига қараб мулоҳаза юритишга келганда, уларнинг жингалаклиги иссиқлик ва қуруқликка далолат қилади, баъзан эса йўлларнинг ҳамда тери тешикларининг эгри-бугри эканлигидан гувоҳлик беради. Бу ҳолда мўйларнинг жингалаклиги мизожнинг ўзгаришидан ўзгармайди. Биринчи икки ҳолатда эса ўзгаради. Мўйларнинг ёзиқлиги эса, қарама-қарши ҳолатларга далолат қилади.

Мўйларнинг рангига келсак: қоралик [мизожнинг] иссиқлигига, сарғишлик совуқлигига, очранглик ва қизиллик — мутадилликка, оқлик эса, оқарган сочилилик каби, ҳўллик ва совуқликка ёки ўта қуруқликка далолат қилади. Бунда худди ўсимликларда бўлганидек бўлади. Чунончи агар ўсимликнинг қора-кўк пардасини юлиб ташланса оқаради ва қурийди. Кишиларда эса бу фақат қуритиб юборучи касалликларнинг охирида бўлади.

Арастуча, [мўйларнинг] [117] оқ бўлишининг сабаби, уларнинг ранги шиллиқ рангига ўтишидандир, Жолинусча эса — моғорлашдандир. Ҳали совуқлик вақтида тери тешикларида секин ҳаракат қилиб мўйларга

йўналаётган озиқлик моддалар, албатта, моғорлашга учрайдилар. Агар бу икки фикрни чуқур мулоҳаза қилинса, ҳақиқатда иккаласи ҳам бири-бирига яқиндир. Чунки шиллиқнинг оқ рангли бўлиши блан моғорлану-чининг оқариш сабаблари бирдир ва бу сабаблар табиийдир. Мамлакат-ларнинг ўрнашган жойлари ва ҳаво мўйларнинг [рангини] ўзгаришига та'сир кўрсатади. Буни кўзда тутиш керак. Негр мизожининг му'тадил-лиги ва славяннинг қора мўйликларига хос иссиқ мизожлилиги ҳақида хулоса чиқармоқ учун, негрнинг сариқ мўйлик ва славяннинг қора мўй-лик бўлиб қолишларини кутиш керак эмас.

[Одамнинг] ёши ҳам мўйларга та'сир кўрсатади. Чунки ўсмирлар жанублиларга ўхшайдилар, болалар шимолийларга ва ўрта ёшли ки-шилар ўртача об-ҳаволи жойларда яшовчи кишиларга ўхшайдилар. Бо-лаларда мўйнинг қалинлиги, улар катта бўлгач савдовий мизож ҳолига ўтишларига, қариларда — улар ҳозироқ савдовий мизож эканликларига далолат қилади.

Тўртинчи тур — баданнинг рангидан олинган аломатлардир. Чунончи оқлик баданда совуқлик блан бирга қоннинг етишмовчилиги ва кам миқ-дорда эканлигига далолат қилади, чунки агар баданда иссиқлик блан сафровий хилт бўлганда эди, бадан албатта сариқ бўлган бўлар эди.

Қизил ранг — қоннинг кўплиги ва иссиқлигига, тўққизиллик ва оч-ранглик кўп ҳароратга далолат қилади. Броқ сариқлик ўтнинг зиёдали-гига кўпроқ далолат қилади, оч ранглик — қонга ёки ўтлик қонга дало-лат қилади. Ба'зан сариқлик, агар ўт бўлмаса, энди касалликдан тузала-ётган гавдаларда бўлганидек, қонсизликка далолат қилади.

Рангнинг хиралиги мизожнинг қаттиқ совуқлигидан гувоҳлик беради. Бу [совуқлик] туфайли қоннинг миқдори камаяди ва бу камайган қон со-вуқлик та'сирида қотади, савдога айланади ва терининг ранги ўзгаради.

Терининг буғдой ранглилиги иссиқликка далолат қилади, бақла-жон ранглилиги эса совуқлик ва қуруқликдан гувоҳлик беради, чун-ки бундай ранг тиниқ савдони танага тарқалишидан келиб чиқади. Ганч ранглилик фақат совуқлик ва балғам мизожликини кўрсатади. Қўрғошин ранглилик бироз савдовийлик блан бирга, совуқлик ва ҳўлликни гувоҳи-дир, чунки бу ранг бироз кўкимтирликка яқинроқдир. Оқ ранг балғам рангига, ёки ҳўл мизожга тоби' бўлиб, кўк ранг эса балғам блан қўши-либ яшилланган, бироз қораликка мойил бўлган қотган қонга тегишли-дир. Фил суяк ранглик бироз ўт блан бирга балғамли совуқликка да-лолат қилади.

Кўп ҳолларда бетнинг ранги жигар туфайли сариқ ва оқликка, талоқ туфайли сариқ ва қораликка айланади. Бавосир касаллигида эса са-риқ ва кўкликка айланади, аммо бу доимий бўлмай, ба'зан ўзгариб туради. Гавдада уриб турган ва тинч турган томирларнинг мизожини би-лиш учун тилнинг ранги кучли далилдир, || миянинг мизожини билиш учун 66а

эса кўзнинг рангги кучли далилдир. Ба'зан бир касалликни ўзида икки органнинг ранги турлича бўлади. Масалан, сариқ касалида тил ба'зан оқаради, бетнинг териси эса, ўтнинг кучли куйиши натижасида қораяди.

Бешинчи тур — бу органларнинг тузилишидан олинган аломатлардир. Иссиқ мизожнинг аломати кенг кўкрак ва қўл оёқнинг катталиги ва ўз андозалари блан мукамалликларидир — ингичка ҳам эмас, калта ҳам. Шунингдек, аниқ кўриниб турган қон томирларининг йўғонлиги ва қуввати, мушакларнинг бўғинларга яқин жойлашганлиги ва уларнинг катталиги ҳам иссиқ мизожга далолат қилади. Буларни айтишдан мақсад шуки, ҳамма бошланғич ҳаракатлар ва барча таркиблар иссиқ ва совуқ туфайли такомиллашади. Шу блан бирга совуқ ва иссиқнинг кетидан бирор қарама-қарши нарса келади, чунки табиий қувватлар совуқлик ва иссиқликнинг йўқлиги туфайли тузиш ва яратиш ишларини охиригача етказолмайди. Қуруқ мизожнинг аломати эса заифлик, бўғинларнинг, ҳамда ҳиқилдоқ ва бурун тоғайларининг бўртиб чиққанлигидир. Бунда бурун тўғри бўлади.

Олтинчи тур — органларнинг та'сирни қабул қилиш тезлигидан олинган аломатлардир. Чунончи, агар орган қийналмасдан тезлик блан қизиса, демак, унинг мизожи иссиқдир, чунки қарама-қарши ҳолдаги нарсага ўтишдан кўра муносиб жинс ҳолига ўтиш осонроқдир. Агар орган тез совиса, демак аҳвол, худди юқоридаги сабабга биноан аксинчадир. Агар бирор киши «аҳвол бундай бўлиши керак эмас, балки аксинчадир, чунки биз аниқ биламизки, бирор нарса унга мувофиқ нарсанинг та'сирини эмас, фақат ўзига қарама-қарши бирор нарсанинг та'сирини сезади, сенинг ҳозиргина келтирган муҳокаманг эса, ўхшаш нарсанинг та'сири кучлироқ бўлишини талаб қилади» — деса, унга жавоб шундай: та'сир кўрсатмайдиган мослик, бу шундай бир нарсаки, у ўзининг кайфияти, кўриниши ва табиати жиҳатидан, ўзига ўхшаш нарсанинг тури блан [118] бирдир. Аммо иссиқроқ [наrsa] совуқроқ [наrsa] блан ўхшаш эмас, аксинча, биттаси бошқасидан иссиқроқ бўлган икки иссиқ нарса ҳархилдир. Кўпроқ иссиқ бўлган нарсага қараганда, иссиқ бўлмаган нарса совуқдир ва у ўзидан иссиқроқ нарсанинг та'сирига учрайди, чунки унга қараганда иссиқ эмас — совуқдир. Шунингдек, у ўзидан совуқроқ ва [умуман] совуқ нарсанинг ҳам та'сирига учрайди, лекин бу икки та'сир кўргазучи нарсалардан бири унинг кайфиятини кучайтиради ва унда кучлироқ бўлган нарсанинг [намоён] бўлишига шароит туғдиради, бошқаси эса унинг кайфиятини камайтиради; шунинг учун унга ўзининг кайфиятини ўстиручи ва ундаги кучлироқ нарсага ёрдам беручига ўтиш осонроқдир. Аммо шу ерда бир нарса борки, у кайфиятда шерикчилик қилган нарсанинг ба'зисига хос бўлади. Бу хос бўлучи нарса бунда камдир. Масалан, иссиқ мизожнинг нарсаси ўз табиати бўйича иссиқликнинг та'сирини тез қабул қилади, чунки иссиқ [наrsa] ўзига қарама-қарши, аниқроғи, кучлироқ

қиздиришга ҳаракат қилаётган иссиқ мизожга ҳалақит беручи совуқнинг таъсирини йўқ қилади.

Иккала иссиқ нарса учрашганда ва қаршилиқ қилучи йўқолганда, улар қизитишда бир-бирларига ёрдам беради, ҳамда бу ўзаро ёрдамнинг натижаси ҳар иккала кайфиятнинг такомиллашган ҳаракатидир.

Ташқи иссиқлик муътадилликни йўқотмоқчи бўлганда эса, ички туғма иссиқлик жуда кучли қаршилиқ кўрсатади. Ҳатто иссиқ заҳарларга ҳам табиий иссиқликдан бошқа ҳечнарсa чидаб туrolмайди ва ҳечнарсa уларнинг моддасини туғма иссиқликдек қувлаёлмайди ва бузолмайди. Туғма иссиқлик табиатнинг ташқаридан келаётган иссиқлик зарарини четлатуши қуролдир. У ташқи иссиқликни дафъ қилиш учун руҳни ҳаракатга келтиради, [ташқи ҳароратнинг] буғини четлаштиради, уни тарқатади ва моддасини куйдиради. Шунингдек, ташқаридан келаётган совуқни ҳам қарама-қарши [сифатлилиги] блан дафъ қилади. Совуқликда эса бу хусусият йўқ. Совуқлик ташқаридан воқеъ бўладиган иссиқлик блан курашади ва унга фақат қарама-қарши ҳолат сифатида қарши туради, аммо ташқаридан келуши совуқ блан курашмайди. Туғма иссиқлик туғма суюқликларни сақлайдиган ва уларни ёт иссиқлик томонидан эгалланишига қаршилиқ қиладиган манбаъдир. Туғма иссиқлик кучли бўлса, табиат унинг воситаси блан суюқликларни пишириб етказиб, ҳазм қилиб ва соғлом ҳолда сақлаб, уларни бошқаришга имконият топади. Суюқликлар табиат йўналтираётган йўл блан ҳаракат қилади ва ёт иссиқликнинг кўрсатиши бўйича ҳаракат қилишга имконсиз қолади ва шунинг учун ҳам улар сасимайди.

Агар туғма ҳарорат кучсиз бўлса, табиат у блан суюқликлар ўрта-сида воситалиқ қилуши қуролнинг кучсизлиги туфайли, || суюқликлардан 666 йироқда қолади. [Суюқликлар эса] тўхтаб қолади ва четга чалғитилмаган ёт иссиқлик уларни учратиб, эгаллаб олиб улар устидан бутунлай ҳукмрон бўлиб олади ва уларни одатдагидан бошқа ҳолда ҳаракатлантиради, бунинг натижасида сасиш пайдо бўлади.

Туғма иссиқлик ҳамма кучлар учун қуролдир, совуқлик эса унга зид бўлиб, фақат ёрдамчи йўл блан фойда келтиради. Шунинг учун ҳам «туғма совуқлик» демай, «туғма иссиқлик» дейдилар ва гавда тузилишида иссиқликка берилган эгаликни совуқликка бермайдилар.

Ёттинчи тур аломатлар — уйқу ва уйғоқлик ҳолатларидир. Булардаги муътадиллик мизожнинг муътадиллигини, — айниқса мияда, — кўрсатади. Уйқунинг кўплиги ҳўллик ва совуқликка далолат қилади, ортиқча уйғоқлик эса қуруқлик ва иссиқликни кўрсатади.

Саккизинчи тур — ҳаракатлардан олинган аломатлардир. Ҳаракатлар ҳаммавақт табиий ҳолда воқеъ бўлса, ҳамда тамомланган ва такомиллашган бўлса — мизожнинг муътадиллигини кўрсатади. Улар четга тойиб ўзгарган ва ҳаддан ташқари ҳаракатга айланган вақт-

ларида эса — мизожнинг иссиқлигидан гувоҳлик беради. Ҳаракат тез бўлса — бу ҳам мизожнинг иссиқлигини кўрсатади, масалан, гавданинг ўсиш тезлиги, мўйларнинг ва тишларнинг тез ўсиши. Ҳаракатлар суст ёки кучсиз, ялқов ва секин бўлса — бу, мизожнинг совуқлигига далолат қилади; лекин шу блан бирга уларнинг бўшлиги, суслиги ва кучсизлиги иссиқ мизождан ҳам келиб чиқади, аммо бунда бўшлик блан бир қаторда доимо табиий йўлдан четланиш ҳам бўлади.

Мизожнинг иссиқлиги туфайли ба'зан органнинг фаолиятлари тўхтаб қолади ёки камаяди. Масалан, иссиқ мизож туфайли кўпинча уйқу йўқолади ёки камаяди. Шунинг учун ба'зи табиий ҳолатлар, — уйқуга ўхшаш, — совуқдан кучаяди, фақат бундай ҳолатлар мутлақ ма'нодаги табиий ҳолатлар ҳисобига кирмайди ва айрим шароит ва сабабларга биноангина шундай бўлади. Масалан, уйқу ҳаётда, соғлом ҳолатда қат'ий зарур эмас. Уйқу фақат шунинг учун керакки, руҳ чарчаганлик туфайли шуғулланиб турган ишларидан чалғийди, ёки у овқатни ҳазм қилиш учун тўпланиши керак, лекин у бу иккаласини бирданига бажараолмайди. Шунинг учун уйқу қандайдир бир кучсизлик сабабли [119] керак ва кучсизлик бирор керакли ва табиий нарсани бузилишидан иборатдир. Агар бу бузилиш бўлса ва уни зарурий бўлгани учун табиий деб аташ мумкин бўлса, бунда «табиийни» «зарурий» деб ма'нодош йўсинда айтадилар.

Бу тур аломатлари, агар иш ва ҳаракатлар му'тадил ва тамомланган бўлса, айниқса ишончлироқ му'тадил мизожга далолат қилади. Иссиқлик, совуқлик, қуруқлик ва ҳўлликнинг кўрсатишлари эса тахминийдир.

Иссиқликка далолат қилучи кучли ҳаракатларга, гарчи бирор умумий сабабнинг та'сирида воқи' бўлмай, фаолиятга оид айрим сабаб та'сирида ҳосил бўлса ҳам, кучли ва кескин овоз, нутқнинг тезлиги ва равонлиги, ғазаблилик, ҳаракат ва [кўзнинг] сур'атлари киради.

Тўққизинчи тур — бу гавданинг ортиқча нарсаларни чиқариб ташлаши ва чиқарилган нарсанинг сифатидир. Агар бўшалиш белгилангандек бўлса ва бўшатилаётган нарсалар, — нажас, сийдик, тер ва бошқалар, — иссиқ бўлса чиқарилган нарса бўялуи нарсани бўяши мумкин бўлса, қовурилган ва қайнатилган нарса каби бўлса, демак булар мизожда иссиқдир ва бунга қарама-қаршиси совуқдир.

Унинчи тур аломатлар нафсоний қувватларнинг та'сирни қабул қилиш қобилияти ва ҳаракатига оид аҳволидан олинади. Чунончи, кучли ғазаб, серзардалик, фитналик, тушунучанлик, яхши фикр, яхши умид, бадфе'ллик, қаттиқ кўнгиллилик, дадиллик, хурсандлик, мардонаворлик ялқовликка кам мойиллик, ҳарбир нарсадан кам та'сирчанликлар иссиқликка далолат қиладилар, буларнинг акси эса мизожнинг совуқлигини кўрсатади. Ғазабнинг, илтифотнинг, хаёлот, зеҳннинг ва бошқалар-

нинг барқарорлиги қуруқликка далолат қилади ва агар та'сирлар тезда тарқалса бу ҳўлликни кўрсатади.

Туш ва ширин хаёллар ҳам шу турга оиддир. Мизожида иссиқлик кўп бўлган одам тушида худди || оловда ёки офтобда куяётгандек бўлади, мизожида совуқлик кўп бўлган одам эса худди қорда ётгандек ёки совуқ сувга ботаётгандек бўлади. Айтишларича, хилтларидан қайсибирч бўлмасин кўп бўлган одам тушида ўзининг хилтига ўхшаш нарсани кўради. 67a

Биз юқорида айтган нарсаларнинг ҳаммаси ёки кўп қисми, одамнинг бошланғич тузилишида пайдо бўлган аломатларга оиддир. Ёрдамчи ва (янгидан пайдо бўлган иккиламчи мизожларга келсак, бундай иссиқ мизож гавдадаги зарар етказучи алангаланишга, иситмаларнинг [бундай кишига] зарарли эканлигига, иссиқликнинг қўзғалиши натижасида ҳаракатлар олдида қувватнинг тезда заифланишига, ҳаддан ташқари ташналикка, ме'да оғзида ўртаниш бўлишига ва оғиз тахирликларига далолат қилади. Бундай мизожлик одамда пульс бўш, тез ва дам-бадамдир. Қизитучи нарсалар қабул қилиш бундай одамга зарар келтиради, [у киши] совуқдан тузалади ва ёзда ўзини ёмон ҳис қилади.

Ғайритабiiй совуқ мизожнинг аломатлари овқатни кам ҳазм қилиш, кам ташналик, бўғинларнинг сустлиги ва балғамдан келиб чиққан иситманинг дам-бадамликларидир. [Бундай мизожлик кишига] назл блан касалланиш ва совитучи нарсаларни қабул қилиш зарарлидир. У қиздиручи нарсаларни қабул қилиш блан тузалади ва ўзини қишда ёмон ҳис қилади.

Ғайритабiiй ҳўл мизожнинг аломатлари ғайритабiiй совуқ мизожнинг аломатларига тўғри келади. Бунда гўшtlарнинг ғозаклиги [сийраклиги], сўлак ва бурун шиллиғининг оқиши, ичнинг бўшлиги, овқатни ёмон ҳазм қилиш, ҳўл нарсани қабул қилишдан соғликнинг ёмонланиши, уйқучанлик ва қовоқларнинг шишиб кетиши кузатилади.

Ғайритабiiй қуруқликнинг аломатлари эса қуйидагилардан иборат: қотмалик, уйқусизлик, ориқлаш, қуруқликка эга бўлган нарсаларни қабул қилишдан зарарланиш, кузда ўзини ёмон ҳис қилиш ва ҳўл нарсаларни ейишдан аҳволнинг яхшиланиши. Бундай мизожлик одамнинг бадани иссиқ сувни ва суюқ ёғни дарров шимиб олади ва уларга жуда ўч бўлади.

Тўртинчи фасл. Му'тадил мизож аломатларининг якуни ҳақида

Юқорида айтганларимиздан тўпланган аломатлар — тегиб сезилганда иссиқлик, совуқлик, қуруқлик, ҳўллик, юмшоқлик ва қаттиқлик жиҳатидан му'тадиллик, бет рангини оқлик ва қизилликда му'тадиллиги,

бадан тузилишининг тўлаликда, ориқликда ва тўлалikka бўлган мойилликда му'тадилликларидир. [Бундай] му'тадил мизож кишининг томирлари чуқур жойлашиб, гўштнинг устига миниб олгандек бўлади, сочлари эса қалинлик, сийраклик, жингалаклик ва ёзиқликда му'тадил бўлиб, [у одам] болалик вақтида рангпар ва ўсмирлик вақтида қорамтир бўлади.

Шунингдек [му'тадил мизожликда] уйқу ва уйғоқлик ҳолатлари му'тадил, органларнинг ҳаракатлари равон ва бир-бирига мувофиқ, фикр қилиш, хаёл қилиш ва зеҳннинг қуввати кучлик; ахлоқий сифатлар ориқлик ва етишмовчиликда ўртача, я'ни жасоратлилиқ ва қўрқоқлик, ғазаб ва ҳайиқиш, нозиклик ва бадфе'ллик, енгиллик ва оғирлик, такаббурлик ва ўзини камситишнинг ўртасида бўлишликдadir. [Бундай му'тадил мизожлик одамнинг] ҳамма ҳаракатлари мукамал ва соғломдир ва у одам [120] тез ва яхши ўсади, тўхташ муддати унда узоқ бўлади. Унинг тушлари яхши ва ёқимли бўлиб, у ёқимли ислар ва овозлардан, яхши ўтиришлардан завқланади. Бундай мизожлик киши одамшаванда ва очик юз бўлиб овқат ва ичимликларга му'тадил иштаҳалик бўлади, ҳамда ме'даси, жигари ва томирлари блан овқатни яхши ўзлаштиради, органлари мутаносиб ва ориқча нарсалар одатдаги йўллар орқали му'тадил равишда чиқиб турадиган бўлади.

Бешинчи фасл. [Мизожи] му'тадилликдан ориқ даражада чиқиб кетган одамнинг аломатлари ҳақида

Органларининг мизожи бир-бирига мувофиқ келмаган одам шундай-дир. Чунончи, унинг бошқаручи органлари му'тадилликдан чиқиб бир-бирларига қарши курашадилар ва бир орган бир мизожга бошқаси эса унга қарама-қарши мизожга ўтади. Агар одам органларининг тузилиши мутаносиб бўлмаса, [у одам] ҳатто ақл ва зеҳнда ҳам ёмон бўлади, масалан, катта қоринлик, қисқа бармоқлик, юмалоқ юзлик, катта ва юмалоқ каллалик ёки кичкина каллалик ва манглайи, юзи, бўйни ва оёқлари сергўшт бўлишлик шундай. Бундай одамнинг юзи худди ярим доирага ўхшайди. Агар бундай кишининг жағлари ҳам катта бўлса, у жуда беўхшов бўлади. Шунингдек, бирор кишининг боши ва манглайи юмалоқ, юзи жуда чўзинчоқ, бўйни || жуда йўғон ва кўзида бефаҳмлиқ аломатлари бўлса, бу одам яхшиликдан узоқ бўлган кишилардан биридир.

Олтинчи фасл. Тўлишликни кўрсатадиган аломатлар ҳақида

Тўлиш икки хил бўлади: томирларга оид тўлиш ва кучларга оид тўлиш. Томирларга оид тўлиш шундан иборатки, хилтлар ва руҳлар кайфиятлари блан яхши бўлсалар ҳам, аммо миқдорлари блан кўпайиб, томирларни тўлатиб юборадилар ва кенгайтирадилар. Бундай тўлиш-ликка эга бўлган киши учун ҳаракат қилиш хатарлидир, чунки, кўпинча

тўлиш томирларни ёриб юборади ва хилтлар «бўғадиган жойларга» йўналадилар, бунинг натижасида бўғилиш, тутқаноқ ва сакта келиб чиқади. Бунинг давоси тезда қон олишдир.

Кучга оид тўлиш эса, бу хилтларнинг миқдор жиҳатидангина эмас, балки кайфиятларининг ярамаслиги жиҳатидан ҳам зарарли эканлигидир. Бу хилтлар ўзларининг ярамас сифатлари блан кучнинг устидан ғалаба қиладилар ва куч ҳазм қилиш ва етилишга ёрдам беролмай қолади. Бундай тўлишга эга бўлган киши учун чиришдан бўладиган касалликлар хатарлидир.

Умуман, тўлишнинг аломатлари эса [қуйидагилардан] иборатдир]: органларнинг оғирлиги, ҳаракат қилишда ялқовлик, рангнинг қизилланиши, томирларнинг бўртиши, терининг чўзилиши, пульснинг тўлаллиги, сийдикнинг рангланиши ва қуюқлиги, иштаҳанинг камлиги, кўзнинг заифланиши, оғирликка далолат қиладиган туш кўришлар,— масалан, бирор кишининг тушида ҳаракат қилолмайдигандек, оғир юк остида қолгандек ёки гапиролмайдигандек бўлиши. Шунингдек, тушда учиб кетаётгандек ёки тез ҳаракат қилаётгандек бўлиш, хилтларнинг суюқлиги ҳамда бир миқдорда му'тадилликнинг аломатидир.

Оғирлик, ялқовлик ва иштаҳасизлик каби кучга оид тўлиш аломатларида биринчи хил, [я'ни томирларга] оид тўлиш ҳам иштирок этади. Лекин қувватга оид тўлиш оддий бўлса, унда томирлар қаттиқ бўртмайди, тери чўзилмайди, пульс жуда тўлиқ ва сув у қадар қуюқ бўлмайди, ҳамда юзнинг ранги жуда қизил эмасдир. Бундай тўлиш воқи' бўлган кишида ланжлик ва чарчаганлик ҳаракатлардан ёки жисмоний ишдан кейин бўлади ва бундай кишининг уйқуси унга қичиш, ачишиш, куйиш ва бадбўйлик ҳисларини беради. [Тўлишларда] бирор хилтнинг кўпайиб кетишига ҳам ма'лум аломатлар далолат қиладилар, улар ҳақида биз яна гапирамиз. Кўп ҳолларда кучга оид тўлиш, унинг аломатлари мустақкамланмасдан илгарироқ касаллик туғдиради.

Еттинчи фасл. Бирор хилтнинг кўпайиб кетиш аломатлари ҳақида

Қонга келсак, унинг кўпайиб кетган вақтдаги аломатлари томирларга оид тўлишнинг аломатларига ўхшашдир. Шунинг учун, ба'зан, қон ортиб кетишидан гавдада оғирлик,— айниқса кўзнинг четида, бошда ва икки чаккада,— керишиш, эснаш, доимий уйқу босиш, ҳисларнинг кучсизланиши, зеҳннинг ўтмасланиши, машаққат тортмай туриб чарчаш, оғизда одатдагидан ташқари ширинлик ва тилда қизилликлар пайдо бўладилар. Кўпинча гавдада чипқон, оғизда эса чиқиқлар ҳосил бўладилар. Шунингдек, қон томирлари осонлик блан ёриладиган ўринларда,—[121] масалан, бурун тешиклари, орқа йўли ва милкларда,— қон кетиш пайдо бўлади. Қоннинг ортиқчалигига [одамнинг] мизожи, собиқ тадбир, мам-

лакати, кишининг ёши, одати, узоқ вақт томирдан қон олдирмаганлик, бу ҳақда гувоҳлик беручи уйқулар,— масалан, тушда қизил нарсалар кўриш, кўп қон кетишни кўриш қонга ботирилганликни ёки биз юқорида айтганларга ўхшашларни кўришлар,— далолат қиладилар.

Балғамнинг кўпайганлигига далолат қилучи аломатлар эса қуйидагилардан иборатдир: — юзда оқликнинг ортиқчалиги, [гавданинг] тегиб сезилганда шалпайганлиги ва юмшоқлиги, [терининг] совуқлиги, сўлақларнинг кўплиги ва ёпишқоқлиги, ташналикнинг камлиги,— агар, фақат балғам шўр бўлмаса, айниқса қариликда,—овқатни ҳазм қилишнинг бўшлиги, нордон кекирик, сийдикнинг рангсизлиги, кўп ухлаш, ялқовлик, нервларнинг сустлиги, бефаҳмлик, пульснинг юмшоқлиги, секинлиги ва сийраклиги.

Шунингдек, [балғамнинг кўпайганлигига] кишининг ёши, одатлари, илгари кўрилган тадбир, ҳунар, яшаш жойи, тушлар,— одам тушида сув, анҳор, қор, ёмғир, момақалдироқ ва дўл кўришлар,— далолат қиладилар.

❧❧❧ Аммо сафро кўпайганлигининг аломатлари || [қуйидагилардан иборатдир]: — юз ва кўзнинг сариқ туслилиги, оғизнинг аччиқлиги, тилнинг ғадир-будир ва қуруқлиги, бурун ичи қуруқлиги, салқин шамолдан лаззатланиш, қаттиқ ташналик, пульснинг тезлиги, овқатга кам иштаҳалик, ўқчиш, сариқ ва кўк сафро қайт қилиш, ачитучи ич кетиш, худди игна санчилаётгандек бадан тужларининг ҳурпайиши, илгари кўрилган тадбир, кишининг ёши, мизожи, одати, яшаётган жойи, замон, ҳунар ва тушлар — одам тушида олов, сариқ байроқлар ва сариқ бўлмаган нарсаларни сариқ тусда кўриш, [ва шунингдек], аланга, ҳаммомнинг иссиқлиги ва шунга ўхшашларни кўриш. Савдонинг кўпайганлигига келсак, унга [қуйидаги] аломатлар далолат қиладилар: юзнинг буришиши ва рангсизлиги, қоннинг қоралиги ва қуюқлиги, ортиқча васваса ва ўйчанлик, меъда оғзининг ачишуви, ёлғон иштаҳа, қуюқ, қора ва қизил сийдак, қора ва сертук гавда,— ортиқча савдо оқ ва кам тук гавдада кам ҳосил бўлади,— шунингдек, темирўтки ва ёмон яраларнинг тез-тез чиқиб туриши, талоқ касалликлари, кишининг ёши, мизожи, одати, яшаётган жойи, ҳунари, замон, бўлиб ўтган тадбир ва қўрқинчли тушлар,— масалан, одамнинг тушига қоронғилик, жарликлар, қора нарсалар ва ҳархил даҳшатли нарсалар кириши.

Саккизинчи фасл. Тиқилишни кўрсатадиган белгилар ҳақида

Модда йўлларда турилиб қолган, бунга айрим аломатлар далолат қилган ва бу, гарчи бутун гавдада тўлиш аломатлари ҳис қилинмаса ҳам, чўзилиш блан сезилган вақтда шубҳасиз тиқилиш бордир. Оғирлик эса, модда кўп ўтиши лозим бўлган йўлларда тиқилиш ҳосил бўлган вақтда сезилади. Масалан, жигарда пайдо бўладиган тиқилишда тиқил-

Quintus can. Avicē. cum vllima Gentilis fulginatis exposi-
 tione. Canticorumq; liber eius Auer. cōmentatione. De-
 mum questiones extrauagantes ipsius Gentilis vna
 cum illa de hidropisi hacenus non impressa.
 Ad hec tractatus quidam et recepte de
 febribus super fen. j. quarti. Po-
 stremo consilia eiusdem
 cum tabulis oīum
 predictorū.

Cum gratia et privilegio.

Ибн Синони Гален (Жолинус) блан Гиппократ (Букрат) ўртасида тасвирловчи
 сурат. «Қонун»нинг 1523 йилда босылган лотинча таржимасидан

ма жигарга йўналаётган озиқли нарсаларнинг ўтишига тўсқинлик қилади ва бу нарсалар кўплаб йиғилади ва тиқилиб қолиб, шиш оғирлигидан ҳам кўпроқ оғирлаштиради. Тиқилишнинг оғирлиги шиш оғирлигидан ўзининг кучлилиги ва иситмасизлиги блан фарқ қилади.

Тиқилма бу йўллардан бошқа йўлларда ҳосил бўлганда оғирлик блан сезилмайди, лекин қоннинг тўхталиб қолиши, тортилиши блан сезилади. Томирларида тиқилма бўлган кўп кишиларнинг юзи сариқ рангли бўлади, чунки, қон йўллар орқали гавданинг ташқи сатҳига ўтмайди.

Тўққизинчи фасл. Елларни кўрсатадиган белгилар ҳақида

Еллар сезучи органларда пайдо бўладиган оғриқлар орқали билинади. Бу оғриқ еллар таъсирида ва шунингдек, органда бўлаётган ҳаракатлар таъсирида узлуксизликнинг ажралиш натижасидир. Яна еллар ҳақида овозлар орқали ва тегиб сезиш блан хулоса чиқарилади.

Оғриқларга келганда, чўзучи оғриқлар, айниқса буларда енгиллик сезилса, елларга далолат қиладилар. Агар бунинг устига оғриқларнинг кўчиши кузатилса, даълолат тўлиқ бўлади. Бу ҳаммаси сезучи органларда узлуксизликнинг ажралиши натижасида бўлади. Суяк ва безлик гўштларда эса елни оғриқ орқали аниқлаб бўлмайди. Суякларда гоҳо уларни синдирадиган ёки майдалайдиган қаттиқ еллар бўлади, лекин бундан оғриқ пайдо бўлмайди, агар бўлса — бу фақат қўшни органнинг синишни сезиши туфайли бўлади. Еллар ҳақида органларнинг ҳаракатига қараб хулоса чиқаришга келсак, бу, масалан, пайдо бўлиб юқорига кўтарилишга, тарқалишга интилиб ҳаракат қилучи пирпирашга қараб хулоса чиқаришдир.

[122]. Овозларга қараб хулоса чиқарилганда эса, овозлар, қориндаги қулдираш ва шунга ўхшашлар каби, шунингдек, талоқни, агар у оғриётган бўлса, босиб кўрилганда эшитилган овоз каби, елларнинг ўзидан келиб чиқади, ёки еллар урганда овоз чиқарадилар. Шунингдек, уриб кўриш ёрдами блан «қоринда сув йиғилиши» [сувлик истисқо] ва «қорчи ёрдами блан «қоринда сув йиғилиши» [сувлик истисқо] ва «қорин дамланиши» [еллик истисқо]нинг ўртасидаги фарқ ажратилади. Тегиб сезиш йўли блан ел ҳақида хулоса чиқаришга келганда шуни айтиш керакки, тегиб сезиш блан бўқоқни еллик шишдан ажратадилар, чунки бунда, жимирлаб оқучи ҳўллик ёки ёпишқоқ хилтларнинг йўқлигидан кенгайиш блан бирга навбатдаги сиқилиш ҳам кузатилади. Тегиб сезиш бунинг ажратади, ҳамда шиш ва ел ўртасидаги фарқ жавҳарни ўзида эмас, балки ҳаракат, ҳаракатсизлик ва тўлқинланишдадир. ||

Ўнинчи фасл. Шишларни кўрсатадиган белгилар ҳақида

686

Ташқи шишларга тегиб сезиш ва кузатишлар далолат қилади, ички шишларга эса, агар шиш иссиқ бўлса ва у ҳосил бўлган органда сезги

йўқ бўлса, доимий иситма ва оғирликлар ёки, агар шишган орган сезадиган бўлса, санчучи оғриқли оғирликлар далолат қиладилар. Шиш аломатларини аниқловчиларга ёки аниқлаб олишга ёрдам беручиларга маълум органнинг фаолиятининг бузилиши киради, аломатни тасдиқловчиларга эса, агар ушлаб кўришга имконият бўлса, шу органнинг атрофиди шишганликни сезиш киради. Совуқ шишларнинг оқибати албатта оғриқ ёки машаққат бўлмайди. Уларнинг умумий аломатларини кўрсатиш қийин ва агар осон бўлганида ҳам кишини зериктириб юборучи муҳокама юргизишга тўғри келади. Шунинг учун биз бу ҳақдаги сўзни ҳарбир орган ҳақида айрим муҳокама юргизилгунча қўятурамиз. Бу ерда фақат шунини айтиш керакки, оғирлик сезилиб оғриқ ҳис қилинмаса ва балғамнинг кўпайганлик белгилари бўлса тахмин қилиш керакки, шиш балғамлидир, қачонки шишда савдони кўпайганлик аломати бўлса ва хусусан ушлаб кўрилганда у қаттиқ бўлса, шиш савдовийдир. Қаттиқлик шиш борлигининг энг яхши аломатларидан биридир.

Иссиқ шишлар нервларда пайдо бўлган вақтда оғриқ жуда кескин ва иситмалар кучлидир. Бундай шишлар тиришишга ва ақлдан озишга тезда олиб келадилар, ҳамда букилиш ва ёзилиш ҳаракатларида бузилиш пайдо қиладилар. Ҳамма ички органларнинг шишлари қоринни юмшоқ жойларида юпқаланиш ва ориқланиш пайдо қилади. Агар ички органларнинг шишлари йиринг йиғабошласалар ва чиқниш йўлларини беркитиб қўйсалар оғриқ анча кучаяди, шунингдек, иситмалар ҳам кучаяди. Тил жуда ғадир-будир бўлиб қолади, уйқусизлик кучаяди, касаллик кўринишлари улғаяди ва оғирлик кўпаяди. Ба'зан шиш тегиб сезишда қаттиқ ва тўқималарга зич ўсиб киргандек туйилади, ба'зан эса баданда тез ориқлаш воқи' бўлади ва кўзлар ичига ботиб кетади. Йиғилиб қолган модда йирингга айланганда оғриқ, иситманинг кучи ва лўқиллаш тинчланади ва оғриқ ўрнига қичиққа ўхшаш бир нарса пайдо бўлади. Агар илгари қизиллик ва қаттиқлик бўлган бўлса, энди қизиллик йўқолади ва сиқилган жой юмшоқ бўлиб қолади, ҳамда бутун алам беручи сезгилар тинчланадилар ва шишнинг оғирлиги ниҳоятига етади. Йиринг оққан вақтда эса, аввало модданинг куйдириш сабаби блан қалтираш пайдо бўлади, кейин модданинг куйдириш сабаби блан иситма келиб чиқади, пульс эса, бўшалиш натижасида, кенг ва нотекис бўлиб кучсизланишга, камайишга, секинланишга ва сийракланишга бошлайди; иштаҳасизлик пайдо бўлади ва бунинг натижасида оёқ ва қўллар қизийди. Модда эса тегишли йўллар бўйича чиқарилади: тупириш орқали, сийдик ёки нажас йўли орқали. Шиш ёрилганидан кейинги яхши аломат иситманинг бутунлай йўқолиши, нафас олишнинг енгилланиши, кучнинг ортиши ва модданинг тегишли томонга тез қўйилишидир.

Кўпинча модда ички шишларда бир органдан иккинчи органга кўчади, бу кўчиш ба'зан яхши ва ба'зан ёмон бўлади. Шундай ҳолда

яхшики, агар у яхши фазилатли органдан ярамас органга ўтса, чунончи мия шишларида қулоқнинг орқасига, жигар шишларида човларга ўтса, ва шундай ҳолда ёмонки, агар бир органдан бошқа бир фазилатли органга, ёки ўзида воқӣ бўладиган нарсага чидамсизроқ органга кўчса, чунончи ўпка пардасидан юрак атрофига ёки ўпкага ўтса.

Ички шиш ва чипқонларнинг пастга ёки юқорига кўчишларининг айрим аломатлари бор. Агар улар кўчишда пастга қараб йўналсалар (123) қобирғанинг тоғай қисмида чўзилиш ва оғирлик пайдо бўлади; улар юқорига қараб йўналганларида эса, бунга нафас олишнинг ёмон аҳволи,— қисилиши ва қийинланиши,— кўкракнинг торайиши, пастдан бошланиб юқорига тарқаладиган куйиш, ўмров атрофидаги оғирлик ва бош оғриқлари далолат қиладилар. Ба'зан бунинг оқибати ўмровда ва билакда юз беради.

Агар юқорига йўналаётган шиш мияни эгаллаб олса — бу ёмон ва хавфлидир, қулоқ орқасидаги юмшоқ гўштга йўналганда эса нажот топишга умид бор. 69a Ӣ Бундай ҳолларда бурундан қон кетиши ички шишларнинг ҳаммасида ҳам яхши аломатдир. Агар бу масалани мукамал билмоқни истасанг, ички органлар ҳақида тўлиқ гапиришимизни, ҳарбир ички органнинг шиши ҳақида айрим-айрим тўхталиб ўтишимизни кут!

Ун биринчи фасл. Узлуксизликнинг ажралиш аломатлари ҳақида

Агар узлуксизликнинг ажралиши ташқи органларда воқӣ бўлган бўлса — кўриш блан билинади, агар ички органларда юз берган бўлса, унга пармалаб оғриш, санчиб оғриш ва қичима оғриқлар,— айниқса улар блан бирга иситма бўлмаса,— далолат қиладилар. Кўпинча узлуксизликнинг ажралиши қон тупириш ва кўкрак бўшлиғига қон кетиши каби хилтнинг оқиши блан, шунингдек, агар шиш ва унинг шишганлик аломатлари илгарироқ кузатилган бўлса, модда ва йирингларнинг чиқиши блан бирга бўлади. Шундан кейин келиб чиққан узлуксизликнинг ажралиши, кўпинча шишнинг пишгандан кейин ёрилганлигини кўрсатади, аммо ба'зан кўрсатмайди ҳам. Агар шишнинг ёрилиши пишишдан бўлса, бунда иситма чипқон ёрилиб йиринг оққандан сўнг тўхтайдди, оғирлик ҳам босилиб енгилланиш бўлади; агар бундай бўлмаса, оғриқ кўпаядди ва кучланади.

Узлуксизликнинг ажралишига ба'зан органларнинг ўз ўринларидан чиқиб кетишлари ва гарчи чиқиш бўлмаса ҳам, даббадаги каби тойиб кетишлари далолат қиладилар, шунингдек, бунга бўшатиладиган нарсаларнинг ўз йўлларида ташқарида турилиб қолишлари далолат қилади. Улар ба'зан ажралиш олиб келаётган бўшлиққа тўкиладилар ва ўзларининг табиий йўллари блан силжимайдилар. Чунончи ичаклари ёрилган

кишиларда шундай бўлиб, уларда нажаслар турилиб қолади ва ёрилган жойга тўкилади.

Қўпинча узлуксизликнинг ажралиши махфий қолади ва кўрсатилган умумий аломатлар блан билинмайди. Шунинг учун ҳарбир орган бўйича айрим-айрим тўхталиб ўтиш зарурдир.

Бу махфий қолиш орган сезгисизланиб қолганлигидан, ёки унинг тўкилиши мумкин бўлган суюқлиги йўқлигидан, ёки ўз ўрнидан чиқиши учун жой йўқлигидан, ёки қуввати йўқлигидан ҳамда чиқиб кетганидан сўнг суялиш учун ёнида бирор орган йўқлигидан бўлади.

Билгинки, ҳамма юз бериш блан оғир бўлган шишлар ва узлуксизликнинг энг оғир ажралишлари — шиш жуда сезучан нервлик органларда юз берган вақтда бўлади. Улар, ба'зан, ўлимга олиб борадилар. Беҳуш бўлиб қолиш ва тиришишлар эса доимо қуйидаги касалликлардан кейин бўладилар: беҳушлик — қаттиқ оғриқ натижасида, тиришиш эса органнинг нервлилиги натижасида. Хатарлиликда булардан кейин бўғинлардаги шиш ва ажралишлар турадилар. Булар бўғиннинг кўп ҳаракатчанлиги ва унинг ёнида модданинг қуйилиши учун тайёрланган бўшлик борлиги туфайли даволашни секин қабул қиладилар.

Пульс ва сийдик гавда ҳолатининг умумий аломатларини берганликлари учун биз улар ҳақида гапирамыз.

БИРИНЧИ ЖУМЛА. ПУЛЬС ҲАҚИДА

УН ТУҲҚИЗ ФАСЛДАН ИБОРАТ

Биринчи фасл. Пульс ҳақида умумий сўз

Пульс [томир уриш] руҳнинг томирдаги ҳаракатидир. Бу ҳаракат қисилиш ва кенгайишдан иборат бўлиб, бунинг натижасида руҳ оқими тартибланади.

Пульсни умумий, ёки ҳарбир касаллик бўйича айрим-айрим қараб чиқиш мумкин. Биз бу ерда пульс илмининг умумий қоидалари ҳақида гапирамиз, айримларини эса, айрим касалликлар ҳақида сўзлагунигимизча қолдирамиз.

Биз айтамиз: ҳарбир пульсация икки ҳаракат ва икки тинишдан таркиб топади. Чунки пульс доимо сиқилиш ва кенгайишдан таркиб топади, ҳарбир қарама-қарши икки ҳаракат орасида эса албатта тиниш бўлиши лозим, чунки бир ҳаракат амалда ўз масофасининг охирига етгач, бошқа бир ҳаракатга бевосита уланаолмайди. Бу табиийёт илмида баён қилинадиган нарсаларга оиддир. Агар шундай бўлса, ҳарбир пульсда, то у бошқасига улангунча, албатта тўрт қисм бўлиши керак: икки ҳаракат ва икки тиниш — кенгайиш ҳаракати ва кенгайиш блан сиқилиш орасидаги тиниш, сиқилиш ҳаракати ва сиқилиш блан кенгайиш орасидаги тиниш. Сиқилиш ҳаракати, кўп табибларнинг фикрича, (124) бутунлай сезилмайди, аммо улардан ба'зиларининг фикрича, сиқилиш сезилучандир: кучли томир уришида — унинг кучи туфайли, катта томир уришида — унинг баландлиги туфайли, қаттиқ томир уришида — унинг кучли қаршилиқ кўрсатиши туфайли ва секин томир уришида эса, — унинг ҳаракатини узоқ муддатлилиги туфайли сезилучан бўлади. Жоли-нус айтади: || «Мен бирқанча вақт сиқилишнинг сезилишини билолмадим, 696 сўнгра, то унинг аломатларини билиб олгунча ушлаб кўриб текширдим, шундан кейингина, кўп ўтмай, сиқилишнинг сезилучанлиги ҳақидаги фикримни мустаҳкамладим. Ана шундан сўнг менинг олдимда пульс билимининг дарвозалари очилди. Қимки агар томирни менчалик [ушлаб кўриб

текширса] мен билган нарсаларни англайди». Брок, иш шундай бўлганда ҳам, айтишларича, кўп ҳолларда пульсдаги сиқилиш сезилмайди.

Томирни ушлаб кўриш учун билакни сайлашда уч сабаб бордир: унга етишнинг осонлиги, уни табибга очиб кўрсатишдан кам уялишлик, ҳамда у юракнинг рўбарўсида ва яқинида жойлашганлиги. Пульс-ни қўл ён блан ётган ҳолида ушлаб кўриш керак, чунки кафти пастга қараб ётган қўл анча кенг, кўтарилган ва узунлиги кам бўлади,— айниқса ориқ кишиларда,— кафти юқорига қараб ётган қўл эса анча кўтарилган ва узун бўлиб, аммо кенлиги кам бўлади. Пульси ушланаётган одам ғазаб ва шодлик ҳисларидан, жисмоний ҳаракатдан, оғирлаштирадиган тўйганлик ва очликнинг бирор таъсиридан ва эски одатни тарк қилиб янги одат чиқараётган ҳолатлардан ҳоли бўлиши лозим. Мизожи муътадил соғлом пульсни олдиндан синаб кўриш ва кейин уни бошқа пульс блан солиштириш керак.

Бундан кейин биз айтамиз: пульс ҳолатини биладиган табиблар пульс турларини ўнта дейдилар, гарчи пульс турлари тўққизта бўлса ҳам табиблар айтганидек таъриф этамиз.

Биринчи тур — пульснинг кенгайиш миқдоридан олинади, иккинчи тур — ҳаракат қилиб турган томирнинг бармоқларга уриш кайфиятидан, учинчи тур — ҳарбир ҳаракатнинг замонидан, тўртинчи тур — томир таркибидан, бешинчи тур — пульснинг бўшлиги ва тўлалигидан, олтинчи тур — ушлаб кўриладиган жойнинг иссиқ ва совуқлигидан, еттинчи тур — тинч туриш вақтидан, саккизинчи тур — пульснинг текислиги ва нотекислигидан, тўққизинчи тур — нотекисликда тартибсизлик борлигидан ёки уни бутунлай тартибсиз эканлигидан ва ўнинчи тур — пульснинг ўлчовидан олинади.

Пульс ҳажмининг турларига келганда, бу ўзининг уч ўлчови, яъни, узунлиги, кенлиги ва чуқурлиги блан [пульснинг] аҳволига далолат қилади. Бу жиҳатдан пульсда тўққизта оддий сифатлар ва шунингдек, улардан таркиб топган мураккаб сифатлар ҳам бўлади.

Тўққизта оддий сифатлар пульснинг узун, қисқа ва муътадиллиги; кенг, тор ва муътадиллиги; паст, юқори ва муътадиллигидир. Узун пульс шундайки, бунда, унинг баъзи бўлаклари табиий сезилишга қараганда кўпроқ сезилади, яъни ҳақиқий муътадил мизождагига ёки махсус кишига хос табиий сезилишга, яъни шахсан ўша кишига хос муътадил мизождаги сезилишга қараганда кўпроқ сезилади. Бу икки мизож [ҳақиқий муътадил ва муътадил мизожлар] орасидаги фарқни сен илгарироқ билган эдинг. Қисқа пульс узун пульсга қарама-қаршидир, муътадил пульс эса буларнинг ўртасида бўлади. Қолган олти сифат ҳақида шуларга қиёс қилиб ҳукм юрит!

Аммо, оддий пульс сифатларидан таркиб топган мураккаб сифат-

ларга келсак, буларнинг ба'зиларининг номлари бор, ба'зилариники эса йўқ. Ўзининг узунлиги, кенглиги ва чуқурлиги блан оддий пульсдан ортиқлик қиладиган пульс «катта» деб аталади шу уч жиҳатдан оддий пульсдан камроғи «кичик» деб аталади; му'тадили эса буларнинг ўртасида туради. Ўзининг кенглиги ва кўтарилиши блан оддий сифатлардан ортиқлик қиладиган пульс «йўғон» деб аталади. Шу икки оддийга нисбатан камроғи «ингичка» деб аталади; му'тадили эса буларнинг ўртасида туради.

Ҳаракат қилиб турган томирнинг бармоққа уриш кайфиятидан олинган турга келганда, бунда уриш уч турлидир: кучли, я'ни кенгайганида ушлаб сезишга қаршилиқ қилучи, заиф-кучликни қарама-қаршиси ва шу иккаласининг ўртасидаги му'тадил уришлар.

Ҳарбир ҳаракатнинг замонидан олинган тур ҳам уч хилдир; тез, я'ни ҳаракатни қисқа муддатда тамомлайдиган, секин тезнинг қарама-қаршиси ва шу иккаласининг ўртасидаги му'тадил уришлар. Томирнинг таркибидан олинган тур ҳам уч хилдир: юмшоқ, я'ни босилганда енгиллик блан ичкарига қайтишга қобилиятли, қаттиқ-юмшоқнинг қарама-қаршиси ва му'тадил уришлар. Томирнинг ичидаги нарсанинг ҳолига қараб олинган тур ҳам уч хилдир: тўла, я'ни томирнинг ичида бутунлай бўшлиқ эмас, балки, уни анчагина тўлатиб турган суюқлик сезилиш, бўш — || тўлаликнинг қарама-қаршиси (125) ва сўнг уларнинг иккаласи 70a ўртасидаги му'тадил уришлар. Ушлаб сезишдан олинган тур уч хилдир: иссиқ, совуқ ва му'тадил.

Тиниш [пауза] замонидан олинган тур ҳам уч хилдир: кетма-кет, я'ни икки уриш орасида сезилучи қисқа вақт — буни «етишучи» ва «зич» деб ҳам атайдилар, — «сийрак», унинг акси, буни «суств» ва «ғовак» деб ҳам атайдилар ва уларнинг ўртасидаги му'тадиллик. Бу вақт, томир сиқилишининг сезилишига қараб билинади. Агар сиқилиш бутунлай сезилмаса, ҳар икки кенгайиш орасидаги вақт тиниш вақти деб ҳисобланади, агар сиқилиш сезиларлик бўлса [тиниш вақти] ҳар икки [сиқилиш ва кенгайиш ҳолатларининг] замон э'тиборлари блан билинади.

[Пульснинг] текислиги ва нотекислигидан олинган турга келсак, пульс ёки текис, ёки нотекис бўлади, бунда уришнинг, уриш бўлакларининг ўхшашлиги, ёки уришнинг бир бўлагини [қуйидаги] беш ҳолат жиҳатидан кўзда тутилади: катта ва кичик, кучлик ва заиф, тез ва секин, кетма-кет ва сийрак, қаттиқ ва юмшоқ. Негаки, бир кишининг ўзида пульснинг кенгайиш бўлаклари қаттиқ қизишиб кетиш натижасида ба'зан тезроқ, ёки ба'зан кучсизлик туфайли заиф бўлади. Агар лозим бўлса фикрни кенгайтириш, ҳамда текислик ва нотекисликка нисбатан айтилган уч турдан бошқа ҳамма турларни ҳам кўзда тутиш мумкин, бром, асосий диққат шу уч турга жалб қилинади.

Умуман текис пульс — бу ҳамма айтилган нарсаларга нисбатан текис

пульсдир, агар улардан биттасига нисбатан текис бўлса, унда фақат бир жиҳатдан текис деб айтилади, демак, «кучда текис», ёки «тезликда текис» деб айтишинг мумкин. Шунингдек, нотекис пульс умуман нотекис бўлади, ёки нимага нисбатан нотекис бўлса, ўша жиҳатдан нотекис, ёки кучда нотекис бўлади.

[Пульсда] тартиб ва тартибсизликдан олинган тур икки хилдир: — нотекис тартибланган ва нотекис тартибсизланган. Тартибланган [пульс] шундайки, бунда нотекислик маълум тартиб сақлайди ва даврий равишда қайтарилиб туради. Нотекис тартибланган пульс икки хил бўлади: бу — ёки, фақат битта нотекисликни ўзигина доимий қайтарилгандаги умуман тартибланган, ёки икки ё ундан ортиқ давр бўлгандаги даврий тартибланган [нотекис пульс], масалан, бунда бир давр ва ундан фарқ қиладиган бошқа давр бўлиши мумкин, аммо булар бирга, худди бир даврдек, бирин-кетин қайтадилар. Нотекис [пульс] эса буни қарама-қаршисидир. Диққат қилиб қарасанг, тўққизинчи тур, ҳақиқатда саккизинчи турнинг бир хилидек бўлиб кўринади ва нотекис [пульснинг] ичига киради.

Сен билишинг керакки, пульсда қандайдир бир музика табиати мавжуддир. Музика сан'ати овозларнинг ўткирлик ва оғирлик бўйича ўзаро маълум муносабатда қўшилиши блан ҳамда [торларга тушаётган] зарбаларни ажратучи вақт оралигининг ме'ёрини биртекислик доиралари блан камолотга етгани каби, пульс зарбаларининг аҳволи ҳам худди шундайдир. Пульснинг вақт, тезлик ва кетма-кетликдаги оралигининг нисбати — оҳангли нисбатдир, унинг кучдаги, заифликдаги ва миқдор бўйича ҳолатларининг нисбати, — бу, қўшилиш нисбатидир.

Овозларнинг сур'ати, оҳанги ва ме'ёри мувофиқ ва номувофиқ бўлганидек, [пульснинг] нотекислиги ҳам тартибланган ва тартибланмаган бўлади. Ва яна пульс аҳволининг кучлилики, заифлики ва миқдордаги нисбатлари ба'зан мувофиқ, ба'зан эса номувофиқ, ҳатто ноўхшаш бўлишлари ҳам мумкин. [У вақтда] бу қандай бўлмасин [пульснинг нотекислик] тартибини аниқлаш туркумидан ташқари чиқади.

Жолинуснинг айтишича, пульс ўлчовининг ўзаро муносабатининг ҳис қилинадиган хусусияти, юқорида айтилган музикада [учрайдиган] қуйидаги ўзаро муносабатларнинг бири блан ифодаланган хусусиятдир. Бу «бутуннинг бешлик блан [қўшилган] бутунга», я'ни уч марта ортирилган миқдорнинг [оддий миқдорга] бўлган нисбатидир, чунки бундай нисбат икки марта ортирилган миқдорнинг худди шу миқдорнинг ярмининг қўшилиши блан [оддий миқдорга] бўлган нисбатидир. Бу «бешликка нисбат» деб аталувчининг худди ўзидир. Бу ёки «бутунга нисбат», я'ни икки марта кўпайиш, ёки «бешликка нисбат», я'ни ярмига кўпайиш, ёки «тўртликка нисбат», я'ни учдан бирга кўпайиш ёки тўртдан бирга кўпайиш [бўлиши мумкин]. Бундан сўнгги [ўзгаришлар] сезилмай қоладилар.

Мен бу нисбатларни сезиб аниқлаш мумкин эканлигига таажжубланаман. Бу ўз ҳунари бўйича оҳанг даражалари блан ва овозларнинг ўзаро алоқалари блан [шуғулланишга] ўрганган, ҳамда музикани назарий жиҳатдан [ўрганиш ва] амалда қилинган ишни назариядан маълум бўлган [нарсасига] солиштириш қобилиятига эга бўлган киши учун ҳаммадан ҳам осонроқдир. || Бундай одам диққатини пульсга жалб қилганида 706 мумкинки, бу нисбатларни билса.

[Яна] айтаманки: ўн турнинг бири бўлган [пульснинг] тартибланган ва тартибсиз турини (126) алоҳида қилиб ажратиш, гарчи фойдали бўлса ҳам, аммо бўлишда нотўғридир, чунки бу тур нотекис [пульс туркумига] яқин келади ва худди унинг кўринишларидан бирига ўхшайди. «Вазн» бўйича олинган турга келсак, бу икки «ҳаракат» ва икки «тиниш»га хос бўлган тўрт вақт оралиқларининг нисбат миқдорларини солиштириш блан [аниқланади]. Ҳис қилиш [миқдорларни] белгилашга ожиз бўлса, бунда [қизил қон томирларининг] кенгайиш вақтларининг нисбат миқдорларини икки кенгайиш оралиғида [воқи' бўлуши] вақтга солиштириш блан, ҳамда умуман ҳаракат бўлиб ўтуши вақт [нисбатларини] тинчиш бўлган вақтга солиштириш блан [аниқланади]. Шу бобга, ҳаракат вақтининг [бошқа бир] ҳаракат вақтига солиштирмасини ва тинчиш вақтининг [бошқа бир] тиниш вақтига солиштирмасини кирғизадиган кишилар бир бобни иккинчи [бир] бобга кирғизадилар. Бу кирғизиш мумкин бўлсада, яхши эмасдир.

[Пульснинг] «вазни» юқорида айтилган муносабатларни жорий қилиш мумкин бўлган [бир сифатдир]. Биз айтамикки, пульс ёки яхши вазнда, ёки ёмон вазнда бўлади. Ёмон вазндаги [пульсларнинг] турлари учтадир. Булардан бири ўзгаруши вазнининг ва ўтуши вазнининг пульси, я'ни бу шундай ёшга хос пульски, унинг вазни [текширилаётган] пульс эгасининг ёшига яқиндир; чунончи болалар пульсининг вазни ўсмирлар пульсининг вазнига яқин бўлади.

Иккинчи тур — бу [ёш бўйича] узоқлашган вазнининг пульсидир. Масалан, болаларда чоллар пульсининг вазни бўлиши. Учинчи тур — бу, вазндан ташқари чиқуши пульс, я'ни ўзининг вазни блан қандай бўлмасин бошқа бир ёшнинг пульсига ўхшамайдиган пульсдир. Пульснинг вазндан ташқарига чиқиши [соғлиқни] анчагина бузилганлигини кўрсатади.

Иккинчи фасл. Текис ва нотекис пульс хусусиятларининг изоҳи

[Табиблар] айтадиларки, нотекис пульсда нотекисликлар бирқанча уришларда, ёки бир уришнинг ўзида бўладилар. Бир уришда нотекис пульс ёки кўп бўлақларда, я'ни ҳархил бармоқларга уришда, нотекис ёки бир бўлақда, я'ни бир бармоққа уришда нотекис бўлади. Кўп уришлар

да нотекис бўлган пульсга аста-секин ва осойишта жори бўладиган нотекис пульс киради. Бу нотекис пульс бир уришдан бошланиб, кўпайишга ёки камайишга ўтади, ҳамда ўзаро ўхшаш оҳиста ўзгаришлар йўли блан то камайиш чегарасигача, ёки кўпайиш чегарасигача давом этади. Сўнг, бу ҳол узилади ва пульс [ёки бирдан], ёки аста-секин кичик ва катта уришлардан бошланғич уришга қайтади. Ҳар иккала ҳолда ҳам, [пульс] бошидан то охиригача юқорида кўрсатилган ҳолатда йўналгандан сўнг, қайтиш, ё ўхшаш ёки ўхшамайдиган бўлди.

Ба'зан пульс бу ҳолда бошланғич уриш чегарасига етади, ба'зан [ўзгариш] кучсизлиги туфайли охирига етмасдан узилади ва ба'зан чегарадан ўтиб кетади. Агар пульснинг бу ўзгариши узилиб қолса, ба'зан тартибсизлик блан ўртада тўхтайтиди ва ба'зан тўхтаб қолишдан бошқачароқ бирор нарса воқи' бўлади, я'ни, [аниқроғи] ярим йўлда ҳаракат пайдо бўлади. Тўхтаб уручи пульс, бу, ҳаракат кутилган вақтда тиниш воқи' бўлган пульсдир. Ўртада «ҳаракатга» эга бўлган пульс эса, тиниш кутилган вақтда ҳаракат воқи' бўлган пульсдир. Бир уришда томирнинг кўп қисмларида юз берган пульснинг нотекислигига келсак, у, томирларнинг вазиятга ёки унинг бўлақларининг ҳаракатига боғлиқдир. Томир қисмларининг жойлашишидаги нотекислик — томир қисмларининг йўналиш томонига онд нотекисликдир. Йўналиш томонлари олтига бўлгани учун, нотекисликлар ҳам шунча бўлади.

Ҳаракатдаги нотекислик, ёки тезликда ва секинликда, қолиб кетиш ва ўзиб кетишда, я'ни томирнинг бўлаги [тегишли] вақтдан илгарироқ ё кейинроқ ҳаракат қилишида, кучли ва кучсизликда, ёки катталикида ва кичикликда кўринади. Шу блан бирга булар ҳаммаси ёки текис ҳолда, ёки кўпайиб ва камайиб нотекис ҳолда бўлиб ўтади, ҳамда томирнинг икки, уч ёки тўрт қисмида воқи' бўлади. Мен [томирнинг] бармоқча уриш жойини айтмоқчиман. Энди сенга [бу нотекисликларни] жам'лаш қолди.

Пульс нотекислигининг бир қисмига келсак, бунга узилучан пульс, қайталовчи пульс ва узлуксиз пульс киради.

Узилучан пульс ҳақиқий тўхтаб уручи пульснинг бир қисмида узилишидир; айна ҳолда тўхтаб уриш блан ажратилган уришнинг охириги бўлаклари тезлик, секинлик нисбатида || ва ўзаро ўхшашлиги блан ажра-
71а ладилар. Қайталовчи пульс шундайки, бунда катта пульс бир бўлакда кичик бўлиб қолади, кейин аста-секин бошланғич ҳолига қайтади. «Туташган» пульс ҳам шу хилдандир. Чунки бунда нотекислик туфайли, бир уриш икки уришга ўхшайди, ёки икки уриш, қўшилиб кетишлари сабабли бир уришга ўхшайди; [бу та'риф] бу ҳақда норози кишиларнинг (127) фикрига қараб [ўзгаради].

Узлуксиз пульс шундай пульски, бунда нотекислик аста-секин мугтасил кўпайиб боради ва тезликдан секинликка, ё бунинг аксига ўтишдаги чегаралар сезилмайди. [Шунингдек] му'тадилликка, ёки шу икки муноса-

батда му'тадилликдан нотекисликка, ёки катта ва кичикликка, ё бу иккаласидаги му'тадилликдан бирор ўтиш мумкин бўлган кайфиятга ўтишларда чегаралар сезилмайди. Ба'зан [уриш] ўзининг бутун масофасида бирхилдир, ба'зан эса, нотекислик узлуксизликка қарамай, уришнинг ба'зи бўлакларида кучлик ба'зиларида эса камроқ бўлади.

Учинчи фасл. Алоҳида номлар блан аталган мураккаб пульс турлари ҳақида

Бунга қуйидагилар киради: «Ғизолий» [Кийиксимон] пульс, я'ни у уришнинг бир қисмида нотекис, я'ни секин бўлиб, иккинчи қисмида тўхтайди ва тезлашади; «Тўлқинсимон» пульс — бу томир бўлақларининг катта ва кичикликдаги нотекислиги, ёки уларнинг кўтарилиши ва кенглигидаги пульс ҳаракатининг бошланишидан юмшоқлик бўлган ҳолда ўзиб кетиш ва қолиб кетишдаги нотекисликдир. Бу жуда кичкина эмас, лекин бирор кенгликка эга ва кетма-кет келишлиги, кўтарилиш ва тушиши, секинлик ва тезлиги блан тўлқинни эслатади.

Шунга яна «чуволчангсимон» пульс киради. Бу [тўлқинсимонга] ўхшаш бўлиб, аммо жуда кичик бўлиш блан бирга жуда тездир. У тезлик ҳақида хаёл туғдирса ҳам, лекин тез эмасдир. «Чумолисимон» пульс жуда кичик ва яна ҳам сур'атлидир. «Чуволчангсимон» ва «чумолисимон» пульснинг кўтарилиш, ўзиш ва қолоқлик жиҳатидан нотекисликдаги фарқи, кенгликка нисбатан нотекисликдаги фарққа қараганда аниқроқ сезилади. [Кенгликка нисбатан нотекисликнинг] фарқи ҳатто сезилмайди ҳам.

Шулардан бири «аррасимон» пульсдир. Бу ўзининг кўтарилиши ва кенглиги, ўзиши ва кечикиши жиҳатидан қисмларининг нотекислиги блан «тўлқинсимон» пульсга ўхшайди, лекин у қаттиқ, ҳамда қаттиқлиги блан бирга унинг қисмлари қаттиқликда баробар эмасдир. «Аррасимон» пульс сур'атли, тез, қаттиқ ва унинг қисмлари кенгайиш катталигида, қаттиқлик ва юмшоқликда турличадир.

[Пульсдан] бири «сичқон думисимон» пульсдир. Бу шундай пульс-ки, [қисмларининг] нотекислиги камайишдан бошлаб, кўпайишга ёки кўпайишдан камайишга қараб, аста-секин ўзгаради. «Сичқондумисимон» пульс ба'зан кўп уришларда кузатилади, ба'зан эса бир уришнинг кўп қисмларида ёки бир қисмида бўлади. Унинг ўзига энг хос нотекислиги шуки, бу нотекислик [уришнинг] катталиги блан боғланган бўлади, ба'зан эса у тезлик ва секинликка, кучсизлик ва кучликка тегишлидир.

Яна бунга «жуволдизсимон» пульс киради. Бу пульс камайишдан бирор кўпайиш чегарасига йўналади, сўнг ўзининг бошланғич камайиш чегарасига етгунга қадар тўхтовсиз орқага чекинади. Бунда худди [ўзининг] ҳар икки энг катта охирги нуқталарида бирлашадиган икки

«сичқондуми» ҳосил бўлади. Бунга яна «икки зарбалик» пульс киради. Табиблар бу ҳақда ҳархил фикрдадирлар. Улардан ба'зилари [икки зарбани] ўзиш ва қолиб кетиш жиҳатидан нотекис бўлган бир уриш деб ҳисоблайдилар, ба'зилари эса, бири кетидан бошқаси узлуксиз эргашидиган икки зарба деб ҳисоблайдилар. Аммо, умуман олганда, булар орасидаги вақт, артериянинг қисилиши ва кенгайишини ўз ичига ололмайди. Икки зарбанинг сезилиши ҳар гал ҳам икки уриш бўлавермайди. Агар шундай бўлганда кенгайишда узиладиган ва сўнг қайтадиган пульс ҳам икки уриш ҳисобланган бўлар эди. Икки уришлик пульс деб фақат [зарба] бошланишида кенгайдиган, сўнг сиқилиб яна янгидан чуқурликка қайтадиган ва кейин яна бир марта кенгайдиган пульсни ҳисоблаш керак.

Шунга юқорида кўрсатилган «узилучан» пульс ва «томир зарбаси кўтарилишининг ўртасига тўғри келадиган уриш» киради. «Томир зарбасининг ўртасига тўғри келадиган уриш» блан «кийик» пульс ўртасидаги фарқ шундан иборатки, «кийик» пульсда иккинчи зарба, биринчи зарба тамом бўлмай туриб етиб келади, «томир зарбасининг ўртасига тўғри келадиган уришда» эса иккинчи зарба биринчи зарба тамом бўлгандан кейинги тинчлик вақтида пайдо бўлади. Мана шу хилдаги пульсга «тиришучан», «қалтироқчан» ва пиштитилаётган ва ўралаётган илгa ўхшаш «буралучан» пульслар киради. Булар ўзиш ва қолиб кетиш, вазият ва кенглик жиҳатидан нотекисликлар туркумига киради.

Тор сингари «тортилган» пульс «буралучан» пульснинг хилларидан биридир. Шу «тортилган» пульс «қалтироқчанга» ўхшашдир, броқ унда **716** кенгайиш, || ва шунингдек, артерияланинг кўтарилишдаги вазият текислигининг бузилиши у қадар аниқ эмас. Аммо тортилиш эса «тортилган» пульсда анча аниқдир; ва шу блан бирга ба'зан, бир томонга йўналгандир. «Тортилган», «буралучан» ва «бир томонга мойил бўлган» пульслар кўпроқ фақат (қуруқ мизождан келаётган касалликлар) да пайдо бўлади. Мураккаб пульснинг бошқа хиллари деярлик чексиздир ва уларнинг номлари ҳам йўқ.

Тўртинчи фасл. Пульснинг табиий турлари ҳақида

(128) Юқорида айтилган, кўпайиш ва камайиш [ма'носидаги] фарқни талаб қиладиган пульснинг ҳамма турлари ичида табиий пульс му'тадилдир. Бундан ёлғиз «кучлик» пульс мустаснодир. «Кучлик» пульс учун ўсиб боручи қувват табиийдир. Агар бирор бошқа турдаги пульс фақат кучнинг ортиши туфайли шу тур учун хос бўлган одатдаги ўлчовдан ортса масалан, катталиги ортса, бу ҳам «кучлик» пульс учун табиийдир. Кўпайиш ва камайишга йўл қўймайдиган турлар учун текис, тартибланган ва яхши ўлчовдаги пульс табиийдир.

Бешинчи фасл. Пульснинг юқорида кўрсатилган турларини белгиловчи сабаблар ҳақида

Пульс турлилигининг ба'зи сабаблари умуман зарурий ва муҳим бўлади ва пульснинг хусусиятини белгилайди, бу [сабаблар] «тутиб қолучи» деб аталади. Бошқа сабаблар пульснинг хусусиятига алоқадор эмас, бу сабаблар ичида ўзларининг ўзгаришлари блан пульснинг қонунларини ҳам ўзгартиручи [ажралмас] алоқадорлари бор. Булар «алоқадор» сабаблар деб аталади, шунингдек, алоқадорликлари шарт бўлмаган сабаблар ҳам бўлиб, улар «шартсиз ўзгартиручилар» деб аталади.

«Тутиб қолучи» сабаблар учтадир. Биринчиси—пульсни ҳаракатлантиручи юракда бўлган ҳайвоний куч. Бунини сен ҳайвоний кучлар бобида билгансан. Иккинчиси — томир, я'ни уриб турган артериядир. Бу ҳақда сен органлар ҳақида сўзланганда билдинг. Учинчи куч — бу иссиқликни сўндиришга бўлган заруриятдир. Бу шундай кучки, у, иссиқликни ма'лум даражада пасайишини вужудга чиқаради ва иссиқликнинг алангаланиш, ўчиш ёки му'тадилланиш даражасига қараб чеклайди. Бу «тутиб қолучи» сабабларнинг та'сири шартсиз ўзгартиручи сабабларнинг қўшилишига қараб ўзгаради.

Олтинчи фасл. Фақат биргина «тутиб қолучи» сабаблар орқали юзага чиқучи ҳодисалар ҳақида

Томир ўзининг юмшоқлиги блан бўйсинуван, ҳайвоний куч улуг ва «[сўнишга] бўлган эҳтиёж» кучли бўлганда пульс каттадир. Шу ҳамма уч сабабдан «[сўнишга] эҳтиёж» бунини кўпроқ мувофиқлаштиради.

Агар [ҳайвоний] куч заиф бўлса, бу ҳолда унинг оқибати, албатта, пульснинг заифланишига олиб келади ва агар қаттиқ ва «[сўнишга] эҳтиёж» кам бўлганда эса, пульс яна ҳам заифроқдир.

Артериянинг қаттиқлиги ҳам кичик пульсни ҳосил қилади, аммо қаттиқлик блан ҳосил бўлган кичиклик, кучсизлик блан ҳосил бўлган кичикликдан шу блан ажраладики, бунда томир қаттиқ, заиф эмас ва худди куч етишмаслигидаги каби ҳаддан ташқари калта ва чуқур ботган бўлмайди.

Бу уч сабаблардан биттаси ҳам пульснинг кичиклигини [ҳайвоний кучнинг] заифлигидек юзага чиқараолмайди. Кучнинг мавжудлигида қаттиқликнинг кичиклиги, кучнинг мавжудлигида «[сўнишга] эҳтиёж» йўқлигининг кичиклигига қараганда кўпроқдир, чунки куч «[сўнишга] эҳтиёжнинг» йўқлигида му'тадил миқдордан кўп нарсани камайтирмайди, негаки, унинг [артерияни] кенгайтириши учун ҳечнарсга тўсқинлик қилмайди. У фақат му'тадилликдан анчагина ортиб кетишдан сақланиб туради, чунки бунга ҳожат йўқ.

Агар «[сўнишга] эҳтиёж» қаттиқ бўлса, куч зўр бўлса ва томир ўзининг қаттиқлиги туфайли [пульсни] катта бўлишга қўймаса, бунда томир уриши катта бўлмасдан йўқотган тезликни тўлдириш учун, албатта, сур'атли бўлиши керак. Агар куч заиф бўлса, бунда пульсни кўпайтириш ҳам, унда тезлик ҳосил қилиш ҳам мумкин бўлмайди ва у йўқотилган нарсани кетма-кетлик блан тўлатиб олиш учун муқаррар равишда кетма-кетликка тез ўтиши лозим. Кўп сонли [ва кетма-кет] уришлар бир катта тўлиқ зарбанинг ёки иккита тез зарбанинг ўрнига ўтади. Бу, бирор оғир юкни ташиши лозим бўлган одамни аҳволига ўхшайди. Агар у ҳамма юкни бирдан кўтаришга қодир бўлса шундай қилади ҳам, агар қодир бўлмаса, юкни иккига бўлади ва тез ташийди. Ёки у юкни кўп бўлақларга

72a бўлади ва ҳарбир бўлақни эплаганича, шошмасдан || ёки тез, гарчи шошмасдан бажарса ҳам, ҳарбир кўчиш орасида секинланмай ташийди, фақат у киши жуда заиф бўлмаса; заиф бўлганда эса оғирликни қийинлик блан олиб боради ва шошмасдан қайтади.

Агар куч зўр ва томир бўйсинучан бўлсаю, броқ «[сўнишга] эҳтиёж» му'тадил эҳтиёждан кўпроқ бўлса, бунда куч катталик блан бирга [пульсининг] тезлигини ҳам кўпайтиради. Агар «эҳтиёж» яна ҳам кучлироқ бўлса, бунда куч катталик ва [пульсининг] тезлиги блан бирга, кетма-кетлик туғдиради.

Пульсининг узунлигини, ҳақиқатда, бирор тўсқинлик [томирни] кенгайишга ва кўтарилишга халақит берганда ҳажмини катталаштирадиган сабабларни ўзи туғдиради. Шундайлар, масалан, томирнинг кенгайишига тўсқинлик қилучи томирнинг қаттиқлиги, томир кўтарилишига халақит беручи гўштнинг зичлиги. Ёрдамчи сабабларга келсак, пульсининг узайишига ориқлик имконият туғдиради; кенгайишига эса, ёки томирнинг юқори девори пастки деворига тушган ва томир кенгайган ҳолатдаги томирнинг бўшлиги, ёки томирнинг ўта юмшоқлиги ёрдам беради.

(129) Тез кетма-кетликнинг сабаби заифлик ёки иссиқликка катта муҳтожликдир, сийракликнинг сабаби эса [пульсининг] зарурий катталик чегарасигача етган куч, ёки «[сўнишга] эҳтиёжни» камайтирадиган қаттиқ совуқ, ёки пульсининг ўтакетган даражада камайиши ва ўлимнинг яқинлашишидир.

«Ўзгартиручи» сабаблар ичидан пульс заифлигининг сабаблари [қу-йидагилардир]: ғам, уйқусизлик, ориқлик, бўшалиш, ёмон хилт, ҳаддан ташқари жисмоний иш, хилтларнинг ҳаракати ва уларнинг жуда сезгир ва юракка яқин жойлашган органлар блан тўқнашиши ва шунингдек тарқалиш ҳосил қилучи ҳамма нарсалар.

Пульс қаттиқлигининг сабаби томир жисмининг қуруқлиги, ёки унинг кучли тортилиши ва шунингдек, қаттиқ, музлатучи совуқлардир. [Гавда]нинг касаллик блан шиддатли кураши ва бунинг натижасида табиатнинг касаллик туғдиручи кучларини даф қилиш лозим бўлган

жойга қараб органларнинг тортилишидан пайдо бўладиган кризисларда пульс қаттиқ бўлиб қолади.

Пульс юмшоқлигининг сабаблари табиий ҳўлловчи кучлар,— масалан, овқат, ва оғриқли ҳўлловчи омиллар, масалан, истисқо, литаргия, ёки ҳаммомда чўмилиш каби на табиий, на оғриқли бўлмаган ҳўлловчи омиллардан иборат бўлади.

Нотекис пульснинг сабаби, қувват мустаҳкам бўлганда, оғир моддалар овқатлар ёки хилтлар, қувват заиф бўлганда эса — нохушлик ва касаллик блан курашишдир. Шунингдек, томирларнинг қон блан тўлиши ҳам нотекис пульснинг сабабларига киради. Бундай ҳол қон олиш блан бар-тараф қилинади. Қон ёпишқоқ бўлса ва у артерияда ҳаракат қилучи руҳни бўғса, айниқса, бундай уйилиш юракка яқин жойда содир бўлса, бундай ҳолат нотекис томир уришини юзага чиқаручи энг кучли омил бўлади.

Ме'данинг тўлиб кетиши, ғам-ғусса, бирор нарса ҳақида фикр юргизиш қисқа муддатга нотекис пульсни пайдо қилучи сабаблардан биридир. Агар ме'дада ёмон хилт бўлса, бунда пульснинг нотекислиги давомли бўлиб қолади ва ба'зан [юрakни] шундай титратадики, ҳатто пульс қалтироқ бўлиб қолади.

«Аррасимон» пульснинг сабаби томирга қуйилган нарсанинг чириганлик, хомлик ва пишганлик жиҳатидан нотекислиги, ҳамда томирнинг ҳолатини қаттиқлик ва юмшоқлик жиҳатидан нотекислиги ва шунингдек нервлик органлардаги шишдир.

«Икки зарбали» [қўшалоқ] пульснинг сабаби [ҳайвоний] кучнинг ва куч мажбур қилаётган кенгайишга бирдан бўйсунмайдиган томирнинг қаттиқлигидир. Агар бирор нарсани бир зарба блан кесмоқчи бўлганларида кесилучи қаттиқлик қилиб, иккинчи зарба урилганлигида шундай ҳолат содир бўлади. Бу айниқса «[сўнишга] эҳтиёж» тўсатдан ортганида кўринади.

«Сичқонсимон» пульснинг сабаби кучнинг заиф бўлиши ва кучланишидан дам олишга ўтиб, сўнгра аста-секин яна кучланишга ўтишдир. Бир ҳолатда чидамли бўлган [заиф] пульс кучнинг заифлигини кўпроқ кўрсатади. «Сичқондуми» ва унга ўхшаш [пульслар] бироз куч борлигини кўрсатади. Буларнинг энг ёмон тури «сўнуци дум» пульсдир, ундан сўнг «турғун», кейин «қайтуци дум» [пульсдир].

«Тўхтаб уручи» пульснинг сабаби, кучнинг толиқиши ва дам олишга муҳтожлиги ва шунингдек, бирор фавқулодда ҳодисадан табиат ва нафсининг бирданига та'сирланишидир.

«Тиришучан» пульснинг сабаблари [ҳайвоний] кучнинг қандайдир ғайритабиий ҳаракатлари ва шунингдек, томир таркибидаги нуқсондир. «Қалтировчи» пульс [ҳайвоний] куч, қаттиқ томир ва сўнишга кучли эҳтиёж борлигидан қўзғалади. Уни булардан бошқа ҳечнарсa пайдо қилмайди.

«Тўлқинсимон» пульсга кўпроқ кучнинг заифлиги сабаб бўлади. [Бундай заиф] куч қизил қон томирларнинг бўлақларини фақат бирин-кетин кенгайтираолади. || Гарчи куч у қадар заиф бўлмаса ҳам, ба'зан пульснинг юмшоқлиги шундай томир уришига сабаб бўлади, чунки ҳўл ёки юмшоқ томир бир бўлақдан иккинчи бўлаққа ўтути қалтираш ва ҳаракатдан қуруқ ва қаттиқ томирдек ўзига қабул қилмайди. Гап шундаки, қуруқлик титраш ва қалтирашга мойил бўлади, ҳамда қаттиқ ва қуруқ нарсани бир учи қимирлатилганда иккинчи учи ҳаракатга келади. Ҳўл ва юмшоқ нарсага келганда эса, айтиш мумкинки, унинг бир қисми ҳаракатланади, аммо иккинчи қисми унинг ҳаракатидан та'сирланмайди, чунки [бу иккинчи қисм] шаклдаги қарама-қаршилик туфайли [биринчи қисмдан] тезда ажралиш ва узилиб қолишга қобилиятли бўлади.

«Чувалчангсимон» ва «чумолисимон» пульсларнинг сабаби кучнинг шундай катта заифлигидирки, [бунда] пульснинг қисмларида секиллашиш, кетма-кетлик ва нотекисликлар бирлашади, чунки куч томирни бирданига эмас, оз-оздан кенгайтириш ҳолатида бўлади.

Нуқсонли ўлчовдаги пульснинг сабаблари [қўйидагилардир]: агар нуқсон тиниш даврининг ҳолатида бўлса, бунда у «[сўнишга] эҳтиёжининг» кўпайишининг натижасидир ва агар нуқсон ҳаракат даврига оид бўлса, у заифликнинг кучайишидан ёки «[сўнишга] эҳтиёж» йўқлигидандир. Кенгайишининг тезлиги блан юзага чиқарилган ҳаракат даврининг нуқсони эса қандайдир бошқа нарсадир.

Тўлиқ, бўш, иссиқ, совуқ кўтариладиган ва пасаядиган пульсларнинг сабаблари ўз-ўзидан ма'лумдир.

Еттинчи фасл. Эркак ва хотинларнинг ҳамда турли ёшдаги одамларнинг пульси ҳақида

(130) Эркакларнинг пульси, улардан [ҳайвоний] куч ва «[сўнишга] эҳтиёжининг» кўплиги туфайли кўпинча катта ва кучлироқ бўлади.

Эркакларда «[сўнишга] эҳтиёж» пульс катталиги блан қондирилгани учун, уларда пульс кўп ҳолларда хотинлардагига нисбатан секинроқ ва сийрақроқ бўлади. Ҳарқандай турғун кучга эга бўлган ва тез уручи пульс, албатта, сур'атли бўлиши лозим, чунки сур'атлик кетма-кетликдан илгарироқ пайдо бўлади. Шунинг учун эркаклардаги пульс хотинларникига нисбатан секинроқ ва сийрақроқдир.

Болаларнинг пульси, уларнинг мизожи ҳўл бўлгани туфайли мулоиймроқ ва тезроқ [кетма-кетдир], чунки уларда иссиқлик кучлик, аммо куч эса, ўз тақомилини охирига етказолмаганлиги учун, оздир.

Болаларнинг пульси улар гавдасининг ҳажмига нисбатан каттадир, чунки уларда томир жуда юмшоқ, «[сўнишга] бўлган эҳтиёжи» кучлиқдир. Аммо кучлари гавдаларининг ҳажмига нисбатан заиф эмасдир, чунки уларнинг гавдаларининг ҳажми кичикдир. Лекин уларнинг пульси

Ўз такомилини тамомлаган кишиларнинг пульсига ниобатан катта эмас. Броқ у «[сўнишга] бўлган эҳтиёжи» туфайли тез, шиддатли ва кетма-кетдир.

Гап шундаки, болалар гавдасида кўп миқдорда дудли буғ йиғилади, чунки улар [овқатни] кўп ҳазм қиладилар ва буғ гавдага доимо янгитдан кириб туради. Шунинг учун уларга буғни чиқариб юбориш ва ўз табиий иссиқликларини янгилаб туриш керак.

Ўсмирларнинг пульсига келсак, уларда пульс ҳажмда ортиқча бўлиб, лекин тезликда ортиқча эмас, балки жуда камдир ва шунингдек, кетма-кетликда сийракдир. Броқ ўсимликнинг бошланғич даврларидаги кишиларда пульс каттароқдир, аммо ўсмирликнинг ўрта [давридаги кишиларнинг] пульси эса кучлироқдир. Биз баён қилдикки, болаларда ва ўсмирларда иссиқлик деярлик бирхилдир, шунинг учун уларда [иссиқликни сўндиришга] зарурият [даражаси] ҳам бир-бирига яқиндир. Броқ ўсмирларда куч катта ва уларда пульс шундай ҳажмга етадики, у тезлик ва кетма-кетликка бўлган эҳтиёждан қутқаради. Энг муҳими шуки, пульснинг катта ҳажмини юзага чиқаручи нарсаси кучдир, аммо «[сўнишга] эҳтиёж» фақат қўзғотуши сабабдир ва томир эса [пульснинг катта ҳажмлигига] ёрдамчи омилдир.

Ўрта ёшли кишиларда кучнинг заифлиги туфайли пульснинг ҳажми кичикроқ бўлади, шунингдек, шу сабабга биноан ва «[сўнишга] эҳтиёжининг» йўқлиги сабабли тезлик юзасидан ҳам камроқдир. Шу сабабли [ўрта ёшли кишиларда] пульс анчагина сийракдир. Ёшли жуда улғайиб қолган қари кишиларда пульс кичик, сийрак ва секиндир, баъзан эса табиий эмас, балки ёт суюқлик туфайли юмшоқдир.

Саккизинчи фасл. Турли мизождаги одамларнинг пульси ҳақида

Иссиқ мизож сўнишга жуда муҳтождир. Шунинг учун, агар, куч ва томир имкон берса, пульс катта бўлади. Агар бу омиллардан биронтаси монийлик қилса, аҳвол худди биз юқорида айтаётгандек бўлади. Агар иссиқлик мизожнинг бузилишидан бўлмай, табиий бўлса, бунда мизож кучлик, соғлом ва куч жуда улғу бўлади. Туғма иссиқлик кўпайган сари [ҳайвоний] кучни камайтирабери, деб ўйлама. Аксинча, у руҳий жавҳарда куч ва нафсда қизишиш туғдиради. Ёмон мизожга эргашган иссиқликнинг || кучи ҳар гал ортганда ҳайвоний кучнинг заифлиги ҳам ортабери. 73a

Совуқ мизожга келганда, у, пульсни камликка, секинликка ва сийракликка оғиштиради. [Бунда] агар томир юмшоқ бўлса, унинг кенглиги, шунингдек, секинлик ва сийраклиги ҳам каттароқ бўлади ва қаттиқ бўлса, ундай бўлмайди. Совуқ мизожнинг бузилишидан қоладиган заифлик, иссиқ мизожнинг бузилишидан қолган заифликка қараганда кўпроқдир, чунки иссиқ мизож ўхшашликда туғма иссиқликка яқиндир.

Ҳўл мизожга келсак, унда пульснинг тўлқинсимонлиги ва кенглигини кузатилади, қуруқ мизожда эса пульснинг торлиги ва қаттиқлиги кузатилади, сўнг, агар куч-қуввати ва «сўнишга» эҳтиёжи кучли бўлса, унда икки зарбалик ва шунингдек, тиришучан ҳам қалтироқчан пульслар пайдо бўлади. Ана энди сен, пульс ҳақидаги та'лимот асосларини ёдингда сақлаган ҳолда, пульснинг турларини таркиблайоласан.

Ба'зан бир одамнинг ўзида гавданинг ҳар икки ярмида бир-бирига ўхшаш бўлмаган мизож содир бўлади ва мизожда гавданинг бир ярми совуқ, иккинчиси иссиқ бўлади. Шунинг учун бундай одамни [гавдасининг] ҳар икки ярмидаги пульс, иссиқлик ва совуқлик блан туғдирилган ноте-кислик жиҳатидан ўхшаш бўлмайди; шундайки, иссиқ тарафда иссиқ мизожли пульс, совуқ тарафда эса совуқ мизожли пульс бўлади. Шундан билинадики, пульснинг сиқилиши ва кенгайиши юракнинг кўтарилиши ва пасайиши натижасида бўлмай, балки қизил қон томири жисмининг кенгайиши ва сиқилиши натижасида бўлади.

Тўққизинчи фасл. Йил мавсумларидаги пульс ҳақида

Баҳорда пульс ҳартарафлама му'тадил ва кучда ортиқдир. (131) Ёзда у «сўнишга» эҳтиёж туфайли тез ва кетма-кетдир, ҳамда ҳаддан ташқари ташқи иссиқликнинг эгаллаб олиши блан тарқалган руҳ туфайли ҳайвоний кучнинг тарқалиши натижасида кичик ва заиф бўлади. Қишда эса, пульс анча сийрак, секинроқ ва заифроқдир ва шу блан бирга кичикроқдир, чунки қишда [ҳайвоний] куч заифлашади. Ба'зи кишиларнинг гавдасида иссиқлик тўхталиб қолади ва чуқурликда йиғилади, натижада ҳайвоний куч қувватланади. Бу, иссиқ мизож гавдани эгаллаб олиб, совуқнинг та'сирига берилмай, унга қаршилиқ кўрсатган вақтда содир бўлади, натижада совуқ чуқурликка киролмайди.

Кузда пульс ноте-кис ва тўғрироғи заифдир. Ноте-кисликнинг сабаби кузда гоҳ иссиқликка, гоҳ совуқликка ўтиб турадиган ёрдамчи мизожнинг тез-тез ўзгаришидир. Заифлик ҳам худди шундан келиб чиқади. Гап шундаки, гарчи ёмон бўлганда ҳам, [аммо] ҳарвақт бирдек ва текис мизожга қараганда ўзгариб туручи мизож кўпроқ зарар келтиручандир. Бунинг устига куз ҳаётнинг табиатини бузучи мавсумдир, чунки кузда иссиқлик заифлашади ва қуруқлик кучланади.

Тўрт мавсум оралигидаги вақтларда бўладиган пульсга келсак, у шу оралиқ вақтни ўраб турган мавсумларга тўғри келади.

Унинчи фасл. Турли мамлакатлардаги [кишиларнинг] пульслари ҳақида

Мамлакатлар ичида баҳордагидек му'тадиллари, ёздагидек иссиқлари, қишдагидек совуқлари ва куздагидек — қуруқлари бор. Буларда

пульс, қонунлари сен йил мавсумларидаги пульс ҳақида билганларингга ўхшашдир.

Ун биринчи фасл. Ейилган овқатнинг пульсга бўлган та'сири ҳақида

Ейилган овқат ўзининг кайфияти ва миқдори блан пульснинг ҳолатини ўзгартиради. [Овқатнинг] кайфияти [гавдани] қизишга ва совушга мойил қилади ва [пульс] шунга қараб ўзгаради. Миқдорга келсак, бунда, агар овқат [миқдор жиҳатидан] му'тадил бўлса, [ҳайвоний] куч ва иссиқликнинг кўпайиши натижасида пульснинг катталиги, тезлиги ва кетма-кетлиги ортади ва бу та'сир бирқанча вақтгача барқарор қолади. Агар овқат миқдори жуда кўп бўлса, пульс бетартиб нотекис бўлиб қолади, чунки [ҳайвоний] кучни оғирлаштиради ва ҳарқандай оғирлик пульснинг нотекислигини юзага чиқаради. Аркағонис айтадики, бунда пульснинг тезлиги кетма-кетликка қараганда кучлироқдир. Бундай ўзгариш узоқ давом этади, чунки, унинг сабаби барқарордир.

Агар овқатнинг мўллиги кам бўлса, бунда пульснинг нотекислиги тартибланган бўлади. Овқатнинг миқдори кам бўлган вақтда пульс нотекислик, катталик ва тезлик жиҳатидан камроқ бўлади ва унинг ўзгаришлари унчалик барқарор бўлмайди, чунки модда кам бўлиб, тез ҳазм қилинади. Сўнгра агар [ҳайвоний] куч овқатнинг камлигидан ёки кўплигидан камайса ва заифланса, бундан нимаики келиб чиқмасин, || охирида 736
да пульс кичик ва сийрак бўлиб қолади. Агар табиий овқатни ҳазм қилиш ва ўзгартириш [ишини] бажариб турганда эса, пульс яна му'тадилликка қайтади.

Ичимликлар [қандайдир] бир алоҳида хусусиятга эгадир. Бу хусусият шундан иборатки, кўп ичимлик гарчи пульснинг нотекислигини юзага чиқарса ҳам, бу [нотекислик] э'тиборни жалб қиладиган даражада ва унга лойиқ миқдордаги овқатдан юзага чиқадиган [нотекислик] даражасида эмасдир. Бу [ичимлик] моддасининг сийраклиги, юмшоқлиги, нозиклиги ва енгиллигидан англашилади.

Ичимлик амалда совуқ бўлган вақтда ҳамма совуқ нарсалар пайдо қилган ҳолатни,— я'ни пульснинг кичиклигини юзага чиқаради, шунингдек пульснинг сийраклик ва секинлигини туғдиради. Чунки [у] сур'ат блан [ичкарига] киради. Кейин [совуқ ичимлик] гавдада қизигач, у юзага чиқарган ҳолатлар деярлик йўқолади.

Ичимлик гавдага иссиқ ҳолда кирган вақтда у туғма иссиқликдан жуда узоқ бўлмайди ва тезда сўрилиб кетади. Ичимлик совуқ ҳолда кирганда эса, бошқа совуқ моддалиқ нарсалар етмаган зарарлик даражасига етади, чунки [бошқа совуқ нарсалар] то исимагунча йўлларида тўхталиб туради ва ичкарига ичимликдек тез кирмайди. Ичкилик эса, исимай туриб, ичкарига киришга интилади. Бунинг зарари жуда каттадир,— айниқса совутишдан азобланишга мойил гавдалар

учун ва ичимлик гавдага иссиқ ҳолда кирган вақтдагидек кам ҳам эмас, чунки иситиш биринчи тўқнашишда зарар келтирадиган даражага етмайди. Аксинча, гавданинг табиати [иссиқ ичимликни] учратгач уни бўлади, тарқатади ва сўради. Аммо совуқ ичимлик эса, ҳали табиат уни бўлмай, тарқатмай ва сўрмай туриб, табиатни эзади ва кучини сўндиради.

Ичимлик ўзининг катта миқдори, иссиқлиги ва совуқлиги блан юзага чиқарган ҳолатлар мана шулардир.

Агар ичимликни [кучни] бақувватқилиши жиҳатидан олиб қарасак, бунда унинг та'сири бошқадир, чунки у ўз моҳияти блан соғлом кишиларни қувватлантиради ва руҳ жавҳарини тезликда кўпайтириб, кучни кўтаради. Ичимликдан келиб чиқадиган совуш ва исишга келганда эса, бунда улар кўп кишиларнинг гавдаси учун зарарли бўлса ҳам, аммо бу [та'сирларнинг] ҳарбири ба'зан [бирор] мизожга мувофиқ ва (132) гоҳ мувофиқ келмайди. Совуқ нарсалар, ба'зан, иссиқ мизожнинг бузилиши воқи' бўлган кишиларни қувватлантиради. Жолинуснинг айтишича, анорнинг суви ҳамавақт иссиқ мизожли [кишиларни] қувватлантиради, асал суви эса ҳамавақт совуқ мизожли кишиларни қувватлантиради. Ичимлик, табиати блан иссиқ ёки совуқлигига қараб, бир тоифа кишиларни қувватлантиради ва бошқасини заифлантиради. Аммо биз ҳозир бу ҳақда эмас, ичимликнинг кучи — ҳақида гапирамиз. [Бу куч] та'сирида ичимлик тезда руҳга айланди ва бу ҳарвақт ўз-ўзидан қувватлантиради. Агар [юқорида айтилган та'сирлардан] биронтаси киши гавдасидаги ичимликка ёрдам берса, унинг қувватлантиручи та'сири кўпаяди ва агар қаршилик қилса, унда қувватлантиручи та'сир шунга қараб камаяди. Шундай қилиб, пульснинг [ичимликдан] ўзгариши юқоридагига биноан юзага чиқади. Агар [ичимлик] қувватлантирса, пульснинг кучи ортади, агар иситса, «[сўнишга] эҳтиёж» ортади ва агар совутса, бунда «эҳтиёж» камаяди. Кўп ҳолларда «эҳтиёж» [шундай ортадики], ҳатто пульснинг тезлиги кўпаяди.

Сувга келганда, у овқатни баданга ўтказиши блан қувватлантиради. [Сув] ҳам шаробга ўхшаш та'сир қилади, аммо сув қизитмай, аксинча совутганлиги учун «эҳтиёжни» кўпайтиришда шароб етган даражага бормайди.

Ўн иккинчи фасл. Уйқу ва уйғоқлик натижасида пульснинг ўзгаришлари ҳақида

Уйқу вақтидаги пульсга келганда, унинг қонунлари ухлаш вақтига ва ҳазм қилиш ҳолатига қараб ўзгаради. Уйқу бошида пульс кичик ва заифдир, чунки бу вақтда туғма иссиқликнинг ҳаракати ташқарига ва кенгайишга эмас, чуқурликка ва сиқилишга йўналгандир, чунки руҳ орқали ҳаракатга келтирилган [туғма иссиқлик] бундай вақтда овқатни ҳазм

қилиш ва чиқиндиларни пишириш учун тўлиқ равишда ичкарига йўналган бўлади, албатта [бирор] зўрликка бўйсунгандек ва қамалиб қолгандек бўлади. Шунингдек [пульс, уйқу бошида] секин ва сийракдир, чунки бунда тутилиб қолиш ва тўпланиш натижасида иссиқликнинг кўпайиши содир бўлса ҳам уйқулик ҳолатида қиздиручи ҳаракат натижасида воқеа бўлган [иссиқликнинг] кўпайиши йўқдир. Ҳаракат алангалантиришда ва мизожни ёмон томонга юборишда кучлидир. [Иссиқликнинг] мутадил тўпланиши ва тутилиб қолиши [ҳаракатга қараганда] камроқ алангалантирилади ва иссиқликни камроқ даражада || изтироб сабабига айлантиради. Бу сенга шундан маълумки, чарчаган [жишининг] нафас олиши ва унинг изтироби уйқуга ўхшаш сабаб блан ички иссиқлиги ва изтироби тўхталиб қолган одамнинг нафас олишига ва изтиробига нисбатан анча кучлироқдир. Бунга уйғоқлик ҳолатида мутадил совуқ сувга туширилган одам мисол бўлаолади. [Бу одамда] иссиқлик тўхталиб қолган ва бунинг натижасида у янада кучайган вақтда [бу иссиқлик] нафас олишни чарчоқликка яқин ҳолатга олиб кетадиган чарчоқлик ва жисмоний ҳаракатлар кучайтирилган даражага етказмайди. Агар сен кузатиб кўрсанг, иссиқликни ҳаракатдан бошқа ҳечнарсга кучлироқ қўзғатолмаслигини кўрасан. Уйғоқлик қизитишни гавда ҳаракатда эканлиги туфайли юзага келтирмайди ҳамда гавда ҳаракатсиз вақтида [иссиқликни] юзага чиқармайди деб ҳам айтиш мумкин эмас, аксинча, [уйғоқлик] фақат шунинг учун қизишни пайдо қиладики, руҳ пайдо бўлаётиб ташқарига интилади ва ўша ёққа қараб узлуксиз ҳаракат қилади. Бу шундай.

Қачонки, овқат уйқу вақтида ўзлаштирилса пульс янгитдан кучли бўлади, чунки энди [ҳайвоний] куч овқатдан кўпаяди ва овқатни бошқариш учун чуқурликка ботган [иссиқлик] ташқарига, ўзининг бошланғич манбаига қайтади. Пульс бу вақтда яна шунинг учун ҳам катталашадики, озиқланиш мизож туфайли худди биз юқорида айтганимиздек, қаттиқроқ қизийди. Томир ҳам унга овқатнинг кириш туфайли юмшоқроқ бўлиб қолади, аммо бунда тезлик ва кетма-кетликнинг кўп ортиши йўқдир, чунки [уйқу], «[сўнишга] эҳтиёжни» кучайтирмайди, бунинг устига томир уришининг фақатгина бир катта ҳажмининг ёрдами блангина [пульснинг] ҳамма зарурли [ишини] амалга оширишга ҳечнарсга тўсқинлик қилмайди. Сўнг, ухлаётган кишининг уйқуси чўзилиб кетса, пульс яна заиф бўлиб қолади, чунки тўғма иссиқлик бўғилган ва [ҳайвоний] куч ҳақиқатда бўшалишнинг ҳархил турлари орқали уйқусизлик ҳолатида чиқариб ташланишга тегиш бўлган чиқиндилар остида эзилган бўлади. Буларга жисмоний ҳаракат, сезиладиган бўшалишлар ва шунингдек сезилмайдиган бўшалишлар киради. Бу шундай. Қачонки, уйқу бошланишдаёқ гавдада бўшлик учратса ва ҳазм қилиш учун бирор овқат топмаса, у мизожни совуқ томонга мойил қилади ва пульс кичик, секин ва сийраклигича қолади, шу блан бирга [бу кайфиятлар] тўхтовсиз кучайиб боради.

Уйғоқликнинг уйқу қонунларидан фарқ қилучи ўз қонунлари бор. Ухловчи [киши] табиий уйғонса, пульс аста-секин кўпайишга ва тезланишга бошлайди, сўнгра ўзининг табиий ҳолатига қайтади. Агар одам тўсатдан қўзғолган бирор сабаб блан уйғонса, у керишган вақтда унинг пульси тиниб қолади, чунки [ҳайвоний куч] қўзғолган сабаб қаршисида қочади. Кейин унга яна катта, тез кетма-кет тезлик ва қалтираш даражасида нотекис пульс қайтади, чунки бундай ҳаракат мажбурийга ўхшайди ва бу ҳам [туғма иссиқликни] аланглантиради, яна шунинг учунки, бунда [ҳайвоний] куч (133) тўсатдан табиий равишда воқи' бўлган нарсани даф' қилиш учун ҳаракатга келади. Бунда ҳархил ҳаракатлар вужудга келади ва пульс қалтирайбошлайди, броқ у узоқ вақт шундай қолмайди, лекин му'тадилликка қайтишга шошилади, чунки, гарчи унинг нотекислиги худди кучлидек бўлса ҳам, аммо кам барқарордир ва унинг йўқолиши тезда ҳис қилинади.

Ун учинчи фасл. Жисмоний ҳаракатдаги пульс қонунлари ҳақида

Ҳаракат бошланаётган ва му'тадилликда бўлган вақтда, туғма иссиқликнинг кўпайиши ва унинг [пульсга] бўлган таз'йиқи натижасида пульс катта ва кучлидир ва шунингдек, ҳаракат блан юзага чиқарилган «сўнишга» ўта эҳтиёж» туфайли тез кетма-кетдир. [Сўнишга эҳтиёж] узоқ давом этса, ёки гарчи қисқа бўлса ҳам жуда кучли бўлса, бунда [ҳайвоний] куч юзага чиқарган [воқи'ликлар] йўқолади ва пульс туғма иссиқликнинг тарқалиши натижасида, заиф ва кичик бўлиб қолади. Броқ, икки сабабга биноан тез ва кетма-кетликка ўтади. Бу [сабаблардан] бири — «сўнишга» эҳтиёжнинг» тўла ҳукмронлиги ва иккинчиси, ҳайвоний куч учун пульснинг [етарли] кўпайишини ҳосил қилинишининг мумкин эмаслигидир. Кейин пульснинг тезлиги тўхтовсиз камаяди, кетма-кетлиги эса куч заифланган даражада кўпаяди; ниҳоят, агар ҳаракат узайса ва чарчатса, пульс заифлик ва кучли кетма-кетлик туфайли «чумолисмон» бўлиб қолади. Ҳаракат ҳаддан ташқари бўлиб, деярлик ўлимга олиб келган вақтда у тарқалишнинг [ҳархил турлари] нимани етказса, ҳаммасини етказди ва пульсни «чуволчангсмон» қилиб қўяди. Сўнгра у пульсни сийрак ва секинликка, ҳамда шу блан бирга, кичик ва заифликка айлантиради.

Ун тўртинчи фасл. Ҳаммомда чўмилаётганларнинг пульс қонунлари ҳақида

Чўмилиш иссиқ сувда, ёки совуқ сувда бўлади. Иссиқ сувда [чўмилиш] бошлаб || [ҳайвоний] кучнинг ва «сўнишга» эҳтиёжнинг» қувватланишини юзага чиқаради; [хилтларни] ҳаддан ташқари тарқатган вақтда эса пульс заифлашади. Жолинус айтган: «у вақтда пульс кичик, секин

ва сийрак бўлади», биз эса айтамыз: пульснинг заифланиши ва камайишига келганда — бу албатта бўладиган нарсалардандир. Аммо иссиқ сув ўзининг ёрдамчи иссиқлиги орқасида бадан ичида қизиш пайдо қилганда у узоқ вақт қолмайди, балки сувнинг ўз табиатининг талаби, я'ни совутиш енгади ва баъзан қизиш давом этади ҳамда тўё сақлангандек бўлади. Агар ёрдамчи кайфиятнинг таъсири енгса, бунда пульс тез ва кетма-кет бўлиб қолади, агар табиатнинг талаби енгса, пульс секин ва сийрак бўлади. Иссиқ сувнинг ёрдамчи қизитиши охириг даражага етса ва [ҳайвоний] кучни [одам] ҳушидан кетиш даражасида тарқатса, пульс ҳам секин ва сийрак бўлиб қолади.

Совуқ сувда чўмилишга келсак, совуқ [баданга чуқур ботган] вақтда у, пульсни заифлантиради ва шу блан бирга сийраклик ва секинлик туғдириб кичик қилади. Агар совуқ баданга кирмай, аксинча, иссиқликни йиғса, [ҳайвоний] куч кўпаяди ва пульс бироз каттароқ бўлади, тезлик ва кетма-кетлик эса камайд.

Ҳаммомларда бўладиган сувларнинг [турларига] келганда [айтиш керакки], қуритучи сувлар пульснинг қаттиқлигини ортдиради ва миқдорни камайтиради, иситучи [сувлар] эса пульснинг тезлигини кўпайтиради, аммо [ҳайвоний] кучни тарқатади, ҳамда бизнинг юқорида айтиб битирганларимиз бўлади.

Ўн бешинчи фасл. Хотинларга хос пульс, я'ни ҳомиладорлар пульси ҳақида

«[Сўнишга] бўлган эҳтиёжга» келганда, у, хотинларда кучланади. Чунки олинаётган ҳавони [сингдиришда] бола ҳам иштирок қилади. Ҳомиладор худди икки эҳтиёж ва икки жонни [нафас олиши] учун ҳаво олаётгандек бўлади.

[Ҳайвоний] кучга келганда эса, унинг ҳомиладорларда кўпайиши шарт эмас, аммо камайиши ҳам оз — фақат оғирликни кўтаришдан келадиган енгил чарчаш миқдордандир. Шунинг учун ўртача [ҳайвоний] кучда ва катта «[сўнишга] эҳтиёжда» пульс қонунлари ғалаба қилади [ва] пульс катта, тез ва кетма-кет бўлиб қолади.

Ўн олтинчи фасл. Оғриқ вақтидаги пульс ҳақида

Оғриқ, ўзининг кучи туфайли, ёки бошқаручи органда [ҳис қилиниши] туфайли ёки ўзининг узоқ муддатлилиги блан пульсни ўзгартиради. Оғриқ бошланишида, [ҳайвоний] кучни қўзғатади ва курашга [оғриқдан] сақланишга йўллайди ҳамда иссиқликни алангалантиради. Шунинг учун пульс катта ва сийракроқ бўлиб қолади, негаки «[сўнишга] бўлган эҳтиёж» [ниҳоят] пульсни катта ҳажмликка ва тезликка олиб келади. Оғриқ, юқорида кўрсатилган сабаблар бўйича, (134) зарар келтириш даражасига

етган вақтда, пульс, то [катта] ҳажм ва тезликни йўқотмагунча, оғишиш ва [ме'ёрдан] чекинишга бошлайди. [Бу ҳажм ва тезлик] аввало катта тезликка оғишади, кейин пульс кичик, «чуволчангсимон» ва «чумолисимон» бўлиб қолади. Агар оғриқ яна ҳам кучаяборса, бу пульсни сийракланишига, ва ундан сўнг, ўлимга олиб келади.

Ун еттинчи фасл. Шишлар та'сиридаги пульс ҳақида

Шишлар ичида шундайлари борки, улар иситмани туғдиради. Бу, уларни катталиги ёки улар [чиққан] органининг муҳим эканлиги туфайлидир. Бу [ҳолда] улар бутун гавдада пульсининг ўзгаришини вужудга келтиради, мен иситмага хос ўзгаришни айтмоқчиман. Биз бу масалани яна ўз жойида тушунтирамиз.

Бошқа шишлар иситма пайдо қилмайди ва ўз моҳиятлари туфайли, ўзлари воқи' бўлган органининг ўзига хос пульсини ўзгартиради. Ба'зан эса, [шишлар] қўшимча йўл блан, я'ни улар шиш бўлишлари блан эмас, оғриқ туғдиришлари блан [та'сир кўрғазиб] бутун гавдада пульсни ўзгартиради. Пульсни ўзгартиручи шиш, ёки ўзининг ҳар турлилиги блан, ёки [тараққиёт] босқичи блан, ёки ўзининг ҳажми блан ўзгартиради. Ёки у, пульсни, ма'лум органда ўрнашганлиги, ё уни албатта кузатиб келучи қўшимча воқи'ликлар туфайли ўзгартиради.

Шишнинг ҳархиллиги туфайли пульсни ўзгаришига келсак, бунда масалан, иссиқ шиш [яллиғланиш] шундайдир. Унинг кайфияти пульсни «аррасимонликка», «қалтироқчанликка», «титровчанликка», тезлик ва тез кетма-кетликка айланишини юзага чиқаради, фақат, унга бирор ҳўллантиручи омил тўсқинлик қилмаса, [айни ҳолда] «аррасимонлик» йўқ бўлиб «тўлқинсимонликка» олмошади. Титраш, тезлик ва кетма-кетлик эса доимо [иссиқ шишларга] эргашади. «Аррасимон»ликни йўқ қилучи сабаблар бўлгани каби уни орттиручи ва аниқроқ кўринарли қилучи сабаблар ҳам бор.

Юмшоқ шиш пульсни «тўлқинсимон» қилади, ва агар у жуда совуқ бўлса, пульс секин ва сийрак бўлиб қолади. Қаттиқ шиш «аррасимон»ликни кўпайтиради, чипқон эса, йиринг йиққан вақтда бўладиган ҳўлланиш ва юмшоқланиш туфайли «аррасимон» пульсни «тўлқинсимонликка» айлантиради ва ўзининг зўрайиши блан нотекисликни орттиради. || Тезлик ва кетма-кетлик келганда, улар кўпинча йирингнинг етилиши натижасида қўшимча иссиқликнинг тинчланиши туфайли кўпинча енгилроқ бўлиб қолади.

Пульсининг ўзгариши иссиқ шишнинг [яллиғланишнинг] даврларига қараб қуйидагича бўлади: яллиғланиш катталаниш [даврида] бўлган вақтда, пульсининг аррасимонлиги ва бошқа биз айтиб ўтган [нотекисликлар] ҳам кўпаяди: бунда қизил томирларининг ортиб боруши босими ту-

файли пульс доимо қаттиқланиб боради ва оғриқдан кучли титраб туради. Яллиғланиш охирига яқинлашганда эса, [нотекисликнинг ҳайвоний] кучга тоби'ларидан бошқа ҳамма турлари кўпаяди. Бу турлар пульсда заифлашиб, унинг кетма-кетлиги ва тезлиги ортади. Сўнгра, агар шу босқич давом этаберса, тезлик йўқолади ва пульс қайтадан «чумолисимон» бўлиб қолади. Яллиғланиш қайтган ва тарқалган ёки ёрилган вақтда эса, пульс кучни эзиб турган оғирликни ташлаб, кучлик бўлиб олади ва унинг титраши енгиллашади, чунки [энди] қизил қон томирларининг босими камайган бўлади.

Шишнинг ҳажмига келганда эса, бунда катта шиш [пульснинг] ҳамма кайфиятлари кўпроқ ва кучлироқ бўлишини талаб қилади, кичкинаси эса, уларнинг камроқ ва заифроқ бўлишини талаб қилади.

Шиш [воқи' бўлган] орган ҳақида [айтиш керакки], нервли органлардаги шиш пульснинг қаттиқлигини ва «аррасимон»лигини юзага чиқаради, томирли органлардаги [шиш] эса,— айниқса агар бу органларда, масалан, талоқ ва ўпкада, қизил қон томирлари кўп бўлса, ҳажмнинг катталаниши ва нотекисликнинг кучайишини юзага чиқаради. Бу [катта] ҳажм фақат кучнинг турғунлигидагина барқарордир.

Мия ва ўпкага ўхшаш юмшоқ ва ҳўл органлардаги шиш пульсни «тўлқинсимон» қилади.

Қўшимча [та'сир] орқали пульснинг шиш блан ўзгаришига келганда, масалан, ўпкадаги шиш пульсни юрак тож томирларининг сиқилиш касали блан азобланаётган [кишилардагидек] қилиб қўяди, жигардаги шиш кам қон, озғин [кишилардагидек], буйракдаги шиш — томири сиқилиб қолган кишилардагидек қилади. Жуда сезгир органдаги шиш,— масалан, ме'да оғзи ва қорин пардасидаги шиш — пульсни, беҳушликка олиб борадиган даражада тиришучан қилиб қўяди.

Ўн саккизинчи фасл. Ҳархил нафсоний ҳолатлардаги пульс қонунлари ҳақида

Ғазаб кучни қўзғатади ва руҳни тўсатдан тарқатади ва шу блан бирга пульсни катта, жуда баланд, тез ва кетма-кет қилади. Ғазаб [вақтида] пульс нотекислигининг пайдо бўлиши мумкин эмас, чунки [бу] агар ғазабга қўрқув аралашмаса [ҳақиқатда] бир хилдаги та'сирланишдир, ва шу блан бирга бунда гоҳ бир [сезги], гоҳ бошқаси кўплик қилади. Агар [ғазабга] уялиш қўшилса, ёки ақл [ғазаб блан] курашса, [ақл] ғазаб қилучининг ҳаяжон ва ҳаракатини ғазаб остига олинучига ўтказмаслик учун уни ҳаяжонланишдан ушлаб қолишга интилса, худди шундай бўлади.

Лаззатланиш эса секин-аста ташқарига йўлланиб [пульсга та'сир этади] ва [пульснинг] тезлигини ғазабдек юзага чиқармайди, шунингдек,

унинг тез кетма-кетлигини ҳам юзага чиқармайди. Ба'зан [пульснинг ўзгаришга] бўлган эҳтиёжи, унинг ҳажми [орттирилиши] блангина қаноатлантирилади, натижада пульс секин ва сийрак бўлиб қолади.

Хурсандлик [вақтидаги] пульс ҳам шундайдир. Кўп ҳолларда у юмшоқ бўлиш блан бирга катта бўлиб қолади, ҳамда секинланиш ва сийракланишга мойил бўлади.

(135) Қайғуга келганда эса, ундан иссиқлик сиқилади ва чуқурга ботади, [ҳайвоний] куч эса заифлашади. [Бунда] пульс кичик, заиф, сийрак ва секинлашган бўлиши керак.

Қўрқувга келсак — тўсатдан қўрқув пульсни тез, қалтироқчан, нотекис ва тартибсиз қилади, аммо давомли ва секин-аста бўладиган қўрқув пульсни худди ғазаб каби ўзгартиради.

Ун тўққизинчи фасл. Киши табиатига зид бўлган ҳолатлар та'сирида пульснинг ўзгариши ҳақида

[Бундай ҳолатлар вужудга] келтирган ўзгаришлар улар туғдирган мизожнинг бузилишидан, — ҳарбир мизожнинг пульси сенга ма'лум, — ёки кучнинг сиқилишидан келиб чиқади. [Бунда] пульс нотекис бўлиб қолади, агар сиқилиш жуда кучли бўлса [пульс] тартибсиз ва ме'ёрсиз уради. Ҳарқандай кўп модданинг йиғилиши, у, хоҳ шиш бўлсин, хоҳ бўлмасин, сиқучи [омил] бўлади. [Ба'зан бундай ҳолатлар] ҳайвоний кучни тарқатиб, пульсни ўзгартиради ва бунда пульс заиф бўлиб қолади. [Кучни] қаттиқ тарқатучи зўр нафсоний қийналиш ва қаттиқ оғриқларда шундай бўлади.

ИККИНЧИ ЖУМЛА. СИЙДИК ВА НАЖАС ҲАҚИДА

УН УЧ ФАСЛДАН ИБОРАТ

Биринчи фасл. Сийдик белгилари ҳақида умумий сўз

Сийдикнинг сифатига қараб [касаликлар] ҳақида хулоса чиқариш усуллариға фақат маълум тахминий шартларға роя қилган ҳолда ишониш мумкин. Бу сийдик эрталабки сийдик бўлиб, узоқ вақт сийилмаган бўлиши лозим. Эрталаб уйқудан турган касал [сийишгача] сув ичмаслиги || ва овқат емаслиги, ҳамда бирор ранглантуручи, масалан, зафарон, 756 анор ва х и ё р ш а н б а р [кассия] каби нарсаларни емаслиги ва ичмаслиги керак, чунки булар сийдикни сариқ ва қизил рангга бўййди; ёки, масалан, сабзавотлар,— булар сийдикни яшил рангли қилади,—ва аччиқ нарсалар — булар сийдикни қора рангга бўййди. Кайф беручи ичимликлар сийдикни ўз рангларига ўзгартиради. Шунингдек терига ҳам хинага ўхшаш бирор бўёвчи нарса тегмасин! [Хина] суртучининг сийдиги, баъзан хина рангига бўялган бўлади.

[Касал] хилтларни,— масалан, сафро ва шиллиқни,— ҳайдовчи бирор нарса қабул қилмаслиги, ҳамда кучли ҳаракатлар ва ишга берилиб кетмаслиги керак. Табиийликдан ташқарига чиқадиган омиллар ичидан рўза тутиш, уйқусизлик, чарчашлик, очлик ва ғазаблар сув [сийдик]нинг рангини жуда ўзгартириб юборади. Булар ҳаммаси сийдик сувиға сариқлик ва қизиллик беради. Жинсий алоқа сийдикни жуда ёғлик қилади, қайт қилиш ва бўшалиш, сийдикнинг тегишли рангини ҳамда қуюқлик ва суюқлик даражасини ўзгартиради. Вақтнинг ўтиши ҳам сийдикка шу хилда таъсир кўрсатади; шунинг учун «сийдикка [сийишдан] олти соатдан кейин қараш керак эмас, чунки унинг [белги бериш] аломатлари заифлашади, ранги ўзгаради ҳамда унинг чўкмалари тарқалади ва ўзгаради ёки яна ҳам зичлашади»— деб айтадилар. Мен эса айтаманки, бир соатдан кейин ҳам қараш керак эмас!

Сийдикни ҳеч тўкмасдан бир кенг идишга йиғиш керак, ҳамда уни сийишдан кейиноқ текширмай, балки у идишда тинчлангандан сўнг текшириш лозим. [Аммо тинчланиш] офтоб тушмайдиган ва то чўк-

малар ажралмагунча ва текшириш тамом бўлмагунча чайқатиб юборадиган ёки совутиб қўядиган шамол тегмайдиган жойда бўлиши керак. Сийдик чиқарилган ондаёқ, ҳатто у тамоман етилган бўлса ҳам, чўкма бермайди. Аввал сийилган идишни ювмай туриб иккинчи марта сийиш мумкин эмас.

Болаларнинг, айниқса гўдакларнинг сийдиги сутлилиги туфайли кам аломат беради. Яна шунинг учунки, уларда, [сийдикнинг] бўёвчи моддалари осойишта ҳолатда бўлиб, чуқурликда яширингандир. [Гўдаклар] табиатида, уларнинг заифликлари ва кўп ухлашлари сабабли, [сийдикнинг] етишганлик аломатларини ҳалок қилучи бирор [нарсалар] бордир.

Сийдик олиш учун моддаси блан тоза бўлган тиниқ жисм идиш бўлаолади. Масалан, тиниқ шиша ёки биллур. Билгинки, сийдикни [кўзга] яқинлаштирганингда камроқ тиниқ бўлади, кўздан узоқлаштирганингда эса кўпроқ тиниқ бўлади. Шу ҳилда табибга текшириш учун келтирилган [нарсалардаги] ҳамма аралашмаларни билиб олиш мумкин.

Сийдикни идишга сөлгач, уни совуқ, офтоб ва шамол таъсирида ўзгартирилган сақлаш керак. Сийдикни ёруққа солиб кўриш керак, аммо унга [офтоб] нурлари тушмасин, аксинча, уни нурлардан беркитиш лозим. Шундагина сийдик ҳақида, ундаги кўринувчилар сифатига қараб ҳукм юритиш мумкин.

Маълум бўлсинки, сийдикнинг аввалги берадиган белгилари жигарнинг ҳолатига, суюқлик йўллари ва шунингдек, томирлар аҳволига далолат қилишдир. Бунинг воситаси блан бошқа касалликлар ҳақида ҳам ҳулосага келинади. Энг ишончли аломатлар—жигарнинг [ҳолатига], айниқса унинг бўртган қисмининг ҳолатларига далолат қилучи аломатлардир.

Сийдикдан олинган аломатлар (136) етти туркумга бўлинади: ранг туркуми, қуюқ-суюқлик туркуми, тиниқлик ва лойқалик туркуми, чўкма туркуми, камлик ва кўплик бўйича миқдор туркуми, ҳид туркуми ва кўпик туркуми. [Баъзи] кишилар борки, бу туркумларга яна тегиб сезиш туркумини ва там туркумини киритадилар, аммо биз бу туркумларни тушириб қолдирамиз.

Ранг туркуми сўздан биз кўз сийдикда кўрадиган ранглари, яъни қораликни, оқликни ва булар ўртасидаги [рангни] англаймиз; қуюқ-суюқлик туркумидан биз сийдикнинг қуюқлик ва суюқликка нисбатан сифатини англаймиз; тиниқлик ва лойқалик туркумидан биз нурнинг сийдик орқали ўтишидаги осонлик ёки қийинликни англаймиз. Бу туркум блан қуюқ-суюқлик туркуми ўртасидаги фарқ шундан иборатки, сийдик айни бир вақтда, қуюқ-суюқлик бўйича қуюқ ва тухум оқлиги, эритилган балиқ елими ёки зайтун мойига ўхшаб тиниқ бўлиши мумкин. Баъзан эса қуюқ-суюқликда суюғи худди, масалан, лойқа сув каби лойқа бўлади. Чунки бу тухум оқлигидан анча суюқроқдир.

Лойқаликнинг сабаби, жигарранг ёки бошқа рангга эга бўлган ёт ранглик бўлакчаларнинг аралашмасидир. Улар кўриш билан фарқ қилинмайди, тиниқ эмас, алоҳида-алоҳида кўринмайди ва чўкмадан бошқачадир, || негаки чўкма баъзан кўринишда сезилади. Шунингдек [бўлакчалар] 76a рангдан фарқ қилади, чунки ранг суюқлиқни бутун моддасига ёйилади ва у билан [чўкмаларга қараганда] қаттиқроқ аралашган бўлади.

Иккинчи фасл. Сийдик рангидан олинадиган белгилар ҳақида

Сийдик рангларидаги сариқликнинг ҳархил кўринишлари қуйидагилар: соморанг, лимонранг, малларанг, анорнинг ички сариқлик ранги, зафарон тусига ўхшаш оловранг, яъни тўқсариқранг; сўнгра, соф қизилга ўхшаш зафаронранги, уни қипқизил деб атайдилар. Мазкур ранглардан лимон рангидан сўнггиларининг ҳаммаси [мизожнинг] иссиқлигига далолат қилади. Улар сариқ туснинг қуюқлик даражасига қараб фарқ қилади.

Бу рангларни баъзан қаттиқ ҳаракатлар, оғриқлар, очлик ва ичилган сув моддасининг узилиб қолиши ҳам юзага чиқаради.

Юқоридаги ранглардан сўнг қизилликнинг турли кўринишлари келадн, тўқмалларанг, пуштиранг, очқизилранг, тўққизилранг. Булар ҳаммаси қоннинг кўпайганлигини кўрсатади. Агар [ранг] зафарон тусини олса, демак, [жигар] ўти кўпайган бўлади, агар ранг тўққизилликка ўтса, демак, қон [жигар ўтидан] кўпроқдир. Оловранг қизил ва тўққизил рангларга қараганда кўпроқ иссиқликка далолат қилади, чунки ўт ўз-ўзидан қондан кўра иссиқроқдир.

Ўткир ва куйдиручи касалликларда сув [сийдик]нинг ранги зафарон ва олов рангига мойил бўлади ва шу билан бирга, агар, [сийдик] суюқ бўлса, бу бирор етилиш борлигига, аммо бу етилиш ҳали қуюқлик ва суюқликда кўринмаганлигига далолат қилади.

Сариқлик оловранглик даражасигача кучайса ва ниҳоят оловранг бўлиб қолса, [демак], иссиқлик жуда кўпайгандир. мана шу [сийдикнинг] қипқизил ранглилигидир. Агар сийдик тиниқроқ бўлса, иссиқлик камаяётган бўлади.

Ўткир, қонли касалликларда [сийдик], гарчи бунда томирларнинг ёрилиши бўлмаса ҳам худди қоннинг ўзига ўхшаб тушади. Бу қон томирларининг ўта тўлиб кетганлигини кўрсатади. Агар сийдик оз-оздан чиқиб, бадбўй бўлса — бу хатар аломатидир ва «бўғиш жойларига» қон қуйилишидан қўрқиш мумкин. Суйилган, ҳамда қоннинг сифати ва кўринишига эга бўлган сийдик ёмонроқдир. Агар бундай сийдик кўп тушса, ўткир ва аралаш иситмаларда яхши аломат бўлади, чунки у бошланишда бирдан ва кризис вақтигача чиқмаса, кризис ва соғайишнинг далилидир. Агар бошланишда бирдан ва кризис вақтигача чиқса, қуруқликнинг далилидир. Кризисдан сўнг сийдик секин-аста чиқиб суюқ бўлмаса ҳам шу натижа жўрилади.

Сариқ касалида эса, сийдик қораликка ўтишга қадар қанчалик қизил бўлса,— бунда у кийимни кетмайдиган қилиб бўяйди,— ва қанча кўп бўлса шунча яхши. Гап шу ердаки, агар сариқ касалида сийдик оқ ёки фақат бироз қизил бўлса, касаллик эса давом этаберса, бунда истисқодан қўрқиш керак. Очлик сийдикни бўялганлигини кўпайтиручи ва уни қаттиқ кучайтиручи омиллардан биридир.

[Булардан] сўнг кўк рангнинг туслари келади, масалан, баргикарам, зангори, ҳаворанг, қурбақа ва гандано [порей пиёзи] рангларига ўтучи сийдик. Баргикарам ранг зангори ва гандано рангларидан ташқари ҳамма кўк тусга эга бўлган ранглар каби совуқликни кўрсатади. Зангори ва гандано ранглари сийдикнинг қаттиқ куйиб кетганини кўрсатади, шу блан бирга гандано ранги зангори рангга қараганда мувофиқроқ рангдир. Чарчаганликдан сўнг зангори рангли сийдик тиришишга далолат қилади.

Болалар сийдигининг яшил ранглилиги тиришишни кўрсатади, ҳаво ранглилиги эса, кўп ҳолларда мизожнинг кучли совуқлигига далолат қилади; (137) бунда ҳаворангликдан олдин яшил рангли сийдик ўтган бўлади. Шунингдек, ҳаворанг сийдик заҳар ичганликни кўрсатади деб айтадилар. Бу ҳолатда агар сийдикда чўкма бўлса, касал ҳали яшайди, деб умид қилиш мумкин, аммо чўкма бўлмаса, касалнинг аҳволи қўрқинчли бўлади. Зангори рангли сийдик ўлимнинг аниқ аломатидир.

Қора рангнинг кўринишларига келсак, уларга худди сариқ касалида бўлганидек қораликка ўтучи зафарон ранги киради. Бу ранг сафронинг кучлик қуюқланишига ва куйиб кетганлигига, ҳатто сафродан савдо пайдо бўлганлигига, шунингдек сариқ касалига далолат қилади. Қораликка ўтучи қизил ранг ҳам шунга киради. У қонлик савдога далолат қилади. Қораликка ўтучи ва қурбақа ранги ҳам шу жумладандир. Бу ранг соф савдони кўрсатади. || Қора сийдик умуман, ёки қаттиқ куйиб кетишга, ёки қаттиқ совуққа, ёки туғма иссиқликнинг қочиши ва ўлимига, ёки кризисга ва табиат савдовий чиқиндиларни ҳайдаётганлигига далолат қилади.

Сийдик куйган сафро сабабли қорайганлигига сийдикда қаттиқ куюндилик борлиги далилдир, бу ҳақда сийдикнинг қаттиқ куйиб кетганлиги ва унинг чиқишидан илгари қизил ва сариқ сийдик чиқишига қараб хулоса чиқарилади. Куйган сийдикнинг чўкмаси идишга ёпишади, у баробар эмас, [оддий сийдикнинг] зич ва ғуж чўкмасига ўхшамайди ва шу блан бирга жуда ҳам қора бўлмай, балки тўғрироғи, зафарон, сарғиш ёки қизғиш кўринишга эга. Агар чўкма сарғиш тусли бўлса, у кўпинча сариқ касалига далолат қилади. Сийдикнинг совуқ туфайли ҳосил бўлганлиги ҳақида ҳам ундан олдин кўкиш ва кулранг сийдик чиқишига қараб хулоса чиқарадилар, ҳамда ундан бўладиган чўкма кўп эмас ва худди қуриб қолгандек ғуж бўлади. Бундай сийдикнинг қоралиги тиниқроқдир.

[Совуқ ва иссиқ] мизожларни баъзан қуйидагича фарқ қиладилар:

агар қора рангли сийдикда кучли ҳид бўлса — бу мизожнинг иссиқлигини кўрсатади, агар унда ҳид бўлмаса ёки унинг кучи заиф бўлса — бу совуқ мизожга далолат қилади; чунки табиат қаттиқ зарарланган бўлса, сийдик ҳидга эга бўлмайди.

Табиий кучнинг пасайиши блан боғлиқ бўлган ҳодисалар ҳақида, уларнинг пасайишини ва [касални] кучининг тарқалишини кузатиб келучи [наrsa] орқали хулосага келадилар. [Қора сийдик орқали] тозаланиш ва кризис тартибида бўлиб ўтадиган ҳодисалар ҳақида хулоса чиқарадилар. Булар тўрт кунлик иситманинг охирида ва талоқ касалликларининг тузалишида, орқа тешиги ва бачадондаги оғриқларда, муттасил ўтлик иситмаларда, ой кўриш ва маълум орган учун одат бўлган орқа тешигидан қон кетишларни тўхталиб қолишидан пайдо бўладиган зарарланишларда, айниқса, ой кўриши тўхталиб қолган ва табиати ортиқ қон чиқиндиларини қабул қилмай қўйган хотинларда бўлганидек, табиат ва ишнинг [усули] сийдикнинг кўп чиқишини мувофиқлаштирганда бўлади. Бундан олдин етилмаган сувли сийдик чиқади ва сўнг бадан енгилланиш ҳис қилади ва сийдик кўп миқдорда чиқади.

Агар аҳвол шундай бўлмаса, унда қора рангли сийдик, айниқса ўткир касалликларда ва хусусан сийдикнинг миқдори кўп бўлмаганда, ёмон белги бўлади. Унинг камлигидан куйиш [органда] ҳўлликни йўқотиб юборганлигини аниқланади. Сийдик қанча қуюқ бўлса, у шунча ёмонликни кўрсатади, у қанча суёқ бўлса, шунча камроқ зарарлик бўлади.

Ба'зан [киши] қора ёки қонлик қизил сийдик чиқаради, негаки у шундай ранглик ичимлик ичган бўлади ва у [кишининг] табиати ичилган ичимликка бутунлай та'сир кўргазмайди. Шунинг учун ичимлик қандай бўлса, шундайлигича ташқарига чиқади. Бунда ҳеч хатарлилик йўқ.

Гоҳо ўткир касалликларда ҳам хайрлик кризиснинг белгиси суёқ ҳолда чиқарилаётган сийдик бўлади; сийдикнинг бу қуюқ-суёқлиги ҳархил ҳолатлар блан боғлиқдир. Кўпинча у бош оғриғига, уйқусизликка, гарангликка, ақлдан озишга далолат қилади. Айниқса агар сийдик оз-оздан узоқ вақт чўзиб сийилса ва ўткир ҳидли бўлса ва бу ҳол иситмада бўлса, бунда у бош оғриғи ва ақлдан озишнинг аниқ аломатидир. Агар суёқ сийдик блан бирга уйқусизлик, гаранглик, ақлдан озиш ва бош оғриғи бўлса, у бурундан қон кетишни кўрсатади. Бундай сийдик буйракда тош бўлишига сабаб бўлаолиши мумкин. Руфус айтадики, «қора сийдик қовуқ касалликларида ва қуюқ хилтлар қўзғатадиган касалликларда хайрлик аломатдир, аммо ўткир касалликларда эса ўлим келтиручи аломатдир». Биз айтамызки, қовуқда қаттиқ куйиш бўлган вақтда қора сийдик буйрак касалликларида ҳам ёмон аломат бўлади. Бу аломатларнинг ҳаммасини ва қора сийдикни қари чолларда кузатамиз. Сен билган сабабларга биноан қора сийдик уларда ҳечқачон

яхши бўлмайди, фақат соғлиқнинг қаттиқ бузилишидан кейин воқи' бўлади. Хотинларда ҳам худди шундай.

Чарчашдан кейин қора сийдик тиришишга далолат қилади. Қора сийдик, умуман, агар енгилланиш эргашмаса, (138) иситманинг бошланишида худди иситманинг охиридагидек ўлим келтиручидир, у кризис аломати эмасдир. ||

77a Оқ рангли сийдикка келганда, «оқ» сўздан икки нарса англашилади. Биринчидан — бу суюқ ва тиниқ нарса, чунки кишилар тиниқ шиша ва мусаффо биллурни оқ деб атаганларидек, тиниқ нарсани оқ дейдилар. Иккинчидан — бу ҳақиқатан оқ нарсалар, я'ни сут ва қоғоз каби кўз нуруни тарқатиб юборадиган нарсалар. Бу нарсалар тиниқ эмаслар ва кўзнинг нури улар орқали ўтаолмайди, негаки тиниқлик ҳақиқатан ҳарқандай рангни ҳам йўқлигидир.

«Тиниқ» ма'носидаги оқ сийдик умуман совуқликнинг аломатидир ва етилишга умид туғдирмайди, агар унда қуюқлик бўлса, шиллиқ борлигини кўрсатади. Аммо ҳақиқий оқ сийдик фақат қуюқлик блан бирга бўлади. Бунга қуйидагилар киради: оқлиги шиллиқ ва хом шиллиқнинг кўплигига далолат қиладиган бурун шиллиги, тусли оқ сийдик ва шунингдек ёғларнинг эришини кўрсатадиган оқлиги ёғлик бўлган сийдик. Мой тусига эга бўлган оқ сийдик шиллиқнинг кўплигига ва ҳозирда воқи' бўлган, ёки келажакда бўладиган эришга далолат қилади. Оппоқ рангли, шу блан бирга суюқ ва йирингли сийдик, сийдик органларидаги йирингланаётган яраларга далолат қилади. Агар сийдик йирингсиз бўлса — бу унда жуда хом ва етилмаган модданинг кўплиги учундир. Ба'зан бундай сийдик қовуқда тош бўлганда пайдо бўлади.

Эрлик уруғи рангига ўхшаш сийдик ҳам шулар жумласидандир. У ба'зан шиллиқли шишлардаги кризис вақтида, ички органларнинг пўклигида ва шишасимон шиллиқдан вужудга келучи касалликларда воқи' бўлади. Сийдик шиллиқли шишлардаги кризис та'сирида уруғ суюқлигига ўхшамай, аксинча касалликнинг бошланишида воқи' бўлса, бу ҳолда бундай сийдик сакта ва фалаждан дарак беради. Агар сийдик иситманинг ҳамма даврида оқ бўлса, бундай иситма тўрт кунлик безгакка ўтишга яқин бўлади. Чўкмасиз, қўрғошин тусли сийдик жуда ёмондир, сут тусли сийдик ҳам ўткир касалликларда ҳалокатга етказучидир.

Ўткир иситмаларда сийдикнинг оқ ранги, тус йўқолгандан кейин оқликнинг кўриниши қандай бўлмасин сафронинг шиш ташкил топиш керак бўлган бирор органга йўналганлигини, ёки бўлажак ичкетишни кўрсатади. Кўпроқ у сафронинг бош тарафига қараб йўналганлигидан дарак беради. Шунингдек, сийдик иситмаларда суюқ бўлса ва сўнг бирдан оқ бўлиб қолса, бу бўлажак ақлдан озишга далолат қилади. Агар сийдик соғлиқнинг яхши ҳолатида оқ рангни сақлаб турса — бу сийдикнинг етилмаганлигининг аломатидир. Зайтун мойига ўхшаш мой рангли

сийдик ўткир иситмаларда ўлимдан ёки қотмалик касалидан хабар беради.

Билгинки, сийдик ба'зан иссиқ сафро мизожларда оқ рангли, ҳамда совуқ балғам мизожларда қизил рангли бўлади. Гап шу ердаки, агар сафро сийдик йўлидан четлашса ва сийдик блан аралашмаса, сийдик оқлигича қолади. Шунинг учун оқ сийдикни диққат блан текшириш керак: агар унинг ранги соф бўлса, ҳамда чўкма кўп ва қуюқ бўлса, шу блан бирга қуюқ-сууюқликда қуюқроқ бўлса, билгинки, бу оқлик совуқдан ва шиллиқдан пайдо бўлади. Агар ранг соф бўлмаганда чўкма кўп бўлмаса ва ажралмаса, ҳамда оқлик кулранг кўринишга эга бўлмаса, билгинки оқлик сафронинг юзага чиқмаганлигидан пайдо бўлади.

Агар ўткир касалликда сийдик оқ бўлса, аммо бунда ўз воқи'лиги блан мия яллиғланиши ва бирор шунга ўхшаш нарсадан хавфланишга йўл қўймайдиган соғликнинг умумий аломатлари бўлса, билгинки, ўткир модда бошқа йўлга мойил бўлган ва ичаклар яраланиш хавфи остида қолган бўлади. Совуқ касалликларда сийдикнинг қизғиш рангда бўлиш сабабига келсак, бу қуйидаги [омиллардан] бирининг та'сирида юзага чиқарилгандир: совуқ санчиқда бўлганидек сафрони тарқатиб юборучи қаттиқ оғриқ та'сирида, ёки шиллиқнинг ортиб кетиши туфайли ўт ва ичаклар орасида пайдо бўлган тиқилиш та'сирида; бунда ўт ичакларга табиий ва одатдаги ҳолда қуйилмайди, аммо сийдикка эргашишга, у блан бирга чиқишга мажбурдир; бу ҳам совуқ санчиқда бўлади. [Шунингдек] жигарнинг заифлигидан ҳамда худди совуқ истиско касалида ва кўпроқ жигарнинг заифлигидан келиб чиқади-ган касалликларда бўлганидек, сувли [ҳўлликни] қондан ажратишга жигарнинг кучи етмаслигидан бўлади; бунда сийдик янги гўшт ювилган сувга ўхшаш бўлади. Ёки бу тиқилиш сабабли сийдикнинг тўхталиб қолиши та'сирида ва томирлардаги чиришга дучор бўлган шиллиқ рангининг ўзгаришидан келиб чиқади. Бунинг аломатлари шундаки, сийдикнинг сувли қисми || ва чўкма юқорида эслатиб ўтилгандек бўлади. Аммо тус, агар сафровий сийдикда ёрқин бўлса, бунда заиф хира бўлади. Кўпинча сийдик касалликнинг бошланишида оқ бўлади, кейин қораяди ва худди сариқ касалидагидек сассиқ ҳидли бўлиб қолади. (139) Овқатдан сўнг сийдик оқаради ва у, то [ме'да] ҳазм қилишга бошлагунча оқлигича қолиб шундан кейингина бўялишга бошлайди. Шунинг учун ҳам уйқусизлик блан қийналаётган кишиларнинг сийдиги оқдир.

Сийдикнинг рангсизланиши туғма иссиқликнинг тарқалишини юзага чиқаради, аммо бунда оқлик ёрқин бўлмай, балки етилмаганлик туфайли лойқароқдир. Ўткир касалликларда сийдикнинг қизил ранглилиги сувлиликка қараганда яхшироқдир. Оқ сийдик ҳам ўзининг қуюқ-сууюқлиги блан сувлик сийдикка қараганда дурустроқдир. Қонли — қизил сийдик қизил сариқ сийдикка қараганда анча хавфсизроқ, броқ агар

сафро ҳаракатсиз бўлса, қизил-сарик сийдик ҳам кўрқинчли эмас, агар сафро ҳаракатда бўлса, у хавфлидир.

Қизил сийдик буйрак касалликларида ёмондир, у кўпинча иссиқ шишга [яллиғланишга] далолат қилади, бош оғриқларида эса ақлдан озишдан дарак беради. Ўткир касалликлар сийдик, бошланишиданоқ қизил бўлса ва чўкма бермай шундайлигича қолаберса, бунда ўлимдан хавфсираш мумкин, ҳамда у буйракда шиш борлигини кўрсатади. Агар сийдик қизил кўринишли лойқа бўлиб, шу ҳолда қолганда эса — бу жигарда шиш борлигини ва тугма иссиқликнинг заифлигини кўрсатади.

Сийдик рангининг хилларига турли мураккаб ранглар кирадилар. Масалан, янги гўшт ювилган сув рангига ўхшаш ранг, ёки сувда эритилган қонга ўхшаш ранг; булар жигарнинг заифлигидан шунингдек, қоннинг кўплигидан ҳам бўлади, аммо ҳаммадан кўпроқ мизож бузилишларининг қайси бири бўлмасин ғалаба қилган вақтдаги жигар заифлигида учрайди. Овқат ҳазм қилишнинг заифлиги ва кучнинг тарқалиши бунга далолат қилади. Агар қувват кучли бўлса, бу ҳолда [бундай ранг] тарқатучи куч тамоман тарқатаоладиган миқдордан ошиб кетучи қоннинг кўплигидан бўлиши мумкин.

Шу рангларга зайтун мойи ранги, я'ни ловлаги ранг аралаш сарик ранг киради. Бундай рангли сийдик ўзининг ёпишқоқлиги, тиниқлиги, ҳамда ёғлиқ ялтираши блан, шунингдек ўзининг тиниқлигига қарамай анчагина зич қуюқ-суюқлиги блан зайтун мойига ўхшаб кетади. Бундай ранг кўп ҳолларда хайрлилиқка ва яроқлилиқка эмас, ёмонлиқка далолат қилади, аммо ба'зан камдан-кам ҳолларда кризис йўли блан мойлик моддаларнинг чиқарилишини кўрсатади. Бу фақат бундай сийдикни чиқарилгандан кейин яхши ҳис қилиш пайдо бўлган ҳоллардагина бўлади. Бундай сийдик агар унинг ёғлиқ моддаси ёмон ҳидли бўлса, айниқса у кам-камдан чиққан вақтда, ҳалок қилучидир. Агар унга бирор янги гўшт ювилган сувга ўхшаш нарсa аралашса, у ҳаммадан ҳам ёмонроқдир. Бу кўпинча истисқо, сил ва ёмон сифатлик қулунжларда бўлади.

Зайтун мойи рангли сийдик кўпинча ундан аввал чиқучи қора сийдикдан кейин пайдо бўлади, бу хайрлик аломатидир. Кўпинча зайтун мойи рангли сийдик касалликнинг тўртинчи кунда кўрсатадики, касал еттинчи кунда ўлади; мен ўткир касалликларда деб айтмоқчиман.

Ўмуман, зайтун мойи рангли сийдикнинг уч кўриниши бор: у ёки бутунлай мойлик, ёки худди силдагидек,— айниқса унинг бошланишида,—фақат тагидан ёки устидан мойлик, ёки қуюқлик-суюқлиги блан, ёки ҳам таркиби ҳам қуюқ-суюқлиги блан мойлик бўлади; буйрак касалликларида, силнинг айни авжида ва охирида шундай бўлади.

Яна шуларга арғувон рангли сийдик оиддир. Бу сийдик ёмон ва ўлим келтиручидир, чунки у ҳар икки ўтнинг куйиб кетганлигини кўрса-

гади. Ба'зан бундай сийдикнинг қизил ранглилигида қоралик ҳам бўлади; бу мураккаб иситмаларга далолат қилади. Агар сийдик тозароқ бўлса ва қора ранг кўпроқ юқорига интилса, бу зотилжамни кўрсатади.

Учинчи фасл. Сийдикнинг қуюқ-суюқлиги [консистенцияси], тиниқлиги ва лойқалиги тўғрисида

Сийдикнинг консистенцияси ё суюқ, ё қуюқ ва ё му'тадил бўлади. Сийдик консистенциясининг жуда суюқлиги ҳарқачон унинг етилмаганлигига, ё томирларда тикилиш борлигига, ёки буйракнинг ва сийдик йўллариининг кучсизлигига далолат қилади, бундай ҳолда суюқ сийдикдан бошқаси тортилмайди ёки тортилади-ю, аммо чиқарилишга бўйсунадиганидан бошқаси чиқарилмайди. Консистенцияси жуда суюқ сийдик ё сувнинг кўп ичилганлигига, ёки мизожнинг ошиқча совуқ ҳам қуруқлигига белги бўлади. Ўткир касалликлардаги || жуда суюқ сийдик ҳазм қилучи қувватнинг кучсизлигига ва сийдикнинг етилмаганлигига белги бўлади. Ба'зан бошқа қувватларнинг ҳам кучсизлигига белги бўладики, бунда у қувватлар ичилган сувга та'сир кўрсатаолмай, балки сув қандай кирса шундай чиқарилади. Шу сифатдаги жуда суюқ сийдикнинг болаларда бўлиши йигитларда бўлишидан ёмонроқдир. Чунки болаларнинг табиий сийдиклари йигитларникидан қуюқроқдир. Бола мизожи намлироқ ҳамда болаларнинг гавдалари ҳўллики тортучанроқдир. Болалар гавдаларининг ўсишни талаб қилиши сабабли ортиқча моддага муҳтож бўладилар. Сийдиклари ўткир иситмаларда жуда суюқ бўлса, улар табиий ҳолатлардан жуда узоқлашган бўладилар (140). Бундай аҳволнинг узоқ чўзилиши хавfli ҳолатдан дарак беради. Лекин бу яхши белгиларга ва қувват сақланишига тўғри келса, бу вақтда ярага, хусусан жигар чеккасининг тагида пайдо бўладиган ярага белги бўлади. Шунингдек суюқ сийдикнинг соғлам кишиларда бир ҳолда давом этиши, албатта, оғриқни сезган жойларда пайдо бўладиган шишга белги бўлади. Кўпинча соғлом кишиларда суюқ сийдик чиқиши блан бирга белда ва буйракда оғриқни сезиш пайдо бўлади. Агар ўша оғриқ ва оғирлик бирор жойга хос бўлмаса, балки умумий бўлса бу майда чиқиқларга, чечакка ва гавдага умумлашадиган ўсмаларга белги бўлади. Кризис олдида сийдикнинг бирдан суюқ бўлиб қолиши касалликнинг қайталанишидан хабар беради. Аммо жуда қуюқ сийдик кўпинча унинг етилмаганлигига, ба'зан эса қуюқ хилтларнинг етилганлигига белги бўлади. Қуюқ хилтларнинг етилиши хилтдан пайдо бўлган иситмаларнинг тугалишларида ва хилтдан пайдо бўлган шишларнинг ёрилиб оқишининг тугалишида бўлади.

{Жуда қуюқ сийдик} ўткир касалликларда кўпроқ ёмонликка белги бўлади. Лекин суюқ сийдикнинг давомли чиқиши ёмонликка янада кучлироқ белгидир. Чунки қуюқ сийдик ма'лум мўлжалланган ҳазмга ва

хайдовчи қувват томонидан модданинг камайтирилганлигига белги бўлади. Шу блан бирга сийдик қуюқ-суюқлигини ифода қиладиган нарсанинг ҳазм бўлганлигига ҳам белги бўлади. Ба'зан ёмон модда хилтларнинг бузилганлигига ва кўпайганлигига белги бўлади. Сийдик моддасининг чўкиндиларни ажратадиган даражада етилмаслиги ёмонликка белги бўлади. Кўпинча сийдикнинг суюқ ва қуюқлигида унинг кейинидан келадиغان енгиллик ёки ортиқча қувватсизлик блан хулоса чиқарилади.

Иситмалардаги қуюқ сийдикнинг саломатлинишга яқинроғи бир йўла кўп сийилганидир. Аммо оз-оз сийилгани хилтларнинг кўплигига ёки қувватнинг кучсизлигига далилдир. Қуюқ сийдикнинг манфаатлиси унинг кетидан му'тадил ва роҳат беручи сийдик келадиганидир. Суюқ сийдик ўткир касалликларда қуюққа айланса, кетидан роҳат келмаса, ичда эриш пайдо бўлганлигига белги бўлади.

Қуюқ сийдик соғлом кишида доимий бўлса ва у кишининг боши оғриб бутун гавдасида бўлак-бўлаклик сезилса, иситма бўлишдан хабар беради. Суюқ сийдикнинг қуюқланиши гоҳо ичилганидан ортиқча чиқишидан, ёки сийдик йўллари атрофидаги яра ва уларнинг тешилиб оқишидан бўлади.

Албатта, сийдикнинг суюқлиги ёки қуюқлиги етилишининг йўқлигига белги бўлаолади. Чунки етилиш натижасида қуюқ-суюқликнинг му'тадиллиги келиб чиқади. Шунинг учун қуюқ сийдикнинг етилиши унинг суюқ ҳолга ўтишидир. Суюқ сийдикнинг етилиши шундан иборатки, бунда у гўё қайнаб аталадек бўлиб қолади.

Қуюқ сийдик юқориди айтганимиздек, гоҳо тоза ва тиниқ бўлади, гоҳо лойқа бўлади. Қуюқ тиниқ сийдик блан суюқ сийдик ўртасида айирма шуки, қуюқ тиниқни чайқатилса, бўлаклари жуда майда бўлган тўлқин бермайди, балки унда катта-катта тўлқинлар пайдо бўлиб тўлқинланиши суст бўлади. Уни кўпиртирилганда кўпики кўп пуфакчали бўлиб секин ўчади. Бундай пуфакчаларнинг вужудга келиши яхши етилган балғамдан ёки тухум сариғи рангли сафродан бўлади. Агар ранги бўлмаса унда шишага ўхшаш шиллиқнинг тарқалганига белги бўлади. Бу эса кўпинча тутқаноқ касалига учраган кишиларнинг сийдикларида бўлади.

Суюқ сийдикнинг тўқ ранги унинг етилганлигидан эмас,— етилиш унда аввало қуюқ-суюқликни ўзгартирган бўлар эди, балки унинг ранги сафронинг аралашувидандир. Чунки етилишнинг аввалги иши қуюқлашиш, кейин ранг олишдир.

Қуюқ-суюқликдаги етилиш рангдаги етилишдан яхшироқ. Шунинг учун иссиқ шишларда [яллиғланишларда] суюқ сариқ сийдикнинг давом этиши ёмонликка ва ҳазм қилучи қувватнинг бўшашганлигига белги бўлади. Қуюқ сийдикда || қизил ва сариқ рангли турлича бўлакчаларни кўрсанг «алангали» чарчаш борлигини яқин гумон қил. Қовуқда касал-

лик бўлмасдан суюқ сийдикда кепакка ўхшаш нарсалар бўлса, бунинг сабаби шиллиқнинг куйганлигидир.

Ўткур касалликлардаги қуюқ сийдик хилтларнинг кўпайганлигига белги бўлади. Ба'зан эриш борлигига белги бўладики, сийдик бирор соат турса [юзи] қотиб қалинлашади.

Умуман, сийдикнинг лойқалиги сув моддасига ер моддаси билан ҳавонинг аралашшидан келиб чиқади. Шулар аралашса, лойқалик пайдо бўлиб, бир-бирисидан ажралса, тиниқлик пайдо бўлади.

Сўнгра, уч ҳолга қарши керак бўлади: I. Сийдик ё суюқ чиқиб, кейин қуюқлашса, бу ҳол [одам] табиатининг етилтириш учун интилишига белги бўлади. Лекин модда [табиатга] ҳали ҳамма томондан бўйсунмаган бўлса ҳам ундан та'сирланган бўлади. Бу ба'зан органларнинг эриётганлигига белги бўлади. II. [Сийдик] қуюқ сийиладую, кейин тинади ва қуюғи ажраб чўқади. Бу ҳол [одам] табиатининг моддани енгиб етилтирилганлигига белги бўлади. Қуюқ сийдикда тиниқлик қанча (141) кўпроқ, чўкиш қанча мўл ва тезроқ бўлса, бу ҳол модданинг етилганлигига кучлироқ белгидир. III. Аввалги ва кейинги ҳолларнинг ўртасидаги ҳолат. Агар бу ҳолат давом этиб, табиат кучли ва қувват жойида бўлса, сийдикнинг тезда тугал етилишини тахмин қилинади. Агар қувват жойида бўлмаса, етилишининг бўлмаслик хавфи бўлади. Агар у ҳол узоқ вақт бўлиб, хавfli бир аломат бўлмаса, бош оғриғидан дарак беради. Бу ҳол [хилтларнинг] қўзғалганлигига, елнинг тутунли буғ билан аралашганлигига белги бўлади.

Суёқликдан қуюқликка ўтуши сийдикнинг давомли чиқиши қуюқ сийилганича қолган сийдикдан кўп вақтларда яхшироқдир. Табиатнинг ҳайдашидан бўлмай, қувватнинг тушкунлигидан кўпинча сийдик қуюқлашади ва лойқаланади.

Сув каби сийилганича қоладиган сийдик, албатта, етилмаганликка белги бўлади.

Қуюқ сийдикнинг яхшироғи осон чиқиш билан бирга мўл ва тўлиб чиқадиганидир. Бундай сийдик фалаж касалининг ва шунга ўхшаш касалликларнинг тузалишига сабаб бўлади.

Сийдик қуюқ бўлиб, кейин кўпайиш билан бирга аста-секин суйилишга тутинса, бу яхшилиқдир. Ба'зан қуюқ, лойқа, оз сийдик кетидан кўп сийдик келади, бу яхшилиқнинг далили бўлади. Яхшиликка далиллиги шуки, оз-оз ва бирдан сийилаётган лойқа сийдик осонлик билан кўп сийилса, шу билан кўпинча касаллик тузалади. У касаллик ўткир исигмалардан бўлсин, хоҳ гавда тўлиқлигига алоқали касалликлардан бўлсин, ёки гавда тўлиқлигининг ўзи бўлиб ҳали ундан равшан бир касаллик пайдо бўлмаган бўлсин, шундай бўлаберади. Бу хилдаги сийдик кам учрайди.

Агар табиий рангли сийдик жуда қуюқлашса, бу ёмон хилтларнинг

камайганлигидан, осонлик блан чиқиши [сийдикнинг] етилганлигидан дарак беради. [Бундай сийдик] ба'зи вақтларда хилтларнинг кўплигига, қувватнинг кучсизлигига далил бўлганлиги учун етилишнинг бузилганлигига белги бўлади. Етилишнинг бузилганлигига сийдикнинг қийинлик блан чиқиши ҳам, кам чиқиши ҳам белги бўлади. Талоқ касалликларининг ва аралаш иситмаларнинг кризисида чиққан сийдикнинг модда ва бўлакларининг баробар бўлиши шарт эмас. Чунки ҳайдовчи куч ўз ишини қилаберади.

Қўпирадиган сийдик умуман хилтларнинг кўплигига, шу блан бирга табиатнинг у хилтлар блан ва уларни етилтириш блан машғул эканлигига белги бўлади.

Чўкмаси зайтун ёғи рангида бўлган қуюқ сийдик тош борлигидан дарак беради.

[Ичдаги] шишларнинг тешилиб оқаётганини билдираётган қуюқ сийдикни унга аралашиб келучи ва ундан олдин келган нарса блан танилади: аралашиб келучи нарса йиринг бўлиши мумкин. Бунга сийдикнинг сассиқлиги ва сийдик блан бирга чиққан бир-биридан ажралган кичик пардачалар далил бўлади. Булар оқ ё қизил пўстлоқчаларга, ё кепакка, ёки улардан бошқа қуйида айтиладиган нарсаларга ўхшайди.

Қуюқ сийдикдан олдин келган нарсага келсак, бу илгари айтилганидек қовуқда, буйракда, жигарда, кўкрак атрофида шиш ёки яра пайдо бўлганлигининг белгиси бўлади. Сийдик қуюқ бўлса, ўша шишнинг ёки яранинг тешилиб оқаётганини билдиради. Агар қуюқ сийдикдан олдин янги гўштнинг ювиндисига ўхшаш сийдик келса, жигар дўнгида — шиш борлигини, шундай рангли нажас эса шиш жигарнинг чуқур ичида эканлигини кўрсатади.

79a Агар қуюқ сийдикдан олдин || нафас сиқиш, қуруқ йўталиш ва кўкрак атрофида сенчиб оғриш пайдо бўлса — у вақтда қуюқликнинг сабаби ҳаракатли катта томирдан оқиб чиқаётган зотилжамнинг чиқиндиси. Йиринг аралашиб келган қуюқ сийдикда етилганлик бўлса, бу яхшиликдир. Агар ўша сийдик қуюқлик ва қорамтирлик блан бирга чап томонда оғриқ бўлса, йиринг талоқ томондан келган бўлади. Шунга қиёс қилинганда, агар оғриқ киндак тепасида ва қорин юқорисида бўлса, у вақтда йиринг ме'да томондан келган бўлади. Ўша йиринг кўпинча жигардан, сийдик йўлларида келади.

Ба'зан жонини койитмай бадантарбия қилмай қўйган соғлом киши йиринг ва яранинг сассиқ сели каби сияди. Бу вақтда у кишининг гавдаси тозаланади ва бадантарбия қилмагани сабабли гавдасида пайдо бўлган бўшашишлик кетади.

Агар жигарда ва жигарга ёндош органларда тиқилиш пайдо бўлган бўлса, бундай вақтда сийдикнинг қуюқлиги тиқилишларнинг очилганлигидан, тиқилган моддаларнинг узоқлашиб чиқабослаганидан бў-

либ, сийдик йирингли бўлмайди. Шиш ва яра чиқиндиси блан қуюқлашган сийдик йирингли бўлади. Лойқа сийдик кўпинча қувватнинг тушганлигини билдиради, қувват тушганда гавдада совуқлик кўпайган бўлиб, чиқиндилар ҳам совуқ бўлади.

Ёмон шароб ёки ноҳот суви рангидаги лойқа сийдик ҳомиладор хотинларда, ички органларида иссиқ ва давомли шишлари бор кишиларда бўлади.

Ёшакнинг ва бошқа ҳайвонларнинг сийдикларига ўхшайдиган, урилган ва чайқатилган каби тезда ўчмайдиган кўпикли сийдик, гавда хилтларининг бузилганлигига белги бўлади, бундай сийдик кўпинча етилмаган шиллиқ борлигига ва иссиқлик та'сир кўрсатиб қуюқ елни қўзғатганлигига белги бўлади. (142) Шунинг учун гоҳо, бош оғриғининг аниқ борлигига ёки пайдо бўлишга тайёр турганлигига далолат қилади ва давом этса, гоҳо летаргияга белги бўлади. Бирор орган рангига ўхшаш сийдик давом этса, ўша органда касаллик борлигини билдиради.

Ба'зи табиблар, сийдикда булутга ё тутунга ўхшаш нарса чўкса касаллик узоққа чўзилади, агар бутун касаллик муддатида шундай бўлса ўлимдан хабар беради,— дейди.

Етилмаган шиллиқ, йирингдан ўзининг ҳиди блан ажралади, бўлаклари турлича сийдикнинг кўпроқ бўлаклари йиринг бўлса, табиат та'сирининг ўтадиганроқ ва табиатнинг кучлироқ бўлганини ва тешикларнинг каттароқ очилганлигини билдиради. Ичида ипларга ўхшаш бир-бирига ўрашган нарсалар кўриладиган сийдик, жинсий алоқадан кейин сийилганликни билдиради.

Тўртинчи фасл. Сийдик ҳидининг белгиликлари ҳақида

«Касал кишиларнинг сийдиклари ҳидининг соғ кишилар сийдиклари ҳидига тўғри келадигани ҳеч кўрилган эмас» дейдилар. Биз айтамиз, агар сийдикда ҳид бўлмаса, мизожнинг совуқлигини, сийдикнинг жуда хомлигини билдиради. Ўткир касалликлардаги [ҳидсиз сийдик] ба'зи вақтда туғма ҳароратнинг сўнишини билдиради.

Агар сийдикнинг бадбўй ҳиди бўлиб етилганлигининг белгилари бор бўлса, бадбўйликнинг сабаби сийдик органларидаги қичима ва яралардир.

Агар [бадбўй сийдикда] етилганлик бўлмаса, бадбўйликнинг ўша [касалликлардан] бўлиши ва ўзининг сасиганлигидан бўлиши мумкин.

Агар сийдик бадбўйлиги ўткир иситмаларда бўлиб, сийдик органларидаги касаллик сабабли бўлмаса бу ёмон аломатдир.

Агар [бадбўй сийдик] нордонликка яқин бўлса, жавҳари совуқ бўлган хилтларга чет иссиғлик та'сир қилиб сасиган бўлади. Агар [бу хил сийдик] касаллик зўрайган вақтда бўлса ўлимнинг аломатидир. Бу ҳол туғма ҳароратнинг сўнганлигини ва табиатга чет ҳарорат блан бирга совуқ ғалаба қилганлигини билдиради. [Сассиқ ҳидли] бўлиб, ши-

ринликка яқин бўлган сийдик қоннинг кучи ошганлигини билдиради. [Сийдикнинг] жуда сассиқлиги унга сафро аралашганини кўрсатади. У жуда сассиқ бўлиб нордонликка яқин бўлса, савдо аралашганлигининг белгисидир. Сассиқ сийдикнинг соғлом кишиларда давом этиши модданинг сасишидан пайдо бўладиган иситмага ва сасиган [модданинг] чиқариб ташланаётганига белги бўлади. Бунга [сийгандан кейин] вужудга келган енгиллик далил бўлади. Ўткир касаллик блан оғриган ва доимо сассиқ сийиб турган кишининг сийдиги тўсатдан ҳидсизланиб қолса ва сийгандан кейин енгиллик сезмаса бу, у кишининг кучи сусайганлигидандир.

Бешинчи фасл. Сийдик кўпигидан олинадиган белгилар ҳақида

Кўпик ҳўлликдан, шишада йиғилган ва сийдикнинг отилиб чиқиши
796 блан бирга чиқучи ҳаводан || пайдо бўлади. Сийдик моддаси блан бирга чиқадиган ҳавонинг кўпик пайдо бўлишида шубҳасиз ёрдами бор. Айниқса ҳаво гавдада кўп бўлса, кўпик пайдо бўлади. Масалан, тиришиш касалига учраган кишиларнинг сийдигида кўп пуфакчалар бўлади. Сийдик кўпиги ранги блан масалан, қора сарғимтиллиги блан сариқ касалига далил бўлади. Гоҳо пуфакчалар катта ва кичиклиги блан далил бўлади. [Пуфакчаларнинг] катталиги сийдикнинг ёпишқоқлигига далил бўлади. Пуфак озлик ва кўплик блан ҳам далил бўлади. [Кўпикнинг] кўплиги ёпишқоқликка ва ҳавонинг кўплигига далолат қилади. Кўпик узоқ қолиш, ё тез ўчиш блан ҳам далил бўлади. Кўпикнинг узоқ қолиши ёпишқоқликка далил бўлади. Буйрак касалликларида сийдикдаги ўчмай турадиган кўпиклар ҳавога ва ёпишқоқликка далил бўлиши сабабли касалликнинг чўзилишига белги бўлади. Хулоса, буйрак касалликларида ёпишқоқ хилтнинг бўлиши ёмондир. Бу ёмон хилтларнинг ва совуқ мизожнинг кўпайганлигидан дарак беради.

Олтинчи фасл. Сийдик чўкмаси турларининг белгилари ҳақида

Аввало айтамызки, табибларнинг чўкма ва қуйқа сўзларини ишлатишлари оддий тушунчага тўғри келмайди. Чунки улар чўкма ва қуйқани фақатгина чўкучи нарсаларга ишлатмайдилар, балки қуюқ-суюқлиги сувликдан ажраган ҳарбир қуюқроқ моддага ишлатадилар. У модда сув ўртасида кўтарилиб ва сув юзига чиқиб турса ҳам чўкма ва қуйқа дейдилар. Биз айтамызки, сийдикнинг чўкмаси ҳархил йўл блан белги бўлади: масалан, унинг моддасидан, миқдоридан, сифатидан, қисмларининг бирикиб ёки сочилиб туришидан, турар ўрнидан, чўкиш вақтидан, аралашувнинг кайфиятидан белги олинади. Моддаси жиҳатидан белги бўлиши шуки, чўкма табиий яхши чўкма бўлса, у модданинг табиий етилганини ва модданинг табиий ҳазм бўлганини билдиради. (143) Бундай табиий чўкма оқ ва бўлаклари бириккан, бир-бирига ўхшаш ва текис бў-

лади. Табиий чўкманинг шакли юмолоқ, силлиқ, текис, нозик ва гул сувининг чўкмасига ўхшаш бўлиши керак. Бундай чўкманинг бутун гавдадаги модданинг етилганлигига далил бўлиши — оқ, силлиқ ва қуюқ йирингнинг йирингли шишининг етилганлигига далил бўлишига ўхшаш бўлади. Лекин йиринг қуюқроқ, чўкма эса суюқроқ бўлади. Чўкма ва қуйқа нотекис ва рангсиз бўлса ҳам, улар касаллик ҳолатини билишга яхши далилдир.

Қадимги табибларнинг фикрича, чўкманинг текислиги модданинг етилганлигига кўпроқ белги бўлади. Ҳақиқатан ҳам текис бўлган чўкма, юқорида айтилганидек, оқ балки қизил бўлса ҳам нотекис бўлган оқ чўкмадан яхшироқдир. Чўкма кўпинча сийдик рангида бўлади. Оқдан бошқа ранглариининг яхшироғи қизил, ундан кейин сариқ, сўнг тўқсариқ рангисидир. Ёмон ранглиси ясмиқ рангига эга бўлгандир. Кейинги табибларнинг оқ чўкма текис чўкмадан кўра модданинг етилганлигига кўпроқ далил бўлади, деган сўзларига эътибор берилмайди. Чунки оқ чўкма гоҳ э етилганликни билдирмайди, бир текислик эса фақатгина етилганликни билдиради. Чўкмада оқлик баъзан елнинг қаттиқ аралашувидан пайдо бўлади. Аммо нотекис ёмон чўкма текис ва сочилиб турган чўкмадан яхшироқдир. Бу ёмон чўкма яқин келгусида биласан. Биз сўзлаб ўтган яхши чўкманинг ранги суюқ йирингга ва суюқ хом балғамга ўхшайди. Лекин йиринг яхши чўкмадан бадбўйлик блан, хом балғам эса бўлакларининг бир-бирига илашганлиги блан ажралади. Чўкма майинлиги ва енгиллиги блан [улардан] ажралади. Бундай чўкманинг касалларда бўлиши соғлом кишиларда бўлишидан яхшироқдир, чунки касал кишининг гавдасида, томирларида ёмон моддаларни ушлаб қоладиган хилтлар бордир. Агар бу хилтлар етилмаган бўлса, бузилганлигига далил бўлади. Соғ кишиларнинг томирларида ҳамиша бузилиб турадиган хилтнинг бўлиши шарт эмас. [Балки уларнинг чўкмалари] хазм бўлмаган овқатлардан қолган ортиқча нарсалар борлигига яхшироқ белги бўлади. Кейин ўша ортиқча нарса етилган, ёки етилмаган сийдик чўкмаси бўлади.

Ортиқ кишиларнинг соғлом ҳолларидаги сийдикларида чўкадиган қуйқа кам бўлади, айниқса бадантарбия блан шуғулланучи ва жисмоний иш блан машғул бўлуи кишиларда. Лекин семиз ва камҳаракат кишиларда қуйқа кўп бўлади. Шунингдек ортиқ касал кишиларнинг сийдикларида, семиз касал кишилар сийдикларидаги миқдорда кўп қуйқа бўлмайди. Чунки ориқ кишиларнинг касалликлари кўпинча || тамоман 80а йўқолиб кетиб, сийдикларида ҳечбир қуйқа қолмайди. Кўпинча уларнинг сийдикларидаги қуйқа [шиша] тагига чўкади. Бир қисми эса сийдикнинг юзига чиқади, ёки кўтарилиб муаллақ туради. Айтганларидек, жуда етилган сийдикдан бошқа ҳарбир сийдик чўкма беради, дейиш нотўғри, балки бироз кутилса [у ҳам чўкма беради.]

Қуйқаларнинг ранглари кўпроқ вақт сийдик рангида бўлади, оқдан

сўнг рангларнинг энг яхшиси қизил, ундан кейин сариқдир. Табиий бўлмаган чўкмаларнинг ба'зиси қириндига ўхшаб кепак шаклида, ёки ёввойи ясмиқ, ёки умуман япалоқ шаклда бўлиб, қизил зирних рангли ва тўқ-сариқ бўлади. Ба'зиси гўштга, ба'зиси ёққа, ба'зиси йирингга, ба'зиси бурун шиллиғига, ба'зиси ивигилган ҳамиртуриш парчаларига, ба'зиси ивиган қонга, ба'зиси жунга, ба'зиси йирик қумга ва ба'зиси кулга ўхшайди.

Қиринди пўстлоққа ўхшаган чўкма парча-парча бўлиб, бўлаклари йирик, оқ, қизил бўлса, кўпинча у парчаларнинг сийдик органларига яқин органлардан ажраб чиққанлигига далил бўлади; жуда оқ бўлса, қовуқдан чиққан бўлиб, қовуқда албатта яра, ё қичима, ёки еликиш борлигини билдиради; гўшт рангли қизил бўлса, буйракдан чиққан бўлади. Гоҳо парча-парча пўстлоқсимон чўкма, ё қорамтир, ёки балиқ тангаси рангли бўлади. Бу биз айтадиган чўкма турларининг энг ёмонидир. Бу асосий органларнинг пўстлари шилинганлигини билдиради. [Аммо оқ ва қизил пўстлоқсимон чўкма] кўпинча хатарли эмас, балки қовуқни тозалайди. Ба'зи кишилар шундай ҳикоя қиладилар: «Бир кишига испан пашшаси ичирилган эди, шундан сўнг унинг сийдигида туҳум оқи устидаги юпқа пўст каби нарсаси пайдо бўлди, бу чўкмани рангсиз суюқликда эритилганда, у сувни қизил рангга — бўяйди. Натижада ўша киши соғланиб яшаб юрди». Қириндига ўхшаш чўкманинг ба'зиси шу икки хил чўкмадан кичикроқ, қуюқ-суюқлиги қуюқроқ бўлади, агар қипқизил бўлса, уни ясмиқ донига нисбатлаб, ясмиқсимон деб аталади. Агар қизил бўлмаса, кепаксимон дейилади. Ясмиқсимон чўкма агар қизил бўлса, у гоҳо жигардан ажраб чиққан куйган бўлаклар бўлади, гоҳо жигардаги куйган қон бўлади ва буйракдан келган бўлади. Лекин буйракдан келгани (144) гўштга ўхшаб қаттиқроқ бириккан бўлади. Жигардан ва жигарда куйган қондан бўлганлари гўштга ўхшамаганроқ ва енгил уваланади. Ясмиқсимон чўкма агар сариққа жуда яқин бўлса, у албатта буйракдан бўлади. Чунки жигардан келгани хира қизил бўлиб, ба'зи вақтларда буйракдан келгани ранги блан жигардан келганига яқин ва ўхшаш бўлади. Кепакка ўхшаш чўкма, гоҳо қовуқдаги қичимадан ва гоҳо ички органнинг эришидан келган бўлади. Иккаласининг орасидаги фарқ шуки, агар эрлик олатининг тагида қичиқ бўлиб сийдик сариқ бўлса, чўкма қовуқдан бўлади. Ҳусусан ундан аввал йирингли сийган бўлса ва айниқса сийдикнинг етилганлигига бошқа аломатлар бор бўлса, у вақтда кўпчилик томирлар соғлом бўлиб, уларда касаллик бўлмаганини, балки қовуқда касаллик борлигини билдиради. Агар сийдик ачитиб, куйдириб келиб ва қуввати кучсиз бўлса, сийдик органлари саломат бўлиб, чўкма хира қорамтир бўлса, у вақтда хилтнинг эришидан келган бўлади.

Толқон ва йирик толқонга ўхшаш чўкма кўпроқ қоннинг куйишидан бўлиб қизғимтир бўлади. Агар оқликка яқин бўлса, кўпинча ор-

ганларнинг иришидан ва шилинишидан келган бўлади. Ба'зи вақтларда қовуқдаги қичимадан келган бўлади, буни ўзинг ажратиб олишинг мумкин. Агар чўкма қораликка мойил бўлса, у вақтда қоннинг куйганидан, айниқса талоқдаги куйган қондан бўлади.

Қовуқ, буйрак, ва сийдик йўллари келтириб чиқармаган пўстлоқсимон чўкманинг турлари ўткир касалликларда бўлса, ҳаммаси ёмон ва ҳалокатлидир. Шу пўстлоқсимон жумласидан гўштга ўхшашининг ҳолини билдинг. Гўштга ўхшаш чўкма кўпроқ буйракдан бўлади. Гўшт соғлом бўлиб, гавдада эриш бўлмаган вақтда гўштсимон чўкма буйракдан келган бўлмайди.

Етилган сийдик веналарнинг соғлигини билдиради. Буйракнинг касалликлари сийдикнинг етилишини тўхтатаолмайди, чунки етилиш [буйракдан] юқорида бўлади. Ёнга ўхшаш чўкма чарви, ёғ ва гўштнинг эриганини билдиради. || Шу чўкма эриган олтинга ўхша-806 са, бу ёғсимон моддаларга кўпроқ далилдир. Унинг чўккан ўрни озлиги ва кўплигидан, аралашиб ёки ажралиб туришидан билинади. Чўкма кўп бўлиб, бўлаклари ажралиб турса, буйрак атрофидаги ёғнинг эриб келганини кўрсатади. Чўкма камроқ бўлиб, бўлаклари жуда қоришиқ бўлса, узоқроқ ўриндан келган бўлади. Сийдикда анор донаси каби оқ нарса кўрсанг, билгинки, у нарса буйрак ёғидандир.

Йирингга ўхшаш чўкма, тешилиб оқаётган ярага айниқса сийдик, органлардаги тешилган ярага аломат бўлади. Бурун шиллиғига ўхшаш чўкма, ё гавдадаги хом қуюқ хилтга, ёки сийдик органларидан чиқарилган ўшандай хилтга далил бўлади, ёки ирқуннасо ва бўғинлар оғриғи касалликларида кризисга далил бўлади. Кризисга далил бўлишини сийдикдан кейинги енгиллик сезиш блан билинади. Ба'зан ўша бурун шиллиғисимон чўкма юмшоқ ва суюқ бўлиб яхши чўкма деб гумон қилинади. Шунинг учун касалликларда яхши чўкма бўлса ҳам агар унинг етилганлигига далил бўлмаса, чўкманинг яхши кўриниши блан мағрур бўлмаслик лозим. Ба'зан шундай чўкма буйрак мизожининг совуқлигига далил бўлади. Йирингсимон чўкма блан хом балғамсимон чўкманин фарқи шуки, йирингсимон чўкма бадбўй бўлиб, у бирор шишнинг аввалги белгисидир. Бунда чўкманинг бўлакларида бирикиш ва ажралиш енгил бўлади. Ба'зиси сийдикка жуда аралашган, ба'зиси ундан ажралиб турган бўлади. Етилмаган балғамсимон чўкма қуюқ лойқа бўлиб, бўлакчалари бир-бири блан енгил қўшилмайди ва ажралмайди. Ичида бурун шиллиғисимон чўкма бўлиб, мўл-мўл келадиган сийдик подагра ва бўғинлардаги оғриқ касалликларида бўлса, яхшилик аломати бўлади.

Қилсимон чўкма, бу бирор ҳарорат та'сир қилган ҳўлликнинг қаттиқлашиб узун иплар ҳосил қилишидир. Булар гоҳо оқ ва гоҳо қизил бўлиб, бирикиши буйракда бўлади. Ба'зиларнинг сўзига кўра, уларнинг узунлиги бирнеча қарич бўлар эмиш. Аммо ивитилган хамир парчалари-

га ўхшаш чўкма, ме'данинг ва ичакларнинг кучсизлигига ва бу иккала-сидаги ҳазмнинг ёмонлигига далил бўлади. Ба'зан бу икки хил чўкма-нинг сабаби, сут ичиш ва пишлоқ ейишдир.

Қумсимон чўкма ҳамиша қумдан бириккан, ё бирикмоқда бўлган, ёки тарқалмоқда бўлган тошга далил бўлади. Бунинг қизили буйракдан бўлиб, қизил бўлмагани қовуқдан келади.

Кулга ўхшаш чўкма кўпроқ вақт гавдада узоқ қолиши сабабли ран-ги ўзгарган ва парчаланган балғам ёки йирингга далил бўлади, ба'зан куйиш сабабли бўлади.

Ивиган қонга ўхшайдиган чўкма, агар бўлаклари яхши аралашган бўлса, жигарнинг кучсизлигига, яхши аралашмаган бўлса, сийдик йўл-ларида яра ва узлуксизликнинг бузилиши борлигига далил бўлади. (145) Агар чўкма бўлаклари бир-биридан ажралиб турса, кўпроқ қовуқ ва эрлик олатидан келган бўлади. Буни айрим касалликлар баёнида қои сийиш бобида тўлиқ баён қиламиз. Агар талоғи касал кишининг сийди-гида увиган қизил қон каби нарсаси бўлса, бу талоғи заифлашаётганини кўрсатади. Билгилки, қовуқ касалликларида кўп қон чиқмайди, чунки қовуқ томирлари қовуқнинг чуқур қаватларида жойлашган бўлиб, тор ҳам оздирлар.

Сийдикнинг чўкмаси кўплик ва озлигининг далили бўлишига келсак, чўкма кўп бўлса унинг вужудга келтиручи сабабнинг кўплигига, оз бўл-са озлигига далил бўлади. Чўкманинг кичиклик ва катталики жиҳатдан далиллигини қириндисиммон чўкма баёнида айтдик.

Чўкманинг ҳолатидан олинадиган далилларга келсак, улар чўкма рангидан олинади. Қора чўкма биз баён қилган чўкмалар ичида энг ёмон далилдир. Чўкма қора бўлиб сийдикнинг ўзи қора бўлмаса, бу ду-руст белгидир. Қизил чўкма қоннинг кўплигига ва сассиқ кекириш борли-гига, сариқ чўкма эса ҳароратнинг кучлигига ва касалликнинг ёмонлигига далил бўлади. Оқ чўкма биз айтганча яхшилик далилидир. Оқ чўкма-нинг ёмонликка далили бўладигани бурун шиллиғсимони, йирингсимо-ни, ёки кўпиксимони бўлиб, бундай чўкмалар етилмаган бўладилар. Яшил чўкма қорага айланиши мумкин. [Чўкманинг] ҳид жиҳатидан далиллиги юқорида айтилган эди.

[Чўкма ўз] ҳолати билан текис ва силлиқ бўлиши жиҳатидан далил-лигига келсак, яхши чўкмада бўлакларининг текислиги ва силлиқлик ҳолати жуда яхшилик аломатидир. Ёмон чўкмада эса, жуда ёмонлик аломатидир. Чўкманинг нотекислиги елларга, ҳазмнинг кучсизлигига далил бўлади.

Ўрин жиҳатидан далиллигига келсак, чўкма ё сув юзида туручи бў-лади, бунинг булут деб аталади. Ёки чўкмай ва сув юзига чиқмай муаллақ туради || бу сув юзида туручидан кўра кўпроқ етилган бўлади. Чўкма ва юзага чиқмай туручи яхши чўкманинг попуғи ва думи тек томонга қа-

раб туради. Чўкма тагга чўкучи бўлса, етилиш жиҳатдан жуда яхшидир. Ёмон сифатли чўкманинг энг енгили энг яхшисидир. Масалан, ўткир иситмаларда бўладиган қора чўкма.

Шунингдек хилт балғамли савдоли бўлса, булутсимон чўкма тагига чўкучи чўкмадан яхшироқдир. Чунки [булутсимон чўкма] қуйқанинг нозиклигига далил бўлади. Лекин чўкманинг юзага чиқиш сабаби елнинг жуда кўплигидир. Булутсимон чўкма тагга чўкучидан яхши бўлади. Чунки булутсимон чўкма нозик бўлади. Муаллақ чўкма яхшилик белгиси бўлишда юзага чиқучидан кейин туради. Энг ёмони эса чўкучисидир. Юзага чиқишининг сабаби юқорида кўтаручи ҳарорат ёки елдир. Ажралучи чўкма қуюқ сийдикда юзага чиқади, айниқса ўзи енгил бўлса, суюқ сийдикда тагга чўкади, айниқса ўзи оғир бўлса. Касаллик бошида муаллақ ва юзага чиқучи чўкма пайдо бўлиб, кейин шу ҳол давом қилса, яра ва кризис белгиси бўлади. Лекин озгин кишиларнинг касалликларида юзага чиқучи, ёки муаллақ туручи яхши сифатли чўкма пайдо бўлса, бу соғайиш белгиси бўлади. Буни юқорида айтиб ўтдик, юзага чиқучи ва муаллақ туручи мойсимон чўкма ўргимчак уясига, ёки зулукнинг тиришиб туришига ўхшаса, бу ёмонлик аломатидир. Кўпинча ёмон сифатли ва юзага чиқучи қуйқа пайдо бўлиб ундан хавф қилинади. Лекин бу ҳол етилишнинг бошида бўлади. Сўнгра у яхши чўкмага айланиб муаллақ ҳолатга ўтади ва кейин тубга чўкади. Бу ёмон белги эмасдир. Лекин юзага чиқучи чўкма кейинидан ёмон чўкма келса, ундан қўрқиш керак.

Чўкманинг чўкиш муддати жиҳатидан белги бўлишига келсак, сийилганда чўкма тезликда пайдо бўлса, модданинг етилганига яхши аломатдир. Агар секин пайдо бўлса, ёки пайдо бўлмаса, сийдикнинг етилмаганлигига далилдир. Аммо чўкманинг ҳартурли аралашиб туришидан белги бўлишини сен қонлик сийдик ҳақидаги сўзимиздан биласан.

Еттинчи фасл. Сийдикнинг кўплиги ва озлигидан олинадиган белгилар ҳақида

Миқдори оз сийдик қувватларнинг кучсизлигини билдиради. Ичилган нарса миқдоридан оз келган сийдик, суюқликнинг гавдага кўп тарқалганлигини, ё ич бузилиш касалини ва истисқо касаллигига мойиллик борлигини билдиради. [Ичилганнинг] миқдоридан кўп келган сийдик, ички органларнинг эриётганини ва баданда эриб турган ортиқча нарсаларнинг бўшалаётганини билдиради. Бу икки хил ҳолат қувватнинг аҳволи блан билинади.

Ёмон рангли бўлиб ёмонликка далил бўлучи сийдик мўл келиб турса, яхши белги бўлади, тўхтаб-тўхтаб келса, бунда у қора ва қуюқ сийдикдаги каби кўпрқ ёмонликка далил бўлади.

Аҳволи турлича бўлиб, ба'зан кўп, ба'зан оз сийиладиган ва ба'зан тутилиб қоладиган сийдик табиатнинг чарчаганлигини билдиради ва бу ёмон белги бўлади.

Ўткир касалликларда мўл сийилгандан кейин роҳат бўлмаса, бу қотмалик касалининг ёки ички иситмадан пайдо бўлган тиришиш касалининг далилидир. Юқоридаги барча айтилганлар терга ҳам тааллуқлидир.

Ўткир касалликларда равон келмай томчилаб тушадиган сийдик, бош миянинг зарарланганини ва бунинг натижасида нерв ва мушаклар зарарланганини билдиради. Агар шу вақтда иситма тўхтаган бўлиб, (146) соғайиш аломатлари мавжуд бўлса, шу ҳолда бурун қонаш хавфи бор. Агар соғайиш белгилари бўлмаса, ақл ва зеҳннинг бузилишини билдиради.

Соғлом кишининг сийдиги камайиб суйилса, шу ҳол узоқ давом этиб, белида оғирлик ва оғриқ сезса, буйраклари атрофида қаттиқ шиш борлигини билдиради.

Қулунж касалида мўл-кўл сийилиб, айниқса оқ бўлиб, осонлик билан чиқиб турса, бу ҳол тузалишдан хабар беради.

Саккизинчи фасл. Соғлом, етилган ва яхши сийдик ҳақида

Яхши сийдикнинг суюқ-қуюқлиги му'тадил, рангги оч лимон рангига ўхшайди. Шундай сийдикнинг чўкмаси яхши, я'ни қуйқасида юқорида айтилган рангсизлик, енгиллик, силлиқлик, бир текислик, бўлаклари юмалоқ шаклли бўлиб, унинг ҳиди ўртача бўлади, [я'ни] ҳиди сассиқ ҳам бўлмайди ҳидсиз ҳам бўлмайди.

Ғоят ўткир касалликда дафа'тан шундай сийдик кўрилса, касалликнинг иккинчи куни бўладиган енгиллашишига далил бўлади.

Тўққизинчи фасл. Ҳархил ёшдаги [кишиларнинг] сийдиги тўғрисида

Чақалоқларнинг сийдиги, овқатлари ва мизожлари ҳўллиги туфайли [қуюқликда] сутга яқин || бўлиб, рангсиз бўлади. Ўсмирларнинг 816 сийдиги йигитларнинг сийдигидан қуюқ ва лойқароқ ва кўприши кўпроқ бўлади. Буни юқорида айтдик, йигитларнинг сийдиги, оловликка яқин бўлиб—суюқ-қуюқлиги билан му'тадилликка мойилроқ бўлади. Ўрта ёшлиларнинг сийдиклари, рангсиз ва суюқ бўлиб, ба'зан чиқиндиларининг кўплаб бўшатилаётгани сабабли қуюқ бўлади. Қариларнинг сийдиклари жуда суюқ ва жуда рангсиз бўлади. Ба'зан уларнинг сийдигида юқорида кўрсатилган қуюқлик пайдо бўлади. Агар сийдиклари жуда қуюқлашса, сийдиклари йўлида тош пайдо бўлганини кўрсатади.

Унинчи фасл. Эрлар ва хотинларнинг сийдиклари ҳақида

Хотинларнинг сийдиги ҳамма ҳолларда эрларнинг сийдигидан қуюқроқ, рангсизроқ ва тиниқлиги камроқдир. Бунинг сабаби ортиқча нарса-

الوج و بدل آن سه وزن است که در السنج و یک وزن آن تخم تفاح الفاح است اقسیمون آن برتری و زهری و قفسه
خدا پرست و بهترین آن اقربطی یا مقدسی است و اقربطی نجیست بی زهر و قفسه آن اما مقدسی تخم و کل و جوب بی زهر و
بهری مایل بود و طبیعت آن براط کوید کرم و خشک است در جیب و م نافع بود و جند صرع و تشنج و تشنجه و تشنجه
مسئل سو و اولیغ بود و جوبت یا بنویس یا غایت نافع بود اگر با فستق یا شامه یا شامه باید که در مطبوخ کبیر یا بنویسند
که قوت وی باطل شود و غشیا و قوی آورد و شریعت از وی در مطبوخ از جیج درم تا صفت درم شاید و گویند و دوم
و صاحب منهاج آورده است که شربتی از یک درم تا و دوم درم و رازی کوید از چهار درم تا شش درم و منهاج مصلح
نیت و صاحب منهاج آورده است که بروغن بادام جوب کنند اگر بجنین استعمال می کنند و در مطبوخ و این مایه
کوید مصلح وی است که پیش از آن روغن بادام تلخ کنند و اگر بجنین خشک استعمال خواهند کرد و شربتی از یک درم
تا و دوم و اگر نفع خواهند کرد و دوم تا چهار درم رازی کوید و بدل آن در مسل سو و بوزن آن تر بد و دو دانگ حاشا و
گویند بدل آن یک وزن و نیم حاشا است و گویند بدل آن اسطوخودوس است و بر سنج و مصلح آن کثر و صاحب تقویم

کوید مصلح آن شرب صندل است یا رب سیب بود
اقحوان احدی خوانند و گفتند و در مصر کرکاش
خوانند فیونانی قرب نیون و در صولن شیره که نور خوانند
بپارسیه که بشم و ابر بی عین البقر و بشیر رازی یا بوزن کا
خوانند و بهترین وی آنست که برک سبزه بود و پرون
کل وی سبزه بطل که کو بکتر و در شام بعین انجل خوانند و
یک نوع دیگر مست سفید دارد و طبیعت وی گرم و خشک است
و در ورم جبین کوید کرم است و سیبوم و خشک است
و در ورم و منفعت وی آنست که متع سده بکبر بود و محسل
طوباست و محسل بلغم بود و بود و نا صور را نافع بود و
صدا به رجم را تحلیل کند چون زن نشیند و اگر زنی را که

Али ибн Хусайн Ансорийнинг оид «Ихтиёрот-и бадӣ'иӣ» номли
асари ЎзССР ФА нинг қўлёзмаси, № 1598 (XVI аср)

ларнинг кўплиги, ҳазмларининг кучсизлиги ва бачадондан сийдик йўллари-
рига чиқиндиларни чиқарадиган йўлларнинг кенглигидир.

Эрларнинг сийдигини чайқатсак, лойқаланиб лойқа юқорига кўтари-
лади. Хотинлар сийдигини чайқатсак лойқаланмайди, чунки бўлаклари
бир-биридан ажралмайди ва фақатгина юмолоқ пуфаклар ҳосил бўлади.
Агар лойқаланса ҳам [булғаниш] кам бўлади. Эр кишининг жинсий ало-
қадан кейинги сийдигида бир-бирига ўрашган ипсимон чўкмалар бўлади.
Ҳомиладор хотинларнинг сийдиги тиниқ бўлиб, тепасида юпқа булутга
ўхшаш тутунча бўлади. Ба'зан нўҳат суви, қорамол почалари қайнатил-
ган сув рангида бўлиб, кўкимтир сариғ бўлади. Бунда ҳам сийдик устиде
тутунча бўлади. Қандай бўлса ҳам, сийдик ўртасида савалган пахтага
ўхшаш нарсa кўринади. Бунда кўпинча, у тагга тушадиган ва юқорига чи-
қадиган донларга ўхшайди. Агар кўклик жуда равшан бўлса, бу ҳомила-
дор бўлишнинг бошланишидир. Агар кўклик ўрнида қизиллик бўлса, бу
ҳомиладорлик муддатининг охиридир. Айниқса сийдик қўзғатиш блан
булғанса. Туққан хотинларнинг сийдиги [ба'зан] қора бўлиб, ичида сиёҳ-
лар ва қурум каби нарсалар бўлади.

Ун биринчи фасл. Ҳайвонлар сийдиги ва у блан одамлар сийдигининг фарқи ҳақида

Табиб ҳайвонот сийдиклари блан тажриба қилиб, уларни текширса,
тажрибаси тўғри чиқса, кўп манфаатланади. Лекин [тўғри чиқиши] қийин.

Айтишларича, эшакнинг сийдиги шишада эриб турган ёғга ўхшайди.
Шиша сиртидан қуюқ ва лойқа кўринади. Бошқа ҳайвонларнинг сийдиги
ҳам [шу] сийдикка ўхшаш, лекин тиниқроқ бўлади. Шишадаги сийдикнинг
юқори ярми тиниқ, қуйи ярми лойқа кўринади. Қўйлар ва эчкиларнинг
сийдиги, одамлар сийдигига яқин бўлиб, сарғимтил оқ бўлади, қуюқ-
лиги бўлмайди. Уларнинг қуйқаси ёғга, ёки ёғ қуйқасига ўхшайди. Улар-
нинг овқати қанчалик яхшироқ бўлса, сийдиги тиниқроқ бўлади. Қийик-
нинг сийдиги қўйлар ва эчкиларнинг ва одамларнинг сийдигига ўхшай-
ди. Лекин қуюқлиги ва чўкмаси бўлмайди, қўйлар ва эчкилар сийдиги-
дан тиниқроқ бўлади.

Ун иккинчи фасл. Сийдикка ўхшаш суюқ моддалар ва улар ўртасидаги фарқ ҳақида

Исканжубин, асал суви, анжир суви, за'фарон суви (147) ва буларга
ўхшаш суюқ нарсаларга қанчалик яқин келсанг, тиниқроқ кўринади.
Сийдик эса аксинчадир. Асал сувининг кўпиғи сариқ бўлади. Анжир су-
вининг қуйқаси идиш тубининг ён томонига чўкади, ўртасига чўкмайди.
[Чўкма] тартибсиз, тинч [ётади]. Сийдик аҳволини баён қилишда энди шу
айтилганлар кифоя қилса керак ва сен хусусий касалликлар китобида
сийдикнинг тафсиллини яна топасан.

Үн учинчи фасл. Нажас [орқали] аниқланадиган белгилар ҳақида

Гоҳо нажаснинг миқдоридан далил олинади. Шунда унинг ейилган овқатнинг миқдоридан оз ё кўплигига, ёки баробарлигига эʼтибор берилади. Маʼлумки, нажас миқдорининг ейилган нарса миқдоридан кўп бўлишининг сабаби, кўричакда хилтларнинг кўплигидир, озлигининг сабаби хилтларнинг озлиги ёки унинг йўғон ичакда ёки ёнбош ичакларда қамалиб қолишидир. Бу қамалиб қолиш, қулунж касалининг бошланиши ҳамда ҳайдовчи қувватнинг кучсизлигига далил бўлади. Гоҳо нажаснинг қуюқ ва суюқлигидан далил олинади. Хўл нажас ҳазмнинг ёмонлигига ёки тиқилиш борлигига, ёки ичакдаги ҳўлликни сўрадиган майда веналарнинг кучсизлигига далил бўлади. [Нажаснинг ҳўллигига] гоҳо бошдан келадиган назлалар, ёки уни ҳўлловчи нарсаларнинг ейилиши || сабаб бўлади. Нажаснинг ёпишқоқ ҳўл бўлиши, ички органнинг эриётганига далил бўлади. Бу бадбўй бўлади. Гоҳо ёмон ёпишқоқ хилтларнинг кўплигига далил бўлади, бу унчалик бадбўй бўлмайди. Гоҳо мизожда кучли иссиқ бўлатуриб, ёпишқоқ овқатларнинг кўп ейилганлигига далил бўлади. Бу икки [ҳолда] ҳазм бўлиш кўрилмайди.

Нажаснинг кўпикли бўлиши иссиқнинг кучлилигидан пайдо бўлган қайнашга ёки кўп елнинг аралашганлигига далил бўлади. Қуруқ нажас, чарчаганликка ёки сийдикнинг кўп кетганига, ёки оловсимон иссиққа, ёки овқатнинг қуруқлигига, ёки келгусида ўз бобида баён қиладиганимиз нажаснинг ичакда кўп туриб қолганига далил бўлади. Қуруқ, қаттиқ нажас ҳўлликка аралашиб чиқса, унинг қуриқлигининг сабаби чиқишига тўсқинлик қилучи ҳўлликлар ичида узоқ қамалиб қолиши, қитиғлаб қистовчи ўтнинг йўқ эканига далил бўлади. Агар ҳўлликлар ичида узоқ қамалиб қолиш бўлмаса, ичаклардаги ҳўллик аломатлари ҳам бўлмаса, у вақтда қуруқ нажаснинг ҳўллик блан чиқишининг сабаби, жигардан унинг яқинидаги ичакка зардобсимон чиқиндисининг қўйилишидир. Бу чиқинди [нажасни] суюқлик блан аралашишга қўймасдан тез чиқариб юборади.

Гоҳо нажаснинг рангидан далил олинади. Унинг табиий ранги олов рангида бўлади. Агар тўқ олов рангида бўлса, ўтнинг кўплигига, кам рангли бўлса унинг етилмаганлигига далил бўлади. Агар оқ бўлса, баʼзан оқликнинг сабаби ўтнинг йўлида тўсиқ борлиги бўлиб, сариқ касалининг пайдо бўлишига далил бўлади. Агар оқ нажас блан бирга оддий йиринг ҳидли оқ йиринг келса, [ичида] шишнинг тешилиб оқаётганига далил бўлади.

Ҳаракатсиз ва бадантарбияни қилмай қўйган соғлом кишидан нажас йиринг ва сел блан чиқса, бу бадантарбияни тарк қилганлиги сабабли пайдо бўлган бўшашишликдан қутулаётганига далил бўладиким, биз бу ҳақда сийдик бобида айтган эдик.

Билгинки, нажаснинг ҳаддан ташқари олов ранглилиги касалликларнинг охирида бўлса, кўпинча етилганликка далил бўлади ва кўп вақт касалликнинг ёмонлашганлигига далил бўлади.

Қора нажаснинг далиллиги, қора сийдикнинг далиллигига ўхшайди. Бундай нажас қаттиқ ёниш борлигига, ё савдо та'сиридан пайдо бўлган касалликнинг етилганлигига, ё ранги чиқадиган бирор нарса ейилганлигига, ёки савдони ҳайдовчи шароб ичилганлигига далил бўлади. Буларнинг биринчиси ёмонлик далилидир. Нажасни савдодан пайдо бўлганлигини аниқлашда, унинг қора рангли бўлиши кифоя қилмайди. Балки унинг нордон, буриштиручи ва ерда [вижиллаб] қайнаши лозим. Бундай аломатлар хоҳ нажас, хоҳ қусиқда бўлсин ёмонлик далилидир. Қора тусли нажаснинг ялтироқ бўлиши унинг хусусиятларидандир, хуллас нуқул савдо каби куйинди хилтнинг чиқиши, ўлимнинг далилидир. Аммо қора каймусга келсак, бунинг чиқиши кўп учрайди, асосий савдонинг чиқиши эса баданнинг ниҳоятда куйганига ва ҳўлликларнинг тугалганига далил бўлади. Яшил ва хира яшил нажас табиий ҳароратнинг сўнишига далил бўлади.

Гоҳо нажаснинг ингичка ва кўпчиб [йўғон] кўринишдан далил олинади. Қорамол тезаги каби кўпчиган нажас елнинг борлигига далил бўлади. Гоҳо нажаснинг келиш вақтидан далил олинади: нажаснинг чиқиш вақти тезлашиб одатдаги вақтдан илгари келса, сафронинг кўплигига, ушлаб туручи қувватнинг кучсизлигига далил бўлиб, ёмон белги ҳисобланади. Агар одатдаги вақтдан кечикса, ҳазм қувватининг кучсизлигига, ичакларнинг совуқлигига ва ҳўлликнинг кўплигига далил бўлади. Товуш блан келучи нажас, кўпчитучи ел борлигига далил бўлади. Ҳархил ва ёки аниқ бир рангли бўлмаган [нажас] ёмонлик аломатидир. Бу ҳақда хусусий китобда айтамыз.

(148) Нажаснинг энг яхшиси гўжланган, бўлақлари бирхил ва суюқ ҳам қуруқ бўлақлари яхши аралашган ва қуюқлиги асал қуюқлиги каби бўлгандир. Бу хил нажас ачиштирамай осонлик блан чиқади; ранги сариққа мойил бўлиб, унчалик бадбўй бўлмайди, ҳидсиз ҳам бўлмайди, бақилламайди, қурилламайди ва кўпиклари ҳам бўлмайди. Бу хил нажас ейилган нарса миқдорига яқин бўлиб, одатдаги вақтда чиқиб туради.

Билгинки, ҳарқандай бир жинсли ва силлиқ нажас яхши бўлавермайди, чунки бу нажас ҳамма вақт ҳам яхши етилиш ва бўлақларнинг бир жинслигидан келиб чиқмайди. Ба'зан бу, ички ёниш ва эришдан ҳам бўлади. Бу вақтда иккаласи ҳам ёмон аломатлардан бўлади. ||

Билгинки, суюқ-қуюқлиги му'тадил бўлиб, суюқликка мойил бўлган нажас, биқилламаса, елли бўлмаса ва оз-оз узилиб чиқадиган бўлмаса албатта яхшилик аломатидир; акс ҳолда қўзғатучи ва тўдаланишга қўймовчи сел блан аралашган бўлиши керак. 826

[Нажас тўғрисидаги сўз] шудир. Тер чиқишларда ва бошқа нарсаларда зоҳир бўладиган аломатларга ҳам риоя қилиш керак. Лекин бу аломатлар тўғрисидаги сўз хусусий касалликларга хосроқдир. Шунингдек, нажас сийдик ва бошқа нарсаларнинг хусусиятларини хусусий касалликлар бобида тузукроқ биласан.

Соғлиқ ва касалликнинг сабаби ва ўлимнинг зарурлиги ҳақидаги фасл

иб илми аввало икки қисмга-назарий ва амалийга бўлинади. Булардан ҳарбири илм ва назариядир. Лекин назария деб аталмиш қисм, фақатгина табибларнинг фикрларини ифода қилиб, амалияни билишни ифода қилмайди. Я'ни бу мизожлар, хилтлар, қувватлар, касалликларнинг турлари ва сабабларини ўрганиладиган қисмидир. Махсус амалия деб аталадиган қисм, тадбир ва амалнинг қандай бўлишлигини ўргатади. Я'ни бу ма'лум ҳолдаги гавданинг соғлигини қандай сақлашни сенга ўргатадиган, ёки фалон касалликка учраган гавдани қандай даволашингни сенга билдирадиган қисмдир. Табобатнинг амалий қисмини фақат амалия ва даволаш усуллари-дан иборат деб ўйлама. Балки тибнинг амалий қисми шундай бир бўлимдирки, у биз юқорида тушунтирганимиздек, тибнинг амалияси ва усуллари-ни ўргатади.

[Китобнинг] биринчи ва иккинчи фанида биз табобатнинг умумий назарий қисмини ёзиб тамом қилдик. Энди биз табобатнинг амалий қисми ҳақида умумий гапларни айтамиз. Бунда икки масала блан шуғулланилади.

[Тибнинг] амалий қисми иккига бўлинади. Биринчи қисм, соғлом гавдаларнинг тадбирини билиш; бу соғлиқни сақлашга тааллуқли бўлгани учун соғлиқни сақлаш илми деб аталади. Иккинчи қисми, касал гавданинг тадбирини билиш бўлиб соғлом ҳолатга қайтариш йўллари-ни кўрсатади, буни даволаш илми деб аталади. Биз бу фанда соғлиқни сақлаш илми тўғрисида қисқа сўз айтамиз.

Биз айтамиз, гавдамизнинг вужудга келишининг дастлабки манбаи икки нарса эди. Бири эр кишининг уруғи бўлиб, у та'сирловчи негиз бўлади. Иккинчиси хотин кишининг тухуми ва ҳайз қони бўлиб, у модда хизматини ўтайди. Бу икки негизлар ўзларининг ҳўллик ва оқучанлик хусусиятлари блан умумий бўлиб қон ҳам хотин тухумининг сувлилиги ва тупроқжинслилиги кўпроқ бўлганлиги эр уруғининг эса ҳаволилиги ва

оловлилигининг устунлиги жиҳатидан қарама-қарши хусусиятга эгадир. Шунинг учун булардан ташкил бўлган нарсада тупроқлилик ва оловлилик бўлса ҳам уларнинг биринчи қўшилиши ҳўл бўлмоғи лозим. Тупроқлилик ўзидаги қаттиқлик блан ва оловлилик ўзидаги етилтириш хусусияти блан ёрдамлашиб, ўша икки жавҳардан тугилган нарсани жуда қотиради ва бир-бирига қаттиқроқ боғлайди, лекин бу қотиш тош ва шиша каби қаттиқ ва бўлинмайдиган, ё бўлинса ҳам сезилмайдиган даражада бўлинадиган жисмларнинг қаттиқлиги даражасига етмайди, натижада улар емирилиш сабабли пайдо бўладиган хавфлардан доимо, ёки жуда узоқ замон холи бўлади. [Қориндаги болада] иш бошқача.

Шунинг учун баданларимиз офатларнинг икки тури учун ўрин бўлиб, уларнинг ҳарбирига ичдан ва сиртдан сабаб бор. Офатнинг бири биз яратилган ҳўлликнинг аста-секин тарқалиб кетиши. Иккинчиси ўша ҳўлликнинг сасиб, (149) бузилиб, ҳаётга ёрдам бериш қобилиятидан чиқишидир. Бу иккинчи тури гарчи ҳўлликни қуришгача олиб бориб зарар етказса ҳам, биринчи офатдан фарқ қилади. Бунда аввало ҳўллик бузилади, сўнг гавдаларимиз учун фойдали ҳол ўзгаради, охирида ҳўллик сасиш натижасида тарқалиб кетади, [чириш] дастлаб ҳўлликни бузади, сўнг уни йўқотади, кул каби қуруқ нарсаларни эса совуради. Бу икки офатдан ташқари яхлатучи совуқ, самум, узлуксизлик бузилишининг ҳалокатли турлари ва бошқа касалликлар каби сабаблар келтириб чиқарадиган офатлар ҳам бор. Лекин мазкур икки хил офат, шу ердаги баҳсимизга хосроқдир ва || соғлиқни сақлашда эътиборга олишимизга лойиқроқдир. У икки офатнинг ҳарбири сиртқи ва ички сабаблардан келиб чиқади.

Сиртқи сабабларга [ҳўлликни] тарқатучи ва саситучи ҳаво киради.

Ички сабаблар ҳўлликни қуритучи ичимиздаги туғма иссиқлик ва овқатлардан, ёки бошқа нарсалардан ичимизда пайдо бўладиган ва [ҳўлликни] саситадиган ёт иссиқликдир. Бу сабабларнинг ҳаммаси ҳўлликни қуритишда бир-бирларига ёрдамчидирлар. Бизнинг ўсишимиз, балоғатга етишимиз ҳамда ишлашга қобилиятли ва қудратли бўлишимиз бизда бўлиб турадиган кўп қуришлар блан вужудга келади. Сўнгга ҳўлликларнинг қуришлари, ҳўлнинг тамом бўлишига қадар давом этади. Бизда бўлиб турадиган қуриш зарурий бўлиб, бундан қутилишга илож йўқ. Биз аввалда жуда бир ҳўл нарса бўлганимиздан иссиғимизнинг ҳўлликдан ғалаба қилиши зарурдир, бўлмаса [иссиғимиз] ҳўллик ичида қамалиб қолади. Иссиқ қолиб бўлса, доимо ҳўлликни қуритиб туради.

[Ҳароратнинг] қуритиши, аввало муътадил даражагача бўлади. Кейин баданимиз қуруқлигининг муътадил чегарасига етиб, иссиқ ўз ҳолида бўлгач қуритиш аввалги қуритиш миқдорида бўлмайди, балки ундан кучлироқ бўлиб боради. Чунки модда озроқ бўлса, қуришни қабул қилучанроқ бўлади. Ниҳоят қуриш муътадиллик даражасидан ўтиб, ҳўлликнинг йўқ-

олишигача боради. Натижада туғма иссиқлик ўз моддасини йўқ қилишга сабаб бўлиб, ёғи тамом бўлиб ўчадиган чироққа ўхшайди ва шу восита блан ўзини сўндиришга сабаб бўлади. Қуриш кўпайган сари иссиқлик озаяборади ва баданда бўшашишлик ошиб, ҳўлликнинг ўзидан тарқалаётган қисмини тўлдириш ожизлиги пайдо бўлади. Гавдадаги қуришнинг ортиши икки сабабдан бўлади. Биринчиси, гавдага киручи модданинг озаёйиши сабабли, иккинчиси, иссиқнинг та'сирида ҳўлликнинг озаёйиши сабабли. Иссиқликнинг кўп озаёйиши қуйидаги сабабдан бўлади: органлар моддасида қуриқликнинг ғолиб бўлиши ва иссиқликка модда бўлۇчи [гавдадаги] туғма ҳўлликнинг озаёйишидан. Бу чироғдаги ёғ ролини бажаради. Чироғда икки ҳўллик — сув ва ёғ бор. Бири ёнишга ёрдам беради, иккинчиси ўчиради. Шунга ўхшаш туғма ҳўллик туғма иссиқликни барпо қилади. Ҳазм кучсизлиги натижасида ортиб боручи ёғ ҳўллик уни бўғади. Бу ёғ ҳўллик чироғдаги сув кабидир. [Табиий ҳўлликнинг] қуриши тугал бўлгач, иссиқлик ўчиб, табиий ўлим вужудга келади.

Гавданинг тирикликда яшаб туриши, дастлабки табиий ҳўлликнинг ташқаридан та'сир қилучи ёки туғма иссиқнинг ва ўз ҳаракатларидан пайдо бўладиган иссиқнинг тарқатишига узоқ замон қарши тураолишидан эмас,—бундай дастлабки ҳўллик, у иссиқларга қаршилашишда жуда кучсиздир. У йўқотилган қисмнинг овқат моддалари блан тўлдирилиб турилиши туфайли қаршилиқ кўрсатиб туради. Қувватнинг овқатни сарф қилиши ва ишлатиши бир чегарага қадар бўлишлигини айтиб ўтган эдик.

Соғлиқни сақлаш сан'ати ўлимдан омон қолдиришга ва гавдани сиртқи офатлардан қутқазишга кафил бўлаолмайди. Ҳар баданни мутлақо инсон истайдиган жуда узун умрга етказишга ҳам кафил бўлаолмайди, балки икки нарсага [туғма намликнинг] сасишини тагидан ман' қилишга ва ҳўлликни тез тарқалишдан сақлашга кафил бўлаолади. Ҳўллик ма'лум даражагача ўз кучида қолиши мумкин. Бу унинг бошланғич мизожига боғлиқ. Ҳўлликнинг бадандан тарқалган қисмининг ўрнини тўлдириш чорасини кўриш, тез қуритучи омилларни қайтарадиган чора блан баданни сиртқи ва ички чет иссиқликнинг ортишидан сақлаш чорасини кўриш орқали ҳўлликни чиришдан сақлаб қолиш йўли блан ҳўлликни сақлаб қолинади. Гавдаларнинг ҳаммаси ҳам асосий ҳўллик қувватида (150) ва асосий иссиқлик қувватида баробар эмаслар, балки улар бу жиҳатдан турличадирлар. Ҳар гавданинг мизожи талаб қиладиган, туғма иссиғи талаб қиладиган ва туғма ҳўлликнинг миқдори талаб қиладиган зарурий қуришга қарши туришида чегараси бор. Гавда ўша чегарадан ўтмайди, лекин гоҳо қуритишга ёрдам беручи, ёки бошқа бир важҳ блан ҳалок қилучи сабабларнинг воқе' бўлиши блан гавда ўша чегарага етолмайди. Кўп кишилар мана шуни табиий ажал деб, || тасодифий ажални бошқа дейдилар.

Соғлиқни сақлаш сан'ати одам гавдасини, унинг муносиб нарсаларини сақлаш орқали ўша табиий ажал деб аталадиган ёшга етказишдан иборат. Соғлиқни сақлаши икки қувватга топширилган, табиб ўша қувватларга хизмат қилади. Бири овқатлантиручи табиий қувватким, моддаси тупроқликка ва сувликка мойил бўлган ва гавдадан тарқалган нарсаларнинг бадалини тўлдиради. Иккинчиси ҳайвоний қувватки, юрак ва томирларни ҳаракатлантириб, ҳаволи ва оловли жавҳарга эга бўлган руҳдан тарқалган нарсаларнинг бадалини тўлдиради. Овқат, овқат қилучининг мизожига ҳақиқатда ўхшаш бўлмагач, овқат қилучиларга ўхшатиб ўзгартирсин учун, ҳатто овқатларни чиндан ҳам овқатга айлантирсин учун ўзгартиручи қувват яратилди ва бунинг учун ме'да каби органлар ва йўллар яратилди. Улар овқатларни тортиш, ҳайдаш, тутиш ва ҳазм қилиш учун керак бўлади.

Айтамизки, соғлиқни сақлашда асосий нарса қуйидаги умумий ва зарурий сабабларни му'тадил қилишдир. Бунда асосан э'тиборнинг кўпроғи мана шу етти нарсани му'тадил қилишга берилиши керак: мизожни му'тадил қилиш, ейиладиган ва ичиладиган нарсаларни танлаш, гавдани чиқиндидан тозалаш, тўғри тузилишни сақлаш, бурунга тортиладиган ҳавони етарли ва яхши қилиш, кийимли нарсаларни яхшилаш, жисмоний ва руҳий ҳаракатларни му'тадил қилиш. Шу ҳаракатлар жумласига ма'лум даражада уйқу ва уйғоқлик ҳам кириди.

Сен ўтган нарсалардан билдингки, соғлиққа ҳам, му'тадилликка ҳам бир чегара йўқ. Ҳамда ҳарбир мизож бир вақтда, ё соғлиққа, ё му'тадилликка киравермайди, балки иш икки нарсанинг ўртасидадир. Энди аввало жуда му'тадил мизожли туғилган боланинг тарбияси ҳақидаги сўзни бошлаймиз.

БИРИНЧИ ТА'ЛИМ. БОЛАНИНГ ТАДБИРИ ҲАҚИДА

ТўРТ ФАСЛДАН ИБОРАТ

Биринчи фасл. Боланинг туғилганидан то оёққа турганигача қилинадиган та'дбирлар ҳақида

Ҳомиладор хотинлар ва туғиши яқинлашган хотинларнинг тадбирларини алоҳида мақолада ёзамиз.

Му'тадил мизожли бола туғилганда фозил кишилардан бир гуруҳининг айтишларича, лозим бўлган дастлабқа қилинадиган ишлар тўрт бармоқ энича қолдириб киндакни кесмак, оғриқ бермаслиги учун майин пишитилган жун ип блан киндакни боғламоқ ва зайтун мойига ботирилган латтани унинг устига қўймоқдир. Киндак кесилган вақтда зарчўба, қизил бақам дарахтининг елими, а н з а р у т, зира, у ш н а в а м у р р д а н баробар бўлақларни енчиб ва эзиб, боланинг киндагига сепиш керак.

Боланинг юзи қаттиқ ва териси кучли бўлиши учун кам тузли намакоб сурилади, намакобга шодана ж, қуст, суммоқ, ҳулба, ва са'тардан бироз қўшилса жуда яхши бўлади. Боланинг бурнига ва оғзига намакоб тегизилмайди. Бола гавдасининг [намакоб ила] қотиришни қабул қилишимизнинг сабаби шуки, унинг бадани бошда учраган ҳарбир нарсадан қийналади. У нарса унга қаттиқ ва совуқ [бўлиб] туйилади. Чунки унинг териси нозик ва иссиқдир. Шундай бўлгач боланинг сезишича, ҳарбир нарса совуқ, қаттиқ ва дағалдир. Агар бола гавдасида кир ва намлик кўп бўлса, иккинчи марта намакоблаймиз. Сўнгра илиқ сув блан чўмилтирамиз. Буруннинг тешикларини ҳарвақт тирноғи олинган бармоғимиз блан тозалаймиз. Кўзларига зайтун ёғидан озгина томизамиз ва орқа тешиги очилсин учун жимжилоқ блан қитиқлаймиз, шунда болани совуқ тегишидан сақлаш керак. Уч кун, ёки тўрт кундан сўнг боланинг киндаги тушгач, садаф кулини ёки бузоқ оёғи [ахил] пайининг кулини, ёки куйдирилган қалайни шароб блан эзиб, киндакка сепмоқ фойдалидир.

Агар болани йўргакламоқчи бўлса, доя боланинг органларини мулоимлик блан силаши керак. Шунда у, кенгайиши матлуб органларини кенгайтириб, ингичкалиги матлуб органларини ингичкалантириб силайди

ва ҳарбир органга энг чиройли шакл беришга уринади. Шу ишларнинг ҳаммасида [доя] бармоқларининг учлари блан бола баданини қайта-қайта юмшоқ уқалайди. Доя боланинг кўзларини ипаклик матага ўхшаш бир нарса блан ҳамиша артиб турмоғи, боланинг қовуғидан сийдик кўчиши осон бўлсин учун уни бармоқларининг учи блан силамоғи керак. Сўнгра доя боланинг қўлларини ёзиб, (151) икки тирсагини икки тизасига тегизади, бошига саллача ўратади, ёки бошига лойиқ бош кийими кийгизади. Ҳавоси ўрта даражали, иссиқ ва совуқ бўлмаган уйда ухлатилади, бола ухлатиладиган уй соя ва қоронғироқ бўлмоғи керакки, у уйга қуёш-
84a нинг кучли нури тушмасин. ||

Бола ўринда ётганида унинг боши бошқа бўлакларидан юқори турмоғи керак, боланинг ётар ўрни унинг бўйинини, қўл-оёқларини ва умуртқа устунини қийшайтириб қўйишдан сақланмоқ керак.

Ёз кунлари болани ўртача иссиқ сув блан, қиш кунини эса иссиқроқ, лекин куйдирмайдиган сув блан чўмилтирилади. Чўмилтириш учун энг яхши вақт боланинг узоқ ухлаганидан кейинги вақтдир. Ба'зан бир кунда икки ёки уч марта чўмилтириш мумкин, агар ёз вақти бўлса аста-секин совуқликка яқин илиқ сув блан чўмилтиришга ўтилади. Қишда эса ҳамиша ўртача иссиқ сув блан чўмилтирилади. Бадани қизиб қизоргунча чўмилтириб, сўнгра чиқарилади. Қулоғининг тешикларига сув киришидан сақланилади.

Болани ювинтириш вақтида уни ўнг қўл блан ушлаб, чап қўлнинг билагига кўкраги блан ётқизилади, аммо қорни блан эмас. Чўмилтириш вақтида чўмилтиручи киши боланинг орқасини икки қўл кафтига, бошини эса оёғининг юзига юмшоқлик блан қўяди. Кейин доя боланинг баданини юмшоқ сочиқ блан артади. Секинлик блан уни силайди, аввал қорни блан, сўнгра орқаси блан ётқизади ва ҳамиша шундай қилиб бола баданини силайди. Бармоқлар учи блан ушлаб, сиқиб-сиқиб қўяди ва шакллантиради, сўнгра йўргаклайди ва бурнига ширин зайтун мойи томизади. Чунки зайтун мойи боланинг кўзларини ва кўз пардаларини тозалайди.

Икинчи фасл. Болани эмизиш ва эмчакдан ажратиш тадбирлари ҳақида

Болани эмизишда ва овқатлантиришда мумкин қадар онасининг сути блан боқиш керак. Чунки она сути бола қоринда экан вақтида исте'мол қиладиган овқат моддасига, я'ни онасининг ҳайз қонига ўхшашроқ овқатлардандир. Шу қоннинг ўзи кейинча сут бўлади. Шунинг учун бола онанинг сутини тезроқ қабул қилади ва унга одатланади. Ҳатто тажриба блан тўғри топилганки, бола онасини эмганда, турли азобловчи ҳоллардан сақланишида жуда фойдаланади.

Бир кунда икки ёки уч марта эмизиш блан кифояланмоқ керак. Болани аввалги эмизишда кўп эмизмаслик керак. Онасининг мизожи

му'тадил бўлгунча, онасидан бошқа хотиннинг эмизиши яхшироқдир. Болага асал ялатиб сўнгра эмизиш яхшироқдир. Эмчагидаги болага эмизиладиган сутдан эрта блан она икки ё уч бор соғиб ташлаб, сўнгра болага эмизиши керак, айниқса эмизиладиган сут бузилган бўлса; эмчак сути сифатсиз ва ўзгарган бўлса, она овқатланмасдан илгари, наҳорга эмизмаслиги керак.

Шу блан бирга боланинг мизожини кучайтирмоқ учун, унга икки нарсани қўлламоқ керак. Бири, болани секин-секин тебратиш, иккинчиси, уни ухлатиш учун, одат бўлиб қолган музика ва аллалашдир. Шу иккисини қабул қилиш миқдорига қараб боланинг танаси блан бадантарбияга ва руҳи блан музикага бўлган истидоди ҳосил қилинади.

Агар болага ўз онасининг сутини эмизишга онанинг кучсизлиги, ёки сутининг бузиқлиги, ё суюққа яқинлиги мони' бўлса, тубанда баён қилинадиган шартларга мувофиқ бола учун бир эмизучи та'йинламоқ керак: эмизучининг ёши, ташқи кўриниши, ахлоқи, эмчагининг шакли, сутининг сифати, ўша вақт блан туққан вақти ўртасидаги муддат миқдори ва туққан боласининг жинси. Бу шартларга мувофиқ эмизучи топилач, у эмизучининг овқатини яхшилаш керак. Эмизучининг овқати буғдойдан, рум буғдойи [ҳ а н д а р у с]дан, қўзи ва улоқ гўштидан ва гўшти бадбўй ва қаттиқ бўлмаган балиқдан тайёрланган бўлиши керак. Сутўт, бодом, фундуқ ёнғоқ яхши овқатлардан ҳисобланади. Эмизучи учун сабзавотларнинг ёмони индов, горчица, лимон ўтидир. Чунки буларнинг ҳарбири эмизучининг сутини бузади. Сутни бузиш қуввати оддий ялпизда ҳам бор.

Энди эмизучига қўйиладиган шартларни баён қиламиз. Эмизучининг ёшига қўйиладиган шартлардан бошлаймиз.

Биз айтамизки, эмизучининг энг яхши ёши 25 блан 35 орасидадир. Чунки бу ёш жувонлик, соғлик ва етуклик ёшидир.

Эмизучининг кўриниш ва тузилишдаги шарти шуки, у ҳушранг, бақувват бўйинли, кўкраги кенг ва қувватли, мушаклари бўртган, семиз ва ориқликда ўртача бўлмоғи керак.

(152) Ахлоқда эмизучининг яхши ҳулқли, ғазабланиш ва ғамгинлик, қўрқоқлик ва бошқа чет руҳий та'сиротларга тез берилмайдиган бўлиши керак. || Чунки булар мизожни бузади ва эмизишга та'сир қилади. Шунинг 846 учун тангрининг элчиси — унга тангрининг улуғлаши ва саломи етсин!, — руҳий касалликка учраган хотинни эмизучи қилишдан тийган эди. Яна бунинг устига эмизучининг ёмон ҳулқлиги болага яхши қарамасликка ва ғамхўрлик қилмасликка йўл очучи нарсалардандир.

Эмизучи эмчагининг шаклига оид шартлар: эмчакнинг катта ва тигиз бўлмоғи, шу блан бирга, бўшашган ва қўпол катта бўлмаслиги керак. Эмчакнинг қаттиқ ва юмшоқлиги му'тадил бўлиши керак.

Сутнинг сифатига келсак, сутнинг суюқ ва қуюқлиги, кўп ва озлиги

му'тадил бўлиб, ранги оқроқ бўлиши, хира, кўкимтил, сарғиш, қизғиш бўлмаслиги, ҳиди ҳушбўй бўлиб, унда ачиганлик ва сассиқлик бўлмаслиги, мазаси ширинроқ бўлиб нордонлик, шўрлик ва аччиқлик бўлмаслиги керак. Сути оз бўлмаслиги ва сутнинг бўлаклари бир-бирига илашган бўлиши керак, ана шундай сут оқиб кетар даражада суюқ бўлмайди, чириган сутдек жуда қуюқ, ҳамда бўлаклари бир-биридан ажралган ва кўп кўпикли бўлмайди. Ба'зи вақт сутнинг қуюқлигини тирноқ устига томизиш блан тажриба қилинади. Агар тирноқдан оқса, у суюқ, оқмаса қуюқ сутдир. Сутни шиша идишга солиб ҳам тажриба қилинади. Идишдаги сутга м у р рдан бироз ташланиб бармоқ блан ковланса, шу вақт сут ивиб, қуюқ ва суюқ қисмлари аниқланади. Яхши сутнинг чириган қисми ва зардобаи баробар бўлади. Агар сути шу сифатда бўлмаган эмизучи олишга мажбур бўлинса, у вақтда эмизучининг сутини болага ичирилади ва шунда эмизучини даволаш блан тадбир қилинади. Эмизучининг сути жуда қуюқ ва бадбўй бўлса, соғиб ҳавода бироз тургандан кейин болага ичирилади. Сут жуда илиқ бўлса, албатта, совутмасдан ичирмаслик керак.

Эмизучини даволаш тадбири шуки, агар сути жуда қуюқ бўлса, чўл ялпиз, з у ф о, кийик ўти, тоғ с а' т а рига ўхшаш суйилтиручи нарсалар блан қайнатилган и с к а н ж у б и н и б у з у р и й ичирилади. Ширин лимон ва шунга ўхшаш нарсалар едирилади ва овқатига бироз турп солинади. Иссиқ и с к а н ж у б и н ичиб қусишга ва му'тадил бадантарбия қилишга буйирилади. Агар эмизучининг мизожи иссиқ бўлса, и с к а н ж у б и н ии шароб блан аралаштириб, ёки ёлғиз-ёлғиз ичирилади. Агар сути суюқроқ бўлса, бадантарбиядан ман' қилинади. Қуюқ қон пайдо қиладиган нарсалар блан овқатлантирилади. Ба'зи вақт бирон мониллик бўлса, эмизучига ширин шароб, ёки узум шарбати ичирадилар ва кўп ухлашни буйирадилар.

Агар эмизучи камсут бўлса, бунинг сабабини текширилади. Сабаби эмизучининг бутун гавдасидаги ёмон иссиқ мизожми, ёки эмчагининг ўзида бўлган ёмон иссиқ мизожми? Уни ўтмиш бобларда айтилган белгилардан билинади. Эмизучининг баданини ёки эмчагини ушлаб кўрилади агар иссиқ борлигига далил бўлса, унга кашкоб, исмалоқ ва шунга ўхшаш нарсалар ичирилади. Агар унда совуқ мизожликка ё [сут йўлининг] тўсилганлигига, ёки тортучи қувватнинг кучсизлигига далил бўлса, эмизучининг овқатига иссиқликка мойил, енгил нарса қўшилади. Шунингдек икки эмчакнинг тагига эҳтиёт блан терини тилмасдан қортуқлар қўйилади. [Сут озлигига] сабзи уруғи ва айниқса унинг ўзини беришда кучли манфаат бор. Агар эмизучининг кам сутлиги унинг кам овқат ейишидан бўлса, арпадан, кепакдан ва турли донлардан тайёрланган суюқ ошлар блан овқатлантирилади. Уларга мол ёғи ва тоза шароб ҳам фойда қилади. Камсут эмизучининг суюқ ош ва овқатларига арпабодиён илдизи ва уруғи, укроп, седана солинади. Қўй ва эчкиларнинг сутли елинларини сут

блан емакнинг [кам сутликка даво] эканини айтадилар. Чунки бунда ҳам-шаклик, ёки бирор бошқа хосият бор. Ёғоч қуртидан ёки қуритилган чуволчанглардан бир дирҳам миқдорини арпа суви блан бирнеча кун кетмакет ичириш камсут эмизучига жуда фойдали экани аниқланди. Ҳамда сувда холис ўзини қайнатилган тузли балиқ каллаларининг қайнатмасини укроп суви блан ичириш ҳам фойдали бўлиб чиқади. Мол ёғидан бир уқия олиниб уни бир коса қуруқ шаробга қуйиб ичириш, ёки янчилган кунжитни шаробга аралаш қилиб, тинитиб ичириш, ёки икки эмчакка зайтун ёғи ва эшак сути қўшилган || нордин чўкмасини малҳам қилиб боғлаш, 856 ёки сувда холис ўзи қайнатилган бодинжоннинг ичидан бир уқия олиб шаробда эзиб ичириш, ёки кепакни ва турпни шаробда қайнатиб ичириш, ёки укроп уруғидан уч уқияни, ёввойи беда уруғидан, гандано уруғидан (153) бир уқиядан, беда ва ҳулба уруқларидан икки уқиядан олиб арпабодиён сувига, асалга ва ёққа аралаштириб ичириш эмизучининг сутини кўпайтиручи нарсалардандир.

Агар эмизучининг сути кўп бўлиб турилиб қолиши ва қуюқлиги сабабли [уни] қийнаса ва бузилса, овқатни азайтириш ва озиқлиги оз нарса ейиш, кўкрак ва эмчакка зира ва сиркани ёки тоза лойни сирка блан, ёки сиркада қайнатилган ясмиқни латтага суриб бойлаш, сутини камайтиради. Бунинг устига шўр сув ичирилади. Ялпизни кўп миқдорда истеъмол қилиш, ёки уни эмчакка бойлаш сутни кўпайтиради. Аммо эмизучининг сути ёмон ҳидли бўлса, райхонлик шароб ичириш ва ҳушбўй овқат блан тузатилади.

Эмизучи [энага]нинг туққан муддатига келсак, туққан муддати эмизучилик [қилабошлаган] муддатида унча яқин бўлмаслиги керак. Балки туғиш блан эмизучилиги орасидаги муддат бир ярим, ёки икки ой бўлмоғи керак. [Унинг] ўғил бола туққан бўлиши, туғишнинг табиий муддатда бўлганлиги, чала туғмаганлиги, чала туғишга одатланмаган бўлиши лозим. Эмизучига мутадил бадантарбия буюриш ва қаймуси яхши овқатлар блан овқатлантириш керак. Эмизучи хотин блан жинсий алоқа қилинмасин. Чунки жинсий алоқа унинг ҳайз қонини ҳаракатлантиради, ҳайз қони эса сутнинг ҳидини бузиб миқдорини озайтиради. Ҳатто, кўп вақт эмизучи ҳомиладор бўлиб қолади. Бундан ҳар икки болага катта зарар бўлади. Эмучи болага зарари шуки, сутнинг яхши қисми қориндаги боланинг овқатига сарфланади. Қориндаги болага зарари шуки, эмучи боланинг сутга эҳтиёжи сабабли қориндаги болага келучи овқат озаяди.

Эмизучи ҳарбир эмизишда, хусусан биринчи эмизишда, бироз сутни соғиб ташлаши, бола эмчакни қаттиқ сўриши натижа-сида унинг томоғи ва қизил ўнгачига зарар етмасин учун эмчакни силаб, боланинг эмишига ёрдам бериши лозим. Шу блан эмиш осонлашади. Агар ҳарбир эмизишдан илгари, болага бир қошиқ асал ялатилса бу

фойдалидир. Агар бунга озгина шароб аралаштирилса дуруст бўлар эди. Бир йўла кўп эмизиш яхши эмас, балки оз-оз кетма-кет эмизиш дурустроқдир. Чунки бир йўла тўйғизиб эмизиш тиришишни [қориннинг] кўпчишини, қоринда ел кўпайишини ва сийдикнинг оқаришини пайдо қилади. Агар шундай ҳолат юз берса, сут ҳазм бўлгунча болани эмизмаслик, қаттиқ оч қўйиш ва ухлатиш лозим бўлади. Дастлабки кунларда энг кўп эмизиш бир кунда уч марта бўлмоғи керак. Агар юқорида баён қилганимизча, биринчи кун онасидан бошқа эмизучи эмизса, яхшироқ бўлар эди. Шунга ўхшаш, агар эмизучида ёмон мизож, ё азоб беручи бир касаллик, ё кўп ичкетиш, ёки азоб беручи қабзият юз берса, ёки эмизучи кучли таъсирли дори ичишга мажбур бўлса, бундай вақтда у эмизоладиган бўлгунча бошқа эмизучининг эмизмағи керак. Агар бола эмишдан кейин ухласа, меъдасидаги сутни чайқатар даражада қўполлик блан бешикни қаттиқ тебратмаслик керак. Балки, секин тебратиш лозим. Эмишдан аввал боланинг озгина йиғлаши болага фойдалиқдир. Эмизишнинг табиий муддати икки йилдир.

Агар бола сутдан бошқа овқат ейишни тиласа, зўрламасдан аста-секин берабошлаш керак. Сўнгра, олдинги тишлари чиқабошласа, кучлироқ овқатга ўтказилади. Лекин чайналиши қаттиқ нарса берилмайди. Болага дастлабки овқат, эмизучининг чайнаб берган нонидир. Сўнгра сув ва асал блан, ё шароб блан, ёки сут блан нон берилади. Шу вақтда озгина сув ичирилади. Баъзи вақтларда сувни озгина шароб блан аралаштириб ичирилади. Жуда тўйиб ейишга ва ичишга қўйилмайди. Агар болада ортиқча тўйиш, қорин кўпчиши ва сийдикнинг оқариши юз берса, унга ҳечбир овқат берилмайди. Овқатлантиришнинг энг яхши вақти бола баданининг [ёғ] суриб иссиқ сувга чўмилтиришдан кейинги пайтдир. Сўнгра бола эмчакдан ажратилса, бўтқалар ва енгил ҳазмли гўштлардан пиширилган овқат берилади. Эмчакдан ажратиш бир йўла бўлмай аста-секин бўлиб, болани ун ва шакардан пиширилган бўғирсоқ бериб овитилади. Агар бола эмишни қаттиқ талаб қилиб йиғласа, м у р р ва чўл ялпизнинг ҳарбиридан бир дарҳам вазнда олиниб эзилади ва эмчакка суртилади.

856 Сўзни шундай хулоса қиламизки, || болаларнинг тадбири уларни ҳўллаб туришдан иборатдир. Чунки боланинг мизожи шунга мос келади. Бола овқатда ва ўсишда ҳўлланишга муҳтождир. Яна бола тадбири муътадил ва тез-тез қилинадиган бадантарбия қилишдан иборатдир. Табиат уларга шуни мос кўради. Хусусан болалар чақалоқликдан болалик даврига ўтсалар, ҳўлланишга кучлироқ муҳтож бўладилар.

Агар бола ўзи оёққа туришга ва ҳаракатга тутинса, қўпол ҳаракатларга йўл бермаслик керак. Бола ўзича юришга ёки ўтиришга интилишидан бурун уни юриш ва ўтиришга мажбур этиш дуруст эмасдирким, икки (154) оёғига ва умуртқасига зарар етади. Боланинг дастлабки ўтиришида ва эмаклашида ернинг қаттиқлигидан унинг ости шилинмаслиги учун юмшоқ ва текис

нарсга устига қўймоқ ва у нарсанинг юзидан чўпларни, пичоқларни ва уларга ўхшаш санчилучи ва кесучи буюмларни четга олмоқ керак. Болани юқоридан сирғонтирмаслик лозим.

Боланинг озиқ тишлари чиқаётган даврида чайналиши ва тишланиши қаттиқ нарсаларни тишлатиш ва чайнатиш ман' қилинади. Чунки бундай нарсаларни тишлаш блан озиқ тишларининг моддаси бузилади. Болаларнинг тишлари кўринган вақтда тиш милкларини қуённинг мияси ва товуқнинг чарвиси блан ёғланади. Бу ёғлаш тишларнинг чиқаришини осонлаштиради. Агар тишнинг милкларни тишнинг чиқишига йўл бермаса, болаларнинг бошларига ва бўйинларига иссиқ сув блан чайқаб ювилган зайтун ёғи сурилади ва қулоқларига зайтун ёғи томизилади. Олдинги тишлари чиқиб у блан тишлаш мумкин бўлгач, бола ўз бармоқларини оғзига тиқиб тишлайди. Шундай вақтда болага чучук миянинг ҳали кўп қуримаган илдизидан ёки ширасидан бир бўлагини берилади. Шундай ҳолларда бу жуда фойдалидир. [Бу] тиш милкида яралар ва оғриқлар пайдо бўлганда ҳам манфаат етказди. Шундай оғриқ пайдо бўлмасин учун боланинг оғзини туз ва асал блан ишқаланади. Сўнгра, тишлар ўсиб мустаҳкам бўлгач, яна чучук миянинг ширасидан тайёрланган обаки ёки унча қуримаган илдизидан озроғи боланинг оғзига солинади. Болаларнинг тишлари ўсиши вақтида чучук зайтун ёғи, ёки бошқа чучук ёғ блан бўйинни силаш мувофиқдир. Болалар сўзлайбошлагач, ҳамиша тилларининг тагини ўшандоқ чучук ёғ блан силаб туриш керак.

Учинчи фасл. Болаларда пайдо бўладиган касалликлар ва уларни даволаш тўғрисида

Болаларни даволашда дастлабки мақсад эмизучининг тадбиридир. Агар эмизучида қон кўпайганлиги билинса, томиридан, ёки қортиқ воситаси блан қон олинади. Агар хилт кўпайганлиги билинса, улардан бўшатилади. Агар эмизучининг ичини тўхтатишга, ёки бошига буғни чиқармасликка, ё нафас органларининг ишини тузатишга, ёки ёмон мизожни ўзгартиришга аҳтиёж туғилса, шунга мувофиқ ичга исте'мол қилинадиган нарсалар блан даволанади. Эмизучига сурги берилган вақтда, ё кучли ич кетиш вақтида, ё қустириш блан даволаш вақтида, ёки табиатида кучли қусиш пайдо бўлган вақтда болани [касал] эмизучидан ажратиб бошқа хотин эмизиши керак.

Энди болаларда пайдо бўладиган айрим касалликларни баён қиламиз: болаларнинг тишлари чиқиши олдида тиш милкларида пайдо бўладиган шишлар, икки жағ суягининг чеккасидаги пайларда пайдо бўладиган шишлар ва тиришиш ўша айрим касалликлардандир. Шундай шишлар пайдо бўлса, бармоқ блан мулойим силаш ва тиш ўсиши бобида баён қилинган ёғлар блан ёғлаш керак. Ба'зи табиблар шундай ҳолларда бо-

ланинг оғзини читтигул [ромашка] ёғига аралаштирилган, ёки ил кул-
б у т м [ўсимлик елими]га қўшилган асал блан чаядилар. Боланинг бошини
читтигул ва укроп қайнатилган сув блан ювилади. Умуман, ичкетиш, ху-
сусан тишларининг чиқиши олдида ич кетиш болаларда пайдо бўладиган
касалликлардандир. Ба'зи табиблар бунинг сабабини баён қилишда, бо-
ла тиш милкидан чиққан шўр йирингли моддани сут блан бирга эмади
деб да'во қиладилар. Бунинг сабаб бўлмаслиги ҳам мумкин. Балки са-
баб табиатнинг овқатни яхши ҳазм қилдиришдан бошқа, бир орган [тиш]
ни яратишга машғуллиги ва оғриқнинг пайдо бўлишидирким, оғриқ куч-
сиз гавдаларда ҳазмга тўсқинлик қилучи нарсалардандир.

Тиш чиқиш олдида болада ичкетиш унча зўр бўлмаса, у блан маш-
ғул бўлиш керак эмас. Агар зўрайиб кетишидан қўрқилса боланинг қор-
нига қизилгул уруғи, ё петрушка уруғи, ёки анис уруғи, ё зирани қизди-
риб боғланади. Ёки қорнига сиркада ивитилган зира ва қизилгул, ёки
озгина сирка қўшиб қайнатилган тариқни боғланади. Агар улар блан
даволанмаса, қўзичоқ ширдонидан олинган моддадан бир данак миқдо-
рини совуқ сув блан ичирилади. Шу вақтда боланинг ме'дасида сутнинг
ивиб қолишидан [қуйидаги йўл блан] эҳтиёт қилинади. Ўша куни сут ўр-
нига ўтадиган чала пиширилган тухум сариғи ва сувда қайнатилган нон-
нинг мағзи блан, ёки сувда қайнатилган ун блан болани овқатлантири-
лади.

Ба'зи вақтда болада ич қотиш пайдо бўлади. Шундай вақтда сич-
қон тезағи ёки ёлғиз қуюлтирилган асалдан, ёки чўл ялпизга, ё осмони
ранг савсан илдизининг куйдирилмаганига қўшилган асалдан ша'мча
қилиб орқа тешикка қуйилади. Ёки болага озгина асал ёки бир нўҳот
миқдориди терпентин сақичи едирилади ва қорнини зайтун ёғи блан секин
86а силанади, || ёки киндагига молнинг ўтини ва тоғ бинафшасининг [суви]
сурилади.

Ба'зи вақтда боланинг милкида куйишга ўхшаш [қорайиш] пайдо
бўлади. Шу вақтда ёғ ва мум блан доғланади.

Ба'зан ҳидланган тузли гўшт ҳам фойдалидир.

Ба'зи вақт (155) болаларда, айниқса тиш чиқиш олдида тиришиш
касали пайдо бўлади. Кўпроқ бунинг сабаби болалардаги нерв-
ларнинг жуда кучсизланиши блан бирга ҳазмнинг бузилишидир.
Айниқса гавдаси намли хомсемиз болада пай тортишуви кўпроқ бўлади.
Шунда касалликка гулсавсар илдизининг, ё ўзининг, хинанинг ёки гул-
хайрининг ёғи блан даво қилинади.

Ба'зи вақтда болаларда тортишиш касали пайдо бўлади. Бундай ка-
салга таррак солиб қайнатилган сувни, ё таррак ёғига қўшилган бинафша
ёғини сурилади. Агар болада пайдо бўлган тиришиш иситмалардан ва
қаттиқ ичкетишдан кейин воқи' бўлиб, аста-секин пайдо бўлса, у мизож
қуруқлигидан бўлади, бундай вақтда боланинг бўғинларини фақат би-

нафша ёғи блан, ёки бироз тоза мумга аралаштирилган бинафша ёғи блан терлатилади. Бошининг тепасига зайтун ёғини, бинафша ёғини ва бошқа ёғни кўп марта қуйилади. Қуруқ тиришишларда ҳам ўша дорилар ишлатилади.

Ба'зи вақтда болада йўтал ва тумов пайдо бўлади. Шундай вақтда боланинг бошига кўп мартаба иссиқ сув қўйилиши буйирилган эди. Тилига кўп асал сурилади сўнгра кўп балғам қустириш учун тилининг орқасига бармоқ тегизилади. Балғамларни қусгач соғаяди; араб елими, к а с и р о, биҳи уруғи, чучук мия шираси ва обакисидан бир миқдорда олиб янги соғилган сут блан болага ичирилади.

Ба'зи вақт боланинг нафас олиши ёмонлашади. Шундай вақтда икки қулоғининг тагини ва тилининг тагини зайтун ёғи блан ёғламоқ ва қустирмоқ лозим. Боланинг тилини ёғ блан артиш ҳам жуда манфаатлидир. Болаларнинг оғизларига иссиқ сув томизиш керак ва зигир уруғидан бир миқдорини асал блан ялатилади.

Ба'зи вақт болаларда оғизнинг чақа бўлиши [ширча] пайдо бўлади. Чунки оғизларининг ва тилларининг пардаси жуда юмшоқ бўлиб енгил уринишни ҳам кўтараолмайди, сутнинг сув қисмининг ювишига қандай чидайолсин? Шу ҳолат уларни безовта қилади ва чақаларни пайдо қилади. Оғиз чақа бўлишининг энг ёмони кўмирдай қорайиб кетгани бўлиб, у ўлдиручидир, тузалиши мумкин бўлгани оқ ва қизил ранглигидир. Бунга хусусий касалликлар китобида баён қилинган оғиз чақалиги касалининг енгил даволарини ишлатилиши керак. Ба'зан буни даволаш учун эзилган бинафшанинг ёлғиз ўзи, ёки қизилгулга ва озгина зафаронга аралаштирилгани ва ёки ҳ у р н у б н и н г ўзи кифоя қилади. Ба'зан сутчўпнинг, итузумнинг, а р ф а ж н и н г сиқиб олинган суви кифоя қилади. Агар у дорилардан кучлироқ даво керак бўлса, чучук миянинг янчилган илдизини ишлатилади. Боланинг тиш милкларининг яраланишида ва оғиз чақа бўлишида ба'зан м у р р н и, мозини, к у н д у р пўстини жуда майда янчиб, асалга қориб қўйиш манфаатлидир. Ба'зан оғиз чақа бўлишида шохтут ширасининг ўзи, ё ғ ў р а узумнинг суви ҳам кифоя қилади. Оғзи чақа бўлган боланинг оғзини асал шароби блан ёки асал суви блан ювиб, сўнгра биз баён қилган қурутучи даволардан бир миқдорини ишлатиш манфаатлидир. Агар бундан кўра кучлироқ давога муҳтож бўлинса, у р у қ дан, анор пўчоғидан, гулидан ва татимдан — ҳарбирдан олти дирҳам, мозидан тўрт дирҳам, укропдан икки дирҳам миқдорида олиниб янчилади ва эланиб оғзига сепилади.

Гоҳо болаларнинг қулоқлари оқади, чунки болаларнинг гавдалари, айниқса, миялари жуда ҳўлдир. Шундай вақтда озгина юнгни асалга, бироз аччиқтош ё зафарон, ёки бир миқдор сода [натрун] блан аралаштирилган шаробга ботириб қулоқларига тиқилади. Ба'зан буриштиручи шаробга ботирилган юнгни ишлатилади. Ба'зан бироз зафарон блан ҳам

ишлатилади. Гоҳо кўп болаларда шамол ё намликдан қулоқ оғриғи пайдо бўлади. Бундай вақтда хузо з, с а' т а р [анбар], тоштуз, ясмик, мурр, ханзал уруғи ва тоғарча уруғи блан даво қилинади, қайсисини бўлса ҳам ёгда қайнатилиб қулоққа томизилади.

Ба'зи вақт болаларнинг мияларида «чанқаш» [ут о ш] исмлиқ иссиқ бир шиш пайдо бўлади. Бунинг оғриғи кўп вақт кўзга ва томоққа бориб, бу касал сабабли боланинг ранги сарғаяди. Шундай вақтда қовоқ ва бодиринг пўчоғи, итузимнинг суви, хусусан семизўтнинг сиқиб олинган суви бироз сирка қўшилган гул ёғи ва гулёғи қўшилган тухумнинг сариғи блан боланинг миясини совутиш, ҳўллаш ва доимий суратда мазкур давони янгилаб туриш керак.

Ба'зи вақт боланинг бошида сув йиғилади. Буни даволашни бош касалликлари бобида айтиб ўтдик.

Кўпинча болаларнинг кўзлари бодланиб шишади. Шундай вақтда кўзларига «хуза з ни» сут блан сурилади, сўнгра читигул қайнатилган сув блан ва лимон ўтининг суви блан ювилади. Боланинг кўп йиғлаши кўпинча кўзининг қорасида оқлик пайдо қилади. || Шу вақтда итузумнинг сиқиб олинган суви блан даво қилинади. Ба'зи вақт боланинг кўз милки қизариб шишади. Бунинг ҳам иложи итузумнинг сиқиб олинган сувидир.

Болаларда иситмалар пайдо бўлса, эмизучининг иссиқ кийинтирилиши керак. (156) Эмизучига анор сувини и с к а н ж у б и н блан ва асал блан бодирингдан сиқиб олинган сувни бироз камфора ва шакар блан ичирилади. Сўнгра [болани] терлатади; бунинг учун ҳўл қамишнинг сувини сиқиб олиб, боланинг бош тепасига ва оёғига қўйилади, ўзини ўраб иссиқ тутилади. Албатта, шундай тадбир болаларни терлатади.

Ба'зи вақт болаларда қорин ва ичак бураб оғриши пайдо бўлиб, улар бетоқат бўладилар ва кўп йиғлайдилар. Шундай ҳолда боланинг қоринини иссиқ сув [грелка] блан ва озгина мумга аралаштирилган иссиқ ёғни кўп суриш блан иситмоқ лозим.

Гоҳо болаларда кетма-кет акса уруш вужудга келади. Бу нарса миядаги шишдан пайдо бўлади. Агар шиш шундай сабабдан бўлса совитиш блан, совитучи томчилар ва ёғларни томизиш ва суркаш блан даво қилинади. Агар миядаги шишдан бўлмаса, янчилган лимон ўтини бурун тешикларига пуфлаш керак бўлади.

Гоҳо болаларнинг баданларида майда чиқиқлар пайдо бўлади. Агар қора ярага айланса, у ўлдиручидир. Оқ ва қизилини эса даволаш мумкин. Агар оғзининг чақа бўлганидаги ярасигина ўлдиручи бўлса, баданга ёйилганда нечук ўлдирмасин? Ба'зан уларнинг чиқишлари кўп манфаатли бўлади. Ҳамма ҳолатда ҳам қизилгул, мирта, мастика дарахтининг барги ва юлғун дарахтининг барглари каби қуритучи даволарни болаларни чўмилтирадиган сувда қайнатилиб ишлатилади. Шу нарсалар-

нинг ёғлари блан ҳам даво қилинади. Тузалучи чиқиқларни пишиб етилгунча ўз ҳолига қўйилиб, сўнгра даволанади. Агар у чиқиқлар ярага айланса, қўрғошин упадан тайёрланган малҳам қўйилади. Ба'зи вақт чиқиқларни бироз сода қўшилган асал суви блан ювишга муҳтож бўлинади. Оғиздаги чақаларда ҳам шундай қилинади. Агар чиқиқлар қаттиқланиб кучлироқ давога муҳтож бўлибса, яраларни бурақ [бура]нинг сувини боланинг кўтариши учун сутга аралаштириб ювилади, агар болаларнинг яралари қора-қўтир бўлиб қолса мирта ёғочининг, қизил гулнинг, и з х и р нинг, мастика дарахти баргининг қайнатилган суви блан чўмилтирилади. Ҳамма даволарнинг энг зарурроғи эмизучининг овқатини тузатишдир.

Ба'зи вақт болаларнинг кўп йиғлашлари киндакларининг ўрнидан чиқишига ва кўтарилишига сабаб бўлади. Ёки даббани келтиручи сабаблардан биронтасини пайдо қилади. Шунда болага н о н х о ҳ н и янчиб тумнинг оқи блан хамир қилиб касал ўрнига сурилишни, устига юпқа каноп парчаси ўралишини, ёки а ч ч и қ т у р м и с нинг, ёки м у р р нинг куйганини бўза блан ҳўллаб касал ўрнига боғланишини буйирилади. Бундан кўра кучлироқ дори м у р р, сарв ёғачи қобиғи, сарв ёнғоғи, а қ о қ и ё [акация], сабр [сабур] ва дабба бобида баён қилинадиган нарсаларга ўхшаш иссиқ табиатли буриштиручи даволардир.

Ба'зан болаларда, хусусан киндак кесилган пайтларда, шиш пайдо бўлади. Шундай вақтда ш а н к о л я'ни ф а н ж и ю ш ва терпинтин чақичини олиб ҳар иккисини кунжут ёғида эритиб болага ичирилади ва у блан киндакни ёғланади.

Гсҳо болаларда уйқисизлик, тўхтовсиз йиғлаш, чираниш пайдо бўлиб, болани ухлатишга мажбур бўлинади. Шундай вақтда, агар мумкин бўлса, кўкнор пўсти уруғини сутчўп ва кўкнор ёғи блан қориб, чаккасига, пешонасига қўйилади, шунда бола ухлаши мумкин. Агар бундан кучлироқ давога муҳтож бўлибса, қуйидаги нусхада кўрсатилганича наша донасини, жавзгандум, оқ ва сариқ кўкнорни, зиғир уруғини, гур қизил гулининг уруғини, а р ф а ж уруғини, баргизўт уруғини, сутчўп уруғини, арпабодиён уруғини, анисун [анис]ни ва зирани олиниб ҳаммасини секин қайнатилади, эзилади ва шу таркибга товада қовурилган ва эзилмаган испуғил солиниб ҳаммасини ўз баробари шакар блан аралаштирилади. Бундан икки дирҳам миқдорида болага ичирилади. Агар бундан кучлироқ бўлишини исталса, у таркиб ичига афюндан дори бўлақларидан бирининг учдан бири ёки ундан озроқ миқдорини солинади.

Ба'зи вақт болада ҳиқичоқ пайдо бўлиб, бундай вақтда болага ҳинд ёнғоғини шакар блан ичирмак лозим бўлади.

Болада гоҳо кўп қусиш пайдо бўлади. Шундай вақтда базан қалампирдан ярим данак миқдорида ичириш ва гоҳо қусишни қайтаручи кучсиз даволарнинг бирозини боланинг қорнига қўйиш фойда қилади.

Болада ба'зан ме'да сусайиб кетади, бундай вақтда май сусанни қизил гул сувига ёки мирта сувига аралаштириб боланинг қорнига суриш керак. Бироз қалампир ва сирка қўшиб биҳи сувини, ёки озгина биҳи шаробини бир қирот сирка қўшиб ичирмоқ лозим.

Ба'зи вақт бола уйқусида қўрқинчли тушлар кўради. Бундай ҳол кўпроқ боланинг баднафслиги сабабли ортиқча тўлиқлигидан бўлади. Агар еган овати ме'да сезадиган даражада бузилса, ўша озорланиш, сезучи қувватдан суратланучи қувватга айланади ва бу қувват болага ёмон, қўрқинчли тушларни кўрсатади. Болани жуда тўйган ҳолда ухлатмаслик ва асал ялатмоқлик керак. (157). Бу ме'дадаги нарсани ҳазм қилади ва тез ўтказиб юборади.

87a Гоҳо боланинг қизилўнгачи блан оғиз орасида томоғида шиш пайдо бўлиб, || ба'зан у шиш бўйин умуртқасининг мушакларига қадар чўзилади. Шундай вақтда орқа тешик орқали ишлатиладиган мураккаб даво блан боланинг ичини юмшатиб, кейин шохтут ва шохтут кабиларнинг қиём қилинган ширасига ўхшаш нарса блан даво қилинади.

Гоҳо бола уйқусида ҳуррак отади. Бундай вақтда янчилган зиғир уруғини асалга қўшиб ялатмоқ, ёки янчилиб асал блан қорилган зирани ялатмоқ керак.

Гоҳо болада шайтонлаш касали пайдо бўлади. Бунинг иложини бош касалликлари бобида баён қилдик, лекин бу ерда ўша касалга учраган болаларга фойда қиладиган бир нарсани айтамыз: анбар [с а' т а р], қундуз қири ва зирадан баробар бўлакларни олиб ҳаммасини янчилади. Болага уч ҳабба вазнда ичирилади.

Гоҳо болаларнинг кўтанлари чиқади. Шундай вақтда анор пўчоғи, ҳўл мирта, баллуд ёнғоғи [жолудь], қуруқ қизил гул, тоғ эчкиси ёки урғочи кийикнинг куйдирилган шохи, яман аччиқтоши, эчки туёғи, анор гули ва мозидан бир дирҳамдан олиб сувда қаттиқ қайнатиб, қувватини сувга чиқармоқ, кейин ўша қайнатилган сув илиқ бўлганда болани ўтқазмоқ керак.

Гоҳо совуқ тегиш натижасида болаларнинг ичидан қон ўтади. Шундай касалли болаларга исириқ донаси ва зиранинг ҳарбиридан уч дирҳам вазнда олиб янчиб, элаб эскирган мол ёғи блан қориб, совуқ сув блан ичирмоқ фойда қилади.

Ба'зи вақт болаларнинг ичида гижжа пайдо бўлиб уларни қийнайди. Гижжалар кўпроқ орқа тешик атрофида бўлади. Бу гижжалардан ба'зисининг бўйи узун бўлади, аммо ясси шаклдагиси кам учрайди. Узун ҳилига дармана сувини болаларнинг қувватига қараб ичириш блан даво қилинади. Ба'зан гижжали болаларнинг қоринларига а ф с а н т и н, б и р и н ж и қ о б и л и й, молнинг ўти, ҳ а н з а л мевасининг гўшти боғланади.

Майда гижжалар болаларнинг орқа тешикларида бўлиб бунинг ило-

жи учун шом занжабилининг, зардчубанинг ҳарбиридан бир бўлак олиб ҳаммасига баробар шакар блан сувда аралаштириб ичирилади.

Ба'зан болаларнинг сонлари бичилади. Шунда у ерга [мирта], савсан илдизи, қизил гул ёки сўд [салом алайкум]ни янчиб сепилади. Ё бўлмаса, арпа ёки ясмук унини сепилади.

Тўртинчи фасл. Чақалоқларнинг болалик ёшига ўтгандаги тадбирлари тўғрисида

Боланинг хулқларини му'тадилликда сақлашга алоҳида э'тибор бериш керак. Бу эса болани қаттиқ ғазаб, қўрқиш, қайғу ва уйқусизликдан сақлаш блан қўлга киритилади. Ҳаммавақт болани истаган нарсасини муҳайё қилишга ва истамаганини узоқлатишга тайёр туриш керак. Бунда икки манфаат бор. Бири — боланинг руҳи учун бўлиб, у ёшликдан бошлаб яхши хулқли бўлиб ўсади ва кейинчалик бу унга ажралмас малака бўлиб қолади. Иккинчиси — унинг бадани учундир, чунки ёмон хулқ турли мизож бузилишларидан бўлади. Шунингдек, агар ёмон хулқ одатга кириб қолса, у мизож бузулишини келтириб чиқаради. Масалан, ғазаб кучли қиздиради, қайғу кучли қурилади, ҳавсаласизлик нафсоний қувватни бўшаштириб, мизожни балғамлилиikka мойил қилади. Хулқнинг му'тадиллиги натижасида ҳам нафс, ҳам бадан учун соғлиқ сақланади.

Бола уйқусидан уйғонганида уни иссиқ сувда чўмилтириш керак. Кейин уни бирнеча вақт ўйнатиб, сўнгра бироз нарса едириш керак. Кейин бола узоқ ўйнайди. Кейин яна чўмилтирилади ва овқатлантирилади. Мумкин қадар бунда овқатдан кейин сув бермасликка ҳаракат қилинади, токи [овқат] ҳазм бўлмаддан бурун тушиб кетмасин. Бола олти ёшга етгач, уни мураббий ва муаллим эҳтиёрига топширилади. [Та'лим] аста-секинлик блан берилиши керак. Бирданига уни китобга боғлаб қўймаслик лозим. Бола бу ёшга етганида иссиқ сувда чўмилтириш бироз камайтирилиб, овқат ейиш олдидан кўпроқ бадантарбия қилиш буюрилади.

[Болага] бўза бериш мумкин эмас, айниқса унинг мизожи иссиқ ва ҳўл бўлса. Чунки бу унда ортиқча савдо туғдириб зарар етказади. Бу зарар болаларга тез ва осонлик блан та'сир қилади. Бўза ичишдан келадиган сафронинг кўпайиши, бўғинларнинг намланиши каби фойдалар болаларга керак эмасдир. Чунки уларнинг сафролари сийдик блан кўп чиқарилганлиги сабабли кўпаймайди ва уларнинг бўғинлари намланишга муҳтож эмасдир. [Болага] тоза, салқин ва ширин сувни у истаган миқдорда бериш керак.

(158) Болалар ўн тўрт ёшига етганларича уларнинг тадбирлари шулардан иборатдир. Янашуни ҳам эсда тутиш керакки, болаларда кунсайин намлик камайиб [уларнинг баданлари] қуриб ва қотиб боради. Шу

876 сабабли бадантарбияни аста-секин камайтирабориш керак. || Болалик ва ўсмирлик орасидаги ёшда [болалар] қўпол бадантарбия ҳаракатларини қилмасликлари керак, фақат енгил ҳаракатларнигина қилишлари лозим.

Ундан кейинги ёшлардаги болаларнинг тадбири, уларни ўстириш ва соғлиқларини сақлаш тадбиридир. Энди шу масалага ўтамиз ва сўзни балоғатга етган соғлом кишиларнинг тадбирига бағишлаймиз. Эндиги сўз бадантарбия ҳақида бўлади.

ИККИНЧИ ТА'ЛИМ. БАЛОҒАТҒА ЕТГАН КИШИЛАР УЧУН УМУМИЙ БЎЛГАН ТАДБИРЛАР ҲАҚИДА

(БУ ТА'ЛИМ) УН ЕТТИ ФАСЛДАН ИБОРАТ

Биринчи фасл. Бадантарбия ҳақида қисқача сўз

Соғлиқни сақлашнинг асосий тадбири бадантарбия бўлиб, кейин овқат тадбири ва уйқу тадбири бўлганидан сўзни бадантарбиядан бошлаймиз. Биз айтамызки, бадантарбия кишини чуқур ва кетма-кет нафас олишга мажбур қилуши ихтиёрий ҳаракатдир. Му'тадил равишда ва ўз вақтида бадантарбия блан шуғуллануши одам бузилган хилтлар туфайли келган касалликларнинг ва мизож ҳамда илгари ўтган касалликлар туфайли келуши касалликларнинг давосига муҳтож бўлмайди. Бунда, албатта, ўзга тадбирлар ҳам мувофиқ ва тўғри амалга оширилиши керак. Масалан, сен биласанки, биз овқатга ва соғлигимизни сақлашга муҳтожмиз. Кейингиси ҳам мувофиқ, миқдори ва кайфияти му'тадил бўлган свқатни исте'мол қилиш блан бўлади.

Қувватли овқат деб аталган нарсаларнинг бирортаси ҳам ҳақиқатда тўла равишда озик бўлабермайди, балки ҳарбир ҳазм қилишда у овқатдан ортиқча бир бўлак қолади. Табиат у нарсани чиқармоққа уринади. Лекин ёлғиз табиатнинг уриниши бунинг учун етарли бўлмайди, натижада ҳарбир ҳазмнинг кетида, албатта, чиқинди қолади. Ба'зи нарсалар кўпгина миқдорда тўпланиб, улардан кўпгина миқдорда чиқинди тўпланиб баданга зарарли та'сир кўрсатади. Бунинг сабабларидан бири қуйидагидир: агар чиқинди чириса, чириш натижасида келиб чиқадиган касалликлар пайдо бўлади. Бу ҳолат мизожнинг бузилишига олиб келиб, чиқиндилар миқдорининг кўпайиши [гавданинг] тўлиқлиги туфайли келадиган касалликларни туғдиради. Агар чиқинди бирон органга қуйилса, у ерда шиш пайдо бўлади; унинг буғи бузилиб руҳ жавҳарининг мизожини бузади. Натижада бу чиқиндиларни чиқариб ташлашга зарурат туғилади. Аммо чиқариб ташлаш заҳарли дорилар ёрдамида қилингандagina тўла ва яхши бўлади. Бу дорилар шу блан бирга инсон табиатини сусайтиради; заҳарсиз дориларнинг ишлатилиши ҳам одам табиатига [ортиқча] юк бўлади, чунки Буқрот ҳаким айтганидек, дори ҳам тозалайди, ҳам зарар

етказади. Шу блан бирга дори [гавдадан] керакли хилтларнинг анчапина қисмини ва ҳаёт жавҳари бўлган табиий ҳўллик ва руҳнинг бир бўлагини чиқариб ташлайди. Натижада бошқаручи ва хизмат қилучи органларнинг қувватлари заифлашади. Мана шулар ва бошқалар [гавда] тўлалигининг зарарларидан бўлиб, бу ҳол [гавдани] тўлдирган нарсаси хоҳ қолсин чиқарилиб ташлансин, албатта, рўй беради.

Бадантарбия ўзга тадбирлар блан бирга тўғри ишлатилганида [гавдани] тўлдиручи нарсаларнинг тўпланишини олдини олуви кучли омиллардан бўлиб, шу блан бирга туғма иссиқликни оширади, танага енгиллик беради. Чунки булар енгилгина иссиқлик пайдо қилиб, кунда тўпланувчи чиқиндиларни йўқ қилади. Ҳаракат чиқиндиларнинг чиқариш каналларига томон ҳаракатини ва сирғанишини ҳам осонлаштириб, [чиқиндиларнинг] вақт ўтиши блан тўпланишининг олдини олади. Яна шу блан бирга юқорида айтганимиздек, [ҳаракат] туғма иссиқликни кўпайтириб, бўғин ва пайларни мустаҳкамлайди. Бунинг натижасида эса та'сир қилиш ва бирон [чет] та'сирга бардош бераолиш қобилиятини оширади; чиқиндиларнинг камайиши натижасида тана овқатни қабул қилабошлайди. Шунингдек, тортуви қувват ҳам ҳаракатланади, бадандаги тугунлар ечилади, ё юмшайди, турли ҳўлликлар суюқлашади, каналлар кенгаяди.

Бадантарбия блан машғул бўлмай қўйган киши ингичка оғриқ касалига учрайди, чунки ҳаракатсизлик натижасида унинг органлари заифлашади. [Бу ҳаракат органларга] ҳарбир органнинг ҳаётига восита бўлган туғма руҳни тортувчидир.

Иккинчи фасл. Бадантарбия турлари ҳақида

Бадантарбияга одам иш жараёнида қиладиган ҳаракатлари ва маҳсус бадантарбия ҳаракатлари киради. (159) Бу ерда биз кейингиси устида тўхталамиз. Бу [кейингиси] бадантарбия бўлиб, ундан келадиган манфатлар туфайли у блан машғул бўладилар. Бадантарбиянинг хиллари турли бўлади: масалан, кичиги, каттаси жуда кучлиги ва кучсиз, тез ва суст, ёки тез ва шиддатли ҳаракатлардан иборат бўлган тури, ёки ниҳоят суст тури. Шунингдек, ҳар икки қарама-қарши тур ўртасида туручи ўртача а турдаги ҳаракатлар ҳам бордир. ||

Бадантарбиянинг турларига келсак, улар қуйидагилардир: тортишиш, мушт блан туртишиш, ёйдан ўқ отиш, тез юриш, найза отиш, юқоридаги бир нарсасида ирғиб осилиш, бир оёғида сакраш, қиличбозлик ва найзабозлик, отда юриш, икки қўлини силжитиш, бу вақтда одам оёқ учларида туриб, қўлларни олдга ва орқага чўзиб тез ҳаракат қилади. Булар тез ҳаракатлар жумласидандир.

Нозик ва енгил бадантарбия турларига арғимчоқларда учуриш, белан-

накларда тик ҳолда ўтириб, ё ётиб учиш, қайиқ ё кемаларда сайр қилиш киради. Кучлироқ [ҳаракатлар]га эса отга, туяга миниш, кажава ва ара-валарга тушиш киради.

[Бадантарбиянинг] кучли турига майдонда қилинадиган [қуйидаги] ҳаракат киради: киши майдоннинг у четидан бу четига тез ҳаракат блан бориб қайтиб, ҳар сафар юриш масофасини майдоннинг ўртасида туриб қолганига қадар камайтиради. Шу турга кишининг ўз сояси блан олиши-ши, чапак чалиш, сакраш, найза учи блан санчиш, катта ва кичик курралар блан човгон ўйини, коптоклар блан ўйнаш, кураш, тош кўтариш, қувлашиш ва [чопаётган] отни жиловидан тортиб тўхтатиш киради. Курашнинг турлари ҳам бирнечадир. Улардан бири: икки курашувчининг ҳарбири ўз рақибининг белбоғидан ушлаб ўзига тортади, шу блан бирга курашучи ўз рақибидан қутилишнинг чорасини қилади. Иккинчиси эса, уни қўйиб юбормасликка ҳаракат қилади. Бошқа тури: икки курашувчидан бири иккала қўли блан иккинчисини маҳкам қучоқлаб ўзига тортади ва ёнга ағдаради; бу вақтда биринчи курашувчининг ўнг қўли иккинчисининг ўнг қўли остидан, чап қўли эса чап қўли остидан ўтиши керак, [курашувчилар] гоҳ қадларини тиклаб, гоҳ эгиладилар. [Кураш] турларига яна кўкрак блан зарбани қайтариш, иккинчи бир кишининг бўйинидан ушлаб пастга эгиш, бир-бировининг оёқларини ўз оёқлари блан чалкаштириб, чалиб, ёки оёқлари блан иккинчисининг оёқларини йириб қилинадиган ва пол-вонлар ишлатадиган ҳаракатлар ҳам киради.

Тез жой олмошиш, тартибли ёки тартибсиз равишда орқага, кейин олдинга томон узлуксиз сакраш тез ҳаракатлар тоифасига киради. Икки жуводдиз блан қилинадиган ҳаракат ҳам шу турдандир; бу шундайки, киши бир ўрнида туриб, чап ва ўнг томонига қўли етарли ерга икки жуводдизни санчийди ва мумкин қадар тезлик блан ўнг томондаги жуводдизни чапга, чапдагисини эса ўнг томонга кўчиради ва жуводдизлар жойини шу тариқа олмоштиради. Тез ва шиддатли ҳаракатлар енгиллари блан бирга қилинади. Ҳаракатларни турлича қилиб олмоштириб туриш ва бир ҳаракат устида тўхтаб қолмаслик керак.

[Гавданинг] ҳарбир қисми учун махсус ҳаракатлар бордир. Қўл ва сёқ ҳаракатларига келсак, улар маълумдир. Кўкрак ва нафас органларининг ҳаракатлари [қуйидагичадир]: [киши] товушини гоҳ пасайтириб, гоҳ ўртача ёки кучли қилиб оғиз, тилча, тил ҳам бўйиндаги органларини ҳаракатлантиради; [бунинг натижасида] ранг яхшиланиб кўкрак тозаланади. Ҳаракатлар турига нафас олиш ва уни чиқариш ҳам киради. Бу эса бутун танага [сид] ҳаракат бўлиб, барча каналларни кенгайтиради.

Узоқ муҳлат давомида қаттиқ товуш блан бақириб туриш жуда хавфлидир. Чунки бақириб кўп миқдорда ҳавони ичга тортишни талаб қилиб, узоқ муҳлат товуш чиқариб туриш эса кўп миқдордаги ҳавони ташқарига чиқаришни талаб қилади, [буларнинг ҳар иккиси ҳам] хавф-

лидир. Аввалида секин товуш блан ўқишдан бошлаб, аста-секин товушни кучайтирабориш керак. Кучли ва қаттиқ товушни чиқариш муддати ўртача бўлиши керак. Бунинг фойдаси шубҳасиз каттадир. Товушни чиқариш муддатини чўзиш ўртача саломатли кишилар учун хавфлидир.

886 Ҳарбир одамнинг ўзига хос ҳаракатлар танланиши керак. Беланчаларда учиш каби енгил ҳаракат иситмадан ҳолсизланган кишилар учун, ҳаракат ва ўтиришга қурби етмайдиган кишилар учун мувофиқ. [Бу ҳаракат] эндигина бетобликдан тузалган кишиларга, х а р б а қ ва бу каби кучли сурғиларни ичиб кучсизланган кишиларга || ва кўкрак-қорин тўсиғи касаллигидан кучсизланганларга мувофиқдир. Агар [одамни] секин тебратилса, у уйқуга киради (160) ва ундаги ёл тарқалади. Бу ҳаракат бошнинг касалликларидан келиб чиққан парижонлик ва тез унутиш ҳолатлари учун ҳам, иштаҳани очиш ва табиатни уйғотиш учун ҳам фойдалидир. Қараватга ётқизиб тебратиш учинчи кунига кўтарилучи кун-ора иситма блан, аралаш ва балғамли иситма блан бетоб кишиларга мувофиқдир, бу қорин кўпчиши, подагра ва буйрак касалликлари блан касал кишиларга ҳам мувофиқ. Хуллас, тебратиш бузуқ хилтларни чиқариб ташлашга тайёрлайди. Хилтлар кучли бўлса, кучли тебратилади, хилтлар заиф бўлса, кучсиз тебратилади.

Араваларда юриш ҳам шу каби, лекин кучлироқ та'сирга эгадир. Аравада орқасини араванинг олди томонига ўгириб ўтириш кўзи заиф ва хира [кишилар]га фойдалидир. Қайиқ ва кемаларда соҳилга яқин ерларда сайил қилиш мохов, истисқо, сакта, ме'да [мизожининг] совуши ва унинг кўпчиши каби касалликларда фойдалидир. Агар тебранишдан кўнгил айнаб кейин босилса, бу ме'да учун фойдалидир.

Кемаларда очиқ денгиз узра саёҳат қилиш юқорида айтилган касалликларни батамом тузатишда кучлироқ та'сирга эгадир. Чунки бундан [касалнинг] руҳи гоҳ хурсандликни, гоҳ ғамгинликни кечириб туради.

Овқат ҳазм қилиш органларига келсак, уларнинг бадантарбияси бутун тананинг бадантарбиясига итоатлидир.

Кўзни эса, майда буюмларга тикилиб қараб вақт-вақти блан юқоридаги нарсага тез кўз югуртириш блан ҳаракат қилдирилади.

Эшитишни эса, жуда паст овозларни, ба'зида эса кучли товушларни эшитиш блан тарбияланади.

Ҳарбир орган учун махсус ҳаракатлар бордир. Бу ҳақда хусусий касалликлар китобида органларнинг соғлиқ ҳолатини сақлаш бобида айтиб ўтамиз. Бадантарбия блан машғул бўлучи киши ўзининг суст органларини ортиқча ҳаракат қилдиришдан сақланиши лозимдир. Ҳаракатлар [органларнинг ҳолига қараб] турлича бўлади. Масалан, оёқ веналарининг кенгайиши касаллиги блан оғриган киши оёқни кўп ҳаракат қилдиришни талаб қилучи ҳаракат блан шуғулланмай оз қимирлатишни талаб қилу-

чи ҳаракат блан шуғулланиши керак ва ҳаракатнинг кўпини гавданинг юқори қисмига — бўйин, бош ва қўлларга кўчириш керак. Гавданинг юқори қисмидаги ҳаракатнинг таъсири оёқларга ҳам бўлиши керак.

Кучсиз кишиларнинг бадантарбиялари енгил, кучлиларники эса, зўр бўлиши керак.

Билгинки, ҳарбир органнинг ўзига хос ҳаракати бордир. Масалан, кўз майда буюмларга тикилиш блан, томоқ товушни аста-секин кучайтириш блан ҳаракат қилдирилади. Тишларнинг ва қулоқларнинг ҳам ҳаракатлари бўлиб, уларни ўз жойида баён қиламиз.

Учинчи фасл. Бадантарбияни бошлаш ва тўхтатиш вақтлари ҳақида

Бадантарбияни бошлаш вақтида гавда тоза бўлиши, яъни ички органларда ва томирларда ёмон, етилмаган каймусларнинг бўлмаслиги керак. Чунки бадантарбия буларни бутун гавдага тарқатиши мумкин. Бундан ташқари, кеча ейилган овқат меъдада, жигар ва томирларда ҳазм бўлган бўлиб кейинги овқатни қабул қилиш фурсати яқинлашган бўлиши керак. Буни сийдикнинг етилганлиги ва ҳазмдан кейинги қуюқ-суюқлиги ва рангига қараб аниқланади. Агар овқатнинг ҳазмидан кейин кўп вақт ўтиб табиат маълум бир муҳлат ичида овқатни ҳазм қилиш ишидан озод бўлиб қолса ва бунинг натижасида сийдик олов ранг бўлиб табиий сариқлиги чегарасидан ошса, бадантарбия қувватларни сусайтириши мумкин бўлганидан зарар қилади. Шунинг учун агар кишининг ҳолати кучли ҳаракатларни талаб қилса унинг меъдаси бўш бўлмаслиги, қишда меъдасида бироз оғир овқат, ёзда эса — енгил овқат бўлиши керак дейдилар. Қорни тўқ кишининг бадантарбия қилиши қорни оч кишининг [бадантарбия қилишидан] яхшироқдир. Совуқ ва қуруқ [гавдали] кишиларга қараганда [гавдаси] иссиқ ва ҳўл кишиларнинг бадантарбия қилиши яхшидир. Муътадиллик ҳолати [бадантарбия учун] энг яхши ҳолатдир.

Баъзан иссиқ ва қуруқ мизожли [киши] бадантарбия қилиш натижасида оғриши мумкин. Агар уни тўхтатса, у тузалади. Бадантарбия блан шуғулланучи аввало ичагидаги ва қовуғидаги чиқиндиларни чиқариб ташлаши кейин ҳаракат қилиши керак. [Ўз гавдасини] тайёрлаш учун олдиндан гавдани қаттиқ мата блан ишқалаши керак. Бундан унинг табиати уйғониб [терисининг] тешиклари кенгаяди. Ундан кейин чучук мой блан [гавдани] ишқалаб аста-секин унча кучли бўлмаган уқалашга ўтилади. Бунга қўллар блан [тананинг] турли бўлакларини кўп марта эзиш ва || барча мушакларни эзиш блан эришилади. Кейин [уқалашни] тамомлаб бадантарбияга киришилади. 89a

Баҳорда бадантарбия учун энг мувофиқ вақт тушга яқин вақт бўлиб ўртача ҳароратли уйда қилиниши керак. Ёзда эса [бадантарбияни] эрта-роқ вақтга кўчирилади. Қишга келсак, ёзга нисбатан [бадантарбия] вақти кечқурунга кўчирилиши керак эди. Аммо бунга бирнеча сабаблар ҳала-

қит беради. Қишда уйни ўртача ҳарорат даражасигача иситилади, кейин овқатнинг ҳазм бўлиши ва чиқиндиларнинг чиқарилишига юқорида айтганимиз каби, энг мос вақт топилиб бадантарбия қилинади.

Бадантарбиянинг давомига келсак, қуйидаги уч нарсага эътибор берилади: биринчиси — [терининг] ранги, агар у яхшиланаборса, ҳаракатларни ҳали давом этдириш мумкин, иккинчиси — ҳаракатларнинг [енгиллиги]; агар улар ҳали енгил бўлсалар, уларни тамомлаш муҳлати ҳали келмаган бўлади; учинчиси — органларнинг ҳолати, агар уларнинг кўпчиши давом қилса, ҳаракатни давом этдириш мумкин. Агар бу ҳолатлар йўқолиб, чиққан тер томчи-томчи бўлиб оқабошласа [ҳаракатларни] тўхтатиш керак. Ундан кейин терлатучи ёғ блан ишқаланиш керак, айниқса чуқур нафас ҳаракатларидан кейин. Агар сен ҳаракатларнинг ва овқатланишнинг чегараларини аниқлаб олган бўлсанг, у ҳолда сен кўтараолиш мумкин бўлган овқат миқдорини ҳам биласан. Шунинг учун иккинчи кунда булардан ҳеч бирини ўзгартирма, чунки овқат ва ҳаракатнинг миқдори иккинчи кунда ҳам биринчи кундагидек бўлишлари керак.

Тўртинчи фасл. Уқалаш ҳақида

Уқалаш 4 хил бўлади: [гавдани] бақувват қилучи — кучли [гавдани] юмшатучи-кучсиз, оздиручи — давомли, [гавдани] ўстиручи муътадил бўлади. Агар бу турларнинг ҳаммасини бирга тўпласак, тўққиз хил комбинация келиб чиқади. Яна дағал уқалаш бўлиб, дағал бир марта блан қилинади, бунинг натижасида қон [тананинг] устига тез тортилади. Яна кафт ёки юмшоқ мата блан қилинадиган енгил уқалаш ҳам бордир; бунинг натижасида қон органларга тўпланиб ушлаб турилади.

Уқалашдан қуйидаги мақсадлар кўзда тутилади: бўшашган органларни зичлатиш, юмшоқларини қотириш, зичларини майин қилиш, қаттиқларини юмшатиш. Бундан ташқари, бадантарбия олдидан қилинадиган тайёрловчи уқалаш ҳам бордир. Бу [уқалаш] майинлик блан бошланиб, бадантарбия вақти яқинлашган сари уни кучайтирилади. Бадантарбиядан кейин қилинадиган ўз аслига қайтаручи уқалаш ҳам бордир. Уни яна тинчитучи уқалаш ҳам дейилади. Бунинг мақсади чиқарилмай қолиб, мушакларда тўпланган чиқиндиларни тарқатиш ва йўқотиш, токи, улар чарчаш [аломатларини] туғдирмасин. Бундай уқалашни унча қаттиқ қилмаслик ва ёғ блан муътадил даражада қилиш керак. Уқалашни қаттиқ ва дағал [ҳаракатлар] блан тамомламаслик керак, чунки бу ҳолда орган қотади, болаларда эса ўсиш тўхтади. Аммо балогатга етган кишиларга бунинг зарари унча эмас.

Дағал уқалашнинг зарарини тузатиш енгил уқалашнинг зарарини тузатишга қараганда осонроқдир. Чунки [чиқиндиларни] кўплаб чиқарилишини тузатиш, гавдани юмшоқ уқалашда рўй берадиган зарарланишни қабул қилишга одатлантиришни йўқотишдан кўра осонроқдир.

Ҳаддан ортиқ кучли ва дағал уқалаш болаларнинг ўсишига ҳалал беради.

Кейинчалик биз сенга уқалашнинг вақти ва қоидаларини аниқлаб берамиз. Ҳозир эса биз ўз аслига қайтаручи уқалаш устида тўхталамиз. Биз айтамызки, бу [уқалаш] ҳақиқатан бадантарбиянинг ҳал қилучи охирги қисмидир. [Ўқалашни] куч блан ёғлашдан бошлаб, кейин му'тадил [уқалашга] ўтиш керак ва уни кучли [ҳаракатлар] блан тамомламаслик керак. Энг яхшиси, кўпроқ қўллар блан уқалашдир. Бу вақтда уқалану-чи уқалашдан кейин уқаланаётган бўлакларини ёзишига аҳамият бериш керак. [Бу эса] чиқиндиларни чиқаришга [ёрдам беради]. Кейин бир бўлак мата олиб ёзилиб турган тана бўлакларини суртиб чиқилади, шу вақтда мумкин қадар чуқур нафас олиш, лекин қорин мушакларини таранглаштирмаслик керак. Агар мумкин бўлса, кўкрак керилган ҳолда бўлиш керак. Охирида қорин мушаклари таранг қилиниб бу хил уқалашнинг та'сири бир миқдорда ички органларга ҳам етказила-ди. Шу вақт давомида [уқаланучи] юради, чалқанча ётади ҳам ўз оёқла-рини шеригининг оёқларига чалиштиради. Бадантарбияда моҳирлик касб этганлар ҳаракат вақтида нафас олишни тўхтатадилар. Ба'зан улар ба-дантарбия ҳаракатлари вақтида ҳам ўз аслига қайтаручи уқалаш блан машғул бўладилар ва уни тўхтатиб яна бадантарбия блан шуғулланиб машғулот муддатини узайтирадилар. Бирор киши агар машғулотни яна давом этдиришни хоҳламаса || ва бунга унинг аҳволи йўл қўйса, ўз асли-га қайтаручи уқалашнинг муддатини чўзиш зарур эмас. Агар у ўзини чарчаган ҳис қилса, юқорида айтганимиздек мой блан ишқаланиши керак. Агар [ўз гавдасининг] қуруқ эканлигини сезса, ёғ блан уқалашни кучай-тириб, ўз гавдасини му'тадил ҳолатга қайтариши керак. Ба'зан уйқу олдидан уқалаш ва бармоқлар блан кучли босиш фойдалидир. Бу гав-дани қуритади ва намликнинг бўғинларга қуйилишининг олдини олади.

(162) Бешинчи фасл. Ҳаммомда чўмилиш ва ҳаммомлар ҳақида

Тадбирларини биз баён қилаётганимиз одамларга келсак, уларнинг чиқиндилардан бўшалиш учун ҳаммомда чўмилишлари зарурий эмасдир. Чунки уларнинг гавдаси бу чиқиндилардан софдир. Ҳаммом енгил иссиқ ва му'тадил ҳўлланишдан манфаат олмоқчи бўлган бир кишигагина ке-ракдир. Бу мақсад учун унинг ҳаммомда узоқ вақт қолиши шарт эмас. Унинг обзан [ванна]да фақат терисининг қизариши ва бўртиши йўқолгу-нигача туриши кифоя қилади. Терининг қизариши йўқолгач, ваннадан чиқиш керак. Аввал атрофдаги ҳавони чучук сув сепиб ҳўллаб, кейин дарров чўмилиш ва чиқиш керак.

Бадантарбия блан шуғулланучи ҳаммомда шошмаслиги ва бироз истироҳат қилиши керак. Ҳаммомнинг хусусиятлари ва унинг қоидаларини бошқа ерда баён қилиб тушунтирдик. Бу ерда шуни айтмоқчимизки, ҳаммомга тушучилар унга асталик блан кириб иссиқ хонада узоқ қолмасликлари керак, токи уларнинг аҳволлари ёмонлашмасин. Шунда улар чиқиндиларнинг таралишидан келадиган ёқимли бир ҳис сезадилар. [Уларнинг] гавдаси овқатни талаб қилади. Шу блан бирга у бўшашишдан ўзини сақлаб, сабабларнинг энг қаттиғи бўлган ва чиришдан келиб чиқадиган иситмаларнинг сабабидан ўзини қутқаради.

Кимки семирмоқчи бўлса ва у тиқилиш пайдо бўлишига мойил бўлмаса, ҳаммомга овқатдан кейин борсин. Иссиқ мизожли [кишилар учун] тиқилишнинг олдини олишда и с к а н ж у б и н, совуқ мизож учун э с а ф у д а н а ж и ва ф а л о ф и л и ишлатиш керак.

Кимки; чиқиндиларининг таралашини ва озишни истаса, ҳаммомга оч қорин блан бориши керак ва унда узоқ ўтириши керак. Кимки, ўз соғлигини сақлашни истаса, у ме'дасидаги ва жигаридаги озиғини ҳазм қилиб, сўнгра ҳаммомга бориши керак. Агар у сафросининг қайнашидан қўрқса, чўмилиш олдидан наҳорга бирон енгил таом ейиши керак. Иссиқ мизожли ва сафроси кўп киши шундай таомсиз иш тутиши мумкин эмас. Бундай кишининг буғли хонага кириши ман' қилинади. Энг яхшиси [ҳаммомдан олдин] нонни мева ёки атиргул сувига ботириб ейишдир.

Ҳаммомдан чиққач, ёки ҳаммомнинг ўзида совуқ ичимликларни ичишдан сақланиш керак. Чунки бу вақтда бадан тешиклари очиқ бўлиб совуқ бошқаруши органларнинг жавҳари томон интилади ва уларнинг қувватини сингдиради. Шунингдек, иссиқ бирон нарсанинг ейишдан, айниқса иссиқ сув ичишдан сақланиш керак. Чунки бу бошқаруши органларга бориб сил ва қотмаликни келтириб чиқариши сабабли хавфлидир. Ҳаммомдан чиққач бошни бирдан яланг қилишдан, танани совутишдан сақланиш керак. Қиш вақтида ҳаммомдан кийимга ўралиб чиқиш керак. Иситмали касалликнинг авжида ҳаммомга тушишдан сақланиш керак. Иситманинг хуруши ҳамда бирон узлуксизликнинг бузилиши вақтида ва шиш касалига мубтало бўлганда ҳаммомдан сақланиш керак. Айтилганлардан сен билдингки, ҳаммом иситучи, совитучи, ҳўлловчи, қуритучи, фойдали ва зарарли бўлади. Унинг манфаатлари уйқуни яхшилаши, бадан йўлларини очиши, [танани] тоза қилиши, чиқиндиларни тарқатиши, қуюқ моддаларни суюлтириб етилтириши ва озиқ моддаларни гавданинг ташқарисига тортишидир. Унинг манфаати таралиши керак бўлган нарсаларнинг тарқатиш, чиқариши керак бўлган нарсаларни чиқариб ташлаш, ич суришни тўхтатиш ва чарчашни йўқотишдир.

[Ҳаммомнинг] зарари: юракнинг заифланиши, ҳаммомда узоқ вақт турилса, ҳушсизлик ва кўнгил айнашнинг пайдо бўлиши, ҳаракатсиз

ёмон хилтларнинг ҳаракатга келиши ва уларнинг чиришга мойил бўлиб тана бўшлиқларига ва заиф органларга қараб йўналишидир. Бунинг натижасида ички ва ташқи органларда шишлар пайдо бўлади.

Олтинчи фасл. Совуқ сувда чўмилиш ҳақида

[Совуқ сувда чўмилиш], тадбири ҳар жиҳатдан мукаммал кишилар учунгина фойдалидир. Ёш, қувват ва ташқи сифатлар ҳамда йил фасли бунга мос бўлишлари керак. ||

90a

[Чўмилучи одам] ҳазмнинг бузилиши, қусиш, ичкетиш, уйқусизлик ва назла келиши каби [касаллардан] соф бўлиши керак. Бундан ташқари у бола ёки қари бўлмаслиги, гавдаси тетик, ҳаракатлари маълум ўлчовли бўлиши керак. [Совуқ сувда] иссиқ сувдан кейин ба'зан туғма ҳароратни гавдада сақлаб қолиш учун чўмиладилар. Совуқ сувда чўмилмоқчи бўлганларида сувнинг унча совуқ бўлмай ўртача бўлишига аҳамият берсинлар. Ба'зан бадантарбиядан кейин совуқ сувда чўмиладилар. Бу ҳолда машғулот олтидан қилинадиган уқалаш одатдагидан кучлироқ бўлиши керак.

Мой блан ишқашга келсак, у (163) оддий бўлиши керак. Шундай уқалаш ва ёғ блан ишқашдан кейин қилинадиган бадантарбия му'тадил бўлиши ва одатдагидан тезроқ бўлиши керак. Бадантарбиядан кейин бирдан совуқ сувга, то у бутун танани кўмганигача шўнғиш керак. [Чўмилучига] сув ёқиб, унга унча ёмон та'сир қилмаса, баданида қалтираш пайдо бўлганигача у сувда қолади. Сувдан чиқиши замон, юқорида айтганимиздек, уқалаб кўпроқ овқатлантириш ва озроқ сув ичириш керак. Ундан кейин қанча вақтдан сўнг тананинг ранги ва иссиқлиги [ўз аслига] қайтишини аниқлаш керак. Агар булар тез ўз аслига қайтса у сувда ўртача бўлганлигининг аломатидир. Агар секин қайтса керагидан ортиқча сувда бўлганлигини кўрсатади. Шунинг асосида келаси кунда сувда қанча вақт бўлиши зарурлиги аниқланади. Ба'зан уқалашдан кейин ранг ва иссиқлик ўз аслига қайтгандан кейин иккинчи марта сувга тушилади.

Бирор киши агар совуқ сувда чўмилмоқчи бўлса бу ишни у секинлик блан бошлаши керак ва иссиқ ёз кунининг туш чоғида биринчи марта тушиши керак. Бундан ташқари шу кун ишамол бўлмаслиги керак.

Жинсий алоқадан кейин совуқ сувга тушишдан сақланиш керак. Шунингдек, овқатдан кейин ва овқат ҳазм бўлишдан олдин, қусишдан кейин, бўшатилишдан кейин, ич бузилишдан кейин, уйқусизликда, гавданинг ва ме'данинг заифлигида, бадантарбиядан кейин [совуқ сувда чўмилишдан сақланиш керак]. Бундан жуда кучли одамларгина мустаснодир. Шунингдек, биз айтганимизча миқдордагина чўмилиш керак. Совуқ сувда чўмилиш, биз айтганимизча, дарҳол туғма иссиқликни баданнинг ичига қамайди. Кейин у яна бадан ташқарисига бирнеча марта кучайган ҳолда келади.

Еттинчи фасл. Овқатланиш тадбири ҳақида

Соғлигини сақловчи киши ўз овқатининг асосий қисми сабзавотлар, мевалар ва булардан бошқа даво бўладиган овқатлардан бўлмаслиги га аҳамият бермоғи лозим. Чунки у нарсаларнинг суюқлари қонни куйдиручи, қуюқлари эса балғамни кўпайтиручи, органга оғирлик келтиручидир; шунинг учун овқат моддаси гўштга ўхшаш нарсалардан бўлиши керак. Айниқса улоқ, бузоқларнинг, қўзичоқларнинг гўштлиридан, офат етмаган соғлом экиндан бўлиб ифлос нарсалардан тозаланган бўғдойдан, мизожга мувофиқ ширин нарсадан ва яхши ҳидли шаробдан иборат бўлиши лозим. Соғлигини сақловчи киши булардан бошқа нарсани даволаниш ва касалликнинг олдини олиш учунгина ишлатади.

Мевалардан овқат учун жуда мос келадигани анжир, етилиб пишган узум, одат қилинган шаҳар ва жойларда хурмодир. Агар шу ҳақиқий овқатларни, ёки овқат сифатли нарсаларни истеъмол қилса ва улардан ортиқча нарса пайдо бўлса тезлик билан ўша чиқиндини бўшатишга ҳаракат қилиш керак.

Овқатни иштаҳа билан емоқ ва иштаҳани қайтармаслик лозим; лекин мас кишиларнинг ва овқатни кўнгли тиламайдиган кишиларнинг иштаҳаларига ўхшаш, иштаҳа ёлғондакам бўлмасин; чунки чин иштаҳа бўлатуриб оч туриш меъдани зардобсимон ёмон хилтлар билан тўлғизади. Қишда иссиқ, ёзда совуқ ёки илиқ [овқат] ейиш лозим. Иссиқлик ва совуқликни ҳар иккиси чидаб бўлмас даражага етмаслиги керак. Билгинки, фаровончилик йилларида кўп еб, қаҳатчилик йилларида оч туришдан ва бунинг аксидан ёмонроқ бир ҳолат йўқдир. Мана шу акси, [яъни] қаҳатчилик йилларида очликка чидаб, фаровончилик йилларида тўйиб ейиш яна ҳам ёмонроқдир. Қаҳатчилик йилларида жуда оз овқат еб, қийинчилик йилларида кўп еб ўлган кишиларни кўрдик, яна буниси ҳам борки, жуда тўйиб овқат ейиш ва шароб ичиш ҳамма ҳолда ҳам ўлдиручидир. Бир қанча кишилар ҳаддан ташқари тўйиш сабабли бўғилиб ўлдилар.

Агар хато қилиб даво сифатидаги овқатлар ейилса, ейучи у овқатни ҳазм қилишга ва етилтиришга тадбир қилмоғи, унинг кейинидан ҳазм бўлиши учун унга зид нарсани истеъмол қилиб ёмон мизож пайдо 906 бўлишидан сақланмоғи лозим, || агар у даволи овқат таррак, бодиринг ва қовоққа ўхшаш совуқлик нарса бўлса, саримсоқ ва порей пиёзига ўхшаш унга зид нарсалар билан; агар иссиқлик бўлса таррак ва семиз ўт каби унга зид нарсалар билан муътадил қилинади. Агар у овқат тиқилиш касалликларини пайдо қилиб гавда йўлларини ва тери тешикчаларини беркитучи бўлса, тешикчаларни очучи ва ични бўшатучи нарса истеъмол қилади, кейин бир неча вақтгача оч туради.

Соғлиқни истаган киши иштаҳаси чин бўлмай туриб, ме'даси ва юқори ичаклари аввалги овқатдан бўшамай туриб, ҳечбир нарса емаслиги керак. Гавдага энг зарарли нарса ме'дада овқат етилмасдан ва ҳазм бўлмасдан туриб яна овқат киритишдир. Сассиқ кекирикдан, хусусан ёмон овқатлардан бўлган сассиқ кекирикдан зарарлироқ нарса йўқдир. Чунки, у оғир овқатлардан пайдо бўлган вақтда бўғинлар оғриғини, (164) буйраклар оғриғини, нафас сиқишни, подаграни, талоқ ва жигарнинг қаттиқлашишини, балғам ва савдодан келиб чиқадиган касалликларни туғдиради.

Агар енгил овқатлардан сассиқ кекирик пайдо бўлса, ундан ўткир ва ёмон иситмалар, ўткир ва ёмон сифатли шишлар вужудга келади.

Ба'зан овқат устига бирор овқатни, ёки овқат каби бирор нарсани емоққа муҳтож бўлганки, гўё аввалги овқат учун бу даво бўлади. Масалан, ўткир мазали ёки шўр овқатларни еган кишилар бироздан кейин овқатлари тўла ҳазм бўлмагач, [бодиринг] каби мазасиз ва ҳўлловчи овқатлардан ейдилар; шу блан овқатларининг каймуси яхшиланади. Ана шу тадбир у кишиларга етарли бўлиб ҳазм учун қилинадиган бадантарбияга эҳтиёжлари қолмайди. Бунинг зидди оғир овқатларни еган кишиларнинг ҳолатларидирки, бироздан кейин тез ҳазм бўладиган мазаси ўткир овқатлар ейдилар ва ме'даларидаги овқат миқдорига лойиқ енгил ҳаракат қиладилар; хусусан овқатдан кейин ухламоқчи бўлган кишиларга енгил ҳаракат [манфаатлидир]. Руҳий оғир эзилиш, жисмоний оғир ҳаракатлар ҳазмга тўсқинлик қилади.

Қишда сабзаёт каби овқатлиги оз нарсаларни ейилмаслиги, балки кучли овқат бўладиган донлардан ва тўқ тутадиган нарсалардан ейлиши лозим. Ёзда эса бунинг аксини қилмоқ керак. Сўнгра ўша қиш ва ёзга мувофиқ нарсалар блан овқатланганда ортиқча ейишга ўрин қолмайдиган даражада тўйиб емаслик, балки табиатда яна овқатга иштаҳа бор бўлатуриб овқатдан тортинмоқ лозим. У иштаҳанинг қолдиғи эса овқатдан илгариги очлик сезгисидан қолгандир ва оз вақтда йўқ бўлиб кетади. Ҳамда одат бўлган тартибни сақламоғи лозим; овқатларнинг энг ёмони ме'дага оғирлик қилгани, шаробларнинг энг ёмони му'тадилликдан ошиб ме'дани тўлдирганидир. Агар бирон киши ҳаддан ташқари тўйиб овқатланган бўлса иккинчи куни оч турмоғи, иссиқ ва совуқлиги му'тадил бир жойда узоқ вақт ухламоғи керак. Агар шундай уйқу ёрдам бермаса тўхтамай, секин-секин, аммо кўп юрмоғи ва озгина тоза шароб ичмоғи керак. Руфус айтган эди: «ўшандай юришни, айниқса овқатдан кейин юришни мақтар эдим, чунки, бундай юриш кечки овқат учун яхши ўрин тайёрлайди».

Уйқу вақтида дастлаб бироз муддат ўнг томон блан ётиб, кейин чап томон блан, сўнгра яна ўнг томон блан ётиш керак ва шуни билиш керакки, ёпиниб, ёстиқни баланд қўйиб ётиш овқатни ҳазм бўлишига ёрдам беручидир. Хулоса, ётганда органларнинг ҳолати юқори томонга

эмас, қуйи томонга мойил бўлиши керак. Овқатнинг миқдори одат ва қувватга қараб белгиланади. Унинг миқдори қуввати яхши бўлган кишиларда еганда оғир бўлмайдиган, қобирға бошларини чўзмайдиган, қоринни бодлантирмайдиган ва қулдиратмайдиган, ме'дани тўлдириб юбормайдиган, кўнгил айнатмайдиган даражада бўлиши, ҳамда ютоқиш, тушкунлик, зеҳн пастлиги, уйқусизлик ва бир муддатдан кейин кекирганда овқатнинг мазаси келмайдиган миқдорда бўлиши керак. Узоқ муддатдан кейин [кекирикда] овқатнинг мазаси келиб туриши энг ёмон ҳолдир.

Овқатнинг му'тадил даражада ейилганлигига нафас қисишининг, томирларнинг қаттиқ уришининг пайдо бўлмаслиги далил бўлади. Шундай ҳолат ме'данинг кўкрак-қорин пардасини сиқиши сабабли пайдо бўлади. Шу вақтда нафас қисилиб кетма-кет чиқади. Шу блан юракнинг иши кўпайиб томир уриши зўраяди. Чунки, қувватда кучсизланиш йўқдир.

Овқат еганда гавдасида иссиқ ва қизиш бор киши бир йўла кўп емай, балки оз-оз емоғи керак. Токи бир йўла тўйиб ейишдан безгак титроғи каби ҳол пайдо бўлмасинки, кейинидан овқат қиздириши блан кучли иситма каби ҳарорат пайдо бўлади.

91а Старли даражада ҳазми кучсиз киши овқатланиш вақтини кўпайтириб, овқат миқдорини озайтириши керак. Савдо мизожли кишининг гавдаси кўп ҳўлловчи ва оз қиздиручи овқатга муҳтож бўлади. || Сафро мизожли киши ҳўлловчи ва совитучи овқатларга муҳтож бўлади. Қони иссиқ киши озиқлиги оз ва кучсиз, совитучи овқатларга муҳтож бўлади. Қони балғамли [балғам мизож] киши озиқлиги кучсиз, қиздиручи енгил овқатларга муҳтож бўлади.

Овқатларнинг исте'молида тартиб бор, соғлигини сақламоқчи бўлган киши ўша тартибга риоя қилмоғи керак. Суyoқ, тез ҳазм бўлуи овқатни ундан кучли ва қаттиқроқ овқат устига ейишдан сақлансин, бўлмаса кейинги овқат аввалгининг юзига чиқиб ҳазм бўлади, аввалги овқат йўлини тўсиб, ўтар йўл қолмагач, кейингиси сасийди, бузилади, аралашган нарсасини ҳам бузади. Лекин келгусида биз баён қиладиган равишда еса бўлади; шунга ўхшаш силлиқ ва тоядиган овқат еб, дарров кейинидан кучли қаттиқ овқат ейиш дуруст эмас. Кейинги овқати ҳазм бўлмай тойуи овқат блан бирга ичакларга ўтиб кетади. Балиқ каби ва балиқ ўрнида юруи овқатларни кучли бадантарбиядан кейин ейиш керак эмас, (165) агар ейилса ўзи бузилади ва хилтларни ҳам бузади.

Ба'зи кишиларга овқатдан аввал ични қотируи нарса ейиш мумкин. Бундай киши суст ме'дали бўлиб, еган овқати ҳазм бўлгунича турмай, тезда пастга тушиб кетар эди; доимо ме'данинг ҳолини ва мизожини диққат блан кузатиб туриш керак.

Ба'зи кишилар борки, ме'дасида енгил ва тез ҳазм бўлуи овқатлар бузилади, кучли ва ҳазми суст овқатлар ҳазм бўлади. Бундай кишини

олов медали дейилади. Ба'зи киши бунинг тескарисича бўлади. Ҳарбирга ўзининг одатича тадбир қилинади.

Ўлкаларнинг хос табиатлари ва кишилар мизожларининг қиёсидан ташқари хусусиятлари бор; уни эсда яхши сақлансин. Бу ҳақда тажриба қиёсдан устун деб билинади. Ўрганилган овқат бир миқдор зарарли бўлса ҳам ундан кўра яхши ва ортиқ бўлган овқатдан мувофиқроқдир. Ҳарбир жусса ва мизожга мувофиқ ва муносиб овқат бор. Агар у жуссани ё мизожни ўзгартирмоқчи бўлинса у овқатнинг зиддини берилади.

Ба'зи кишига мақтовли яхши овқатлар зарар қилади; у киши ўша овқатларни емасин, ҳамиша ёмон овқатларни еб ҳазм қилиб юручи киши мағрурланмасин, албатта бир неча кунлардан кейин ундай овқатланишдан касал қилучи, ўлдиручи хилтлар туғилади. Гавдасида ёмон хилтлар бор кишига кўп вақт яхши овқатлар ейишга рухсат берилади. Айниқса кучсизлиги сабабли ич кетишни кўтараолмаган кишига [рухсат берилади].

Гавдаси ғовак, хилтлари тез тарқалучи кишининг ҳазм бўлиши тез, ҳўл нарсалар блан овқатланмоғи керак. Яна бу ҳам борки, гавдалар оғир ва турли овқатларни кўтаручан, ички сабабларнинг зарарига берилмайдиган ва сиртқи сабабларнинг зарарли та'сирига берилучанроқдир.

Гўштларни кўп еб меҳнат қилмай ётадиган киши томирдан қон олдириши ҳақида ўйласин; агар совуқ мизожликка мойил бўлса жувор ишнлардан, атрифуллар [каби ҳазм қилдиручи, мураккаб дорилардан], ме'дани, ичакларни ва ичакларга яқин кичик веналарни тозалайдиган нарсалардан исте'мол қилмоғи лозим.

Энг ёмон нарса бир-бирига келишмайдиган овқатларни аралаштиришдир. Ундан кейин овқатланиш вақтини узайтиришдир. Бунда аввалги овқат ҳазм бўлабوشлаганида кейинги овқат бориб қўшилади. Бу аралаш ейилган овқатнинг бўлаклари ҳазм бўлишда бир биринга баробар бўлмайди.

Шунин билмоқ керакки, овқатнинг энг мувофиқроғи лаззатлироғидир. Чунки лаззатли овқатнинг моддаси яхши бўлиб, бошқаручи органларнинг ҳаммаси мизожда бир-бирига тўғри ва соғ бўлганда ме'да ва овқатни тутучи қувват, у лаззатли овқатни тамом ўзига олади. Ме'да ва тутучи қувватнинг ейилган овқатни тамом қабул қилишининг шарти шудир. Агар мизожлари соғлом бўлмай, органлар мизожда бир-бирига қарама-қарши бўлиб, жигар ме'дага табиий қарама-қарши бўлганидан ҳам юқори даражада тесқари бўлса, ме'да овқатга илтифот қилмайди. Жунда лаззатли бўлган овқатнинг зарарларидан бири шуки, уни кўп ейиш мумкин бўлади. Тўйиб ейиш учун энг мувофиқ тартиб бир кун бир марта ва бир кун икки марта — эрталаб ва кечкурун овқатланишдир. Овқатланишда одатга риоя қилмоқ керак, агар бир кунда икки марта ейишни одат қилган киши биргина марта овқатланса ўзи заиф, қув-

ватларининг иши кучсиз бўлиб қолади. Бир кунда икки марта овқатланиш одати бўлиб, ҳазм қуввати кучсизланган киши икки марта овқатланиб, ҳар галги овқат миқдорини озайтирмоғи лозим. Агар одати бир кунда бир марта овқатланиш бўлса-ю, одатига қарши ўлароқ икки марта овқатланса ундай кишида кучсизлик, дангасалик, сустлик пайдо

916 бўлади. || Агар кунда бир марта овқатланишни одат қилган киши ўз одатини бузиб икки марта овқатланабошласа, эрталаб овқатланса кечқурунга бориб кучсизланади, кечқурун овқатланса фойдали бўлмайди, у кишида нордон кекирик, табиатида ноҳушлик, кўнгил айниш, оғиз какралиги, ме'да ўрганмаган овқат тушгани сабабли ич кетиш пайдо бўлади, ҳамда овқатни ҳазм қилаолмаган кишида бўладиган ҳоллар пайдо бўлади. Улар қуйидагилардан иборат: қўрқоқлик, чидамсизлик, ме'дага кириш қисмининг оғриши ва ме'данинг куйиб ачишишидир. У киши ме'дасининг бўшлиги, тиришиб-буришганлиги сабабли мушакларини ва ички органларини осилиб қолган деб гумон қилади, куйдирарли иссиқ сияди ва иссиқ нажас чиқаради. Кўп вақт ўтнинг ме'дага қуйилиши сабабли қўл ва оёқ учларининг совуши пайдо бўлади. Бу ҳол сафро мизожли кишиларда кўпроқ бўлади. Шунга ўхшаш гавдаси сафроли бўлмай, фақат ме'даси сафроли кишиларда ҳам бўлади. У кишининг уйқуси бузилади ва безовта бўлади.

Ме'даларида кўп сафро тўпланиб қолган кишилар овқатни бўлиб-бўлиб ейишга, тез-тез овқатланишга, ҳаммомдан илгари ейишга муҳтож бўладилар. Аммо булардан бошқа кишиларнинг бадантарбия қилмоқлари, кейин овқатланмоқлари, ҳаммомдан илгари овқат емасликлари лозим. Бадантарбиядан аввал бирор нарса емакка муҳтож бўлган киши ёлғизгина нонни, ҳаракатга киришидан илгари ҳазм бўларли миқдорда есин.

Овқатдан аввалги бадантарбия ҳаракатининг кучсиз бўлмаслиги зарур бўлгани каби овқатдан кейинги ҳаракатнинг (166) енгил ва мулойим бўлиши зарур.

Аччиқ ва нордон нарсаларга мойил, ширин ва ёғлиқ нарсаларни севмовчи иштаҳани тузатиш учун и с к а н ж у б и н ичиш блан, балиқ устига турп каби нарса ейиш орқали қусишдан кўра тузукроқ тадбир йўқдир.

Семиз кишининг ҳаммомдан чиққан замон овқатланмаслиги, балки сабр қилиб енгилгина ухлаши керак. Ундай кишиларнинг кунига биргина марта овқатланишлари яхшироқдир.

Ме'да тўларли даражада тўйиб еб ухлаш яхши эмас. Овқатлангач қаттиқ ва қўпол ҳаракат қилишдан сақланилсин, [акс ҳолда] овқат ҳазм бўлмай ўтиб, ёки сирғониб кетади, ёки чайқалиш блан мизож бузилади. Овқат устига кўп сув ичилмасин. Чунки сув овқат блан ме'да танасининг орасини ажратади, овқатни ме'данинг тепасига чиқаради, балки

овқат ме'дадан тушгунича сув ичишни тўхтатиб турсин. Ме'дадан овқатнинг тушганлигига қорин тепаларини енгиллаши далил беради. Агар ташналик у кишини сув ичишга мажбур қилса озпина совуқ сув симирсин, қанчалик сув совуқроқ бўлса, ташналикни қондиручанроқ бўлади. Совуқ сувнинг озгинаси ҳам етарлидир. Шу миқдор совуқ сув ме'дани кенгайтиради ва тинчитади. Хулоса: овқатни еб бўлиб овқат ҳазмига фойда қиларли миқдорда совуқ сув ичса мумкин. Аммо овқат еб туриб ичиш мумкин эмас. Ташналикка чидаш, ташналик блан ухлаш совуқ мизожли ва ҳўл мизожли кишиларга фойдали бўлиб, иссиқ мизожли ва сафро мизожли кишиларга зарарлидир. Очликка сабр қилиш ҳам шундайдир.

Сафро мизожли кишиларда очликка сабр қилиш сабабли сафронинг ме'дага қуйилиш ҳолати пайдо бўлиб, шу вақтда овқат есалар овқатлари бузилади. Уларнинг уйқуларида, уйғоқликларида биз сўзлаб ўтган овқати ҳазм бўлмайдиган кишиларда пайдо бўладиган ҳолатлар вужудга келади, овқатга иштаҳалари ҳам бузилади. Шундай вақтда ични суриб табиатни юмшатадиган олхўри, ёки бироз Миср толининг шираси каби ўзи енгил ва безовта қилмовчи нарса ичмак лозим. Энди, иштаҳа пайдо бўлгач, овқат ейилмоғи керак. Яна шуни айтиш керакки, гавдаларида табиий ҳўллик бўлган кишиларнинг овқатлари тез ҳазм бўлиб хиллари тез тарқалади, қуруқ гавдали кишилар каби очликка сабр қилолмайдилар, лекин органларнинг моддасидаги ҳўлликдан бошқа тоза ва табиатлари уни мукаммал овқатга айлантираоладиган ҳўллик блан тўлиқ бўлганларидагина очликка сабр қилаоладилар.

Овқат устига шароб ичиш энг зарарли нарсалардандир. Чунки шароб тез ҳазм бўлуши ва тез ўтучидир. У овқатни ҳам ҳазм бўлмаган ҳолда ўтказиб юборади, йўллар тўсилиши ва овқат чириш касалликларини пайдо қилади. [Овқат устидан] ширинликларни ейиш тиқилиш касаллигини тез олиб келади. Чунки, [одам] табиати уни ҳазмдан илгари ўзига тортади. Йўллар тўсилиши кўп касалликларга, шу жумладан истисқо касаллига учратади. Ҳаво ва сувнинг қуюқлашуви, айниқса ёз фаслида, ме'дадаги овқатни бузучи нарсалардандир. Лекин овқат устидан [сув] аралаштирилган бир коса шароб, ёки ичига уд ўсимлиги ва мастаки солиб қайнатилган сув ичилса зарари йўқ.

Ички органлари кучли иссиқликда бўлган киши оғир овқат еганда кўпинча еган овқати ме'дани, ме'да атрофини кенгайтиручи елга айланади || ва у ҳолатдан қутиладиган касаллик пайдо бўлади.

92a

Ме'даси бўш киши енгил овқат еса, ме'даси уни ўзига олади. Агар кейинидан дарров оғир овқат еса, ме'даси уни ҳазм қилмайди, овқати бузилади, лекин иккисини ўртасида бирқадар фурсат ўтказиб еса мумкин. Енгил ва оғир овқатни бирдан кейин бирини ейишга тўғри келганда, оғир овқатни аввал оз-оз еб, кейин енгилни ейиш керак. Шундай қилганда ме'да албатта енгил овқатдан тортинмайди.

Киши агар жуда тўйиб овқат еса, ё ме'дасидагини бирор ҳаракат қўзғатса, ёки ташна бўлиб бирор нарса ичиш у кишини бетинч қилса, тезлик блан қуссин. Агар қусиш вақти ўтса, ёки мумкин бўлмаса, оз-оз иссиқ сув ичмаги керакки, ме'дадаги тўлиқликни пастга туширади ва мудроқ келтиради, шу вақтда ётиб тилаганича ухласин. Агар бу тадбир уни қондирмаса, ёки муяссар бўлмаса ўйлаб кўрсин, табиати ўша керагидан ортиқ еган овқатининг чиқиндиларини чиқараолса жуда яхши, бўлмаса ични енгил сурадиган нарсалар блан табиатига ёрдам берсин. Агар у киши иссиқ мизожли бўлса, а т р и ф у л каби ва бироз а н б а р мураббоси қўшилган ични юргизадиган г у л а н ж у б и н каби нарсалар блан табиатга ёрдам бериши керак. Агар у киши совуқ мизожли бўлса, к а м м у н и й, ш а ҳ р и ё р о н и й, т а м р и й каби мураккаб даволар китобида эслатилган дорилар блан табиатига ёрдам бериши керак. Гавданинг ичимликлар блан тўлиқ бўлиши овқат блан тўлиқ бўлишидан яхшироқдир. Ана шундай кўп овқат устидан уч дона нўхат вазнида с а б у р исте'мол қилиш фойдали тадбирлардандир, ёки ярим дирҳам вазнида с а б у р, ярим дирҳам вазнида сақич ва бир данак вазнида бура исте'мол қилиш ҳам манфаатли тадбирдир. Икки дона, ёки уч дона нўхат вазнида терпентин сақичи исте'мол қилиш осон ва енгил тадбирлардандир. Кўпинча ўша миқдордаги терпентин сақичи блан ўзи баробарида, ёки камроқ бура қўшиб ис'темол қилинади, бироз девпечакни шароб блан қўшиб исте'мол қилиш жуда мақтарли нарсалардандир. Агар шу баён қилинган нарсаларнинг биронтасини ҳам [касал] кўтараолмаса узоқ уйқуга кириб бир кун овқатланмаслиги керак. (167) Агар шу кейинги тадбир блан енгиланса ҳаммомга тушади ва енгил овқат ейди. Агар шунча тадбирлар блан ҳам табиати юришиб кетмаса, оғирлашса, керишиб ланж бўлса, билгинки, томирлари ортиқча хилтлар блан тўлиқдир. Чунки жуда кўп ейилган овқат ме'дада ҳазм бўлса ҳам томирларда ҳазм бўлиши сийрак учрайди, балки томирларда етилмай қолади, томирларни кенгайтиради ва ба'зан уларни ёриб юборади, ланжлик, эснаш ва керишишни келтиради. Шундай вақтда томирлардаги ортиқча хилтларни сурадиган нарса блан даволансин. Агар у томирларда етилмаган овқат ланжлик ва эснашларни пайдо қилмай, балки фақат оғирликлар ва чарчашларнигина пайдо қилса, у киши бир муддат ором олсин. Кейин тубанда биз эслатадиган нарса блан чарчашнинг турига қараб даво қилсин.

Узоқ ёшга борган кишининг гавдаси йигитлик маҳалида ейдиган овқатиниқабул қилмайди. Энди йигитлигида ейдиган миқдорида еса, овқати ортиқча хилтларга айланади, шу сабабли йигитлигидаги миқдорда емасин, балки камроқ есин. Оғир овқатга одат қилгандан кейин енгил овқатга ўтилса, оғир овқатнинг гавдадан ўтар йўллари бир миқдор ҳаво ишғол қилади, чунки енгил [овқат] у ўринларни ишғол қилаолмайди, яна оғир овқатга қайтар экан тиқилиш касали пайдо бўлади.

Иссиқлик овқатларнинг зараридан *и с к а н ж у б и н* блан, хусусан дориворлар аралаштирилган *и с к а н ж у б и н* блан даволанади. *И с к а н ж у б и н* агар шакар блан тайёрланган бўлса доривор аралаштирилгани энг манфаатли турларидандир. Агар асал блан тайёрланган бўлса оддий *и с к а н ж у б и н* кифоя қилади.

Совуқлик овқатлар кейинидан асал сувини, асал шаробини, *к а м м у н и й* [мураккаб дори]ни исте'мол қилади.

Оғир овқат еган киши иссиқ мизожли бўлса, овқат кейинидан кучли хушбўй нарса солинган *и с к а н ж у б и н* исте'мол қилади. Совуқ мизожли бўлса, бироз *ф а л о ф и л и й* ва *ф у д а н а ж и й* [мураккиб дори-лар] исте'мол қилади.

Енгил овқатлар соғлиқни кўпроқ сақловчи бўлиб қувватга ва гавда пишиқлигига ёрдами камроқдир. Оғир овқат унинг аксидир. Гавдани пишиқ қилишга ва шу сабабли каймуси кучли овқатларга муҳтож бўлган киши қорнини жуда очириб, оғир овқатлардан ҳазм бўлсин учун оз-оз ейиши керак.

Бадантарбия қилучилар ва кўп машаққатли ишларни бажаручилар оғир овқатларни осон кўтарадилар. Қаттиқ ва чуқур ухлаш оғир овқатларни ҳазм қилишларига ёрдам беручи нарсалардандир. Лекин кўп терлашлари ва гавдаларидан кўп нарсаларни тарқалиши сабабли жигарлари ҳали ҳазм бўлмаган овқатни тортиб олиб умрларининг охирида, ёки аввалида ўлдиручи касалликка тайёрлайди; айниқса улар уйқулари сабабли бўладиган ҳазмлари блан мағрурланадилар. Уйқулари эса кетма-кет уйқусизлик [касаллиги] сабабидан айниқса қартайганларида йўқ бўлиб кетади.

Ҳўл мевалар ёзда меҳнат ва бадантарбия қилучи сафро мизожли кишиларга ёқади. Уни овқатдан аввал ейилиши керак. Ҳўл мевалар ўрик, тут, қовун, шафтоли, олхўрига ўхшаш нарсалардир. Агар у кишилар ҳўл мевалардан бошқа нарса блан тадбир қилсалар яхшироқдир. Чунки, қонни сув блан тўлдиручи ҳарбир нарса ейилган вақтнинг ўзида кўпинча фойда қилса ҳам, гавдада ҳўл меваларнинг сиқиб олинган суви ташқарида қайнаганидек қайнайди || қонни бузилишга тайёрлайди. Таррак, бодирингга ўхшаш қонни етилмаган хилт блан тўлдиручи нарсалар ҳам дарҳол фойда қилгандек бўлса ҳам ҳўл меваларнинг ишини қилади. Шунинг учун ўша овқатларни кўп исте'мол қилучилар еган вақтларида совусалар ҳам [кейин] иситмага учрайдилар.

Билгинки, сувли хилт тарқалмай томирларда қолган вақтларда кўпинча йирингга айланади. Ҳўл меваларни кўп еючи кишилар ўша сувли хилтларнинг тўпланишидан илгари бадантарбия қилсалар, балки ҳўл меваларни еганлари ҳамона бадантарбияга машғул бўлсалар шу вақтда у сувли хилтлар албатта тарқалади, зарарланиш ҳам кам бўлади. Яна билгинки, қоннинг ичига етилмаган балғам ёки сув моддаси тушса қоннинг гавдага

ёпишишига тўсқинлик қилади. Натижада гавданинг овқати камаяди. Ҳўл мева еючиларнинг уни егандан кейин юрмаклари, кейин овқат ёмоқлари яхшидир, шундай қилинганда ҳўл мева чиқиндининг чиқишига ёрдам беради. Сувлик хилтни, қуюқ ва ёпишқоқ хилтни ва сафрони туғдирадиган овқатлар иситмаларни туғдирадилар. Чунки сувлик хилт қонни бузади, қуюқ ва ёпишқоқ хилт [гавдадаги] юрар ва ўтар йўллارни беркитади, сафролик хилт гавдани қиздиради ва у овқатлардан туғилган қон тез ва ўткир бўлади.

Аччиқ сабзавотларнинг қишда фойдаси кўпайгани каби ширинларининг ёзда фойдаси кўп бўлади. Ёмон овқатларга кун қолган киши ейиш навбатини озайтирсин, кетма-кет емасин, уларга зид яхши нарсаларни аралаштирсин.

Ширин нарса ёб тинчсизланган киши ширин нарса устидан сирка, анор суви, сирка и с к а н ж у б и н и, биҳи ва биҳига ўхшаш нарсанинг и с к а н ж у б и н и каби нордон нарса ичсин ва ичини бўшатсин. Нордон нарса ёб тинчсизланган киши унинг устидан асал, эски шароб истеъмол қилсин. Бу тадбирлар тинчсиз қилган нарсанинг етилишидан ва ҳазм бўлишидан бурун бўлмоғи керак. Шунингдек, ёғлик нарса ёб тинчсизланган киши ш о ҳ б а л л у т [каштан], мирта уруғи, шом (168) х у р н у б и, н а б а қ, дўлана каби нордон нарса, ш о м з а н ж а б и л и г а ўхшаш тахир нарса ва бошқа дориворлар, саримсоқ, пиёз каби мазаси ўткир нарсалар блан даволансин; ва аксинча.

Гавда хилтлари ёмон ва суюқ бўлган кишига яхши овқат берилади. Гавда хилтларининг тарқалиши осон бўлган кишиларга ҳўл, тез ҳазм бўладиган овқат берилади.

Жолинус, ҳўл овқат ҳарбир кайфиятдан бегона: гўё мазасиз, ширин эмас, аччиқ эмас, нордон эмас, ўткир эмас, шўр эмас ва буриштиручи ҳам эмас дейди.

Хом семиз гавда, пишиқ гавдадан кўра оғир овқатни кўтаручан бўлади.

Қуруқ овқатларни кўп истеъмол қилиш кучни камайтиради, рангни бузади, ични қуритади. Ёғлик нарсани кўп ейиш кишини ланж қилади, иштаҳани кетказди. Совуқлик овқатларни кўп ейиш ланж қилади, бўшаштиради. Нордонни кўп ейиш кишини қаритади. Шунга ўхшаш мазаси ўткир ва шўр нарсани кўп ейиш медага зарар қилади. Шўр нарса кўзга зарар қилади.

Ёғлик ва табиатга мувофиқ овқатни ёб кейинидан ёмон овқат ейилса аввалгини бузади. Ёпишқоқ овқатнинг тушиши сустроқ бўлади, пўсти блан ейилган бодринг, пўсти артиб ейилган бодрингдан кўра тезроқ тушади. Шунингдек, кепаклик нон кепаксиз нондан кўра тезроқ тушади.

Оғир меҳнат қилучи киши енгил овқат ёб, сўнгра, қорни очгандан кейин, ширгуринчга ўхшаш оғир овқат еса овқати қонни ўткир қилади,

қонни қўзғатади, яқинда томирдан қон олдирган бўлса ҳам яна олдиришга муҳтож қилади. Сергазаб кишининг ҳоли ўша оғир меҳнат қилучи кишининг ҳоли кабидир. Билгинки, ширин овқатни, егилишидан ва ҳазм бўлишидан илгари [киши табиати] ўзига тортади. У ҳазм бўлмаган овқат қонни бузади.

Овқатларнинг бир-бирларига қўшилишлари блан та'сирлари ўзгаради: Ҳиндистон аҳолисининг тажрибали кишилари ва бошқалар: «сугни нордон нарсалар блан қўшиб исте'мол қилинмасин ҳамда балиқни сут блан ейилмасин, булар мохов каби узоқ тузалмайдиган касалликларни келтиради, шунингдек, қатиқни пишлоқ блан, қушларнинг гўштлари блан ейилмасин, ширгуринч устидан толқон ейилмасин, мис идишда сақланган ўсимлик мойини, ҳайвон ёғини овқатларда ишлатилмасин, юмшоқ ўтнинг чўғида пиширилган кабобни ейилмасин», деганлар.

Бир-бирига келишмаган овқатлар икки сабабдан зарар қилади. Бири ҳазмда ўзаро келишмаслиги, ҳазм бўлудининг ҳазм бўлмовчига қаршилиги. || Иккинчиси эса турли овқатларни ейилганда бир мўлжалда 93a ейилгандан кўра кўпроқ ейилиши. Ҳақиқатда ҳам қадимги замонда бадан-тарбияга аҳамият берган кишилар турли овқатларни аралаш қилиб емаганлар, у вақтда уларнинг эрталабки овқатлари гўшт, кечки овқатлари нон бўлган.

Ёзда овқат ейишнинг энг яхши вақти ҳавонинг салқин чоғидир.

Очликка чидаб туриш кўп вақт ме'дани ёмон зардобга тўлғизади.

Билгинки, кабоб ҳазм бўлса энг кучли овқат бўлиб, пастга тушиши суут ва йўғон ичакда узоқ қолучидир. Шўрва яхши овқат бўлиб, пиёзли бўлса ичдан елни қувлайди. Агар пиёзсиз бўлса елни қўзғатади.

Ба'зи кишилар кабоб қилинган калла гўшти устидан узум ейиш яхши бўлади деб гумон қилади, ҳақиқат улар ўйлаганича эмас, балки бу жуда ёмондир. Калла кабоби устидан бўза ичиш ҳам шундай ёмон, балки унинг устига турпсиз анор донасини емак керак.

Билгинки, бедананинг гўшти ични боғловчи қуруқ мизожли овқатдир. Товуқ жўжаларининг гўшти ични юргизучи ҳўл мизожлидир. Товуқ кабобининг яхшиси улоқ қорнида, ёки қўзичоқ қорнида кабоб қилинганидирки, у ўз сувини сақлайди.

Билгинки, товуқ жўжаларининг шўрваси товуқ шўрвасидан кўра кўпроқ тезлик блан хилтга айланучидир, лекин товуқ шўрваси кучли овқатдир. Улоқнинг яхна гўшти буғи тўхтаганлиги сабабдан яхши овқат бўлади. Қўзичоқ гўштини иссиқ ҳолида ейилса, иссиқ блан эриб ҳиди кўтарилганлиги сабабли яхши овқат бўлади. Иссиқ мизожли кишилар сўк ошини за'фаронсиз исте'мол қилмоқлари, совуқ мизожли кишиларнинг эса за'фарон блан исте'мол қилмоқлари лозим.

Ф о л у з а ж каби шакар блан тайёрланган ҳалволар ёмон овқат ҳисобланади. Чунки йўлларда тиқилиш пайдо қилади ва ташна қилади.

Билгинки, нон ҳазм бўлмаса зарари кўпдир, ҳазм бўлмаган гўштнинг зарари ундан камроқдир. Биз айтган нарсанинг ўхшашларини шунга қиёс қил.

Саккизинчи фасл. Сув ва ичимликларнинг тадбири ҳақида

Му'тадил мизожли [одамлар]га энг ёқадиган сувнинг совуқлиги ўртача бўлсин, ёки ташқаридан муз блан совутилган сув бўлсин! Ичига муз солиб совутилган сув бўлмасин. Сувнинг ичига хоҳ яхши, хоҳ ёмон муз солиб совутиш зарарлидир. Музнинг сувда эригани нервларга, нафас органларига ва (169) умуман ички органларга зарар қилади. Ичига муз солиб совутилган сувни қони жуда кўп бўлган кишилардан бошқалар кўтараолмайди. Бу кишиларга ўша сув дарҳол зарар қилмаса ҳам, бирнеча вақт ўтиши блан ва ёши улғайиши блан зарар қилади. Тажриба эгалари: «қудуқ суви блан ариқ сувини бир-бирини кетидан ичилмасин, лекин бири сингиб кетгандан кейин ичилса мумкин» — дейдилар. Сувни танлашга ва ёмон сувни тузатишга йўл кўрсатдик. Сирка блан аралаштириш ёмон сувни тузатади.

Билгинки, наҳорга совуқ сув ичиш бадантарбиядан кейин, ҳаммомга тушгандан кейин, айниқса оч қорин блан ҳаммомга тушгандан кейин, шунингдек, кечаси маст кишиларда ва мастликдан қийналган кишиларда пайдо бўладиган ёлғондаки ташналикда совуқ сув ичиш, ҳамда табиат овқатнинг ҳазми блан овара бўлиб турган вақтда сув ичиш зарарлидир. Балки, агар ичмасликнинг иложи бўлмаса, совуқ ҳаво блан ва совуқ сувга оғзини чайқаш блан кифояланмоқ керак. Агар булар блан қаноатланмаса оғзи тор кўзадан сув ичмак керакки, кайфи бор кишилар кўпинча шундай кўзадан сув ичиш блан манфаатланади ва кўпинча у кишиларга наҳорга ичилган совуқ сув зарар қилмайди.

Наҳорга сув ичмай сабр қилаолмаган, айниқса бадантарбиядан кейин сабр қилаолмаган киши наҳорга совуқ сув ичишдан аввал иссиқ сув блан аралаштирилган шароб ичсин; ҳамда ёлғон ташналикка учраган киши билсинки, уйқу ва ташналикка сабр қилиш ёлғон ташналикни тўхтатади. Чунки, ухлаганда табиат ташна қилучи моддани тарқатади, айниқса ташналикка чидаб уйқуга кирса. Етилтиручи табиатни ташналикка чидайолмай сув ичиш блан сўндирилса ташна қилучи хилт ўз ўрнида қолганидан ташналик яна пайдо бўлади. Айниқса ёлғон ташналикка учраган киши кетма-кет оғиз тўлғизиб сув ичмаслиги, балки биргина марта симириб ичиши керак. Жуда совуқ бўлган сувни ичиш энг ёмон ишдир. Агар жуда совуқ бўлган сувни ичмаслик мумкин бўлмаса старли даражадаги овқатдан кейин ичиш керак. Илиқ сув кўнгилни айнатади. Овқат устидан иссиқ сувни ичилса ме'дани суст қилади. Агар гоҳо ичилса ме'дани ювади ва ични юмшатади. Оқ суюқ шароб иссиқ мизожли кишиларга мувофиқроқдир. У шароб бошни оғритмайди, балки ба'зан

ҳўллаб ме'данинг яллиғлашидан вужудга келган бош оғриғини енгиллатади. Қоқ нон блан, ё нон блан ичилган жуда тинитилган ҳарбир шароб оқ суюқ шароб ўрнини босади, || айниқса ичишдан икки соат аввал сув 936 аралаштириб қўйилса.

Қуюқ ширин шароб семиришни ва қувватли бўлишни тилаган кишига мувофиқроқдир. Броқ гавданинг йўллари бекитишдан эҳтиёт бўлиш керак. Эски қизил шароб совуқ балғам мизожли кишига мувофиқроқдир. Ҳарбир овқат устидан шароб ичиш баён қилганимизга кўра бирон касалликни туғдиргани учун, ёмондир, овқат ҳазм бўлгандан, сингигандан кейингина ичиш мумкиндир. Каймуси ёмон овқат устидан, уни еб турганда ва ҳазм бўлгандан кейин шароб ичиш ярамайди. Чунки, шароб ёмон каймусни гавданинг энг узоқ жойларига тарқатади. Шунингдек, ҳўл мевалар устидан, айниқса қовун устидан шароб ичиш ярамайди. Шароб ичабошлаганда катта қадаҳдан кўра кичик қадаҳда ичиш яхшироқдир. Агар овқат устидан шароб ичилса, икки ёки уч қадаҳ ичишга одатланган кишига зарар қилмайди. Шунингдек, томиридан қон олдирган соғлом кишига ҳам зарар қилмайди. Шароб сафроси кўпайган кишиларга сафроларини сийдик орқали чиқариши блан, ҳўллиги кўпайган кишиларга ҳўлликларини етилтириши блан фойда қилади. Шаробнинг нақадар ҳушбўйлиги кўпайиб, тиниқлиги ортса, мазаси яхши бўлса, ўша энг мувофиғидир. Шароб овқатни гавданинг ҳаммасига яхши ўтказучидир. Шароб балғамни кесади, тарқатади, сийдик ва бошқа восита блан сафрони гавдадан чиқаради, қора ўтни сирғонтиради, уни осонлик блан гавдадан чиқаради, унинг зарарли та'сирини қайтаради. Қўйилган нарсаларни суйилтиради, гавдани ёқмайдиган ёт қиздириш блан қиздирмайди. Шаробнинг турларини яқинда ўз жойида эслатамиз.

Мияси кучли киши тезда маст бўлмайди. Кўтарилган ёмон буғларни мияси қабул қилмайди, шаробдан унинг миясига фақат ёқимли иссиқ етишади, шароб мияси кучли кишининг зеҳнини шундай равшан қиладики, бошқа кишиларнинг зеҳнлари унинг зеҳни каби равшан бўлаолмайди. Мияси кучсиз киши тез маст бўлади. Қўкраги кучсиз бўлиб, қишда нафаси сиқадиган киши шароб турларининг қайбиридан бўлмасин кўп ичаолмайди. Шаробни кўп ичмоқчи бўлган киши овқатни тўйиб емасин, овқатига сингдирадиган бирон нарсани солсин. Агар овқатдан ва шаробдан тўлиқлик пайдо бўлса, қусиб ташлаб, асал солинган сув ичсин, кейин яна қуссин, кейин оғзини сирка ва асалли сув блан, юзини совуқ сув блан ювсин. Шаробдан гавда қизиши, жигар қизиши блан қийналган киши овқатига узум ғўраси ва унга ўхшаш нарса солсин ва шаробдан кейин тотадигани анор суви ва лимон суви бўлсин. Шаробдан бош оғриши блан қийналган киши шаробни оз ичиши, ичадиган шаробининг [сув] аралаштирилган ва жуда тинитилган бўлиши керак; шаробдан кейин биҳи каби нарсани ейиши керак. (170) Агар шаробдан кейин ме'дасида иссиқ-

лик пайдо бўлиб қийналса, мирта дарахтининг қовурилган донини есин! Бироз кофур таблеткаларидан, буриштиручи нарсадан ва нордон нарсадан шимсин! Ме'дасида [совуқлик] бўлиб қийналса, саломалик ўти блан, қалампир блан, лимон пўсти есин!

Билгинки, эски шароб дори жумласидан бўлиб, овқат эмасдир. Янги шароб жигарга зарар қилади, еллантириши ва ични суриши жиҳатидан жигарнинг қўзғалишига сабаб бўлади. Яна билгинки, шаробнинг энг яхшиси эски ва янгилиги ўртача, тиниқ, нимранг қизғиш, хушбўй, мазаси му'тадил — нордон эмас, чучук эмас, ўртача бўлгандир. Ювилган деб шуҳратланган яхши шароб мана шундай тайёрланади: уч бўлак сиқиб олинган шарбатни бир бўлак сув блан қўшиб учдан бири кетгунича қайнатилади.

Шаробдан [медаси] куйган киши шаробдан кейин анор суви, совуқ сув ва эрталаб а ф с а н т и н шароби симирсин, ҳамда бироз овқат тотиниб ҳаммомга тушсин.

Билгинки, сув аралаштирилган шароб ме'дани суслантириб ҳўл мизожли қилади. Сувли хилтларни гавдага ўтказганлигидан ташналикни тез босади, лекин сув аралаштирилган шароб терини тоза, нафсоний қувватларни мустаҳкам қилади.

Ақлли киши наҳорга шароб ичишдан сақлансин. Ҳўл мизожли киши органлари тамом сувланишидан аввал ёки қаттиқ ҳаракатдан кейин шароб ичишдан сақлансинки, бу икки ҳолатда шароб ичиш мия ва нервга зарарли бўлиб, кишини тиришиш касалига, ақлдан озишга ёки бирон касалга, ёки ортиқча иссиққа йўлиқтиради.

Кетма-кет маст бўлиш жуда ёмондирки, жигарнинг ва миянинг мизожини бузади, нервни кучсиз қилади. Нерв касалликларини, сакта касалини ва тўсатдан ўлишни келтиради.

94а Шаробни || кўплаб ичилса, ба'зи кишиларнинг ме'дасида ёмон саф-рога ва ба'зи кишиларнинг ме'дасида ўткир сиркага айланади; иккисининг ҳам зарари каттадир.

Табибларнинг ба'зиси шундай фикр берди: «мастлик ойда бир марта ёки икки марта бўлса нафсоний қувватларни енгиллатиши, роҳатлантириши блан, сийдириш, терлатиш блан оргиқча хилтларни, айниқса ме'дадан тарқатиш блан фойда қилади».

Ма'лум бўлсинки, шаробнинг зарари кўпроқ мияга бўлади; мияси кучсиз киши шаробни озгина ичсин, ҳамда сув аралаштириб ичсин. Шаробдан ичи тўлиб кетган киши, агар осонлик блан бўлса, тезгина қуссин. Агар осонлик блан қусолмаса, сувнинг ёлғиз ўзини, ёки асал аралаштириб кўп ичсин, қусгандан кейин ҳаммомга тушиб иссиқхонада ўтирсин ва гавдасини кўп ёғ блан ишқасин, кейин ухласин.

Балоғатга етмаган болаларнинг шароб ичишлари ёнаятган кучсиз ўтиннинг алангасига аланга қўшиш кабидир; қари кишига кўтараоладн-

ган миқдорда шароб бер! Йигитларга шароб ичиришда му'тадил даражани тут! Йигитларга эски шаробни анор суви блан ёки совуқ сув блан аралаштириб ичирмак яхшироқдир; {шундай қилинганда} зарардан узоқ бўлади, йигитларнинг мизожлари куймайди. Ҳавоси совуқ ўлкаларда киши шароб ичишни кўтараолади. Иссиқ жойларда кўтараолмайди.

Жуда тўйиб шароб ичишни тилаган киши овқатни жуда тўйиб емасин, ширин нарса ҳам емасин, балки жўжа гўшти каби енгил гўшт ва енгил дон солиб пиширилган ёғлиқ оқ шўрвадан озгина ичсин, шўрвада ивигилган ёғлиқ нондан, тўғралган ёғлиқ гўшдан ўртача миқдорда есин, чарчатадиган меҳнат қилмасин; шаробдан кейин тузли бодом мағизи ва тузли ясмиқ блан, ковил блан тотинсин! Агар карамдан тайёрланган овқат, намакобли зайтун еса фойда қилади, кўпроқ шароб ичишга ёрдам беради. Шунингдек, боғ карамининг уруғи, зира, қуруқ сузоб, қора туз, чўл ялпиз, жувана каби гавдада ичилган шароб бугини қуритучи нарсаларни исте'мол қилса, фойда қилади, ва шаробни кўпроқ ичишга ёрдам беради. Ёғлиқ, ширалик, ёпишқоқ ва ёпиштириш қувватига эга бўлган овқатлар ба'зан буғларни қуюқлаштириб маст бўлишни йўқ қилади, ундай овқатлар сингишининг сустлиги сабабли кўп шаробни қабул қилдирмайди.

Тезда маст бўлишлик миянинг кучсизлигидан, ёки миядаги хилларнинг кўплигидан, шаробнинг кучлилигидан, овқатнинг озлигидан, овқат режими ва унга боғлиқ бўлган нарсаларнинг ярамаслигидан бўлади. Миянинг кучсизлигидан бўладиган тез маст бўлишнинг иложи эскирган тумовдаги иложлардир; у эса суриладиган даволардан бўлиб ўша тумов бобида эслатилди. Мияси кучсиз киши шаробни оз ичсин!

Секинроқ маст бўлишни та'мин қиладиган ичимликлар

Оқ карам сувидан бир ҳисса, аччиқ анор сувидан бир ҳисса, сиркадан ярим ҳисса олиниб кўп қайнатилади ва шаробдан илгари бир уқия ичилади. Яна туздан, сузобдан, қора зирадан олиниб (171) уларнинг қоришмасидан думолоқ ҳаб қилиниб қуритилади ва кетма-кет бир дондан еб турилади. Яна боғ карамининг уруғидан, зирадан, аччиқ — пўсти артилган бодомдан, чўл ялпиздан афсантиндан, қора туздан, жувонадан, қуруқ сузобдан олинади. Бу таркибнинг иситишидан қўрқмаган киши совуқ сув блан икки дирҳам вазнида ичади. Маст кишига уч марта кетма-кет сув ва сирка ичириш, ёки қуртова, қатиқ ичириш мастликни тарқатадиган нарсадандир. Кофур ва сандал чўпини ҳидлаш блан [ҳам мастлик] тарқалади. Ёки маст кишининг бошига совутучи, қайтаручи, масалан, ароқ сиркаси блан аралаштирилган гул мойини қуйилса мастлик тарқалади.

Хуморнинг иложини хусусий касалликлар бобида эслатамиз. Безарар ва тез маст бўлишни тилаган киши шаробда йўсун ёки ҳинд уди ёғочини ивитиб ичади.

Бирор органнинг оғриғини енгиллатиш учун қаттиқ маст бўлишга муҳтож бўлган киши шаробга мастак ўтининг сувини солиб ичади, ёки шох тараждан, афюндан, бангидевонадан баробар-ярим дирҳам вазнида олиб мускат ёнғогидан, сиркадан ҳам уд ёғочидан бир қиротдан олади ва бу таркибдан керакли миқдорда шаробга солиб ичади, ёки қора бангидевонани, ябрух пўстларини сув қизорғунича сувда қайратиб ва шаробга аралаштириб ичилади.

Тўққизинчи фасл. Уйқу ва уйғоқлик ҳақида

Табиий уйқунинг ва узоқ оғир уйқунинг ҳар иккисининг қарама-қаршиси бўлган уйғоқлик ва уйқусизликнинг сабаби ҳақида, уйқу ва уйғоқликнинг ҳарбирини жалб қилишда, улар қийинчилик туғдирганида, нима чора қилиниши лозимлиги ҳақида, ҳамда уларнинг ҳарбири нимага да-
946 лил бўлиши ва бошқа нарсалар ҳақида || ўз ўрнида сўзланди. Яна яқин орада айрим касалликлар китобида сўзланади.

Аммо бу ерда айтилажак сўз шуки, му'тадил уйқу табиий қувватга ўз ишларини ишлашга имконият беручи нафсоний қувватни роҳатлантиручи ва унинг жавҳарини кўпайтиручидир; ҳатто бўшаштириши сабабли ҳарқандай руҳнинг ҳам тарқалишини тўхтатувчидир. Шунинг учун овқатни айтилган ҳазм йўлларининг ҳаммаси блан ҳазм қилади. Турли тарқалишлар сабабли пайдо бўлган кучсизликка табиий уйқу блан илож қилинади. Кучсизлик чарчашдан, жинсий алоқадан, ғазабланишдан ва буларга ўхшашлардан пайдо бўлса ҳам уйқу блан илож қилинади.

Му'тадил уйқу миқдор ва кайфиятда му'тадил бўлган хилтларга учрашиб қолса, органларни ҳўлловчи ва қиздиручи бўлиб, қари кишилар учун жуда манфаатлидир. Му'тадил уйқу қариларнинг ҳўлликларини сақлайди ва қайтаради. Шунинг учун Жолинус ўзининг ҳар кеча дориворлар блан хушбўй қилинган сутчўп исте'мол қилишни, сутчўпни исте'мол қилиши ухлатсин учун, дориворларни қўшиши унинг совуқлигини йўқотиш учун эканлигини эслатиб: «мен бу кунларда уйқуга муҳтожман, я'ни бу кун ман қартайган киши, уйқунинг ҳўллик бериши менга фойда қилади» деб айтган. Уйқуси келмайдиган кишига сутчўп исте'мол қилиш яхши тадбирдир. Агар уйқудан аввал ейилган овқат ҳазм бўлгандан кейин ҳаммомга тушиб бошидан иссиқ сувни кўп қуйса, албатта шундай тадбир ухлаш учун яхши ёрдамчидир. Бундан кўра кучлироқ тадбирни даволаш бобида баён қиламиз.

Соғлом кишилар уйқуга яхши э'тибор беришлари зарур. Уйқудан ўз вақтида му'тадил даражада фойдалансинлар, керагидан ортиқ ухламасинлар, уйқусизликнинг мияларига ва ҳамма қувватларига зарар қилишидан сақлансинлар! Қўп вақт бўладики, ма'лум бир кишини беҳуш бўлишидан, қувватини тушиб кетишидан қўрқиб ухламаслик таклиф қилинади. Ундан уйқуни қочирилади. Энг яхши уйқу тинч уйқудир, овқат қориннинг юқори қисмидан тушгандан кейинги ва бунга эргашиб келадиган ел ва қорин қулдираши тўхтагандан кейинги уйқудир. Унинг тушиши вақтида ухлаш кўп жиҳатдан зарарлидир; чунки унда уйқу яхши ва туташ бўлмайди. Уйғоқлик ва уйқу ўртасидаги ҳолат уёқ ва буёққа ағдалириш ҳолати бўлади. Бундай уйқу зарари блан бирга кишини қийнайди. Шунинг учун овқат қориннинг юқори қисмидан тушиши суст бўлганда бироз юриб, кейин ухламоқ лозим.

Оч қорин блан ухлаш ёмон ва қувватни сусайтиради. Қорин тўлиқлиги блан, овқат қориннинг юқори қисмидан тушишидан илгари ухлаш яна ёмондир. Чунки бу ҳолатдаги уйқу тинч уйқу бўлмайди; балки безовта уйқудир. Табиат уйқу ва уйқусизлик ўртасидаги ҳолатда бўлиб ҳазм ишига машғул бўлиши бланоқ унга қўзғатучи ва адаштиручи бир уйғоқлик учрайди, ўша уйғоқлик блан кишининг табиати ланж бўлади, ҳазм бузилади.

Кундузги уйқу ҳам ёмондир; ҳўл мизождан бўлган касалликларни ва назла касалликларини вужудга келтиради, рангни бузади, талоқ касалини пайдо қилади, нервларни бўшаштиради, кишини ланж қилади, иштаҳани пасайтиради, шиш ва турли иситмаларга сабаб бўлади. (172) Кундузги уйқунинг тез узилиши ва табиатнинг ўша уйқудан ялқов бўлиши ўша уйқу офатларининг сабабларидандир.

Кечки уйқунинг фазилатлари унинг тўлиқ, давомли ва чуқур бўлишидадир, лекин билиш керакки, кундуз ухлашни одат қилган киши бирдан уни тарк қилмаслиги керак.

Уйқудаги ҳолатлардан энг яхшиси ўнг томонни босиб, кейин чап томонга айланиб ётишдир. Қоринни босиб ётиш ҳазмга яхши ёрдам беради. Чунки бундай ётиш туғма иссиқликни тўплаб ва гавда ичига қамаб кўпайтиради. Чалқанча ётиш ухлашнинг ёмон шакли бўлиб, [кишини] сакта, фалаж, босинқираш каби ёмон касалликларга тайёрлайди. Чунки чалқанча ётиш чиқиндиларни орқа томонга йўналтириб, бурун ва оғиз каби олд томонидаги йўллардан юришга қўймайди.

Чалқайиб ухлаш кучсиз касалларнинг одатларидандир. Чунки уларнинг мушакларига ва бутун органларига кучсизлик келиб бир ёнлари иккинчи ёнларини кўтараолмайди; шунинг учун тез чалқайиб ётишга мажбур қилади. Чунки орқа ёндан кучлироқдир. Кучсиз касаллар, жағларини йиғиб ётишларига восита бўладиган мушакларининг беқувватлигидан, ухлаганларида оғизларини очиб ухлайдилар.

Бу масалага бағишланган муфасссал бир бобни хусусий касалликлар китобиغا киритдик.

**Унинчи фасл. Бу фаслдан кейинга қўйилиши лозим бўлган
мавзулар ҳақида**

Жинсий алоқа, уни му'тадил даражада ишланиши, зарарининг иложи шу ерда эслатиладиган нарсалардандир. Броқ биз бу ҳақдаги сўзни хусусий касалликлар китобиغا қолдирамиз.

95a Шунингдек, || ични суручи даволарнинг иши, зарарларининг иложи шу ерда айтиладиган нарсалардан эди; ба'зиси ҳақидаги сўзни даволаш тўғрисидаги мақоламизга ва ба'зиси ҳақидаги сўзни сурги даволар тўғрисидаги сўзимизга қолдирамиз. Лекин соғлиғини сақлашни истаган кишининг суручи, сийдиручи, терлатучи ва тўплатучи даволар орқали бўшатилиш вақтини аниқлаши керак. Хотинлар эса биз ўз жойида баён қиладиган ва танитадиган нарсалар орқали қон кўриш вақтини ўтказ-масликлари лозим.

**Ун биринчи фасл. Кучсиз органларни кучли қилиш, семиртириш ва
ҳажмини зўрайтириш ҳақида**

Кучсиз ва кичик органлар кучли ва катта бўлади деймиз; бундай нарсалар ҳали униш ва ўсиш ёшида бўлган кишиларда овқатлантириш йўли блан бўлади. Аммо ёши улғайган кишиларда му'тадил уқалаш блан, органларга хос доимий бадантарбия қилиб кейин қора мой [зифт] суриш блан бўлади. Нафасни ичга қамаш ҳам шу бобга киради; айниқса тарбия қилинмоқчи бўлган орган кўкракка ва ўпкага қўшни бўлганда нафасни ичга қамалади. Масалан, икки болдири ингичка кишини нафасни бироз ичга қамашга, му'тадил уқалашга буюрамиз ва з и ф т сурдирамиз. Иккинчи куни аввалгидек уқалаб бадантарбия қилдирилади. Учинчи куни яна аввалгидек уқалаб бадантарбияни кўпайтирилади. Лекин томирларнинг кенгайганига, ортиқча ёмон хилтларнинг органга қўйилганлигига далил пайдо бўлиб ҳар органда шиш пайдо бўлишидан ва у органнинг ўзига хос тўлиқлик офати пайдо бўлишидан қўрқилса, чунончи шу ерда веналарнинг кенгайиши касали ва филлик касалининг хавфи бўлиб, шу хил касалликлардан бирон нарса зоҳир бўлса, қилаётган бадантарбия ва уқалашни камайтирамиз, балки тўхтатамиз; ёнбошлатиб ётқизамиз ва ўша органни кўтариб қўямиз, масалан, оёқ болдири ориқ бўлган кишининг оёғини кўтариб аввалги уқалашнинг аксича силаймиз, силашни оёқ учидан юқорига қараб бошлаймиз.

Агар ўша тадбирни нафас органларига яқин бир органга, масалан, кўкракка ишлатилса, кўкрак тагини боғич блан — му'тадил кенгликда боғлаш керак. Кейин у кишини икки қўл ҳаракатига, нафасни ичга чўқур олишга, баланд овоз чиқаришга, йўғон товуш чиқаришга ва секин

уқалашга буюрамиз. Бу умумий сўзнинг чуқур тафсили хусусий китобларда баён қилинади; у баёни зийнат китобидан кут!

Ҳн иккинчи фасл. Бадантарбия кетидан келадиган чарчаш ҳақида

Чарчашнинг турлари учта бўлиб, уларга тўртинчиси ҳам қўшилади. Чарчаш пайдо бўлишининг сабаблари иккитадир. Чарчашнинг уч тури: ярали чарчаш, қотиб чарчаш ва шишли чарчашдир. Уларга қўшимча тўртинчиси эса рангпар, қуриб ва озиб чарчаш деб аталади.

Ярали чарчаш шуки, унда терининг юзида ёки тагида ярага тегиш ва қадалиш каби бир нарса сезилади. Бунинг энг кучлиси терининг энг тагида бўлгандир; гоҳо шу турини ушлаб қуриш блан сезилади (173) ва гоҳо киши уни ҳаракат вақтида сезади: ба'зан у киши гавдасида тикон қадалиш каби бир қадалишни сезади. Шу хил чарчашга учраган кишилар ҳечбир ҳаракатни, ҳатто керишишни ҳам ёқтирмайдилар ва кучсизгина жеришадилар. Бу хил чарчаш қаттиқ бўлса этлари увишади, агар ошиб кетса, уларга қалтиратучи иситма тегиб, иситмалайдилар. Бу хил чарчашнинг сабаби — суюқ ўткур ортиқча нарсаларнинг кўплиги ёки ҳаракатнинг қаттиқлигидан гўшт ва чарвининг эришидир; хулоса: умуман бунинг сабаби ёмон хилтлар бўлиб, томирларга тарқалиши блан қонни парчалайди; бу унинг зараридир. Ёмон хилтлар тери атрофига тарқалса, қийинчилик етказади, холос. Зарарнинг энг ози ярали чарчашни келтиради, агар оз тарқалса эт увишишни, кўп тарқалса — қалтиратучи иситмани пайдо қилади. Ба'зи вақт ўткир хилтлар тарқалиб томирларда хом балгам қолади. Ба'зан ўша хом [балгам] гўштда ҳам қолади.

Қотиб чарчаш шуки, унга учраган киши гўё гавдасини босилган ва мажақланган гумон қилиб гавдасида иссиқлик ва бўшашиш сезади. У киши ҳаракат қилишни, ҳатто керишишни ҳам истамайди, айниқса агар чарчаш бирон меҳнат сабабли бўлса ҳаракатни сра ёқтирмайди. Бу турли чарчаш мушакда қамалиб қолган ортиқча моддалардан вужудга келади; лекин у моддаларнинг аслари тоза бўлиб уларда куйдириб ачитиш бўлмайди. Ба'зан бу хил чарчаш боддан пайдо бўлади, бу икки турли пайдо бўлишни енгил ва оғир ҳолатдан ажратилади. Бу хил чарчаш кўп вақт расо бўлмаган уйқудан пайдо бўлади. Расо уйқудан пайдо бўлганда унда бошқа бир қарама-қаршилиқ бўлиб бу тур чарчаш ёмондир. Энг ёмони эса мушак бўлақларини турганича қотириб таранг қилиб қўючи чарчашдир.

Шишли чарчашга келсак, гавда одатдагидан қизиганроқ бўлиб ҳажмда, рангда, тегишни ва ҳаракатни || ёқтирмасликда шишганга ўхшаб туради. Бу блан ҳам бўшашиш сезилади. 956

Озиб чарчаш бир ҳолатдирки, унга учраган киши гавдасини ўтакетган даражада қуриган ва қовжираган сезади. Бундай чарчаш, кай-

мус тоза бўлатуриб ҳаддан ташқари бўлган бадантарбиядан ва ундан кейинги қайта бадантарбия учун қилинадиган қаттиқ ишқалашдан пайдо бўлади. Гоҳо ҳавонинг қуруқлигидан, овқатни кам ейишдан ва рўза тутишдан пайдо бўлади.

Чарчаш икки важҳга биноан пайдо бўлади: ё бадантарбия сабабли; бундай чарчаш тузалишга энг яқин бўлиб, уни ўзига хос йўсин блан илож қилиш йўли бор, ёки ўз-ўзидан пайдо бўлади, бундай чарчаш бирор касалликнинг муқаддимасидир; буни ҳам ўзига хос йўсин блан илож қилиш йўли бор. Гоҳо моддаларнинг ё ўзича, ёки бадантарбия сабабли қўшилишларига қараб ўша чарчашларнинг ба'зиси блан қўшилади. Содда чарчашлар тадбирларини билган бўлсанг, энди билимингни мана шу баён қиладиганим қонунга мувофиқ мураккаб чарчашлар тадбирига кўчирасан. Қонун шуки, дастлаб энг зўр аҳамиятга эга бўлган нарсага ортиқ даражада э'тибор бермоқ лозим, шу блан баробар ундан аҳамияти оз бўлган нарсанинг тадбирини ҳам қилиб турмоқ керак. Аҳамиятининг зўрлиги уч нарса жиҳатидан: кучлилигидан, ё улуғлигидан, ёки модда жиҳатидан бўлади. Чарчашнинг бир турида ўша шартларнинг икkitаси, ё учтаси тўпланса, у нарса жуда аҳамиятлидир. Лекин кейинги битта шарт аввалги икkitа шартдан кучлироқ бўлиб, ўша икkitага баробарлашади. Бунинг мисоли: шишли чарчаш кучлироқ ва улуғроқдир; лекин ярали чарчашнинг моддаси му'тадилликдан ва табиий йўлдан жуда узоқ бўлса, зўрлиги ва кучлилиги бўлган шишли чарчашга баробарлашади. Шу вақтда ярали чарчаш шишли чарчашдан юқори туради. Агар моддаси му'тадилликдан ва табиий йўлдан жуда узоқ бўлмаса, у вақтда шишлигини яралигидан олдин кўрилади.

Ҳн учинчи фасл. Керишиш ва эснаш ҳақида

Керишиш мушакда тўпланган ортиқча хилтлардан вужудга келади. Шунинг учун керишиш кўп вақт уйқудан кейин бўлади. Хилтлар кўпайиб кетганда эт увишиш ва қалтираш пайдо бўлади. Агар ундан ҳам кўпайиб кетса, иситма пайдо бўлади.

Эснаш керишишнинг бир тури бўлиб жағ, кўкрак ва лаб мускулларида пайдо бўладиган тортиштиручи бир модда сабабли вужудга келади. Соғлом кишида эснашнинг пайдо бўлиши дастлаб сабабсиздир. Бевақт эснаш кўпайса, у ёмондир. Яхшиси эса, ҳазм охирида пайдо бўлиб ортиқча хилтни қайтариш учун бўладиганидир. Эснаш ва керишиш гоҳо совуқдан, хилтларнинг қуюқлашувидан, тарқалишларнинг озлигидан, уйқуга тўймай уйғонишдан бўлади. Эснаш ва керишишнинг яхши тури ортиқча хилтни қайтаручидир. Агар биронта мон'лик бўлмаса шароб ва сувни баробар миқдорда аралаштириб ичиш эснаш ва керишишни тўхтатиш учун фойдалидир.

Ўн тўртинчи фасл. Бадантарбия натижасида вужудга келган чарчашни даволаш ҳақида

Бадантарбиядан келиб чиққан чарчашнинг иложига эътибор бериш кўп касалликлардан; шу жумладан, иситмалардан, албатта, омонлик беради деймиз.

(174) Агар ярали чарчашнинг сабаби бадантарбия бўлса, бадантарбияни озайтирмоқ керак. Агар бадантарбияга хилтларнинг кўпайиши ҳам қўшилса, ёки яқинда пайдо бўлган сассиқ кекирик қўшилса, уларнинг зарарига очлик блан, ични бўшатиш блан, тери атрофида ҳосил бўлган моддани ширин ва буриштириш хусусияти бўлмаган мой блан секин кўп силаб тарқатиб, уч кунгача даво қилинади. Кейин яна қайта бадантарбияга ўтилади. У кишига авалги кунда одатланган кайфиятдаги овқатини берилади, лекин овқатининг миқдорини озайтирилади. Иккинчи кунда ҳўлловчи нарсалар блан овқатлантирилади. Агар томирлар тоза бўлиб, етилмаган [модда] чарчаган кишининг гўштида бўлса, ишқалаш уни албатта етилтиради, айниқса ўша хом [модда]га қиздиручи дориларнинг қуввати ўтса. Етилмаган хилтнинг етилиши учун мажнун тол мойи жуда манфаатлидир. Укроп, читтигул ва шунга ўхшаш нарсанинг мойи, қўшқават қозонда мойда қайнатилган лавлаг, бахмалгул илдизининг мойи, таррак мойи, итқовун илдизининг мойи, йўсуннинг мойи яхшидир. Ичига йўсун тушган ҳарбир мой ҳам яхшидир.

Қотиб чарчашга келсак, буни даволашдаги мақсад секин силаш, офтобда қиздирилган мой блан секин ишқалаш, илиқ сувда чўмилиш ва ўша илиқ сувда узоқ вақт туриш блан қотган моддани бўшаштиришдир. Ҳатто бу хил чарчашга учраган киши || бир кунда қай- 96а та-қайта икки ёки уч марта ваннага тушса мумкин; ҳарбир чўмилишдан кейин мойланмоғи керак. Гавдадан терни артиш вақтида мой артилиб кетиб қайтадан мойлашга муҳтож бўлинса [гавдани қайта] мойланади. У кишига озгина ҳўл мизожли овқат берилади. Ярали чарчашдан кўра қотиб чарчаш овқатни озайтиришга, албатта, муҳтожроқдир. Бундай чарчашни бадантарбия тарқатади.

Чарчаш агар қуёқ ортиқча хилтлардан вужудга келса, [гавдани] бўшатмай илож йўқ. Агар тарангловчи ел сабабли вужудга келса, уни зира, қора зира, арпабодиён тарқатади.

Шишли чарчашга келсак, буни даволашда мақсад учта: таранглашиб тортишганликни бўшаштириш, қизиганликни совитиш, ортиқча хилтни чиқаришдир. Бу мақсадлар мойни илиқ қилиб кўп суриш, жуда аста-секин силаш, унча иссиқ бўлмаган сувда кўп туриш ва ором олиш блан тугал бўлади.

Рангпар чарчашга келсак, бунда соғлом кишиларга қилинадиган тадбирни ўзгартирилмайди. Лекин чўмиладиган сувнинг иссиқлигини орттирилмоғи лозим. Жуда иссиқ бўлган сувда терини қалинлаштириш

қуввати бор; бунда совуқ сувнинг зарари каби зарар йўқ. Совуқ сув терини қалинлаштира ҳам [лекин] совуғининг, чарчашли сабабли нозиклашган гавдага та'сир этиши жиҳатидан, совуқ сувда хавф бор. Ба'зи вақт, ҳатто кўпинча, гавда нозиклашишининг сабаби терининг сийракланиши бўлади; Иккинчи кун илғил қайта бадантарбия қилдирилиб биринчи кундаги каби ҳаммомга туширилади. Кейин бирдан совуқ сувга шўнғишга буюрилади. Бу эса совуқ сув терини қалинлатиши, тарқалишни озайтириши учундир. Шунда теридаги ҳўллик сақланган бўлиб, совуқ сув ўзига баробарлашаоладиган иссиқ блан кайфиятланган бир гавдага йўлиққан бўлади. Мана шу икки сабаб совуқнинг зарарини қайтаришга ёрдам беради; айниқса совуқ сувга шўнғиб, тўхтамай дарҳол чиқса, тўхтаганда албатта совуқ сув зараридан омонлик йўқ. Ўша кун иккинчи марта силаш мумкин бўлиши учун эрталаб ҳўллиги кам овқат берилади. Ўшандай вақтда кечки овқатни кейинроқ берилади. Бу хил чарчашга учраган киши ширин мой блан ишқаланиб, хилтларни ўздан тарқатишга тиришади, аммо қорнини ишқаламасин. Агар қорин мушагида чарчаш борлигини сезса, у вақтда қорнини секингина ёғлайди. Энди у, овқатининг жуда иссиқ бўлишидан сақланиб, овқат вақтини узайтириши ва миқдорини кўпайтириши керак.

Ҳаракат сабабли вужудга келган ҳарбир чарчашнинг бошланиши блан ўша ҳаракатни қилмай қўйиш, чарчашнинг пайдо бўлишини тўхтади. Учинчи кун қайта бадантарбияга ўтилади; бундаги му'тадил ҳаракат ёмон хилтларни тери томонга ҳайдайди. Силаш эса ҳаракатлар орасидаги тиним фурсатларида ўша ёмон хилтларни тарқатади. Рангпар чарчашга учраган кишининг ҳоли ҳаммомга тушиш блан танилади, агар ҳаммом у кишида қалтирашни, айниқса иситмани вужудга келтирса, иш чегарадан ўтган бўлади. Шу вақтда [яна] ҳаммомга тушмоғи лозим эмас. Балки бўшатиш орқали мизожни тузатмоғи керак. Агар ҳаммом қалтираш ёки иситмани пайдо қилмаса, у манфаатлидир.

Агар чарчаган кишининг томирларида қуйилган хилтлар ёки хом балгамлар бўлса, аввало лозим бўлган нарса блан чарчашга тадбир қилиниб, кейин хом хилтларни етилтиручи, юмшатучи ва чиқаручи нарса блан илож қилинади. Агар хилтлар кўпайиб кетса ором олишга, бадантарбияни қилмай қўйишга маслаҳат берилади. Чунки ором олиш хилтларни ҳазм қилучандир. Яна томирдан қон олдиришни тарк қилишга маслаҳат берилади. Чунки қон олдириш блан кўп вақт тоза қон чиқарилиб хом қон қолдирилади. Хом хилтлар етилишдан илгари сурги ишлатилмайди, (175) сурги тинчитмайди чунки у, бетинч қилади, сийдируч дори ишлатилса зарари йўқ. Қиздиручи нарса берилмайди, чунки у хом хилтни гавдада тарқатиб юборади. Қиздиручи нарсанинг ишлатилиши секинлик блан ва му'тадил миқдорда бўлсин. Бундай кишининг овқатларига мурч, говул, занжабил, ковул сиркаси, саримсоқ сиркаси, форс занжабили сир-

каси ва уларнинг ўзлари ва бир миқдор овқатни ҳазм қилдиручи нарсалардан ҳам солинади. Хом хилтлар етилгандан кейин ва сийдикда лойқа чўкиш пайдо бўлиб, сийдикнинг кўпроқ қисми етилгандан кейин хом хилтнинг етилиши тамом бўлсин учун шароб ичирилади. Бу шароб енгил ва ёқимли бўлсин. Қўстирилмасин!

Ҳн бешинчи фасл. Бадантарбиядан кейин келадиган ба'зи бошқа ҳолатлар ҳақида

У ҳолатлар қалинлик, сийраклик, ҳаддан ташқари ҳўллик ва ҳаддан ташқари қуруликдир. Энди ававло шу ҳолатлар ҳақида сўзлаб, кейин ўз-ўзидан пайдо бўладиган чарчашга кўчамиз.

Ўша ҳолатларнинг бири гавдада пайдо бўладиган сийракликдир. || 966 Бу кўпинча оз ишқалашдан ва ҳаммомдан пайдо бўлади. Сийраклашган гавдага буриштиручи мой блан енгил, қуруқ, қаттиқликка мойил ишқалаб даво қилинади.

Ҳолатларнинг бири қалинликдирки, у совуқдан, ё буриштиручи нарсадан, ё ортиқча нарсаларнинг кўпайишидан, ё қуюқлашувидан, ёки ёпишқоқлигидан пайдо бўлади. Қалинлик тери тешикларида ортиқча нарсаларнинг қамалиб қолишига сабаб бўлади. Қалинлик илгари ўтган сабаблардан бўлмай, бадантарбия тери тагидан тортиб олган бирор ортиқча нарса сабабли ҳам пайдо бўлади, ёки бунга чангли ерда туриш сабаб бўлади, ёки кучли, қаттиқ ишқаш сабаб бўлади.

Совуқдан ва буриштиручи нарсадан пайдо бўладиган қалинликнинг аломати рангнинг оқлиги, қизиш ва терлашнинг сустлиги, бадантарбия вақтида рангнинг қизаришидир. Шундай сабаблар блан терилари қалинлашган кишиларнинг бирнеча марта ҳаммомга тушмаклари, ҳаммомнинг му'тадил иссиқли ванналарида ва текис ерларида терлагунарлача ётмоқлари, майин иссиқ ва тарқатучи мой блан мойланмоқлари керак.

Бадантарбия сабабли терилари қалинлашган кишиларнинг аломатлари юқоридаги аломатларнинг бўлмаслиги ва териларининг кирланишидир. Бунинг иложи ўша гавдада ортиқча нарса бўлса, уни чиқариш ва ортиқча нарсанинг тарқатучиси бўлган ҳаммомга тушиш ва гавдани мой блан ишқашдир.

Тўзондан ёки кучли ишқашдан терилари қалинлашган кишилар турли мойлар блан ишқалашдан кўра ҳаммомга тушишга муҳтожроқдирлар. Улар ҳаммомдан илгари ва ҳаммомдан кейин юмшоқ ишқаш блан ишқалансинлар.

Ба'зи вақт кўп бадантарбия кейинидан ва ишқашнинг озлигидан кучсизлик ва терининг сийраклиги пайдо бўлади. Ба'зи вақт жинсий алоқани кўп қилишдан ҳам, кетма-кет ҳаммомга тушишдан ҳам, шундай ҳолат пайдо бўлади. Энди у ҳолатдаги кишиларга қайта бадантарбия

қилиш, қаттиқроқ ишқаш, буриштиручи мой блан ишқалаш даво бўлади. Ҳўлловчи, миқдори оз, иссиқ-совуқлиги му'тадил, ёки иссиқликка эзгина мойли овқатлар блан овқатлантириладилар. Шунингдек, агар кучсизлик ё уйқусизлик, ё ғам пайдо бўлса, ёки ғазабланишдан гавдаларида қуруқлик пайдо бўлса [юқоридагилар блан даво қилинадилар]. Уша кишиларда овқат тиламаслик пайдо бўлса, қайта бадантарбия ва бадантарбияларнинг биронтаси ҳам албатта мувофиқ келмайди.

Ба'зи вақт кўп ҳаммомга тушишдан, кўп овқатланиш ва кўп шароб ичишдан, бепарволикдан одам органларида, айниқса тилида, ҳўлликни сезади. Ҳатто у ҳўллик органларнинг ишларига зарар етказади. Органларида агар бундай ҳолат ўтган бирон сабабдан бўлса, бу айрим касалликларга оиддир. Агар биз яқинда санаб ўтган кўп ичишдан, бепарволикдан, ҳаммом блан кўп ҳўлланишдан бўлса, уларнинг кучли бадантарбия блан, қаттиқ, қуруқ, мойсиз ишқаш блан, ёки озгина қиздирилган мой суриб ишқаш блан ишқалаб уринтирилади. Киши ўз гавдасида ҳаддан ташқари даражада қуруқлик сезса, у рангпар чарчашнинг хилидан бўлиб, унинг иложи рангпар чарчаш иложининг худди ўзидир.

Ун олтинчи фасл. Ўзича пайдо бўладиган чарчашни даволаш қақида

Ярали чарчашга келсак, унинг вужудга келишининг сабаби хилт бўлиб, у хилт томирларни ичидами, ташқарисидами эканлигини билиш керак. Хилтнинг томирлар ичида эканлигига сийдикнинг сассиқлиги, илгариги кунда еган овқатларининг ҳоллари, томирларида пайдо бўлуи хилтларнинг кўплиги, ёки озлигидаги одати ва у хилтларнинг у кишидан тезда йўқ бўлиши, ёки у кишини бирон даволашга муҳтож қилиши далолат қилади. Шунингдек, ичган нарсанинг ҳолини билмоқ керак. У тоза эдими ё лойқа эдими? (176) Агар шу далиллар бўлса, ортиқча нарсалар томирлар ичида бўлади. Агар шундай далиллар бўлмаса, ташқарисида бўлади.

Агар чарчаш томирлар ташқарисидаги ортиқча нарсалардан бўлиб, томирларнинг ичи тоза бўлса, унга қайта бадантарбия қилиш ва бадантарбия сабабли пайдо бўладиган ярали чарчаш бобида биз баён қилган тадбир кифоя қилади. Агар бошқача бўлиб, я'ни ортиқча нарсалар томирлар ичида бўлса, у кишига албатта бадантарбия қилдирма, балки у кишини бадантарбиядан бўшатмоқ, ухлатмоқ, оч қўймоқ, ҳар кеча гавдасига мой сўрмоқ, агар биз баён қилган шартга мувофиқ ҳаммомни кўтираолса иссиқ ва совуқликда му'тадил бўлган сув блан чўмилтирмоқ лозим. У кишини каймуси яхши суюқ ошлар блан, ёпишқоқлиги ва озиқлик қуввати кам нарса блан озгина овқатлантир. Бу сифатдаги нарсанинг мисоли арпа, Рим бўғдайи ва гўшти енгил қушларнинг этларидир. Ичиладиган нарсалардан || асал и с к а н ж у б и н и, сирка мураббоси, асал су-

ви, оқ суюқ шароб каби нарсалардан озгина бер! У кишини шу сифатдаги шаробдан тийма! Бундай шароб, албатта, хилтларни етилтиручи ва сийдиручидир. Шароб ичирилганда аввал бироз нордонлиги бор шароб ичирилиб, кейин аста-секин оқ, суюқ шароб ичирилмоғи керак.

Агар бу тадбир тинчитмаса, томирларда аралаш хилтлар бор бўлади. Унинг кўпчиликни ташкил қилганини чиқар! Агар кўпайгани қон бўлса, ёки кўпайган хилт блан бирга қон бўлса томирдан қон оласан, бўлмаса, сурги ишлатасан. Агар кишининг қувватини кучсиз топсанг, мутлақо қон олиш ва сурги ишлатишдан сақлан! Хилт турининг кўпайганига сийдикдан, ё тердан, уйқунинг ва уйқусизликнинг ҳолидан далил топасан. Тоза қонни олишинг блан бирга уйқу йўқ бўлиб кетса, бу ёмонликнинг далилидир. Агар томирларда тоза қонни оз, етилмаган хилтларни кўп гумон қилсанг, у кишини тинч қўй! Овқат бер, юмшатучи ичимлик ичир, қиздириш қуввати кўп бўлган нарсани ичирма, балки а с а л, и с к а н ж у б и н каби орган блан ёпишқоқ хилт орасини ажратучи нарсани ичир. Агар юмшатучи-суйилтиручи нарсаларнинг қувватини ортдиришга муҳтож бўлсанг, овқатга ёки унга ичирадиган арпа сувига бироз мурч сол! Агар хилтларнинг етилмаганлиги учун к а м м у н и й ва ф а л о ф и л и й ичиришга мажбур бўлсанг, юқорида билгнинг каби овқатдан аввал, овқатдан кейин ва уйқу олдида бир кичик қошиқда ичир! У кишиларга ф у д а н а ж и й тўғри келмайди. Чунки керагидан ортиқ қиздиради.

Агар етилмаган хилтларнинг томирларда эмаслигини, лекин асосий органларда эканини аниқлаб билсанг, у кишиларни, айниқса эрталаб, тери тешиklarини бўшаштиручи ёпишқоқ мойлар блан ишқалайсан ва қиздириши терига қадар етадиган қиздиручи нарсалардан ичирасан. Уларнинг узоқ вақт ором олмоқлари лозим. Кейин му'тадил иссиқ сув блан чўмилмоқлари керак. Уларга энди қўрқмай ф у д а н а ж и й ичираверасан. Лекин бу ичириш овқатдан ва бадантарбиядан илгари бўлиши керак.

Агар овқатдан аввал у кишига иштаҳани очадиган нарса исте'мол қилдиришга муҳтож бўлсанг, ф у д а н а ж и й каби кучли та'сир этучи нарсани ичирма, балки к а м м у н и й ва ф а л о ф и л и й дан озгина ичир, ҳамда с а ф а р ж а л и й ичир! Ўша дориларни чарчашга учраган кишининг ҳолини ўйлаганингдан кейин ичирмоғинг керакки, дориларни ичирар экансан гавдада иссиқ пайдо бўлган бўлмасин. У кишиларни чигтагул, укроп, майоран мойи блан, ёки мум блан аралаштирилган мой блан ишқаш, ёки бир ҳисса қарағай елимига ўн икки ҳисса зайтун ёғи қўшиб кучайтирилган ўша ёғлар блан ишқаш фойда қилади.

Агар хилтларнинг томирлар ичида ҳам ташқарисида эканлигини аниқ билсанг, зарари кичикроқ томон тадбирини унитмаганинг ҳолда зарари каттароқ томон тадбирига э'тибор берасан. Агар иккиси баробар бўлса, ф а л о ф и л и й блан ҳазм қилишга тутинасан. Агар тиласанг унга

тоғ петрушкасини ва рум бодиёнини бир вазнда баробарлаб қўшасан. Шундай бўлганда унинг сийдириш қуввати қаттиқроқ бўлади. Агар хоҳласанг, каммуний ва фалофилийни камайтирганингдан кейин, фалофилийга бироз фуданажийни қўшасан, буларни қўшиб ичиришни аста-секин кўпайтирасан, ҳатто охирида томирлардаги чарчашга сабаб бўлиб турган хилтлар ҳазм бўлиш ва тарқалиш олдида, фуданажийнинг ўзи қолади.

Энди томирлар ташқарисидagi чарчашни туғдиручи хилтларга эътибор беришинг қолади. Фуданажий, юқорида билганингдек, томирлар ташқарисидagi моддалар сабабли чарчашга манфаатли ва ичидагига зарарлидир.

Ана шу томирларнинг ҳам ичида ва ҳам ташқарисида чарчашни туғдиручи хилтлари бўлган кишиларни, [хилтни] гавданинг ташқарисига ёки ичига тортиши кучли бўлган ҳарбир нарсадан четлатмоғинг керак. Шунинг учун аввал уларга хилтларни суйилтиручи, ажратучи ва етилтиручи нарсалар билан даво қилмай туриб, қустиришга ва сурги ичиришга кўп шошилма, ҳамда бадантарбия қилдирма!

Чарчаш тўхтаса ранглари яхши бўлиб, сийдиклари етилса, уларни кўп ишқала, енгилгина бадантарбия қилдир ва тажриба қил: агар уларда бирор касаллик белгиси пайдо бўлса, уларни тинч қўй. Агар касаллик қайтмаса, то ўз одатларидаги ҳолларига етгунча аста-секин бадантарбияни давом этдир, (177) ҳамда уларга лозим бўлган ҳаммомга тушиш, ишқаланиш ва ёғланишни амалга ошир, охирида мойларнинг таъсир қилиш кучини ортир.

Агар яна уларга яра сезилишга ўхшаш ҳолат билан чарчаш қайтса, у ҳақда [юқорида ўрганганинг] тадбирни ишлат. Агар ярадаги ҳис сезилишга ўхшаш ҳолат билан чарчаш қайтса, бадантарбия, ишқалаш билан тадбир қил, агар чарчаш далиллари аралашиб кетиб, кучли, сезилмайдиган бирор чарчаш тури маълум бўлмаса, уни тинч қўй.

976 Қотиб чарчашнинг сабаби тоза хилтларнинг кўпайиб кетишидир. Унинг иложи ёмон мизожли гавдаларда || томирдан қон олиш ва енгил тадбирдир. Биз сўзлаб турган гавдада фақат енгил тадбир билан ва хилт билан орган орасини ажратиш орқали тадбир қилиниб, кейин у кишига керак бўлган нарса билан ёрдам берилади.

Шишлик чарчашнинг иложи: кўп чарчаган органга муносабатли томирдан, ёки дастлаб чарчаш пайдо бўлган органга муносабатли бўлган томирдан тезда қон олишдир. Лекин чарчаш ҳамма органда текис бўлгандагина қора венадан қон олинади. Қон олишга кўпинча иккинчи кунда ҳам, балки учинчи кунда ҳам муҳтож бўласан. Чарчаш пайдо бўлиши бланок биринчи кунда томирдан қон ол, кечиктирма, чунки модда томирга жойлашиб олади. Иккинчи ва учинчи кунда эса кеч қоронғисидан ол.

У кишининг биринчи кундаги овқати арпанинг суви, ёки агар иситма

пайдо бўлмаса, Рум буғдойидан қилинган ёвғон суюқ ош бўлиши керак. Агар иситма пайдо бўлса, фақат арпа суви бўлиши керак. Иккинчи куни Рум буғдойидан қилинган суюқ ош совуқлик мой блан, ёки бодом мойи каби му'тадил мой блан, учинчи куни сутчўп оши, қовоқ оши, мулукия оши каби ошлар ва тошлоқ балиғи каби нарсанинг шўрваси берилиши керак. Ўша кунларда уларга мумкин қадар сув ичиш ман' қилинади. Лекин учинчи куни чидамлари тугалиб ўша овқатларга иштаҳалари қолмаганда, уларга асал суви, ёки оқ ва суюқ шароб, ё сув қўшилган шароб ичирилади.

Бўшатилишлардан кейин бирдан, тўйғизиб овқатлантиришдан сақлан. Агар сақланмасанг, ҳазм бўлмаган овқат уч ваҳждан томирларга тортилади: биринчиси, овқат оз бўлса ме'да суқлик қилади — овқатни бермайди, ме'данинг тутучи қуввати жигарнинг тортучи қуввати блан талашади, аммо овқат кўп бўлса, ме'да суқлик қилмайди. Балки гоҳо ўзининг ҳайдовчи қуввати блан жигарнинг тортиш қувватига ёрдам беради. Ҳазм йўллариининг юқори қисми пастки қисмига нисбатан шундай муносабатда бўлади. Иккинчиси, кўп овқат ме'дада яхши ҳазм бўлмайди. Учинчиси, мўл овқат томирларга кўп озиқ юборади. Натижада томирлар яна у кўп овқатни сингдиришга ожизлик қилади.

Ун еттинчи фасл. Мизожлари тўлиқ етишмаган гавдаларнинг тадбири ҳақида

Бундай гавдалар ё туғилишдан кейин нуқсонланган бўлади, ё дастлабки яратилишда шундай бўлади. Нуқсонланган гавдаларнинг аслидаги мизожлари тўлиқ бўлиб, улар тарбия ва тадбир вақтида узоқ муддатга чўзилган, хато тадбир сабабли ёмон мизожларни ҳосил қилган бўладилар. У ёмон мизожлар ҳатто уларда жойлашиб қолган бўлади.

Дастлабки яратилиши ёмон бўлган гавдаларнинг мизожлари асли яратилишда тўлиқ бўлмайди. Нуқсонланган гавдаларнинг хато кайфиятлари ва хато миқдорлари яхши ўрганилиб, унинг қаршиси блан муолажа қилинади. Ба'зи вақт нуқсонланганлигини гавданинг кўриниш ҳолидан билинади.

Дастлабки яратилиши ёмон гавдалар шундай гавдалардирки, уларнинг ҳолларидаги бузуқлик дастлабки мизожлардан, ёки аввалги ёшлариданоқ уларда жойлашган мизождан бўлади.

УЧИНЧИ ТА'ЛИМ. КЕКСАЛАР ТАДБИРИ ҲАҚИДА

ОЛТИ ФАСЛ

Биринчи фасл. Кексалар тадбири ҳақида умумий сўз

Кексалар тадбирининг ҳаммаси ҳам ҳўлловчи, ҳам қиздиручи нарсаларни ишлатишдан иборатдир: кексаларни кўрпа-тўшакларда йигитлардан кўра узоқроқ ухлатиб ётқизилади, овқатлар берилади, ҳаммомга туширилади, ичимликлар ичирилади, сийдиклари доимо равон қилиб турилади, медаларидан шиллиқларини ичак ва қовуқ йўли орқали чиқариб турилади ва доимо ичлари юмшатилади.

Ёғ блан миқдор ва кайфиятда мутадил даражада уқалаш кексаларга жуда фойда қилади. Сўнгра, юриш, ёки юришга кучлари етмаса, отуловга миниш фойда қилади.

Кексаларнинг кучсизи қайтадан — иккинчи марта уқаланади. Атир блан кўпроқ хушбўйланиб юрмоқлари керак, айниқса мутадил иссиқ хусусиятли атир блан. Уйқудан кейин уларнинг [баданини] ёғ блан силаб юмшатиш керак, чунки шундай ёғлаш ҳайвоний қувватни уйғатади; ёғлангандан кейин юриш ва миниш керак бўлади.

Иккинчи фасл. Кексаларни овқатлантириш тўғрисида

98a (178) Кекса кишининг овқати оз-оз миқдорга ажратилиб, ҳазм қилишига қараб ва ўзининг кучли ва кучсизлигига қараб [бир кунда] икки ё уч марта берилади. Учинчи соатда асал қўшиб яхши пиширилган нон берилади, еттинчи соатда, ҳаммомдан кейин, ични юмшатадиган, биз [тубанда] айтадиган нарсалардан берилади. Ундан кейин, кечга яқин яхши озиқ бўладиган овқат ейди. || Агар қувватли киши бўлса, кечки овқати бироз кўпайтирилади.

Кексалар савдо ва балғам туғдирадиган [кўпайтирадиган] ҳарқандай овқатлардан, иштаҳани очуви ва дориворлар каби ўткир, аччиқ нарсалардан сақлансинлар! Лекин буларни даво ўрнида истеъмол қилишлари мумкин.

Агар кексалар ўзларига муносиб бўлмаган ишни қилиб, биринчи хил нарсалардан, масалан, тузли [карам, бодринг каби] нарсани, бодинжонни, офтобда қоқланган гўштни, ов гўштлирини ёки қаттиқ гўштли балиқни, тарвуз ва бодрингни есалар, ёки иккинчи хатони қилиб дориворлар, майда қоқ балиқ ва б у н балиғини есалар, уларга зид нарсаларни еб даволанадилар. Балки у кишиларда, агар ортиқча хилтлари борлиги билинса, хилтни суйилтиручи нарсалар исте'мол қилдириш керак бўлади. Хилтлардан тозаланганларидан кейин баданни ҳўлловчи нарсалар блан овқатланадилар. Кейин гоҳо-гоҳо овқат блан бирга биз тубанда айтадиган суйилтиручилардан оз-оз исте'мол қилишга қайтадилар.

Сутлар, кўнгил тусаб ичилганда, жигарининг атрофида ёки қорнида тиришиш, қичиш, оғриқ пайдо бўлмайдиган кексаларга фойда қилади. Албатта, сут овқат бўлади ва [гавдани] ҳўллайди. Кекса кишига сутнинг энг мувофиғи эчки ва эшак сутидир. Эшак сутининг хосиятларидан бири шуки, у кўпинча [ме'дада] ивиб қолмай, тезда тушиб кетади, айниқса туз ва асал блан қўшиб ичилса [шундай бўлади]. Эчки ва эшак ўтлоқларини шундай сақлаш керакки, у ерда какра, аччиқ, нордон ёки қаттиқ шўр ўтлар ўсмасин.

Кексалар ейдиган сабзавот ва мевалар лавлаги ва петрушка каби нарсалардир; бироз порей пиёзи ҳам ейдилар. Ўша сабзавотни аччиқ [нарсалар] ва зайтун ёғи блан хушбўй, хушхўр қилиб, айниқса овқатдан аввал ични юмшатиш учун ейдилар.

Саримсоқ ейишга одатланган бўлиб, гоҳо-гоҳо есалар фойдалидир.

Занжабил шарбати ва иссиқлиқ хусусиятли шарбатларнинг кўпи кексаларга ёқадиган даволардандир. Шарбатлар [гавдани] қизитадиган ва [овқатни] ҳазм қиладиган миқдорда бўлсин, баданни қуритарли миқдорда бўлмасин. Кексаларнинг овқатлари [гавдани] ҳўлловчи озиқлардан бўлиши керак, уларни гавдани иситиш учун ва ҳазм учун исте'мол қиладилар; гавдани қурутгунича исте'мол қилабermaйдилар.

Кексалар исте'мол қилганларида ичларини юмшатиб, гавдаларига ёқадиган мевалар ёзда анжир, олхўри, қиш вақти бўлса — «асал суви» блан қайнатилган анжир қоқисидир. Шу сабзавот ва меваларнинг ҳаммаси ичларини юмшатиш учун овқатдан аввал ейилиши керак. Сув ва туз блан қайнатилган аччиқ нарсалар ва зайтун ёғи блан хушбўй қилинган ёввойи печак ҳам ичларини юмшатади. Б а с ф о й и ж илдизини товۇқ шўрвасига, ё ловлаги шўрвасига, ё карам шўрвасига солинса, ичларини юмшатади ва уларга мувофиқ бўлади.

Агар ичлари бир кун юмшаб, бир кун юмшамай давом этса, сурги, ё [овқатларни] юргизучи давога муҳтож бўлинмайди. Агар ичлари бир кун юмшаб икки кун тўхталиб қолса, ёввойи печак, карам суви ва арпанинг суви блан махсар мағзи ёки бир ёнғоқ миқдори, ё икки ёнғоқ миқдори бутм дарахтининг елими кифоя қилади. Бу елим жуда кўп

бўлса, уч ёнғоқ миқдорида бўлади. Бутм дарахти елимининг шу миқдори ўзидаги ҳосият блан кексаларнинг ичларини юмшатади ва ички органларини уринтирмасдан тозалайди.

Махсар мағзининг бир миқдорига ўн баробар анжир қоқи қўшиб тайёрланган мураккаб доридан бир ёнғоқ миқдори ичиш ҳам ичларини юмшатишда фойда қилади.

Ёғ блан ҳуқна қилиш ҳам кексаларга фойда қилади, чунки бундай ҳуқнада ични бўшатиш блан бирга ички органларни юмшатиш бор, айниқса, ширин зайтун ёғи блан ҳуқна қилинса.

Кексаларни иссиқлик нарсалар блан ҳуқна [клизма] қилишдан сақланиш керак. Бундай нарсалар ичакларни қуритади. Ичлари бирнеча кунлаб тўхталиб қолса, мизожи ҳўл ёғли нарсалар блан ҳуқна қилиш кексалар учун жуда манфаатлидир. Кексаларнинг ичини юмшатишга хос бўлган дориларни мураккаб дорилар житобида айтамыз.

Ўрта ёшлилар ва кексаларнинг бўшатилишлари мумкин қадар томирдан қон олишдан бошқа восита блан бўлиши керак. Албатта, мутадил сурги бериш кексалар учун жуда мувофиқдир.

Учинчи фасл. Кексалар ичадиган шароблар ҳақида

Кексалар учун энг яхши шароб эски қизил шаробдир, чунки у, ҳам сийдикни равон қилади, ҳам [гавдани] қиздиради. [Улар] шаробнинг янгисидан ва оқидан сақлансинлар. Лекин овқатлангандан кейин ҳаммомга тушиб ташна бўлсалар, шу вақтда оқ, суюқ, озиқлиги кам шароб ичирилади. Бу шароб улар учун сув ўрнини босади. [Улар] тиқилиш пайдо қиладиган ширин шароблардан сақлансинлар!

(179) Тўртинчи фасл. Кексалардаги тиқилишларни очиш тўғрисида

Агар кексаларда тиқилишлар пайдо бўлса, уларнинг энг енгили 986 шароб ичишдан пайдо бўлиб, || уни ф у д а н а ж и ва ф а л о ф и л и й [мураккаб даволар] блан очадилар ва шаробларига мурч сепиб ичирадилар. Саримсоқ ва пиёз исте'мол қилиш одатлари бўлса, уларни исте'мол қилаберадилар.

Кексаларга тар'ёк жуда фойда қилади, айниқса тиқилишлар пайдо бўлган вақтда. Шунингдек исоносиё, имрусиё фойда қилади. Лекин буларни исте'мол қилгандан кейин ҳаммомга тушиб, ёғланиб, хандарус [Рум буғдойи] ва арпа дони солиб қайнатилган гўшт шўрваси блан овқатланиб ҳўлланмоқлари керак.

Асал шаробини исте'мол қилиш кексаларга фойда қилади. Тиқилишлар пайдо бўлишидан ва бўғинлар оғриғи пайдо бўлишидан сақлайди. Бирор органда тиқилиш борлиги сезилса ёки ўша органда

тиқилишга мойиллик сезилса, асал шаробига тиқилишни йўқотадиган петрушка уруғи ва илдизини қўшиб сийдик чиқариш органларини даволаш учун ичирилади. Агар сийдик органларидаги тиқилиш тошга ўхшаш нарсадан бўлса, тоғ петрушкеси каби кучлироқ нарсани қайнатиб берилади.

Агар тиқилишлар ўпка [йўллари]да бўлса, қора кашнич, кўжот, ҳинд долчини ва шуларга ўхшаш нарсалар қайнатиб берилади.

Бешинчи фасл. Кексаларни уқалаш [массаж қилиш] тўғрисида

Кексаларни уқалаш миқдор ва кайфиятда ўрта даражада бўлиши керак, кучсиз органларга ва сийдик қопчасига тегмай уқаламоқ керак. Агар уқалаш бирнеча марта такрорланса, ҳар сафар дағал халта блан, ёки қўлнинг ўзи блан ишқалансин! Шундай ишқалаш уларга, албатта, фойда қилади ва органларни касалликдан сақлайди.

Олтинчи фасл. Кексаларнинг бадантарбиялари тўғрисида

Кексаларнинг бадантарбиялари органларнинг турли ҳолларига қараб, уларга одат бўлиб қолган баъзи касалликларга қараб ва бадантарбиядаги одатларига қараб турлича бўлади. Агар органлари жуда муътадил бўлса, улар учун муътадил бадантарбиялар мувофиқ келади. Агар бирор органлари энг яхши ҳолда бўлмаса, унинг бадантарбиясини бошқа органлар бадантарбиясига тоби' қиладилар; масалан: бош айланиш касали, тутқаноқ касали ёки ёмон хилтларнинг бўйинга қуйилиши бировда юз берса — буғлар бошга ва мияга кўтарилади — у кишиларга бошни энгаштирадиган ва қуйи ташлатадиган бадантарбиялар тўғри келмайди. Лекин юриш, чопиш ва миниш блан бадантарбия қилмоқлари ва гавданинг қуйи ярмига тегишли бадантарбияларни қилмоқлари керак. Агар касаллик оёқ томонда бўлса, бармоқларни кериштириш-тортиштириш, тош отиш ва тош кўтариш каби бадантарбияларни қиладилар. Агар касаллик гавданинг ўртасида — талоқ, жигар, меъда, ичаклар каби органларда бўлса, иккала томонга [бош ва оёққа] тегишли бадантарбиялар тўғри келади. Агар бирор мони'лик бўлмаса, касаллик кўкрак атрофида бўлса, фақатгина қуйи томонга оид бадантарбиялар муносиб келади. Агар касаллик буйракда ва сийдик қопчасида бўлса, фақат юқори томонга оид жисмоний ҳаракатлар тўғри келади. Кўрсатилган органларни қувватли қилмоқ учун бадантарбия миқдорини кўпайтиришлари тўғри эмас. Бу айтилганлар кексаларга хосдир; лекин бошқа ёшдагиларга, я'ни ўрта ёшдаги кишиларга мувофиқ эмас. Уларнинг кучсиз органларини қувватли қилмоқ учун [секин-секин бадантарбияни кучайтириб] ўша органга мувофиқ ва лойиқ келадиган бадан-

тарбияларни қилмоқлари керак бўлади. Аммо касал органнинг [худди] ўзини ба'зан бадантарбия қилдирадилар ва ба'зан бадантарбия қилдиришга рухсат берилмайди, я'ни касал орган иссиқ ё қуруқ [мизожли] бўлса, ёки ўша органда етилмаган ёмон хилт бўлиб, [бадантарбия қилинганда] бузилишга мойил бўлиш хавфи бўлса, шу вақтда ўша кучсиз органи бадантарбия қилдиришга рухсат берилмайди.

ТҮРТИНЧИ ТА'ЛИМ. МИЗОЖИ ЕТУК БЎЛМАГАН КИШИ ОРГАНИНИНГ ТАДБИРИ ТУҒРИСИДА

БЕШ ФАСЛ

Биринчи фасл. Иссиқлиги жуда ошиб кетган мизожни тузатиш туғрисида

Айтамызки, бузилган иссиқ мизож, ёки икки та'сирланучи хусусиятнинг му'тадиллиги блан бўлади, ёки қуруқлик ва ё ҳўлликнинг ошиб кетиши блан бўлади. Агар бу икки та'сирланучи хусусият му'тадил бўлса, биламизки, иссиқнинг кўплиги бир чегарага борган бўлиб, [лекин] ниҳоят даражага ўтган эмасдир; агар ўтган бўлганда қуритар эди. Агар мизожнинг иссиқлиги қуруқлик блан бирга бўлса, (180) мизожнинг ўша ҳолда узоқ муддат қолиши мумкин. || Агар иссиқлик ҳўллик блан бирга бўлса, иссиқ ва ҳўлнинг бирга туришлари узоқ чўзилмайди; ба'зан ҳўллик иссиққа ғалаба қилиб, уни сўндиради ва ба'зан эса, иссиқ ҳўлликка ғалаба қилиб, уни қуритади. 99a

Агар ҳўллик ошса, бундай ҳўл мизожли кишининг ҳоли ўспиринлигининг охирида яхшиланиб, иссиқлиги ва ҳўллиги му'тадилликка айланади. Агар [туғма] ҳўллик камайса, чет ҳўллик кўпайиб, иссиқлик камаяди.

Энди айтамызки, иссиқ мизожлиларнинг ҳамма тадбири икки мақсад учундир; бири — уларни му'тадил мизожликка қайтариш учун, иккинчиси — соғлиқларини бор ҳолича сақлаш учун.

Аввалгиси аста-секинлик блан му'тадилликка қайтиш вақтигача ўзини сабр-чидам блан тийиб, қаноат қилучиларга муяссар бўлади. Чунки бундай иссиқ мизожлиларни бирдан му'тадилликка қайтаришга уринучи киши [табиб] уларнинг гавдаларини касал қилиб қўяди. Иккинчиси, мизожларига мос, ёқадиган овқатлар бериб тадбир қилиш блан мумкин бўлиб, бор соғлиқ сақланади.

Икки та'сирланучи хусусияти му'тадил бўлиб, иссиқ мизожли бўлган болалар умр бошида соғломликка жуда яқин бўлади; мизожларининг ёрдами блан тишлари ва сочлари тез ўсиб равшан ва бурро-бийрон сўзловчи бўладилар ва тез юриб кетадилар; кейин иссиқлари ни-

ҳоят ошиб, қуруқлик кўпайгач, уларда куйдиручи мизож пайдо бўлиб, уларнинг кўпларида кўп миқдорда ўт пайдо бўлади.

Буларнинг умр бошидаги тадбирлари муътадил мизожлилар тадбирига ўхшашдир. Бу ёшдан ўтсалар, сийдикларини ҳайдовчи моддалар берилиб, ўтлари бўшатилиб, чиқиндиларини қайт қилдириш ва ич сурдириш орқали чиқариб туриш зарур бўлган кишилар тадбирига кўчириладилар.

Агар табиатлари хилтларини ташқарига чиқаришга тугал кифоя қилмаса, ични юргизучи енгил ва содда нарсалар блан ёрдам берилади; қайт қилдириш учун кўп иссиқ сув ичириш блан, ё сувга набиз қўшиб ичириш блан ёрдам берилади. Сурги сифатида бинафша шарбати т а м а р ҳ и н д и й, ш и р х у ш к [миср толидан чиққан сутнинг қуригани], янтоқ шакар каби нарса блан ёрдам берилади. Бадантарбияларнинг енгиллаштирилиши ва яхши каймус [химус]ли овқат блан озиқлантириш керак бўлади. Баъзан бир кунда уч марта ҳаммомда чўмилтириш керак. Ҳарқандай қиздиручи сабабдан сақланмоқлари керак бўлади.

Овқатланишдан кейин ҳаммомга тушиш иссиқ мизожли кишиларнинг жигар ва қоринлари атрофида тортилиш ва сиқилиш пайдо қилмаса, улар бемалол ҳаммомга тушаберадилар. Агар шундай ҳоллар содир бўлса, бурган ивигилган сув, «сабр», анис, аччиқ бодом, «исканжубин» каби тиқилишларни очучи нарсалар истеъмол қилмоқлари лозим бўлиб, овқатдан кейин ҳаммомга тушиш манъ қилинади. Ўша тиқилишларни очучи нарсаларни биринчи овқат ҳазм бўлгандан кейин, иккинчи таомни ейишдан бурун, ҳатто иккинчи таомни ейишдан кўпгина фурсат олдин, яъни эрталаб уйқудан уйғонишларидан кейин ва ҳаммомга тушишдан олдин [истеъмол қиладилар].

У кишилар доимо баданларини ёғ блан силаб турмоқлари, оқ, суюқ шароб ичмоқлари керак. У кишиларга совуқ сув фойда қилади. Қуруқ иссиқ мизожли кишилар учун ана шу тадбирлар айниқса тўғри келади.

Иссиқ ҳўл мизожли кишиларнинг шундай мизожли бўлишлари модданинг чириши ва ёмон сифатли хилтларнинг органларда тўпланиши блан пайдо бўлади. Уларнинг бадантарбиялари ёмон хилтларнинг шимилиб кетишига ёрдам беручи бўлиши, аммо [гавдаларини] қиздирмаслиги учун [бу ҳаракатлар] юмшоқ, майин бўлиши керак. Хилтларда кўпиклар пайдо қиладиган ҳаракатлардан сақланмоқлари керак. Ундай кишиларнинг бадантарбияга одат қилмаганлари жисмоний ҳаракатдан кўпроқ сақланмоқлари керак бўлади.

Бўшатилишдан кейин бадантарбия қилмоқлари, овқатдан аввал ҳаммомга тушишлари, ҳамда ортиқча хилтларни чиқаришга эътибор бермоқлари энг тўғри тадбирдир. Баҳор вақтида томирдан қон олдириш ва бўшатилиш тадбирларини унитмаслик керак.

Иккинчи фасл. Ортиқча совуқ бўлган мизожни тузатиш тўғрисида

Мизожлари жуда совуқ кишилар уч турлидирлар. Ба'зиларининг ҳар икки та'сирланучи [кайфият]лари му'тадил бўлади. Бундай кишиларнинг ҳўл ва қуруқлиги ўртача бўлган иссиқлик овқатлар блан, қиздиручи ёғлар блан, «буюк ма'жун» лар орқали [органларни] ҳўлликлардан бўшатиш блан, ҳаммомга тушириб терлатиш блан, [ҳолларига] яраша бадантарбиялар блан || иссиқларини қўзғатишга ҳаракат қилиниши 996 керак. Чунки, улар бир вақтлар му'тадил ҳўлли бўлган бўлсалар ҳам, ҳўлликларнинг пайдо бўлабериши сабабли уларда совуқликлик туғилган.

Мизожлари ортиқ даража ҳўл бўлиши блан баробар яна қуруқ бўлган кишилар учун қариларга ишлатиладиган тадбирлар қўлланилади.

Учинчи фасл. Касалликка тез берилучан кишиларнинг тадбири тўғрисида

(181) Бундай кишилар касалликка берилишга, ё гавданинг ниҳоят тўлиши жиҳатидан мойил бўладилар,— бу ҳолда хилтларининг миқдори му'тадил қилинсин,— ёки ўзларидаги хом-етилмаган хилтлар сабабли мойил бўладилар; бу ҳолда хилтларининг кайфияти му'тадил бўлсин! Улар учун озиқлиги кўп ва овликда ўртача бўлган овқатлар белгилансин!

Хилтлар миқдорини му'тадил қилиш овқатларнинг миқдорини му'тадил қилиш блан одат қилинган бўлса, ҳаммомдан аввал бадантарбия ва уқалаш-силашни кўпайтириш блан, [бу нарсалар] одат бўлмаганда, бадантарбия ва уқалашни камроқ қўллаш блан, овқатни оз-оз қилиб бўлиб бериш блан ва жуда тўйғизиб овқат бермаслик блан бўлади.

Агар [уларнинг] гавдаси осон терлайдиган бўлиб, бунга одатланган бўлсалар, гоҳ-гоҳ терлатиб туриш керак. Агар овқатланишни кечиктириш ме'дага ўт қўйилишига олиб келмаса, ҳаммомдан кейин овқатлантирилади. Ўт тўпланса, ҳаммомдан аввал овқатлантирилади. Овқатланиш учун энг мос вақт тушдан кейинги соат тўрт чамасидир.

Юқорида айтганимизча, ме'дага ўт қўйилиши ҳаммомдан аввал овқатланишни талаб қилса ва унинг натижасида жигарда тиқилиб қолиш аломатлари сезилса, юқорида айтилганича, мизожига яраша тиқилишларни очучи нарсалар блан даволанади. Шундай даво қилинганда у киши бирон зарар топса, юргизиш блан даво қил! Агар овқат ме'дада бузилиб, ўзича пастга ўтса, бу ғанимат ҳолдир; ўзича тушмаса каммунийи блан ва сифати юқорида айтилган анжирни махсарга қўшиб тайёрланган ма'жун блан тушир!

Тўртинчи фасл. Ориқ кишини семиртириш тўғрисида

Озиш сабабларининг энг кучлиси қуйида айтганимизча, мизожнинг қуруқлиги, ичакларга туташган ингичка қаттиқ томирларнинг қуриши ва ҳавонинг қуруқлигидир. Ичакка туташган майда қаттиқ томирчалар қуруқ бўлса, улар озиқни қабул қилмайди. Қуруқликни ва ориқликни, ҳаммомдан аввал тери қизаргунча қаттиқлик ва юмшоқлик ўртасидаги уқалаш блан даволансин. Тери қизаргандан кейин уқалаш кучайтирилади. Кейин [гавдага] қатрон сурилади, кейин му'тадил бадантарбия қилдирилади, кейин ҳаммомга туширилади. Ҳаммомда кўп турғизилмайди. Ундан кейин қуруқ сочиқ блан артилади ва озгина ёғ сурилади. Сўнгра, мувофиқ келадиган овқат берилиб, агар ёши, вақти, одати йўл берса, устидан совуқ сув қуйилади.

Қатрон суришдан олдин қилинадиган ишқашни ориқ ва қотма кишиларда [гавда] кўпчишидан бурун тўхтатилади. Бу сўз юқорида айтилган кичик органни катта қилиш тўғрисидаги сўзимизга яқиндир. Ориқ [кишиларни] семиртириш тўғрисидаги сўзнинг довоми тўртинчи китобдан бўлган зийнат ҳақидаги китобда топилади.

Бешинчи фасл. Семиз кишини оздириш тўғрисида

Бунинг тадбири: ичак тутқичларидаги кичик вена томирчалари [овқат]ни батамом сўриб олмасин учун ме'дадан ва ичаклардан овқатни тез ўтказиш, ҳажми кўп, озиқлиги оз овқат исте'мол қилиш, доимо таомдан аввал ҳаммомга тушиш, тез ҳаракатли бадантарбия қилиш, ва тарқатучи ёғларни суришдир. Ма'жунлардан «а т р и ф у л-с а ф и р» ма'жуни, «д а в о ул-л а к», тар'ёк ишлатиш, эрталаб — наҳорга сиркани аччиқ мурч блан қўшиб ичиш ишлатилади. Бу тадбирнинг тафсилини зийнат китобида айтамыз.

БЕШИНЧИ ТА'ЛИМ. БИР ТАДБИРДАН БОШҚАСИГА КЎЧИШ ТУҒРИСИДА

БУ ТА'ЛИМ ИККИ ФАСЛ ВА БИР ЖУМЛАДАН ИБОРАТДИР

**Биринчи фасл. Йилнинг турли фаслларидаги тадбирлар ва ҳавони
соғломлантириш ҳақида**

Эрта баҳорда зарурат ва одатга қараб томирдан қон олинади ва сурғи қилинади. Айниқса қусиш тадбири кўрилади. Кучли қиздиручи ва кўп ҳўллантиручи гўштлар ва шароблардан сақланиш лозим. Енгил овқат исте'мол қилиш, ёздагига нисбатан бироз кучлироқ, му'тадил бадантарбия қилиш, ортиқча тўйиб овқат емаслик, балки оз-оз ейиш керак. Чанқоқни пасайтиручи ичимликлар ва шарбатлар исте'мол қилинади. Иссиқлик ва ҳамма аччиқ, ўткир мазали нарсалардан ва шўр нарсалардан сақланиш керак!

Ёзда овқатлар, ичимликлар ва бадантарбия озайтирилади; дам олиш, истироҳат қилиш, чанқоқни пасайтиручи нарсалар исте'мол қилиш, мумкин бўлса қайт қилиш, || соя, пана жойда бўлиш, керак. 100α

Кузда, айниқса ҳавоси ўзгариб турган кузда, энг яхши тадбирни қўллаб, [гавдани] қуритучи нарсаларнинг барчасидан, жинсий алоқадан, совуқ сув ичишдан, совуқ сув блан бошни ювишдан, этни увиштирадиган совуқ ва салқин ерда ухлашдан сақланилсин! Овқатга тўйиб туриб ухланилмасин, туш қизигидан, эрталабки салқиндан сақланилсин. Бошни кечасидаги ва эрталабки совуқ тегишидан сақлансин! (182) Куз вақтининг меваларини кўп ейишдан сақлансин. Илиқ сув блангина чўмилинсин. Кеча ва кундуз баробар бўлган вақтида гавдани бўшатиш керак, чунки бу [тадбир] кишида қишда ортиқча нарсалар тўпланиб қолишнинг олдини олади. [Лекин] шундай кишилар ҳам борки, кузда уларнинг хилтларини қўзғатиш орқали безовта қилиш блан машғул бўлмаслик муносиброқдир; аксинча уларни тинч қўйиш лозимдир. Кузда қустириш ман' қилинади, чунки кузда қустириш иситмани туғдиради. Кузда шаробларни кўп миқдорда ичиш керак эмас. Ичилса, кўп сув блан аралаштириб ичиш керак. Билгилки, кузда кўп ёмғир ёғиши кузнинг зарарли [та'сиридан] сақлайди.

Қишда то чарчагунча меҳнат қилиш, овқатни мўл қилиш керак,

лекин қиш иссиқ келса, у вақтда ҳаракатни кўпайтириш, овқатнинг миқдорини озайтириш керак бўлади.

Қишда исте'мол қилинадиган ноннинг буғдойи ёз нонининг буғдойидан қувватлироқ, тигиз мағизлироқ бўлиши керак. Шунингдек гўшт ва шу каби бошқа овқатлар ва қовурмаларни ҳар икки фаслга мослаб танлаш керак.

Қишда ейдиган сабзавотлар — карам, лавлаги, петрушка, гулли карам, қуён қулоқ, семиз ўт, «сачратқи» бўлиши керак.

[Қишда] соғлом кишилардан камдан-кам киши касал бўлади. Агар касал бўлақолса, дарров даво қилиш ва зарур бўлса, дарров гавдани бўшатиш [тозалаш] керак. Чунки жиддий бир сабаб бўлмаса, қишда соғлом киши касал бўлмайди; айниқса касаллик туғма иссиқлик зўрлигидан бўлса, сабаб зўр бўлади. Чунки, бошқаручилик қилучи туғма иссиқлик қишда тарқалмай туриши ва ушланиши сабабли йиғилиб жуда кучаяди. Шундай қилиб [қишда] ҳамма табиий қувватлар ўз ишини яхши бажаради.

Буқрот [Гиппократ] қишда сургини фойдали, томирдан қон олишни фойдасиз, дейди; қишда қустиришни ма'қулламайди, ёзда қустириш дуруст дейди, чунки хилтлар ёзда юзага чиқадилар [кўтариладилар], қишда эса чўкишга мойил бўладилар. Шунга амал қилмоқ керак.

Бузилган ва ваболи ҳавога келсак, у билан тўқнашганда гавдани қуруқ тутиш ва [ҳавони] совутучи ва ҳўлловчи нарсалар ёрдами билан му'тадил қилиш, айниқса вабо касаллиги вақтида, ёки қиздиручиларни [қўллаш] керак. Ҳавони бузган сабабнинг зиддини қилиш керак. Бу мақсад учун турли хушбўй нарсаларни, айниқса ўз сифатлари билан мизожга зид моддаларни [қўллаш] фойдалидир. Вабо вақтида кўп миқдордаги ҳавони ҳидлашга [нафас олишга] эҳтиёжни камайтириш керак. Бунга [беморни] тинч ётқизиб истироҳат бериш орқали етишилади.

Ҳавонинг бузуқлиги кўпинча ердан бўлади. Бу вақтда курсилар устида ўтириш, жуда баланд баҳаво ерларни истиқомат учун танлаш зарур бўлади.

Кўпинча ҳавонинг бузилабошлаши ўз ичидан бошланиб, бунинг сабаби қўшни бузуқ ҳавонинг келиб қўшилишидан, ёки кайфияти инсонларга ма'лум бўлмаган сабаблардандир. Бундай ҳодисаларда ер остидаги уйларга, ҳамма томони девор билан ўралган уйларга ва турли ҳужраларга бекинмоқ керак бўлади.

Ҳавонинг бадбўйлигини тузатучи тутатқилар «саломалайкум» ўти, марсин оғочи, мирта оғочи, атиргул ва сандал оғочларидир. Вабо вақтида сиркалар исте'мол қилиш унинг офатларидан омон сақлайди. Бу тўғрида айтиш зарур бўлган сўзнинг тамомини хусусий касалликлар китобида айтамин.

Иккинчи фасл. Қасалликнинг бошланишидан хабар беручи белгилар пайдо бўлганда кўриладиган тадбирлар ҳақида

Доимий хафақон [юррак уриш] касалига учраган кишига [табиб] тездан тадбир қилсин, токи тўсатдан ўлиб қолмасин. Уйқуда қўрқиб босинқираш ва бош айланиш кўпайса, қуюқ хилтни чиқариб ташлаш блан унга тадбир қилсин, токи у киши тутқаноқ касалига ва сакта [апоплексия] касалига учраб қолмасин! Гавдаси кўп учадиган кишига балғамни чиқариб ташлаш блан тадбир қилинсин, токи у чангак бўлиш [спазм] касалига ва сакта касалига учрамасин. Шунингдек, [бирор кишида] сезгиларнинг ўтмаслиги ва ҳаракатларнинг заифлиги гавданинг хилтга тўлиқлиги сабабли узоққа чўзилса, ҳамда органларнинг ҳаммаси қарахтлашса || унга балғамни чиқариб ташлаш блан тадбир қилинсин, токи 1006 у киши фалаж касалига учрамасин! Юзи кўп учган киши миясини тозалаш блан тадбир қилсин, токи [бу учини] юз фалажи касалига олиб бормасин!

Кўпинча кўз қизариб ёш оқса, кўз ёруғликдан қочса, шу блан бирга бош оғриғи бўлса томирдан қон олиш, ичакни тозалаш ва буларга ўхшаш иложлар блан унга тадбир қилсин, токи мия яллиғланиши касалига учрамасин. Сабабсиз ғамгинлик, қўрқинч кўпайса, куйган хилтнинг чиқариб ташланиши блан унга тадбир қилсин, токи у киши меланхолия касалига учрамасин! Шунга ўхшаш юз қизариб, (183) кўпчиб, ранг айнаса ва бу ҳол узоқ давом этса, мохов касали пайдо бўлиши мумкинлиги хавфини кўрсатади. Гавда оғир бўлиб, чарчаб томирлар тўлса томирдан қон олинсин, токи томирнинг ёрилиши, сакта касали ва тўсатдан ўлиш пайдо бўлмасин!

Юзда, кўз қовоқларида, бармоқларда ихтиёрсиз ҳаракат зоҳир бўлса, жигар қонини тузатиш тадбири қилинсин. Токи, у киши, қоринда сув йиғилиш [истисқо] касалига учрамасин!

Нажаснинг бадбўйлиги зўрайиб кетса, томирлардан бадбўйликни кетказиш блан тадбир қилинади, токи, у киши сув йиғилиши ва иситмага учрамасин! Бу тўғрида сийдик ишончли далил беради.

Гавдада чарчаш ва тинка қуриш пайдо бўлса, иситма чиқишини тахмин қил!

Овқатга иштаҳа қолмаса, ёки у кўпайса, бирор касалликка далил бўлади.

Хуллас, иштаҳада, нажасда, сийдикда, жинсий алоқани ишташда, уйқуда, терлашда, гавда қичишида, зеҳн ўткурлигида, мазани сезишда, ё ихтилом [кечаси булғаниб қолиш]даги оддий ҳолнинг ўзгариши хоҳ озайса, ё кўпайса, ёки ўша оддий ҳолнинг кайфияти ўзгарса, бирор касаллик бошланишидан дарак беради. Шунингдек, бавосир қонаши, ё ҳайз қони,

қусиш, ё бурун қонаш, бузуқ, ё тузук бир нарсани кўнгил тилаш каби ғайритабiiй, аммо одат бўлиб қолган ҳоллар ўзгарса ҳам бирор касалликдан дарак беради; чунки одатланган [иш] табиий каби бўлади. Шунинг учун ёмон одатлар бирдан ташланмасдан, аста-секин ташланади.

Гоҳ ба'зи хусусий касалликлар бошқа хусусий касалликлар борлигига далил ва аломат бўлади. Узоқ давом этучи бош оғриғи ва шақиқа [мигрен] кўз гавҳарининг кенгайиши ва хираланишини [катарактани] кўрсатади. Кўзга юз олдида майда пашшачалар, ё бирон шундай нарса учган каби кўринса ва бу ҳол тайин ва доимий бўлиб, кўриш кучсизланса — бу кўз гавҳарининг хираланишидан дарак беради.

Ўнг биқинда оғирлик ва оғриқ узоққа чўзилса, жигарда бир касаллик борлигига далил бўлади. Сийдикнинг одатдаги ҳоли ўзгариб, белнинг паст қисмида ва човда оғирлик ва тортишиш сезилса, буйракда бир касаллик пайдо бўлишидан дарак беради. Одатдан ташқари рангсиз [оқарган] нажас сариқ касалидан хабар беради.

Сийдикнинг ачиштириб тушиши узоққа чўзилса, сийдик қопчасида ва эркаклик олатида яралар пайдо бўлаётганини билдиради. Ич кетиш вақтида орқа тешикнинг ачиши яралар пайдо бўлганини кўрсатади. Қусиш блан бирга иштаҳасизлик бўлса, қорин дам бўлса, қўл ва оёқларда оғриқ пайдо бўлса, қулунж касалидан дарак беради.

Орқа йўлда қичишлар пайдо бўлиши, у ерда майда гижжалар бўлмаса, бавосир касали бошланишини кўрсатади. Чипқонлар ва безларнинг кўп чиқиши катта йирингли яллиғланиш пайдо бўлишини билдиради. Темирўтки қора песнинг пайдо бўлишини, оқ доғ эса оқ песнинг пайдо бўлишини кўрсатади.

ЖУМЛА. САФАР ҚИЛУЧИНИНГ ТАДБИРИ ҲАҚИДА

ЕТТИ ФАСЛДАН ИБОРАТ

Биринчи фасл. Сафар қилучилар тадбири ҳақида умумий сўз

Сафарга чиққан киши ўз уйида одат қилган нарсасидан, албатта, ажрайди ва унга чарчаш ва ҳолсизлик етишади. Шундай вақтда унга турли касалликлар етишмасин учун ўзини даволатиши лозим. Айниқса у ўз овқати ва чарчашликдан [сақланиш] ҳақида ўйлаши керак. Яхши моддали, миқдори кўп бўлмаган овқатлардан исте'мол қилиб озиқланиши керак, токи, у овқат яхши ҳазм бўлсин ва қолдиғи томирларда уйилиб қолмасин.

Сафар қилучи кишининг тўйган ҳолда [от ва уловга] минмаслиги лозим, токи, еган овқати бузилмасин ва кўп сув ичишга муҳтожлик туғулмасин, кўп сув ичса, еган овқати кўп чайқалиб қусишга ва ёзилишга муҳтожлик туғилади. Шунинг учун овқатланишни манзилга етгунча қолдириш лозим. Қўйида биз айтадиганимиз бошқа сабаблар бўлган ҳолларда бу [қоидага амал] қилинмайди. Агар иложи бўлмаса, хоҳ сафар тунда бўлсин, хоҳ кундузи бўлсин, енгил ноништа қилиб, кейинчалик сув ичишга муҳтож бўлмаслик [тадбирини] кўриш керак.

Чарчаганликка чарчаш бобида айтилганларга амал қилиш керак. || 101a

Сафар қилучи гавдаси қонга, ёки бошқа [хилт]га тўлиқ бўлатуриб сафар қилмаслиги, балки уни тозалаб, кейин сафар қилмоғи лозим. Агар [ме'даси бузилиб] сассиқ кекиришга учраса, очиқиб ухлаб ҳазм бузилишини тарқатиб, кейин сафарга чиқади. Сафарга чиққан кишилар учун, албатта, ўзларининг одатланганларига қараганда енгил бадантарбияни аста-аста кўпайтиришлари зарур.

Йўлда уйғоқлик зарур бўлса, шунга аста-секин одат қилиш керак. [Шунингдек] йўлда очлик ё ташналик, ёки бошқа шу каби ҳолат пайдо бўлишни тахмин қилса, ўшанга одат қилмоғи зарур. Сафарда исте'мол қилиниши тахмин қилинган овқатга одатлансин! Овқатнинг ҳажми кам, озиқлик қуввати зўр бўлиши керак, сабзавотларни, меваларни, сувли

хилтни туғдирадиган нарсаларни исте'мол қилинмасин, лекин даволаниш зарурати учун биз келгусида чегаралайдиган миқдорда еса мумкин.

Қўпинча сафар қилучи чидам блан очликка кўникишга мажбур бўлади, бу эса унинг иштаҳасини камайтиради. Бундай ҳолларда қовурилган жигардан ва жигарга ўхшаш нарсалардан тайёрланган овқатлар ёрдам беради. Ба'зан (184) жигардан ёпишқоқ нарсалар, қиздирилган озиқли чарви мойи, бодом мойи қўшиб кабоблар тайёрланади. Чарви мойидан, масалан, [мол] ёғи ишлатилади. Сафар қилучи ўшандай кабобнинг биттасини еса бирқанча замон очликка чидайди. Айтадиларки, агар — киши бир ритл бинафша мойида озроқ мумни эритиб, уни «қирути» ҳолатига келтириб ичса, ўн кунгача овқат ейишни истамас эмиш.

Шунингдек қўпинча, ташналикка чидашга тайёрланишга ҳам тўғри келади. Бу вақтда [сафарга чиқучи] ўзи блан бирга биз учинчи китобда «ташналик» бобида баён қиладиган ташналикни босучи нарсаларни олмоғи керак. Айниқса семиз ўт уруғидан уч дирхам миқдорида олиб сирка блан ичса, ташналикни босади.

Сафарга чиқучи балиқ, ковил, тузланган нарсалар, ширинликлар каби ташна қилучи овқатларни емаслиги, кам сўзлаши, секин юриши керак.

Сафар қилучи суви кам ерда сувни сирка блан ичса, бунинг озгинаси ташналикни босишда кифоя қилади. Шунингдек испиғул уруғининг ширасини ичиши ташналикни босади.

Иккинчи фасл. Иссиқдан сақланиш, айниқса сафарда ва иссиқда сафар қилучи киши тадбири ҳақида

Агар сафар қилучи кишилар тадбирга риоя қилмасалар, натижада кучсизланиб, қувватлари йўқолиб, ниҳоят ҳаракат қилолмай қоладилар ва уларга ташналик ғалаба қилади.

Қўпинча қуёш уларнинг мияларига зарар қилади, шунинг учун бошларини қуёшдан яхши бекитишга ҳаракат қилишлари керак. Шунингдек, сафардаги киши кўкрагини қуёшдан сақламоғи ва кўкрагига испиғул уруғи шираси, семизўт суви каби нарсаларни суриши лозим бўлади.

Иссиқда сафарга чиқучилар ба'зан йўл юришдан илгари арпа толқони, мевалар суви ва булардан бошқаларга муҳтож бўладилар. Чунки бўш қорин блан йўл юрсалар, моддаларнинг шимилиши уларни жуда кучсиз қилади, чунки уларнинг ўрнини босадиган нарсалар бўлмайди. Шунинг учун улар биз айтган нарсалардан бир миқдор ейишлари лозим ва қориндаги овқат чайқалмаслиги учун, ме'дадан пастга тушгунча бироз дам олишлари зарур.

[Сафар қилучилар] ўзлари блан бирга гул ёғи, бинафша ёғи олиб

юришлари керак, вақт-вақти блан арра пуштнинг устига ўша ёғлардан суриб турадилар.

Иссиқдаги сафардан зарарланганларнинг кўпи совуқ сувда сузиш ва чўмилиш блан ўз ҳолига қайтади. Лекин [совуқ сувда] чўмилишга шошилмаслиги, балки озгина сабр қилиб, кейин аста-секин чўмилмоғи керак.

Сафарда самумдан қўрққан киши бурун ва оғзини салла блан ва печ блан бекитиб бунинг машаққатига чидамоғи лозим. [Сафарга чиқишдан] аввал қатиқ блан пиёзни яхши тайёрлаб, ё кечаси қатиққа пиёзни тўғраб қўйиб ейилади. Пиёзни еб қатиқни ичмоғи лозим. Пиёз қатиққа солинишидан аввал жуда майда тўғралган бўлиши керак.

Самумдан қўрққан киши гул ёғини, қовоқ уруғи ёғини бурнига қўйиб турсин! Чунки қовоқ ёғи иссиқ шамол зараридан сақлайди.

Самум теккан кишининг қўл ва оёқларига совуқ сув қуйилади, совуқ сув блан юзини ювади, совуқлик сабзавотлардан овқат қилади, бошига гул ёғи каби совуқлик ёғларни ҳа ё ю л о л а м [ҳамиша баҳор гули] шираси каби совуқлик шираларни, Миср толининг ёғини суриб, кейин ювинади. ||

1016

Самум урган киши жинсий алоқадан сақлансин! Иссиқ шамолнинг зарарли таъсири босилгандан кейин тузли балиқ фойдалидир. Сув араштирилган шароб ҳам фойдалидир. Агар у кишида иситма бўлмаса, сут энг яхши овқатдир.

У кишидаги иситма чиришдан пайдо бўлмаган бўлиб, бир кунлик бўлса, ачиган қатиқ ичиш керак. Иссиқ шамол вақтида ташна бўлса, оғизни [сув блан] чайқаш кифоя қилади, тўйиб ичмайди, тўйиб ичса, ётган жойида ўлади, [шунинг учун] оғзини чайқаш блан кифояланмоғи лозим бўлади. Агар ичишга мажбур бўлса, ҳўплаб ичсин! Бу ҳоллар ўтиб, ундаги ташналик ҳаёжони босилгач, бемалол ичаберади. Агар сув ичишдан аввал гул ёғини сув блан қўшиб ичабошласа яхшироқ бўлади.

ХУЛОСА: иссиқ урган киши салқин жойда бўлиши, оёғини салқин сув блан ювиши, ташна бўлса совуқ [сув] ни оз-оз ичиши ва тез ҳазм бўладиган нарса блан овқатланиши керак бўлади.

Учинчи фасл. Совуқ вақтда сафар қилучи кишининг ва совуқ урган кишининг тадбири ҳақида

(185) Қаттиқ совуқда сафар қилиш керакли бўлган аслаҳа-асбоблар, озиқ ва кийимлар блан бўлса ҳам жуда хавфлидир. Тайёргарлик бўлмагандаги хатар ҳақида гапириб ўтиришнинг ҳожати ҳам йўқ. Сафар қилучиларнинг бирқанчаси, совуқ ва қор бўрони шиддатидан, бор кийим ва буюмларига ўралган ҳолда тиришиб, қотиб, совуқ еб, ҳиссиз ва ҳаракатсиз ҳолда уйқуга чўмиб ҳалок бўлиб кетдилар; уларнинг ўлими афъюн ва мандарагора ичиб ўлганларнинг ўлимини эслатади.

Совуқ урган кишиларнинг аҳволи ўлимга олиб бормаганда, кўпинча булимия деб аталадиган ютақишни пайдо қилади. Бундай ва ўзга ҳолларда қилиниши зарур бўлган тадбирларни ўз жойида айтдик.

[Қаттиқ совуқда сафар қилучиларга] энг муносиб тадбир бадан тешикларини [қалин кийимлар блан] ўраш, бурун ва оғизларини тўсатдан совуқ ҳаво киришидан сақлаш, қўл ва оёқларини биз тубдан айтадиган нарсалар блан эҳтиёт қилишлардир.

Совуқда сафар қилучи [манзилга] тушса, ўзини дарҳол иситмай, балки аста-секин исиниши керак; шошилиб оловга — гулханга бориши лозим эмас, балки оловга яқинлашмаслиги яхшироқдир.

[Манзилга тушган сафар қилучи] ўша вақтнинг ўзида яна йўлга тушиб, совуққа чиқишни мўлжалласа, у вақтда оловга яқинлашишдан сақланиши керак. Сафар қилучи башарти совуқ уни бўшаштириб, қувватини тушириб юбормаган бўлса, шу тадбирни қўллайди. Аммо совуқ унга та'сир қилган бўлса, дарров исиниш, қиздиручи ёғлар блан, айниқса заҳарни қайтаручи қуввати бўлган савсан [нилуфар] ёғи кабиларни суртиб ишқалаши зарурдир.

Совуқда сафар қилучи оч ҳолда манзилга тушса ва иссиқ бир нарса [овқат] еса, иситмага ўхшаш ажиб бир ҳарорат пайдо бўлади.

Сафар қилучилар учун совуқ қийинчиликларини осон қиладиган махсус овқатлар бор; улар шундай овқатларким, ичига кўп миқдорда саримсоқ, ёнғоқ, хардал, [горчица], хилтит [сассиқ каурак елими] солинган бўлади. Ба'зан чеснок, ёнғоқларни хушхўр қилиш учун ўша овқатларга сузма зардобини солинади. Айниқса ўшандай овқатлар устига сув қўшилмаган шароб ичилса, юқоридаги овқатлар блан ёғ исте'мол қилиш ҳам лозим.

Совуқда сафар қилучи киши йўлда оч бўлмаслиги керак. У тўйгунча овқат еб, сув ўрнига шароб ичсин. Булар қоринда жойланиб қиздиргунича сабр қилиб, кейин йўлга чиқмоғи керак.

Сассиқ каурак елими совуқдан қотган кишини қиздиручи нарсалардандир. Айниқса унинг бир дирхами шаробга солинса. Бир ритл шаробга бир дирхам вазнида ундан солиниб ҳаммаси ичилади.

Совуқда сафар қилучига махсус суриладиган дорилар борким, улар баданни совуқнинг та'сиридан сақлайди. Булар жумласига зайтун ёғи ва бошқа ёғлар киради.

Совуқ ҳаво сабабли шамоллаган кишига саримсоқ жуда фойдалидир.

Тўртинчи фасл. Оёқ ва қўлни совуқ зараридан сақлаш тўғрисида

Сафар қилучи киши аввало қўл ва оёқларини қизигунича ишқалаш ва уқалаш, кейин нилуфар ёғи, бон ёғи каби иссиқ хушбўй ёғларни сурмоғи керак. Нилуфар шарбати улар тоифасидан яхши суриладиган

нарсадир. [У ёғлар] бўлмаса, зайтун ёғи суради. Айниқса [зайтун ёғига] мурч, оқирқирхо, ё сассиқ қаурак елими, ёки қундуз қири солиб сурса [қўл ва оёғини совуқдан сақлайди]. ||

102a

Қўл ва оёққа қинна [дарахт елими] ва саримсоқ боғлаш совуқдан ҳақиқатан сақлайди. Улар бўлмаганида суюқ қатрон ишлатилади.

Махси ва қўлқоп оёқ ва қўл қимирилаёлмайдиган даражада тор бўлиши тўғри эмас, чунки органнинг қимишлаб туриши, ундан совуқни қайтаручи сабабларнинг биридир. Сиқилган органга совуқ қаттиқ та'сир қилади.

Агар қўл ё оёқни қоғоз, юнг, ё қил блан ўралса, бу уларни жуда яхши сақлайди.

Агар совуқ енгиллашмай туриб ва совуқдан сақланишга тузук бир тадбир кўрилмай туриб, оёқ ё қўл совуқни сезмас бўлиб қолса, билгилки, бу чин ҳис эмас ва совуқ ўз та'сирини кўрсатган бўладики, бундай ҳолда ҳозир биладиган нарса блан тадбир қилинсин!

Совуқ ма'лум органга та'сир қилиб, ундаги туғма ҳароратни ўлдирса, органдан шимилучи нарсани органнинг ўзида қолдириб чиришга олиб боради. Бундай ҳолда бунга яралар бобида, айниқса ёмон сифатли ўючи яралар бобида, айтилган тадбирни қилишга тўғри келади. Аммо совуқ уриб ҳали [органни] саситмаган бўлса, балки орган ўз йўлида ишлаётган бўлса, энг яхши тадбир ўша органни қор сувига ёки анжир қайнатилган сувга солинишидир. Қарам суви, райҳонлар суви, укроп суви ва читтигул суви ҳам фойдалидир.

Тардуг малҳами ҳам совуқ урган орган учун фойдалидир. Дармана суви, ялпиз суви, н а м м о м суви ва шалғам боғлаш совуқ урган орган учун жуда манфаатлидир. Совуқ урган органни оловдан ва унинг та'сиридан четлатмоқ, дарҳол юриб оёқни ва қўлни ҳаракатлантирмоқ, ҳаракат қилдириб ишқамоқ, кейин биз айтган каби артиб, бирон нарса суриш, ё [суюқ дори бўлса] қуйиш зарур бўлади.

(186) Ма'лум бўлсинки, совуқда қўл ва оёқни солинтириб ҳаракатсиз қимирлатмай қўйиш, совуқнинг та'сир этишига имконият беручи сабабларнинг энг кучлисидандир.

Ба'зи кишилар совуқ урган органни совуқ сувга солиб, шундан манфаатланади; гўё, совуқнинг та'сири ўша органдан чиқади; масалан, яхлаган мевани совуқ сувга солинганда унда ях чиққани каби. [Бунинг] натижасида мева текис юмшайди. Агар ўша мевани оловга яқинлаштирилса бузилади. Аммо бунинг қандай бўлишлиги табибга керакли нарсалардан эмас.

Агар қўл ё оёқни [совуқ уриб], ранги айнаса, унга ништар уриб қонини оқизмоқ керак; ништар урилган ерда қон тўхтаб қолмасин учун ўша органни иссиқ сувга солиниб, қон ўзи тийилгунча ўз ҳолига қўйилади, кейин арман лойини сув аралаштирилган сиркага қориб сурилади.

Ана шулар органнинг бузилишини тўхтатади. [Даволашнинг] бошида ва охирида суяқ қатрон фойда беради. Агарда орган қорайиб, кўкариб бузилаб-башласа, бузилган органни тезлик блан кесиб ташлаш керак, токи ёнидаги соғлом бўлакни ҳам бузмасин. Бу вақтда бизнинг айтганларимизни қилинсин!

Бешинчи фасл. Сафарда [бет] рангини сақлаш ҳақида

Юзга ёпишқоқ нарсаларни ва ўзида ёпиштириш қуввати бор нарсаларни суриш керак. Масалан, испиғул шиллиғи, арфа ж шиллиғи, сувда эритилган к а т и р о, сувда эритилган араб елими, тухум оқи ва Каритон кўрсатган сувда ивитилган қоқ оқ нон кулчасини сурилади. Аммо юз шамол ё совуқ, ё қуёш та'сиридан ёрилса, унинг тадбирини зийнат бобидаги сўзлардан қидир!

Олтинчи фасл. Сафар қилучининг турли сувлар зараридан сақланиши ҳақида

Ҳақиқатда сафар қилучи турли овқатларга қараганда кўпроқ турли сувларни ичишдан ҳархил касалликларга дучор бўлади. Шунинг учун бунга аҳамият бериб, сувларни тозалаш чорасини кўриш зарур. Сувни сузиб тинитиш, саполдан тозалаб, сиздириб ўтказиш ва қайнатиш шу жумладандир. Биз юқорида баён қилганимиздек, бу тадбирлар ҳақиқатан сувни тинитиб тоза сув моддасини сувга аралашган нарсалардан тозалайди.

[Сувни тозалаш] тадбирининг энг яхшиси уни буғлантириб томчи блан тўлдирган идишга, иккинчи учини бўш идишга солиб қўйилади. Бўш идишга сув томчилаб тушади; бу сувни тозалашнинг яхши усуллари-
 1026 дан сиридир; айниқса буни || бирнеча бор такрорланса. Шунингдек, аччиқ ва ёмон сувни қайнатилиб, ичига тоза соз тупроқ ва юнгдан ясалган копток солинади, кейин уларни олиниб сиқилса, албатта, аввалгисидан яхши сув сиқилиб тушади. Ёмон кайфиятга эга бўлмаган тоза соз тупроқни, айниқса офтобда куйган [тупроқни] солиб, сувни чайқатилса ва кейин сузилса, сувнинг бузуқлиги кетади. Агар сувнинг бузуқлиги унинг етарли шимилмаслигидан бўлса, уни шароб блан қўшиб ичиш бузуқлигини қайтаради. Шунга ўхшаш сув кам бўлиб, топилмайдиган бўлса, айниқса ёзда, уни сирка блан қўшиб ичмоқ керак. Бу кўп сув ичишдан сақлайди. Шўр сувни сирка ёки и с к а н ж у б и н блан ичмоқ керак. Шўр сувга х у р н у б, мирта уруғи, дўлана солинмоғи зарур бўлади.

Аччиқ тошли — какра сув устидан ични юмшатучи нарса ичилиши керак бўлади. Унинг устидан шароб ичиш ҳам фойдалидир.

Аччиқ сув устидан ёғлиқ нарсалар ва ширинликлар исте'мол қилинади. Аччиқ сувни гулоб блан ҳам аралаштириб [ичилади]. Аччиқ сувда ва

унга ўхшаш ичимликлардан аввал нўхат ивитилган сувни ичиш сўнггиларнинг зарарини йўқотади. Нўхатнинг ўзини ейиш ҳам шундай та'сирга эга.

Тўқайларда туриб қолиб сасиган илиқ сувлар блан иссиқлик овқатлар ейилмаслиги, балки биҳи, олма, равоч каби нордон совуқлик мевалар ва сабзавотлар исте'мол қилиниши зарур бўлади.

Жуда лойқа сув устидан саримсоқ ейилади. Яман аччиқ тоши бундай лойқа сувларни тинитучи нарсалардандир. Пиёз турли бузилган сувларнинг бузуқликларини йўқотучи нарсалардандир. Ҳақиқатан пиёз, айниқса сирка блан ўлдирилган пиёз ва шунингдек саримсоқ шундай сувлар учун тарёқдир.

Сутчўп [коху] ҳам совуқлик нарсалардандир.

(187) Турли-туман сувларни учратучи кишилар ўз шаҳарлари сувидан ўзлари блан бирга олиб юриб, унга келган жойларининг сувини аралаштириб ичишлари керак. Ҳар манзилнинг сувидан қолган қисмини олиб, уни келган манзилнинг суви блан аралаштириш керак. Мўлжалланган жойга етгунча шундай қилиш энг яхши тадбирдир.

Шунингдек, ўз шаҳрининг тупроғидан олиб юриб, келиб тушган ерининг сувига аралаштириб чайқатиб, кейин тингунича қўяди.

Сувни сузғич [ёки бўз] орқали ичмоқ лозим. Бу [тадбир] зулук ва ёмон қоришмаларни билмасдан ютиб юбормаслик учундир.

Сафарда турли сувларга аралаштириш учун нордон қиёмларни олиб юриш яхши тадбирдир.

Саккизинчи фасл. Денгизда сафар қилучи кишининг тадбири ҳақида

Денгизда юручида гоҳо [бош] айланиш, кўнгил айнаш, қусиш пайдо бўлади. Бу ҳол дастлабки кунларда бўлиб, кейин [тинчиб] босилади; кўнгил айнашини ва қусишини тўхтатишга уриниш керак эмас, балки ўз ҳолига қўйилади ва қустирилади. Агар қусиши жуда кўпайса, уни тўхтатади.

Аммо қусиш пайдо бўлмаслиги учун чора кўришнинг зиёни йўқдир. Бу биҳи, олма, анор каби меваларни ейиш блан бўлади. Петрушка уруғини исте'мол қилинса, кўнгил айнашни қайтаради, айнаган бўлса босади; бурган ҳам шундай та'сирга эга.

Ме'данинг оғзини бақувват қилиб, буғларнинг бошга кўтарилишини қайтаручи нордон нарсалар блан овқатланиш кўнгил айнашни қайтаручилардандир. Нордонлар қаторига ясмиқ блан сирка, узум ғўраси, оз миқдордаги ялпиз, жамбил ва хушбўй шаробга тўғралган нон ва райхон ивитилган совуқ сув киради.

Кўнгил айнашини қайтариш учун бурун ичига қўрғошин упасини сепиш керак.

ТҮРТИНЧИ ФАН. УМУМИЙ КАСАЛЛИКЛАРНИНГ ТУРИГА ҚАРАБ ДАВОЛАШ УСУЛЛАРИНИ ТУРЛАРГА БЎЛИШ ТЎҒРИСИДА

БУ ФАН УТТИЗ БИР ФАСЛНИ ҲЗ ИЧИГА ОЛАДИ

Биринчи фасл. Даволаш тўғрисида умумий сўз

из айтамызки, даволаш иши уч нарса блан тугал бўлади. Биринчиси, тадбир [режим] ва озиқлантириш. Иккинчиси, дориларни истеъмол қилиш. Учинчиси, қўл блан бажариладиган ишлар [манипуляция]. Тадбир сўзидан одатан бор бўлган саноклик омилларни тартибга солишни тушунамиз. Овқат ҳам шулар жумласидандир. Тадбир тўғрисидаги ҳукмлар кайфият жиҳатидан даволарнинг ҳукмларига муносибдир. Лекин тадбирнинг бир қисми бўлган овқатланишнинг миқдор жиҳатидан ўзига ҳос ҳукмлари бордир: || чунки 103a овқат гоҳо ман' қилинади, гоҳо камайтирилади, гоҳо [миқдорини] ўртача қилинади ва гоҳо кўпайтирилади.

Ғабиб касалнинг табиатини, хилтларни етилтиришга машғул қилмоқчи бўлганда овқат, албатта, ман' қилинади; агар шу блан бирга қувватни сақлаш мақсади кўзда тутилса, овқат камайтирилади; овқатланишда фақат қувватга э'тибор берилиб, [овқат миқдорини] камайтирилганда ёмон хилт [нинг етилиши] э'тиборга олинади, токи, [касалнинг] табиати кўп миқдордаги овқатни ҳазм қилишгагина овора бўлмасин. Доимо муҳимроқ нарсага э'тибор берилади, я'ни агар қувват жуда заиф бўлса, муҳимроғи қувват, агар касаллик жуда кучли бўлса, муҳимроғи касалликдир.

Овқат миқдорини икки жиҳатдан камайтирилади: миқдор томонидан ва кайфият томсидан; агар иккала томонни тўпласанг, учинчи томон ҳам пайдо бўлади.

Миқдор ва кайфият томонлари ўрталаридаги фарқ шуки, гоҳо овқатнинг миқдори кўп бўлиб, ғизолиги кам бўлади. Масалан, сабзавотлар, мевалар каби, буларни кўп еган киши овқатининг миқдорини кўпайтириб, кайфиятини кўпайтирмаган бўлади. Гоҳо овқатнинг миқдори оз бўлиб, ғизолиги кўп бўлади, масалан, тухумлар ва хўроз мойи.

Ба'зан овқатнинг кайфиятини камайтиришга ва миқдорини кўпай-

тиришга тўғри келади. Бу касалнинг иштаҳаси кучли бўлиб, томирларидаги хилтлар етилмаганда бўлади. Шу вақтда ме'дани тўлдириб, иштаҳани қондирамиз ва томирларни кўп моддага машғул бўлишдан сақлаймиз, токи, аввало ўзидаги бор модда етилсин. Бу тадбир бошқа сабаблар учун ҳам қўлланилади.

Ба'зан биз овқатнинг кайфиятини кўпайтириб миқдорини камайтиришга муҳтож бўламиз. Бу эҳтиёж бетобнинг қувватини кучайтирмоқчи бўлганимизда ва ме'дани бошқарадиган табиатни кўп миқдордаги овқатни ҳазм қилаоладиган даражада юмшоқ қилмоқчи бўлганимизда вужудга келади.

Овқатни камайтиришга ва ман' қилишга ўткир касалликларни даволаганимизда кўпроқ муҳтож бўлинади. Эски касалликларда ҳам гоҳ овқатни камайтирамиз, лекин бу — ўткир касалликлардаги камайтиришимизга нисбатан камроқдир (188). Чунки эски касалликларда биз кўпроқ қувватга э'тибор берамиз. Биз биламизки, эски касалликларнинг кризиси узоқ ва уларнинг [тузалиши] ҳам узоқдир. Агар қуввати сақланмаса, кризис вақтигача унинг турғунлиги кифоя қилмайди ва узоқ муддатда етилтириладиган нарсани етилтиришга етишмайди.

Ўткир касалликларнинг кризиси яқиндир. У [касалликларнинг] тугалишидан бурун қувватнинг кучсизланиб қолмаслигини умид қиламиз. Агар бундан қўрқсак, овқатни ортиқча камайтирмаймиз. Ҳар сафар, янги бошланган ва ҳали зўраймаган касалликни [даволаш] блан машғул бўлсак, [касалнинг] қувватини ошириш учун уни овқатлантирамиз. Касаллик зўрайиб, унинг белгилари қанчалик кучаймоқда бўлса, илгари айтганимизга асосан, овқатни камайтирамиз. Бу блан овқатнинг курашиш вақтини қисқа қиламиз. [Касаллик]нинг ариши олдидан тадбир [режим] ни анча юмшатамиз. Касаллик қанчалик ўткирроқ бўлиб, кризис яқинроқ бўлса, тадбирни шунчалик юмшатамиз. Лекин тадбирни юмшатишни ман' қилучи ҳолат пайдо бўлса, у вақтда тадбирни юмшатмаймиз, буни хусусий касалликлар китобида айтамиз.

Овқатларнинг озиқли бўлиши жиҳатидан икки айирмаси бор. У икки айирма: 1) ўзлашишнинг тезлиги, ичимликнинг ҳоли каби ва секин ўзлашиш, қовурдоқ гўшт ва қовурмаларнинг ҳоли каби. 2) ҳамда овқатдан кам оқучан қуюқ қон пайдо бўлиши. Масалан, чўчқа ва бузоқ гўшти каби; ёки тез таралучи суюқ қоннинг пайдо бўлиши [шароб ва анжир] каби.

[Касалдаги] ҳайвоний қувватнинг камайтишининг олдини олмақчи бўлганимизда ва вақт ёки [касалнинг] қуввати, ҳазми суст овқатни сингдиришга етарли бўлмаганида тез синггучи овқат беришга муҳтож бўламиз. Агар илгари секин ҳазм бўлучи овқат берилган бўлса, кейинидан тез ҳазм бўлучи овқат беришдан сақланамиз; бу вақтда овқатлар аралашиб, биз юқорида баён қилган ҳол келиб чиқишидан қўрқамиз.

Қасалда тиқилишлар борлигини аниқ билсак, оғир овқат беришдан сақланамиз. Лекин бир кишини бақувват қилиб, кучли бадантарбияга тайёрламоқчи бўлсак озиқлиги кучли, ҳазми оғир овқатни берамиз. Баданидаги йўллар тезда бекилиб қоладиган кишига енгил овқат берамиз.

Дорилар блан даволашнинг учта қонуни бор. Биринчиси, дориларни кайфиятига қараб, я'ни иссиқлик ё совуқлик, ҳўллик ё қуруқлигига қараб ишлатиш қонуни. Иккинчиси, дориларнинг миқдорини сайлаш қонуни. Бу иккинчи қонун дориларнинг оғирлигини ўлчаш қонунига || ва [дорилар] кайфиятини ўлчаш, я'ни иссиқлик, совуқлик ва 1036 бошқаларнинг даражасини [аниқлаш] қонунига бўлинади. Учинчиси, дориларни [исте'мол қилиш] вақтини аниқлаш қонуни.

Дориларни умуман кайфиятга қараб сайлаш қонунига келсак, касалликнинг турини аниқлаш, бу ишда тўғри йўлни кўрсатади, чунки касалликнинг кайфияти билинганда кайфиятда унга тескари бўлган дорини сайлаш зарур бўлади. Албатта, касаллик унга зид нарса блан даволанади. Соғлиқ эса, ўзига мос нарса блан сақланади.

Дорининг ҳар икки жиҳатидаги миқдорини бир бутун қилиб олганда табиблик маҳорати ва фаросат йўли блан билинади, [я'ни] органнинг табиатидан, касалликнинг даражасидан, мувофиқлиги ва муносиблиги блан далил бўладиган нарсалардан, [я'ни] жинс, ёш, одат, йил фасли, мамлакат, касб, қувват, ташқи кўринишдан билинади.

Орган табиатини билиш тўрт нарсани билишни ўзига олади. Биринчиси, орган мизожини [билиш], иккинчиси, органнинг табиий тузилишини [билиш], учинчиси, унинг ва'зиятини [билиш], тўртинчиси, унинг қувватини [билиш]. Қасал органнинг табиий касалликдаги мизожи билинганда, [унинг] табиий ҳолатидан қанча узоқлашганини [табиблик] сан'атига асосан фикр қилиш йўли блан билиниб, уни [табиий мизожига] қайтарадиган дори миқдорини аниқланади. Масалан, соғлиқ мизожи совуқ бўлиб, касаллик мизожи иссиқ бўлса, табиий мизожидан кўп узоқлашган бўлади. Бу вақтда мизожни кучли совутишга муҳтож бўлинади. Агар иккала [мизож] ҳам иссиқ бўлса, уни озгина совутиш кифоя қилади.

Органнинг табиий тузилишига келсак, унинг бирнеча ма'нони ўз ичига ўраб олганини биз айтиб ўтдик. [Китобнинг] ўша ерини тузукроқ қаралсин.

Сўнгра билгилким, ба'зи органлар яратилишда қулай каналларга эга бўлиб, ичида ва сиртида бўш жойлари бўлади ва улардан ортиқча нарсалар енгил ва му'тадил дорилар [ёрдами] блан чиқиб кетади. Ба'зи органлар бундай бўлмайди, у вақтда кучли дориларга муҳтожлик туғилади. Шунингдек, ба'зи [органлар] сийрак ва ба'зиси қалин ва тигиз бўлади. Сийрак органга енгил дорилар кифоя қилади. Тигиз орган учун кучли дорига муҳтож бўлинади.

Кучли дорига кўпроқ муҳтож бўладиган органнинг иккала томонидан бирида ҳам на ковак ва на бўш сатҳ бўлмайди. Кейин бир томондан [каваги] бўлган орган, (189) [ундан] кейин икки томондан бўшлиги бўлган, лекин зич ва тигиз бўлган орган туради, масалан, буйрак каби. Ба'зи органларнинг бир томондан бўшлиги ва коваги бўлиб, ўзи зич эмас, яна шундай органлар ҳам бўладик, уларнинг икки томонидан коваги бор ва тузилишда зич эмас, масалан, ўпка.

Органнинг вазиятига келсак, ма'лумки, у касалликнинг турган ерини, ё унинг бошқа бир органнинг касалида иштирокини аниқлайди. [Органнинг бошқа орган касаллигидаги] иштирокини аниқлашдан фойдаланиб, тўғри келадиган дорини ўша органга етказиш ва мойил қилишнинг мумкиндир. Масалан, ёмон хилт жигар дўнгида бўлса, уни сийдик блан чиқарилади. Агар жигар чуқурида бўлса, уни сурги блан чиқарилади. Чунки жигарнинг дўнги сийдик органига, чуқур қисми ичакларга алоқалидир.

Аммо [органнинг] турган еридан фойдаланиб, уч нарсага аҳамият берилади: биринчидан, органнинг [дори ишлатиладиган ердан] узоқ ва яқинлигига. Агар орган ме'да каби яқин бўлса, му'тадил дорилар озгина фурсатда унга етади. Агар орган ўпка каби узоқ бўлса, му'тадил дориларнинг қуввати у органга етишдан бурун бузилиб, қувватларининг кўпайтиришга муҳтож бўлинади. Яқин органга борадиган дорининг қуввати ўша органдаги касалликка қарши турарли миқдорда бўлиши зарурдир. Агар орган блан дори ўртасида узоқлик бўлиб, унга та'сир қилиш учун дорининг ниҳоят қувватли бўлиши зарур бўлса, бу вақтда дори қувватининг керагидан кўпроқ бўлишига муҳтож бўлинади, масалан: ирқуннасо ва бошқа касалликларда ишлатиладиган малҳамлар.

Иккинчидан, дориларни органга тез етказиш учун унга нима қўшмоқ кераклигини аниқланади, масалан, сийдик органининг дориларига сийдиручи нарсаларни, юрак дориларига за'фаронни қўшилади.

Учинчидан, дорининг касал органга қай томондан етишишини билинади, масалан, яранинг қуйи ичакларда эканини билсак, дорини хуқна блан етказамиз. Ёки юқори ичакларда эканини тахмин қилсак, ичириш блан етказамиз.

Гоҳо [органларнинг] ҳам турган жойи ва ҳам ҳамкорлигига риоя қилинади. Бу иш ёмон хилт органга томон қуйилганда ва қуйилаётганда 104a қилинади. Агар ёмон хилт ҳали қуйилмоқда бўлса, || тўрт шартга риоя қилиб, уни жойидан тортиб оламиз.

Биринчи шарт, томонларининг қарама-қаршилиги. Масалан, [ёмон хилт] ўнгдан чапга, юқоридан қуйига тортилади.

Иккинчи шарт, ҳамкорликнинг риоя қилиниши. Масалан, икки эмчакка қортиқлар қўйилиб, ҳамкорлик қилучига тортиш блан ҳайз қонини тўхтатилади.

Учинчи шарт, рўбарўликка риоя қилиш. Масалан, жигар касалликларида ўнг бослиқ [билак томири]дан, талоқ касалликларида чап бослиқдан қон олинади.

Тўртинчи шарт, [оралиқнинг] узоқлиги риоя қилинади, токи, модда тортилиб келтириладиган орган модда тортиб олинadиган органга жуда яқин бўлмасин.

Агар ёмон хилт қуйилиб бўлган бўлса, икки хил йўл тутилади: ёмон хилтни органнинг ўзидан оламиз ёки яқин ҳамкор органга кўчириб, ундан оламиз. Масалан, бачадон касалликларида софин венасидан, бодом безларини шишига даво қилишда тил тагидаги томирдан қон олинади. Ёмон хилтни бир органдан қарши органга тортмоқчи бўлсанг, аввало [ёмон хилт] тортиб олинadиган органдаги оғриқни тўхтат ва қарагинки, тортиладиган [хилтнинг] ўтар йўли бошқаручи органлар устидан бўлмасин.

Органнинг қувватига яраша дори бериш уч йўл блан бўлади. Биринчи йўл, органнинг бошқаручи эканини ва бошланғич эканлигини риоя қилиш, чунки бошқаручи органни хатар остида қолдирмаслик учун мумкин қадар кучли дориларни ишлатмаймиз, чунки у вақтда зарарни бутун гавдага умумлаштирган бўламиз. Шунингдек, миядан ва жигардан олиб ташланиши керак бўлган нарсани у иккисидан бир даф'ада олиб ташламаймиз ва албатта, иккаласини қаттиқ совитиб ҳам қўймаймиз. Жигарга моддани тарқатучи дориларни ишлатмоқчи бўлсак, у дориларга жигар қувватини сақлаш учун буриштиручи хушбўй нарсани, албатта, қўшамиз. Шунга ўхшаш қувват учун ичирадиган нарсамизни ҳам шундай қиламиз. [Бундай қоида] қўлланиладиган органларнинг муҳимлари [аввало] юрак, кейин мия, кейин жигардир.

Иккинчи йўл, органларнинг ҳамкорлигини риоя қилиниши, гарчи у орган ме'да ва ўпка каби бошқаручи бўлмаса ҳам. Шунинг учун иситмаларда ме'да кучсиз бўлса, жуда совуқ сувни ичирмаймиз. Билгилки, сўзнинг хулосаси бошқаручи органга ва уларга ёндош органга фақат бўшаштиручи нарсаларни ишлатиш жуда хатарлидир.

Учинчи йўл, сезгининг ўткир ва ўтмаслигига риоя қилиш. Сезгиси ўткир ва нерв органида заҳарли сутли ўсимлик ва бошқа шунинг каби ёмон кайфиятли, ачитучи, оғриқ беручи дорилар исте'молидан, албатта, сақланмоқ зарур. Исте'молидан сақланадиган дорилар уч синфдир (190): хилтни тарқатучи, қуввати блан [органни] совутучи, зангор, қалай упа, куйдирилган мис каби қарама-қарши кайфиятли дорилардир. Органнинг табиатига қараб дори танлашнинг тафсили ана шудир.

Касалликнинг даражаси [га кўра даволаш] шундан иборат: масалан, касалликнинг исиклиги қаттиқ бўлса, совуқлик қаттиқроқ дори блан ҳароратини пасайтирилади; агар совуқлиги қаттиқ бўлса, унда қаттиқ-

роқ қиздирадиган дорига муҳтож бўлинади. Иссиқлиги ҳам совуқлиги ҳам кучли бўлмаса, камроқ қувватли дори блан кифояланамиз.

Қасалликнинг вақтига қараб даволашга келсак, билмагимиз керакки, даволамоқчи бўлинган вақт касалликнинг қайси вақтидир? Масалан, шиш бошланғич даврида бўлса, ёлғиз шишни қайтаручи дори исте'мол қиламиз; агар охирги вақтида бўлса ёлғиз тарқатучи дори ишлатамиз. Агар ўрта вақтда бўлса қайтаручи ва тарқатучи дорини қўшиб ишлатамиз.

Агар касаллик бошланишида ўткир бўлса, тадбирни му'тадил даражада юмшатамиз; агар охирги вақтигача ўткир бўлиб келса, жуда юмшоқ тадбир қўллаймиз. Агар касаллик эски бўлса, [даволашнинг] бошланишида юмшоқ тадбирни ишлатмаймиз. Тузалиш олдида эса му'тадил юмшоқ тадбирни қўллаймиз. Чунки иситмалардан бошқа кўп эски касалликларни юмшоқ тадбир ҳам тарқатиб юборади.

Агар касаллик кўп миқдордаги ёмон хилтли бўлиб моддаси қўзғолган бўлса дастлабки вақтидаёқ, модданинг етилишини кутмай уни чиқариб ташлаймиз. Агар ёмон хилтнинг миқдори му'тадил бўлса, уни етилтириб кейин чиқарамиз.

Аммо касалликка мослиги блан далил ва аломат бўлучи нарсаларга қараб даволашга келсак: бунни билиш сенга осон; шундай нарсалар жумласидан бўлган ҳавога риоя қилиниши керакки, ҳаво дорига ёрдам берадими, ё касалликка ёрдам берадими?

1046 Яна айтамиз, || [дориларнинг] керагини ишлатиш ёки уни енгиллатиш кечиктирилганда касаллик хатарли бўлса ва қувват тушиб кетадиган бўлса, аввалданоқ кучли илож ишлатилади. Агар касалликлар хатарсиз бўлсаю енгил дори кифоя қилмаса, аста-секин кучли дори ишлатишга ўтилади.

Тўғри [тадбирни] ишлатмасликдан сақлан. Чунки тадбирнинг та'сири кечикади. Хато тадбир устида туриб олишдан сақлан! Чунки бунинг зарарига тадбир қилиб бўлмайди. Шу блан бирга биргина дорини ишлатаберишининг зарур эмас, балки дориларни алмаштириб тур! Чунки бирхил дорига ўрганган касаллик у доридан та'сирланмайди. Ҳар гавданинг, балки ҳар органнинг, балки бир гавда ва бир органнинг ба'зи вақтда бирор доридан та'сирланиш ҳосияти бор.

Қасаллик ноаниқ бўлганда у блан табиатни ўз ҳолига қўй! Шошилма! Албатта, ё табиат касалликка ғалаба қилади, ёки касаллик аниқ бўлади.

Қасаллик оғриқ блан ё оғриқ каби нарса блан, ёки зарба ва йиқиш каби оғриқ блан алоқадор [ҳодиса] блан қўшилса, оғриқни тўхташ блан иш бошла! Агар оғриқни суслантиришга муҳтож бўлсанг, кўкнор каби нарсани [кўп] исте'мол қилишга ўтма, чунки у оғриқни сусайтириш блан бирга одатланиб ейиладиган бўлиб қолади.

Органнинг сезучанлиги жуда зўр эканини билсанг, х а р и с а ва гуштли ош каби қонни жуда қуйилтиручи нарсалар блан овқатлантир! Агар совуб кетишидан қўрқмасанг сутчўп ва унга ўхшаш совутучи нарсалар блан овқатлантир!

Билгинки, нафсоний ва ҳайвоний қувватларни кучайтиручи нарсалардан ёрдам олиш тузук та'сирли ва яхши даволардандир; масалан, хурсандлик, яхши кўрган нарсани учратиш, хушчақчақ кишининг суҳбатида бўлиш. Ба'зан мардонавор ва салобати босадиган кишилар суҳбатида бўлиш фойда қилиб, касални ба'зи зарар қиладиган нарсалардан тияди. Бир шаҳардан иккинчи шаҳарга, бир ҳаводан иккинчи ҳавога, бир шароитдан иккинчи шароитга кўчиш ўша турдаги даволарга яқин тадбирлардандир.

Касал органнинг тузалишига сабаб бўладиган ва уни ўз табиий ҳолатига қайтарадиган ҳолат ва ҳаракатлар қилиш таклиф этилади. Масалан, ғилай болага равшан ва ярқираган нарсага қаттиқ тикилиб қараш таклиф қилинади. Юзнинг бир томони қийшайиш касалига учраган кишига хитой ойнасига қараш таклиф қилинади, чунки бу таклифлар қийналиш блан бўлса ҳам юзни ва икки кўзни баробар қилиб тузатишга олиб келади; ба'зан шундай йўл блан касал тузалади.

Қуйидагилар сен эса тутишинг лозим бўлган қондалар жумласига киради: кучли фаслларда кучли даволаш усуллариини мумкин қадар қўлланмаслик керак; масалан, ёз ва қиш фаслларида кучли сурги қилиш, доғлаш, ярани ёриш ва қусдириш [каби чораларни қўлланмаслик керак].

Даволашдан олдин диққат блан текширишга муҳтож бўлинадиган ҳоллар, масалан, бир касалликда иккита қарама-қарши дорининг керак бўлиши ҳам мумкин. Иситма совутишни талаб қилиб, унинг сабабчиси бўлган тикилиш қиздиришни талаб қилганидек, касаллик совутишни ва унинг сабабчиси (191) қиздиришни талаб қилади. Бунинг акси ҳам бўлади, масалан, қулунжни қўзғатучи ёмон хилт иситишга ва парчаланишга — ажратилишга ва у [касалликдаги] қаттиқ оғриқ совутиш ва сезгини кучсизлантиришга муҳтож бўлади, ёки бунинг акси бўлади.

Билгилки, ҳарқандай тўлиб кетишга ва ҳарқандай бузилган мизожга унга қарши бўлган бўшатиш блан даво қилинавермайди; кўпинча тўлиб кетиш ва бузуқ мизожда ишлатиладиган бошқа тадбирлар ҳам кифоя қилади.

Иккинчи фасл. Мизож бузилиши касалликларига қилинадиган даволар ҳақида

Бузуқ мизож модда [ёмон хилт]сиз бўлса, фақат уни ўзгартиришга ҳаракат қиламиз. Агар моддали бўлса, уни чиқариб ташлаймиз. Ба'зан агар бузуқ мизож илгари ўрнашиб олганлиги сабабли бўшатишдан ке-

йин қолмаса, шу бўшатишнинг ўзи бизга кифоя қилади. Агар кейин [ҳам] қолса, бўшатишнинг ўзи кифоя қилмайди, балки бўшатишдан қутилиб мизожни ўзгартириш лозим бўлади.

[Яна айтамин]: бузуқ мизожнинг давоси уч турли бўлади. Биринчидан, бузуқ мизож мустаҳкам [ўрнашган] бўлиб, унинг иложи мутлақо тескариси блан бўлади, бу мутлақ даволаш дейилади. Иккинчидан, бузуқ мизож пайдо бўлиш чегарасида турган бўлади, уни тузатиш—сабабини тўхтатиб туриб олдини олиш орқали даволаш блан бўлади. Учинчидан, бузуқ мизож келгусида пайдо бўладиган бўлади. Бунда фақат сабабини қайтаришга муҳтож бўлинади. Ана шу сабабини қайтаришни [касалликнинг] олдини олиш [профилактика] деб аталади. [Уша биринчи хил бузуқ мизожни] даволашнинг мисоли: хилтнинг сасиши || сабабли пайдо бўладиган тўрт кунда бир тутучи иситмага тарёк блан даво қилиш ва куно-ралаб туручи иситмага уни боссин учун совуқ сув ичириб даво қилишдир. Даволаш ва [касалликнинг] олдини олишнинг мисоли: тўрт кунда бир тутучи иситмада с а қ м у н и ё [скаммоний] блан бўшатишдир, бу ишни биз унинг дастлабки тутишини қайтармоқчи бўлсак қиламиз. Фақат [касалликнинг] олдини олишга мисол: тўрт кунлик иситмага тайёр кишида савдо ғалаба қилган бўлса х а р б а қ блан, сафро ғалаба қилиб кунора иситмага тайёр турган кишини эса с а қ м у н и ё блан бўшатилади.

Қасалликлардан бирида сенга мушкуллик туғулиб, сабаби иссиқлик ва совуқлик экани ноаниқ бўлса ва сен уни тажриба қилмоқчи бўлсанг, ортиқча зўр даражали нарса блан тажриба қилма; шунингдек, тажрибанг блан пайдо бўладиган қўшимча ҳодисалар сени алдамасин!

Билгинки, мизожни совутиш блан уни иссиқ қилишнинг муддати баробар, лекин совутишда хатар кўпроқ, чунки иссиқлик табиатга дўстдир. Мизожни ҳўл ва қуруқ қилишдаги хатар баробар бўлиб, лекин ҳўлликнинг муддати узунроқдир.

Ҳўллик ва қуруқликнинг ҳарбири сабабларини кучайтириш блан сақланади ва қарама-қарши сабабларини кучайтириш блан ўзгартирилади.

Иссиқлик биз айтиб ўтган сабаблар блан қувватли бўлади; кейин қолдиқ нарсаларни чиқариш, гавда тўлиқлигини йўқотиш, тўсиқларни ёчиш ва иссиқлиқни сақловчи му'тадил ҳўллик ҳам иссиқлиқни кучайтирадиган нарсалардандир. Ҳўллик эса ўз сабабларини кучайтириш блан, иссиқликнинг тўпланиши ва уни ортиқ даражада тарқатучи бўлган зотий қуруқлик ва воситалик иссиқлик блан қувватли бўлади.

Мизож иссиқлигининг ошиб кетганига тикилган тўсиқни очиш блан муолижа қилучи [табиб] ўтакетган совутишдан сақланиши керак, токи тикилган нарсанинг қаттиқлиги кўпайиб кетмасин. Бунинг натижасида иссиқ бузуқ мизож яна кўпаяди. Балки юмшоқ тадбир қилиш керак: аввало арпа суви ва сачратқи суви каби тозаловчи [жоли] ва сову-

тучи нарсалар блан муолижа қилади. Агар бу нарсалар кифоя қилса, жуда яхши, бунга қаноат қилмаса, му'тадил нарса блан муолижа қилади, бунга ҳам қаноат қилмаса, енгил қиздиручи нарса блан муолижа қилади, бундан қўрқмаслиги керак, чунки бунинг тиқилишни очиб, мизожни совутишдаги фойдаси бостирилиши осон иситишдаги зарардан кўпроқдир. Ҳароратни ортиқ даражада сўндирилиши ўткир хилтларни етилтиришга қаршилиқ қилади. Ба'зи кишиларнинг бу фикрни асоссиз қилишга уринишларига қарамасдан, у шундайдир. Улар ҳароратни ортиқ даражада сўндирилиши қувватни, айниқса узоқ давом қилган касал блан заиф бўлган қувватни, тушириб юборишини билмайдилар. Бу тадбир ёмон хилтни ҳарқанча яхши тузатса ҳам, бошқа касалликларни — ёмон хилтсиз бузуқ мизожни, ёки ўзи тузатган хилтларга зид бўлган ёмон хилтли бузуқ мизожни эргаштиради.

Совуқ мизож мустаҳкам бўлиб қолса, уни иссиққа айлантириш қийиндек кўринади. Бошланишида эса уни иссиққа айлантириш жуда осон. Хулоса, бошланғич ҳолдаги совуқлиқни иссиқ қилиш, бошланғич ҳолдаги иссиқлиқни совуқ қилишдан осонроқдир. Лекин охирига етган иссиқлиқни совутиш қийин бўлса ҳам, охирига етган совуқлиқни иситишдан осонроқ. Чунки ошиб кетган совуқлик табиатнинг ўлиמידир, ёки ўлимга олиб келучисидир.

Билгинки, мизожни совутиш гоҳо мизожни қуруқ қилиш блан, гоҳо мизожни ҳўл қилиш блан бирга келади ва гоҳо улардан холи бўлади. Қуритиш пайдо бўлган совуқлиқни сақловчанроқ бўлиб, ҳўллаш эса энди пайдо бўлчи совуқлиқни туғдиручанроқдир. (192) Ўтакетган иссиқликнинг ҳамма сабаблари гоҳо қуритишга ёрдам беради ва ўтакетган совуқликнинг ҳамма сабаблари ҳўллашга ёрдам беради. Ҳўллашга ёрдам беришда ҳечнарсa тинч туриш шароитига, доим енгил ҳаммомланиб туриш ва обзан [ванна]га тушишга етмайди. Бунга юқорида баён қилдик. Гулоб, ё бошқа нарса аралаштирилган шароб ичишнинг ҳўллашга кучли та'сири бор.

Билгинки, қари киши [нинг мизожи] совутиш ва ҳўллашга муҳтож бўлса, уни му'тадил даражага қайтариш кифоя қилмайди, балки уни илгари ўзида бўлган совуқ, ҳўл мизожга ўтказиш керак. Чунки бу мизож унда кейин пайдо бўлган бўлса ҳам, табиий каби бўлиб қолган.

Билмагинг керакки, бирор мизожни ўзгартиришда ўша мизожни кучли қилучи нарсани унга зид бўлган давога аралаштириб исте'мол қилишинг керак бўлади. Масалан, бирор органни қиздиручи моддалар блан бирга сирка исте'мол қилиш керак бўлади, токи у давога қувват берсин; ёки масалан, юракни совутучи дориларга уларни юракка етказсин учун за'фарон қўшиб ишлатиш керак бўлади.

Мизожни ўзгартиришда дори кўпинча кучли та'сирли бўлади, лекин, суюқлиги сабабли бутун иш давомида тўхтаб туролмайди. Шундай вақт-

да ўша дорининг та'сирига зид бўлса ҳам, уни қуйилтириб ушлаб туручи
 1056 нарса аралаштиришга муҳтож бўлинади. || Масалан, балсон ёғига унинг
 иш ва та'сир муддатида органда тўхтаб туриши учун шам' [мум] ва бош-
 қа нарса аралаштирилади.

**Учинчи фасл. Қандай ва қайси вақтда бўшатиш [истифроғ қилиш]
 кераклиги тўғрисида**

Бўшатилишдаги ҳукмнинг тўғрилигига далил бўладиган нарсалар
 ўнтадир: тўлиб кетиш [имтило], қувват, мизож, муносиб ҳолатлар, маса-
 лан, сурги қилдирмоқчи бўлган кишининг табиатида ич кетиш бўлиб
 турмаган бўлиши керак, чунки ич кетиш устига сурги, албатта, қўрқинч-
 лидир. Ташқи кўриниш, ёш, фасл, шаҳар иқлимнинг хусусиятлари, бў-
 шатилишга одат қилинганлиги ва [касалнинг] касби.

Шу ўн нарса бўшатилишга тескари далиллар берса, бўшатиш ман'
 қилинади. Баданнинг [чиқиндилардан] бўшлиги ва шунингдек уч қувват-
 дан қайсиси бўлса ҳам бирининг заифлиги бўшатишни, албатта, ман'
 қилади, лекин биз ба'зан қувват заифлигини бўшатиш зараридан ортиқ
 кўрамиз; ҳис ва ҳаракатга тегишли қувватларда қўрқинчли бир иш
 воқи' бўлганда чора қилаолсак [истифроғга буюраверамиз]. Бошқа ҳамма
 қувватларда ҳам ҳукм шу. Иссиқ қуруқ мизожда бўшатиш ман' қилина-
 ди. Совуқ ҳўл мизожда ҳам иссиқликнинг йўқлигида, ёки кучсизлигида
 бўшатиш ман' қилинади. Аммо иссиқ ҳўл [мизожда бўшатишга] кенг рух-
 сат берилади.

Ташқи кўринишга келсак, агар киши жуда озғин ва унинг тери те-
 шиклари жуда очилиб қолган бўлса, қуввати тарқалишидан қўрқиб бў-
 шатиш ман' қилинади. Шунинг учун ориқ, кучсиз, қонида сафроси кўп
 кишига тадбир қилсанг, унга бўшатишни қўлламасдан, дори блан тадбир
 қилишинг ва совуқ ҳам ҳўллик томонига олиб борадиган яхши қон пай-
 до қилучи нарсалар блан овқатлантиришинг керак. Шу блан ба'зан у
 кишининг хилтлари мизожини тузатган ва ба'зан у кишини қуватли қил-
 ган бўласанки, натижада у бўшатишни кўтараоладиган бўлади. Шунинг-
 дек, бўшатишга одатланмаган кишига, агар усиз даволаш йўлини топ-
 санг, бўшатишни қўллашинг керак эмас.

Ўтакетган семизликда ҳам бўшатиш ман' қилинади, бунда совуқнинг
 ғалаба қилиш хавфи ва гўштнинг томирларни сиқиши ва бўшатиш вақти-
 да уларни бекитиш хавфи бор. Бундай вақтда иссиқлик қамалиб қола-
 ди, ёки ортиқча нарсалар ички органларга қуйилади.

Ёмон далиллар ҳам, масалан, ме'да бузилиши сабабли пайдо бўла-
 диган ич кетиш касалига ва баданнинг тиришишга мойиллигида ҳам бў-
 шатиш ман' қилинади. Балоғатга етмаган, сўлиш ва қайтишга ўтган
 ёшда ҳам бўшатиш ман' қилинади.

Қаттиқ иссиқ ва қаттиқ совуқда ҳам бўшатиш ман' қилинади. Жануб томонда бўлган жуда иссиқ мамлакатлар ман' қилучилардандир, чунки сурги дориларнинг кўпчилиги иссиқли бўлиб, икки иссиқ ва тортучининг бирга келишига чидаб бўлмайди; бу ҳолда қувватлар кучсизланади, ташқаридаги иссиқ [ёмон хилтни] сиртга, дори эса ичга тортади, натижада қарама-қарши тортишув бўлиб, хилт ўз жойида туриб қолади. Шимол томоннинг қаттиқ совуғи ва бўшатилишга кам одат қилинганлик ҳам бўшатилишни ман' қилади.

Кўп бўшатилиш блан алоқали бўлган касб, масалан, ҳаммом ходими ва ҳаммоллик ва умуман, оғир меҳнат блан алоқали башқа касбларда бўшатиш ман' қилинади.

Ҳарбир бўшатишда қуйидаги беш нарсанинг бири мақсад эканини билишнинг керак бўлади.

I. Бўшатилиши лозим бўлган нарсани чиқариш, бу хил бўшатилишдан кейин, албатта, роҳат келади, лекин роҳат сезилмаса, бўшалиш орқасидан ичакларнинг чарчаши, иссиқлик қўзғолиши, бир кунлик иситма, ёки, албатта, келучи бошқа касаллик, масалан, (193) сургидан ичакларнинг шилиниши ва сийдик ҳайдовчи доридан қовуқнинг яраланиши каби касалликлар пайдо бўлган бўлади. Натижа бундай бўшалиш фойда қилса ҳам у сезилмайди. Лекин бу ҳолатлар тезда йўқолиб кетадилар.

II. Қайси тарафдан бўшатиш кераклигини ўйлаш керак, масалан, кўнгил айнаш қустириш блан ва қориннинг ғижимлаб оғриши сурги блан тозаланади.

III. Бўшатиладиган [наrsa] чиқадиган жойда туручи органни аниқлаш керак. Масалан, жигар касалликларида ўнг қийфолни эмас, балки ўнг босилиқни танланади.

Агар [табиб] шу каби нарсаларда хато қилса, хатарли ҳоллар юз бериши мумкин.

Бўшатиладиган наrsa чиқариладиган жойдаги орган бўшалаётган органдан [мартабада] пастроқ бўлиши керак, токи, ёмон хилт [мартабада] юқори органга бормасин. Шунингдек, чиқариладиган жойнинг табиий бўлиши керак, масалан, жигар дўнгидан чиқариш учун сийдик органлари ва жигар чуқуридан чиқариладиган нарсалар учун ичакларни чиқар жой қилинади.

Ба'зан бўшатиладиган наrsa чиқариладиган орган бўшалиши лозим бўлган органнинг ўзи бўлади. Лекин шу органда биронта иллат, ё касаллик бўлиши сабабли хилтларнинг ўтишидан қўрқилса, чиқариладиган нарсани бошқа ундан кўра мувофиқроқ органга юбориш керак бўлади. Ба'зан шу органда чиқарилаётган хилтларнинг ғалабаси сабабли бирор касаллик пайдо бўлишидан қўрқилади. Масалан, кўздан чиқариладиган нарсаларни тамоққа боришидан хуноқ [ангина] пайдо бўлиш хавфи бор. Ана шундай ҳолларда эҳтиёт бўлиш керак, бунда [одам] та-

биати ўз ишини қилиб, бўшатиладиган орган кучсиз бўлганда, уни сақлаш учун [чиқиндиларни] одат бўлмаган томондан чиқариб юборади. || Ба'зан табиат узоқ қарама-қарши томондан бўшатаётганида қийинчилик туғилади. Масалан, ёмон хилтнинг бошдан орқа тешикка, ёки оёқ панжаси, ё товонга боришида унинг ҳақиқатда миянинг ўзиданми, ёки бирор қоринчасиданми келаётганлиги билиб бўлмайди.

IV. Бўшатиш вақтини билиш: Жолинус аниқ қилиб айтдики, эски касалликларда хилтнинг етилишини кутилади, бошқа касалликларда эса кутилмайди. Етилиш нима эканини эса сен билдинг. Эски касалликларда бўшатишдан аввал ва етилишдан кейин [касалга] з у ф о, ҳ о ш о [тоғ ялпизи] ва бошқа ўсимлик уруғларининг суви каби хилтни суюлтиручи нарсалар ичирилиши зарур бўлади.

Ўткир касалликларда ҳам етилишни кутиш яхшироқдир, айниқса [хилтлар] қўзғолмаган бўлса. Агар ҳаракатда бўлса, тезда бўшатиш яхшироқ. Чунки хилтлар қўзғолишининг зарари етилишдан илгари чиқариб ташлаш зараридан кўпроқдир. Бу ҳол айниқса, хилтлар суюқ бўлиб томирларнинг ичида эканида ва органга киришмаганида бўлади.

Агар хилт бир органда қамалган бўлса, уни то етилгунча ва,—ўз жойида билганингдек,—му'тадил қуюқлиги ҳосил бўлгунча қўзғатилмайди. Шунингдек, етилиш вақтигача касал қувватининг барқарор қолишига ишонилмаса, хилтларнинг суюқлигини ва қуюқлигини синчиклаб билганимиздан кейин чиқариб ташлаймиз. Агар хилтлар гўштга [ўхшаш] тиғиз қуюқ бўлса, қўзғатиш мумкин эмас, лекин суйилтиргандан кейин мумкин. Хилтларнинг қуюқлигига ўтмишдаги сассиқ кекириш, қобирғаларнинг кўмиклари тагининг тортишиб оғриши, ёки ички органларда шишлар пайдо бўлиши далил беради. Шундай ҳолатларда [гавдадаги] йўлларга ҳам риоя қилишининг зарурдир, токи у йўллар тўсилиб қолмасин. Шундан кейингина хилт етилишидан аввал ҳам сурги қилдиришининг мумкин.

V. [Гавдадан] чиқариладиган [модда] миқдорини белгилаш. Бу эса ёмон хилтнинг қанча эканини, [кишининг] қувватини ва бўшатишдан кейин келадиغان ҳолатларни кўзда тутиш блан ҳосил бўлади. Бўшатишдан сўнг бирор далил пайдо бўлса, чиқариладиган модда ҳажмини, шу далилни йўқотиш учун керак бўлган даражада камайитириш керак.

Билгинки, ёмон хилтнинг чиқарилиши ва ўрнидан тортиб олинishi икки йўл блан бўлади: биринчиси, узоқ қарши органга, иккинчиси, яқин қарши органга ёмон хилтни тортиш блан бўлади.

Бўшатиш вақтларининг энг лойиқроғи гавдада ўтакетган тўлалик бўлмаслиги ва ёмон хилтлар томонидан [гавдада] бирон зиён етмаган вақтидир. Фараз қилайлик, бир эр кишининг оғзи тепасидан кўп қон оқса ва бир хотиннинг бавосир касали бўлиб, кўп қон оқиб турса, шу вақтда биз моддани, ё яқин қарши органга мойил қилиб [тортиб] чиқарамиз. Бу вақтда қонни ҳалиги эр кишида бурнига мойил қилиб бурнини қона-

тиш зарур бўлади ва ҳалиги хотинда қонни бачадонга мойил қилиб, ҳайз қонини келтириш зарур бўлади. Агар моддани узоқ қарши органга тортмоқчи бўлсак, ҳалиги эр кишида қонни томирларидан ва гавданинг қуйи ўринларидан ва ҳалиги хотин кишида томирларидан ва гавданинг юқори ўринларидан чиқарамиз.

Қарши узоқ органнинг қарама-қарши томонда бўлиши керак эмас, балки бир тарафда бўлиши лозим. Шу тараф энг узоқ тараф бўлади. Чунки агар модда гавда ўнг томонининг юқориларида бўлса, чап томоннинг қуйиларига тортилиши шарт эмас, балки ё ўнг томоннинг қуйиларига тортилади, бу жуда муносибдир; ёки чап томоннинг юқорисига тортиладики, бу нарса, агар у икки органнинг бир-биридан узоқлиги бир елканинг иккинчи елкадан узоқлиги каби бўлиб, бошнинг икки томони оралиғи каби [яқин] бўлмасагина бўлади. Агар модда бошнинг ўнг томонида бўлса, албатта, бошнинг чап томонига эмас, қуйи органларга мойил қилинади.

Агар бузилган хилтни узоққа тортмоқчи бўлсанг, (194) аввало ўша жойнинг оғриғини тўхтат, токи оғриқнинг хилтнинг тортилишига ҳалал бериши камайсин. Чунки оғриқ моддани тортучидир. Агар модда бир томонга тортишингга қаршилиқ қилса, қўполлик қилма. Қўполлик кўпинча моддани қўзғатиб суйилтиради ва модда тортилмайди, оғриқли жойга [қайтиб] боришга шошилади.

Ба'зан чиқариб ташламасанг ҳам моддани бир томондан бир томонга тортишинг кифоя қилади. Чунки тортиш моддани гавдадан чиқармаса ҳам органга зарарини йўқотади, я'ни тортишнинг ўзи мақсадга етказди, гарчанд тортиш блан бирга чиқариб ташламасанг ҳам. Балки [модда тортиб келтириладиган] органни боғлаш, ё қортиқлар солиш, ёки қизартиручи дорилар ишлатишга, хулоса бир миқдор оғриқ пайдо қилуши тадбир қилишда ҳам шундай бўлади.

Ёмон хилтларнинг чиқарилиши энг осони томирларда тўпланганларидир. Аммо орган ва бўғинлардаги ёмон хилтларнинг чиқарилишлари гоҳ қийин бўлади. Чунки кейинги ҳолда бўшатишда бошқа моддалар ҳам қўшилиб чиқиб кетади.

Бўшатишни бажарган киши [касалга] кўп миқдорли ва хом овқатларни беришга шошилмаслиги керак, бу ҳолда табиат у овқатларни ҳазм бўлмаган ҳолда қабул қилади; агар овқат ейиш зарур бўлса, || 1066 кам-кам бўлиб ейилиши керак, шунда гавдада яхши ҳазм бўлади.

Томирдан қон олиш ортиқчаси бор ҳамма хилтларга хос бўшатишдир. Аммо бир ўзи кўпайган, ё кайфиятида бузилиш бўлган хилтга хос бўшатиш қон олиш бўлмай, бошқадир.

Ортиқ даражали бўшатилиш, албатта, кўпроқ вақт иситма пайдо қилади.

Ич равонликка одатланган киши сургини ичмай қўйиб касалликка

учраса, унинг бўшатилишига [сургига] яна қайтиши кўпинча ўша иллатни тузатади. Масалан, қулоқ кирининг [оқишининг] узилиб қолиши, ё бурун сувининг тўхталиши тўсилишни пайдо қилса, иккаласининг қайтадан оқиши тўсилишни кеткизади.

Билгинки, чиқариб ташланиши зарур бўлган моддадан бир қадар қолдиқ қолдиришнинг зарари ортиқча бўшатиш ва қувват заиф бўлгунича бўшатиш зараридан камроқдир; ўша қолдиқни кўпинча табиатнинг ўзи тарқатиб юборади. Модомики, чиқариладиган хилт чиқарилиши керак жинсдан бўлиб, касал бўшатишни кўтараолар экан, то охиригача бўшатишдан қўрқма! Ба'зан керак бўлса [касал] ўзидан кетгунича бўшатишга муҳтож бўласан.

Бир кишининг қуввати кучли бўлиб, ёмон хилтлари кўп бўлса, уларни кам-кам чиқаргин. Шунингдек, модда қаттиқ ёпишган, ёки қонга қаттиқ аралашган бўлиб, бир даф'ада чиқариб ташлаш мумкин бўлмаса ҳам шундай қилинади. Масалан, шундай ҳол ирқуннасода, бўғинлардаги узоқ чўзилучи оғриқда, саратон [рак] касаллигида, эски қўтир касаллигида ва эски чипқонларда бўлади.

Билгинки, сурги блан чиқариш моддани юқоридан тортади қуйи-дан қўзғатади ва бу иккала томонга, я'ни қарама-қарши томонга ва ўша томоннинг ўзига тортади. Ёмон хилтлар мустаҳкам ўрнашганидан кейин ҳам сурги тадбири қўл келаберади. Демак, сурги ёмон хилтлар қуйида бўлса юқорига тортади ҳамда турган еридан қўзғатади.

Қустириш эса тортишни ва қўзғатишни аксинча қилади.

Томирдан қон олиш, билганингга кўра, қон олинадиган жойларга қараб турлича бўлади.

Одамларнинг бўшатилишга энг оз муҳтож бўладигани яхши овқат, яхши ҳазм эгаси бўлган кишидир. Иссиқ шаҳарларда яшовчиларнинг бўшатилишга ишлари кам тушади.

Тўртинчи фасл. Қустириш ва сургига тааллуқли умумий қоидалар ва сурги ҳам қустиручи дориларнинг тортиб чиқариш кайфиятини кўрсатиш ҳақида

Сурги ичучи ва қусмоқчи бўлган киши овқатини бирқанча бўлакка бўлиб, бир кунга кифоя қиладиган миқдордагисини бирнеча марта ейиши керак. Овқатини турлича [нав'ли] ва ичадиган нарсаларини ҳам турлича қилмоғи керак. Чунки шу ҳолда ме'дада ўзидаги нарсани юқорига, ё қуйига юбориш истаги пайдо бўлади. Тури бошқа бўлмаган овқат устига ейилган овқатга ме'да бахиллик қилиб, қизғаниб, уни ўзида қаттиқ тутати, айниқса миқдори оз бўлса.

Ичи юмшоқ кишининг қусиши ва сурги қилиши керак эмас.

Билгинки, ўзига яхши тадбир қилучи кишининг қайт ва сургини ишлатиши тўғри эмас. Чунки яхши тадбирли киши қайт ва сургидан кўра

енгилроқ нарсаса муҳтож бўлади. Ба'зан у кишига бадантарбия, уқалаш ва ҳаммомга тушиш кифоя қилади. Сўнгра [яхши тадбирли кишида] гавда тўлиқлиги бўлса, бу кўпроқ хилтларнинг энг яхшисидан, я'ни (195) қондан бўлади. Шу вақтда баданни тозалаш учун қон олдириш керак, сурги керак эмас. Агар қон олиш ёки х а р б а қ [чемерица] ва бошқа кучли дорилар блан бўшатиш зарур бўлса, аввало қон олиш керак бўлади. Бу. Буқротнинг Эпидемия китобидаги восиятларидандир. Бу тўғри ҳам. Шунингдек, хилтлар балғам жинсидан бўлиб, қонга аралашган бўлса ҳам [аввал қон олинадил]. Лекин хилтлар ёпишқоқ совуқ бўлса, қон олиш уларнинг қуюқлигини ва ёпишқоқлигини кўпайтиради, бу вақтда аввал сурги қилиш керак. Хулоса, хилтлар баробар бўлса, аввал қон ол ва шундан кейин бирор хилт ошиб кетса, уни чиқар! Агар хилтлар баробар бўлмаса, аввало ортиқча хилтни чиқар, токи хилтлар бир-бирига баробар бўлсин. Ундан кейин қон олиш керак.

Қон олиш керак бўлатуриб давони олдин ишлатган киши қон олишни бирнеча кун кейинга қолдирсин!

Бир киши яқинда қон олдирган бўлиб, || бўшатилишга муҳтож бўл- 107a са, дори ичиш унга мувофиқроқдир. Кўпинча қон олиш зарур бўлган касалликда қон олишдан олдин дори ичиш иситмага ва бетоқатликка туширади. Агар бу ҳол тинчитуви даволар блан тўхтамаса, билинсин-ким, қон олиш олдин ишлатилмоғи зарур экан.

Ҳарбир бўшатишга ўтакетган тўлиб кетиш туфайли муҳтож бўлина-вермайди, балки гоҳо касалликнинг зўрлиги ва миқдор блан эмас, балки кайфият блан бўлган гавда тўлиқлиги туфайли муҳтож бўлинади.

Кўпинча яхши тадбир қилиш ўз вақтида лозим бўлган қон олишдан озод қилади.

Кўпинча бўшатиш зарур бўлатуриб унга бирор мони' пайдо бўлади, шу вақтда рўза тутиш, ухлаш ва тўлиб кетишдан пайдо бўлган мизож бузуқлигига қилинадиган тадбирдан бошқа ҳеч [тадбир] бўлмайди.

Ба'зан бўшатишни эҳтиёт тариқасида қилинади. Масалан, ма'лум вақтда, айниқса баҳорда, ниқрис [подагра], тутқаноқ ёки бошқа касалликлар блан оғручи кишилар эҳтиётга муҳтож бўлиб, хоҳ қон олиш блан бўлсин, хоҳ сурги блан бўлсин ўша касалликка хос бўлган бўшатилишни қиладилар.

Ба'зан сиртдан қуритучи нарсаларни ва шимиб олучи даволарни ишлатиш бўшатишнинг ўрнини босади. Масалан, истисқога учраган кишига шундай қилинади.

Гоҳо сен чиқариб ташланадиган хилт блан кайфиятда бирхил бўлган дори ишлатишга муҳтож бўласан. Масалан, сафрони чиқаришда сақмун иё ичириш керак бўлади. Шу вақтда сақмун иёга кайфиятда тескари ва сургиликда мувофиқ келадиган ёки сурги ишлатишни ман' қилмайдиган ҳ а л и л а ж қаби дорини аралаштириш зарур бўлади;

агар у даводан кейинчалик бузуқ мизож пайдо бўлса, унга тадбир қилинади.

Ички органларида шиш бор бўлган кишиларни сурги ва қайт кучсизлантиради. Агар қайт ва сурги қилдиришга мажбур бўлсанг, уларга ёввойи печак, қуртум [сафлор], басфойи ж [полиподиум], хиёри шанбар ва буларга ўхшаш даволарни ишлат. Бу ҳақда Букрот шундай дейди: озгин, табиати қайтга мойил кишини тозалашдаги қайт давосини ёзда ва баҳорда ёки кузда ишлатиш яхшироқ, қишда ишлатиш эса яхши эмас. Ўртача семиз кишига сурги қилдириш яхшироқ, агар у кишини қайт блан бўшатиш керак бўлса, қайт учун ёзни кутсин ва керак бўлмаса [қайт қилишдан] сақлансин.

Сурги ва қайтдан олдин чиқариб ташламоқчи бўлган хилтни суюлтириш, йўллари кенгайтириш ва очиш зарур бўлади. Чунки шундай қилиш гавдани тинчлантириб чарчашга қўймайди.

Билгинки, кучли дориларни ишлатишдан илгари ични [табиатни] юмшоқликка ва исталган сурги, ё қайтга одатлантириш — [касаликлардан] қутқаручи тадбирларнинг биридир.

Озиб қорни ёпишган кишилар учун сурги ва қайт қийин, беҳол қилучи ва хатарлидир.

Гоҳо қайт қилдиручи дори ме'да кучли бўлса, ё қаттиқ очлик устига ичилса, ё ич мулойим бўлса, ё даво ичучида ме'да бузилиши сабабли ич кетиш бўлса, ё у киши қайтга одат қилган бўлмаса, ёки дорининг жавҳари оғир бўлиб, пастга тез тушучан бўлса, сургига айланади.

Ме'да кучсиз бўлса, ё чўккан нарсалар жуда қуруқ бўлса, ё дори ёқимсиз мазали бўлиб, ичучида сассиқ кекирик бўлса, сурги даво қайт қилдиручи дорига айланади.

Ичилиб ични сурмаган, ёки етилмаган хилтни сурган сурги даво суриладиган хилтни қўзғатиб юборади ёки уни гавдага тарқатади, натижада у хилт гавдага ғалаба қилиб, бошқа хилтлар ўшанга айланади. Ниҳоят ўша қўзғатилган хилт [нинг тури] гавдада кўпаяди.

Сафро каби хилтларнинг ба'зиси қайт [дориси] блан осон чиқарилади. Ба'зиси қайтга бўйсунмайди, масалан, савдо, ба'зиси гоҳо бўйсунмади ва гоҳо бўйсунмайди, масалан, балғам шундай.

Иситма касалига учраган кишининг қайт қилишидан кўра сурги қилиши яхшироқ.

Хилти пастга интилучи кишининг (196), масалан, ичи кетган кишининг қайт қилиши қийиндир.

Сурги дориларнинг ёмони та'сир қилиш вақти бири-бировидан анча фарқ қилучи дорилардан мураккаб бўлгандир, шунда сурги бетинч қилиб, кейингисининг та'сиридан аввал биринчиси суради. Ба'зан аввалгиси кейингисининг ўзини суриб кетади.

Гавдаси [ёмон хилтлардан] тоза бўлатуриб, сурги ва қайтга уринган

кишида бош айланиш, ич буриш ва юрак сиқиши пайдо бўлади ва бўша-лиш жуда қийинлик блан бўлади. Хулоса шуки, дори ортиқча хилтларни чиқариб турганида умумий аҳвол бузилмайди, агар бетоқатлик пайдо бўлса, || у, албатта, ортиқча бўлмаган хилтни сурилганидан дарак бе-ради.

Қайт, ё сурги блан чиқарилаётган хилт бошқа хилтга ўзгарса, чиқари-лмоқчи бўлган хилтдан гавданинг тозаланишига далил бўлади. Агар [чиқинди] бўлак-бўлак чиқса ва ёмон ҳидли қора нарсга айланса, бу ёмон аломатдир.

Сурги ва қайтдан кейин уйқу қаттиқлашса, бўшатилиш ва қайт ба-данни етказиб тозаланишига ва фойда қилганига далил бўлади.

Билгинки, сурги ва қайта ташналик зўрайса, уларнинг етук дара-жада бўлганига ва [гавданинг] яхши тозаланишига далил бўлади.

Билгинки, сурги дори ўзидаги тортучи қувват блан чиқаришмоқчи бўлган хилтни ўзига тортиш орқали суради, ба'зан ўша хилтнинг қуюғи-ни тортиб, суюғини қўйиб юборади. Савдо хилтини суриб чиқаруши дори шундай.

Сурги дори тортадиган хилтини ўзи пайдо қилади, ёки аввало хилтнинг энг суюғини тортади, деб ўйловчи кишининг сўзи аҳамиятга сазовор эмасдир. Жолинус ўзининг шу сўзига яна мана шундай илова қилади: ўзида заҳарлик қуввати бўлмаган сурги сурмай сингиб кетса, ўзи тортадиган хилтни пайдо қилади, бу сўз ҳам тўғри эмас. Жо-линуснинг фикридан маълум бўладики, у, тортучи дори блан тортилуши хилт ўртасида моддий ўхшашлик бўлгани учун ҳам дори хилтни тортади, бу тўғри эмас. Агар тортиш моддий ўхшашлик блан бўлганда, темир миқдор жиҳатидан бошқа бир бўлак темирдан устун бўлганида уни тор-тиши, олтин миқдор блан олтинга ғалаба қилганда уни тортиши зарур бўлар эди. Лекин бу масалани чуқур текшириш табибнинг иши эмас.

Билгинки, сурги ва қайт дорилари ичилганда хилтлар чиқарилади-ган йўлга тортилиб, охирда ичакларга борадилар ва ~~шу~~ ичакларда табиат уларни сиртга чиқаришга ҳаракат қилади. Хилтлар учун [сурги] дори ичилганда уларнинг ме'дага [тортилиб] кўтарилишлари кам учрайди. Агар ме'дага кўтарилса, қайт қилинади; [хилтлар] икки сабабдан ме'дага кўтарилмайди; (1) сурги дори ичакларга тез ўтади, (2) сурги дори ичилганда табиат хилтларни мосориқо томирларидан пастга ва энг қуйи-га юборишга шошилиб, юқорига юбормайди. Чунки қуйи томон яқинроқ ва қуйига юбориш осонроқдир. Шунинг блан бирга хилтларнинг орқаси-даги нарса уларни қистайди. У нарса табиатнинг хилтларни энг яқин йўлдан чиқаришга ҳаракатлантиручи қувватидандир. [Сурги] дорида тор-тиш қуввати бўлса ҳам қувватли, соғлом кишида табиат ҳайдовчи қув-ватининг ёлиб бўлиши керак. Яна бунинг устига дори аниқ йўлга томон тортади.

Лекин қайт қилдиручи давонинг та'сири бошқадир. Чунки бу дори агар ме'дада бўлса, ўша ерда тўхтаб хилтни ичаклардан ўзига томон тортиб, ўз қуввати блан ва табиатга қаршилиги блан қайт қилдиради.

Билишинг керакки, дорилар воситаси блан хилтларнинг тортилиши, албатта, томирлардан бўлади, лекин хилт дорига жуда яқин қўшни жойда бўлса, ўша жойдан томирларга ва бошқа жойларга тортилади. Масалан, ўпкадаги хилтлар томирларга йўлланмасалар ҳам қўшнилик йўли блан ме'дага ва ичакларга тортилади.

Билгинки, қуруқ шимучи дорилар кўпинча, масалан, истисқо касалида гавдадан суюқликларнинг чиқарилишига сабаб бўлади.

Бешинчи фасл. Ични суриш ва унинг қонунлари тўғрисидаги сўз

Сурги дори исте'молидан илгари совуқ мизожли касалликларда ўша дорини қабул қилишга гавдани тайёрлашнинг зарурлиги ва тери тешикларини кенгайтиришнинг ва табиатни юмшатишнинг зарурлиги тўғрисидаги сўз юқорида ўтди.

Ични суришдан илгари табиатнинг юмшоқ қилиниши яхши қонун бўлиб, унда ҳечқандай хавф йўқдир. Лекин ме'да бузилиши сабабли ич кетишга жуда мойил кишининг сургидан аввал ичини юмшатиши зарур эмас. Чунки бу у кишида пайдо бўладиган ўтакетган ич сурилишига сабаб бўлади. Бундай кишининг сурги дорисига қайт қилдириш қуввати бўлган дорини аралаштириши керак, токи ўз ишини бажаришдан бурун ме'дадан тушиб кетишга шўшилмасин. (197) Иккала дорининг қуввати мўтадил бўлганида сурги ўз ишини бажаради, акс ҳолда қайт қилдиручи дори ўз ишини ишлайди.

Тили чучук кишилар ич бузилиши касалига мойил кишилар бўлиб, улар кучли [сурги] дорини кўтараолмайдилар. Уларнинг ич бузуқликлари кўпроқ бошларидан тушадиган назладан бўлади.

Ичакларда қуруқ чўкмалар бўлатуриб сурги ичиш хавфи ишлар-
108a дандир. || У қуруқ чўкмани [ич суришдан аввал] ҳуқна блан бўлса ҳам, ёки суйилтиручи — сирғантиручи нарса ёрдами блан бўлса ҳам чиқариб юбориш зарур бўлади. Сургидан бирнеча кун илгари ҳаммомга тушиш [ични] суюлтириб [кишини ич суришга] тайёрловчи яхши нарсалардандир. Ҳаммом блан сурги ичиш ўртасида бироз вақт ўтиши керак. Сурги ичгандан кейин ҳаммомга тушилмайди. Чунки ҳаммом ёмон хилтни сиртга тортади. [Ҳаммом] ич суришни тўхтатишга ёрдам беради, лекин кишига бошқа вақтда ич суришга ёрдам бермайди. Сурги ичиб ҳаммомнинг биринчи хонасига киришнинг зарари йўқки, биринчи хонанинг ҳарорати ёмон хилтни сиртга тортмайди, балки юмшатади, халос. Хулоса, сурги ичучи кишининг атрофидаги ҳаво терлатмайдиган, қийнамайдиган, ғамгин қилмайдиган даражада бироз иссиққа яқин бўлиши зарур. Албатта, шундай ҳаво [кишини ич суришга] тайёрловчи нарсалардандир.

Уқалаш, ёғ блан ишқалаш ҳам сурги ичишга тайёрловчилардандир. Дорига одат қилмаган ва илгари дори ичмаган кишига табиб кучли сурги ичиришга шошилмаслиги яхшироқ.

Сассиқ кекириш, ёпишқоқ хилтлар борлиги, қобирғаларнинг кўмиклари тагида тортишиш бор кишининг ва ички органларида шиш ва тиқи-лиш бор кишининг то ўша касалликлари тузалгунча [сурги] ичиши керак эмас. [У касалликларнинг] тузалиши юмшатучи овқатлар ейиш, ҳаммом ва истироҳат қилиш блан, шунингдек хилтларни ҳаракатга солучи ва ички органларда шиш пайдо қилучи нарсалардан сақланиши блан бўлади.

Туриб қолган сувларни ичучилар, [галоғи] касал кишилар кучли [сурги]га муҳтож бўладилар.

Кучли сурги ичган кишининг дори амал қилишдан илгари ухлаши яхшироқ, шунда дори яхши та'сир қилади. Агар дори кучсиз бўлса, уни ичиб ухлаласлик яхшироқ, чунки [ухласа] табиат дорини ҳазм қилиб юборади. [Сурги] амал қилишга тутинса дори кучли бўлса ҳам, кучсиз бўлса ҳам ухлаласлик яхшироқ.

Дори ичгани ҳамон ҳаракат қилиш керак эмас, балки тинч туриш керакки, табиат уни ўраб, унга та'сир қилсин. Модомики, табиат дорига та'сир қилмаса, дори ҳам табиатга та'сир қилмайди. Шунда кўнгил айнашни тарқатучи ҳушбўй нарсаларни ҳидлаш, масалан, ялпиз, газак ўт, петрушка, биҳи, гул сувига ва бироз сиркага қорилган Хуросон тупроғини ҳидлаш керак. Агар [сурги] дорини ичишда ҳидидан нафрат қилса, бурун тешикларини беркитиш керак. Шунингдек тархун [эстрагон] чайнаш керакки, у нарса оғизнинг [сезиш] қувватини бўшаштиради. [Касалнинг] дорини қайт қилиб ташлашидан қўрқилса, унинг қўл ва оёқларини [якка-якка] боғланади ва дори устига қабз қилучи [оғизни буриштиручи] нарса берилади.

Дори ичишни ёмон кўрадиган кишилар учун табиблар [сурги] ҳабни гоҳо асалга булғайдилар. Гоҳо ҳаб устига асал, ё шакар қиёмини суриб, қиёмдан уст қобиқ кийгизадилар, ҳабга қийрутий [мум мойи] суриш ҳам яхши усулдир. Оғзини сувга ёки бошқа нарсага тўлғазиб, кейин ҳабни ўзича ёки ба'зи йўллар блан ичиш жуда яхши усуллардандир, шунда давонинг мазаси билинмасдан ютилиб кетади.

Қайнатилиб тайёрланган [сурги]нинг илиқ ҳолда ичилиши ва [сурги] ҳабнинг илиқ сувда ичилиши керак. Сўнгра дори ичган кишининг ме'даси ва оёғи иссиқ тутилиши керак. Дори ичиб кўнгил тинчигач, туриб оз оз ҳаракат қилади. Албатта, бу ҳаракат [сургига] ёрдам беручидир. Сургини суриб чиқармайдиган ва унинг қувватини синдирмайдиган миқдорда вақт-вақтида ҳўплаб иссиқ сув ичиб турилади. Лекин сургини тўхта-тиш керак бўлган вақтда иссиқ сувни симириб ичилади. Иссиқ сувни ҳўплаб ичишда ҳам дорининг ёмонлик [қувватини] синдириш бор.

[Сурги] дори ичмоқчи бўлган киши иссиқ мизожли, кучсиз гавдали,

ме'даси кучсиз бўлса, доридан илгари арпа суви ва анор суви каби нарса ичиб ме'дасида латиф енгил бироз озиқ ҳосил қилиши яхшироқ. Бошқа кишилар ҳеч нарса емай — наҳорга ичишлари яхшироқ.

Ёзнинг иссиғида сурги қилучиларнинг кўпроғи иситма касалига учрайди. Дори ичган кишининг дори амалидан бўшагунича овқат емаслиги, ичмаслиги, ҳамда дори [ичини] суриб турганда ухламаслиги керак. Лекин ич суришни тўхтатмоқчи бўлса, ухлаши мумкин.

Агар дори ичучининг ме'даси сафроли бўлса, я'ни унга сафро тез қуёилиб турадиган бўлса, ёки овқатдан сақланиш ва очлик замони узайганда ме'даси емай туришга чидамаса, у кишига дорини ичириб, ич суришдан илгари бироз шаробда ивитилган нон едирилади. Шундай нон ба'зан (198) дорига ёрдам беради.

Бу вақтда орқа тешикнинг совуқ сувга ювилмаслиги, балки иссиқ сувга ювилиши керак.

Қайнатилган дорили сувлар блан ичилишлари зарур бўлган ҳабларнинг ўзларига ҳамжинс қайнатилмалар блан ичилишлари керак. Масалан, сафрони суручи ҳабни ш о ҳ т а р а ж қайнатмаси блан ичилиши, савдони суручи ҳабни а ф т и м у н ва б а с ф о й и ж каби нарсалар қайнатилмаси блан ичилиши, балғамни чиқаручи ҳабни қ а н т а р и ю н каби нарсанинг қайнатмаси блан ичилиши зарур бўлади.

Қуруқ, эти қаттиқ баданни х а р б а қ каби кучли дори блан бўшатдиришга муҳтож бўлсанг, ундан аввал ёғлиқ овқатлар блан у баданни жуда еткизиб ҳўл қил! Умуман, х а р б а қ каби кучли дорилар қаттиқ хатарлидир. Чунки кучли дорилар тоза баданни тириштиради, тўлган баданнинг суюқликларини қўзғатиб нафасни бўғади ва чиқарилиши қийин бўлган нарсани ички органларга томон тортади. М о з а р'ю н, ш у б и р у м каби заҳарли сути бўлган [сурги дорилар]нинг зарари жуда ошиб кетса, қаттиқ уларнинг зарарини кесади ва [ич суришни] тўхтатади.

Кўпинча [сурги] дорининг ҳиди ме'дага сингиб, гўё ме'дада дори қолгандек бўлади, уни кеткизадиган нарса арпанинг толқонидир, чунки у эланган қуруқ дориларнинг мувофиқроғидир.

[Сурги дори ичилганига] анча вақт ўтса ҳам [ични] сурмаганда, мумкин қадар дорини енгиллатилади ва [касал] қўзғатилмайди. Агар бирор зараридан қўрқилса, асал суви ё асал шароби, ёки ичига натрун [табий сода] солиб эритилган сув ичириш, ёки [орқа чиқарув йўлига] фитила [тампон] қўйиш, ё ҳуқна қилиш керак.

Гавдадаги йўлларнинг тўсилиши, ёки уларнинг мизож сабабли, ё бирор касал жойга яқинлиги сабабли торлиги дори кучини камайтиручи сабаблардандир. Фалаж ва сакта ҳолатидаги кишиларда дориларнинг керакли жойга бориб тушишдаги йўллари тор бўлиб, ич суриш уларда қийин бўлади.

Бир кунда икки хил сурги исте'мол қилиш хатарли ва нотўғридир.

Бир хилтга хос бўлган дори ўша хилтни топмаса, ташвиш бериб қийинлик блан суради; шунингдек ўша хилтни унга зид хусусиятни хилтлар ичида кўмилиб қолган ҳолда топса ҳам қийинлик блан суради.

Ҳарбир дори аввало ўзи хос бўлган хилтни, сўнгра кўп-озликда ва суюқликда ўша хилтга яқин бўлган хилтни суради. Дорилар ҳамма хилтларни бирин-кетин шу тартибда сурадилар; лекин қонни суришни охирги навбатга қўядилар. Ундан ташқари, табиат қонни қизғанади. Узоқ хилтни тортиш қийиндир.

Дори ичгандан кейин бетинчилик ва кўнгил айнашдан қўрққан киши дори ичишдан уч кун, ё икки кун илгари турп шўрвасини ва турпнинг ўзини исте'мол қилиб қайт қилиши керак.

Ичини сурмоқчи бўлган кишининг таомига тузни кўп солмаслик керак.

[Сурги] дори кўпинча, айниқса та'сир қилмаганида ёки бирор монеликка учраганида юрак сиқилишини, кўнгил айнашини, беҳушликни, хафақон [юрак ўйнаш] касалини, ич буриб сўришини келтириб чиқаради. Шу вақтда кўпинча дорини қусиб ташлаш керак бўлади. Бундай вақтда буриштиручи нарсаларни ейиш яхши тадбир бўлаолади. Ич суришдан кейин арпа сувини ичиш сурги дорининг зиёнини камайтиради ва ўтар йўлларга ёпишганини ювиб тушади.

Совуқ мизожли бўлиб, хилтлари ичида балғам ошиб кетган киши дори ичгандан ва дори амал қилгандан кейин иссиқ сув блан ювилган ҳурф [кресс]ни зайтун ёғи блан есин. Агар иссиқ мизожли бўлса отқулоқни совуқ сув, бинафша ёғи, новвот ва гулоб блан исте'мол қилади. Му'тадил мизожли киши зиғир уруғи ейди. Ичак яраланишдан қўрққан киши арман тупроғини анор суви блан ейди.

Биз айтган нарсаларнинг исте'моли дори ични сургандан кейин бўлиши керак. Бўлмаса, ич суришни тўхтатиб қўяди.

[Сурги] дори ичиб иситмалаган кишига энг мувофиқ нарса арпа сувидир. Аммо исканжубин ичакни шилучидир, уни ичиш ичакларнинг қуввати қайтгунича икки, ё уч кун кейинга қолдирилиши керак.

Сурги дори исте'мол қилган киши иккинчи куни ҳаммомга тушмоғи керак. Шу вақтда хилтларидан қолдиқ қолган бўлса ва ҳаммом [касалга] ёқаётганини кўрсанг ва у киши ҳаммомдан лаззатланса, бу ҳол ҳаммом у кишининг қолган хилтини тозалаётганига далил бўлиб, у кишини ҳаммомда қолдирабериш керак. Агар ҳаммомдан лаззатланмай юраги сиқилса, уни ҳаммомдан чиқар.

Билгинки, ичаги кучсиз киши ба'зан сурги дориларнинг суручи қуватини ўзида сақлаб қолиб, ич сурилиши узоққа чўзилади ва бунини тўхтатгунча анча даволашга тўғри келади. Шунингдек қариларда ич суришнинг зарарларидан қўрқиш керак.

Билгинки, сурги дорилардан кейин на б и з ичиш иситмаларни ва
109a бетоқатликни пайдо қилади. || Қўпинча ич суриш ва қон олиш жигарда бирор оғриқ қолдиради. Бу оғриқни иссиқ сув ичиш кеткизади.

Билгинки, Сириус юлдузининг чиқиш вақти, тоққа қор тушган вақт ва қаттиқ совуқ вақти [сурги] ичиш вақти эмас.

Дорини баҳорда ё кузда ичиш керак. Баҳор — олди ёз шундай бир вақтдирким, (199) унда енгил дори исте'мол қилинади, куз-олди қиш шундай вақтдирким, унда кучли дори [ишлатилса] ҳам касал кўтара-олади.

Ични юмшатишга муҳтож бўлганда ҳарвақт [сурги] дори ичишга одатлантириш керак эмас. Бунда дори ичиш одат бўлиб қолиб, оқибати ёмон бўлиши мумкин.

Қуруқ мизожли ҳарбир кишини кучли дори оздиради. Кучсиз дори ичилгач, ҳаракат камайтирилиши керак. Токи дорининг қуввати тарқалмасин. Бинафша ва шакар кучсиз, мулојим та'сирли дорилардандир.

Қишда сурги дорига муҳтож бўлган киши жануб шамолини, ёзда эса, ба'зиларнинг айтишича, шимол шамолини кутсин. Бунинг ўз баёни бор.

Касал кучсиз сурги ичишга муҳтож бўлса ва бу дори амал қилмаса, билдирадиган аломатлардандир. Ич сурилиши давом этабериб ташналикнинг ўзи ич сурилишини қўзғатиб, ундан иситма пайдо бўлади. Ба'зан [ўша касал кишига] қон олдириш кифоя қилади.

Олтинчи фасл. Сургининг ҳаддан ортиқ амали ва уни тўхтатиш вақти тўғрисида

Билгинки, ташналик ич суришни тўхтатиш керак бўлган вақтни билдирадиган аломатлардандир. Ич сурилиши давом этабериб ташналик пайдо бўлмаса, ич суришнинг ортиқча даражага боришидан қўрқиш керак эмас. Лекин гоҳо ташналик, ич суриш ортиқча даражага бормаса ҳам, ме'данинг ҳоли туфайли пайдо бўлади. Чунки ме'да иссиқ, ё [қуруқ мизожли] бўлса, ёки [бирдан] ҳам иссиқ, ҳам қуруқ бўлса [касал] тез ташна бўлади.

Гоҳо ташналик, дори ўтқир ва ачитиб куйдирадиган бўлганда ҳам пайдо бўлади. Гоҳо ташналик — модда [ёмон хилт] сафро каби иссиқ бўлса ҳам пайдо бўлади. Ана шундай сабаблардан ташналик тез келади. Шунингдек ўша сабабларнинг зидларидан ташналик кечроқ келади.

Ташналик ниҳоят даражага етиб, ич суриш камаймаган ҳамма ҳолларда ич суришни тўхтат! Айниқса тез ташна бўлишнинг сабаблари мавжуд бўлмаса шундай қил.

Бу каби ҳолатда ташналик пайдо бўлгунича ич суришни тўхтатмаслик тўғри эмас.

Ба'зан чиқадиган нарсаларнинг чиқиб тамом бўлиши ич суришни тўхтатиш вақтини кўрсатади. Чунки сафрони сурдираётган кишида сурилиш балғамга етганини кўрсанг, билгинки, сафрони суриш ниҳоят даражага борибди. Агар иш савдо сурилишига етса, аҳволнинг қандай бўлиши ма'лумдир. Суриш қонга бориб етса, бу жуда хавfli ва хатарлидир.

[Сурги] ичган кишида ич бураб оғриқ пайдо қилса, хусусий китобларда ич суриш бобида айтилган сўзларни фикр қилинсин!

Еттинчи фасл. Ортиқча ич суришдан [қийналган] кишининг аҳволини тузатиш тўғрисида

Ич суриш томирларнинг заифлиги, томирлар тешигининг кенгайиши, сурги дорининг томирлар тешигини ачитиб куйдириши, ич суришдан ёки унинг ўрнини босучи бирон нарсадан мизожнинг бузилиши сабабли ортиқ даражага етиб боради. Ич суриш жуда ошиб кетса, қўл ва оёқларни юқоридан пастгача, қўлтиқдан ва сон бошидан қуйигача боғлаб тушиш керак. У кишига бироз тарёк ёки филуниё ҳам ичириш лозим. Мумкин бўлса ҳаммомда ёки кийимларга ўраб сув буғи блан терла! Шунда [касал] бошини кўрпадан чиқариб ётсин. Терлари жуда кўпайганда буриштиручи нарсалар ичирилади ва баданлари уқаланади; райхон сувидан, сандалдан, кофурдан [камфора], мевалардан сиқиб олинган сувлардан [тайёрланган] ҳушбўй таркибларни исте'мол қилсин.

Ич сурилиши ниҳоят даражага борган кишининг сиртқи органлари уқаланиши, аланга ёрдами блан қўйиладиган қортуқлар блан қиздирилиши керак. [Қортуқларни] қобирғаларнинг қуйисига ва икки курак ўртасига қўйилади.

Агар у кишининг ме'даси устига, ё қорнига сули толқонини буриштиручи суюқликларга қориб латтага суриб қўйиш лозим бўлса, шундай қилабер. Шунингдек, ёғлардан биҳиёғини ва мастика ёғини ишлатилади.

У кишилар совуқ ҳаводан сақланишлари керак. Чунки совуқ ҳаво уларни сиқади ва натижада ичлари ўтади. Иссиқ ҳаводан ҳам сақланишлари керак, чунки иссиқ ҳаво қувватларини бўшаштиради.

Ҳушбўй нарсалар блан уларнинг қувватларини ушлаб туриш, буриштиручи нарсаларни ичириш ва райхон шаробига солиб лочира нонни озиқ едириш керак. [Ўша райхон шароби] иссиқ бўлиши керак ва ундан илгари нонни анор суви блан ейишлари, шунингдек, толқон || ва янчилган кўкнори пўстларини ейишлари керак. Уч дирҳам вазнда ҳаббуррашод олиб қовурилиб, кейин қатиқ зардобиде қуюлгунича қайнатиб ичириш тажриба қилинган нарсалардандир; бу жуда яхши тадбирдир. У киши ғўра узум суви ва шунга ўхшаш буриштиручи нарсаларни қор блан совутиб ейиши керак. Ич кетишни тўхтатишга иссиқ сув блан қайт

қилдириш ёрдам беручи нарсалардандир. (200) Бунда қўл ва оёқларни ҳам иссиқ сувга солинади. Беҳуш бўлиб қолган кишиларга шароб беришдан сақланиш керак.

Агар шу тадбирларнинг ҳечбири ҳам та'сир қилмаса, ишнинг охирида қарахт қилиб оғриқни қолдирадиган дориларни ва ич кетишни тўхтатиш бобида айтилган кучли муолижаларни ишлатасан.

Ич кетишнинг ниҳоятга бориш вақтидан илгари табиб эҳтиёт юзасидан кулча дорилар [таблеткалар], порошоклар тайёрлаб қўйиши ҳамда ҳуқна даволари ва ҳуқна асбобларини тайёрлаб қўйиши керак.

Саккизинчи фасл. [Сурги] дори ичиб ичи сурмаган кишининг тадбири тўғрисида

[Сурги] дори сурмаса, [касалнинг] ичини бурса, та'бини бузиб тинчсиз қилса, бошини оғритса, керишиш ва эснаш пайдо қилса, ҳуқнага ва ма'лум кўтариладиган [орқа йўл орқали ишлатиладиган дориларга] муурожаат қилиш керак бўлади; уч ғурум мастика [м у с т а к о] ни илиқ сув блан ичилсин! Кўпинча дори устидан буриштиручи нарсаларни ичиш, биҳи ва олма кабиларни ейиш дорини ишга солади. Чунки булар ме'да оғзини ва унинг тагини қисади, кўнгил айнашни босади, дорини юқоридан пастга юргизади ва табиатни кучайтиради. Агар ҳуқна фойда бермай, ёмон ҳоллар — бадан бўшашиши, кўзнинг косасидан ўйнаб чиқиши пайдо бўлиб, дорининг ҳаракати юқорига бўлса, албатта, томирдан қон олиш керак. Дори сурмаса, кейинидан ёмон ҳоллар пайдо бўлмаса ҳам, икки-уч кундан кейин томирдан қон олдириш тўғридир. Чунки агар қон юлинмаса, бошқаручи органларнинг ба'зисига қараб хилтларнинг ҳаракат қилишидан қўрқилади.

Тўққизинчи фасл. Сургиларнинг хусусиятлари тўғрисида

Ба'зи сургилар кучли зарар етказади. Масалан, қора х а р б а қ, яхши оқ бўлмаган, балки сариқ жинсдан бўлган т у р б у д, холис оқ бўлмаган, балки қорага мойил ғ о р и й қ у н ва м о з а р ю н. Бу нарсалар ёмон дорилардир. Агар ўша дориларнинг бирини ичишга тўғри келиб ёмон ҳоллар пайдо бўлса, мумкин бўлганича қайт блан ёки пастга тушириш блан дорини гавдадан чиқариб ташлансин ва т а р ё к блан муолижа қилинсин! Сариқ ва сассиқ т у р б у д каби кўпгина сурги дориларнинг нафси бузиш каби зарарли та'сири жуда совуқ сув блан ва унда ўтириш блан ҳамда улар блан бирикиб, уларни юмшатучи ва уларни ўткирлигини синдиручи ҳарнарсаси блан йўқотилади. [Бу охирги] нарсаларнинг мойга ўхшаш [қисми] у [сурги дорилар] блан қўшилиб фойда беради.

Ба'зан дорилар ба'зи мизожларга ёқади ва ба'зи мизожларга ёқмайди. Ҳақиқатан ҳам сақмунӣ совуқ шаҳарларда яшовчи кишиларга кўп миқдорда исте'мол қилинмаса та'сир қилмайди, лекин та'сир қилса ҳам, кучсиз та'сир қилади, масалан, турклар мамлақатида шундай.

Гоҳо ба'зи мамлакатларда ва ба'зи давлатларда дориларни табиий ҳолда исте'мол қилмасликка, балки таркибларидаги қувватни исте'мол қилишга муҳтож бўлинади.

Органларнинг қувватларини сақлаш учун сурги дориларга ҳушбўй нарсаларнинг қўшилиши зарур ишлардандир. Юрак дорилари яхши та'сирга эгадирлар. Чунки улар ҳамма органлардаги ҳайвоний руҳни кучайтирадилар. Ҳушбўй дориларнинг кўпи [сурги дорини] суюқ ва оқучан қилиш блан ҳам ёрдам беради.

Гоҳо икки хил дорини бирга қўшиб ишлатилади. Булардан бири ўзига махсус бўлган хилтни тез суручи, бошқаси сустроқ суручи бўлади, иккинчиси ишга бошлашидан илгари биринчиси ишдан қўгилади ва гоҳо иккинчисининг [ўзига хос] хилтга та'сирини бузиб, унинг қувватини сиқиради, сўнгга иккинчиси ишга бошласа қуввати заиф бўлиб, [хилтларни] қўзғатиши етарли бўлмайди, шунинг учун унга тез та'сир қилувчи нарсани қўшиш зарур бўлади, масалан, турбудага занжабил қўшилади. [Занжабил турбудни] бир дақиқа ҳам фаолликсиз қолдирмайди. Бундай та'сир уларни яхши аралаштирсангинга бўлади. Сўнгги дориларнинг қувватлари тўғрисида айтилган қондаларга эътибор қилишнинг зарур бўладики, оддий дориларнинг умумий қондалари бобида биз уларни сўзладик.

Сурги гоҳо турбуд каби, ўзининг хилтни тарқатувчи хусусияти блан, гоҳо ҳалилаж каби сиқий хусусияти блан, гоҳо шири хушк каби юмшатиш блан та'сир қилади, гоҳо 11 қорни ёриқ [Ўсимлигининг] 110а шираси ва олча каби сирғанчиқ қилаолиш хусусияти блан та'сир қилиб, ични суради.

Кучли сурги дориларнинг кўпчилигида бир миқдор заҳарли та'сир бўлиб, табиатни мажбур қилиб ични суради. Шундай дориларнинг зарарли та'сирини заҳарни ҳайдовчи дори блан қайтариш керак бўлади. Гоҳо аччиқлик, тезлик ва ўткирлик, тахирлик, тириштиручи та'сир ва нордонлик дорининг хусусиятига мос келса, ўша дорининг ишига ёрдам беради. Ҳақиқатан ҳам аччиқлик ва ўткирлик (201) эритишга, какра-тахирлик хилтни сиқийшга, нордонлик бўлиб-бўлиб сирғанчиқ қилишга ёрдам беради.

Сирғантиручи ва сиқувчи дориларнинг қувватлари бир-бирларига тенглашган ҳолда қўшилмасликлари керак, балки бундай вақтда биринчиси бошқасидан кечиктириб исте'мол қилинади. Энди, масалан, ўша икки дорининг бири юмшатуви бўлиб, сиқувчи дорининг ишидан илгари

юмшатиши та'сирини кўргазиб, кейин сиқучи [келиб] та'сир қилса, юмшашганини суради. Шунга бошқаларини ҳам қиёс қилинсин.

Учинчи фасл. Бу фасл ҳақида бошқа китоблардан қидирилиши керак бўладиган нарсалар тўғрисида

Сургиларни, ичиладиган, суриладиган ва бошқа йўл блан ишлатиладиган ва даволашнинг сабаб [ва мақсадига] қараб ишлатиладиган юмшатучи дориларни «Қарободин»дан талаб қилинади. Оддий даволарнинг ҳарқайсисининг зарарли та'сири ва унинг тадбирини ва ичириш кайфиятини оддий дорилар [китобидан] талаб қилинади.

Ҳаб [пилюлий]лар қуриб тошдек қотмаган ҳолларида ишлатилишлари керак. Ҳамда улар юмшоқ, ёпишқоқ ҳолларида ишлатилмасликлари, балки қуриб бармоқ тагида [эзилмай] тураолар ҳолда ишлатилишлари керак.

Ун биринчи фасл. Қусиш тўғрисида

Одамларнинг табибдан қусиш дорини талаб қилишга ҳақли бўлмасликлари қуйидаги сабаблардан бўлади. Биринчидан, табиатлари сабабли [я'ни] кўкрак қафаси тор, нафас олиши ёмон, қон туфлашга мойил ва томоқ касаллигига тез чалинучи бўйни ингичка кишилар. Ме'далари суст ва жуда семиз кишиларга сурги дори мосроқ келади. Озгин кишилар эса сафрлари кўплигидан қусишлари осондир. Иккинчидан, одатлари сабабли — я'ни қусишлари қийин бўлганидан ёки қусишга ўртанмаганликларидан табибнинг қусдиришига лойиқ бўлмайдилар.

Қайт қилиши қийин ёки қустиришга одат қилмаган кишилар кучли дорилар блан қайт қилдирилса, нафас органларидаги томирларни ёрилиб сил касалига учрайдилар.

Қайт қилишдаги ҳоли [қусиш дорисини кўтариши] аниқ бўлмаган кишини енгил қайт дорилари бериб тажриба қилинади. Агар қайт қилиши осон бўлса ундан кейин х а р б а қ ва у каби кучли дорилар исте'мо'т қилишга ботирлик қилинади.

Қайт қилиши қийин кишилардан бирининг қайт қилиши зарур бўлиб қолса, аввало у кишини қайт қилишга тайёрла, одатлантир, юмшоқ овқатлар бер, овқатларини ёғлиқ ва ширин қилиб бер ва жисмоний ҳаракат қилмасликни буюр! Кейин кучли қайт дорисини ишлат, ёғли нарсаларни бер ва ёғларни шароб блан ичир. Қусишидан илгари айниқса қайт қилиши қийин бўлса, яхши овқатларни едир! Чунки у киши кўпинча қайт қилмайди, табиати овқатга ғалаба қилади, шу вақтда ёмон овқатнинг сингганидан яхши овқат синггани дурустдир. Энди агар қайт қилдириш учун еган таомини қусса, қорни қаттиқ очгунигача бир нарса емасин! Ташналиги олма ичимлиги каби нарса блан тўхтатилади,

гулоб ва исканжубин блан эмас. Чунки булар кўнгилни айнатади. Ҳамда у кишига ёқадиған овқат—жўжа ва бошқа қушлар гўштини ча-ла пишириб, сўнгра сихга тортиб қилинған кабоблар ва ундан кейин уч қадах [ичимликдир]. Агар бир киши нордон мазали қайт қилса, илгари шундай қайт қилмаған бўлса, томирининг уришида бироз иситма борлиги билинса, кундуз ярмигача овқатланишни тўхтатиб турсин! Овқатдан аввал иссиқ гул суви ичсин!

Қора ўт блан қайт қилған киши ме'даси устига иссиқ қайноқ сирка шимдирилған и с ф а н ж а [булут] қўйсин!

Қустириш учун ейиладиган овқатнинг турлича бўлиши яхшироқ. Чунки бирхилдаги овқатни ме'да ўраб олиб қайтаришга қизғанади. Қаттиқ қусишдан кейин чумчуқларнинг ва учирма бўлған қушларнинг гўшлари блан овқатланади, [лекин] қуш оёқларининг суяклари ейилмайди. Чунки у суяклар ме'дага оғирлик қилади ва кеч ҳазм бўлади; қусиб бўлған кишини ҳаммомга тушир!

У кишиларнинг қустиручи дориларни ичгандан кейин бироз чопиб югуришлари, ҳаракат қилишлари ва чарчашлари, кейин қайт қилишлари керак, қайт кундуз ўртасида бўлиши керак. Қайт қилиш вақтида латта блан кўзларини боғлаб беркитиши, қоринни юмшоқ белбоғ блан унча сиқмай боғлаш керак.

Қайт қилишга тайёрловчи нарсалар: индов, турп, лимон [цитрон], ҳўл тоғ ялпизи, пиёз, гандано, асал қўшилған арпа суви турпи ва асал суви блан, !! бирор ширинлик блан бирга ловия бўтқаси, ширин мазали шароб, асал блан бирга бодом, шунга ўхшаш ёғ блан ишланған патир нон, қовун, бодринг, буларнинг уруғлари ёки сувда ивителиб, ширинлик қўшиб янчилған илдизларидан озгина ва турп шўрвасидир. 1106

Бир киши қусиш учун маст қиладиған шароб ичса-ю, озлиги сабаб-ли қусмаса, уни энди кўпроқ ичсин! Ҳаммомдан кейин бўзани асал блан ичилса қустиради, суради. Қайт қилмоқчи бўлған киши ундан олдан еған [овқатини] қаттиқ чайнамаслиги керак.

(202) Харбақ каби қайт қилдиручи кучли дори ичмакчи бўлған киши, бирор мони'лик бўлмаса, эрталаб кун ёришидан икки соат ўтгандан кейин ва ичаклардан чиқиндиларни чиқаргандан кейин ичиши керак. Томоғига қуш патини тегизиб қайт қилмоғи лозим, бу ёрдам бермаса, у кишини озгина ҳаракат қилдирилади, ё бўлмаса, ҳаммомга туширилади. Қустириш учун ишлатиладиган патга ҳина ёғи каби ёғни сурилади. Агар хилт кўчирилиб, кўнгилда ғашлик пайдо бўлса, иссиқ сув ёки зайтун ёғи ичирилади, шунда ё қусади, ё ичини суради. Ме'да, оёқ ва қўлларни иссиқ тутиш қайт қилишга ёрдам берадиган тадбирлардандир. Бу тадбир кўнгилни айнатади.

Агар қайт қилдиручи дори тез амал қилишга тутинса, қайт қилаёт-ган кишининг тинч туриши, ҳушбўй нарсаларни ҳидлаши, қўл ва оёқ-

ларини уқаланиши, бироз сирка ичиши ундан кейин олма ва беҳини му-
тако блан қўшиб ейиши керак бўлади. Билгинки, ҳаракат қайтни кўпай-
тиради, тинч туриш камайтиради. Қайт дорисини исте'мол қилиш учун
энг яхши вақт ёз пайтидир. Табиатига қайт қилиш муносиб бўлмайдиган
кишига ёзда қайт қилишга рухсат берилиши яхшироқ.

Қустиришдан энг охирги мақсад, ё биринчи мақсад тозалаш бўлади.
Бунда ме'данинг ўзигина тозаланади, ёки иккинчи тозалаш бўлади, бун-
да бош ва гавдадаги бошқа органлар тозаланади. Аммо [хилтни] тортиш
ва қўпориш [гавданинг] қуйи қисмларида бўлади.

Фойдали қайтни фойдасиз қайтдан, қусишдан кейин келучи энгил-
лик, яхши иштаҳа, томир уриш ва нафас олишнинг яхшиланиши, шунинг-
дек бошқа қувватларнинг ҳолати блан ажратасан. Фойдали қайтнинг
бошланиши кўнгил айнаш блан бўлади. Шу блан бирга агар қустиручи
дори харбақ каби ва харбақдан олинадиган дорилар каби кучли
бўлса, кўпинча ме'дада қаттиқ ачиб куйиш пайдо бўлади, кейин сўлак оқа-
бошлайди, ундан кейин қайта-қайта кўп балғам қайт қилинади. Кейин
суюқ тиниқ қайт келади. Ме'да ачиб, куйиб оғриб туради, кўнгил айнаш
ва кўнгил ғашлигидан бошқа ҳолат пайдо бўлмайди, ба'зан ич ҳам ўтиб,
у киши тўртинчи соатда тинчланади ва роҳатланади.

Ёмон фойдасиз қайтда қусуқ келмайди, кўнгил ғашлиги зўрая-
ди, тиришиш, кўз соққасининг ўйнаб чиқиши ва кўзларнинг қизариши,
кўп терлаш ва тозуш бўғилиши пайдо бўлади. Шундай ёмон қайт [ҳо-
лати] пайдо бўлган кишига тадорик ва чора қилинмаса, ўлимга олиб
боради. У кишига ҳуқна блан, асал ва илиқ сув ичириш блан, савсан
ёғи каби заҳарга қарши хусусиятли ёғларни ичириш блан чора қил! У ки-
шининг қусишига тадбир қилинади. Бу, қусган пайтда, уни нафас бўғи-
лишидан қутқаради. Ҳамда у кишига олдин тайёр қилиб қўйилган
ҳуқнани тез ишлат!

Қайтнинг ишлатилиши керак бўлган ҳолатлар [касалликлар]: истис-
қо, тутқаноқ, меланхолия, мохов, ниқрис [подагра], иркуннасо каби чў-
зиладиган, тузалиши қийин касалликлардир.

Қустириш, фойдалари блан бирга, гоҳо карлик каби касалликларни
чақиради.

Қайтдан кейин [бевосита] томирдан қон олдириш керак эмас. Бал-
ки, айниқса ме'да оғзида хилт бўлса, қон олишни уч кун кейинга қол-
дирилади.

Хилтнинг суюқлиги сабабли кўпинча қайт қилиш қийин бўлади,
шундай вақтда анор донининг талқонини сб хилтни қуйилтириш керак
бўлади.

Билгинки, қайтдан кейин ич келиши ҳазм бўлмаган овқатнинг қуйи
томонга кетганига ва ич келганидан кейин қусиш, унинг ўша ич келиш-
дан пайдо бўлган эканига далил ва белгидир.

Бирор оғриқ сабабли ёзда қайт қилиш учун энг яхши вақт кундуз ўртасидир. Қайт тана учун фойдали, кўз учун зарарлидир. Ҳомиладор хотиннинг қайт қилмаслиги керак. Чунки хайзнинг қолдиғи у қайт блан [барибир] чиқиб кетмайди, [қайтдаги] қийналиш уни бетоқат қилади. Шундай бўлган ҳомиладор хотиннинг қайт қилишини тўхтатиш зарур бўлади. Аммо қайт қилиш зарур бўлган бошқа кишига [қайт қилишни осонлатиб] ёрдам берилиши керак.

Ун иккинчи фасл. Қайт қилган кишининг қиладиган иши тўғрисида

Қайт қилган киши қайт қилишдан қутулгач, сирка блан сув аралаштириб оғзини ва юзини ювиши [керак], бунда бошда пайдо бўладиган оғирлик кетади. || Яна олма суви блан бирга озгина мастаки ичади, лекин 111а ейишдан ва сув ичишдан тийилади, уринмайди ва дам олади. [Шунингдек] қоринни беркитиб туручи қовурғаларнинг бирикадиган жойини ёғлаши, ҳаммомга тушиши ва тез ювиниб чиқиши керак. Агар овқатланиш зарур бўлса, мазали, яхши нарсадан тайёрланган ва тез ҳазм бўладиган овқат ейиши керак.

Ун учинчи фасл. Қайтнинг фойдалари ҳақида

(203) Буқрот бир ойда икки кун кетма-кет қайт қилишга буйиради. Шунда биринчи кунда оз ва қийинлик блан бўлган қайтни иккинчи кундагиси тугаллайди ва ме'дага тортилган ёмон сифатли моддаларни чиқариб ташлайди. Шунга риоя қилинганда соғлиқнинг сақланишига Буқрот кафил эканини билдиради. Аммо қайтни кўп қилиш ёмон ва зарарлидир.

Ушандай қайт шиллиқни, сафрони чиқариб, ме'дани тозалайди. Чунки ичакларга қуйиладиган ва уларни тозаловчи сафро каби ме'дани тозаловчи нарса йўқ; қайт, яна, бошда пайдо бўлган оғирликни кеткизади, кўзни равшан қилади, сассиқ кекирикни йўқотади. Ме'дасига сафро қуйилиб [еган] овқатини бузадиган кишига қайт фойда қилади. Овқатдан олдин қайт қилинса, таом тоза [ме'да]га тушади. Қайт ме'данинг ёғ мазасидан нафрат қилишини, соғлам иштаҳанинг йўқлигини, аччиқ, нордон ва какра нарсаларни тилашини кеткизади. Буйрак ва қовуқда пайдо бўладиган яраларга, гавданинг бўшашига наф' қилади. Қайт, мохов касали, ранг ёмонлиги, ме'да бузилабериши, тутқаноқ, сариқ ва қорайиш касали, ҳарсиллаш, қалтираш касали ва фалаж учун, шунингдек темируткили кишилар учун яхши даволардандир.

Ойда бир, ёки икки мартаба, ма'лум даврни ва ма'лум кунлар сонини ҳисобга олмай, овқат блан тўйиниб туриб, сўнгра қайт қилиш керак.

Асли мизожни сафро мизож ва ўзи заиф бўлган кишига қайт жуда мувофиқдир.

Ун тўртинчи фасл. Керагидан ортиқ қайтнинг зарарлари тўғрисида

Керагидан ортиқ қайт ме'дага зарар қилади, уни кучсизлантиради, уни моддаларнинг келишига тайёр қилиб қўяди; кўкракка, кўриш қувватига, тишларга зарар қилади ва эски бош оғриғи касалликларини кучайтиради, лекин ме'данинг иштироки блан бўладиган бош оғриғига зарар қилмайди. Қуйи органлар сабабчи бўладиган бош оғриғини зўрайтиради.

Ортиқча қайт қилиш жигарга, ўпкага, кўзга зарар қилади, гоҳо ба'зи томирларни ёради. Ба'зи кишилар тез тўйиб овқатланишни яхши кўрадилар, кейин уни кўтараолмай қайт қилдиртирадилар, бу эскиб, сингиб қолучи ёмон касалликларга олиб келади. [Қаттиқ] тўйиб овқатланишдан сақланиш, му'тадил ейиш ва ичиш керак.

Ун бешинчи фасл. Қайт қилучида пайдо бўладиган оғриқли ҳолларнинг иложи тўғрисида

Қайтни тўхтатиш ҳақида лозим бўлган нарсаларни биз сўзлаб ўтдик. [Қайт сабабли] қобирға тоғайлари тагида пайдо бўладиган оғриқ тўғрисида эса шуни айтиш керакки, унга иссиқ сув блан, юмшатучи ёғлар блан латтани ҳўллаб ёпиш ва олов орқали қилинадиган қортиқ қўйиш фойда қилади.

Қусишдан кейин пайдо бўладиган ме'данинг ачиб оғришини йўқотиш учун терлатадиган, тез хазм бўладиган ёғлиқ ичимлик ичиш, ўша жойга бинафша ёғига аралаш қилиб, бироз мум блан қўшиб суриб ишқаш фойда қилади.

Қайтдан кейин ҳиқичоқ пайдо бўлиб давом этса, ташналик келтириб чиқариш ва оз-оз иссиқ сув ҳўплатиш блан уни тўхтатиш керак.

Қон қусиш ҳақида эса, қайтнинг зарарлари бобида айтиб ўтдик.

Қусишдан кейин пайдо бўладиган исхтма, [совуқ мизожликдан] бўладиган касалликларга, уйқусизликка, товуш чиқмай қолишига қўл ва оёқларни қаттиқ қилиб боғлаш, ме'дани сўзоб ва таррак солиб қайнатишдан зайтун ёғи блан [боғлаб қиздириш], иссиқ сувга асал солиб ичириш фойда қилади. Уйқусизлик касалига учраган киши [ҳам] иссиқ сувга асал солиб ичиши ва қулоғига зайтун ёғини қўйиши керак.

Ун олтинчи фасл. Ҳаддан ташқари қайт қилишга учраган кишининг тадбир ва чораси тўғрисида

Бундай кишиларни ҳар турли воситалар блан уйқусини келтириб ухлатилади. Оёқ-қўлларини ортиқ даражали ич кетишда боғлангани каби боғланади, ме'дасини ични тўхтатучи ва буриштиручи дорилар блан даволанади.

Агар қайт ҳаддан ташқари бўлиб, қон қусишгача борса, уни шароб аралаштирилган сут ичириш блан тўхтатиш керак. Бу қайт қилдиручи дорининг зарарини сустлаштиради, қонни тўхтатади, табиатни юмшатади. || Кўкрак ва меъда теварагида қон қотмаслиги учун ўша теваракни қондан тозаламоқчи бўлсанг, [қон қайт қилаётган кишига] қор блан со- 1116
вutilган и с к а н ж у б и н д а н озроқ ичир! Гоҳо қайт қилдиручи доринч кўп ичиб қийналаётган киши семиз ўтнинг сиқиб олинган сувини гилвата блан ичиши керак.

Даража ва мартабаларига кўра қайт қилдиручи дориларни, улардан ҳарбирининг қайси кайфиятда ичирилиши, (204) айниқса ҳ а р б а қ н и н г ичирилишини Қарабодиндан ва содда дорилар китобидан қидириш керак.

Ўн еттинчи фасл. Ҳуқна [клизма] тўғрисида

Ҳуқна, ичаклардан ортиқча нарсаларни чиқаришда, буйрак ва қо-
вуқ оғриқ ва шишларида, қулунж касалликларида, юқориги бошқаручи
органдан ортиқча нарсаларни тортишда жуда яхши даводир. [Ҳуқна]
бошқаручи, юқори органлардан ортиқча нарсаларни чиқариб ташлаш
учун фойдали; лекин ҳуқна дориси жигарни кучсиз қилиб, иситма пайдо
қилади. Бўшалишлардан қолган қолдиқларни чиқаришда ҳуқна ёрдам
қилади. Ҳуқнанинг шакли ва уни қандай қилиш кераклиги тўғрисида
қулунж бобида айтиб ўтдик.

Ҳуқна қилдиручи кишининг чалқанча ётиши, кейин огриятган томо-
нини босиб ётиши яхшироқ.

Ҳуқна учун энг яхши вақт ҳавонинг салқин вақти. Шунда нотинчлик,
бетоқатлик ва ҳушдан кетишга мойиллик кам бўлади.

Ҳаммом хилтларни қўзғатади ва уларни [гавда бўйлаб] тақсимлай-
ди, ҳуқна эса тўхтаб қолган хилтларни тортади. Шунинг учун ҳуқнадан
олдин ҳаммомга тушиш кўпинча яхши бўлмайди.

Ичакларида шиш, ёки яра бор бўлиб, иситма ёки бошқа бир касал-
лик сабабли ҳуқнага муҳтож бўлган киши, ҳуқнанинг тўхтаб қолишидан
кўрқса, орқа тешигини, киндикни ва уларнинг атрофини қизитилган
тариқ блан иситиши керак.

Ўн саккизинчи фасл. Суртиладиган дорилар ҳақида

Суртиш, касалликнинг худди ўзига бориб етадиган даволаш восита-
ларидандир. Гоҳо дорига икки куч — майин ва қаттиқ куч хос бўлади ва
қаттиқ кучга кўра майин кучга бўлган эҳтиёж ортиқроқдир. Дорининг
қаттиқ кучи майин кучни баробарлаштирган вақтда, дорини қиздирилган
ҳолатда қўйилса, майин куч танага сингади, қаттиқ куч эса, ушланиб
қолади ва касал сингиган кучдан баҳра олади.

Безсила касалида кашнич талқон блан қизитиб қўйилса, ана шундай та'сир кўрсатади. Қиздириб қўйилучи дорилар суркалучи дориларга ўхшашдир, аммо биринчининг хоссалари ўзаро боғланган, иккинчи эса оқучандир. Кўпинча суркалучи дорилар латта парча орқали ишлатилади. Агар уларни муҳим органларга, масалан, жигар, ёки юрак [устига] қўйилса ва бунга мони'лик бўлмаса, хом уд буғланган латталар суркалучи дорининг кучларига ҳушбўйлик беради. Бу ҳушбўйлик бошқаручи органга фойда келтиради ва ёқимли бўлади.

Ун тўққизинчи фасл. Қуйиладиган дорилар ҳақида

Қуйиладиган дориларни ишлатиш бошда, ундан бошқа бир органда бирор нарсани эритиш лозим бўлганда, ёки бирор органнинг мизожини ўзгартиш даркор бўлганда ишлатиладиган энг яхши даволаш воситасидир. Агар органлар иссиқ ва совуқ [дориларни] қуйишга эҳтиёж сезсалар, органдан оқиб кетучи ортиқча моддалар бўлмаса, дастлаб иссиқ моддаларни қуйилади, сўнгра органини қувватлаш учун совуқ моддалар қуйилади. Агар аксинча бўлса, унда иш совуқ моддалар блан қуйишдан бошланади.

Йигирманчи фасл. Қон олиш ҳақида

Қон олиш бутунлай бўшатиш, «мўллик»ни чиқариб юборишдир. Мўллик томирлардаги хилтларнинг керагидан ортиб кетишидир. Икки хил турдаги кишилардан қон олиш керак. Улардан бири, агар қони кўпайиб кетса, касалликларга берилучи кишилар, ба'зилари эса касал бўлган кишилардир. Буларнинг биридан ёки қон кўпайиб кетганда, ёки қон сифати бузилганда, ёки ҳар иккала сабаб юз берганда қон олиш даркор. Қуймич нерви яллиғланадиган, қонли подаграга мубтало бўлган, бўғинлари қон туфайли оғрийдиган, қон кўпайиб кетганда юпқа қатлам-ли ўпка томирларининг ёрилиши натижасида қон туфлайдиган кишиларни касалликка мойил деб аташ мумкин. Тутқаноқ касалига, сактага, қон кўпайиши натижасида меланхолияга мойил бўлган кишиларни ҳам касалликка мойил деб ҳисоблаш мумкин. Ана шуларда қон [кишини] бўғадиган ерларга қуйилади.

112a Яна ички органлар || шишга ва иссиқ кўз оғриғига мойил, одатда бўлиб турадиган бавосирда қон оқиш тўхтаб қолган кишилар, ой кўриши бирдан узилган хотинлар ҳам ана шулар жумласидандир.

Сўнгги икки ҳолатда бу кишиларнинг ранги-рўйи қон олиш зарурлигини кўрсатмайди. Чунки [уларнинг ранги] кулранг, оқ, ёки кўкимтир бўлади. Иссиқ мизожда ички органларида заифлик юз берадиган кишилардан, гарчи улар бундай касал блан огриманган бўлсалар ҳам, баҳор

пайтида қон олиш яхшироқдир; зарба еган, ёки йиқилган кишилардан эса, уларда шиш пайдо бўлишидан эҳтиёт қилиш учун қон олинади (205). Агарда кишида шиш бўлса ва унинг етилмасдан тешилиш хавфли бўлса, эҳтиёж бўлмаган тақдирда ва тўлақонлилиқ бўлмаса ҳам қон оладилар.

Билишинг керакки, касаллик хавфи рўй бериши бланок, қон олиш мумкин, аммо одам касалланиб қолган бўлса, қон олишни дастлаб бутунлай тўхтатиш керак: у чиқиндиларни суюлтиради ва уларни тоза қон блан аралаштириб, гавдага юргизади. Гоҳо, қон олинган пайтда чиқариб ташланиши лозим бўлган нарсалар чиқарилмай қолади ва бу [қон] олочи [воситаларни] қайтадан [қўллашга] мажбур этади.

Касаллик етилган, дастлабки ва охириги пайтидан ўтган бўлса, қон олиш зарур бўлса ва бунга ҳечнарсга халақит бермаса, қон олиш даркордир. Касаллик қўзғалиб турган кунда қон олишга йўл қўйилмайди, бунда дам олиш ва ухлаш керак.

Агар касаллик давом этаётганда бирнеча кризислар бўлса ва унинг муддати бирмунча чўзилиб кетса, кўп қон олиш мумкин эмас.

Аксинча, агар [табиб] касални тинчитаолса, шундай қилади, мубодо тинчитаолмаса, унда озроқ қон чиқарадию, зарурият ҳосил бўлганда қон олишлар учун, кризислар блан курашиш учун кучни сақлаб қолиш мақсадида гавдада [маълум даража қон] қолдиради.

Агарда кўпдан бери қон олдирмаган одам қиш пайтида қони кўплигидан шикоят қилса, унда эҳтиёжи учун қон қолдириб, сўнг қон олиш керак. Қон олиш қонни акс томонга тортади ва кўпинча ични тўхтатади. Кўп қон олиш натижасида кучлар бўшашиб кетса, кўп [ёмон сифатли] хилтлар пайдо бўлади; фавқулодда [нарсалар] нинг бирдан юз бериш натижасида дастлабки қон олиш пайтида [касал] ҳушдан кетиши мумкин. Қон олишдан аввал юз берган қусиш, қон олиш пайтида ҳосил бўлган қусиш каби, қон олишни тақиқловчи далиллардандир.

Билгинки, қон олиш [хилтларни ҳаракатга] келтиради ва [қон олиш тугамагунча] улар тинчимайди. Қон олиш ва қулунж аҳёнда бир, бир вақтда юз беради.

Ҳомиладор ва ой кўраётган [хотинлардан] фақат жуда ҳам зарур бўлиб қолган чоқдагина, масалан, кўп қон кетишини тўхтатиш мақсадида ва касалнинг қон олиш учун дармони етадиган бўлсагина, қон олиш мумкин.

Билишинг керакки, эслатиб ўтилган хилтлар тўлиб кетганлиги тўғрисида аломатлар пайдо бўлса, ҳамавақт қон олабериш зарур эмас; тўлиб кетишлик гоҳо хом хилтлар натижасида ҳам юз беради, [бундай ҳолларда] қон олиш жуда зарарлидир, чунки агар қон олсанг, [хилтлар] етилмаган бўлиб касалнинг ҳалок бўлиш хавфи пайдо бўлади.

Одамда савдо кўпайиб кетганда ундан қон олинса ва сўнгра сурги блан бўшатилса, зиён қилмайди. Сенга, маълум шароитларда, бу тўғ-

рида биз айтиб ўтамиз, касалнинг ранги-рўйини кузатиб боришинг, томирларнинг тарангланишини ҳисобга олиб боришинг керак, тарангланишнинг бутун гавдага ёйилиши ўз-ўзидан қон олиш зарурлиги тўғрисидаги фикрни келтириб чиқаради.

Қишида тоза сифатли қон кам бўлса ва унинг баданида ёмон сифатли хилтлар кўп бўлса, қон олиш натижасида яхши қон чиқиб кетади ва унинг ўрнини ёмон қон эгаллайди.

Қишининг қони ёмон ва оз бўлса ва агарда у, бирор органга интилиб, шу орқали катта зарар келтирадиган ва шу сабабли қон олиш зарур бўлиб қолган бўлса, ундан озроқ қон олиш керак; сўнгра уни яхши овқатлантириш керак, сўнг иккинчи мартаба қон олиш ва бир-неча кун давомида такрор қон олиш керак. Шунда ёмон қон чиқиб кетади ва ўрнига яхши қон келади. Агар ёмон сифатли хилтлар ўт хусусиятига эга бўлса, унда дастлаб ме'дани енгил сурги блан бўшатиш, ёки қус-тириш орқали чиқариб юборишга эришиш керак; ёки бўлмаса, уларни тинч қўйиш керак. Ҳар ҳолда касални яхшироқ тинчлантиришга тиришгин. Агарда бу хилтлар қуюқ бўлса, қадимги табиблар бундай касалларни ҳаммомда чўмилишга ва [сўнгра] бўшалишга мажбур қилганлар. Гоҳи уларга қон олингунгача ва ундан сўнг, қон олиш такрорлангунгача зуфо ва зира блан қайнатилган юмшатуни и с к а н ж у б и н ичкизганлар.

Агар табиб иситма, ёки бошқа ёмон сифатли хилтлар та'сири остида куч сусайганлиги учун қон олишга мажбур бўлса, қон олишни айтганимиздек қилиб ажратсин.

«Торгина тилиб» қон олиш [касалнинг] кучларини яхшироқ сақлайди, аммо, у, гоҳи суюқ тоза қонни олишга мажбур қилади, қуюқ ва лойқа қонни ушлаб қолади. «Кенг тилиб» қон олишга келсак, у тезроқ ҳушдан кетишга олиб келади ва гавдани тозалашда || яхшироқ та'сир кўрсатади, [унинг яраси] секинроқ битади, [«Кенг тилиб» қон олиш] эҳтиёт юзасидан қон олинганда ва семиз, йўғон кишилардан қон олинганда яхшироқ [фойда беради]; қон қотиб қолмаслиги учун кесикни қишда кенгайтирган яхшироқ, уни торайтириш лозим бўлса, ёзда торайтириш керак.

Қон олиш вақтида қон олдиручи чалқанча ётиши керак, чунки бу кучни сақлайди ва ҳушдан кетказмайди.

Иситмаларга келсак, яллиғланиш орқасида келиб чиққан қаттиқ иситма вақтида қон олиш керак эмас, [умуман] ўткир иситмадан бошқа иситмалар вақтида бошланиш ва қайталаш вақтида қон олиш керак эмас.

Тириштиручи иситмалар вақтида қон олиш керак бўлса ҳам кам олинади. Чунки тиришиш юз берган вақтда уйқусизлик, қаттиқ терлаш ва ҳолсизлик пайдо бўлади. Шунинг учун бироз эҳтиёт бўлиб қон олди-

риш керак. (206), сасишдан бўлмаган иситмалар блан оғриган касалдан ҳам кам қон олинад: ундан бироз қон олиб, [қолганини] иситмани тарқатиш учун қолдириш керак. Агарда иситма қаттиқ куйдираётган бўлмаса ва сасишдан бўлса, ундай ҳолда юқоридаги ўнта қондага амал қилгин, сўнгра [сийдикли] идишга қара: агар сийдик суюқ, қизғиш бўлса, ҳамда пульс катта бўлиб, [касалнинг] юзи кериккан, иситма ҳали уни толиқтирмаган бўлса, касалнинг ме'даси бўш бўлиб, унда овқат бўлмаган пайтда қон олгин.

Агар сийдик суюқ, ё оловранг бўлса, ёки [касалнинг] юзи касаллик бошланганидан бери чакак-чакак бўлиб турган бўлса, қон олишдан сақлангин. Агарда иситма бўлиниб-бўлиниб, гоҳо тўхтаб турса, тўхтаган вақтда қон олгин. Шунингдек эт увишишининг ҳолига қара: агар эт увишиши кучли бўлса, қон олишдан сақлангин.

Чиқаётган қоннинг қандай рангда эканини кузатиб боргин: агар у суюқ ва оқимтир бўлса, дарҳол уни тўхтатгин ва умуман ҳуш'ёр бўлиб тургинки, [қон олиш] касалга ўша хилтларнинг қўзғолиши, ёки совуқ хилтни хом қолдиришдан иборат икки муҳим нарсанинг бирини келтириб чиқармасин.

Иситма вақтида қон олиш зарур бўлиб қолса, касалликнинг тўртинчи кунидан кейин буни қилиш мумкин эмас, деган гапларга аҳамият берилмасин: агар зарур бўлса, буни ҳатто қирқ кундан кейин ҳам қилавериш мумкин. Жолинуслининг фикри шундай, агар [иситма] аломатлари аниқ бўлса, тезроқ [қон олиш] яхшироқ. Агар бунда бирор хатолик юз берса, сезган замонинг ўнта қондани ёдингда тутиб қон олабер.

Кўпинча иситмаларда қон олиш, гарчи бунинг бевосита зарурияти бўлмаса ҳам, зарарли моддани камайтириш учун табиатни кучайтиради [Бундай қон олиш] касалнинг ташқи кўриниши, ёши, қуввати ва бошқа хусусиятлари йўл қўйса мумкиндир. Қон кўпайиш натижасида бўладиган иситмага келсак, унда дастлаб бироз, [қон] етилгандан кейин кучлироқ қон олиш орқали бўшатиш мутлақо зарурдир. Гоҳо [бундай иситма] қон олиш вақтида қайтади.

Совуқ мизожли [кишилардан], совуқ мамлакатларда, қаттиқ оғриқ чоғида, хилтларни тарқатадиган ҳаммомда [ювингандан] кейин ва жинсий алоқадан кейин, яна шунингдек ўн тўрт ёшдан кичик даврда — имкон борича кексаликда ҳам — мумкин қадар қон олишдан сақланиш керак. Лекин ташқи кўриниш, мушак гўштлирининг маҳкамлиги, қон томирларининг кенглиги ва [қон блан] тўла экани ишонч ҳосил қилса, унда [қон олиш] мумкин. Кексалар ва ўспиринларда ана шундай белгилар бўлса, қон олишга жур'ат қилиш мумкин. Ўсмирлардан аста-секин, оз-оз ва кам миқдорда қон оладилар.

Агарда гавда жуда ориқ, ёки жуда семиз, бўш, оқиш ва сўлиган, ёки сарғиш ва қонсиз бўлса, қон олишдан четланиш керак. Узоқ давом

этган касалликларга учраган гавдадан, агар қоннинг ёмон сифатли экани талаб қилмаса, қон олишдан сақлангин. Қон олишни бошлаю, қара: агар қон қора, қуюқ бўлса, давом этдир, агарда [қоннинг] рангсиз ва су-
юқ эканини кўрсанг, дарров кесикни беркит, чунки бу жуда хавфлидир.

Агар [ме'да овқат блан] тўла бўлса, қон олишдан сақлан, чунки қон томирларга етилмаган модда тортилиб кетмасин. Ме'да ва ичаклар етилган, ёки [етилишга] яқин ортиқча моддалар блан тўлган бўлса ҳам, қон олишдан сақланиш керак. Уларни ме'дадан ва унга яқин жойлардан қайт қилиш орқали, остки ичаклардан эса ҳатто ҳуқна қилиш орқали бўлса ҳам, чиқариб ташлаш керак. [Овқат] ҳазм қилаолмаслик блан оғручи [кишилар] дан қон олишдан эҳтиёт бўл. Яхшиси, овқат ҳазм қи-
113a лаолмаслик ўтиб кетгунгача қон олишни қолдириб тургин. || Ме'даси-
нинг кириш қисми қаттиқ сезучан, ёки кучсиз, ёки ме'дасида сафро ҳо-
сил бўлишидан қийналадиган кишилардан ҳам қон олишга шошилма-
гин. Бундай кишилардан қон олишдан эҳтиёт бўлиш керак, айниқса на-
ҳорга [оч қоринга].

Ме'данинг кириш қисми сезучанлигининг ўткирланиши блан оғрий-
диган [киши] ни, барча ўткир нарсаларни ютиши қийин эканлигидан аниқлайдилар, ме'данинг кириш қисмининг заифлигини эса, иштаҳанинг озлиги ва ме'данинг кириш қисмининг оғриқларидан биладилар. Ме'да-
нинг кириш қисмида сафронинг йиғилабошлангани ва сафронинг у ерда кўп миқдорда тўпланиб қолгани донмий кўнгил айланишидан, [касалнинг] қусиши ва оғизда тахирлик сезишидан билинади. Агар бундай кишилар-
дан, олдин ме'данинг кириш қисмини текширмай туриб, қон олинса, бун-
дан катта хавф туғилади, ҳатто [касаллардан] ба'зилари ҳалок бўлиши
ҳам мумкин.

Ме'данинг кириш қисмининг сезучанлигининг кучайиши, ёки [унинг] заифлиги блан оғриган кишиларга, ё хушбўй ҳидли бирор нордон мева сувига ивитилган бир бурда тоза нон егизиш керак; агарда заифлик со-
вуқ мизождан келиб чиқадиган бўлса, дориворлар солинган шакарли сувга, мушк солинган ялпиз сувига, ёки мушк солинган хушбўй биҳн шарбатига [ивитилган бир бурда тоза нон егизиб], сўнгра қон олиш
керак.

Ме'дасида сафро пайдо бўладиган кишилардан эса, уларга и с к а н ж у б и н л и қайноқ сувдан кўп ичказиб қайт қилдириш, сўнгра бир бур-
да нон едириш ва бироз дам олдириб туриб, сўнгра қон олиш керак.

Кетган тоза қоннинг ўрнини агар [касал] кучли бўлса, (207) гарчи оғир бўлса ҳам, кабоб блан тўлдириш керак, чунки агар кабоб ҳазм бўлиб кетса, у жуда яхши тўйдиради. Аммо уни мумкин қадар озроқ бериш керак, чунки [касалнинг] ме'даси қон олиш натижасида заифла-
ниб қолгандир.

Ба'зан бурундан, бачадондан, орқадан, кўкракдан, ёки ба'зи яра-

лардан қон кетишини тўхтатиш учун қонни бошқа томонга тортиб, томирлардан қон оладилар; бу жуда кучли ва фойдали даволашдир. Кесик жуда тор бўлиши керак. Қўп мартаба, аммо бир кунда эмас, [лекин жуда зарур бўлса мумкин], кунма-кун, ҳар кун мумкин қадар озроқ қон олиш керак. Умуман, олинадиган қоннинг миқдорини оширгандан кўра, қон олишнинг сонини оширгин. Эҳтиёж бўлмай туриб қон олинган тақдирда, сафронинг қўзғолиши вужудга келади, тилнинг қуриши ва шунга ўхшаш ҳодисалар юз беради; арпа суви ва шакар блан унинг олдини олинсин.

Мабодо, бирар киши такрор қон олдиришни истаб қолса, қон томирини узунасига кесиб, кенг очиб, қон олиш керак, токи мушакларнинг ҳаракати кесикнинг тез битишига йўл қўймасин. Яранинг тез битиб кетишидан қўрқилса, озроқ туз аралаштирилган зайтун мойига буланган латта қўйиб, устидан боғлайдилар. Агарда қон олиш пайтида кесик ўрнига ёғ суртиб қўйилса, [унинг] тезда битиб кетишига тўсқинлик қилади ва огриқни камайтиради. Тўғрироғи шуки, [кесик ўрнига] зайтун мойи, ёки бирор шунга ўхшаш нарсани енгилгина суртиш керак, ёки латтани ёққа тикиб, сўнг у латта блан артиш керак. Биринчи ва такрор қон олиш орасидаги уйқу кесикнинг битишини тезлаштиради.

Қиш пайтида дори ёрдами блан бўшатиш учун жанубий [я'ни иссиқ] кунни кутиб туриш керак, деган сўзларимизни эсингда тут. Бу сўзлар қон олишга ҳам тааллуқлидир. Билиб қўйгинки, телба, тентак ва кечалари уйқу пайтидагина қон олиш керак бўладиган бошқа [кишилар]дан ҳам қон олинганда [тўхтовсиз] қон кетиши юз бермасин учун кесикни тор қилиш керак. Иккинчи марта қон олишга муҳтож бўлмайдиган кишиларда ҳам шундай қилиш керак.

Билгинки, иккинчи мартаба қон олиш заифлик даражасига қараб кейинга қолдирилади. Агар заифлик бўлмаса, унда [биринчи ва иккинчи қон олиш ўртасидаги муддатнинг] энг узоғи бир соатдир.

Қисқа муддат ичида [иккинчи мартаба] қон олиш блан [касалдан] бир кун ичида қонни чиқариб олишни истайдилар. Қийшиқ кесик ўша куннинг ўзида иккинчи мартаба қон олишни хоҳловчи кишилар учун, кўндаланг кесик иккинчи мартаба қон олишни бирнеча вақтдан кейин амалга оширишни хоҳловчи кишилар учун, узунчоқ кесик фақат иккинчи мартаба қон олиш блангина чекланиб қолмай, ҳар кун [оз-оздан] бирнеча кун давомида қон оқишишни истаган кишилар учун мувофиқдир.

Қон олишда огриқ қанча зўр бўлса, кесик шунчалик секин битади.

Қўп бўшатиш иккинчи мартаба қон олиш пайтида, агар қон олдираётган киши бирор нарса емаган бўлсагина, ҳушдан кетишга олиб келади.

Биринчи ва иккинчи қон олиш орасидаги уйқу пайтида суюқликларнинг гавда ичига тортилиши натижасида ўша ёққа тортиладиган чиқиндиларнинг қон блан бирга ташқарига чиқишига имкон бермайди.

Иккинчи мартаба қон олишнинг фойдаларидан бири шундаки, у қон олдиручининг кучларини сақлайди ва зарур бўлган бўшатишни амалга оширади. Такрор қон олишнинг энг яхшиси — икки, ёки уч кундан кейин қон олишдир.

Қон олишдан бироз кейинги уйқу органларда ҳорғинлик келтириб чиқаради, қон олишдан олдин ҳаммомда чўмилиш эса, агар қон олдиручининг қони унча қуюқ бўлмаса, терини қалин ва силлиқ қилиб, кўпинча, қоннинг чиқишини қийинлаштиради. ||

Қон олдиручи қон олишдан кейин дарров тўйиб овқатланиши керак эмас; аксинча у аста-секин ва эҳтиёт билан овқат ейиши керак.

Шунингдек, яна қон олишдан кейин жисмоний меҳнат билан шуғулланиш керак эмас, — аксинча, чалқанча ётиши керак, ҳаммомга тушиб ҳам ярамайди.

Агар бирор киши қон олдирган бўлса, сўнгра унинг қўли шишиб кетса, у тоқати етгунгача бошқа қўлидан қон чиқарсин, сўнгра кесикка қўрғошин упали пластирь қўйиш, кесик атрофида эса, қўлга қаттиқ совутучи дорилар суртиш керак.

Гавдасини хилтлар эгаллаб олган киши қон олдирса, қон олиш бу хилтларнинг қўзғолишига сабаб бўлади, бу хилтлар гавда бўйлаб оқади ва аралашиб кетади; бу кетма-кет қон олишларга мажбур этади.

Савдоли қон бирнеча мартаба такрор қон олишга мажбур қилади ва [касалнинг] аҳволи ўша ондаёқ энгиллашади. Кексаларда эса бу ҳол касалликларни, жумладан, сактани келтириб чиқаради. Қон олиш кўпинча иситмаларни қўзғатади ва бу иситмалар сасиган нарсаларни ёйиб юборади. Ҳарбир соғлом киши қон олдирганда, ичимликлар бобида айтганимиз [ичимликларни] ичиши керак.

Билгинки, қон олинадиган томирларнинг ба'зилари вена, ба'зилари артерия томирларидир. Артериядан аҳ'ёнда бир қон оладилар. [Бу пайтда] юз берадиган қон кетиш хавфидан эҳтиёт бўлиш керак. Гоҳо кесик жуда тор бўлса, бу аневризмни келтириб чиқаради. Лекин қон кетиш хавфи бўлмаса, [артериядан қон олишнинг] қон олиш лозим бўладиган ба'зи касалликларни [даволашда] жуда катта фойдаси бордир.

Унга яқин турган органларда суюқ, ўткир қон та'сири остида юз берадиган ёмон касалликлар мавжуд бўлса, (208) артериядан қон олиш айниқса фойдалидир. Агар қўшни артериядан қон олинса ва у хавфли бўлмаса, жуда фойдали бўлади.

Қон олинадиган қўл томирлари [қуйидагилардир]: вена томирлари олтига: қийфол, қора вена, бослиқ, иблак венаси, қутқаручи вена, ва қўлтиқ ости вена деб аталган вена, я'ни бослиқнинг шохчаларидан бири. Уларнинг ичида энг хавфсиз қийфолдир. Олдинги ҳар уччала венани панжадан пастроқдан ҳам, ёнидан ҳам эмас, балки юқорироқ жойдан [шундай қилиб] очиш керакки, қон одатда оққанидек яхши

[оқиб] чиқсин ва нерв ёки артерияга тегиб кетиш хавфи бўлмасин. Худди шунинг ўзи қийфолга ҳам тааллуқлидир. Қон олиш вақтида қийфолга узунасига қилинган кесик жуда секин битади, чунки бу вена бўғинлар орқали [ўтади], бўғинлар орқали ўтмайдиган вена блан эса аксинча бўлади; қуймич томири, қутқаручи вена ва бошқа ба'зи томирлардан қон олиш пайтида узунасига кесик қилиш яхшироқдир.

Қийфолда мушак гўштининг бошидан юмшоқ жойга қараб четланиш керак ва бир кесик орқасидан бошқасини қилмасдан, ўша кесикни кенгайтириш керак, бўлмаса, [вена] шишиб кетади.

Қийфолдан қон олиш жойини топишда адашган кишиларнинг кўпчилиги биринчи зарбада, гарчи у кучли бўлса ҳам, тўғри жойга тушолмайдилар. Балки зарар зарбнинг такрорланишидан келиб чиқади.

Қон олиш пайтида [қийфолда] қилинган узунчоқ кесик ҳаммадан секинроқ битади; иккинчи мартаба қон олиш керак бўлганда, кесикни кенгайтирадилар.

Агар қийфолни топиш имконияти бўлмаса, билакнинг ташқи томонидан ўтадиган унинг бирор шаҳобчасини ахтарадилар. Акҳал [тирсакнинг ўрта венаси]дан қон олиш вақтида унинг остидан ўтадиган нерв учун хавф туғдиради; ба'зи [жойларда бу вена] иккита нерв ўртасидан ўтади; [уни] узунчоқ кесик блан ва кескин зарба орқали очиш керак.

Гоҳо [акҳал] устида юпқа ва чўзиқ, пайга ўхшаш нерв туради; буни пайқаш ва унга зарба тегизишдан сақланиш керак. [Акс ҳолда қўл] узоқ вақт карахт бўлиб қолиши мумкин. Томирлари йўғон бўлган кишида бу шаҳобчалар аниқроқдир; бу ҳолда адашиш кўпроқ зарар келтиради. Мабодо, хато юз бериб қолса ва нерв зарарланган бўлса, кесикни битириб юборма, битиб кетишига халақит беручи [дори] қўйгин ва нервлар зарарлангандаги каби даволагин. Бу тўғрида биз тўртинчи китобда айтиб ўтганмиз.

Бундай кесикка совутадиган нарсаларни, масалан, итузумнинг суви, сандал каби нарсаларни мутлақо яқинлаштирмагин ва аксинча, атрофига ва бутун гавдага иситилган ёғ сурткин.

Билак венасини, агар у ҳар иккала томондан четга тортилиб кетмаган бўлса, қийшиқ очиш яхшироқдир. Агар [ўшандай] бўлса, уни узунасига очадилар. Бослиқ [ни очиш] жуда хавфлидир, чунки унинг остидан артерия, нервлар, мушаклар ётади; уни очишда [жуда] эҳтиёт бўлгин, чунки агар артерия очилиб кетса, қонни тўхтатиб бўлмайди, ёки жуда қийинчилик блангина тўхтатиб бўлади.||

Ба'зи кишиларда бослиқни икки артерия ўраб туради. Табиб 114а улардан бирини топгач, ҳамма иш яхши адо бўлди, деб ўйлайди, ваҳоланки, у иккинчисига йўлиқди, холос; сен буни текширишинг керак.

Агар [бослиқни] боғланса, кўпинча, гоҳо артериядан, гоҳо бослиқдан шиш пайдо бўлади. Қандай қилиб бўлмасин боғични ечиш ва

шишни астагина силаш, сўнгра яна боғлаб қўйиш керак. Агар [шиш] такрорланса, яна шундай қиладилар, агар фойдаси бўлмаса, бослиқни қолдириб, унинг қўлтиқости [венаси] деб аталадиган, билакнинг ички тарафидан пастга [қараб] кетадиган шаҳобчаларини очсанг ҳам зиён қилмайди. Шиш гоҳо катта бўлиб қолади. Боғич ва шиш артериянинг уришини кўпинча секинлаштиради ва уни шундай қаттиқ ва баланд қиладики, уни вена деб ўйлаб очиб юборадилар.

Агар қайсибир томирни боғласанг, унда боғлаш натижасида нўхат, ёки ловияга ўхшаш шиш пайдо бўлса, бослиқ тўғрисида айтган сўзларимизни амалга оширгин. Бослиқни очишда тирсакка қараб қанча тушиб борсанг, шунча хавфсизроқ бўлади, кесикнинг йўналиши томир бўйлаб артериянинг тескари томонига кетсин. Бослиқни очишдаги хато фақат артериягагина боғлиқ эмас. Унинг остидан мушак ва нерв ўтади ва шу сабабли ҳам хато юз бериши мумкин. Бу тўғрида биз сента айтиб ўтганмиз.

Бослиқдаги хатонинг ва [ништарнинг] артерияга бориб урилганининг аломати суюқ тўққизил рангли қоннинг отилиб чиқиши, [артериянинг] эса пастлашгани ва босиб кўрганда юмшоқлашиб қолганидир. Бундай қолда кесикнинг учини майсин дарахтининг елими ва қуён туки, бақам дарахтининг елими, сабур, мирри блан беркитишга шошилгин; бу ерга имкон борица биров темир зоки — [купорос] қўйгин ва совуқ сув сепгин, очилган жойдан юқориқадан боғлагин ва қонни тўхтатучи боғич боғлагин. Қон тўхтагандан сўнг уч кунгача боғични ечмагин, уч кун ўтгандан кейин ҳам жуда эҳтиёт бўлишинг керак. [Кесикнинг] атрофига ярани битирадиган дорили буриштиручи моддалар блан латтани қўллаб ёпиштиргин. Кўп [қон олучилар] касалнинг артериясини кесадиладар; бу, томирнинг буришиши учун, (209) гўшт уни беркитиб, қон кетишини тўхтатсин учун қилинади.

Кўп одамлар [тўхтатиб бўлмайдиган] қон кетиши орқасида ҳалок бўладилар; шунингдек улардан ба'зилари артерия қонини тўхтатиш мақсадида органга қаттиқ боғланган боғичнинг кучли азоби сабабли ҳалок бўладилар, чунки орган ўлим йўлига киради.

Билиб қўйки, венадан ҳам қон кетиши мумкин. Шуни билгинки, қийфолдан қон олинганда кўпинча қон бўйиндан ва унинг юқорисидан келади, шунингдек озгина бўйиннинг остидан ҳам келади, аммо жигар ва [ёлғон] қобирғалар чегарасига етмайди. У [қон олиш] гавданинг пастки қисмларини етарли даражада тозаламайди.

Акҳал тўғрисидаги ҳукм қийфол ва бослиқ ўртасидаги ҳукмдир; бослиқ эса «гавда тандири» [тана] атрофидан унинг пастигача бўшатади.

Тирсак венаси қийфолга ва қутқариш венасига ўхшаш бўлади, айтишларича, унинг ўнг тарафидан [қон олиш] жигар оғриғи вақтида фойдали бўлади, сўл томонидан қон олиш эса, талоқ оғриғида фойда-

лидир, яна [айтадиларки], қон ўзидан-ўзи тўхтаб қолгунгача қон олабе-
радилар.

Қутқариш венасидан қон олдираётган кишиларнинг кўпчилигида
қон суст чиқади, қон енгил чиқсин ва тўхтаб қолмасин учун, қон олдира-
ётган кишининг қўлини иссиқ сувга тикадилар. Қутқариш венасини
уzun кесик блан очиш керак. Қўлтиқости венаси тўғрисида бослиққа
ўхшаб иш қилиш керак.

Қўл артериясидан қон олишга келсак, бу кафтнинг орқа томонидаги
кўрсаткич ва ўрта қўл ўртасидаги артериядир. [Ундан қон олиш] жигар-
даги ва кўкрак-қорин тўсиғидаги узоққа чўзилган оғриқларда ажойиб
фойда келтиради. Жолинус туш кўрипти, [тушида унга] биров гўё жи-
гаридаги оғриқ бўйича шу артериядан [қон олишни] буюрипти. Жолинус
буни қилган ва соғайиб кетган [эмиш].

Гоҳо кафтнинг ичига бурилиб кетган бошқа артериядан [ҳам] қон
оладилар. Бундан етадиган фойда юқорида айтилган артериядан [қон
олишнинг] фойдасига яқиндир.

Агар бирор киши қўлдаги томирдан қон олмоқчи бўлса, аммо
[бунга эришаолмаса], [томирни] боғлаб ва қайтадан кесиб уриниб юр-
масин; аксинча [томирни] бир-икки кун [тинч] қўйсин.

Агарда [ўша куниёқ] қайтадан кесиш зарур бўлса, биринчи кесикдан
юқорироқдан кесиш керак, зинҳор пастидан эмас.

Қаттиқ боғлаш шишни желтириб чиқаради, латтани совутиш ва
уни тул суви, ёки совутилган сув блан ҳўллаш фойдали ва мувофиқдир.

Боғлаб қон олишдан олдин ҳам, кейин ҳам терини ўрнидан қўзғат-
маслиги керак. Қотма гавдали кишиларда || боғловнинг қўйилиши то- 1146
мирларнинг бўшлигига ва улардан қон ўтмаслигига сабаб бўлади, ҳад-
дан ташқари семиз гавдада эса, бўшлик томирни сиқиб қўймагунгача
[уни] кўришга имкон бермайди.

Ба'зи қон олучилар оғриқни босиш учун нозик усул қўллайдилар.
[Улар] қўлни боғлов блан маҳкам боғлаб, шу аҳволда бирнеча вақт сақ-
лаб, уни сезмайдиган қилиб қўядилар; ба'зилари ништарнинг қилга ўх-
шаш учига ёғ суртадилар ва бу, айтганимиздек, оғриқни енгиллатади ва
кесикнинг ўсиб битишини секинлатади.

Юқорида айтиб ўтилган қон томирлари қўлда кўринмаса, аммо
уларнинг шаҳобчалари кўриниб турган бўлса, бу шаҳобчаларни қўл
блан силагин ва уларни артгин.

Артиб бўлгандан сўнг, агар қон [вена] шаҳобчаларига югурса ва
уларни шиширса, шунда венани очадилар, шундай бўлмаса очмайдилар.
Ювмоқчи бўлсалар, кесикни ёпсин учун терини чўзадилар ва уни ювади-
лар, сўнгра [терини] ўз жойига қайтарадилар. Сўнгра лойиқ латтапарча
қўядилар, энг яхшиси юмалоқ латтапарчадир, ва [кесикни] боғлайдилар.

Агар кесик жойига ёғ йиғилиб қолса, уни оҳистагина четлатиш

керак, аммо узиб ташлаш керак эмас. Бундай кишилардан кесмай туриб иккинчи мартаба қон олиш керак эмас.

Билгинки, қонни тўхтатиш ва кесикни [боғлаш] учун ма'лум вақт талаб қилинади, ундай вақт ҳар турли бўлади. Ба'зи кишилар, ҳатто иситма вақтида беш, ёки олти ритл қон олинишига чидайдилар, ба'зилар эса соғлом бўлсалар ҳам, бир ритл қон олинишига чидайолмайдилар. Бундай шароитда уч ҳолни э'тиборга олиш керак: биринчидан, қоннинг тўхтаб қолаётгани ва суст тушаётганини, иккинчидан, қоннинг рангини; [қоннинг] ранги кўпинча қуюқ бўлади; дастлаб чиқаётган қон суюқ ва оқимтир бўлади. Агарда тўлиб кетганлик аломатлари бор бўлса ва шароит қон олишни талаб қилса, бу нарсага ҳечбир йўсин блан алданиб қолмагин. Гоҳо шиши бор кишилар қонининг ранги қуюқлашади, чунки шиш ўзига қонни тортади. Учинчидан, пульсга [аҳамият бериш керак]. Қон олиш вақтида ундан қўлингни узмаслигинг керак.

Қон тўхташи сустланса, қоннинг ранги ўзгарса, ёки пульс камайса, айниқса бўшашиш томонига, — шунингдек эснаш, керишиш, ҳиқичоқ тутиш, кўнгил айниш пайдо бўлса, қон олишни тўхтат. Агарда қоннинг ранги, балки чиқиши тез ўзгарса, пульсга қараб иш кўргин.

[Қон олиш пайтида] иссиқ мизожли одамлар, қотма ва сийрак гавдали кишиларда кўпроқ ҳушдан кетиш юз беради, му'тадил гавда ва пишиқ гўштли кишиларда бу ҳол кам бўлади. Айтадиларки: (210) қон олучи табибда ҳам қилли, ҳам қилсиз анча ништарлар бўлиши керак. Қилли ништар силжийдиган томирлар [масалан], бўйинтириқ венасига яхши қўлланилади; [шунингдек табибда яна] ҳарир нарсадан ва хом ипакдан ишланган коптоклар, қайт қилдириш учун калтакча ва пат бўлиши керак. Табибда қуён жуни, сабр ва кундурдан қилинган дори ва мушкли халтача бўлиши керак, ҳушдан кетиш юз бериб қолганда фойдаланиш учун мушкли дори ва мушк кулчалари бўлиши керак. Ҳушдан кетиш, қон олиш пайтидаги энг ёмон ҳоллардан дир ва касал бу вақтда гоҳо [жуда] қийналади. [Бундай ҳолларда] табиб [кесикка] тезроқ [ипак] копток қўйиши, ўз асбоби блан касални қайт қилдириши, унга мушкли халтачани ҳидлатиши ва озгина мушкли дори, ёки кулчани ютқизиши керак — шунда касалнинг кучи биров жонланади.

Агарда касал қон тупурабошласа, [табиб] қуён жуни ва кундур елимининг майдаларидан қилинган дори блан [кесикни] беркитишга шошсин. Қон ҳали чиқиб турганида ҳушдан кетиш кам бўлади. Аксинча, агар [қон] кўп кетмаётган бўлса, кўпинча қон [олиш] тўхтатилгандан сўнг [юз беради]. Аммо доимий иситма, сактанинг бошланғич [даврида], тож томирларининг сиқилиш касали, катта ҳалокатли шишлар ва қаттиқ оғриқ пайтида уларни ишлатилмайди. Ҳушдан кетишнинг яқинлашишига аҳамият бермаслик керак. Бу воситаларни фақат касалнинг бирмунча дармони бор пайтдагина ишлатамиз.

Бизга қўл томирлари ва бошқа нарсалар тўғрисида мукамал гапиришга тўғри келди, оёқ томирлари ҳамда бошқа томирларни эса ёддан чиқардик. [Энди] ўз фикримизни шуларга боғлашимиз ва [қуйидагиларни] айтишимиз [керак].

Оёқ томирлари тўғрисида шуни айтиш керакки, унга қуймич венаси киради; уни ташқи томондан, ёки товон ёнидан, ёки юқорироқдан сон ва товон ўртасидан очадилар ва латта, ё боғич блан боғлаб қўядилар. Яхшиси, олдин [оёқни] сувда иситиш керак, шунингдек венани узунасига очиш тўғрироқ бўлади. Агар [қуймич венаси] кўриниб турмаса ||, 115a унинг бешинчи ва тўртинчи бармоқлар ўртасидан [ўтадиган] шаҳобчаси очилади. Қуймич нерви оғриган маҳалларда қуймич венасидан қон олишнинг жуда катта фойдаси бор. Подагра, венанинг кенгайиши ва оёқнинг фил оёғига ўхшаб шишиши [каби касалликларда ҳам унинг фойдаси зўр]; қуймич венасидан иккинчи мартаба қон олиш қийиндир.

Товоннинг ички томонидан ўтадиган оёқ тери ости венаси ҳам шундандир. У қуймич венасига қараганда кўриниброқ туради ва уни жигардан қуйида жойлашган органларни қондан бўшатиш ва қонни юқоридан қуйига юбориш учун очадилар. Оёқ тери ости венасидан қон олиш, [ҳайз кўришни] кучайтиради ва бавосир тешикларини очади.

Қиёслаш қуймич ва оёқ тери ости веналаридан [қон олишнинг] бир хил даражада фойдали бўлишини талаб қилади, аммо тажриба қуймич нерви касалликларида қуймич венасини очишликнинг кўпроқ фойда етказишини кўрсатади. Оёқ тери ости венасидан қон олишнинг энг яхшиси кўндалангига қия кесишдир. Бу унинг [қуймич нервнинг] қаршисида жойлашганидан келиб чиқади. Буларга тиззанинг букилган жойидаги томир ҳам киради. У оёқ тери ости венасига ўхшаб ишлайди, аммо ҳайзнинг кучайишида ҳам орқадаги ва бавосирдаги оғриқларга оёқ тери ости венасига қараганда кучлироқ таъсир қилади.

Буларга болдирнинг пастки қисмидаги пайларнинг ортида жойлашган томир ҳам киради. У оёқ тери ости венаси каби бўлиб, унинг шаҳобчалари сифатида ишлайди.

Оёқ томирларидан қон олиш, умуман, бошга йўналаётган моддадан келиб чиқадиган ва шунингдек савдодан чиқадиган касалликлар чоғида фойдалидир. Бу қўлдан қон олишга нисбатан қувватни кўпроқ сусайтиради.

Бош томондаги очиладиган томирларга келсак, уларнинг бўйинтриқ венадан бошқаларини, яхшиси, қиясига очиш керак. Бу томирлар ичида веналар ҳам, артериялар ҳам бор. Масалан, қошлар ўртасида кўтарилиб турган пешонадаги томир — венадир; уни очиш бошдаги оғирликни, айниқса [бошнинг] ортки томонидаги, кўзлардаги [оғирликни] йўқотишда ёрдамлашади ва доимий бош оғриғини [даволашда фойда беради].

Юқоридаги томирни чаккадан ўтадиган икки чакка венаси ва кўз бурчакларидаги икки вена каби мигрен вақтида, ҳамда бошда жароҳат бўлганда очадилар; у томирлар кўпинча тамоқни бўғиб қўйгандагина кўринадилар. Уларда [кесик] чуқур кетмаслиги керак; акс ҳолда кўпинча оқма яра пайдо бўлиб қолади. Бу веналардан озгина қон чиқади; уларни очиш бош оғриғи, мигрен, кўзнинг доимий яллиғланиши, ёш тўкилиши, кўзга оқ тушиш, қўтир, бетга яра чиқиш ва шапқўрлик юз берган пайтларда фойдалидир.

Қулоқнинг юмшоқ ерига туташган жойнинг остида жойлашган ва [қулоқ ичидаги] тукларга ёпишган учта кичкина томирлардан ҳам қон оладилар. Бу уч [венадан] биттаси бошқаларига қараганда яхшироқ кўриниб туради. Уни кўз гавҳарининг хираланиши бошланаётган пайтда ва бош меъдадан буғ олаётган вақтда очадилар.

Бу ҳам қулоқ ярасида, бошнинг орт томонидаги яралар ва бош касалликлари пайтида ёрдам беради.

Жолинуз, гўё, тарки дунё қилучи одамлар боласизликни вужудга келтириш учун қулоқлар ортидаги икки томирдан қон олдиради эмишлар, деган афсоналарни рад қилади. (211)

Бу веналар қаторига бўйинтириқ венаси ҳам киради. Улар иккита ва уларни мохов касалининг бошида, қаттиқ бўғма [вақтида] нафас сиқилиши ва ўпка яллиғланган вақтдаги уриллашдан чиқадиган иссиқ астма вақтида, иссиқ қоннинг қўплигидан келиб чиқадиган доғлар вақтида, талоқ касалликлари пайтида ва иккала биқинда оғриқ [пайдо бўлганда] очадилар. Юқорида айтганларимизга мувофиқ, бу веналарни қилли ништар орқали очиш керак. Томирни боғлашга келсак, бўйинни боғлагандан сўнг томир тўплансин учун уни томир очилган томоннинг қарши тарафига эгилтириш керак; бунда томирнинг қайси тарафга қўпроқ силжишини кузатиб туриш ва [қонни унинг] қарши томонидан олиш керак. Венани оёқ тери ости венаси ва қўймич нервига ўхшаб узунасига эмас, балки кўндалангига тортиш керак, аммо вена узунасига очилиши лозим.

Буруннинг учидаги томир ҳам шунга киради; агар бу жойни бармоқ билан босилса, иккига ажрайди; уни ана шу ердан очадилар. Ундан чиқадиган қоннинг миқдори оз бўлади; [юзни] сепкил босган вақтда, рангрўй бузилганда, бавосир, ҳуснбузар, бурун ичига сизловуч тошган ва бурунда қичиш [юз берган ҳолларда] бу фойдалидир. Бу томирдан қон олиш, баъзи вақтларда қўтирга ўхшаган [бутун] бетга ёйилиб кетадиган давомли қизилланишни келтириб чиқаради. [Бундай ҳолларда бу томирдан қон олиш натижасида] фойдадан кўра зарар кўпроқ етади.

Қулоқ орти суяги остида, энса чуқурлиги ёнида [ётган] томирлардан қон олиш қоннинг суюқлиги натижасида бош айланиши ва бошнинг олдинги қисмидаги оғриқлар вақтида фойда беради. [Бош томонидаги] ве-

[illegible]

наларга «чаҳор рағ», я'ни тўрт томир || ҳам киради. Улар ҳарбир лабда 1156 дудоқда иккитадандир. Улардан қон олиш оғиздаги яра ва чиқиқлар, милкларнинг шишиши ва бўшаши, шунингдек ундаги яралар, бавосир ва [унинг] ёрилиши вақтида фойдалидир.

Иякнинг ички томонида, тилнинг остида ётадиган томир ҳам шуларга киради. Ундан юрак тож томирларининг касали ва бўйин беши шишлари вақтида қон оладилар.

Тилнинг худди тагидаги томир ҳам шуларга киради. Ундан қоннинг кўпайиб кетганлиги натижасида тилда юз берадиган оғирлик вақтида қон оладилар. Уни узунасига очиш керак, чунки кўндаланг очилган вақтда қонни тўхтатиш қийин бўлади.

Пастки лабдаги туклар ёнида [жойлашган] томир ҳам шунга киради, уни оғиздан ёмон ҳид келадиган бўлганда очадилар.

Милкдаги томир ҳам шуларга киради. Уни ме'данинг кириш қисминини даволашда очадилар.

Бошда жойлашган артерияларга келсак, чаккадаги артерия уларга киради. Уни гоҳо очадилар, гоҳо кесадилар, гоҳо юқорига кўтарадилар, гоҳо куйдирадилар; бу ўткир суюқ кўзга қуйилучи назлаларнинг ўтишини тўхтатиш учун ва кўз қорачиғининг кенгаябошлаган пайтида қилинади.

Қулоқлар орқасидаги икки артерия ҳам шуларга киради. Уларни кўз оғриғининг турли пайтларида, [масалан] кўз гавҳари хираланишининг бошида ва кўзга оқ тушишининг бошланишида, шунингдек шапкўрлик [юз берганда] ва давомли бош оғриғи [вақтида] очадилар. [Бу артериянинг] очилиши хавфли ва унинг битиши секин бўлади. Жолинуснинг ҳикоя қилишича, томоғи яраланган бир кишининг артерияси зарарланган ва ундан бирмунча қон кетган экан. Жолинус қон кетишига қарши кундур, сабур, бақам дарахтининг елими ва муррли дори ишлатган ва қонни тўхтатган, [яраланган кишининг] сон томонидаги оғриқлар ҳам тўхтаган.

Бадандаги қон олинадиган томирларга қориндаги икки томир ҳам киради; улардан бири жигарда, иккинчиси талоқда жойлашган. Унг томондаги томирдан истисқо касали вақтида, сўл томондагисидан талоқдаги касалликлар вақтида қон оладилар.

Билиб қўйгинки, қон олишнинг икки вақти бор: танлаб олинадиган вақт, зарур бўлиб қолган вақт. Танлаб олинадиган вақт куннинг эрта [пайти], овқат ҳазм қилиш ва бўшалишнинг тамомланган вақти; зарур вақтга келсак, у [қон олиш] зарур бўлиб қолган ва бирор қаршилик қилучи нарсага э'tибор қилиб қон олишни тўхтатиб бўлмайдиган вақтдир.

Билиб қўйгинки, ўтмасланиб қолган ништар катта зарар келтиради. У венанинг ёнига зарб беради, томирнинг ичига бориб етмайди, шиш

келтириб чиқаради ва оғритади. Ништар блан ишлаётган вақтингда уни сиқиб, қўл блан итарма, ништарнинг учи томирнинг ичига бориб етмагунча, эҳтиётлик блан, оҳиста ҳаракат қилгин. Агарда буни қўпол қилсанг, унда ништарнинг учи сезилмасдан синиб қолади ва ништар сирғаниб, томирни очаолмайди. Агар бундай ништар блан қон олишда астойдил ишлайберсанг, фақат кўироқ зарар келтирасан. Шунинг учун қон олиш олдидан ништарни терига қандай кираётганини синаб кўриш керак, агар такрор зарба қилмоқчи бўлсанг, албатта, шундай қилишинг керак.

Томирни қон блан тўлғазишга шундай ҳаракат қилгинки, у [бирмунча] кўтарилсин, шунда ништарнинг сирғаниши ва ўрнидан силжиши камроқ бўлади. Агарда томир бунга йўл қўймаса ва бойлаганда унинг тўлгани кўринмаса, уни бўшатгин ва бирнеча мартаба бойлагин, томирни сиқиб туриб, то уни уйғотгунинггача ва кўринадиган қилгунинггача қуйидан юқорига ишқагин. Буни томирнинг ўтганини биладиган бирор жойингдан иккита бармоғинг блан сиқиб синаб кўргин. Иккала [бармоғинг] блан қонни [тўхтат], сўнгра биттаси блан тўхтатиб туриб, иккинчисини кўтаргин (212) ва қонни оқизгин; қон оқаётган вақтда, босиб турган бармоғинг остида қонни оқизган вақтда тўпланишини, [қон оқиши] тўхтаганда эса, [унинг] қайтишини кўрасан.

Ништарнинг учи [маълум миқдорда] терининг остига кириб бориши зарур, аммо жуда ичкарига [кириши] керак эмас, акс ҳолда ништар ичкарироққа кириши ва артерия, ёки нервга [бориб тегиши] мумкин. Томирни ҳаммадан юқароқ бўлган жойида қон блан тўлғазиш керак. Ништарни қандай ушлашга келсак, шуни айтишим керакки, уни бош ва ўрта бармоқлар блан ушлаш ва кўрсаткич бармоқни пайпаслаб кўриш учун қолдириш керак.

Темир дастанинг юқорисидан эмас, ўртасидан ушлаш керак; [Агар юқоридан ушланса], қўл ништарни ушлаб туриб титрайди. Агар томир бир томонга сурилса, уни қарши томондан боғлаб босгин; агар у ҳар икки томонга барабар сурилса, зинҳор уни узунасига очмагин.

Билиб қўйгинки, терининг қаттиқлиги ва қалинлиги даражасига қараб, гўштниг кўплиги ва миқдорига қараб ситиш ва сиқиш керак.

Бойлов томирни беркитганда [томир] устидан белги қилиб қўйгин ва томирнинг тортилиш пайтида [ўша] белгидан узоқлашишдан эҳтиёт
116a бўлгин, || бу пайтда қон олаётган [томирни илмоқ] блан остидан ушла.

Агар томир тўлиқ бўлиб сенга бўйсунмаса, уни чиқариш қийин бўлса, унинг устидан [терини] очгин ва илмоқдан фойдалангин. Буни айниқса қотма одамларда [ишлатиш керак]. Томирнинг боғланиши ва тортилиши [қон олишнинг] айна пайтида юз берса, томирнинг қон блан тўлишига ҳалақит беради.

Шуни билгинки, тўлақонлилик орқасида кўп терлайдиган кишилар

қон олдиришга муҳтожлик сезадилар. Қон олиш йўли блан даволаниши лозим иситма ва бош оғриқ блан оғриган [касалларда] кўпинча табиий ич кетиш юз беради ва улар мутлақо қон олдирмасдан ҳам тузаладилар.

Иигирма биринчи фасл. Қортиқ қўйиб қон олиш ҳақида

[Терини тилиб] қортиқ қўйиб қон олиш тери атрофларини ништар уриб томирдан қон олишга нисбатан яхшироқ тозалайди. Қортиқ қуюқ қондан кўра суюқ қонни кўпроқ чиқаради. Қуюқ қонли йўғон гавдаларда қортиқдан фойда кам. чунки, қортиқ уларнинг қонларини керагича чиқаролмайди, балки қийинлик блан жуда суюқ қонларинигина чиқаради ва органда заифлик пайдо қилади.

Ой бошида қортиқ қўйиб қон олишни қилмасликка буюрилади. Чунки бу вақтда хилтлар ҳаракат қилган ва қўзғалган бўлмайди;

Шунингдек, ойнинг охирида ҳам қортиқ қўйиб қон олиш буюрилмайди, чунки бу вақтда хилтлар камайган бўлади. Қортиқни ойнинг ўртасида қўйиш буюрилади [Бу вақтда] хилтлар қўзғалади [ва улар] ойдаги нурнинг кўпайишига эргашиб кўпаяди; калла суяклари ичида бош миянинг миқдори кўпаяди; суви тортилиб ва қайтиб турадиган дар'ёларнинг сувлари кўпаяди.

Билгинки, қортиқ қўйиб қон олишнинг энг яхши вақти кун чиққандан кейинги иккинчи ва учинчи соатдир. Қони қуюқ киши ҳаммомдан кейин қортиқ қўйиб қон олишдан сақланиши керак. У киши ҳаммомга тушса, бироз муддат туриб, сўнгра қортиқ қўйиб қон олдириши керак.

Кўп кишилар гавданинг олдинги қисмларига қортиқ қўйиб қон олиш-ни, бу сезгига ва зеҳнга зарар қилади, деб ёқтирмайдилар. Бўйин чуқурчасига қортиқ қўйиб қон олдириш акҳал томиридан қон олдиришнинг ўрнига ўтади. У қошлар оғирлашувини тузатади, қовоқларни енгиллаштиради, кўз қичимасига ва оғиз ҳидланиши, кичик қаттиқ [тошсимон] шиш вақтида фойда қилади. Икки курак ўртасига қортиқ қўйиб қон олиш бослиқ томиридан қон олиш ўрнига ўтади, елка ва томоқ оғриғига фойда қилади.

Бўйиннинг иккала томирларидан бирига қортиқ қўйиб қон олиш қий-фол [дан қон олиш] ўрнига ўтади, бош қалтирашига фойда қилади; юз, тишлар, иккала қулоқ, иккала кўз, томоқ ва бурун каби бошдаги гавда органларидаги касалликларга фойда қилади. Лекин бўйин чуқурчасига қортиқ қўйиб қон олиш унитучанликни келтиради дейилгани тўғри. Чунки миянинг орқа бўлаги эслаш қувватининг ўрни [бўлиб], қортиқ уни кучсиз қилиб қўяди. Икки курак ўртасига қортиқ қўйиб қон олиш ме'данинг кичириш қисмини кучсиз қилади. Бўйиннинг иккала венасига қортиқ қўйиб қон олиш ба'зан бош қалтирашини пайдо қилади. Шунинг учун бўйин

чуқурига қўйиладиган қортиқ бироз қуйига қўйилсин, икки курак ўртасига қўйиладигани эса бироз юқорига қўйилсин! Лекин кураклар ўртасига қўйиладиган қортиқ, агар у қон кетишига ва йўталга қарши бўлмаса, юқорига эмас, қуйига қўйилмоғи ва юқорилатилмаслиги керак. Мана шу икки курак ўртасига ва иккала сон ўртасига қортиқ қўйиш қондан бўладиган кўрак касалликлари ва қонли нафас қисиш касаллиги вақтида фойда қилади, лекин бу ме'дани бўшаштиради ва юрак уришни келтириб чиқаради.

Болдирга қортиқ қўйиб қон олиш [та'сир жиҳатидан] томирдан ништар блан қон олишга яқиндир. [У] қонни тозалайди, ҳайз қонининг кетишини кучайтиради. Оқ ва ғовак гавдали, суюқ қонли хотинларнинг иккала болдирига қортиқ қўйиб қон олиш, оёқ тери юсти томиридан қон олишдан кўра мувофиқроқдир.

Бош орқа дўнгига ва бош ўртасига қортиқ қўйиб қон олиш ба'зи табибларнинг фикрича, ақлдан озишда, бош айланиш вақтида фойда қилади; айтишларича, у соч оқаришни кечиктиради, бу масала тўла ҳал бўлган эмас, чунки бундай даво ба'зи кишиларда (213) бошқаларга қараганда соч оқаришни кечиктиради; кўпчилик кишиларда эса, [аксинча] уни тезлатади. [Қортиқ] кўз касалликларига фойда қилади; бу фойда унинг энг катта фойдаларидандир. Кўз қичимасига ва майда чиқиқларига фойда қилади, лекин у зехнга зарар қилади; бефаҳмлики, унитучанлики, фикр пастлигини, узоқ чўзиладиган касалликларни келтиради; [қортиқ] кўзи сувли кишиларга зарар қилади, лекин қортиқ қўйиб қон олишнинг ишлатилиши керак бўладиган пайтга ва ҳолатга тўғри келиб қолса, ба'зан зарар қилмайди.

Ияк тагига қортиқ қўйиб қон олиш тишларга, юзга ва тамоққа фойда қилади, бошни ва жағларни тозалайди.

1166 Думғазага қортиқ қўйиб қон олиш || сон чипқонларига, қичималарига, майда чиқиқларига, оёқ панжалари оғриғига, бавосирга, оёқнинг фил оёғидек шишиб кетишига, қовуқда ва бачадонда бод пайдо бўлиш касалликларига ва йириқ қичишига фойдалидир. Қортиқ олов блан қўйилганда хоҳ тилиб, хоҳ тилмай [бўлсин, барибир] ўша касаллиқлар вақтида фойда қилади; тилиб [қон олиш] бод бўлмаганда кучлироқ та'сир қилади. Тилмай қортиқ қўйиб қон олиш эса ўша ерда, ёки бошқа жойларда совуқ бодларни йўқотишда кучли фойда қилади.

Иккала сон олд томонига қортиқ қўйиб қон олиш тумриқ шишига, икки сон ва икки оёқ чипқонларига фойда қилади. Иккала сон орқасига [қортиқ қўйиб қон олиш] иккала думбада пайдо бўладиган шишлар ва чиқиқлар вақтида фойда қилади.

Тизза тагига [олд томондан] қортиқ қўйиб қон олиш ўткир хилтлардан пайдо бўладиган тизза лўқиллашига ва оёқдаги ёмон чиқиқларга ҳамда эски яраларга фойда қилади.

Иккала товоonga қортиқ қўйиб қон олиш ҳайз қонини тўхтатишга [қуймич нерви ва подагра вақтида яллиғланишга] фойда қилади.

Тилмай қортиқ қўйиб қон олишга келсак, у моддани қўзғалган томо-нидан тортишда ишлатилади. Масалан, ҳайз қонининг кетаберишини тўх-татиш учун эмчакдан қортиқ қўйиб қон олинади. Гоҳо тилмай қортиқ қў-йиб қон олиш блан чуқур турган шишни даволаш учун юзага чиқари-лади.

Бу гоҳо аҳамиятсизроқ қўшни органга шишни кўчириш учун ишла-тилади; гоҳо органни қизитиш, у органга қонни тортиш ва бодларни тарқатиш учун [ҳам] ишлатилади; гоҳо органни тушиб кетган жойидан ўзининг табиий жойига қайтариш учун ишлатилади. Масалан, даббадз.

Гоҳо оғриқни тўхтатиш учун қортиқ қўйилади. Масалан, оғритучи қулунж касали сабабли, қорин бодлари сабабли, ҳайз қони қўзғалган пайтдаги, айниқса ёш хотин-қизларда бўладиган бачадон оғриқлари са-бабли киндакка қортиқ қўйилади. Сон бошига қортиқ қўйиб қон олиш қуймич нервининг яллиғланиши учун, қуймич суягининг ўрнидан чиқиб кетиш хавфи учун; икки сон бошининг ўртасига қортиқ қўйиб қон олиш [эса], иккала сон боши оралиғи, иккала сон, бавосир учун, дабба ва подагра касалига учраган кишилар учун манфаатлидир.

Орқа тешик атрофига қортиқлар қўйиш бутун гавдадан, бошдан [қонни] тортади, ичакларга фойда қилади, ҳайз бузуқлиғига даво бўлади, шундан сўнг бадан енгиллашади.

Биз айтамиз, тилиб қортиқ қўйиб қон олишнинг уч фойдаси бор: биринчиси, органнинг худди ўзидан қонни чиқариш. Иккинчиси, хилтлар чиқарилгандан сўнг чиқариладиган руҳ моддасини сақлаш. Учинчиси, бошқаруحي органлардан [қон] чиқарилишига халақит бермаслик.

Тилиш чуқур бўлиши керак, шунда чуқурдаги қонни тортади. Ба'зан қортиққа ёпишадиган жой шишиб, ништарни чиқариб олиш қийин бўла-ди, шу пайтда бир парча латта, ё булут олинсин, уларни иссиқроқ сув блан ҳўллаб, аввал қортиқ атрофини пахтадоғ блан иситилсин. [Қортиқ қўйилган жойнинг шишиши] кўпинча қортиқларни ҳайз, ё бурун қонини тўхтатиш учун эмчак атрофига ишлатганимизда пайдо бўлади. Шунинг учун эмчакнинг худди ўзига қортиқлар қўйиш керак эмас. Қортиқ қўйиб қон олинадиган жой ёғланганда қортиқ солишга шошилисин, тилишда сустлашма, балки шошилгин. Қортиқни биринчи марта қўйиш енгил бў-либ, тез олинади, кейин аста-секин қортиқни ушлаб турилади ва узоқ вақт тутилади.

Қасал қортиқ қўйилгандан бир соатдан кейин овқатланиши керак.

Болаларга иккинчи ёшда қортиқ қўйилади. Кексаларга олтмиш ёш-дан кейин мутлақо қортиқ қўйилмайди.

Юқориги органга қортиқ қўйиш, моддаларни қуйи органга қуйилиш-дан сақлайди.

Қортиқ қўйдиручининг сафроси кўп бўлса, қортиқдан кейин анор донасини, анор сувини, шакар блан сачратқи, сирка блан сутчўп тотати.

Йигирма иккинчи фасл. Зулуқлар тўғрисида

Ҳиндилар айтадилар: «Зулуқлардан ба'зисининг табиатида заҳарлилик бор, шунинг учун боши катта, сурмаранг-қорамтир, ё кўкимтир, тукли, илонбалиқ [деб аталадиган балиққа] ўхшаш, устларида зангори йўллари бор ва буқаламун [хамелеон] рангли зулуқлардан сақланиш керак!.. Шуларнинг ҳаммасида заҳар бор. Бу зулуқларни солиш шишларни, беҳушликни, (214) қон кетишини, иситмани, бўшашишни, ёмон яраларни пайдо қилади. Балчиқли ифлос сувлардан тутилган зулуқлардан сақланилсин. Лекин юзида кўклик пайдо бўлган сувлардан ва қурбақалар ма-
117a кони || бўлган сувлардан тутилган зулуқлар танлаб олинсин. «Қурбақали сувларда бўладиган зулуқлар ёмон» деганларига эътибор бермаслик керак.

Зулуқлар турли рангли, кўпроқ кўк рангли ва устларида зарних рангли икки чизиқ тортилган бўлсин, ё сарғиш, кўкимтир, ёнлари юмалоқ бўлсин; яна жигарранг, кичик чипиртка рангли, сичқон думига ўхшаган, ингичка ва кичик бошли [зулуқлар яхшидир].

Қоринлари қизил, орқалари кўк, айниқса оқар сувларда бўладиган зулуқлар ишлатилмайди.

Зулуқлар қортиқдан кўра чуқурроқ ердан қон тортадилар.

Зулуқлар ишлатишдан бир кун бурун тутилиб, мумкин бўлса ичларидаги нарсаларни чиқариб ташлаш учун бошини ерга қилиниб қусдирилиши керак. Улар солишдан олдин, овқатланишлари учун қўзичоқ ё бошқа [ҳайвон]нинг қонидан бироз берилади. Кейин ушлаб, булутга ўхшаш бирор нарса блан ёпишган нарсалари ва ифлосликлари тозаланади. Зулук солинадиган жой бўр блан ювилади. Қизаргунгача тишқаланади. Зулукни ишлатиш олдида чучук сувга солиниб тозаланади, кейин ишлатилади.

Зулук солинадиган жойга лой ёки қон суриш зулуқни тишлашга қизиқтиради.

Зулуқлар тўлиб, туширилмоқчи бўлинса, устларига бироз туз, ё кул, ё бўр, ё канап кули, ё куйдирилган булут, ё куйдирилган юнг сочилади.

Зулуқлар тушгандан кейин зулук солинган жойнинг қонидан қортиқ блан бироз сўриб олинади, шу қон блан зулуқларнинг зарарли та'сирлари ва тишлашларининг зарари чиқиб кетади.

Қон тўхталмаса, зулук солинган жойга куйдирилган мози, оҳақ, ё кул, ё жуда янчилган сопол, ёки қонни тўхтатучи нарсаларнинг бири сепилади.

Зулуқлар солишга ҳозирланган ва тайёрланган бўлишлари керак.

Ширинча, темирўтки, доғ сепкил ва бошқалар каби тери касалликларида зулук ишлатиш яхшидир.

Йигирма учинчи фасл. Бўшалишларни тўхтатиш ҳақида

Бўшалиш, ё моддани бўшатмасдан бошқа томонга юбориш блан, ё бўшатишнинг ўзи блан, ё совутучи дорилар блан; ё ёпиштиручи, ё буриштиручи, ё доғловчи дорилар блан ва ё боғлаш блан тўхтатилади.

Моддани тортиш блан бўшалишни тўхтатишда, масалан, бачадондан кетаётган қонни тўхтатиш учун, эмчакка қортиқлар қўйилади. Тортишнинг яхшироғи модда тортиладиган жойнинг оғриғини тўхтатиш блан бўладиганидир.

Бўшатиш блан бўладиганининг мисоли бослиқ томиридан қон олишдир, яна мисол: сурги блан қусишни тўхтатиш, ич кетишини қусиш блан тўхтатиш ва иккаласини терлатиш блан тўхтатишдир.

Бўшатиш ёрдами блан бўшалишни тўхтатишнинг мисоли, ме'да ва ичакни бўшаштириш орқали хилтларни ҳайдовчи ва ичакларни [силлиқ қилучи нарсалардан] тозалаш, ўрнашиб қолган қусуқ моддасини ажратиб чиқариш учун қусиш воситаси блан ме'данинг кириш қисмини тозалашдир.

Совутучи дорилар блан бўшалишнинг тўхтатилиши оқучи моддани қуйилтириш, йўлларнинг оғзини тўсиш ва торайтириш блан бўлади.

Буриштиручи дорилар моддани боғлаш ва йўлларни беркитиш учун ишлатилади.

Ёпиштиручи дорилар йўллар оғзида тўсиқлар пайдо қилиш учун ишлатилади, агар улар иссиқ қуритучи бўлсалар, қаттиқроқ [та'сир кўрсатадилар].

Доғловчи дориларга келсак, улар модда йўлида ярада қовжираш пайдо қилиш учун ишлатилади. [Бу қовжираш] йўлни тўсади ва боғлайди. Бунинг зарари ҳам бор, шуни э'тиборга олиш керак; чунки қовжирганлик ба'зан кўчиб, йўл кенгайиб кетади; доғловчи дориларнинг ба'зиси зоқ каби тутиш қувватига эга бўлади, ба'зиси ўчирилмаган оҳак каби тутиш қувватига эга бўлмайди. Туриб қолучи қовжираш лозим бўлса, тутиш қувватига эга дорилар ишлатилади; қовжирашнинг тезда тушиб кетишини исталса, бошқа дорилар ишлатилади. Қаттиқ қовжираш лозим бўлганда доғловчи ва тутучи дорилар ишлатилади.

Бўшатилишнинг боғлаш блан тўхталишига келсак, боғлашнинг ба'зиси модда йўлини бекитиб, бириктиради. Бослиқ томиридан қон олишда хато қилиб артерияга тегиб қўйганда, тирсак юқориси боғланганда ана шундай бўлади. Гоҳи у яранинг оғзини қоплайди ва бўшатилиб турган модданинг йўлини тўсади. Масалан, жароҳатга қуён юнги тикиб боғланганда.

Айтамиз: қон кетиш, агар томирлар оғизларининг ечилиб кетганлигидан бўлса || оғизлари бириксин учун тутучи дорилар блан даволанади, 1176 агар у куйишдан бўлса, (215) гилвата каби ҳам тутучи, ҳам ёпиштиручи

нарсалар блан даволанади; агар у эт унадиган жойнинг ейилишидан бўлса, этни ундиручи ва ейилишни тозаловчи дори ишлатилади. Шуларнинг ҳаммасини бошқа жойда биласан.

Йигирма тўртинчи фасл. Тиқилишларни даволаш тўғрисида

Тиқилишлар — ё қуюқ хилтлардан, ё ёпишқоқ хилтлардан ва ё хилтларнинг қўплигидандир. Хилтларнинг қўплиги блан бирга бошқа бир сабаб бўлмаса, у хилтларнинг зараридан қўтилишга томирдан қон олиш ва сурги ишлатиш блан чиқарилишлари кифоя қилади. Агар хилтлар қуюқ бўлсалар, эритучи-тозаловчи дориларга мухтож бўлинади. Агар хилтлар ёпишқоқ, айниқса суюқ бўлсалар, ажратучи дориларга мухтож бўлинади, қуюқ блан ёпишқоқ орасидаги айирмани билдинг, бу айирма лой блан эритилган елим орасидаги айирманинг ўзидир.

Қуюқ хилт эритучи дорига мухтож, шу дори уни суюлтириб чиқиб кетишини осонлаштиради. Ёпишқоқ хилт ажратучи дорига мухтож, шу дори у хилт блан унинг ёпишган жойи ўртасига кириб, ўша жойни у хилтдан тозалайди ва хилт бўлақларини парчалаб ажратади, чунки ёпишқоқ хилт бирикиш блан ва бўлақларининг жипслашиши блан тиқилиш пайдо қилади.

Қуюқ хилтни эритишда қарама-қарши икки нарсадан сақланиш керак: бири кучсиз эритиш; у ёмон хилтларнинг модданинг оралиғига кириб эришини кучайтиради ва уларнинг ҳажминини кўпайтиради-ю, етарли даражада эритолмайди; натижада тиқилиш кўпаяди. Иккинчиси, жуда кучли ва тез эритиш; у блан хилтларнинг суюқ қисми эрийди-ю, қуюқ қисми қотиб қолаберади.

Кучли эритиш лозим бўлганда, унинг кетидан енгил қуюқ бўлмаган му'тадил юмшатиш бўлиши керак, бу қуюқ бўлмаган му'тадил иссиқликка эга моддалар ёрдами блан бўлади. Бу, тиқиқни эритишга кўмак беради.

Тиқиқларнинг энг қийини томирлар тиқиғи, буларнинг энг қийини артерия тиқиқларидир; буларнинг энг қийини бошқаруви органларда бўладиган тиқиқлардир.

[Тиқиқларни] очуви дориларда тутиш ва юмшатиш [қувватлари] тўпланса, мақсадга мувофиқроқ бўлади, чунки тутучи, юмшатучининг органи ачиштиришини қайтаради.

Йигирма бешинчи фасл. Шишларни даволаш тўғрисида

Шишларнинг ба'зиси иссиқ, ба'зиси совуқ, ба'зиси совуқ юмшоқ; ва ба'зиси совуқ, лекин қаттиқдир. Биз уларни айтиб ўтдик.

Шишларнинг сабаблари ё сиртқи, ёки [гавдада] олдин пайдо бўлган

сабаблардир. Олдин пайдо бўлган сабабларнинг мисоли: тўлиқлик; сиртқи сабабларнинг мисоли: йиқилиш, урилиш ва чақилишдир.

Сиртқи сабаблардан бўлган шиш, гавданинг тўлиқлигидан ёки тўлиқлик бўлмаганда, хилтларнинг му'тадиллигидан бўлади.

Гавда тўлиқлигига тўғри келган олдинги ва сиртқи сабаблардан пайдо бўлуши шиш, ё бошқаруши органларга қўшни органларда бўлиб, бу бошқаруши органларга бўшалиш ўрни каби бўлади; ёки ўша ерларда бўлмайди. Агар шишлар у ерда бўлмаса, дастлабки даволашда у шишларга эритуши дорилардан биронтасини мутлақо қўллаш керак эмас; балки агар шиш ҳайдовчи органда бўлса, ҳайдовчи органни тузатиш керак; ё агар шиш бирор органда бўлмаса, бутун гавданинг тузатилиши керак; ўша шишли органга қайтаруши, четга тортуши ва буриштируши ҳар нарсанинг ишлатилиши керак бўлади.

Гоҳ хилтлар қарши томондаги бошқа органга тортилади, уни ишлашга мажбур қилади, ёки у органга оғир нарса юклайди. Масалан, шишсиз қўлга оғир нарса юкланиб, биров вақт тутилганда, ёмон хилт шишли қўлдан шишсиз қўлга тортилади.

Буриштируши дориларга келсак: иссиқ мизожли шишларда буриштируши дориларнинг ўзинигина ишлатилиши керак бўлади; совуқ шишларда э с а и з х и р, а з ф о р у т т и б каби иссиқлик қуввати ва буриштиручилиги бўлган дориларни аралаштириб ишлатиш керак бўлади. Бўртиш кўпаяберса, буриштируши дорини камайтириб эритуши дорини кўпроқ қўшиб борилади. [Шиш] ниҳоятига етгач иккала дорини ҳам баробар миқдорда ишлатилади. Шиш қайта бошласа, эритиб йўқ қилуши ва бўшаштируши дорилар блан кифояланилади.

Совуқ ва бўш шишларнинг дориларидаги шимучанлик ва қуритучанлик иссиқ шишларнинг дориларида бўладигандан кўпроқ бўлиши керак.

Гавда хилтлар блан тўлган бўлмай, сиртқи сабабдан бўлган шишларга келсак, бундай шишни дастлабки даволашда || бўшаштируши ва эриту- 118a чи [дори блан] даволаш керак бўлади; агар шундай бўлмаса, аввалгини даволаган дори блан даволанади.

Агар шишли орган бошқаруши органларнинг бўшалиш ўрни бўлса, масалан, бўйиндаги ва қулоқ орқасидаги безли жойлар-миянинг бўшалиш ўрни, қўлтиқ-юракнинг, иккала чов-жигарнинг бўшалиш ўрни бўлади,— ундай органларга қайтаруши дориларни яқинлатиш мумкин эмас. Гарчи шу хил дорилар (216) ўша органларнинг шишларига дори бўлсалар ҳам биз ўшандай органларнинг шишларини даволамаслик яхши деймиз; ҳатто шишларнинг кўпайишига ва моддани ўша шишларга тортишга уринамиз; у органдаги зарарнинг кучайишига парво қилмаймиз; бошқаруши органнинг яхши туришини истаймиз; моддани қайтарганимизда бошқа руши органга боради, деб қўрқамиз; модда бошқаруши органга борса, даволаш мумкин бўлмайдиган касаллик пайдо бўлади. Биз бошқару-

чи органга манфаат бўлиши учун даражаси қуйи органга зарар етишишни тўғри деб биламиз, шунгача борамизки, қортиқлар, тортучи ўткир боғланадиган дорилар блан бўлса ҳам моддани қуйи мартабали органга тортиб, унда шиш пайдо қилишга тиришамиз.

Шундай шишлар, ё бошқалари, бўш бўлган жойларда йиринг тўпласа, гоҳо ўзича ёки етилтиручининг ёрдами блан тешилиб, оқади, гоҳо пишириб ёришга муҳтож бўлинади.

Шишни етилтириш [модда] йўлини тусучи ва ёпиштиручи иссиқ дори блан тугал бўлади.

Шундай дорилар блан шишни етилтирмоқчи бўлган киши ўйлаши керак: агар туғма иссиқнинг кучсизлигини ва шишли органнинг бузилишига мойил эканини билса, ундай органдан ёпиштиручи ва тўсучи [дориларни] четлатади; модда йўлини очучи дориларни ишлатади ва ништарни чуқур уради; кейин тарқатучи, ҳўлликни қуритучи дориларни ишлатади. Бунни қандай қилишни айрим касалликлар ҳақидаги китобларда тўла айтамыз.

Кўпинча шиш чуқур бўлиб, қортиқни олов блан қўйиб бўлса ҳам, [шишни] тери томонга тортишга муҳтож бўлинади.

Дастлабки давридан ўтган қаттиқ шишларга келсак, буларни даволашда қонун шу: дастлаб қизитиши ва қуритиши камроқ нарса блан юмшатилади, шундай нарса ишлатилиши: кучли эритучи дори ишлатиш сабабли шиш моддасининг қуюғи тошдек қотмаслиги учун, балки моддасининг ҳаммаси эритилишга тайёр бўлиши учундир; кейин у шишга кучли эритучи дори ишлатилади. Кейин агар эриб қолганининг қотишидан қўрқилса, шишни иккинчи марта юмшатилади; юмшатиш ва тарқатиш муддатларида шиш бутунлай йўқ бўлганича, ўша тадбирни қўлланилаберилади.

Етилмаган шишлар қизитучи, юмшатучи нарсалар блан даволанади. Еллик шиш моддаси нозик дори блан даволанади, модданинг нозиклиги бодни тарқатади ва энг кичик тешикчаларни кенгайтиради; чунки бодли шишларнинг сабаби кичик тешикчаларнинг тўсилиши блан боднинг қуюқлашувидир. Яна бод бугини яратучи модданинг ҳосил бўлишини тўхтатишга ҳам эътибор берилиши керак.

Шишларнинг ба'зиси яралар шиши бўлади: масалан, тошма. Буларни хўппозни совутгандек совитиш керак бўлади; лекин шиш ҳўллатишни талаб қилса ҳам ҳўлламаслик керак, балки қуруқ тутмоқ лозим. Чунки касаллик сабабни енгган. Қасалликнинг юз бериши эса, кутилиб турган, ёки воқи' бўлган яраланишдир; яраланишнинг давоси қуритиш, [ярага] энг зарарли нарса — ҳўллашдир.

Ички шишларнинг моддасини томирдан қон олиш ва сурги бериш блан камайтирилиши керак бўлади. Ички шишли кишининг ҳаммомдан, ичкиликдан, кучли жисмоний ҳаракатлардан, ғазабланиш ва шунинг каби

ҳаддан ташқари нафсоний ҳаракатлардан сақланиши керак; бошланғич даволашда кучли бўлмаган қайтаручи дори ишлатади — айниқса шиш меъда ё жигар каби органда бўлса.

Ички шишларни тарқатиш пайти келганда эритучи дорини яхши ҳидли буриштиручи дорилардан холи қилиш тўғри эмас. Юқорида шунга ишорат қилдик, жигар ва меъда ўша аралаш қилиниб ишлатиладиган дорига ўпкадан кўра муҳтожроқдир.

Ични юмшатучи дорилар етилтириш кучига эга ва шишларга мос бўлиши керак, итузум ва хиёр шанбар каби. Итузумнинг ички иссиқ шишларни эритиш хусусияти бор.

[Ички шишли кишиларга] шишларнинг бошланғич пайтларида, дард зўраймаган вақтда енгил овқат берилади; лекин қаттиқ кучсизлик бўлса, кўпроқ овқат берилади.

Кучи камайиб, ички органлари шишиб касал бўлган киши ўлим йўлидадир. Чунки қувват, овқат блан оёққа туради, овқат эса ички шишларга энг зарарли нарсадир.

Агар ички шишлар тарқалса — [овқатдан] яхши нарса йўқ, агар тешилиб оқса, асал суви, шакар суви каби шишларни ювучи нарса ичирилади; кейин аста-секин етилтиручи нарсани қуритучи блан бирга берилади, || охирида қуритучи дорилар блан ишни тўхтатилади. Бу нарсани 1186 айрим касалликлар китобида шарҳ ва изоҳи блан равшан ўрганасан.

Қорин тагида бўладиган ички шишларда гоҳо янглишилади, чунки баъзан улар шиш бўлмайди, балки [дабба касали] бўлади, бунини очиш қўрқинчли бўлади; баъзан ички шишлар бўлса ҳам қорин пардасида бўлмайди, балки ичакнинг ўзида бўлади. Бунини очишда хатар ва қўрқинч бор.

Йигирма олтинчи фасл. [Шишларни] очиш ҳақида

Йирингли шишларни очмоқчи бўлган киши ўша органдаги кичик ва катта чизиқлар изи блан очмоғи керак, (217) лекин очиладиган орган пешона каби бўлса ундай қилиш керак эмас. Ундай бўлганда ёриш кичик ва катта чизиқлар изидан бўлса, манглай мушаги кесилади, қовоқ осилиб қолади, чизиқларининг йўли мушак толаларининг йўлидан бошқача бўлган органларда ҳам чизиқлар изидан очиш керак эмас.

Ёручининг анатомияни билиши, нервлар, артерия ва веналар анатомиясини билиши керак, токи янглишиб улардан биронтасини кесиб қўйиб, касални ҳалок этиб қўймасин.

Ёручининг олдида қонни тўхтатучи дорилар, оғриқни босучи малҳамлар ва шуларга ўхшашлар бўлиши керак. Ёручи ёнида, масалан, Жолинус дориси, қуён юнги, ўргимчак уяси бўлиши керак, чунки ўргимчак уясининг ўша мақсадга аниқ фойдали сифати бор. Шунингдек тухум-

нинг оқи ва доғлаш асбоблари бўлиши керак. Булар ёручи хато қилганида, ё керак бўлиб қолганда қоннинг кетишини тўхтатиш учун даркор бўлади. Ёручи блан бирга яна оддий дорилар орасида баён қилганимизча, органни бўшаштиручи дорилар бўлиши керак. Сен уларни биласан.

Ўйрингли шишни ёргач, ундаги нарсаларни чиқариб ташлашинг керак. Ўйрингли шишга, ичида ёғ, суюқлик, ёки зайтун мойи кўп бўлган малҳам, масалан, бошлиқун каби нарсаларни ишлатмаслигинг керак. Балки темир зоки [купорос] малҳамини лозим бўлганида ишлатиш керак ва унинг устига буриштиручи шаробга ботирилган булут қўйиш керак!

Ўйирма еттинчи фасл. Бузилган органнинг давоси ва [чириган этни] кесиб олиш тўғрисида

Агар орган ёмон мизож сабабли [моддали, ё моддасиз бўлиб] бузилса, унга ништар уриш ва айрим касалликлар китобларида эслатилган мос дориларни суриш фойда бермаса, у органдаги бузилган этни кесиб ташлашдан бошқа чора йўқ. Этни мумкин бўлса темирдан бошқа нарса блан кесиб олиш яхшироқ. Чунки темир кўпинча мушаклар, нервлар ва ҳаракатли томирларнинг бўлакларига ҳалокатли зарар етказди.

Агар бу фойда бермаса, бузилиш этга ўтган бўлса, этни кесиб, кесилган жойни қиздирилган ёғ блан доғлаш керак. Бу бахтсиз оқибатлардан сақлайди ва қон оқишини тўхтатади. Кесилган жойда қаттиқлиги бўйича гўштга ўхшаган, [лекин] терига ўхшамаган, ғайритабиий эт унади.

[Этни] кесмоқчи бўлинганда кесиладиган жойга зондни тикиб, уни суяк атрофида айлантириш керак. Зонд қай жойда зич ва соғлом эт топса, ўша асбобни киргизиши блан у жойда кучли оғриқ пайдо бўлади; Ана ўша жой соғ эт чегараси бўлади, қай жойда билқиллаш ва кучсиз қўшилма сезса, у жой кесилиши лозим жойдир. Кесилмоқчи бўлган суяк қисмини олиб ташлаш учун унинг айланасида, суякни тешиклар ўраб олгунгача, бирқанча тешиклар тешилади, лекин баъзан суяк синмайди, бунда у арра блан кесилади. Бундай қилмоқчи бўлинганда кесиш жойи блан эт орасига, эт оғримасин учун тўсиқ қўйилади. Кесилиши керак бўлган суяк майдаланиб, таралиб кетса ва бир жойда жойланмаса, унинг тузалишига умид бўлмаса, ўзи бузилиб ёнидагини ҳам бузиш хавфи бўлса, ундай суякдан этни узоқлаштирамиз: бу ё кесиш орқали, ё боғлаш ва қарши томонга чўзиш блан бўлади, ёки шароит талаб қилган бошқа усуллар қўлланилади.

Кесиш ўрни блан муҳим орган орасини латтапарчалардан иборат тўсиқ блан тўсамиз, сўнгра кесамиз.

Агар суяк сон суяги каби катта бўлиб, нервга, артерия ва венага яқин бўлса ва суякнинг бузилган жойи кўп бўлса, ундай пайтда табибга [даволашдан] қочмоқ лозим бўлади.

Йигирма саккизинчи фасл. Узлуксизликнинг бузилиши, || турли яралар 119a
эт узилиш ва йиқилиш оқибатларини даволаш ҳақида

Суякли органларда узлуксизликнинг бузилиши баробарлаш, боғлаш блан даволанади. Бу тўғрида суякни тўғрилаш сан'ати бобида айтилган, буни ўша ерда топасан. Сўнгра тинч ётиш ва чулғовчи овқат ейиш блан даволанади. Овқатдан тоғайсимон ғизоли модда пайдо бўлиб, синган суякнинг иккала четини қалай каби боғлайди ва улаб битиради. Бошқача усул блан суякни тузатиш, айниқса катта ёшли кишиларда, мумкин эмас. Бу ҳақда айрим касалликлар тўғрисидаги бобда тўлароқ айтамиз.

Юмшоқ органдаги узлуксизликнинг бузилишига келсак, буларни даволашда уч асосий усул бор.

Агар сабаб давомли бўлса, дастлаб оқиб келаётган моддани (218) тўхтатиш.

Иккинчиси. дорилар ва ёқадиган овқатлар блан ажралган жойда эт ундириш;

Учинчи: мукин бўлганича органнинг чиришини тўхтатиш. Шу уч асосий усулнинг бири бажарилгач, қолган иккитасига ўтилади.

Оқадиган моддани тўхтатиш йўлини биласан.

Эт битиши: агар бирикаолса четларини бириктириш блан бўлади. Яна қуритиш блан бўлади, [бунда] ёпиштиручи овқатлар ейилади; билишинг керакки, яраларни даволашдан мақсад қуритишдир.

Агар яралар тоза бўлса фақатгина қуригилади. Йиринглаган яраларда эса сариқ ва яшил темир зоки, зирних ва оҳак каби ўткир еючи дорилар ишлатилади. Агар бу дори та'сир қилмаса, куйдиришдан бошқа чора йўқ.

Зангор [мистузи], мум, ёғдан қилинган дори ярани тозалайди, ҳаддан ташқари ачишувини ёғи ва муми блан тўхтатади. Бу дори му'тадил дори ҳисобланади.

Айтамиз: ҳарбир яра оддий ёки мураккаб яра бўлади. Агар оддий яра кичик бўлиб, ўртаси ейилган бўлмаса, иккала четини бириктириш, четларининг орасига ёғ, ёки чанг тушмасин учун чора кўриб, сўнг боғланиши керак. Шунда яра [эт боғлайди]. Бу катта ярага ҳам тегишлидир. Агар ярали орган моддасидан ҳечбир нарса ейилган бўлмаса ва бир томринини бошқа томонига бириктириш мумкин бўлса, кичик, оддий яра каби даволанади.

Беркитиб бўлмайдиган катта ярага келсак, агар у йиринг блан тўлган бўлса, ёки бўшлиқ бўлса, ёки орган моддаларидан ба'зиси йўқолган бўлса, уни қуритиб даволайдилар. Тўлалиги сабабли ёки ярада орган моддасидан бир нарса кетган бўлиб, четларининг бириктирилиши мумкин бўлмайдиган катта яра бўлса, унинг давоси қуруқ қуритучи доридир.

Агар ярада орган моддасидан кетган нарса тери бўлса, ярани беркитучи дорига муҳтож бўлинади, беркитучи дори буриштиручи дорилардир; ёки улар бир восита блан беркитучи бўлади, улар ўткир дорилардир, масалан, сариқ ва яшил зок. Ўткир дорилардан озгина ва маълум миқдорда ишлатисла, албатта қуритучи бўлиб, қовжираш пайдоқилишга ёрдам беради; агар кўп миқдорда ишлатилса, этни еб, ярани кўпайтиради.

Агар орган моддаларидан кетган нарса [гўшт бўлса]—чуқур борган яралар каби—беркитишга шошилмоқ керак эмас, балки аввало гўшт ундиришга аҳамият берилиши керак; гўшт яраларда қуритучи дорининг қуввати биринчи даражадан кўп ўтмаганда унади, бундай ярада қуйидаги шартларга риоя қилиш керак.

Асосий орган мизожига ва яра мизожига қараш ўша шартлардандир. Агар орган мизожига кучли ҳўллик бўлиб, яра кучли ҳўл бўлмаса, биринчи даражадаги енгил қуритиш кифоя, чунки касаллик орган табиатидан кўп узоқ эмасдир. Агар орган қуруқ мизожли бўлиб, яра кучли даражада ҳўл бўлса органни ўз мизожига қайтариш учун иккинчи ва учинчи даражада қуритиш лозим. Одамлар мутадил мизожда бўлса, уларни мутадил дорилар блан даволаб яранинг ҳолатини яхшилаш керак.

Бутун гавда мизожига қараш ўша шартлардандир, чунки гавда мизожи жуда қуруқ бўлса, ҳўллиги кўпайган орган ҳўллик бўйича мутадил гавдага қараганда мутадилроқдир.

Уни мутадил қуритучи дори ишлатиб даволаш керак. Шунингдек, гавдадаги ҳўллик кўпайган бўлиб, орган қуруқликка мойил бўлса, мутадил қуритучи дори ишлатилади. Гавда ва ярали орган мизожларида ҳўллик, ё қуруқлик кўпайишига келсак, агар ҳўллик кўпайган бўлса, 1196 қуритучи дори кўпроқ ишлатилади; агар қуруқлик кўпайган бўлса, || қуритучи дори камроқ ишлатилади.

Қуритучи дорилар қувватига қараш ҳам ўша шартлардандир. Гўшт ундиручи қуритучи дорилардан органга қуйиладиган моддани тўхтатиш даражасидаги қаттиқ қуритиш талаб қилинмайди. Гўшт ўсдириш учун эмас, ярани беркитиш учун ишлатиладиган қуритучи дорилардан бу талаб қилинар эди.

Бу воситалар қуритиш ва тугатиш учун ишлатиладиган дорилардан кўра, кўпроқ даражада йирингни чиқаради ва ювади. Ачиштирмай қуритадиган дориларнинг ҳаммаси гўшт ундиришда фойдалидир.

Гўштсиз жойдаги ҳарбир яра тез битмайди, юмалоқ яра ҳам тез битмайди.

Ички яраларни даволашга келсак, бундай яраларда ишлатиладиган қуритучи ва буриштиручи дориларга асал каби ўтказучи дорилар ва ярали жойга хос бўлган дорилар аралаштирилиши керак бўлади.

Масалан, сийдик органларидаги яраларни даволашда сийдик ҳайдовчи дорилар аралаштирилиши керак.

Ички яраларни битирмоқчи бўлсак, буриштиручи ҳам ёпишқоқ, гилвата каби дориларни ишлатамиз.

Билгинки: яранинг тузалишига бирқанча мони'лар бор. [Мони'ларнинг, бири] ярали орган мизожининг ёмонлиги. Юқорида билганларига қараб орган мизожини тузатиш керак бўлади (219). Ўша органга келаётган ва ярани ҳўллоғчи қон мизожининг ёмонлигига яхши химус пайдо қиладиган овқат ва ичимликлар блан чора кўриш керак. Ярали органга оқиб келучи ва ҳўллаб туручи қоннинг кўплигига бўшалиш блан, енгил овқат блан, мумкин бўлса бадантарбия қилиш блан чора кўриш керак. Яранинг тагидаги суякнинг бузилганлиги ва ундан йиринг оқиши ҳам [яранинг битишига мони'лик қилади]. Бунга ўша суякни тузатиш агар кириш мумкин бўлса, бузилган жойини қириш, ёки ўша жойни тутиб кесишдан бошқа даво йўқ.

Яраларни даволовчи кишиларда синган суякларнинг парчаларини тортучи малҳамлар бўлиши керак. Бу малҳам ўша синган суяк парчаларини чиқаради, агар парчалар чиқарилмаса, яранинг битишига мони' бўлади.

Ярали жойларнинг бақувват бўлиши учун овқат бўлиши, йиринг моддасини йўқотиш учун эса, овқатни камайтириш керак. Бу иккала талаб ўртасида қарама-қаршилиқ бор; чунки йиринг заифлатади, шунинг учун [овқат бериб] қувватнинг кучайтирилиши керак бўлади. Йиринг кўпайса, овқатни тўхтатиш керак. Мана шундай яраларни даволашда табибнинг тадбирли ва фикр эгаси бўлиши лозим.

Яралар бошланғич даврда ва кўпайишда бўлса, ҳаммомга тушиш, ё иссиқ сув тегизиш яхши эмас. Бу ҳолда шишни кўпайтирадиган нарса ярага тортилади.

Ярада бўладиган ҳолатлар тўхталиб-тинчиб яра йирингласа, ҳаммомланишга ва иссиқ сув қуйишга рухсат бериш мумкин.

Тезлик блан тарқалаётган яра битиб қолса, чўзиладиган оқма ярага айланиш йўлига тушган бўлади.

Ҳамиша йиринг рангига ва яралар четининг рангига диққат блан қараб туриш керак.

Кўп овқат ейилмай туриб, йирингнинг кўпайиши йирингнинг етилганлигидандир.

Энди эт узилишини даволаш тўғрисида сўзлаймиз.

Эт узилиши узлуксизликдаги бўлинишнинг тери остидаги чуқур хили; ма'лумки, эт узилишнинг дорилари юзаки ажралишларнинг дориларидан кучли бўлиши керак. Эти узилган жойга қоннинг қуйилиши [кўп бўлгач], у жой тарқатучи нарсага албатта муҳтож бўлади. Суяқни

тарқатиб қуюғини қотирмаслиги учун тарқатучи кўп қуритмайдиган нарса бўлиши керак. Тарқатучи модданинг таъсири амалга ошгач, эт ундиручи қуритучи дорини ишлатиш керак. Бу бирижаётган жойга кир ара-лашмаслиги ва қотиб қолмаслиги, кейин кичик сабаб блан йиринглаб, сўнг узлуксизликнинг қайтадан бузилмаслиги учун керак.

Эт узилиш чуқурроқ бўлса, дорининг чуқурроқ бориши учун ўша жойга ништар урилади.

Эт узилишини ва эт эзилишининг енгилини даволашда баъзан томирдан қон олиш кифоя қилади.

Агар эт узилиш ёрилиш блан бўлса, ёрилишни эт узилишни даволаш мумкин бўлгунча даволанади. Агар ажралиш катта бўлса, қуритучи дорилар блан даволанади; агар игна киргандек кичик бўлса, заҳарли нарсалардан келган бўлмаса, ёки бирор нервга етиб, шиш, қаттиқ оғриқ пайдо қилмаса, уни даволаш табиатнинг ўзига қўйилади.

Энди чўзилишни даволашга келсак, буни даволашда чўзилган жойни юпқа ва оғритмайдиган қилиб боғлаш, устига чиққанга ишлатиладиган дориларнинг қўйилиши кифоя қилади.

Йиқилган, урилганни даволашга келсак, [бундайларни] даволашда қарши томон томиридан қон олишга, енгил овқат бериш, гўшт ва гўшт 120a кабиларни емаслик, суриладиган || ичиладиган дориларни ишлатиш, айрим касалликлар китобларида айтилган ва ўша касалликлар учун ичиладиган дориларни ишлатиш керак.

Нервли органлардаги ва суяклардаги узлуксизликнинг бузилиши: тўғрисидаги сўзни кейинга қўямиз.

Йигирма тўққизинчи фасл. Куйдириш ҳақида

Куйдириш бузилишнинг ёйилишини тўхтатиш, мизожи совиб кетган органни кучайтириш, органга ёпишиб олган бузуқ хилтларни тарқатиш ва қон кетишини тўхтатиш учун манфаатлидир.

Куйдириш асбобининг энг яхшиси олтиндан бўлганидир.

Куйдирадиган жой, ё гавда юзасида бўлиб кўриб куйдирилади; ё бурун, оғиз, орқа тешиги каби органнинг ичкарасида бўлади. Бундай жойни куйдиришда найча ишлатилади: найча устига талк ва сирка блан ҳўлланган қизил тупроқ сурилади, кейин унинг устига латта парчалари ўралади, гул суви ва мевалардан сиқиб олинган сувларнинг баъзи-си блан жуда совутилади. Найча куйдириладиган жойни қоплагунча ўша тешикка киргизилади, кейин куйдириш асбобини найчага тиқилади. Асбоб куйдириладиган жойга бориб ва унинг теварагига зиён етказмай-ди, айниқса асбоб найча бўшлигидан ингичкароқ бўлганда, найча деворларига тегмайди.

Куйдиручи куйдириш кучининг нервларга, пайларга ва бойлоқларга тақалишидан сақлансин!

В. Л. Вяткин томонидан қадимги Афросиёб шаҳрида ўтказилган археологик қазиш вақтида топилган, Хасрга оид алебастрдан ясалган нақшли деворнинг бир қисми

Куйдириш қон кетишини тўхтатиш учун бўлганда, қовжираш чуқур ва қалин бўлиши, қаттиқ ва тезда тушиб кетмаслиги учун кучли қилинади. Чунки қон кетиш учун қилинган куйдиришдаги қовжираганликнинг тушиб кетиши (220) зўрроқ зарар етказади.

Бузилган этни кеткизиш учун куйдирмоқчи бўлганингда соғлом эт чегарасини аниқлашинг керак бўлса, у соғлом эт оғриқ сезилган жойдадир.

Ба'зан гўшт блан бирга гўшт тагидаги суякни куйдириш керак бўлади. Бунда бузилган нарсанинг ҳаммаси йўқ бўлади. Агар бузилган жой бош суяги кабиларда бўлса, уни куйдиришда мияни куйдиришдан ва мия пардалари тортишишидан эҳтиёт бўл, бошқа суякларни чуқур ва кучли куйдиришдан тортинма.

Ўтгизинчи фасл. Оғриқларни тўхтатиш ҳақида

Оғриқларнинг сабабларини билдинг. Сабаб иккига бўлинади: мизожнинг тўсатдан ўзгариши ва узлуксизликнинг ажралиши. Кейин оғриқлар сабаблари баёнининг ё иссиқ ёмон мизожга, ё совуқ ёмон мизожга, ё моддасиз қуруқ мизожга, ё каймус моддали қуруқ мизожга, ё елга, ёки шишга келиб етишини билдинг. Оғриқни тўхтатиш; шу сабабларга қарши курашиш блан бўлади. Сабаблардан ҳарбирининг зидди қанақа бўлишини билдинг; ёмон мизож, шиш ва бод қанақа бўлишини ва қандай даволанишини ҳам билдинг.

Қаттиқлашаётган ҳарбир оғриқ албатта ўлдиради; бундай оғриқдан бошлаб гавда совуши ва қалтираши пайдо бўлади, кейин томир ҳаракати сусаяди, кейин тўхтайдди, сўнгра ўлади.

Оғриқни тўхтатучи нарсаларнинг ҳаммаси ё мизожни олмоштиручи, ё моддани эритувчи, ё увиштириб сезгисиз қилувчи нарсалардир.

Увиштиручи нарса оғриқни кеткизади, чунки ўша увишган орган сезгисини кеткизади; сезгисини кеткизиш икки сабабнинг бири блан ё ҳаддан ташқари совитиш блан, ё ўша органнинг қувватига қарши турадиган ўз заҳари блан бўлади.

Бўшаштиручи дорилар [оғриқни] секин тарқатувчи дорилар тўдасидандир. Чунончи: зиғир уруғи, укроп, сариқ беда, читтигул, петрушка уруғи, аччиқ бодом, биринчи даражадаги ҳамма иссиқ дорилар, айниқса бироз ёпиштириш қуввати бўлган дорилардир; масалан, олхўри елими, крахмал, қўрғошин упа, за'фарон, кундури, бахмал гул, амом, карам, индов ва саломаликнинг қайнатмалари, [чарвилар] ҳўл кўкот, эриган нарсалардан олинган ёғлар, суручи дорилар, бўшатувчи дорилар — оғриқни тўхтатувчилар жумласидандир.

Агар бўшалишга муҳтож бўлинса, юмшатувчи дориларни бўшалгандан кейин ишлатиш керак; [бўшатилиш натижасида] ўша оғриқли органга қўйиладиган модда узилади,

Шишларни пиширучи, ёки тешиб оқизучи ҳамма нарсалар ҳам аста-секин тарқатучилардандир.

Увиштириб [сезгисиз] қилучиларнинг энг кучлиси аф'юндир; уруғи ва илдизининг пўстлоғи, кўкнорлар, наша, сассиқ алаф, итузум ва сутчўп уруғи; қор ва совуқ ҳам шулар тўдасидандир.

Кўп вақт оғриқларнинг сабаблари тўғрисида янглишилади — сабаблари: иссиқ, ё совуқ, ё ястиқнинг ёмонлиги, ё ётар жойининг носозлиги, мастлик ё бошқа сабаб блан йиқилиш каби сиртқи ҳодисалар бўлатуриб, 1205 оғриқларга гавдадан сабаб қидириш хатодир. || Шунинг учун ўша сиртқи ҳодисаларни аниқлаш, оғриқли органда тўлиқлик бор, ё йўқ эканини аниқлаш ва у органдаги тўлиқликнинг сабабини аниқлаш керак бўлади.

Гоҳо яна сабаб сиртдан бошланиб сўнг ички сабабга айланади. Масалан совуқ сув ичган кишининг сув сабабли ме'да ва жигар соҳаларида оғриқлар пайдо бўлади. Кўпинча бўшатишга ва бўшатиш каби катта бир ишга муҳтож бўлинмайди. Шундай пайтда [у кишига] ҳаммомга тушиш ва етарли даражада ухлаш кифоя қилади. Яна бир мисол, бир киши иссиқ нарса тотинса у кишида қаттиқ бош оғриғи пайдо бўлади, ундай кишига қаттиқ совутилган сув ичиш кифоя қилади.

Гоҳо оғриқни кеткизиши мўлжалланган нарсанинг та'сири суст бўлиб, оғриққа чидаб туриш мумкин. Чунончи, ичакларнинг толаларида қамалиб қолган ва қулунж оғриғини яратучи модданинг бўшатилиши. Ёки та'сири тез бўлади-ю, лекин хавфи зўр бўлади. чунончи: қулунж касаллигида оғриб турган органни увиштиручи дорилар блан сезгисиз қилиш. Ана шунда даволовчи ҳайронликда қолади. Энди табибнинг фикри кучли бўлиб, икки муддатнинг қайсиси, я'ни қувватнинг жойида бўлиш муддати узунроқми, ёки қулунж оғриғининг муддати узунроқми эканлигини фаҳмлаши керак. [Шунингдек] — икки ҳолнинг қайси бири, я'ни оғриқ зарарлироқми ёки органнинг увиштириб сезгисиз қилишдаги хавф зарарлироқми, ана шуларни билиб, тўғрироғини ишлатиш керак бўлади.

Оғриқ давом этиб кучайса ва зўрайса ўлдиради; увиштириш эса бошқа бир йўлдан зарар қилса ҳам ўлдирмайди. [Табиб] давомли ва тўғри дори блан бу зарарни кеткизиши ва дуруст даволаши мумкин бўлади. Шу блан бирга увиштиручи дорининг таркибига ва кайфиятига (221) қарашинг керак. Кучсизроғини ва заҳарликни кучайтиручилар блан қўшилиб тайёрланганини ишлатиш керак, лекин аҳвол жуда оғир бўлиб, кучли увиштиручи дорига муҳтож бўлсанг, бундай қилма!

Гоҳо органларнинг ба'зиси увиштиручи дори ишлатилса, та'сирланмайди, чунки у дори ўша органга катта зиён етказмайди. Масалан, тишларга увиштиручи дори қўйилганда унчалик зиёни йўқ.

Кўпинча оғриқни қолдиручи дорини ичиш тинчроқ бўлади. Масалан, кўз оғриғи учун сезгисиз қилучи дори ичишнинг зарари кўзга уни қўйишдаги зараридан камроқдир.

Гоҳо [бирор орган оғриғи учун] оғриқни қолдиручи дориларни ичишнинг бошқа органларга зарарининг олдини олиш осон бўлади. Аммо қулунжга ўхшаш касалликда оғриқни қолдиручи дориларни ичишнинг зиёни зўр. Чунки модданинг совиши, қотиши ва йўл беркилиши ортади.

Гоҳо оғриқни қолдиручи дорилар ухлатиш блан оғриқни тўхтатади, чунки уйқу оғриқнинг тўхташ сабабларининг биридир. Айниқса моддалик оғриқда юч ҳолда ухланса оғриқ тўхталади.

Аф'юн каби, дорилар блан кучлари камайтирадиган оғриқни қолдиручи мураккаб дорилар [оғриқли органлар учун] тинчроқдир. Масалан, ф а л у н' ё ва «уч бурчакли» кулчалар. Булардан янгиларининг сезгисиз қилиши кучлироқ, эскиси сезгисиз қилаолмасликка яқин, ўртачасининг сезгисиз қилиши ҳам ўртача.

Оғриқларнинг ба'зиси жуда қаттиқ бўлиб, даволаниш ба'зи вақтларда осон бўлади. Чунончи, бод оғриқлари, ба'зи вақтларда бод оғриқларига иссиқ сув қуйиш кифоя қилади ва оғриқни тўхтатади, лекин иссиқ сув қуйишда бир хатар бор; хатари шуки, гоҳо оғриқнинг сабаби шиш бўлатуриб, сабаби бод деб гумон қилинади. Ана шу пайтда, айниқса оғриқнинг бошланғич даврида, иссиқ сув қуйиб кеткизмоқчи бўлинса, шиш зўраяди. Шу блан бирга иссиқ сув қуйиш ҳам бод оғриғига қарши чоралардандир.

Пахтадоғнинг энг яхшиси енгилгина, я'ни тариқ каби қуруқ [қаттиқ] нарсалар блан қилинадигандир. Лекин кўзга ўхшаш қуруқ [қаттиқ] нарсалар блан пахтадоғ қилишни кўтараолмайдиган органда латта блан қилинади.

Қиздирилган [иссиқ ёғ суриш блан қилинган] пахтадоғ — кучли иситиш чораларидандир.

Хашаки нўхат унини сирка блан қайнатиб, қуритиб, кейин ўшандан пахтадоғ учун олиб ишлатилади. Бу кучли иситучилардандир; ўша йўсинда қайнатилган кепакнинг кучи ундан камроқ.

Туз буғни куйдиручандир. Тариқ туздан кўра мосроқ ва кучсизроқ та'сир қилади. Гоҳо қовуқда [иссиқ] сув блан қилинган қиздириш эҳтиёт бўлинмаса зарар етказди.

Олов блан қортиқ қўйиш оғриқни қолдиручи чоралардандир. Олов блан қўйиладиган қортиқ бод оғриғини қолдиришга кучли фойда қилади. Бирнеча мартаба [оловли] қортиқ қўйилса, бод оғриғини тубидан йўқ қилади, лекин гоҳо [оловли] қортиқдан мазкур бўшатучи иссиқ сув воситаларидан бўладиган зарар пайдо бўлади. ||

Секин ва узоқ вақт юриш оғриқни қолдиручи нарсалардандир. Чунки юришда бўшаштириш ва юмшатиш бор. Шунингдек ма'лум юмшоқ чарвилар, биз айтиб ўтган ёғлар, яхши музика, айниқса ашула блан ухлатиш оғриқларни қолдиручилардандир. Шодлантиручи нарсалар блан банд бўлиш оғриқни қолдиришда кучли [та'сир қилади]. 121a

**Уттиз биринчи фасл. Даволашларнинг қайси бири блан бошлашимиз
кераклиги ҳақида қўлланма**

Бирқанча касалликлар қўшилганда, бошлаб уч хусусиятнинг бири бор бўлган касалликни даволаймиз. Уларнинг бири шуки, аввал даволашни керак бўлган касаллик тузалмасдан туриб, иккинчиси тузалмайди. Масалан, шиш блан яра бирга бўлганда, то шишнинг ёрдамчиси бўлган ёмон мизож кетгунича, аввало шишни даволаймиз, шиш блан бирга бўлатуриб яранинг тузалиши мумкин бўлмайди. Кейин ярани даволаймиз.

Иккинчиси икки касалликдан бирининг иккинчисига сабаб бўлишидир. Масалан, [тиқилиш] ва иситма [биргаликда пайдо бўлса] аввало тиқилишни даволаб, кейин иситмани даволаймиз. Агар бироз қизитиш қуввати бўлган дори блан тиқилишни очишга муҳтож бўлсак, иситмадан қўрқмаймиз ва шунингдек силни ҳўлликни қуритучи дорилар блан даволаймиз ва бунда ҳам иситмага парво қилмаймиз, чунки сабаби бўлатуриб, иситманинг кетиши мумкин бўлмайди. Иситма сабабининг дориси ҳўлликни қуритучи доридир. Қуритучи дори эса иситмага зарар қилади.

Учинчиси: икки касалликдан бирининг аҳамиятлироқ бўлишидир. Масалан, ҳолдан кетказучи иситма блан фалаж касалликлари биргалашганда [иссиқни] пасайтириш ва томирдан қон олиш блан ҳолдан кетказучи иситмага даво қиламиз, фалаж касаллигига қарамаймиз.

Касаллик блан бирга пайдо бўладиган белгилар бирга пайдо бўлса бошлаб касалликни даволаймиз, лекин касаллик белгилари касалликдан кучли бўлса, ана шу пайтда белгиларни даволаймиз ва касалликка қарамаймиз. Масалан, қаттиқ оғриқли қулунж касалида [аҳвол] қийинлашса қулунжнинг ўзига зарар қиладиган бўлса ҳам сезгисиз қилучи дориларни ичирамыз. Шунингдек, меъданинг кучсизлиги сабабли, ё илгаридан бўлиб турган ич кетиш сабабли, ёки ҳозир томирдан қон олиш бланоқ пайдо бўлган кўнгил айнаш сабабли томирдан қон олишни кейинга қолдирамыз; гоҳо кейинга қолдирмаймиз, томирдан қон оламыз, лекин [касалликнинг] сабабини бутунлай йўқ қиладиган даражада олмаймиз. Масалан, (222) тиришиш касаллигида зарарли хилтни бутунлай тушириб юборишга уринмаймиз, балки хилтдан тиришиш ҳаракати тарқатадиган миқдордагисини қолдирамыз. Бу туғма ҳўлликни тарқатиб юбормаслик учундир.

Умумий асослар ҳақидаги сўзимиздан табобат ҳунари учун шу қадари кифоя қилсин.

Энди содда даволар тўғрисидаги китобимизни жам'лашга киришайлик!

ИЗОҲЛАР

„ҚОНУН•НИНГ I—КИТОБИДА УЧРАГАН БАҒЗИ СЎЗЛАРНИНГ ИЗОҲИ

АНГИНА— (خناق) 1. томоқдаги бодом безларининг яллиғланиши. 2. кўкрак анги-
наси—юрак томирларининг сиқилиши натижасида кўкрак ва юрак атрофида
пайдо бўладиган кучли оғриқ. Касаллик қўрқиш, ва ўлим хавфи каби бел-
гилар блан ўтади, (Angina pectoris)

АРТЕРИЯ— (شريان) ҳаракатли томир: 1. вена сифатли артериялар — (الوريان)
— ўпкадан юракка тозаланган қонни олиб келучи ўпка веналари
(V. v. Pulmonales) 2. уйқу артерияси (العرق السباتى) умумий уйқу артерия-
си ўнг томонда номсиз артериядан (а. Апопута) чапда эса, бевосита аорта-
дан чиқади. Бўйинда қалқонсимон тоғайнинг тепасига бориб, ички ва ташқи
артерияларга (A. a. Corotis externa et interna) бўлинади.

БАЛҒАМ— турлари: 1. ёпишқоқ балғам. (البغم اللزج) 2. суюқ балғам. (البغم)
(البغم الطبيعى المائى) 3. табиий сувсимон балғам. (الرقيق) 4. шиша-
симон балғам. (البغم الجصى) 5. гангсимон балғам. (البغم الزجاجى)

БЕЗГАК — (حمى الغب) турлари. 1. уч кунлик безгак (الحميات) — касаллик кун
ора тутади (Febris tertiana) 2. тўрт кунлик безгак (حمى للربع) — касаллик
икки кун оша учинчи кунда тутади (Febris quartana)

БОЙЛОҚ— (رباط) бўғинларда бир суякни иккинчиси блан бириктиручи пайлар.
(Ligamenta)

БОШ — (رأس)

БЎШАТИШ — (استفراغ) гавдадан ортиқча моддаларни ташқарига чиқариш; тур-
лари: 1. ични суриш (اسهال) 2. қустириш (قئ—تقيئه) 3. терлатиш
(فصد—حجامت) 4. қон олиш (تعريق)

БЎҚОҚ — (سلعه) бўқоқ безининг (Glanbula thureoidea) катталашиши, ба’зан базед-
дов ва микседема, шунингдек, бошқа касалликларда ҳам учрайди.

БЎҒИН — (المفهل) (Articulatio) турлари: 1. букилучан бўғин — (السلس) 2. та-
ранг бўғин — (العسر) 3. ёпишган бўғин — (الملتق) 4. чокли бў-
ғин — (المركوز) 5. қоқилган бугин — (المركوز)

ВЕНАЛАР (الاوردة) (ҳаракатсиз томирлар) 1. артерия сифатли вена (الوريد) (الشرياني) (A. a. Pulmonales) ўпкага тозаланиш учун оқиб келучи веноз қон ўтадиган томир. Юракдан ўпка томон қон олиб борганлиги учун „артерия“ деб номланади. 2. тери ости венаси — босилиқ (باسليق) (V. Basilica)- 3. веналарнинг кенгайиши (الدوالي) — кўпинча тананинг пастки қисмларида—оёқларда учраб, вена ичидаги тазйиқнинг кўпайиши, клапанлар ишининг бузилиши ва вена томири деворининг кенгайиб халталаниши натижасидир. 4. кичик „қутқоручи“ вена (اسيلم) — қўлнинг тери ости венаси — тирсак бўғинининг олд томонида жойлашади. (V. Mediana Cubiti). 5. остки кавак вена (الاجوف النازل) — гавданинг пастки қисмидан қонни юракка олиб боради. Юракдан пастга томон осилиб тургани учун „пастга тушучи вена“ (V. Cava inferior) деб аталган. 6. тирсак ўрта венаси (اكحل) — тирсак бўғинининг олдинги сатҳида ташқи ва ички тери ости веналарини бириктиручи вена, Бу венадан кўпинча қон олиш, ва қонга ба’зи дориларнинг ешимини юборишда (ин’екция) фойдаланилади. 7. Қифол (فيفال) — қўлнинг елка қисмида ташқи тарафдан тери остида жойлашган вена (V. Cephalica). 8. Қўлтиқ ости венаси (ابطى) (V. Axillaris).

ГАНГРЕНА (اكله) тўқима ўлиши—турли сабаблар натижасида тўқималар ёки органларнинг нормал озиқланишининг бузилиши натижасида уларнинг чириши, ўлиши.

ГИЖЖА (ديدان) (қўртчалар) ичакда ва ба’зан гўшт орасида пайдо бўладиган гижжа ва қўртлар.

ДАВОЛАШ (علاج) — касалликнинг тури аниқлангач, унинг оғирлашишининг олдини олиш ва тузатиш мақсади билан қўриладиган чоралар. 1. қўл билан даволаш (العلاج باليد) касалликларни даволашда қўл ёрдами билан бажариладиган турли манипуляциялар. Бу сўзнинг эски ма’носига хирургик манипуляциялар ҳам киради.

ДАЛИЛ (دليل) (белги, аломат) — касалликларнинг турини аниқлашда фойдаланиладиган об’ектив ва суб’ектив белгилар.

ЕЛ (اكله) (нома)—кўпинча болаларда турли ўткир инфекцион касалликлардан кейин пайдо бўлчи оғиз лунжининг ич тарафидан бошлаб чириши. Ибн Сино нома ва гангрена тушунчаларини бир термин билан ифодалайди (қара гангрена).

ЖАВҲАР (جوهر) — Модда; субстанция.

ЖИГАР (كبد) —учта бошқаручи а’зодан бири (Ибн Сино). 1. жигар дарвозаси (باب الكبد), жигар артерияси (A. Hepatica), қопқа венаси (V. Porta), ҳам умумий ўт йўли чиқучи жой.

ЗОТИЛЖАМ (ذات الجنب) — (плеврит) кўкрак қафасининг ич томонидан ва кўкрак ичидаги органларни сиртдан ўровчи плевра пардаси бўшлиғидаги яллиғланиш

ЗОТИЛРИА (ذات الرئة) — (пневмония) ўпканинг крупоз яллиғланиши.

ЗИҚНАФАС (ضيق النفس) (нафас қисилиши, қийин нафас олиш,) ўпканинг ва ҳаво йўллариининг ўткир ва хроник касалликларида учрайдиган узоқ давом этучи

ёки қисқа муддатли нафас олишнинг бузилиши. Кўпинча, бу касаллик ўпкадаги майда бронхларнинг сиқилиши натижасида пайдо бўлиб, бу ҳолда нафасни чиқариш қийинлашади.

ИСИТМА — турлари (انواع الحميات) 1. сасишдан пайдо бўлчи иситма. عفونة (2. бир кун давом этгучи иситма. حمى يوم) 3. уч кунлик иситма (حمى الربيع) (қара — „безгак“) 4. тўрткунлик иситма (حمى غيب) (қара — „безгак“.) 5. титратма иситма — (حمى النافض) иситма чиқиши олдида эт уюшиб, қалтираш блан ўтувчи касалликлар.

ИСТИСҚО (استسقاء) 1. қоринда сув йиғилиши (сарик сув касаллиги) 2. қоринда сув йиғилиши (استسقاء زرقى) — жигарнинг пирроз касаллигида, оғирлашган юрак порок касаллигида, ба’зан буйрак касалликларида учровчи қорин бўшлиғида зардоб йиғилиши (Асцит), 3. гўшзда сув йиғилиши (استسقاء لحمى) — турли патологик процесслар натижасида келиб чиқадиган мушаклар орасида сув йиғилиши (кисталар).

ИЧБУРИШ (مغص) — ичак касалликларида ичакнинг сиқилиши ва гижимланиши натижасида пайдо бўладиган оғриқ (колика).

ИЧКЕТИШ — турлари: 1. қонли ич кетиш (اختلاف الدم) — ўткир ва хроник ичак касалликларида қўриладиган ичдан қон ўтиши. 2. ҳазм бузилишидан ич кетиш (خرب) — овқат моддаларининг ме’дада етарли парчаланмаслиги натижасида ичнинг сурилиши.

ИЧАКЛҚР — турлари: 1. ёнбош ингичка ичак (الدقاق والفائف) (Intestinum jejunum) 2. кўр ичак (اعور) — йўғон ичакнинг бошланиш ўрни. Унинг қуйи қисмида чувалчангсимон ўсиқ жойлашади. (Coecum) 3. тўғри ичак (المستقيم) (Rectum) — йўғон ичакнинг тамом бўлиш қисми. 4. ўниқки бармоқли ичак (الاثناعشري) — ошқозоннинг қуйи — чиқиш қисмидан бошланиб, аччиқ ичакка бориб туташади, умумий ўт йўли, ме’да ости безининг йўли шу ичакка очилади.

ЙИРИНГ (معدة) — яллиғланиш процесси натижасида пайдо бўладиган ўлик модда 1. сассиқ йиринг (معدة عفنة) (ихор) 2. йирингли пуфакча (دمل) (пустула)

КАЙМУС (كيموس) (химус) — ме’дада ва ичакларда овқатнинг ферментлар блан аралашishi натижасида пайдо бўлган ва ҳазмга тайёрланган модда.

КАСАЛЛИҚЛАР — 1. қонлик касалликлар (الامراض الدموية) (кровяные болезни) — қон хилтининг ўзгаришидан пайдо бўладиган касалликлар. 2. болғам касалликлари (الامراض البلغمية) — болғам (шиллик) хилтининг ўзгариши ва кўпайишидан келиб чиқадиган касалликлар. 3. сафровий касалликлар (امراض صفراوية) — сафро хилти (ўт)нинг кўпайишидан ва бузилишидан келиб чиқадиган касалликлар. 4. савдо касалликлари (امراض سوداوية) — (меланхолия) савдо (қора ўт) хилтининг кўпайишидан келиб чиқадиган касалликлар. 5. ўткур касалликлар (امراض حادة) — бирданига бошланиб, муайян бир вақтда тамом бўладиган, ма’лум циклга эга бўлган касалликлар.

6. чўзма (хроник) касалликлар (امراض مزمنة) аста—секин ривожлану-чи, узоқ давом этуши касалликлар. 7. касалликнинг қайталаниши, узилиши (نكس) (рецидив) — тузалиб келаётган касалликнинг гавдада пайдо бўлган ба'зи сабаблар туфайли яна қайталаниши. 8. касалликнинг олдини олиш (تقديم بالحفظ) (профилактика) — касаллик пайдо бўлмасин учун кўриладиган чоралар.

КУРАК СУЯГИ — (Scapula) 1. курак кўзи (عين الكتف) — курак суягининг акромиал ўсиғи (Proc. acromialis Scapulae) 2. курак тумшуги (منقار الغراب) курак суягининг тумшуксимон ўсиғи (Proc. Coracoides).

КЎЗ (عين) 1. кўзга оқ тушиши (سبل) — кўзнинг шох пардасида қўшма тўқима пайдо бўлиши натижасида келиб чиқадиган хираланиш. 2. кўз огрик (رمد) (конъюнктивит) — кўз шиллиқ пардасининг яллиғланиши.

КЎЗ ЯРА (جمرة) (хўппоз) — бир жойда жойлашган бирқанча мўй пиёзчаларининг йирингли яллиғланиши (карбункул).

КЎТАН ЧИҚИШИ (نتؤ المقلد) — тўғричакнинг шиллиқ пардаси ёки бутун қаба-тининг ташқарига осилиб тушиши.

МЕ'ДА (معدة) (Ventriculus) 1. ме'да оғзи (فم المعدة) — қизилўнгачнинг ме'дага ўтиш жойи. 2. ме'дадан чиқиш жойи — ме'данинг ўн икки бармоқли ичакка ўтиши.

МЕЛАНХОЛИЯ (مالنخوليا) — савдоҳилтининг ошиб, кўпайиб кетиши натижасида келиб чиқадиган руҳий касаллик (Ибн Сино), бунда ғамгинлик, паришон-лик, сабабсиз эзилиш аломатлари кўрилади.

МИГРЕНЬ (شقيقة) — кўнгил айнаш, қусиш ва умумий кайфиятнинг бузилиши ва бош ярмининг огриши блан ўтуши касаллик.

МИЛК (غمر) — тиш милклари.

МИЯ (دماغ) — (димоғ) — бошқаруши органлардан бири 1. мия яллиғланиши (سرسام) — мия пардаларининг ва миянинг яллиғланиши (менинго — энцефалит). 2. миянинг қаттиқ пардаси (الحجاب الغليظ) — бош ва орқа мияни ўраган уч пардадан суякча ёпишиб турадиган устки парда. Бу парда миянинг веноз синусларини ҳосил қилади.

МОСОРИҚО (ماساريقا) — ичаклардан сўрилган озиқ моддаларни жигарга олиб кетучи майда томирлар.

МОХОВ (داء الاسد) — арслон касаллиги, (جدام) бу касал блан огриган киши-нинг юзи арслон башарасини эслатганлиги учун шу ном блан аталган.

МУ'ТАДИЛ (معتدل) — бирор кайфиятнинг органга ёки шахсга керагича бир нисбатда баробар тақсимланиши (тахминан нормал ма'носида).

МУШАК (عضلة) — организмдаги барча ҳаракатларни бажарадиган мускуллар.

НАЗЛА (نزلة) — яллиғланган тўқима ва органларда ҳосил бўлган сероз (катарал) суюқлик.

НЕРВЛАР — 1. кавак нерв (العصب الاجوف) — кўрув нерви (Nervus Opticus); бу нерв артерия блан бирга ўтгани сабабли кўндаланг кесимида ковакдай бўлиб кў-

ринади. 2. қуймуч (ўтирғич) нерв (عرق النسا) (Nervus Ischiadicus); бу нервнинг яллиғланиши „ишиас“ деб аталади. Ибн Сино бу нервнинг ўзини ҳам ва унинг яллиғланишини ҳам бир термин билан атайди. 3. ҳаракат нервлари (عصب الحركت) 4. сезучи нервлар (الاعضاء الرئيسية) — булар

ОРГАНЛАР — турлари: 1. бошқаруви органлар (الاعضاء البسيطة) — булар Ибн Сино таъбирича, уртади: бош миёна, юрак, ва жигар. 2. оддий органлар (الاعضاء المركبة) — майда бўлаклари бирхил бўлган органлар. 3. мураккаб органлар (الاعضاء المركبة) — майда бўлаклари бирхил эмас, балки турли бўлган органлар (м—н: қўл, оёқ). 4. хизмат қилинучи органлар (اعضاء مخدومه) бу органларнинг функцияси хизмат қилуви органларнинг ёрдам бериши билан бажарилади (м—н: овқатни меъда парчалаб бергач, жигар уни ҳазм қилиб олади). 5. хизмат қилуви органлар (اعضاء خادمة) — хизмат қилинучи органларга ёрдам беруви органлар.

ОЁҚ — (رجل)

ПАЙЛАР — (وتر) мушакларнинг суяклардан бошланишида ва бирикиш жойларида мушак ва суяк ўртасида восита бўлуви пайлар. 1. ахилл пайи (عرقوب) — болдиннинг уч бошлиқ мушагининг пайи; у тоvon суягининг дўмбоғига ёпишади.

ПАЙПАСЛАШ (غمز) — касалликни аниқлаш вақтида ишлатиладиган текшириш методларидан бири (пальпация). Бу амал массажда ҳам қўлланган.

ПАНЖА — 1. қўл панжаси (كف) — билак бўғинидан пастки қисм, бу билакузук, қафт ва бармоқлардан иборат. 2. оёқ панжаси (قدم) — тоvon, сёқнинг қафти ва бармоқларга бўлинади.

ПАРДА (حجاب) — гавдадаги бўшлиқларни ва органларни қоплаб туручи сероз пардалар. 1. қорин пардаси (صفاق) (Peritoneum). 2. плевра пардаси — кўкрак-қафасининг ич томонидан ва ўпкани устидан ўраб туручи парда.

ПЕС (برص) — Теридаги пигмент моддасининг йўқолиб кетиши натижасида пайдо бўлган оқ доғлар. (Vitiligo). Мохов касаллигининг бир формаси ҳам худди шундай оқ доғлар пайдо бўлиши билан ўтади.

ПОДАГРА (نقرس) — маълум этиологияга эга бўлган ва тўқималарда, айниқса, бўғимларда сийдик тузларининг ўтириб қолиши билан ўтуви касаллик.

РУКН (ركن) — УНСУР — турли жисмларни пайдо қилуви тўртта асосий унсур (ер, сув, ҳаво, олов).

РУХ (روح) — юнонча „пневма“ дан олинган бўлиб, инсон гавдасида юручи эфирсимон бир жисмни ифода қилади. Ибн Сино руҳга файласуфлар берган „жон“ маносини бермайди.

САВДО (سوداء بلغميه) — тўрт хилдан бири — шиллиқли қора ўт; (سوداء)

САРАМАС (حمرة) — юқумли тери касаллиги, баланд иситма, терининг яллиғли қизариши ва бу қизаришнинг четлари яққол бўлиши, касалликнинг тез тарқалиши билан характерланади. Ибн Сино шу термин билан баъзан ёш болаларнинг қизилча касаллигини ҳам атайди.

СЕПКИЛ (كلف) — баданнинг очиқ қисмларида пайдо бўлуши пигментли доғлар.

СУЯКЛАР (عظام) 1. асоссимон суяк (وتدى) понасимон суяк, калланинг асосий суяги. 2. катта болдир суяги (القصة الكبرى) катта най, (Ostibia) 3. кичик болдир суяги (القصة الصغرى) кичик най (Osfibula) 4. куб шаклидаги суяк (كعب) (оёқнинг кафт қисмида) 5. кунжутсимон суяк (سمسمانيه) 6. кўмирчак ёки дум суяги (عصص) (бу одамларда рудимент ҳолида қолган суякдир). 7. ломсимон суяк (العظم الامى) тил ости суякги 8. тошсимон суяк (حجرة) — чакка суягининг пирамида қисми. 9. чақмоқ пўлат, пасткиси (الزند الاسفل) — тирсак суяги. 10. чақмоқ пўлат, юқоригиси (الزند الاعلى) — билак суяги. „Чақмоқ пўлат“ деб аталишнинг сабаби тошга уриб учқун чиқариб пиликни тутатучи пўлат шаклини эслатганлиги сабаб лидир. 11. ўмров суяги (ترقوة) кўкрак қафасининг олди юқори қисмида тўш суяги ва курак орасида жойлашган кўприксимон суяк. 12. қўймуч (ورك) (ўтиргич) суяги. 13. галвирсимон суяк (عظم المصفاة) — калла ва бурун бўшлиқлари орасида жойлашиб, куз косасининг ички деворини ҳосил қилуши суяк.

ТАБ' (طبع) — табиий хусусият — ҳарбир органининг ўзига махсус бўлган ва уни бошқа органлардан фарқ қилуши хос хусусият.

ТАЛОҚ (طحال) — қора жигар.

ТАШРИҲ (تشریح) — жасадларни ёриб текшириш; анатомия.

ТИЗЗАНИНГ КЎЗИ (عين الركبة) — тизза бўғинининг устини қопловчи мушак пайлар орасига жойлашган суяк (Os patella).

ТИРИШИШ (تشنج) (қотиш, сиқилиш спазм) — турли касалликларда, айниқса нерв касалликларида кўриладиган мушакларнинг узоқ қисқариши. Ибн Сино тиришишнинг турли хилларини бир термин блан номлайди.

ТЕРИ УЧИШИ (اختلاج) — ихтиёрсиз равишда кўз атрофидаги ва бошқа ерларда терининг учиши.

ТИҚИЛИШ (سده) — гавдадаги турли йўллarning бирон паталогик процесс натижасида тиқилиб, беркилиб қолиши. Масалан, томир ва ичаклардаги тиқилиш касаллиги.

ТАРОҚ (مشط) — (кафт) қўл ва оёқ панжасининг кафт қисми.

ТОРТИШИШ (كزاز) — совуқ та'сиридан мушакларнинг тиришиб тортилиши ва бунинг натижасида гавданинг бирон қисмининг қотиши.

ТОҒАЙ (غضروف) — суякларнинг бир—бирларига уланиб, бўғин ҳосил қилган сатҳларини қопловчи қўшма тўқима.

ТУМОВ (زكام) — („шамоллаш“) бурун ичини қопловчи шиллиқ пардананинг яллиғланиши.

ТУТҚАНОҚ (صرع) — (қуёнчиқ) дам—бадам тутучи нерв касаллиги; ҳушдан кетиш ва мушакларнинг умумий тиришиши блан ўтади.

ТЎХТАЛИШ (احتقان) — органларнинг ҳаёти учун зарур бўлмаган ташқарига чиқарилиб ташланиши керак бўлган ортиқча моддаларнинг органларда тўхтаб қолиши.

УЗЛУКСИЗЛИКНИНГ БУЗИЛИШИ (تغرق الاتصال) — яралавиш, ё бирор травма натижасида органлар ва тўқималар бутунлигининг бузилиши.

УМУРТҚАЛАР (فقرات) 1. умуртқаларнинг бўгин ўсиқлари (زوائد) — ҳар умуртқада тўрттадан бўлиб, бир жуфти юқорига, иккинчи жуфти пастга қараган бўлади. Булар умуртқалар орасида ҳақиқий бўгин ҳосил қиладилар.

2. „игна“ (شوك) („тиканак“) ўсиқлар; умуртқанинг ўткир ўсуғи (سناسن) (Proc. Spinosus).

3. умуртқа қанотлари (اجنحه) — умуртқанинг кўнгдаланг ўсиқлари (Proc. Transversus).

ФЕ’Л (فعل) — бу сўз ба’зан та’сир ма’носида; иш, вазифа, функция ма’ноларида ҳам ишлатилади.

ФИЛЛИК КАСАЛЛИГИ (داء الفيل) — бу касаллик кўпинча оёқларда, ташқи жинсий а’золарда бўлиб, лимфа суюқлигининг тўхтаб қолиши натижасида қўшма тўқиманинг ўсиб кетишидан келиб чиқади. (Elephantiasis).

ХАФАҚОН (خفقان) — юрак сиқилиши блан келучи касаллик. Кўпинча, юрак тез ва қаттиқ уриб, нафас олиш оғирлашади, қўл ва оёқлар учи чангак бўлиб тиришади. (истерия).

ХИЛТ (خلط) — (Humor) Галеннинг гуморал назариясига биноан хилт деб одам гавдасининг дастлабки унсурларидан пайдо бўлган тўрт асосий суюқ таркибий қисмига айтилади; булар: балғам, сафро, савдо ва қон.

ЦИРРОЗ (صلابة) — органларнинг асосий тўқималарининг ўлиши натижасида уларнинг ўрнини қўшма тўқимадан пайдо бўлган чандиқ эгаллаши. Бунинг натижасида орган қаттиқлашади.

ЧАРВИ (ثرب) — икки қават қорин пардасидан фартук шаклида пайдо бўлиб, ошқозоннинг қуйи четидан пастга осилиб туради. Қорин бўшлиғига тушган инфекция блан курашда чарви катта роль ўйнаб йиринглаган жойни чега-ралайди.

ЧАРВИ ЁҒИ (شحم).

ЧИҚИНДИЛАР (فضول) — (қолдиқ, ташландиқ) организмда модда олмошиши натижасида пайдо бўлган ортиқча чиқиндилар.

ЧИҚИҚЛАР (بثور) баданга гашадиган гурли тошмалар, тугунчалар ва яллиғли шишлар.

ЧОКЛАР (دروز) — 1. тангасимон чок (قشرى) — чакка суягини тепа суяги блан бириктиручи чок.

2 тож чок (اكبلى) — манглай суягини тепа суяклари блан бириктиручи чок.

3. ўқсимон чок (سهمی) — тепа суякларини бир—бири блан бириктиралиган чок.

ШАҒАМЧА (شبابى) — орқа тешикка ва хотинларнинг жинсий а’золарига қўйиладиган, бадан иссиқлиғида те зэрuchi дорили шағамчалар.

ШИРЧА (قلاع) — (огизнинг чақаланиши) эмучи чақалоқларда огизнинг шилли пардасига тошадиган оқ ҳилвиллаган доғлар. Ибн Сино ҳайвонларнинг яшур (оқсил) касаллигини ҳам шу ном блан атайди.

ШИШЛАР (اورام) — Ибн Сино шу термин блан яллиғли шишларни ва ўсмаларнинг деярлик ҳаммасини тушунади. Бу турли—туман характерга эга бўлган шишларни мизожлари блан бир—бирларидан ажратади.

„ЭРИШ“ (ذوبان) — органларнинг атрофия ҳолатига тушиб кичиклашиши. Озиш, қувватсизланиш, ҳолдан кетиш, қовжираш ма'ноларинини ҳам беради.

ЮЗ БЕРИШ (عوارض) — касалликнинг ма'лум белгилар орқали юз бериши, рўёбга чиқиши.

ЮРАК (قلب) — бошқаручи органлардан бири (Ибн Сино)

ЮРАК СИҚИЛИШ (كرب) — ғамгинлик, юрак турган ерда санчиқ, қўрқиш, та'б хираланиш блан ўтути ҳолат.

ЮТОҚИШ (جوع الكلب; بوليموس) — (булемия) тўйганини билмаслик касали („ит иштаҳаси“).

КЎЧИБ ЮРУЧИ ЯРА (القرحة الساعية) — бир ердан иккинчи ерга тез юқиб кўчучи йирингли яралар.

ЎЗЛАШТИРИШ (استمرأ) — исте'мол қилинган овқатлар ме'да ва ичакда парчаланиб, ҳазм бўлганидан кейин, баданга сингиши.

ЎПКА (رئة)

ўпка найчаси (قصبۃ الرئة) — нафас йўллари (ҳиқилдоқ, трахея ва бронхлар)

ЎТ ПУФАГИ (مرارة) — жигарнинг пастки сатҳида жойлашиб ўн икки бармоқли-ичакка зарур пайтда етарли миқдорда ўт тушириш вазифасини ўтайди.

ҚОБИРҒА — 1. орқа қобирғалар—қобирғаларнинг умуртқага бирикайдиган ортқи қисмлари.

2. қобирға тоғайи (شرسوف) — қобирғалар олд тарафда тўш суягига бирикишдан олдин тоғай қисмга ўтадилар. Қорин бўшлиғининг юқори қисмини қоплаб туручи қобирғаларнинг бириккан пастки қисми ҳам шу термин блан аталади.

3. чин қобирғалар (اضلاع الخلف) — юқориги етти жуфт қобирға ўзининг тоғай қисми блан тўш суягига бирикиб, чин қобирға деб аталади.

4. ёлғон қобирға (اضلاع الزور) — ўртадаги уч жуфт қобирға ўз аро бирикиб, кейин тўшга ёпишади ва ёлғон қобирға деб аталади.

5. етим қобирғалар—энг пастки икки жуфт қобирға қорин мушаклари орасида тоғай қисм блан тамомланади.

ҚОВУҚ (مئانة) — сийдик қоғи.

ҚОН ТУФЛАШ (نفث الدم) — ба'зи оғир ўпка касалликларида кўриладиган ўпкадан ва ҳаво йўлларида қон оқиш.

ҚОРИН (بطن) — олд тарафдан қорин девори, юқоридан кўкрак-қорин тўсиғи, пастдан тоз бўшлиғи, орқадан умуртқа устун ва қорин пардаси блан ўралган бел мушаклари блан чегараланган.

ҚОҒОНОҚ (مشيمة) — она қорнида болани ўраб туручи парда, бола туғилишида бу парда ёрилиб унинг ичидаги сув ташқарига оқади.

ҚУВВАТЛАР (قوى) — гавдадаги турли процессларни юзага чиқарувчи қувватлар

Турлари:

1. нафсоний қувват. (القوة النفسانية)
2. тортучи қувват. (القوة الجاذبة)
3. тўйдиручи қувват. (القوة الغذائية)
4. шакл беручи қувват. (القوة المصورة)
5. ўзгартучи қувват. (القوة المغيرة)
6. ўстиручи қувват. (القوة النامية)
7. ҳазм қуввати. (القوة الهاضمة)
8. ҳайдовчи қувват. (القوة الدافعة) (организмда пайдо бўлган чиқиндиларни ташқарига чиқаруви қувват).
9. ҳайвоний қувват. (القوة الحيوانية) органлардаги сезиш, ҳаракат, ва фаолиятни юзага чиқаруви қувват;
10. ҳаракатлантиручи қувват. (القوة المحركة)

ҚУЛОҚ (أذن صماخ) — қулоқ бўшлиғи — ўрта қулоқ олти деворли бўшлиқ бўлиб, ташқи қулоқ билан ички қулоқ ўртасида жойлашган. Бу бўшлиқда товушни ўлғазуви учта маълум суяк жойлашгандир. Евстахий йўли орқали бу бўшлиқ ҳалқум билан туташади.

ҚУЛУНЖ (قولنج) — (колит, колика) — йўғон ичак шиллиқ қаватининг яллиғланиши. Касалликнинг бирнеча тури бўлади: (юзаки, кўп жойга тарқалган, йирингли, ярали, шиллиқли ва ҳоказо). Тирнама қулунж (سحج) йўғон ичакнинг шиллиқ қабатида худди тирналган каби юзаки яралар пайдо бўлиши, (эрозияли колит)

Қ УЮҚЛИҚ—СУЮҚЛИҚ (قوام) (консистенция)—суюқ жисмларда эритилган қуюқ жисмларнинг консистенцияси (қивоми).

ҚЎЛ (يد) — асосан уч қисмга бўлинади: 1. елка (زنداعلى) қўлтиқ остидан тирсакча 2. билак (زنداسفل) — тирсакдан панжанинг билакузук қисмигача, 3. панжа (كف) билакузук, кафт ва бармоқлардан иборат.

ҚЎТИР (جرب) — юқумли тери касаллиги

ҲАЙ’АТ (هيئت) — ҳос тузилиш — организмдаги органларнинг маълум вазиятда туриши. Гавда ва органларнинг ташқи кўриниши ҳам шу сўз билан ифодаланади.

ХАНЖАРСИМОН ЎСИҚ (الغضروف الخنجرى) — тўш суягининг пастки тоғай қисми.

ҲИҚИЛДОҚ (حنجرة) — (ҳанжара) нафас йўлининг бошланган жойида тоғайлар, бойлоқлар ва мушаклардан тузилган орган. Ундаги товуш пардалари товушни ҳосил қилади (Larynx)

ҲЎЛЛИК (رطوبة) — (намлик) турлари: 1. ёт (чет) ҳўллик (رطوبة غريبة) 2. туғма ҳўллик. (رطوبة غريزية)

ҲУҚНА (حقنة) — (клизма) тўғри ичакка турли суюқликларни тозалаш, даволаш ва овқатлантириш мақсади билан киргазиш.

КИТОБДА УЧРАГАН ДОРИ СИФАТИДА ИШЛАТИЛАДИГАН НАРСАЛАРГА
Л У Ф А Т

- АБУЖАҲЛ ТАРБУЗИ (فاشرا) — *Bryonia dioica* L.
АКАЦИЯ ДАРАХТИ (أفاقيا) — *Acacia arabica* Willd
АНБАР — (صعتر—سعتر)
АНЖИР (تئين) — *Ficus carica*
АНЗАРУТ (انزروت) — *Peaеа sarcocolla*, ёки *P. mucronata*, ёки *Astragalus sarco-*
colla дарахтларининг елими.
АНОР (ارمان) — *Punica granatum*
анор гули — (جلنار)
анор пўсти — (قشرالرمان)
анор суви — (ماءالرمان)
АРАБ ЕЛИМИ (صمغ عربى) — *Gummi arabicum*.
АРМАН ЛОЙИ (طين الارمنى) — *Terra sigillata*.
АРПА (شعير) — *Horbeum vulgare* L.
АРПАБОДИЁН (رازيانج) — *Foeniculum officinale* All.
АРФАЖ (عرفج) — *Acanthaceae* оиласига мансуб ўсимлик.
АСАЛ — (عسل)
асал суви — (ماءالعسل)
асал шароби — (شرابالعسل)
АРҒУВОН (ارغوان) — *Cercis siliquasturm*
АТРИФУЛ (أطريفل) — асалдан бироз қуюқроқ малҳам, унинг таркибига *Termi-*
palia L. туридан олинган бир дори киради.
атрифул ас — сағир (أطريفلالصغير) атрифулга мол ёғи ва асал қўшиб
тайёрланган дори.
АФ'ЮН (افيون) — *Opium*.
АШРОС (اشراس) — *Ornithogalum stachyoides*.
БАЛСОМ МОЙИ (بلسان) — *Commiphora opobalsamum*

- БАНГИДЕВОНА (بنج) — *Hyoscyamus niger* L.
 БАРГИЗУП (бўзчи, зуптурум) (لسان الحمل) — *Plantago major* L.
 БАСФОЙИЖ (بسفایج) *Polypodium vulgare* L.
 БАҚАМ ДАРАХТИ ЕЛИМИ (حم الاخوين) — *Pterocarpus Draco* L.
 БАҚЛА, ЯМАН БАҚЛАСИ (البقلة اليمانية) — *Blitum virgatum*
 БАҚЛАЖОН (بازنجان، بادنجان) — *Solanum melongera* L.
 БЕДА (رطبة) — *Trifolium pratense* L.
 БИНАФША (بنفسج) — *Viola odorata* L.
 —бинафша илдизи — (ايرسا)
 БИРАНЖ (برنج) — *Embelia ribes* Burm.
 БИШ (بيش) — *Aconitum ferox* Wall.
 БИХИ (سفرجل) — *Cydonia vulgaris* Pers.
 БОДИРИНГ (قثد قثا) — *Cucumis sativus* L.
 БОДОМ (لوز) — *Prunus amygdalus*
 БОН (بان) — *Moringa aptera* Gaertn.
 БОСИЛИҚУН (باسليقون) — кўз қувватини кучайтириш учун исте'мол қилинадиган дори, таркибига олтин ва кумуш куйиндиси, денгиз кўпиги, сариқ куйдирилган мис, қўрғошин упаси, оқ туз, новшадир, мурч ва ушна киради.
 БУЛУТ (اسفنج - اسفنج) — *Spongia*.
 БУРА (بورق) — *Borax*.
 БУРГАН, ЭРМАН (افستين) — *Artemisia absinthium* L.
 —қора бурган (برنجاسق) — *Artemisia vulgaris* L.
 БУТУМ (بطم) — (чақич оғочи) *Pistacia terebinthus* L.
 БУҒДОЙ (حنطة) — *Triticum vulgare* L.
 БУҒДОЙ ЕНҒОҚ (جوزجندم) — *Mangostana garcinia*.
 ГАЗАК ЎТ (سذاب) — *Ruta graveoleus* L.
 ГАНДАНО (كراث) (порей пиёзи) — *Allium porrum* (экилади), *A. ampeloprasum* (ёввойи).
 ГУЛОБ (جلاب) — (гулсуви)
 ГУЛСАВСАР (سوسن) — *Iris*
 ГУЛХАЙРИ (خطمی) — *Althea officinalis* L. ёки *A. nudiflora*
 —яхуд гулхайриси (ملوخيه) — *Corchorus olitorius*.
 ГУЛБАХМАЛ (خطمی) — (хатми) *Althea rosea* L.
 ГУЛ ҲАМИШАБАҲОР (حي العالم) — *Sempervivum arboreum* L.
 ГУР ҚИЗИЛ ГУЛИ — (جوری)
 ГУРУЧ (ارز) — *Oryza sativa* L.
 ГҶШТ — (لحم)

ДАВО'УЛ—ЛУК (دواء الك) — жигар ва талоқ оғриқларида, тиқилиш касаллигида ва сийдик ҳайдовчи сифатида ишлатиладиган мураккаб дори. Буйрак, қовуқ, в. бачадон касалликларида ҳам минфати бор деб ҳисобланган. Таркибига аччиқ бодом, петрушка илдизи, зира, анбар, за'фaron, мастика ва бошқала кирди.

ДАРМАНА (شبع) — *Artemisia cina* Berg.

ДЕВПЕЧАК (افتيمون) — *Cuscuta Approximata* Robingt.

ДОЛЧИН—хитой долчини (دارصينى) — *Cinnamomum cassia*.

ҳинд долчини (سليخة) — *Cinnamomum zeylanicum* Nees.

ДУБ ЁНГОҚ (بلوط) — (чўчка ёнгоқ).

ДУЛАНА (زعرور) — *Crataegus azarolu* L.

ЁВВОЙИ БЕДА (حندقوقابرى) — *Trigonella corniculata* L.

ЁВВОЙИ БОДИРИНГ (قضاء الخمار) — *Ecballium elaterium*

ЖАНГАЛ (طرفا) — *Tamarix gallica* L.; *T. Pentandra*

ЖИЛОН ЖИЙДА (نبق) — *Zizyphus Vulgaris*

ЖОВДАР (قطق، سرمج، سرمق) — *Atriplex hastata* L.

ЖУВОНА (ناتخواه) — *Carum ajowan* ёки *Ptychotis coptica*

ЗАЙТУН ОҒОЧИ (زيتون) — *Olea europea*

зайтун ёғи (زيت)

ЗАНГОР (زنجار)

ЗАНЖАБИЛ (زنجبيل) — *Zingiber officinale* Rosc.

ЗА'ФARON (زعفران) — *Crocus sativus* L.

ЗИРА — (كمون)

рум зираси (كرويا) — *Carum carvi* L.

ёввойи зира (قردمانا) — *Lagoecia cuminoides* L.

ЗИРНИХ — (زرنيخ)

ЗИҒИР УРУҒИ (بزرالكتان) — *Semen Lini*

ИЗХИР (اخضر) — *Andropogon Schoenanthus* L. қовға (ўт).

ИМРУСИЁ (امروسيا) — мураккаб дори, таркибига ёввойи сабзи уруғи, кермон зираси, ҳинд долчини, петрушка, мурч, за'фaron, асал ва башқалар кирди. Жигар ва талоқ „суслиги“да, тиқилиш касаллигида ва сийдик ҳайдавчи сифатида ишлатилади.

ИНДАУ (جرجير) — *Eruca sativa* Lam.

ИСКАНЖУБИН (سكنجبين) — асал ва сиркадан тайёрланган ичимлик.

исканжубин ал-бузурн—доривор ўсимликларнинг уруғи қўшилган исканжубин, м-н, петрушка, анис ва шу кабиларнинг уруғлари.

ИСМАЛОҚ (اسفناخ) — (чўчка тикон) *Spīnasea oleracea* L.

ИСОНОСИЁ (اثاناسيا) — мураккаб дори, таркибига за'фaron, аф'юн, қундуз қири, бингидевона уруғи, кўкнор, бўрининг жигари, шароб, асал ва бошқалар кирди. Жигар, талоқ ва ме'да оғриқларида оғриқсизлантиручи сифатида ишлатилади.

- ИСФОҒУЛ (بزر قوتونا) — (қорни ёриқ) *Plantago psyllium*
- ИТУЗУМ (عذب الثعلب) *Solanum — nigreum*.
- ИЧИМЛИКЛАР (الاشربة).
- КАММУНИЙ (كمونى) — мураккаб дори, таркибига кермон зираси (кумин), сирка, сузоб барғи, мурч, анбар, арман бураси ва асал киради. Ме’дани кучайтириш ва овқатни ҳазм қилдириш учун ишлатилади.
- КАНАКУНЖУТ (خروع) — *Picinus communis L.*
- КАНЧЎП (عروق الصفر) — *Cheledonium majus L.*
- КАРАМ (كرنب) — *Brassica oleracea L.*
гулли карам — (قنبیط)
набат карами — (كرنب نباتى)
- КАТИРО (كثيرا) — *Astragalus*
- КАФУР (كافور) — *Laurus camphora*
кафур дарахти (كافور) — *Cinnamomum Camphora Nees.*
- КАШНИЧ (كزبرة) — *Coriandrum Sativum L.*
- КОВИЛ (كبر) — *Carparis spinosa L.*
- КУНЖУТ (سمسم) — *Sesamum indicum L.*
кунжут ёғи — (شيرج)
- КУПОРОС — (زاج)
сарик купорос — (الزاج الاصفر)
кўк купорос (الزاج الاخضر)
- КЎКОГ (زوفا) — *Hissopus officinalis L.*
- КЎКНОР (خشخاش) — *Popaver somniferum*
оқ кўкнор — (الخخشاش الابيض)
сарик кўкнор — (الخخشاش الاصفر)
- ЛАВАНДА (اسطوخودوس) — *Lavandula stoechas L.*
- ЛАВР (غار) (олийжаноб лавр) — *Laurus nobilis L.*
- ЛАДАН (كندر) — кундр дарахтининг елими
- ЛИМОН (اترج) — *Citrus limonia*
лимон ўти (بادرنخبويه بادروج) *Melissa officinalis L.*
- ЛОВЛАГИ (سلق) — *Beta vulgaris L.*
- ЛЮПИН (ترمس) — *Lupinus termis F.*
- МАЙБИҲ (ميبه) — 30 ритл нордон биҳи суви ва 25 ритл узоқ сақланган яхши шаробни тенг ярни қолгунгача қайнатиб, унга 10 ритл асал, анбар, мастика, за’фарон ва бошқалар қўшилиб тайёрланган қиём.
- МАЙВИЗАЖ (ميويزج) — *Delphinium staphysagria L.*
- МАРИНАД (كواميخ) — сирка блан ўлдирилган хушхўр овқатлар.

МАРСИН ОҒОЧИ. (мирта оғочи) (أس) — Myrtus

МАСТАК (гандуми девона) (شيام) — Lolium temulentum L.

МАСТАКИ ОҒОЧИ ЕЛИМИ, (мастика) (مصطكى) — Tacia lentiscus оғочининг елими.

МАХСАР (قرطم) — Carthamus tinctorius L.

МИС, КУЙДИРИЛГАН — (الخاس المحترق)

МОЗАРЮН (مازيون) — Daphne mezereum L.

МОЗУ (غص) — Galla turcica.

МОЙЛАР (ёглар) (ادهان—دهن)

анис (арпабодиён) ёғи.

бодом ёғи.

зайтун ёғи

гул ёғи

МОЙЧЕЧАК ЧИТТИГУЛ (بابونج) — Matricaria chamomilla L.

МОШ (ماش) — Phaseolus Mungo L.

МУМ — (شمع)

мум малҳами (فيروطى) — мумни ёғ блан аралаштириб тайёрланади.

МУРАББО — (مربرى)

МУРР — (مر) — Myrrha.

МУСКАТ ЁНҒОФИ (جوزبوا) — Myristica fragrans Houtt.

МУШК (مسك) — Muscus

НАТРУН — (نطرون)

НАША УРУФИ (حب السمينة) — Semen cannabii sativae

НАШАСТА (نشاسته) (крахмал)

НАУШОДИР — (نوشادر)

НИЛУФАР (نيلوفر) — Nymphaea alba L.

НОРДИН (ناردين) — Nardus celtica Bolss ёки valeriana celtica L.

НЎХАТ (حمص) — (нут). Cicer arietinum L.

ОЛТИНГУГУРТ — (كبريت)

ОЛМА (تفاح) — Pyrus malus L.

ОЛХЎРИ (اجاص) — Prunus L.

ОТҚУЛОҚ (حماض) — Rumex acetosa L.

ОҲАК — (كلس)

ОҚИРҚИРХО (عاقور چرا) — Anacyclus pyrethrum

ПЕТРУШКА (كرفس) — Petroselinum.

— тоғ петрушкиси (فطراساليون) — Athamanta oreoselinum L., ёки — A. libanotis L.

- ПИЁЗ (بصل) — *Allium cepa* L.
 денгиз пиёзи (عنصل) — *Urginea maritima*.
 РАЙХОН —
 — марзанжуш (مرزنجوش) — (райхоннинг тури) — *Origanum majorana* L.
 — шаҳисфарм (شاهسفرم) — (райхоннинг тури) — *Ocimum minimum* L.
 РОВОЧ, ФОРС РОВОЧИ (ريباس) — *Rheum ribes* L.
 РОСАН (راسن) — *Inula Helenium* L.
 РУМ АРПА БОДИЁНИ (انيسون) — *Pimpinella anisum* L.
 РУМ БУҒДОЙИ (خندروس) — *Triticum romanum*.
 РУМ СУНБУЛИ (ناردين برى) — *Asarum europaeum*
 САБЗИ (جزر) — *Daucus carota*
 САБР (صبر) — (сабур) — *Aloe vera* L., *Aloëgummi*
 САВСАН ГУЛ (سوسن) — *Lilium*
 САЛЛА ГУЛ (فوانيا) — (пион гули) — *Paeonia officinalis* L.
 САЛОМАЛЕЙКУМ УТИ (سعد) — (тўнғиз тўпалоқ) — *Cyperus rotundus* L., ёку — *C. longus* L.
 САНДАЛ ОҒОЧИ (صندل) — *Santalum album* L.
 САРВ ОҒОЧИ (سرو) — *Cupressus sempervirens* L.
 САРИМСОҚ ПИЁЗ (ثوم) — *Allium sativum* L.
 САФАРЖАЛИЙ (سفرجلى) биҳи сувидан асал, ўткир сирка, анбар, мурч, дол-
 чин, ва етилмаган сабр қўшиб тайёрланадиган дори. Иштаҳани очиш ва
 меҳдани кучайтириш учун ишлатилган.
 САЧРАТҚИ (هندياء) — *Cichorium intybus* L.
 САҚМУНИЁ (سقمونيا) — *Convolvulus scammonia* L.
 СЕДАНА (شونيز) — *Nigella sativa* L.
 СЕЛМЕЛИК (يبروح) — *Mandragora officinarum*
 СЕМИЗЎТ (البقلة الحمفاء) — *Portulaca oleracea* L.
 СИРКА (خل)
 СУВ (ماء)
 арпа суви — (ماء الشعير)
 асал суви — (ماء العسل)
 аччиқ тошли сув — (الماء اشبى)
 мева суви (шароби) —
 мисли сув — (الماء النحاسى)
 темирли сув — (الماء الحديدى)
 қўрғошинли сув — (الماء الرصاصى)
 СУТ — (لبن)
 сут зардоб — (مصل)

СУТЛИ ЎТЛАР (يتوع) — Euphorbiaceae.

— сутлама (فربيون) (қўли қалтироқ) — Euphorbia Taxartica Prokh.

— қора дакчай (شیرم) (буғлунча) — Euphorbia esula L.

— сут чўп (خس) Lactuca scariola

ТАЛЬК (طلق)

ТАМАР ҲИНДИ (تمر هندي) Tamarindus indica L.

ТАМРИ (تمرى) — мураккаб дори, таркибига арман бураси, кермон зираси, анбар, оқ мурч, тамир хайрун (?), асал, ва бошқалар кирази. Ичак оғриғи (колика)да, балғамнинг етилмаганида ва сийдик тўхтаб қолганда ишлатилган.

ТАРАНЖУБИН (ترنجبین) — янтоқ шакар; Alhagi persarum Boiss et Buhse-устидаги шира.)

ТАРАТЕЗАК (حرف) — Lepidum sativum L.

сув тара тезаги (حب الرشاد) — Nasturtium officinale L.

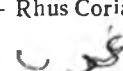
ТАРБУЗ (بطيخ رقى) — Citrullus vulgaris Schrad.

ТАРДУҒ (تردوغ) — қатиқ чалоби.

ТАРИҚ (جاورس) — Punicum miliaceum L.

ТАРРАК (فتاء) — Cucumis sativus L. var flexuosus.

ТАТИМ (سماق) — Rhus Coriaria L.

ТАРИЯК (ترياق)

ТОЛ (غرب) — Salix, терак—Populus

миср толи (خلاف) — Salix Aegyptiaca L.

ТОҒ АРЧА (اجل) — Funiperus.

ТОҒБАНГИ (شوكران) — Conium maculatum L.

ТОҒ БИНАФШАСИ (بخورمریم) — Cyclamen europeum

ТОҒ ЖАМБИЛИ (حاشا) — Thymus vulgaris L.

ТУЗЛАР (املاح)

ТУРБУД (تربد) — Ipomaea turpethum—

ТУРП (فجل) — Raphanus

ТУТ (فرصاد) — Morus nigra L.

ТУХУМ ОҚИ (بياض البیض)

ТУХУМ САРИҒИ (صفر البیض)

УЗУМ (عناب) — Vitis vinifera L.

УКРОП (شبت) — Anethum graecolens L.

УПА, ҚАЛАЙ Ё ҚЎРҒОШИН УПАСИ — (اسفیداج)

УШНА (اشنه) — қурбақа ўт тоифасидан бир ўсимлик.

УШТУРҒОЗ (اشترغار) — қушқўнмас ўсимлиги тоифасидан

- ФАЛОФИЛИЙ** (فلافلئ) — мураккаб дори, таркибига қора ва оқ мурч, балсом дарахти, анбар, петрушка уруғи, асал ва бошқалар кирази. Ме'да оғриғида ва иштаҳа йўқлиғида ишлатилган.
- ФАНЖИЮС** (فنجبوس) — *Anehusa officinalis* L.
- ФИЛЬЗАХРАЖ** (فيلزهرج) — *Lycium afrum* ва *Ramnus infectoria* ўсимликларининг шираси.
- ФИЛОНИЁ** (فلونيا) — оғриқсизлантиручи дори, ички органлардаги, айниқса ичакдаги оғриқларда ишлатилган. Таркибига оқ мурч, бангидевона уруғи, аф'юн, за'фарон, асал ва бошқалар кирази.
- ФОДЗАХР** (فادزهر) — заҳарларнинг қувватини кесучи дорилар
- ФУДАНАЖИЙ** (فودنجئ) — мураккаб дори, таркибига ялпиз, ёввойи петрушка, анбар, петрушка уруғи, мурч, асал ва бошқалар кирази. Ме'да мизожининг низоҳат совушида, ютоқишда, ишлатилади.
- ХАРБАҚ** (خربق) — *Vertarum album* L.
қора харбақ (خربق اسود) — *Veratrum nigrum* L.
- ХИЁРШАНБАР** (خيارشنبر) — *Cossia fistula* L.
- ХИЛТИТ** (حلتيت) — *Ferula assa—foetida*
хилтит елими (قنه) — (сассиқ коурак елими) — *Ferula galbanifera* елими
- ХИНА** (حنا) — *Lawsonia inermis* L.
- ХОТИНАК СУПУРГИ** (قنطوريون) — *Erythraea centaurium* Pers.
- ХУРМО** (نخل) — *Phenix dactylifera* L.
- ХУРНУБ** (خرنوب) — *Ceratonia siliqua* L.
- ХУРОСОН ЛОЙИ** (طين خراسان)
- ХЎРОЗ МОЯГИ** (خصى الديك) — *Phyvalis*.
- ЧИРМОВИҚ** (الباب) — *Convolonlus arvensis* L.
- ЧУЧУКМИЯ** (سوس) — *Glycyrrhiza glabra* L.
- ШАББУЙ** (خبرى) — *Cheiranthus cheiri* L.
- ШАЙХ ЙЎНҒИЧҚА** (حلبه) — *Trigonella foenum graecum* L.
- ШАНКОЛ** (شنكال) — узум сувидан, буриштиручи моддалар қўшиб, пиширилган қиём.
- ШАРБАТ** — (شربت)
- ШОФТОЛИ** (خوخ) — *Prunus persica* Stokes. seu *Amygdalus Persica* L.
- ШАҲРИЁРОНИЙ** (شهريارائى) — мураккаб дори, таркибига анбар, мурч, мастика, хитой доличини, петрушка уруғи, анис, қанд ва бошқалар кирази. Жигар ва ошқозон мизожининг совушида ва ўтти ҳайдовчи сифатида ишлатилади.
- ШИРАЛҒИН** (طرخون) — *Artemisia dracunculus* L.
- ШОДАНА** (شادنچ) — қонни тўхтатиш учун ишлатиладиган темир тузи.
- ШОЛҒОМ** (شلجم) — *Brassica napus oleifera* L.
- ШОХТАРА** (شاهترج) — *Fumaria vaillantii* Lois.

- ШОХБАЛЛУТ (شاهبلوط) — *Castanea sativa* Mile.
 ШЎРВА (زیرباج) — (гушт шўрваси).
 ЭГИР (اوج) — *Acorus calamus* L.
 ЭРОН БАБУНАСИ (اقحوان) (мойчечакнинг бир нав'и) — *Matricaria parph enium* L.
 ЭЧКИ ТУЁҒИ (ظلف الماعز)
 ЮЛҒУН (ائل) — *Tamarix hispida* Willd.
 ЯЛПИЗ — сув ялпиз (نعناع) — *Mentha arvensis*, ёки *M. Sativa*.
 чўл ялпиз (فودنج) — *Meutha pulegium* L.
 ЯМАН АЧЧИҚТОШИ (شب يمانی)
 ЯНТОҚ ШАКАР (ترنجبین) (таранжубига қара)
 ЯСМИҚ (علس) — *Lens*.
 ёввойи ясмиқ (کرسنه) — *Ervum ervilla*.
 ЎРГУМЧАК ИНИ (نسج العنكبوت)
 ЎРИК (مشمش) — *Prunus Armeniaca* L.
 ЎРМОН ЁНҒОҒИ (بندق) — *Corylus avellana*
 ЎРМОН ҚАРА (مامبشا) — *glaucium corniculatum* Curs
 ҚАЛАМПИР, ХИДЛИ ҚАЛАМПИР (قرنفل) — *Covryophyllus aromaticus* L.
 ҚАМИШ (НАЙ) (قصب) — *Phragmites communis* Trin.
 ҚАТИҚ (البس رائب)
 ҚАТРОН (قطران) — (смола)
 ҚАШҚАР БЕДА (сарикбеда) (اکلیل الملك) — *Mellilotns offinalis* L.
 ҚИҒИЛ ТАСМА (عصی الراعی) — *Polygonum aviculare* L.
 ҚОВОҚ (قرع) — *Cucurdira pepo* L.
 ҚОВУН (بطيخ) — *Cucumis melo* L.
 ҚОРА ЗИРА (كمون) (кумин) — *Cuminum cuminum* L.
 — қора зирадан тайёрланган мураккаб дори — (كمونی) (каммунийни қара)
 ҚОРА КАШНИЧ (соchi сунбул) (برسیاوشان) — *Adiantum Capillus veneris* L.
 ҚОРА МОЛ ЎТИ (مرارة البقر)
 ҚЎЗИҚОРИН (فقاغ) — *Lycoperdon Tuber* L.
 ҚУНДУЗҚИРИ (جندبادستر)
 ҒОРИҚУН (عاريقون) — *Agaricus officinalis* L.
 ҲАЛИЛАЖ (اهليلج) — *Terminalia* оиласига мансуб оғоч ва унинг мевалари
 ҲАМИМ (هریسه)
 ҲАНЗАЛ (حنظل) — *Citrullus colocynthus*.
 ҲАМОМО (حماما) — *Cissus vitgilnea* L.
 ҲИНД ЁНҒОҒИ (جوز الهند) — *Cocos nucifera* L.
 ҲИНД УДИ (عود الهند) — *Aloëxylon Agallachym* Louz.
 ХУЗАЗ (حوض) — тахминан филзаҳраж шираси,

М У Н Д А Р И Ж А

Сўзбоши А. А. Асқаров	VII
Ибн Сино — «Қонун»нинг яратучиси Б. Д. Петров; В. Қ. Жумаев таржимаси	XI
Муқаддима А. Расулев таржимаси	: : : 1

Б и р и н ч и ф а н

ТИБ ТА'РИФИДА ВА УНИНГ ТИББИЙ ҲОДИСАЛАРГА ОИД МАВЗУ'ЛАРИ ТЎҒРИСИДА

Та'лим I.	Фасл I. Тиб та'рифида	5
	Фасл 2. Тибнинг мавзу'лари тўғрисида	6
Та'лим II.	Унсурлар тўғрисида. Бир фасл	9
Та'лим III.	Мизожлар тўғрисида	
	Фасл 1. Мизож ҳақида	11
	Фасл 2. Органларнинг мизожлари ҳақида	16
	Фасл 3. Еш ва жинс мизожлари ҳақида	18
Та'лим IV.	Хилтлар тўғрисида	
	Фасл 1. Хилтларнинг моҳияти ва қисмлари тўғрисида	23
	Фасл 2. Хилтларнинг пайдо бўлиши тўғрисида	30
Та'лим V.	Органнинг моҳияти ва қисмлари тўғрисида А. Расулев ва А. Қаю- мов таржимаси	34
Жумла I.	Суяклар тўғрисида. Фасл 1. Суяклар ва бўғинлар тўғрисида умумий сўз	42
	Фасл 2. Калла суягининг анатомияси ва унинг фойдалари ҳа- қида	44
	Фасл 3. Калла туб суяklarининг анатомияси тўғрисида	45
	Фасл 4. Жағлар ва бурун суяклари анатомияси тўғрисида	46
	Фасл 5. Тишлар анатомияси	48
	Фасл 6. Умуртқа устунининг фойдаси тўғрисида	49
	Фасл 7. Умуртқалар анатомияси	50
	Фасл 8. Бўйиннинг фойдаси ва (бўйин) суяklarининг анатомияси ҳақида	51
	Фасл 9. Кўкрак умуртқаларининг анатомияси ва унинг фойдалари ҳақида	54
	Фасл 10. Бел умуртқаларининг анатомияси ҳақида	55
	Фасл 11. Думғаза анатомияси ҳақида	56
	Фасл 12. Дум (кўмирчак) суяги анатомияси	56

Фасл 13. Умуртқа устунининг умумий фойдалари тўғрисида хулоса тарзида бир сўз	56
Фасл 14. Қобирғалар анатомияси ва уларнинг фойдалари ҳақида	57
Фасл 15. Тўш суягининг анатомияси	58
Фасл 16. Умров суягининг анатомияси ҳақида	58
Фасл 17. Курак анатомияси ҳақида	58
Фасл 18. Елка суягининг анатомияси тўғрисида	59
Фасл 19. Билак суякларининг анатомияси ҳақида	60
Фасл 20. Тирсак бўғинининг анатомияси ҳақида	60
Фасл 21. Билакузук суякларнинг анатомияси ҳақида	61
Фасл 22. Кафт суякларининг анатомияси ҳақида	62
Фасл 23. Бармоқлар анатомияси	62
Фасл 24. Тирноқларнинг фойдаси ҳақида	64
Фасл 25. Тос (чаноқ) суяги анатомияси	64
Фасл 26. Оёқнинг фойдалари тўғрисида умумий сўз	64
Фасл 27. Сон суягининг анатомияси ҳақида	64
Фасл 28. Болдирнинг анатомияси ҳақида	65
Фасл 29. Тизза бўғинининг анатомияси тўғрисида	65
Фасл 30. Оёқ панжаси анатомияси тўғрисида	66
Жумла 2. Мушаклар ҳақида. <i>С. Мирзаев ва Қ. Муниров таржимаси.</i>	
Фасл 1. Нервлар, мушаклар, пайлар ва бойлоқлар ҳақида умумий сўз	68
Фасл 2. Юз мушаклари анатомияси ҳақида	69
Фасл 3. Манглай мушакларининг анатомияси ҳақида	69
Фасл 4. Кўз ғўлаги (олмаси) мушакларининг анатомияси ҳақида	69
Фасл 5. Қовоқ мушакларининг анатомияси ҳақида	69
Фасл 6. Лунж мушакларининг анатомияси ҳақида	70
Фасл 7. Лаб (дудоқ) мушаклари анатомияси ҳақида	71
Фасл 8. Бурун мушаклари анатомияси ҳақида	71
Фасл 9. Остки жағ мушакларининг анатомияси ҳақида	72
Фасл 10. Бош мушакларининг анатомияси ҳақида	73
Фасл 11. Ҳиқилдоқ мушаклари анатомияси ҳақида	77
Фасл 12. Томоқ ва ҳалқум мушаклари анатомияси ҳақида	79
Фасл 13. Лом шаклидаги суяк (тилошти суяги) мушаклари анатомияси ҳақида	79
Фасл 14. Тил мушаклари анатомияси ҳақида	79
Фасл 15. Бўйин мушаклари анатомияси ҳақида	80
Фасл 16. Кўкрак мушаклари анатомияси ҳақида	80
Фасл 17. Елкани ҳаракатга келтиручи мушаклар анатомияси ҳақида	81
Фасл 18. Билакни ҳаракатлантиручи мушаклар анатомияси ҳақида	83
Фасл 19. Билакузукни ҳаракатга келтиручи мушакларнинг анатомияси ҳақида	84
Фасл 20. Қўл бармоқларини ҳаракатлантиручи мушаклар ҳақида	87
Фасл 21. Умуртқа устунини ҳаракатга келтиручи мушаклар анатомияси ҳақида	89
Фасл 22. Қорин мушакларининг анатомияси ҳақида	90
Фасл 23. Мойяк мушаклари анатомияси ҳақида	90

Фасл 24. Қовуқ мушаклари анатомияси ҳақида	90
Фасл 25. Эрлик олати мушаклари анатомияси ҳақида	91
Фасл 26. Орқа тешик мушакларининг анатомияси ҳақида	94
Фасл 27. Сон мушакларининг анатомияси ҳақида	91
Фасл 28. Тизза бўғинини ҳаракатлантиручи мушаклар анатомияси ҳақида	93
Фасл 29. Оёқ панжаси бўғинлари мушакларининг анатомияси ҳақида	94
Фасл 30. Оёқ бармоқлари мушакларининг анатомияси ҳақида	95
Жумла 3. Нервлар ҳақида	97
Фасл 1. Нервлар ҳақида умумий сўз	97
Фасл 2. Бош мия нервлари ва улар йўлларининг анатомияси ҳақида	98
Фасл 3. Бўйин умуртқалари орасидан чиқучи орқа мия нервлари анатомияси ва уларнинг йўллари ҳақида	102
Фасл 4. Кўкрак умуртқалари орасидан чиқадиған орқа мия нервлари анатомияси ҳақида	104
Фасл 5. Бел [умуртқалари орасидан чиқадиған] орқа мия нервлари анатомияси ҳақида	105
Фасл 6. Думғаза ва дум нервлари анатомияси ҳақида	106
Жумла 4. Артериялар ҳақида.	
Фасл 1. Артерияларни та'рифлаш тўғрисида умумий сўз	107
Фасл 2. Вена сифатли артериялар анатомияси ҳақида	107
Фасл 3. Юқорига кўтарилучи артерия анатомияси ҳақида	108
Фасл 4. Икки уйқу артериясининг анатомияси ҳақида	109
Фасл 5. Тушучи артерия анатомияси ҳақида	110
Жумла 5. Веналар ҳақида	
Фасл 1. Вена томирларининг та'рифи	113
Фасл 2. «Қопқа» деб аталучи вена томирларининг анатомияси ҳақида	113
Фасл 3. Ковак вена ва унинг юқорига кўтарилучи қисмининг анатомияси ҳақида	114
Фасл 4. Икки қўл веналарининг анатомияси ҳақида	118
Фасл 5. Пастга тушучи ковак вена анатомияси ҳақида	119
Та'лим VI. Жумла. Қувватлар тўғрисида, С. Мирзаев таржимаси	
Фасл 1. Қувватларнинг жинслари ҳақида умумий сўз	122
Фасл 2. Хизмат қилинучи табиий қувватлар ҳақида	123
Фасл 3. Хизмат қилучи табиий қувват ҳақида	125
Фасл 4. Хайвоний қувватлар ҳақида	130
Фасл 5. Идрок қилучи нафсоний қувватлар ҳақида	132
Фасл 6. Ҳаракатлантиручи нафсоний қувватлар ҳақида	134
Сўнгги фасл (Қувватларнинг) ишлари ҳақида	135
Иккинчи фан	
КАСАЛЛИКЛАР, УЛАРНИНГ УМУМИЙ САБАБЛАРИ	
Та'лим I. Касалликлар ҳақида	
Фасл 1. Сабаб, касаллик ва (касалликнинг) юз бериши та'рифи ҳақида	139
Фасл 2. Киши гавдаси ҳолатининг турлари ва касаллик жинслари ҳақида	140

Фасл 3.	Таркиб касалликлари ҳақида	141
Фасл 4.	Узлуксизликнинг бузилиш касалликлари ҳақида	143
Фасл 5.	Мураккаб касалликлар ҳақида	144
Фасл 6.	Қасалликларга қўшилиб саналадиган ҳолатлар ҳақида	147
Фасл 7.	Қасалликнинг даврлари ҳақида	148
Фасл 8.	Қасалликлар ҳақида сўзни тугаллаш	148
Та'лим II. Сабаблар ҳақида.		
Жумла 1. Умумий сабаблардан бири орқали пайдо бўладиган нарсалар ҳақида		
Фасл 1.	Сабаблар ҳақида умумий сўз	151
Фасл 2.	Атрофни ўраган ҳавонинг гавдага та'сири ҳақида	153
Фасл 3.	Йил фаслларининг табиатлари ҳақида	154
Фасл 4.	Йил фаслларининг ҳукмлари ва ўзгаришлари ҳақида	157
Фасл 5.	Яхши ҳаво ҳақида	158
Фасл 6.	Ҳаво турларининг та'сири ва фаслларнинг талаблари ҳақида	159
Фасл 7.	Йил таркибидан келиб чиқадиган ҳукмлар ҳақида <i>У. И. Қаримов таржимаси</i>	163
Фасл 8.	Ҳавонинг табиий ҳолатдан унчалик кўп чиқмаган ўзгаришларининг та'сири ҳақида	164
Фасл 9.	Ҳавонинг табиий ҳолатига зид бўлган ёмон ўзгаришларининг та'сири ҳақида	170
Фасл 10.	Шамоллар келтириб чиқарадиган ҳодисалар ҳақида умумий сўз	172
Фасл 11.	Турар-жойларга қараб бўладиган ҳодисалар ҳақида	172
Фасл 12.	Ҳаракат ва ҳаракатсизликдан келиб чиқадиган (ҳодисалар) ҳақида	177
Фасл 13.	Уйқу ва уйғоқликдан келиб чиқадиган (ҳодисалар) ҳақида	177
Фасл 14.	Нафсоний ҳаракатлар келтириб чиқарадиган (ҳодисалар) ҳақида	178
Фасл 15.	Ейиладиган ва ичиладиган нарсалар келтириб чиқарадиган (ҳодисалар) ҳақида	180
Фасл 16.	Сувлар ҳақида	184
Фасл 17.	Ушланиб қолиш ва бўшалишни келтириб чиқаручи сабаблар ҳақида	190
Фасл 18.	Гавдага зарур бўлмайдиган ва унга зарар етказмайдиган сабаблар ҳақида умумий сўз	191
Фасл 19.	Ҳаммомга тушиш, (гавдани) қуёшга тоблаш, қумда ётиш ва унга қўмилиш, ёғларни мўл суртиш ва юзга сув сепишдан келиб чиқадиган ҳодисалар ҳақида	192
Жумла 2. Гавдада пайдо бўладиган ҳолатларнинг сабабларини бирма-бир санаб чиқиш <i>А. Муродов ва А. Ўринбоев таржимаси</i>		
Фасл 1.	Қиздиручилар ҳақида	197
Фасл 2.	Совитучилар ҳақида	198
Фасл 3.	Ҳўлловчилар ҳақида	199
Фасл 4.	Қуритучилар ҳақида	199
Фасл 5.	Шаклни бузучи сабаблар ҳақида	199
Фасл 6.	Тиқилиш сабаблари ва йўлларнинг торайиши ҳақида	199
Фасл 7.	Йўлларнинг кенгайиш сабаблари ҳақида	200

Фасл 8.	Ғадир-будирликнинг сабаблари ҳақида	200
Фасл 9.	Силлиқлик сабаблари ҳақида	200
Фасл 10.	Чиқиш ва ўриндан қўзғалиш сабаблари ҳақида	200
Фасл 11.	Бир-бирига яқинлаштириш мумкин бўлмаганлиги орқасидан органларнинг ёмон жойлашишлари сабаблари ҳақида	201
Фасл 12.	Биров-бировидан йироқлаштириш мумкин бўлмаганлиги орқасидан органларнинг ёмон жойлашишларининг сабаблари ҳақида	201
Фасл 13.	Ғайритабiiй ҳаракатларнинг сабаблари ҳақида	201
Фасл 14.	Суякларнинг катталаниши ва ғуддаларнинг пайдо бўлиши сабаблари ҳақида	202
Фасл 15.	(Суякларнинг) кичрайиш сабаблари ҳақида	202
Фасл 16.	Узлуксизликнинг ажралиш сабаблари ҳақида	202
Фасл 17.	Яраларнинг сабаблари ҳақида	202
Фасл 18.	Шиш сабаблари ҳақида	202
Фасл 19.	Оғриқнинг сабаблари ҳақида умумий сўз	203
Фасл 20.	Оғриқ (турларининг) сабаблари ҳақида	206
Фасл 21.	Оғриқнинг тинчланиш сабаблари ҳақида	209
Фасл 22.	Оғриқдан пайдо бўладиган ҳодисалар ҳақида	210
Фасл 23.	Лаззатланишнинг сабаблари ҳақида	210
Фасл 24.	Ҳаракатларнинг оғритучанлик сабаблари ҳақида	210
Фасл 25.	Ёмон хилтларнинг оғритучанлиги ҳақида	210
Фасл 26.	Елларнинг оғритиш кайфиятлари ҳақида	210
Фасл 27.	Сассиқ кекириш ва тўлиб кетишнинг сабаблари ҳақида	211
Фасл 28.	Турилиб қолиш ва бўшалишнинг сабаблари ҳақида	211
Фасл 29.	Органлар кучсизлигининг сабаблари ҳақида	211
Та'лим III.	Қасаллик белгилари ва уларнинг юзага чиқишлари ҳақида	
Фасл 1.	Белгилар ва уларнинг юз беришлари ҳақида умумий сўз	214
Фасл 2.	Айрим (органларнинг) қасалликларини (бирнеча орган) ҳамкорлик қилаётган қасалликлардан ажратучи ало- матлар ҳақида	219
Фасл 3.	Мизож белгилари ҳақида	220
Фасл 4.	Му'тадил мизож аломатларининг якуни ҳақида	227
Фасл 5.	(Мизожи) му'тадилликдан ортиқ даражада чиқиб кетган одамнинг аломатлари ҳақида	228
Фасл 6.	Тўлишликни кўрсатадиган аломатлар ҳақида	228
Фасл 7.	Бирор хилтнинг кўпайиб кетиш аломатлари ҳақида	229
Фасл 8.	Тиқилишни кўрсатадиган белгилар ҳақида	230
Фасл 9.	Елларни кўрсатадиган белгилар ҳақида	233
Фасл 10.	Шишларни кўрсатадиган белгилар ҳақида	233
Фасл 11.	Узлуксизликнинг ажралиш аломатлари ҳақида	235
Жумла I.	Пульс ҳақида	
Фасл 1.	Пульс ҳақида умумий сўз	237
Фасл 2.	Текис ва нотекис пульс хусусияларининг изоҳи	241
Фасл 3.	Алоҳида номлар блан аталган мураккаб пульс турлари ҳақида	243
Фасл 4.	Пульснинг табиий турлари ҳақида	244
Фасл 5.	Пульснинг юқорида кўрсатилган турларини белгиловчи сабаблар ҳақида	245

Фасл 6. Фақат биргина «тутиб қолучи» сабаблар орқали юзага чиқучи ҳодисалар ҳақида	245
Фасл 7. Эркак ва хотинларнинг ҳамда турли ёшдаги одамларнинг пульси ҳақида	248
Фасл 8. Турли мизождаги одамларнинг пульси ҳақида	249
Фасл 9. Йил мавсумларидаги пульс ҳақида	250
Фасл 10. Турли мамлакатлардаги (кишиларнинг) пульслари ҳақида	250
Фасл 11. Ейилган овқатнинг пульсга бўлган таъсири ҳақида	251
Фасл 12. Уйқу ва уйқоқлик натижасида пульснинг ўзгаришлари ҳақида	252
Фасл 13. Жисмоний ҳаракатдаги пульс қонунлари ҳақида	254
Фасл 14. Ҳаммомда бўйлаётганларнинг пульс қонунлари ҳақида	254
Фасл 15. Хотинларга хос пульс, яъни хомиладорлар пульси ҳақида	255
Фасл 16. Оғриқ вақтидаги пульс ҳақида	255
Фасл 17. Шишлар таъсиридаги пульс ҳақида	256
Фасл 18. Ҳархил нафсоний ҳолатлардаги пульс қонунлари ҳақида	257
Фасл 19. Киши табиятига зид бўлган ҳолатлар таъсирида пульснинг ўзгариши ҳақида	258
Жумла 2. Сийдик ва нажас ҳақида	
Фасл 1. Сийдик белгилари ҳақида умумий сўз	259
Фасл 2. Сийдик рангидан олинadиган белгилар ҳақида	261
Фасл 3. Сийдикнинг қуюқ-суёқлиги (консистенцияси) тиниқлиги ва лойқалиги тўғрисида. <i>А. Расулев таржимаси</i>	267
Фасл 4. Сийдик ҳидининг белгиликлари ҳақида	271
Фасл 5. Сийдик қўпигидан олинadиган белгилар ҳақида	272
Фасл 6. Сийдик чўкмаси турларининг белгилари ҳақида	272
Фасл 7. Сийдикнинг қўплиги ва озлигидан олинadиган белгилар ҳақида	277
Фасл 8. Соғлом, етилган ва яхши сийдик ҳақида	278
Фасл 9. Ҳархил ёшдаги (кишиларнинг) сийдиги тўғрисида	278
Фасл 10. Эрлар ва хотинларнинг сийдиклари ҳақида	278
Фасл 11. Ҳайвонлар сийдиги ва у блан одамлар сийдигининг фарқи ҳақида	281
Фасл 12. Сийдикка ўхшаш суёқ моддалар ва улар ўртасидаги фарқ ҳақида	281
Фасл 13. Нажас (орқали) аниқланадиган белгилар ҳақида	282

Учинчи фан

СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ ТАДБИРЛАРИ ҲАҚИДА

Соғлиқ ва касалликнинг сабаби ва ўлимнинг зарурлиги ҳақида	
Таълим 1. Боланинг тадбири ҳақида	287
Фасл 1. Боланинг туғилганидан то оёққа турганигача қилинадиган тадбирлар ҳақида	291
Фасл 2. Боланинг эмизиш ва эмчакдан ажратиш тадбирлари ҳақида	292
Фасл 3. Болаларда пайдо бўладиган касалликлар ва уларни даволаш тўғрисида	297
Фасл 4. Чақалоқларнинг болалик ёшига ўтгандаги тадбирлари тўғрисида	303
Таълим 2. Балоғатга етган кишилар учун умумий бўлган тадбирлар ҳақида	
✓ Фасл 1. Бадантарбия ҳақида қисқача сўз	305

Фасл 2. Бадантарбия турлари ҳақида	306
Фасл 3. Бадантарбияни бошлаш ва тўхтатиш вақтлари ҳақида	309
Фасл 4. Уқалаш ҳақида	316
Фасл 5. Ҳаммомда чўмилиш ва ҳаммомлар ҳақида	311
Фасл 6. Совуқ сувда чўмилиш ҳақида	313
Фасл 7. Овқатланиш тадбири ҳақида	314
Фасл 8. Сув ва ичимликларнинг тадбири ҳақида	324
Фасл 9. Уйқу ва уйғоқлик ҳақида	328
Фасл 10. Бу фаслдан кейинги қўшилиши лозим бўлган мавзулар ҳақида	330
Фасл 11. Кучсиз органларни кучли қилиш, семиртириш ва ҳажминини зўрайтириш ҳақида	330
Фасл 12. Бадантарбия кетидан келадиган чарчаш ҳақида	331
Фасл 13. Керишиш ва эснаш ҳақида	332
Фасл 14. Бадантарбия натижасида вужудга келган чарчашни даволаш ҳақида	333
Фасл 15. Бадантарбиядан кейин келадиган ба'зи бошқа қоллар ҳақида	335
Фасл 16. Ўзича пайдо бўладиган чарчашни даволаш ҳақида	336
Фасл 17. Мизожлари тўлиқ етишмаган гавдаларнинг тадбири ҳақида	339

Та'лим III. Кексалар тадбири ҳақида

Фасл 1. Кексалар тадбири ҳақида умумий сўз	340
Фасл 2. Кексаларни овқатлантириш тўғрисида	340
Фасл 3. Кексалар ичадиган шароблар ҳақида	342
Фасл 4. Кексалардаги тиқилишларни очиш тўғрисида	342
Фасл 5. Кексаларни уқалаш (массаж қилиш) тўғрисида	343
Фасл 6. Кексаларнинг бадантарбиялари тўғрисида	343

Та'лим IV. Мизожи етук бўлмаган киши органининг тадбири тўғрисида

Фасл 1. Иссиқлиги жуда ошиб кетган мизожни тузатиш тўғрисида	345
Фасл 2. Ортиқча совуқ бўлган мизожни тузатиш тўғрисида	347
Фасл 3. Қасалликка тез берилучан кишиларнинг тадбири тўғрисида	347
Фасл 4. Ориқ кишини семиртириш тўғрисида	348
Фасл 5. Семиз кишини оздириш тўғрисида	348

Та'лим V. Бир тадбирдан бошқасига кўчиш тўғрисида

Фасл 1. Йилнинг турли фаслларидаги тадбирлар ва ҳавони соғломлаштириш ҳақида	349
Фасл 2. Қасалликнинг бошланишидан хабар бериши белгилар пайдо бўлганда кўриладиган тадбирлар ҳақида	351
Жумла. Сафар қилувчининг тадбири ҳақида	353
Фасл 1. Сафар қилувчилар тадбири ҳақида умумий сўз	353
Фасл 2. Иссиқдан сақланиш, айниқса сафарда ва иссиқда сафар қилучи киши тадбири ҳақида	354
Фасл 3. Совуқ вақтда сафар қилучи кишининг ва совуқ урган кишининг тадбири ҳақида	355
Фасл 4. Оёқ ва қўлни совуқ зараридан сақлаш тўғрисида	356
Фасл 5. Сафарда (бет) рангини сақлаш ҳақида	358

Фасл 6. Сафар қилучининг турли сувлар зараридан сақланиши ҳақида	358.
Фасл 7. Денгизда сафар қилучининг тадбири ҳақида	359

Тўртинчи фан

УМУМИЙ КАСАЛЛИКЛАРНИНГ ТУРИГА ҚАРАБ ДАВОЛАШ УСУЛЛАРИНИ ТУРЛАРГА БЎЛИШ ТЎҒРИСИДА

Фасл 1. Даволаш тўғрисида умумий сўз	363
Фасл 2. Мизож бузилиши касалликларига қилинадиган даволар	369
Фасл 3. Қандай ва қайси вақтда бўшатиш (истифроғ қилиш) кераклиги тўғрисида	372
Фасл 4: Қустариш ва сургига тааллуқли умумий қоидалар ва сурги ҳам қустиручи даволарнинг тартиб чиқариш кайфиятини кўрсатиш ҳақида	376
Фасл 5. Ични суриш ва унинг қонунлари тўғрисида:и сўз	380
Фасл 6. Сургининг ҳаддан ортиқ амали ва уни тўхтатиш вақти тўғрисида	384
Фасл 7. Ортиқча ич суришдан (қийналган) кишининг аҳволини тузатиш тўғрисида	385
Фасл 8. (Сурги) дори ичини сурмаган кишининг тадбири тўғрисида	386
Фасл 9. Сургиларнинг хусусиятлари тўғрисида	386
Фасл 10. Бу фасл ҳақида бошқа китоблардан қидирилиши керак бўладиган нарсалар тўғрисида	388
Фасл 11. Қусиш тўғрисида	388
Фасл 12. Қайт қилган кишининг қиладиган иши тўғрисида	391
Фасл 13. Қайтнинг фойдалари ҳақида. <i>А. Расулев ва А. Қаюмов таржимаси</i>	391
Фасл 14. Керагидан ортиқ қайтнинг зарарлари тўғрисида	392
Фасл 15. Қайт қилучида пайдо бўладиган оғриқли ҳолларнинг иложи тўғрисида	392
Фасл 16. Ҳаддан ташқари қайт қилишга учраган кишининг тадбир ва чораси тўғрисида	392
Фасл 17. Ҳуқна (клизма) тўғрисида	393
Фасл 18. Суртиладиган дорилар ҳақида	393
Фасл 19. Қуйиладиган дорилар ҳақида	394
Фасл 20. Қон олиш ҳақида	394
Фасл 21. Қортиқ қўйиб қон олиш ҳақида	411
Фасл 22. Зулуклар тўғрисида	414
Фасл 23. Бўшалишларни тўхтатиш ҳақида	415
Фасл 24. Тиқилишларни даволаш тўғрисида	416
Фасл 25. Шишларни даволаш тўғрисида	416
Фасл 26. Шишларни очиш ҳақида	419
Фасл 27. Бузилган органнинг давоси ва (чириган этни) кесиб олиш тўғрисида	420
Фасл 28. Узлуксизликнинг бузилиши, турли яралар, эт узулиш ва йиқилиш оқибатларини даволаш ҳақида	421
Фасл 29. Қуйдириш ҳақида	424
Фасл 30. Оғриқларни тўхтатиш ҳақида	425
Фасл 31. Даволашларнинг қайси бири блан бошлашимиз кераклиги ҳақида қўлланма	428

Нашриёт редактори

М. Қ. ҚОСИМОВ

Техник редактор

А. Т. ШЕПЕЛЬКОВ

Корректорлар:

Ҳ. С. САДУЛЛАЕВА, М. М. МУСЛИМОВ

* *

P08863. Босишга рухсат этилди 11/IX—54 й. Қоғоз
 $84 \times 108 \frac{1}{16} = 16,5$ қоғоз — 54,12 босма л. Нашриёт л.
34,5. Тираж 2000. Баҳоси 24 с. 15 т.
Ледеринли муқова 3 с.

*

ЎзССР Маданият министрлиги Ўзглавиздатининг 3-нчи
босмахонаси. Тошкент, Ленинград к., 15. Заказ 364.

МУҲИМ БОСМА ХАТОЛАРИ

Бет	Сатирлар		Босилган	Ўқилсин
	юқоридан	пастдан		
VIII	—	9	сифрли	шифрли
XV	3	—	ривожлантириш	ривожлантиришда
XV	—	18	ҳамда	ҳамма
XVI	19	—	қамал	қамар
11	—	12	сан'атда	сан'атида
12	—	7	руҳий	руҳ
13	20	—	ортиқлиги	ортиқлик
20	14	—	кайфияти	кайфиятни
21	—	16	руҳга	руҳга нисбатан
25	19	—	қуйган	қуйган
26	—	15	кетадиган	кетадигани
26	—	15—16	мизожидан	мизожида
27	21	—	бўладиган	бўладигани
114	12	—	ме'да кириш жойи	ме'данинг кириш жойига
117	4	—	кетди	кетади
120	—	9	ўнинчи	ўнинчи тормоқ
123	12	—	ишлатиға	ишларига
127	—	1	№ 3865	№ В 865
131	10	—	хилтларининг	хилтларнинг
144	1	—	таралашни	таралишини
149	15	—	қўкрак—қорни	қўкрак-қорин
155	—	14	та'сирнинг	та'сирининг
156	10	—	ўзида	ўзига
159	—	—	ҳазми	ҳазми
180	12	—	қиладиган	қиладиган нарса
192	3	—	қўйиладиган	қўйиладиган
233	—	—	Агар табиий	табиат
251	21	—	учун	учун,—
252	1	—	айланди	айланади
252	—	22	қучайтирилган	қучайтирган
253	17	—	мизож туфайли	туфайли мизожи
253	—	15	Қизил	Қизил қон
256	—	1	касалликлар	касалликларда
264	5	—	қарши	қараш
269	9	—	ортиқ	ориқ
273	—	9	онд	фармокогнозияга онд
279	—	2	бўлса	бўлмаса
294	—	18	қуруқликдир	қуруқликдир
335	9	—	тубдан	тубдан
356	6	—		(Пастдан 18 сатрдан кейин қу-
358	—	—		йдаги сўзлар қўшиб ўқилсин:
				лантиришдир. Ба'зан юнгдан пи-
				лик қилиб, пиликнинг бир учини
				сув)
369	20	—	эса	эсда
401	19	—	туғдиради	туғилади
423	14	—	кириш	қирш
424	19	—	олишга	олиш
435	10	—	пирроз	ширроз
438	—	4	пардананнинг	парданинг
444	13	—	Евбойи	Еввойи

